

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ**

İ.M.ABBASOV

AUDİT

Ali məktəblər üçün dərslik

**Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 15.12.2006-cı il
tarixli 901 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir**

BAKİ - 2007

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü,
i.e.d., professor A.K.Ələsgərov

Rəyçilər: i.e.d., professor S.Y.Müslümov
i.e.d., professor S.Səbzəliyev
i.e.d., professor S.M.Yaqubov

İSN 9952-29-028-4

ABBASOV İ.M.
«Audit» dərslik. - Bakı, 2007. - 530s.

Audit xidmət fəaliyyəti olsa da, müstəqil yoxlama-ekspertiza funksiyasını icra etməklə dövlətlə sahibkar arasında və sahibkarla menecer arasında qarant rolunu oynayır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid material, əmək və maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunmasını ön plana çəkir. Bu məsələlərin həllində digər idarəetmə elementləri ilə yanaşı audit xidməti və nəzarətinin rolu böyükdür. Auditin bir iqtisadi kateqoriya kimi formalaşmasında elmi-nəzəri və praktiki aspektlərin işlənilib hazırlanması, tədris edilməsi vacibdir. Bu baxımdan dərslik mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dərslikdə auditin nəzəri, təşkilati-praktiki, metodoloji prinsipləri şərh edilməklə yanaşı, ilk dəfə olaraq auditdə maliyyə təhlilinin metodikası və sahələr auditinin təşkili-nin spesifik xüsusiyyətləri verilmişdir.

Dərslik iqtisadiyönlü ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, magistrlər, aspirantlar müəllimlər, mühasiblər, iqtisadçılar, auditorlar və maliyyə, vergi sisteminə işləyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A $\frac{0605010000 - 01}{091 - 2007}$

G İ R İ Ş

Cəmiyyətin iqtisadi transformasiyası şəraitində yeni istehsal münasibətlərinin yaranması, material, əmək və maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi ilə yanaşı onlardan səmərəli istifadə olunması da vacib məsələlər kimi ön plana keçir. Bu problemin həllində uçot, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Eyni zamanda formalaşmaqda olan yeni iqtisadi münasibətləri ifadə edən kateqoriyalar yaranır. Bu cür kateqoriyalardan biri də auditdir. İqtisadi kateqoriya və praktiki məsələ kimi audit haqqında geniş və dərin fikir formalaşdırmaq üçün onun həm nəzəri problemlərini, həm də təşkili xüsusiyyətlərini öyrənməklə yanaşı digər metodoloji aspektlərinin də işlənib hazırlanması tələb olunur. Auditin bir elm kimi tədrisi üçün onun predmetinin, metodunun, tətbiqi formalarının, aparılma texnikasının, təşkili xüsusiyyətlərinin, idarəetmə funksiyasının, idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin, informasiya və digər nəzəri metodoloji məsələlərin dərinədən öyrənilməsinə və şərhinə ehtiyac vardır.

Yeni iqtisadi münasibətlərin - bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı mülkiyyətin bütün formalarının fəaliyyətinə geniş meydan açmışdır. Bu şəraitdə dövlətin və onun icraedici orqanlarının qeyri-dövlət təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxiləsi və inzibati nəzarəti xeyli məhdudlaşmışdır. Lakin dövlət, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfatlarda qanunverici və normativ hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərin, normaların yerinə yetirilməsində, həmçinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə yol verilmiş cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında aşkar olunmasında maraqlıdır. Dövlət əhəmiyyətli bu məsələlərin hazırkı şəraitdə praktiki həlli yalnız audit fəaliyyəti vasitəsilə mümkündür. Onların həllinin daha yüksək təşkili üçün audit fəaliyyətində iqtisadi təhlildən istifadə edilməsi vacibdir. Hər şeydən əvvəl bu onunla izah olunur ki, audit yoxlama-ekspertizasının məqsədlərindən biri təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət verməkdir. İstehsal-maliyyə fəaliyyəti çoxsaylı mənfi və müsbət faktorların təsiri altında baş tutur. Bu faktorların hər birisi istehsal-maliyyə fəaliyyətinə və maliyyə nəticələrində öz təsirini göstərir. İstehsal-maliyyə fəaliyyətində mövcud olan mənfi faktorların aşkar edilib kənarlaşdırılması, müsbət faktorların isə optimallaşdırılması yalnız auditdə iqtisadi təhlilin və onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin vasitəsi ilə aparıla bilər.

Dərslikdə iqtisadi təhlilin məhdud şəkildə istifadə olunması forması və auditdə maliyyə təhlilinin tətbiqi metodikası verilmişdir.

Dərslik 5 bölmə, 26 fəsil və 142 mövzudan ibarətdir. Dərsliyin birinci

və ikinci bölməsində auditin nəzəri və ümumi metodoloji məsələləri, o cümlədən predmeti, metodu, inkişaf tarixi, idarəetmə funksiyası, idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı münasibəti, təşkili prinsipləri, aparılma texnikası, auditin standartları, auditin dəlil-sübutları və audit fəaliyyətinin normativ hüquqi bazasının geniş şərh verilmişdir. Bu bölmələrdə həmçinin audit fəaliyyəti ilə bağlı olan bir sıra təşkilati məsələlər də – auditin yekun sənədləri, yoxlama-ekspertiza işinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və rəsmiləşdirilməsi qaydaları da verilmişdir.

Dərsləyin üçüncü bölməsi istehsal-maliyyə fəaliyyətinin və ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası metodikasına, yoxlama-prosedur qaydalarına həsr edilmişdir.

Dərsləyin bu bölməsi 12 fəsildən ibarət olmaqla pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların, əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının, məhsul istehsalı və onlara çəkilən məsrəflərin, əmək haqqı, əmək ödənişləri üzrə hesablaşmaların, malsatan-podratçılar və digər hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlama metodikası verilmişdir. Bu bölmədə həmçinin kredit-ssuda əməliyyatları, investisiya qoyuluşları və xarici iqtisadi fəaliyyətin audit yoxlaması, satış və satışdan əldə edilən gəlirin maliyyə nəticələrinə təsirinin ekspertiza edilməsi qaydaları və audit qiymətləndirmə metodikası verilmişdir.

Dərsləkdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ayrı-ayrı sahələr üzrə ümumilikdə və bu sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinə yanaşma formalarının dəqiq mexanizmləri də öz əksini tapmışdır.

Dərsləyin dördüncü bölməsi maliyyə nəticələrinin audit qiymətləndirilməsi və auditdə maliyyə təhlilinin əsas prinsiplərinə həsr edilmişdir.

Dərsləkdə ilk dəfə olaraq maliyyə nəticələrinin auditinin qiymətləndirilməsi metodikası ilə yanaşı audit fəaliyyətində maliyyə təhlilinin tətbiqi formaları, mexanizmləri və üsulları verilmişdir. Bu da öz növbəsində müstəqil Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətində beynəlxalq standartlara cavab verən mütəxəssis-kadrların hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Dərsləyin sonuncu - beşinci bölməsi sahələr auditinin və təsərrüfatdaxili auditin spesifik xüsusiyyətləri və ümumi metodoloji aspektlərin şərhinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra audit fəaliyyəti sahəsində Azərbaycan dilində nəşr olunan bu dərsləkdə ilk dəfə olaraq audit fəaliyyəti ilə bağlı olan nəzəri, praktiki, ümumi metodoloji məsələlərin belə dərinlikləri ilə hərtərəfli şərhinin mühasibat uçotu və audit sahəsində yeni iqtisadi tələblərə cavab verən müasir təfəkkürə malik mütəxəssis-kadrların hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayacağına ümid edirik.

BİRİNCİ BÖLMƏ

**AUDİTİN NƏZƏRİ
ƏSASLARI**

I FƏSİL. AUDİTİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1.1. Auditin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyət üzərində dövlət inhisarının qismən və tamamilə məhdudlaşması və çoxukladlı təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə meydan verilməsi bütövlükdə iqtisadi idarəetmənin yenidən qurulmasını tələb edir. Çünki istehsal münasibətlərinin və onun əsasını təşkil edən mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, yeni bölgü mexanizminin tətbiqi mərkəzi idarəetmə orqanlarının funksiyalarını xeyli məhdudlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmənin əsas elementləri olan planlaşdırma, uçot və xüsusilə nəzarətin funksiyasının təsərrüfatdaxili əhəmiyyəti qat-qat artır. Əgər planlı təsərrüfat sistemində hər şey mərkəzi plana bağlı idisə, bu gün həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təsərrüfat bölmələrində istehsal tələb və təklif əsasında qurulur. Lakin bu ümumiyyətlə, planlaşdırmadan imtina etmək kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə, planlaşdırma hər bir təsərrüfat və firma üçün əsl idarəetmə funksiyasına çevrilməlidir. Əvvəllər plan göstəriciləri mərkəzdən verilirdi və direktiv xarakter daşıyırdı. Təsərrüfat rəhbəri sadəcə olaraq plan tapşırıqlarını kor-koranə yerinə yetirməklə məşğul idi. İndi hər bir təsərrüfat rəhbəri həmin göstəriciləri biznes-plan əsasında özü müəyyənləşdirir. Çünki təşkilata rəhbərlik edən şəxs mümkün qədər yüksək mənfəət əldə etməkdə bilavasitə maraqlıdır və bunun üçün məsuliyyət daşıyır. Buna görə də o, məhsulun istehsalına son dərəcə qayğı ilə yanaşmalıdır. Müasir rəhbər nəinki planlaşdırmanı dərinlən öyrənməli, həm də onu gündəlik işdə tətbiq etməyi bacarmalıdır.

İqtisadi idarəetmənin ən vacib elementlərindən sayılan uçot və nəzarət bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində daha aktual xarakter daşıyır. Hər bir iş adamı biznes fəaliyyətində bunlarla daim rastlaşır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində təsərrüfat əməliyyatları üzrə dəqiq uçotun və ciddi nəzarət sisteminin qurulması tələb olunur. Belə ki, inzibati qaydada tətbiq edilən ümumi nəzarətdən imtina etməyə səy edən hər bir firma və təsərrüfat rəhbəri sərbəst təsərrüfatçılıq şəraitində ayrı-ayrılıqda təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzarətindən səmərəli istifadə etmək yollarını axtarır. Bu zaman uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi, balans rəqəmlərindən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə audit xidmətinə istinad edilməsi vacibdir. Mərkəzi idarəetmə funksiyasının tədricən aşağı və orta idarəetmə korpusuna verilməsi mürəkkəb şəraitdən baş çıxarmaq, ehtiyatları səfərbər etmək, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini tətbiq etməklə istehsalı səmərəli təşkil etmək üçün çevik tədbirlər işləyib hazırla-

mağı tələb edir. Əks halda rəqabətə tab gətirmək mümkün olmaz və firma müflisləşərək iflasa uğraya bilər. Göründüyü kimi bazar münasibətləri hər bir təsərrüfat prosesinə incəliklə yanaşmağı, bu proseslərə təsir edən mənfi və müsbət amillərin optimallığının müəyyən olunmasını tələb edir. Burada da təkcə idarəedicinin bilik və bacarığı kifayət deyildir. Bu kimi mühüm məsələlərin həllində auditin köməyinə böyük ehtiyac vardır.

Ümumiyyətlə, audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil sahibkarlığa malik olan firma və şirkətlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa dövlət nəzarəti məhduddur. Çünki qeyri-dövlət müəssisələrində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa nəzarət və müdaxilə edilməsi yol-verilməzdir. Lakin dövlət, onun qərarlarının və qanunverici normativ sənədlərdən irəli gələn tələblərin yerinə yetirilməsində, müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilən cinayət tərkibli maliyyə pozuntularının vaxtında aşkar edilməsində maraqlıdır. Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz kimi dövlət müstəqil təsərrüfatların maliyyə işlərinə birbaşa nəzarət və müdaxilə etmək imkanından məhrumdur. Belə şəraitdə üçüncü şəxsin və ya tərəfin audit xidmətinə ehtiyacı duyulur. Bir sözlə, azad bazar iqtisadiyyatında dövlətlə sahibkar arasında, sahibkarla idarəedici (menecer) arasında təsərrüfat-maliyyə prosesi üzrə etibar və məsuliyyət qarantı olmalıdır ki, bu məsul işin də, yalnız audit vasitəsilə icra edilməsi mümkündür. Sahibkarın sərəncamında olan vəsait və mülkiyyət bir çox hallarda kənar şəxs (menecer) tərəfindən idarə olunur. Ona görə də təsərrüfat-maliyyə prosesinə mütəmadi nəzarət edilməsinə ehtiyac duyulur. Bu nəzarət funksiyası da əksər hallarda audit xidməti vasitəsilə icra edilir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində istehsalın yüksək səviyyədə təşkili, yeni texnologiyanın əldə edilməsi və tətbiqi, istehsalın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsində vacib amillərdən biri xarici əlaqələrin yaradılması, inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl firma və şirkətləri ilə birgə fəaliyyət əməkdaşlığının müəyyənləşdirilməsidir. Sahibkar bu fəaliyyət formalarını müəyyənləşdirən zaman hər şeydən əvvəl tərəf-müqabilinin maliyyə və texniki imkanları ilə maraqlanmalı və onu öyrənməlidir. Bunun üçün o, dəqiq informasiyaya malik olmalıdır. Daha doğrusu, tərəf-müqabilinin maliyyə hesabatı təhlil edilməli, mənfəətin müvafiq dövrdə həcmi, onun mənbələri, istehsal edilən məhsulun çeşidi, növü, məhsulun daxili və xarici bazarda yeri, rəqabət qabiliyyəti, perspektiv inkişafı və digər texniki-iqtisadi göstəriciləri dərindən kompleks şəkildə araşdırılmalı və optimal variantlar müəyyənləşdirilməlidir. Bu kimi mühüm və vacib məsələnin həlli xüsusi analitik qrupların fəaliyyəti ilə yanaşı, audit xidmətinin köməyi va-

sitəsilə də əldə edilə bilər. Müstəqil ekspert hüququna və keyfiyyətinə malik olan audit xidməti müvafiq test sistemindən istifadə etməklə, tərəfmüqabilinin texniki-iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlı tərəflər üçün ekspert arayışı təqdim edə bilər. Maraqlı işgüzar tərəflərin mənafeyini təmin edən audit (ekspert) yekun arayışının hazırlanmasında müxtəlif test sistemindən və yoxlama metodologiyasından istifadə edir. Bu və ya digər sistemin tətbiqi, yaxud onun elementlərindən istifadə edilməsi verilən sifarişdən, tərəflərin maraq dairəsindən asılıdır.

İstehsalın səmərəli təşkilində vacib şərtlərdən biri də rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalında ehtiyatların səfərbər edilməsi və onların optimal əlaqələndirilməsidir. Bu mühüm problemin həlli üçün bir çox firma və şirkətlərdə xüsusi analitik qruplar fəaliyyət göstərir. Lakin ehtiyatlardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsində audit nəticələrinə istinad edilməsi daha böyük səmərə verə bilər.

Təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə prosesində əldə edilən uğurlar bir çox hallarda elm və texnikanın son nailiyyətlərinin istehsala vaxtında tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, yeni növ məhsul, məhsuldarlıq, məsrəflərin minimum həddə çatdırılması, mənfəətin artırılması yeni texnika və texnologiya ilə bağlıdır. Yeni texnika-texnologiyanın hazırlanması və yaxud əldə edilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi bir çox amillərlə, o cümlədən kapital yığılı, mütəxəssislərin təhsil səviyyəsi, əməyin elmi təşkili və digər sosial-iqtisadi amillərlə də əlaqədardır. Ona görə də bu və ya digər texnika və texnologiya alınmazdan əvvəl bütün proseslərin audit tərəfindən öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi vacibdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər prinsiplial məsələlər audit fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir və onun bir obyektiv zərurət kimi meydana çıxmasını şərtləşdirir. Hazırda audit bir iqtisadi kateqoriya kimi idarəetmə sisteminə daxil olmuşdur. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, auditin dərin tarixi kökləri olsa da, onun nəzəri əsasları - predmeti, obyekt, istiqamətləri, təşkili formaları və aparılma texnikası elmi cəhətdən hələ tam işlənib hazırlanmamışdır. Auditin məqsəd və vəzifələrinin aydınlaşdırılmasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzən auditin məqsədi və əsas vəzifələri mühasibat və maliyyə hesablarının müstəqil təftişi ilə məhdudlaşdırılır. Auditin məqsəd və vəzifələrinin aydınlaşdırılmasına belə münasibət onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır və nəzarəti təftişlə eyniləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatında audit daha geniş məzmunu və fəaliyyət istiqamətinə malikdir. Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyəti yalnız mühasibat və maliyyə hesabatlarının yoxlanması ilə məhdudlaşa bilməz. Məlumatların kütləvi axını şəraitində onlardan səmərəli is-

tifadə olunması, texniki-iqtisadi məlumatların ümumiləşdirilməsi, psixoloji iqlimin lazımi səviyyədə saxlanması, bu elementlərin əməyin yaradıcı xarakteri ilə bağlanması hər bir idarəedicinin, menecerin və təsərrüfat rəhbərinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdir. Bazar iqtisadiyyatında bu kimi vacib, mürəkkəb məsələlərin lazımi səviyyədə həlli üçün yalnız audit xidmətinin (ekspert arayışının) köməyinə arxalanmaq olar. Digər tərəfdən, müəssisələrdə (təşkilatlarda) uçot və nəzarətin yüksək səviyyədə qurulması ilə resursların səfərbər edilməsi, onlardan səmərəli istifadə olunması, məhsulun maya dəyərinin minimum həddə çatdırılması tədbirlərinin hazırlanması ilə itkisiz və yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını təmin etmək olar. Ona görə də bütün bunlar audit fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Auditin tədqiqat obyektinə müəssisələrdə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, məhsul istehsalı və satışının real planlaşdırılması, müqavilələr üzrə istehsal öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, istehsal proqramının gərginliyi, məhsul quruluşunun və çeşidinin dəyişməsi, onun ümumi məhsul istehsalına təsiri, istehsalın ahəngdarlığının dəyişməsi, məhsulun keyfiyyəti, satış həcmi, maliyyə vəziyyəti, mənfəətin optimal həcmnin ekspertizası ilə yanaşı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsi, eyni zamanda bu gün üçün vacib amil olan sosial-iqtisadi problemlərin həlli, insan kapitalının formalaşması səviyyəsinin və digər mühüm göstəricilərin qiymətləndirilməsi də daxil edilməlidir. Auditin məqsəd və vəzifələrinə də bu prinsiplər mövqedən yanaşılması vacibdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda auditin formalarına və texnikasına da birmənalı yanaşılır. Lakin auditin təşkili formaları müxtəlif olsa da, əsasən, üç forma: əməliyyat auditi, maliyyə hesabatları üzrə audit, məsuliyyət mərkəzi üzrə audit üzərində dayanılır. Bu audit formaları prinsipə eyni olsa da, məzmun etibarı ilə biri digərindən fərqlənir. Məsələn, əgər əməliyyat auditi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələri üzrə prosesləri kompleks ekspertiza etmək, istehsalın səmərəliliyinə və məhsuldarlığına qiymət verilməsi məqsədi ilə təşkil olunursa, məsuliyyət mərkəzi üzrə təşkil olunan audit dövlət direktiv sənədlərindən və yuxarı rəhbər təşkilatın tapşırıq və sərəncamlarından irəli gələn prinsiplərin yerinə yetirilməsi, istehsalın spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı olan qaydaların, proporsiyaların gözlənilməsinə, onlara əməl edilməsinə nəzarət məqsədi ilə təşkil edilir. Maliyyə hesabatı üzrə auditin əsas məqsədi tərtib olunan maliyyə hesabatlarının müvafiq meyarlara uyğun olmasının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Maliyyə hesabatlarına qiymət verilməsində əsas meyar uçot və hesabat üzrə ümumi prinsiplərə əməl olunması və xüsusilə, mühasibat balansının

dəqiq qurulması, mənfəət və zərərlər üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi, pul vəsaitlərinin hərəkətinin təsdiqedicə sənədlərə uyğun olunmasıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, auditin qarşısında çoxşaxəli məqsədlər, çətin və məsuliyyətli vəzifələr durur. Həmin məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün müxtəlif texniki üsullardan istifadə edilir. Lakin bu texniki üsullar iqtisadi ədəbiyyatlarda sistemə, məntiqi cəhətdən zəif şərh edilir. Bir çox hallarda auditin metod və üsulları nəzarət-təftişin metod və üsulları ilə eyniləşdirilir. Düzdür, audit və təftişin bir çox oxşar və ümumi cəhətləri vardır. Bu cəhətlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin uçot və hesabat məlumatları üzrə yoxlanılmasında eyniləşməsi mümkündür. Lakin bu, audit və təftiş eyniləşdirməyə əsas vermir. İqtisadi ədəbiyyatlarda şərh edilən auditin metodu kimi faktiki yoxlama, statistik metod, sənədli yoxlama, müşahidə, sorğu, analitik test, xüsusi yoxlama, qarşılıqlı üzləşdirmə, laboratoriya rəyi və sairə ilə yalnız yoxlama baxımından razılaşmaq olar. Lakin iqtisadçılar hələlik auditin qarşısında duran bu günün problem məsələlərinə zəif toxunduqları kimi, ona çatmaq yolları – metodlar sisteminin şərhinə də çox məhdud yanaşırlar.

Bir qayda olaraq auditin metod və metodlar sisteminə dörd mövqedən yanaşılması məqsədəuyğundur. Bu mövqelər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, auditin məqsəd və vəzifələrinin dörd prinsip üzrə qruplaşmasından irəli gəlir. Yəni təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına dair mühasibat və maliyyə hesabatlarının ekspertiza edilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə metodlar sistemini buna aid etmək olar. Bu sistemə statistik, faktiki yoxlama, sənədli yoxlama, balans maddələrinin təhlili, müşahidə, üzləşdirmə, laborator analiz, normativ yoxlamalar, texniki-iqtisadi hesablaşmalar, mühasibat müxəbirələşmələrinin üzləşdirilməsi, balans metodu, inventarlaşdırma, ekspert qiymətləndirilməsi, nəzarət ölçmələri, şəxsi müşahidə, qarşılıqlı yoxlama, qismən yoxlama və sair bu kimi üsulları aid etmək olar. Auditin yoxlama funksiyasını təmin edən bu metod və metodlar sistemi yoxlama xarakteri daşıdığı üçün onun müəyyən dərəcədə nəzarət və təftişə oxşar olması prinsipi ilə də razılaşmaq olar. Lakin auditin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən və fəaliyyət istiqamətlərindən biri resursların səfərbər edilməsi və onların optimal əlaqəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təbii ki, bu istiqamətlərdə qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində yuxarıda göstərilən metodlar sistemindən qismən istifadə olunur.

Resurslardan səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirmək üçün iqtisadi təhlilin metodları olan qruplaşdırma, müqayisə, balans müqayisəsi, ortasahəvi səviyyə, orta kəmiyyət göstəricisi, indeksləşdirmə, riyazi statisti-

ka, differensial hesablamalar, matris və cəbri ehtimal nəzəriyyəsi sistemlərindən, auditin ümumi spesifik metodu olan test sistemi və statistik metodlardan geniş istifadə edilməlidir. Tələb və təklif, güclü rəqabət şəraitində elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi nəticəsində əldə edilən iqtisadi səmərəyə qiymət vermək auditin əsas prinsiplərindən biridir. Bunun üçün müqayisə, şəxsi müşahidə, iqtisadi-riyazi üsullardan istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

İstehsalın səmərəliliyinə əsaslı təsir göstərən sosial-iqtisadi problemlər, o cümlədən mənzil şəraiti, məişət obyektlərinin yerləşdirilməsi, mədəni-maarif tədbirləri, idman qurğuları, tibbi-səhiyyə obyektləri, sağlamlıq komplekslərinin mövcudluğu istehsalın hərəkətvericisi olan insan kapitalının formalaşması ilə üzvi bağlıdır. Bunlar audit fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olan əsas problemlərdir. Həmin qrup problemlər, yəni insanın yaşayış tərz, ixtisas dərəcəsi, təhsil və tədris səviyyəsinin qiymətləndirilməsində müqayisə, şəxsi müşahidə, sorğu, attestasiya eksperti və sair məsələlərdə bu kimi metodlardan istifadə edilməsi vacibdir.

1.2. Auditin inkişaf tarixi

Auditin yaranma tarixi çox qədimdir. Audit fəaliyyətinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, onun böyük inkişaf yoluna və dərin tarixi köklərə malik olduğunu müşahidə etmək olar. Auditin mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. («Audit» latın sözü olub, *audio* – sözümdən götürülmüş, mənası «əşidirəm» deməkdir). Lakin bu gün elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsi, mürəkkəb texnoloji istehsal prosesi, resursların optimal əlaqələndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi şəraitində audit təkcə eşitmək yox, həm də görmək, dərin iqtisadi təhlil aparmaq, analitik nəticələr əldə etmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə də malik olmalıdır.

Tarixi faktlar göstərir ki, audit fəaliyyəti XII-XIII əsrlərə təsadüf edir və bu peşəkar fəaliyyət növünün birinci dəfə İngiltərədə rəsmən elan edilməsi qeyd olunmuşdur. Hələ 1324-cü ildə İngiltərə krallığının sərəncamı ilə Oksford, Berkşir, Uilts, Samset və Dorset qraflıqlarına rəsmi olaraq auditorlar təyin edilmişdir. Audit fəaliyyətinin struktur formalaşması XVIII əsrin sonunda baş vermişdir. Xüsusilə, 1844-cü ildən başlayaraq İngiltərədə müxtəlif mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verən və onları tənzimləyən qanunverici aktların mütəmadi ardıcılıqla qəbul edilməsi audit fəaliyyətinin struktur formalaşmasına, təşkilati qaydada təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Audit fəaliyyəti Fransada 1867-ci ildə, ABŞ-da

1937-ci ildə auditlə bağlı verilmiş bir sıra qanunverici aktlar nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Rusiyada isə audit fəaliyyətinin formalaşmasına 1889-1912-ci illərdə bir sıra cəhdlər edilmişdir. Hazırda audit fəaliyyətinin müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onun bütün inkişaf etmiş ölkələrdə geniş struktur-təşkilati forması vardır. Təsərrüfat prosesinin genişlənməsi və müxtəlif əməliyyatların mürəkkəbləşməsi audit qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə edildikdən sonra yeni iqtisadi münasibətlərin-bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin qurulması, çox-ukladlı mülkiyyət formalarının yaranması və inkişafı audit fəaliyyətinin təşəkkül tapmasına zərurət yaratmışdır. Respublikamızda bu sahədə ilk addım 1991-ci il iyulun 31-də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi yaradılması haqqında» qərar qəbul etməsi oldu. Qərarla qeyd olunurdu ki, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq respublikada audit xidmətlərinə ehtiyacı olan çoxsaylı assosiasiyalar, konsernlər, səhmdar cəmiyyətləri, icarə kollektivləri və kooperativlər yaradılır. Həmçinin nazirliklərin və baş idarələrin tabeliyindən çıxmaq hüququ qazanan müstəqil dövlət müəssisələrinin lazım gəldikdə, onların nəzarət-təftiş aparatının xidmətlərindən istifadə etmək imkanı olmur. Buna görə də müstəqil audit xidmətinin yaradılması vacibdir.

Bu məqsədlə nəzarət-təftiş işini təkmilləşdirmək, bütün mülkiyyət formalarının qorunmasını təmin etmək, sui-istifadə və rəqəmləri şişirtmə faktlarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi haqqında Əsasnaməni təsdiq etmişdir. Həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi nazirliklərin və baş idarələrin, müəssisə, idarə və təşkilatların, kooperativlərin sifarişləri əsasında, habelə, hüquq-mühafizə orqanlarının tələbi ilə, müqavilə üzrə haqqı ödənilməklə, müstəqil yoxlamalar keçirməsini, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair metodik və əməli yardım göstərməsini tövsiyə etmişdir.

Respublikamızda auditin inkişafı və formalaşması aşağıdakı xronoloji ardıcılıqla getmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafının təmin edilməsi, müstəqil audit firmalarının və auditorların fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 27 mart tarixli 157 sayılı qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyində audit

xidmətinə xüsusi razılıq verilməsinə dair Lisenziya Komissiyası yaradılmışdı. Bu respublikamızda audit xidmətinin təşəkkül tapması və inkişafı istiqamətində atılan ikinci müsbət bir addım idi.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, çoxukladlı mülkiyyət formalarının bərabər hüquqda fəaliyyətinə geniş meydan verilməsi, ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun müstəqil audit sisteminin formalaşmasını zəruriləşdirirdi. Buna görə də 1994-cü ildə «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu Qanunun icrasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi barədə 20 iyun 1995-ci ildə xüsusi qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən Auditorlar Palatasını təşkil etmək və onun fəaliyyətə başlamasını təmin etmək məqsədi ilə mütəxəssislərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Respublikamızda audit fəaliyyətinin inkişafında növbəti mərhələ onun struktur formalaşması və fəaliyyəti üçün əsasnaməsinin hazırlanması və təsdiq olunmasıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnamə təsdiq etmişdir. Audit fəaliyyətinin respublikamızda daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 12 mart 1996-cı ildə iki mühüm qərar qəbul etmişdir. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasında auditorların və auditor təşkilatlarının qeydiyyatı barədə» qərada Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən auditorların, auditor təşkilatlarının, filial və nümayəndəliklərin 1996-cı il aprelin 15-dək qanunvericiliyə müvafiq surətdə qeydiyyatdan keçirilməsinin başa çatdırılması zərurəti göstərilməsi ilə yanaşı, Auditorlar Palatasının hüquq və vəzifələrini genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnaməyə əlavələr və dəyişikliklər haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Bundan sonra Respublikamızda audit fəaliyyətinə dair aparılan texniki və təşkilatı işlər başa çatdırılmaqla, 1996-cı il aprelin 4-dən Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası müstəqil qurum kimi öz fəaliyyətinə başladı. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 1996-cı il aprelin 11-də «Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının bəzi məsələləri haqqında» qərar da qəbul etmişdir. 1996-1998-ci illərdə ölkə başçısının 5 fərmanında audit bazar infrastrukturunu elementi və idarəetmə sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur.

Hazırda Auditorlar Palatası respublikamızda auditor fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı, bu sahənin inkişafına, təkmilləşdirilməsinə dair mütəmadi tədbirlər sistemi hazırlayaraq dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların mənafeyinin müdafiəsini təmin edir və audit xidmətinin beynəlxalq standartlarda qurulması istiqamətində əməli-praktiki işlər görür.

1.3. Auditin idarəetmə funksiyası

Məlumdur ki, «audit» sözü bir anlayış ifadə etmir. Onun mahiyyət və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusilə də iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində açıla bilər. Mövcud ənənəyə görə, idarəetmə funksiyası idarəetmə sisteminin iki istiqaməti – obyekt və subyekt üzrə müəyyən edilir. İdarəetmə obyekt dedikdə, istehsalın elmi-texniki hazırlıq səviyyəsi, istehsalın əsas və xidmətedici obyektləri, məhsulun keyfiyyəti, əmək və əmək haqqı, kadr, maliyyə-kredit və digər sahələrin idarə edilməsi başa düşülür. İdarəetmə subyekt idarəetmə işlərinin elə bir növlərinə ayrılmasına əsaslanır ki, onlardan hər birinin idarəetmə prosesində öz funksional vəzifəsi vardır. İdarəetmə funksiyasının təsnifatı ayrı-ayrı işlərin müxtəlif variantlar üzrə qruplaşması nəticəsində müxtəlif məzmun və ya ad ala bilər. Lakin bütün hallarda nəzarət idarəetmənin elementlərindən biri hesab edilir. Çünki planlaşdırma, uçot, təhlil, təşkil kimi nəzarət də ümumilikdə və ayrı-ayrılıqda idarəetmə funksiyasına malikdir.

Auditin idarəetmə funksiyasının böyük bir hissəsi onun nəzarət və yoxlama ilə bağlı fəaliyyətində açıla bilər. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri və azad iqtisadi şəraitdə auditin müstəqil ekspert və yoxlayıcı keyfiyyətinə malik olmasına baxmayaraq o, təsərrüfat proseslərinə nəzarət etməklə idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri olan əks əlaqənin təzahür forması kimi çıxış edir və idarə aparatının bütün tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir.

Ümumiyyətlə, auditin idarəetmə funksiyasının məzmununa üç mövqedən yanaşmaq olar:

- auditin sərbəst idarəetmə funksiyası;
- auditin idarəetmə prosesində iştirak etməklə müvafiq idarəetmə funksiyası;
- auditin idarəetmə sistemində mövqeyi və idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı münasibətdə idarəetmə funksiyası.

Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ekspertizası və müstəqil yoxlama ilə məşğul olan audit maliyyə-hesabat sənədlərini yoxlamaqla firmanın (şirkətin) bütövlükdə idarəetmə strukturunu və sistemini öyrənir, onun və-

ziyyətini müəyyənləşdirir. Sonra isə təsərrüfatın səmərəliliyinə təsir edən daxili və xarici amilləri aşkar etməklə, onların qiymətləndirilməsi üçün proqram hazırlayır. Audit təsərrüfat proqramının icrasının təşkilini öyrənir və bu proqramdakı tədbirlərin icrası üzərində təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini qiymətləndirir, bütün proseslərin mənfi və müsbət kənarlaşmalarını yekunlaşdırır və lazım gəldikdə müvafiq qaydada hazırlanmış tədbirlər vasitəsilə proseslərin arzu olunan istiqamətə yönəlməsinə təsir göstərir. Beləliklə, audit firmanın (şirkətin) təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarından maraqlı tərəf üçün, yəni sahibkara, menecərə real məlumat təqdim etməklə verilən qərarların, sərəncamların yerinə yetirilməsi haqqında əlaqə yaradır və birbaşa idarəetmə funksiyası mövqeyindən çıxış edir.

Auditin idarəetmə funksiyasının xarakterik xüsusiyyəti onun mütəmadi olaraq idarəetmənin bütün prosesində iştirak etməsidir. Yəni audit icmal qaydada təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ekspertiza etmək və yoxlamaqla yanaşı, müxtəlif tematik məqsədlər üzrə idarəetmənin bütün mərhələlərində iştirak edir. Bütün hallarda auditin təsərrüfat-maliyyə prosesində iştirakı təyinatlar üzrə üç qrupa bölünür: ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının auditi, maliyyə-hesabat sənədlərinin auditi və idarəetmə obyektlərində məsuliyyət mərkəzi üzrə audit yoxlaması.

Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlamasında məqsəd təsərrüfat əməliyyatlarının bu və ya digər mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Audit hər bir tematik yoxlama nəticəsində təsərrüfatın hər hansı bir sahəsində mövcud vəziyyəti xarakterizə edən arayışla, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşmasına təsir göstərir. Yoxlama nəticəsində verilən təkliflər əsasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində, məsələn, müəyyən hissəsinin istehsalında yol verilən çıxdaş məhsulun aradan qaldırılması onun təsərrüfatdaxili idarəetmə prosesində iştirakıdır. Onun tərtib etdiyi yekun nəticələr və təkliflər əsasən firmanın idarəedicisi (meneceri) tərəfindən istifadə edilir. Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə-hesabat sənədlərinin və digər məsələlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarda baş verdiyi üçün onun yoxlanması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır.

Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit yoxlaması maliyyə və mühasibat sənədlərinə əsaslanaraq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçmişini araş-

dırmaqla perspektiv inkişaf üçün arayış verir. O, hər şeydən əvvəl maliyyə-hesabat sənədləri üzrə nəzərdə tutulan norma və normativlərə əməl olunmasına, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçota alınmasına, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanların aşkar edilməsinə, xüsusilə cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında üzə çıxmasına, yuxarı təşkilatlara, maliyyə-vergi orqanlarına təqdim olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə zəmanət verir. Bu bir növ, dövlət orqanlarının, nazirliklərin, baş idarələrin tabeliyində olan müəssisə və birliklərin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının sənədli təftişini xatırladır. Lakin onları eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisənin sənədli təftişi hər şeydən əvvəl, inzibati xarakter daşıyır. Audit yoxlaması isə daha geniş məzmunla malikdir. Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit yoxlaması idarəetmə prosesinin elə bir fazasında iştirak edir ki, o, iqtisadi proseslərin və təsərrüfat əməliyyatlarının keçmişindən xəbər verərək, perspektiv inkişaf üçün lazımi tədbirlərin hazırlanmasına şərait yaradır.

Bütövlükdə bu və ya digər obyektin idarəetmə aparatının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsini audit yoxlamasının nəticə və yekun mərhələsi hesab etmək olar. Bu prosesdə audit idarə aparatının bütün hallarda qəbul etmiş olduğu qərar və sərəncamların səmərəliliyini ümumiləşdirilmiş formada qiymətləndirir. Məlum olduğu kimi, qərarlar öz iradəsinin sahibi olan şəxsi mənafeyə, istedadla və qabiliyyətə malik, nəhayət istənilən vəziyyətdən çıxış yolu tapmağı bacaran şəxslər tərəfindən icra olunur. Bütün bunların hamısı qərarların icrasında öz əksini tapa bilməz. Ona görə də, qərarın nə yolla yerinə yetirilməsinə inanmaq üçün icranın yoxlanılması zəruriliyi meydana çıxır. Məhz, bu halda audit idarəetmənin əsas prinsiplərindən birinə çevrilir. Beləliklə, nəzarəti və yoxlamayı həyata keçirərkən qəbul edilən qərarların əsaslarını yaxşı bilmək, onun həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərindən baş çıxarmaq lazımdır. Bu tələblər bütövlükdə auditə və xüsusilə onun idarəetmə obyektlərinin məsuliyyət mərkəzi üzrə yoxlama hissəsinə aiddir.

Auditin bu hissəsi nəinki icranın yoxlanılmasının, eyni zamanda qəbul edilmiş qərarların faydalılığının qiymətləndirilməsinin tərkib hissəsidir. Audit həmçinin bu səmərəliliyi milli iqtisadiyyat və onun sahələri mövqeyindən qiymətləndirməlidir. Buna ən çox auditin sahələr üzrə ixtisaslaşması, texnologiyanın xüsusiyyətlərini, istehsalın və əməyin təşkilini, sahəvi idarə təlimatlarını, əsasnamələrini və digər normativ aktlarını öyrənmək kimi amillər təsir edir. Bütün hallarda idarəetmədə məsuliyyət daşıyan şəxslərin düzgün seçilməsi vacibdir. Onlardan eyni

zamanda idarə edilən məsələləri dərinlən bilmələri tələb olunur. Yüksək ixtisasa malik işçi, qəbul edilmiş qərarı, mümkün ola bilən kənarlaşmaları daha düzgün, operativ surətdə qiymətləndirir və onların son nəticəsini əvvəlcədən görə bilər. Onun ən mühüm vəzifəsi verilmiş qərar programındakı gözlənilən kənarlaşmaları vaxtından əvvəl proqnozlaşdırmaq, aşkara çıxarmaq və onun yerinə yetirilməsinin pozulmasının qarşısını almaqdır.

1.4. Auditin digər idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

İqtisadi idarəetmə sistemi dedikdə, onun elementlərinin məcmusu başa düşülür. Bu elementlərin müəyyən edilməsi bir çox hallarda mübahisə doğurur. Lakin audit idarəetmə elementi kimi idarəetmə sisteminde özünəməxsus mövqeyə malikdir. Müstəqil ekspertiza və yoxlama, həmçinin nəzarət funksiyasını özündə təcəssüm edən audit, idarəetmənin digər elementləri olan planlaşdırma, uçot, təhlil, təşkil və tənzimləmə ilə sıx əlaqədardır. Auditin idarəetmə sisteminde özünəməxsus mövqeyi onun iqtisadi idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi praktiki olaraq idarəetmədə birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərindən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir. Auditin idarəetmə funksiyasının bir hissəsi digər iqtisadi idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə aydınlaşa bilər.

Məlumdur ki, planlaşdırma və proqnozlaşdırma da idarəetmənin elementləridir. Onlar proporsiyaları müəyyənləşdirməklə, iqtisadi inkişafın istiqamətini proqnozlaşdırmaqla xüsusi mülkiyyətin formalaşmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayırlar. Proporsiyaların və proqnozlaşdırmanın özündə də müəyyən nəzarət funksiyası vardır. Həmin nəzarət funksiyası vasitəsi ilə müəyyən olunmuş proporsiyaların reallığı, programların yerinə yetirilməsi, proqnozların milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə, həmçinin tələbin təkliflə uzlaşması aşkar olunur.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri planlaşdırmanı bütövlükdə inkar etmir, əksinə, bu şəraitdə onun mahiyyəti ilə məzmunu təmamlanır. O, idarəetmə funksiyasını daha səmərəli və birbaşa icra edir. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit ekspertizası və yoxlamasında müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi inkişaf planının, istehsalat programının, tələb və təklif proqnozlarının reallığı qiymətləndirilir. Bu da müəssisənin cari fəaliyyətinin səmərəliliyinə və perspektiv inkişafına təsir göstərir. Audit və planlaşdırma idarəetmə elementləri olduğu üçün onların

hər ikisi müəyyən idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsində birləşir və biri-birini tamamlayır. Onları biri-birindən fərqləndirən cəhət idarəetmə prosesində qarşıda duran vəzifələrin və funksiyaların müxtəlifliyidir. Əgər planlaşdırma milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətini və müəssisənin perspektiv inkişafını müəyyənləşdirirsə, audit planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın reallığını, səmərəliliyini dəqiqləşdirir. Bu zaman audit planlaşdırma və proqnozlaşdırma vasitəsi ilə bütövlükdə iqtisadi idarəetməyə təsir edir və onun səmərəliliyini artırır.

Uçot, iqtisadi idarəetmə elementlərindən biri olmaqla təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qeydiyyata - uçota alır, onları qruplaşdırır, ümumiləşdirir, nəzarət və təhlil üçün informasiya bazası yaradır. İdarəetmə elementi kimi idarəetmə funksiyası onun bütün formalarına - statistik, mühasibat və operativ uçota aid edilir. Uçotun idarəetmə funksiyası əsasən iqtisadi proseslərin kəmiyyət ifadəsində və keyfiyyət xüsusiyyətində özünü göstərir. Uçot, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qeydiyyata aldıqda müvafiq nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Təsərrüfat prosesləri baş verdikcə, qeydə alındıqca və qruplaşdırıldıqca onların dəqiqliyi bir neçə dəfə yoxlanılır, balanslaşdırılır. Bu zaman uçot müvafiq nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Düzdür, bu funksiya təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qurulmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də bir çox hallarda uçot təsərrüfatdaxili nəzarətin zamanəti hesab edilir. Lakin uçot bütövlükdə nəzarət funksiyasını, xüsusilə audit nəzarətini əvəz edə bilməz. Audit baş vermiş iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətini uçot məlumatları əsasında yoxlayır, nəticədə onların reallığını müəyyənləşdirir, kənarlaşmaları, nöqsanları aşkar edib aradan qaldırmaq üçün kompleks tədbirlər hazırlayır. Bu zaman audit müstəqil şəkildə və ya uçot vasitəsilə idarəetməyə təsir göstərir, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qeydə alınmasının təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Auditlə uçot arasında qarşılıqlı əlaqə onların hər ikisinin idarəetmə elementi olmasıdır. Lakin müxtəlif və fərqli idarəetmə funksiyasına malik olduqları üçün idarəetmədə onların arasındakı sədd dəqiqləşdirilməlidir. Uçot iqtisadi prosesləri təsərrüfat əməliyyatlarını qeydə alır və onları ümumiləşdirir. Audit isə baş vermiş iqtisadi proseslərdən, təsərrüfat əməliyyatlarının reallığından bizə məlumat verir. Ona görə də, audit vəzifəsini icra edən şəxs nəinki uçot-hesabat işlərindən baş çıxarmalı, həmçinin baş vermiş iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını müvafiq meyarlar əsasında qiymətləndirməyi də bacarmalıdır. İqtisadi təhlil birbaşa idarəetmə prosesində iştirak etməsə də, bir çox hallarda onu əsas idarəetmə elementləri sırasına daxil etmək olar. Çünki elmi-texniki tərəqqinin hazırkı inkişafı, müəssisələr arasında əlaqə-

lərin artması, onların bilavasitə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin çoxalması idarəetmədə iqtisadi təhlilin istifadə edilməsi zəruriliyini meydana çıxarır. İqtisadi təhlil qəbul edilən qərarların əsasını təşkil edir. Başqa sözlə desək, qəbul edilən qərarlarda səhvə yol verilməməsi üçün iqtisadi təhlil imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. İqtisadi təhlil plan göstəricilərinin düzgünlüyünü, onların real xarakter daşmasını təmin etməyə imkan verir. Təsərrüfat fəaliyyətinə düzgün qiymət vermək üçün yalnız iqtisadi təhlildən istifadə edilməlidir. İqtisadi təhlil ehtiyat mənbələrini meydana çıxarmağa, istehsal prosesinə nəzarət etməyə şərait yaradır. İqtisadi təhlil vasitəsilə təsərrüfat vahidləri arasında əlaqə yaradılır. Bu isə öz növbəsində müəssisə üzrə əhəngdarlığın yaranmasına müsbət təsir göstərir. Məlumdur ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi həm obyektiv, həm də subyektiv amillərdən asılıdır. Başqa sözlə desək, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti həm əmək kollektivinin fəaliyyətindən, həm də kənar amillərdən asılıdır. Burada da təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət vermək üçün obyektiv və subyektiv amillərin təsir dərəcəsini konkret olaraq müəyyən etmək lazım gəlir. İqtisadi təhlil iqtisadi prosesləri və təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qruplaşdırır və onların səmərəliliyinə qiymət verir. İqtisadi proseslər təhlil edilən zaman istehsalın səmərəliliyinə təsir edən mənfə və müsbət amillər aşkar edilir, ehtiyatlardan və resurslardan istifadə qiymətləndirilir. İqtisadi təhlil iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını öyrəndikcə, təhlil etdikcə istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini aşkar edir. Bu da qəbul ediləcək idarəetmə qərarlarının optimallığına təminat verir. İqtisadi təhlil idarəetmə elementi kimi digər elementlərlə - uçot-planlaşdırma və xüsusilə nəzarətlə üzvi surətdə bağlıdır. Məhz iqtisadi təhlil, nəzarət və yoxlama işlərində iştirak etməklə özünün idarəetmə funksiyasını daha qabarıq və praktiki olaraq büruzə verir. Nəzarət və yoxlama (ekspertiza) işlərinin bir çox nəticə və təklifləri iqtisadi təhlil vasitəsilə əldə edilə bilər. İqtisadi təhlilin metod və üsullarından qarşılıqlı şəkildə istifadə etməklə iqtisadi proseslərə və təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına kompleks qiymət vermək olar. Yalnız iqtisadi təhlil aparılmaqla həyata keçirilən audit yoxlaması nəticəsində tərtib edilmiş arayış idarəetmə üçün səmərəli ola bilər. Lakin iqtisadi təhlil auditdə faktorların qarşılıqlı əlaqəsilə məntiqi formada tətbiq edilməlidir. Əks halda yoxlama arayışı həddindən artıq iqtisadi rəqəmlərlə şişirdilə bilər. Təcrübədə bəzən iqtisadi təhlilin metod və üsullarından audit yoxlama-ekspertiza işlərində düzgün istifadə edilməməsi yoxlama nəticələrini əsas məqsəddən yayındırır və nəticələr çox da konkret olmur. Daha doğrusu yoxlama-ekspertiza aktı analitik müşahidənin nəticəsinə çevrilir.

1.5. Daxili və xarici auditin vəzifələri

Təşkilati baxımdan audit daxili və xarici auditə bölünür. Təsərrüfatdaxili audit müəssisə və təşkilatların (fərmaların, şirkətlərin) daxilində fəaliyyət göstərən analitik qruplar tərəfindən həyata keçirilir. Onlar təşkilati baxımdan müəssisənin rəhbərliyinə tabedirlər və onun qarşısında məsul şəxsdir. Xarici audit ixtisaslaşmış auditor təşkilatları və yaxud müstəqil auditor hüququna malik olan auditorlar tərəfindən aparılır və təşkilati baxımdan Auditorlar Palatasına tabe olmaqla onlar qarşısında məsul şəxsdir. Daxili və xarici auditin qarşısında duran vəzifələr də fərqlidir. Xarici auditin əsas vəzifəsi uçot-hesabat sənədlərinin doğru və düzgünlüyünü təsdiq etmək, mühasibat sənədlərində və maliyyə hesablarında göstərilən iqtisadi rəqəmlərin reallığını təsdiq etmək, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş qanun pozuntularını və cinayət tərkibli əməliyyatları aşkar etmək, onların aradan qaldırılması yollarını göstərmək, müəssisənin aktivində olan vəsaitləri qiymətləndirmək, likvitilik əmsalını müəyyənləşdirmək və maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Xarici audit həmçinin müəssisənin məsrəflərinin hesabat sənədlərində düzgün göstərilməsini təsdiq etməli, gəlir və mənfəəti dəqiqləşdirməlidir. Bütün qeyd olunanlarla yanaşı, xarici audit daxili auditin nəticələrinə istinad edərək müəssisənin vəsaitlərindən, maliyyə və aktivlərindən səmərəli istifadə olunmasını təhlil edib qiymətləndirə bilər. Xarici audit müəssisənin dövlət qarşısında öhdəliklərini, o cümlədən büdcə ilə hesablaşmaları, fondlara ödəmələri nəzərdən keçirib qiymətləndirir. Yekunda isə illik mühasibat hesabatının düzgün tərtib olunması, maliyyə hesablarının vaxtında və düzgün verilməsini qiymətləndirir. Bu zaman auditor lazım gəldikdə alternativ mühasibat balansı və maliyyə hesabatı tərtib etməklə, mühasibat uçotunun və maliyyə hesablarının vəziyyətinə qiymət verə bilər. Auditor alternativ balans forması tərtib edən zaman müəssisənin aktiv və passiv hesablarının, uçot və hesabat sənədlərinin dəqiqliyini daha konkret göstərə bilər.

Xarici auditin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin uçot-hesabat sənədlərində mənfəət və zərərin düzgün qeyd olunmasını və mənfəətin vergiyə cəlb olunan hissəsini qiymətləndirməkdir. Qeyd olunanlarla yanaşı, xarici audit müəssisə və təşkilatların uçot-hesabat işlərinin bərpa olunması, planlaşdırma və istehsalın təşkili işinin optimallaşması üzrə müvafiq əməli təkliflər verə bilər. Xarici auditdən fərqli olaraq daxili audit qeyd etdiyimiz kimi, əsas etibarını ilə təsərrüfatdaxili məsələlərə istiqamətləndirilmişdir.

Onun əsas vəzifəsi təsərrüfatdaxili resurslardan səmərəli istifadə olunması, törəmə müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və ehtiyatların aşkar edilməsinə dair müvafiq tədbirləri hazırlamaqdan ibarətdir. Təsərrüfatdaxili audit ilk növbədə təsis sənədlərinə uyğun olaraq törəmə müəssisələrinin fəaliyyətini qiymətləndirir. Baş təşkilatın verdiyi sərəncamların və qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsi səviyyəsini, təsərrüfat müqavilələrinin və təşkilat qarşısında duran digər müvafiq öhdəliklərin yerinə yetirilməsini qiymətləndirir. Daxili audit, həmçinin törəmə müəssisənin sərəncamında olan əsas vəsaitlərin və maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsini təhlil edir və qiymətləndirir. Daxili audit tabelikdə olan törəmə müəssisəsində audit və yoxlama-ekspertizasını aparan zaman uçot-hesabat işlərini nəzarətdən keçirməli, müəyyən edilmiş taariflərin ödəmə tapşırıqlarında kənarlaşmaların və qeyri-qanuni əməliyyatların aşkar edilməsinə də diqqət yetirməlidir. Daxili audit apardığı yoxlama-ekspertiza işləri nəticəsində müvafiq tədbirlər hazırlayır və baş təşkilatın razılığı ilə onun icrasına nəzarət edir. Daxili audit müəssisənin idarə edilməsində çox səmərəli bir funksiyanı yerinə yetirir. O, müəssisənin rəhbərliyinin verdiyi qərarların və sərəncamların müəssisənin özündə və törəmə müəssisədə yerinə yetirilməsi səviyyəsi haqqında idarəedici aparata lazımi və doğru məlumatlar verir.

Daxili audit müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirməklə müəssisənin bölmə və şöbələrində idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilmə səviyyəsini də qiymətləndirir. Etiraf etmək lazımdır ki, müəssisənin və onun tərkibində olan törəmə müəssisələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətində qazandığı uğurlar verilən tapşırıq və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılıdır. Daxili audit rəhbərliyin idarəetmə ilə bağlı olan qərar və sərəncamlarının yerinə yetirilməsi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün sərəncamların icra müddətinə, kompleks icrasına, sərəncam və tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilən səmərəni qiymətləndirməli və bu barədə rəhbərliyə öz rəyini rəsmi şəkildə bildirməlidir. Daxili auditin fəaliyyəti nəticəsində görülməli tədbirlər, yerinə yetirilən iş və xidmətlər haqqında hesabatın tərtib olunması da vacibdir. Bir qayda olaraq belə hesabatlar ildə 2 dəfədən gec olmayaraq tərtib edilə bilər. Hesabatda görülməli işin həcmi, tarixi, yerinə yetirilən audit xidmətinin mahiyyəti və əldə edilən səmərə (nəticə) öz əksini tapmalıdır. Bir qayda olaraq auditor belə hesabatları təsərrüfat ilinin yarısında (yarım illik) və ilin sonunda illik tərtib edir. Tərtib edilən hesabatlar auditin yekun sənədi sayılır, rəsmi sənəd hesab edilir və xüsusi qeydə alınır.

II FƏSİL. AUDİTİN PREDMETİ VƏ METODU

2.1. Auditin predmet və metodunun nəzəri əsasları

Hər hansı bir elmin predmeti olduğu kimi auditin də bir elm kimi predmeti və metodu vardır. Auditin predmeti müstəqil yoxlama-ekspertiza aparmaqla müəssisənin və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini mühasibat sənədləri əsasında öyrənmək və ona kompleks qiymət verməkdir.

Auditin predmeti çox geniş və zəngindir, yəni onun tədqiqat obyekti digər iqtisadi idarəetmə elementləri olan mühasibat uçotu, planlaşdırma və təşkilə nisbətən çox genişdir. Belə ki, audit müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini öyrənib qiymətləndirməklə yanaşı, iqtisadi sahədə qanunverici-normativ hüquqi aktların prinsiplərinin yerinə yetirilməsi vəziyyətini və bu sahədə yol verilmiş qanun pozuntularını öyrənir, çatışmamazlıqları aşkar edir, onlara ilkin tədqiqat baxımından iqtisadi-hüquqi qiymət verir. Audit müəssisənin iqtisadi potensialından, resurslardan səmərəli istifadə edilməsini öyrənir və qiymətləndirir. Ehtiyatların aşkar olunması, onların səfərbər edilməsi haqqında müvafiq tədbirlər hazırlayır və tətbiq edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində audit yeganə idarəetmə elementidir ki, o müəssisə və təşkilatlarda sosial-iqtisadi problemlərin həlli səviyyəsini öyrənmək və qiymətləndirmək imkanına malikdir. Audit həmçinin, müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət verir, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqinin səmərəliliyini qiymətləndirir.

Audit müəssisə rəhbərinin verdiyi qərar və sərəncamların istehsal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün mərhələlərində yerinə yetirilməsi haqqında geriye – idarə rəhbərliyinə doğru, düzgün məlumat (informasiya) verə bilən rabitə əlaqəsini yaradır. Bu tədqiqat obyektlərinin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi auditin predmetinin əsasını təşkil edir.

Auditin predmetinin öyrənilməsi, düzgün, səmərəli qiymətləndirilməsi üçün auditin özünəməxsus metodu və metodlar sistemi vardır.

Auditin metodu onun qarşısında duran əsas məqsədlərə çatmaq üçün tətbiq edilən vasitə və üsullardır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, auditin qarşısında çoxşaxəli məqsəd və vəzifələr durur. Bu vəzifələrin həllində və auditin qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif spesifik metod və üsullardan istifadə edilə bilər.

Auditin metod və metodlar sistemi olduqca zəngindir. Bu sistemə faktiki yoxlama, seçmə üsulu, arifmetik hesablamalar, analitik testlər, sorğu, şəxsi müşahidə, qarşılıqlı üzləşdirmə, riyazi statistik üsullar, alternativ ma-

liyyə hesabat sənədlərinin hazırlanması, sənədli təftiş, sənədlərin texniki ekspertizası, maddi ekspertiza, başdan-başa yoxlama və sair daxildir. Bütün bu qeyd olunanlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinə aid olan birbaşa metod və metodlar sistemidir.

Faktiki yoxlama dedikdə, hər hansı bir təsərrüfat əməliyyatının yerində yoxlanılması, hesablanması və onun mühasibat sənədləri ilə üzləşdirilməsi başa düşülür. Bu ilk baxımdan inventarlaşdırmaya oxşardır. Lakin inventarlaşdırma metodunun fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, inventarlaşdırma tematik bir sahəyə, yeni əsas vəsaitlərin hər hansı bir tarixə qalığının yoxlanması və yaxud istehsalat ehtiyatlarının, mal-material qiymətlərinin hər hansı bir tarixə faktiki qalığı ilə mühasibat sənədlərində olan məlumatların tutuşdurulmasıdır.

Seçmə üsulu dedikdə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının bir qrupunun müəyyən tarixi dövrə seçilib onların tərtib olunması, rəqəmlərin düzgünlüyünün, yekunların reallığının yoxlanılması, hesablaşmaların aparılmasında bir neçə ayın seçilib yoxlanılması başa düşülür. Seçmə üsulu adətən əmək və əmək ödəmələri, mal-material üzrə əməliyyatlarla hesablaşmalar da debitor, kreditor borcların hərəkətinin ekspertiza və yoxlanılmasında tətbiq edilir.

Sənədli yoxlama - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının mühasibat sənədlərinin ekspertizası və yoxlanılması kimi başa düşülür.

Arifmetik hesablama – audit yoxlama-ekspertiza işlərində adətən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini xarakterizə edən, yekun sənədlərinin dəqiqləşdirilməsində tətbiq edilən bir üsuldur.

Analitik testlər – hər hansı bir mal-material çeşidinin indeks və dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir.

Sorgu – müəssisə və təşkilatların, firmaların digər təşkilatlarla əlaqəli fəaliyyətində qarşıya çıxan hər hansı bir məsələnin araşdırılıb dəqiqləşdirilməsinə dair aparılan yazılı və şifahi müraciətlərdir.

Şəxsi müşahidə – müəssisə və təşkilatların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində hər hansı bir prosesə şəxsi əminlik əldə etmək üçün auditorun həmin prosesə müəyyən vaxt ərzində şəxsi müşahidəsi və ya baxışıdır.

Qarşılıqlı üzləşmə – audit olunan müəssisə və firmaların təsərrüfat-maliyyə prosesində baş vermiş analitik bir əməliyyatın digər əlaqəli təşkilatla üzləşdirilməsi və hər iki tərəfin razılığı ilə aparılmış maliyyə əməliyyatının təsdiqinin rəsmi sənədləşdirilməsi deməkdir.

Riyazi statistik üsullar – kombinəlanmış üsuldur, adətən iqtisadi göstəricilərin ümumiləşdirilməsində və hər hansı bir məsələnin qiymətləndirilməsində tətbiq olunur.

Alternativ maliyyə-hesabat sənədlərinin hazırlanması - mühasibat-maliyyə hesabatları audit edilən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş əməliyyatların uçot-hesabat sənədlərində doğruluğunu təsdiq etmək üçün bəzi hallarda tərtib olunmuş uçot və maliyyə hesabatlarına alternativ olaraq hesabatlar tərtib edilir.

Sənədlərin texniki ekspertizası – müəssisə, təşkilatların təsis sənədlərini və digər qeyri-maliyyə sənədlərini texniki baxışdan keçirməklə, onun qanunverici normativ aktlara uyğun olmasına qiymət verməkdir və s.

Göründüyü kimi, auditin metod və üsullarının tətbiqi, auditin yoxlama-ekspertiza etdiyi sənədlərin məzmunundan, təyinatından asılıdır. Məsələn, mühasibat sənədlərinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasında təsərrüfat əməliyyatlarına uyğun olaraq müxtəlif metod və üsullar tətbiq edilir. Əgər pul əməliyyatlarını yoxlama-ekspertiza edən zaman başdanbaşa yoxlama tətbiq edilirsə, əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə yoxlamalarda ilk variantda seçmə üsulundan istifadə edilməsi kifayətdir.

Bununla yanaşı auditin qarşısında duran bir sıra mühüm məsələlərin həlli məqsədilə iqtisadi təhlilin və xüsusilə onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından geniş istifadə edilə bilər.

Auditin yoxlama-ekspertiza işlərinin bir sıra yekun təklifləri iqtisadi təhlilin nəticələrinə əsaslanır. Məsələn, resurslardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların aşkar olunub səfərbər edilməsi, iqtisadi qanunauyğunluqların qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlilin metod və üsullarından geniş istifadə edilir. Daha doğrusu, bu məsələlərin həlli iqtisadi təhlilin metod və üsulları tətbiq edilmədən qeyri-mümkündür.

Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə baxımından qiymət verilməsi, müəssisənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə edilməsinə ehtiyac yaranır.

Auditdə maliyyə təhlilinin metod və üsullarının tətbiqi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Burada əsasən ayrı-ayrı bölmələr üzrə qiymətləndirmə sistemlərinə istinad etmək lazımdır. Belə qiymətləndirmə sistemlərinə müəssisənin aktivlərinin mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirən, dövriyyə kapitalının manevr etmə qabiliyyətini qiymətləndirən, qeyri-maddi aktivləri qiymətləndirən, maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən, istehsalın səmərəliliyini müəyyənləşdirən, müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyən edən və onu qiymətli kağızlar bazarında səciyyələndirən qiymətləndirmə sistemini aid etmək olar.

Müəssisə və təşkilatlarda sosial-iqtisadi problemlərin həlli səviyyəsini müşahidə etmək üçün xüsusi qiymətləndirmə sistemindən - mənzil-məişət məsələləri və digər problemlərin həlli səviyyəsini müəyyənləşdirən meyarlardan istifadə edilir.

2.2. Auditin əsas istiqamətləri və onun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində resursların səfərbər edilməsi, onlardan səmərəli istifadə vacib məsələdir. Belə şəraitdə bütün idarəetmə elementləri, o cümlədən uçot, planlaşdırma, təhlil, nəzarət, təftiş və həmçinin audit də bu problemlərin həlli istiqamətinə yönəldilməlidir. Bu zaman elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təsir göstərən amillər durmadan artır, informasiya çoxalır, məhsul istehsalı prosesinin özü kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə mürəkkəbləşir. Bütün idarəetmə elementləri kimi audit də, bu problemləri dərinlən öyrənməli və müvafiq nəticələrə gəlməlidir.

Audit müəssisə və təşkilatlarda yalnız maliyyə sənədlərinin yoxlanması ilə məhdudlaşmamalıdır. O, həmçinin mövcud şəraitin analitik nəticələrini ümumiləşdirməli, perspektiv inkişaf üçün proqnoz verməli, yeni şəraitdə təzə meylləri, prosesləri əhatə etməli, elmi-texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübələrin istehsala tətbiqini, kollektivin psixoloji iqlimini, sosial problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirməli, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yeni modellərin hazırlanması və tətbiqi üçün real təkliflər verməlidir. Bütün bu proseslər, axınlar və nəticələr müxtəlif amillərlə bağlıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda yalnız iqtisadi proseslərə təsir göstərən, istehsalın səmərəli təşkili, ehtiyatlardan, resurslardan səmərəli istifadə olunması ilə bağlı amillər obyektiv və subyektiv əlamətlərinə görə xarakterizə edilir. Lakin digər amillər: elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi problemlər, insan kapitalının formalaşması ilə bağlı olan amillər diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Nəticədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət vermək, müəssisənin perspektiv inkişafı üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək imkanları azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri inkişaf etdikcə hər bir müəssisə və təşkilat ciddi rəqabət şəraiti ilə üzləşir. O, istehsal etdiyi məhsulu tələb-təklifə uyğun olaraq reallaşdırmaq üçün istehlak bazarında müvafiq yer tutmağa cəhd edir. Ona görə də, audit fəaliyyətində istehsal prosesinə və maliyyə nəticələrinə təsir göstərən amillərlə yanaşı, müəssisənin perspektiv inkişafı ilə

bağlı amillər də diqqət mərkəzində durmalıdır.

Məlumdur ki, istehsalın səmərəli təşkili, yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini kompleks qiymətləndirmək və onun perspektiv inkişafı ilə əlaqədar təsirli tədbirlərin hazırlanması üçün bu amillərin qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi vacibdir. Çünki, hər bir amil təsərrüfat-maliyyə nəticələrinə, istehsal prosesinə, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinə müvafiq qaydada mənfi və ya müsbət təsir göstərir.

Fikrimizcə, bu amilləri audit fəaliyyəti üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək məqsədeuyğundur:

- maliyyə nəticələri və ona təsir göstərən amillər;
- istehsalın səmərəli təşkilinə təsir edən amillər;
- ehtiyatlardan və resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən amillər;
- elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübənin istehsala tətbiqilə bağlı olan amillər;
- sosial-iqtisadi problemlər və insan kapitalının formalaşması ilə bağlı amillər.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi vacib şərtidir. Mənfəət və rentabellik təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin nəticəsinin ümumiləşdirilmiş yekun göstəricisidir. Ona görə də audit fəaliyyətində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mənfəət və rentabellik göstəricisindən başlanılmalı və onlara təsir edən çoxsaylı amillər seçilib müəyyənləşdirilməlidir. Yeni mənfəətin əmələ gəlməsi, hərəkəti və bölüşdürülməsinin hansı amillərin təsiri nəticəsində formalaşdığı dəqiqləşdirilməlidir.

Mənfəət və rentabellik göstəricisinə təsir edən amillər qiymətləndirilən zaman istehsal həcmnin dəyişməsi, məsrəflərin artması və ya azalması, qeyri-istehsal xərclərinə yol verilməsi, məhsulun, xammal-material qiymətlilərinin, idarəetmə xərclərinin dəyişməsi və sair bu kimi vacib məsələlər ön plana çəkilməlidir. İstehsalın səmərəli təşkili, bilavasitə idarəetmənin lazımı səviyyədə qurulması ilə bağlıdır.

Yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi də bir çox hallarda idarəetmə ilə bağlıdır. Ona görə də istehsalın səmərəli təşkilinə təsir edən amillərin iki istiqamətdə – idarəetmə və təşkilə bağlı olan amillər kimi təhlil edilməsi məqsədeuyğundur. İdarəetmə ilə bağlı amillər dedikdə, yüksək peşəkarlıq qabiliyyəti, idarəetmə strukturunun düzgün qu-

rulması, idarəetmə modelinin düzgün seçilməsi və tətbiqi, idarəetmədə strateji, taktiki xətlərin düzgün seçilməsi, optimal qərar və sərəncamların icrası üzərində nəzarətin təşkili, məhsul istehsalına və satışına dair tələb-təklif haqqında obyektiv informasiyanın seçilib toplanması başa düşülür.

İstehsalın təşkili ilə bağlı amillərə isə istehsalın struktur quruluşu, material təchizatı, istehsalın ahəngdarlığı, məhsulun struktur quruluşu, məhsul çeşidinin dəyişməsi, istehsal həcmının dəyişməsi, məhsulun keyfiyyətinə təsir edən amillər daxildir.

Ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən amillərə də iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır. Bu hər şeydən əvvəl, resurslar və ehtiyatların fərqli anlayışlar olması ilə izah olunur. Ehtiyatlar dedikdə, istehsalın təşkilində istifadə olunmamış imkanlar və ya istehsal prosesində nəzərə alınmamış optimal variantlardır ki, onların aşkar edilməsi müəssisənin ahəngdar fəaliyyətini təmin edə bilər. Resurslar dedikdə isə maddi aktivlər, maliyyə vəsaitləri, canlı və yaradıcı əmək nəzərdə tutulur. Düzdür, bəzən ehtiyatlar və resurslar eyniləşdirilir. Lakin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində onların fərqləndirilməsi vacibdir, çünki resurslar və onlardan istifadə istehsalın səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Resurslar və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə işçilərin ixtisas dərəcəsi, onların əmək vasitələri və əşyaları ilə təmin edilməsi, əməyin məhsuldar, yaradıcı xarakter daşması, işçilərin orta yaş səviyyəsi və sair amillər təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri, tələbin təkliflə uzlaşması və güclü rəqabət şəraitində elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni keyfiyyətli məhsul istehsalı, məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəmmadi təkmilləşdirilməsi hər bir firmanın qarşısında duran ümdə məsələdir. Ona görə də rəqabət aparan müəssisə iki yoldan birini seçməlidir. O, ya yeni növ məhsul istehsalına meyl etməli, ya da istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyətli olması üçün daim texnologiya və texnoloji avadanlıqları yeniləşdirməlidir ki, bu da elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bağlıdır.

İstehsalın səmərəliliyində əhəmiyyətli rol oynayan yeni növ məhsul istehsalı üzrə texnoloji avadanlığın əldə edilməsi, yaxud mövcud məhsul istehsalı üzrə texnologiyanın modernləşdirilməsi və yenidən qurulması müəssisənin maliyyə nəticələrinə - mənfəətə, rentabelliyyə birbaşa təsir göstərən amil sayılır.

Elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqindən əldə edilən mənfəət müəyyən müddət üçün etibarlıdır. Lakin müəssisənin rəhbərliyi onun nə qədər uzunömürlü olmasında maraqlıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi

ilə bağlı amillər, yeni onun rəqabət qabiliyyəti, uzunömürlülüüyünün (istifadə edilmə müddəti) maliyyə nəticələrinə təsiri, ona sərf edilən məsrəflər və bu məsrəflərin hansı müddətə bağlanması və sair bu kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Sosial-iqtisadi problemlər və insan kapitalının formalaşması istehsalın səmərəli təşkili, yüksək idarəetmə münasibətlərinin yaradılması ilə birbaşa bağlı olan çox vacib amildir. Bəşəriyyətin əsrəfi olan insan və onun formalaşması bir çox hallarda sosial amillərlə, o cümlədən təhsil sistemi, səhiyyə-sağlamlıq kompleksləri, mədəni-məişət obyektləri, mənzil və kommunal xidmətləri kimi vacib amillərlə bağlıdır. Əməyin məhsuldar və yaradıcı olması, insanın potensial fəaliyyətini bütövlükdə cəmiyyətin xeyrinə cəlb etmək, həmçinin onun cəmiyyətdən bəhrələnməsini təmin etmək üçün sosial-iqtisadi problemlər yüksək səviyyədə həll edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatında bu problemlərin həlli dövlət orqanları ilə yanaşı, hər bir firmanın və şirkətin vacib öhdəliyinə çevrilməlidir. Əks halda geniş təkrar istehsal üçün baza təminatı olmaz.

Bəzən bu məsələyə insan kapitalına sərmayə qoyuluşu kimi də yanaşılır, yəni insan amilinə kapital qoyuluşu necə səmərəli təşkil olunmalıdır ki, ondan cəmiyyətin xeyrinə daha yaxşı istifadə edilsin.

Auditor müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ekspertiza edən zaman müvafiq strateji və taktiki istiqamətləri seçə bilər.

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini kompleks ekspertiza etmək və qiymətləndirmək üçün müxtəlif göstəricilər sistemindən və metodikadan istifadə edilir. Məsələn, V.V.Kovalyovun irəli sürdüyü sistemə görə, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qiymətləndirmək və resurslardan istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün 6 qrup göstəricilər və qiymətləndirmə sistemindən istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır [45, s. 40-41].

Birinci qrup göstəricilər və qiymətləndirmə sistemində əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini, əsas vəsaitlərin köhnəlmə dərəcəsini, yeniləşmə əmsalını, xaricəlmə əmsalını müəyyənləşdirən göstəricilər daxildir. Bunun üçün, birinci növbədə əsas vəsaitin aktiv hissəsinin passiv hissəsinə nisbətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Balansda olan əsas vəsaitlərin onun köhnəlmə dəyərində nisbətini müəyyənləşdirmək üçün cari dövrdə təsərrüfata daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyərinin cari dövrün axırına ümumilikdə əsas vəsaitlərin balans dəyərində olan nisbətini tapmaq lazımdır. Bu həmin dövr ərzində - yəni il ərzində təsərrüfata daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyərinin qalıq nisbəti ilə ölçülür.

İkinci qrup göstəricilərə müəssisənin tez dövriyyəyə cəlb edilə bilən vəsaitləri daxil edilir. Buraya fəaliyyətdə olan dövriyyə kapitalının həcmi,

xüsusi dövriyyə kapitalının manevretmə qabiliyyəti, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qabiliyyəti, tez dövriyyəyə gətirilə bilən vəsaitlərin dərəcəsi, ödəmə qabiliyyəti, maddi aktivdə istehsalat ehtiyatlarının xüsusi çəkisi, cari dövr ərzində maddi aktivdə istehsalat ehtiyatlarının xüsusi çəkisi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsində dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisi aiddir. Bu göstəricilər üzrə dövriyyəyə gətirilə biləcək vəsaitlərin xüsusi çəkisini qiymətləndirmək üçün birinci növbədə müəssisənin özünəməxsus kapitalının üzərinə uzunmüddətli öhdəlikləri əlavə edib, cari aktivləri və cari öhdəlikləri çıxmaq lazımdır. Sonra pul vəsaitlərinin fəaliyyətdə olan kapitalla, müəssisələrin nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin cəminin cari öhdəliklərə, cari aktivlərin bütün təsərrüfat vəsaitlərinə ehtiyat və məsariflərin cari aktivə nisbətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Üçüncü qrup göstəricilər müəssisənin maliyyə vəziyyətini əhatə edir ki, bu blok göstəricilərə müəssisənin dövriyyə kapitalının cəmləşmə dərəcəsi (bütün təsərrüfat vəsaitlərinin dövriyyə kapitalına nisbəti), dövriyyə kapitalının manevretmə dərəcəsi (xüsusi dövriyyə kapitalının xüsusi kapitalla olan nisbəti), kənardan cəlb olunmuş kapitalın cəmləşdirilməsi dərəcəsi, cəlb edilmiş kapitalın təsərrüfat vəsaitlərinin ümumi yekununa nisbəti (uzunmüddətli kapital qoyuluşunun dərəcəsi), uzunmüddətli öhdəliklərin əsas vəsaitlərə və qeyri-dövriyyə aktivlərinə nisbəti, cəlb olunmuş kapitalın struktur vəziyyəti (uzunmüddətli öhdəliklərin cəlb olunmuş kapitalla nisbəti), cəlb olunmuş vəsaitlərlə xüsusi vəsaitlərin nisbət dərəcəsi (cəlb edilmiş kapitalın müəssisənin xüsusi kapitalına nisbəti) kimi göstəricilər və qiymətləndirmə üsulları daxildir.

Dördüncü qrup göstəricilərə və qiymətləndirmə sistemində istehsalın səmərəlilik göstəriciləri daxildir. Buraya balans mənfəəti, əmək məhsuldarlığı (satışdan əldə edilən vəsaitin işçilərin orta illik sayına nisbəti), fondverimi (satışdan əldə edilən pulun əsas vəsaitlərin orta illik dəyərində nisbəti), dövriyyə kapitalının dövretmə dərəcəsi (satışdan əldə edilən pulun debitor qalığının orta dəyəri), dövriyyədə olan istehsalat ehtiyatlarının dövr dərəcəsi (istehsala çəkilən məsrəflərin istehsalat ehtiyatlarının orta qalıqına nisbəti), kreditor qalıqların hərəkəti (il ərzində kreditor qalığının orta həcmində məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərə nisbəti), debitor qalıqlarının ödənilməsi dərəcəsi (orta illik debitor qalığının satışdan əldə edilən vəsaitə nisbəti), xüsusi kapitalın hərəkəti (satışdan əldə edilən vəsaitin xüsusi kapitalın orta illik həcmində nisbəti), əsas kapitalın hərəkəti (gəlirin balans vəsaitlərinin yekununa nisbəti), iqtisadi artım təşkilinin dərəcəsi (mənfəətdən səhmdarlara verilən dividendlər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan təmiz mənfəətin xüsusi kapitalla nisbəti) kimi göstəricilər və qiymətləndirmə sistemi daxil edilir.

Beşinci qrup göstəricilərə müəssisənin rentabellik vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi daxil edilir. Bu halda balans mənfəətindən büdcəyə ödəmələr çıxıldıqdan sonra yerdə qalan təmiz mənfəət, satışdan əldə edilmiş mənfəətin satış üzrə gəlirin nisbətində məhsulun rentabelliyi, mənfəətin məsrəflərə nisbətində müəssisənin ümumi rentabelliyi, təmiz mənfəətin balansın vəsaitlərinin yekun qalığına olan nisbətində əsas kapitalın rentabelliyi, təmiz mənfəətin xüsusi kapitalın orta həcminə nisbətində xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsi qiymətləndirilə bilər.

Altıncı qrup göstəricilərə müəssisənin qiymətli kağızlar bazarında vəziyyətini qiymətləndirən göstəricilər sistemi daxil edilir ki, buraya da səhmlərdən əldə edilən gəlir, səhmlərin qiymətliliyi (yəni səhmin bazar qiyməti ilə onun gəlirliliyinin müqayisəsi), səhmlərin rentabelliyi (yəni hər bir səhmin gətirdiyi dividendlə onun bazar qiyməti) və səhmlərin qiymətli kağızlar bazarında dəyərliyi, onun alqı-satqıya münasibətinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər daxildir.

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-eksper-tizası zamanı resurslardan səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirmək, bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirməkdə V.V.Kovalyovun təklif etdiyi sistem və meyarların qismən və bütövlükdə tətbiqi müsbət nəticə verə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, mülkiyyət və istehsal münasibətlərinin dəyişməsi, idarəetmənin digər elementləri kimi audit qarşısında da milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra vəzifələr durur.

Planlı sosialist təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün planların və sosial-iqtisadi proqramların bir mərkəzdən hazırlanması və icrası çətinləşir. Çünki planlı sosialist təsərrüfat sisteminə vahid kompleks kimi xalq təsərrüfatının bütün strukturu dövlətin əlində cəmləşdirilir. Bu sahələrin inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli üçün mərkəzi institutlar və sahələr üzrə elmi-tədqiqat institutları, elmi-təcrübə mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Həmin institutlar və mərkəzlər plana uyğun proporsional inkişaf prosesinin əsasında mütəmadi tədqiqatlar apararaq kompleks proqramlar hazırlayırdı və onların icrası üçün tədbirlər görürdü. Bununla yanaşı təsərrüfatdaxili və təsərrüfatlararası idarəetmə ilə bağlı məsələlər, o cümlədən resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, ehtiyatların aşkar olunması və sair hallar nazirlik və baş idarələrin şöbələrində də araşdırılırdı. Əlbəttə, azad iqtisadi münasibətlərdə qeyri-dövlət mülkiyyətinə əsaslanan çoxsaylı şirkətlər, firmalar, assosiasiyalar,

kiçik müəssisələr təsərrüfat subyekti kimi bu növ xidmətlərdən məhrumdur. Müəssisənin potensial imkanlarını səfərbər etmək, onları milli iqtisadi inkişafa yönəltmək, yaranacaq təsərrüfatlararası disproporsiyaların qarşısını almaq, perspektiv inkişaf üçün proqnoz vermək və bu kimi digər problemlərin həllində audit fəaliyyəti (xidməti) müstəsna rol oynaya bilər.

2.3. Auditin aparılma texnikası

Təcrübədə sənədlərin öyrənilməsi, istehsalat və maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması texnikasının iki forması mövcuddur:

Birinci – ibtidaidən aliyə doğru, yəni ilkin sənədlərdən əməliyyat prosesinə, analitik göstəricilərdən sintetik göstəricilərə, uçot registrlərinin məlumatlarından hesabat və balans məlumatlarına doğru hərəkətdir.

İkinci – alidən ibtidaiyə doğru, yəni sintetik və hesabat göstəricilərindən uçot registrləri və analitik məlumatlarına, əməliyyat proseslərindən ilkin sənədlərə doğru hərəkətdir.

Audit yoxlama-ekspertizasında sənədlərin tədqiqinin birinci formasından təcrübədə çox geniş istifadə olunur. Lakin bu forma ikinciye nisbətən səmərəsiz və az nəticəlidir. Çünki auditor, yeni yoxlama ilə məşğul olan şəxs onun üçün ayrılmış vaxtı xırda, eyni və oxşar təsərrüfat əməliyyatlarının, məsələn, təhtəhesab şəxslərlə hesablaşmalar, azqiymətli tez xarab olan əşyaların hərəkəti və sair bu kimi əməliyyatların yoxlanmasına sərf edir. Belə yoxlama zamanı bir çox hallarda ən vacib məsələlər – mənfəətin əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi, istifadəsi, ona təsir göstərən amillər, resurslardan istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi və sair bu kimi işlər çox zəif tədqiq olunur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Əsas səbəb isə audit işi ilə məşğul olan mütəxəssisin bilik və bacarıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Yüksək bilik və bacarığa malik olmayan yoxlayıcı hesabat məlumatlarını, sintetik göstəriciləri tədqiq edə bilmir, hesabat və sintetik göstəricilər üzrə kənarlaşmaları analitik məlumatlarla əlaqələndirməyi bacarmır. Nəticədə yoxlama arayışı mənasız, biri digərini inkar edən, ziddiyyətli məlumatlarla doldurulur ki, bunun da əsasında maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hazırlanmış tədbirlərin təsiri çox zəif olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərin tədqiqi, istehsalat və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama texnikasının ikinci və səmərəli forması təcrübədə çox az tətbiq edilir. Bu, yalnız bir səbəblə – yoxlayıcının bilik və təcrübə səviyyəsi ilə izah edilə bilər. Çünki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələri ümumiləşdirilərək sintetik göstəricilər şəklində mühasibat balansında və digər hesabat sənədlərində öz əksini tapır. Həmin

göstəriciləri öyrənmək, tədqiq etmək, kənarlaşmaları müəyyənləşdirmək, məntiqi nəticələr çıxarmaq üçün xüsusi bacarıq tələb edilir. Keyfiyyətlə aparılan audit yoxlaması sintetik və ümumiləşdirilmiş hesabat göstəricilərinin öyrənilməsi nəticəsində əldə edilən kənarlaşmalar analitik və ilkin məlumatlarla tamamlanır. Audit yoxlamasında qeyd etdiyimiz bu formanın seçilməsi yoxlama-ekspertiza nəticələrinin ümumiləşdirilməsində ən mühüm məsələlərdən birini, yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş kənarlaşmaların nəticə arayışında məntiqi, ardıcıl təsbit olunmasına imkan verir. Audit fəaliyyətində yoxlama texnikasının düzgün seçilməsi yekun arayışında lazımsız, təkrarlanan məlumatların əks etdirilməsini tam məhdudlaşdırır.

Yoxlama nəticələrinin ümumiləşdirilməsi, ardıcıl olaraq faktların biri digərini tamamlamaqla əks olunması audit işinin vacib məsələlərindən biridir. Auditin fəaliyyət nəticəsinin qiymətləndirilməsi tərtib olunmuş arayışla müəyyən olunur. Yoxlama materiallarının ümumiləşdirilməsi bir çox hallarda qoyulan tələblərə cavab vermir. Bu bir çox subyektiv amillərlə izah edilir. Məsələn, yoxlama arayışının keyfiyyətsiz olması bəzən vaxtın olmaması ilə izah edilir, çünki arayış yoxlamanın axırında tərtib edilir. Auditor yoxlamanın bütün dövrü ərzində aşkara çıxardığı çatışmamazlıqlar haqqında özündə qeydlər edir və sonra onun üzərində işləyir. Belə iş metodu ona gətirib çıxarır ki, tələsik formada aparılmış qeydlərə sonralar fikir yürütmək tam qiymətli olmur, yaxud da yoxlamanın axırına yaxın yaddan çıxır və auditor həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün yenidən sənədlərə müraciət etməyə məcbur olur.

Yoxlama materialını daha tam şəkildə ümumiləşdirmək üçün ayrı-ayrı başlıqlar verməklə arayışın modelini əvvəlcədən təqribi bölmələr üzrə hazırlamaq və yoxlamanın gedişində onlarda müəyyən edilmiş çatışmamazlıqları və pozuntuları sistemləşdirmək lazımdır. Yoxlamanın axırında isə arayışın bütün müstəqil bölmələri lazımi ardıcılıqla birləşdirilir, məntiqi nöqtəyi-nəzərdən və mətn əlaqəliyi baxımından yenidən nəzərdən keçirilir, yoxlamanın nəticələri üzrə xülasə kimi təqdim edilir. Yoxlamanın gedişində müəssisənin fəaliyyətində aşkara çıxarılmış çatışmamazlıqların əvvəlcədən hazırlanmış arayışın bölmələrində əks etdirilməsi audit materialının rəsmiləşdirilməsinin sürətlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Yoxlama nəticələrinin ümumiləşməsinin daha optimal variantı da vardır. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza arayışı ayrı-ayrı hesablamaların birləşdirilməsi yolu ilə deyil, bu arayışların analitik təhlili əsasında tərtib edilə bilər. Belə olduqda audit ümumiləşdirilmiş xülasəsində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili nəticəsində məntiqi uyğunluq üçün müəyyən şərait yaranır. Yoxlama materialının ümumiləşdirilməsi üçün sənədlərin

öyrənilməsi metodikası müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinin iqtisadi təhlili və aparılan qeydlərlə əlaqələndirilməsini tələb edir. Müəssisənin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin və yaxud onların ayrı-ayrı cəhətlərinin digər amillərlə qarşılıqlı əlaqə olmadan, təcrid olunmuş surətdə öyrənilməsi yoxlanılan obyektin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Bəzən audit arayışı təhtəhesab şəxslərin avans hesabının, əmək haqqı hesablanmasının və digər kütləvi təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılmasının nəticələri kimi xırda, eynicinsli təsvirlərlə doldurulur. Belə öyrənmə üsulu audit nəticəsinin ümumiləşdirilməsi, aşkara çıxarılmış çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üzrə dəyərli tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına imkan vermir. Ən yaxşı nəticəni almaq üçün audit işində az tətbiq olunan variantdan istifadə etməklə sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilərdək, registrlərdən sənədlərdək təhlil aparmaq lazımdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlilinə əsaslanan audit yoxlaması zamanı ayrı-ayrı istiqamətlərin, yəni istehsal tapşırığının yerinə yetirilməsi, vəsaitlərin israfına yol verilməsi, resursların səfərbər edilməsi, dövlət intizamının pozulması və sair bu kimi halların səbəblərinin açıqlanması üçün artıq texniki-iqtisadi məlumatların toplanmasına ehtiyac qalmır. Audit yoxlama-ekspertizasında bu və ya digər variantın seçilməsi audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsində ən mühüm məsələlərdən birinin, yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindəki pozuntuların, aşkara çıxarılan çatışmamazlıqların tərtib olunan arayışda ardıcıl və dəqiq təsbit olunması kimi məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsinə imkan verir. Bu məsələnin həlli arayışın lazım olmayan hissələrinin ləğv edilməsi audit arayışının tərtibi üçün məlumat mənbələrinin düzgün müəyyən edilməsinə müsbət təsir edir.

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi ardıcılığı bütün hallarda üç əsas hissədən ibarət olmalıdır: giriş, analitik bölmə və nəticə (yekun hissəsi).

Arayışın giriş hissəsində auditor firmasının və müstəqil auditorun ünvanı, lisenziya nömrəsi, lisenziya verən təşkilatın ünvanı, telefon nömrəsi, firmanın bank rekvizitləri, yoxlama aparən mütəxəssisin adı, soyadı və atasının adı göstərilməlidir. Analitik bölmədə yoxlanılan obyektin maliyyə hesabatlarına dair məlumatlar: hesabat və digər sənədlər üzrə analitik müşahidələr, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında baş vermiş kənarlaşmalar əks etdirilməlidir. Audit arayışının yekun hissəsində aparılan yoxlamanın və ekspertizanın nəticələri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları müvafiq meyarlarla qiymətləndirilir. Maliyyə hesabatlarında yol verilmiş qanunsuzluqların səbəbləri əsaslandırılmalıdır. Yoxlama nəticəsində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşkar edilən qanun pozuntularını şərh edən zaman auditor hər

bir qanun pozuntusunu müvafiq qanunverici normativ hüquqi akta istinad etməlidir. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanun pozuntuları auditor tərəfindən qruplaşdırılmalıdır. Həmin qanun pozuntuları aidiyyatı üzrə yoxlama-yekun arayışında əks etdirilməlidir.

Audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ardıcılığını qiymətləndirmək üçün əsas meyar onun kompleksliyinə riayət olunmasıdır. Yeni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin hərtərəfli təhlil edilməsi və məntiqi ardıcılıqla qiymətləndirilməsidir. Təcrübə göstərir ki, audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsində komplekslik şərtlərinə riayət edilməməsi onun materiallarına əsasən müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını tamamilə çətinləşdirir və müstəqil nəzarət işinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir edir. Burada əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, arayışın bölmələrinin məzmunu, onların sintetik və analitik göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə lazımı səviyyədə təmin olunsun. Belə bir sistemli yanaşmanı təmin etmək üçün auditin nəticələrinin növbəti ardıcılıqla ümumiləşdirilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Yeni yoxlanılan obyektin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən sintetik göstəricilər ön plana çəkilməlidir. Analitik araşdırmaların nəticəsi isə həmin sintetik göstəricilərlə əlaqələndirilməli və tamamlanmalıdır. Nəticələrin daha inamlı olması üçün lazım gəldikdə onu ötən dövrün yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri ilə də əlaqələndirmək olar.

Auditin nəticələrinin ümumiləşdirilməsində əsas yeri müəssisənin fəaliyyətinin sintetik göstəriciləri tutur. Bu prosesdə mənfəət və yaxud gəlir, rentabellik, dövlət sifariş və müqavilə öhdəlikləri, məsrəflər, məhsulun maya dəyəri və sair bu kimi göstəricilər üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsinin təhlili mühüm yer tutmalıdır. Bu göstəricilərin təhlili ayrı-ayrı amillərin öyrənilməsi şəklində deyil, kompleks qiymətləndirmə formasında aparılmalıdır. Onların qanunauyğunluqlarının nəinki nisbi, eləcə də mütləq kənarlaşmalarını təyin etmək lazımdır. Təhlilin və istehsalın quruluşunun nəzərə alınması nəticəsində arayışın sonrakı bölmələrinin əsas məqsədi və vəzifələri formalaşır. Bu bölmələrdə əsas məqsəd müəyyən edilmiş kənarlaşmaların səbəbləri və onların nəticələrini şərh etmək, baş vermiş əməliyyatların səbəblərini araşdırmaq və onların qanuniliyi barədə nəticə çıxarmaqdır. Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəyyən edilmiş kənarlaşmalar bölmələr üzrə öz məntiqi qiymətini almalıdır. Bu üsulun tətbiqi audit nəticələrini rəsmiləşdirən arayışın həcmi də minimuma endirir. Auditin nəticələrinin bu qaydada ümumiləşdirilməsi müəyyən bir məqsəd üzrə tədbirin işlənilib hazırlanmasına imkan verir.

2.4. Mühasibat sənədləri və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama-metodikası

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi mühasibat uçotunda və maliyyə hesablarında yol verilmiş təhrifləri aşkar etmək, onların məqsədli yaxud məqsədsiz edildiyini müəyyənləşdirmək və yekun maliyyə nəticələrinə müvafiq təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Buna görə də, müəssisə (təşkilatlarda) audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılarkən mühasibat hesabları və sənədləşmələrində, həmçinin maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhrifləri aşkar etmək üçün spesifik metodikadan istifadə edilməlidir. Mühasibat uçotu baş vermiş əməliyyatları məbləğlər üzrə uçota alır. Lakin həmin əməliyyatların məzmunu ilkin sənədlərdə öz əksini tapır. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizasında məsələyə iki istiqamətdən yanaşılmalıdır:

- baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının nə dərəcədə düzgün və dəqiq uçota alınmasını müəyyənləşdirmək;

- baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qanunvericilik və normativ aktlar baxımından düzgünlüyünü və doğruluğunu qiymətləndirmək.

Auditor təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçota alınmasının doğru və düzgünlüyünü dəqiqləşdirmək üçün birinci növbədə müəssisədə mühasibat uçotunun tətbiqi formasını müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarını mühasibat uçotu planına uyğun olaraq düzgün müxabirələşmələrini dəqiqləşdirməlidir. Bu qaydada yoxlama seçmə üsulu ilə aparılmalıdır. Hər bir əməliyyat növü üzrə audit yoxlama-ekspertizasında spesifik metodikadan istifadə olunur. Daha doğrusu, əmək və əmək haqqının ödənilməsi üzrə əməliyyatların ekspertizasında auditor seçmə üsulu ilə, yəni bir neçə ay üzrə əmək haqqı ödənişini üzvləşdirmə və hesablama üsulunu tətbiq etməklə onların doğruluğunu müəyyənləşdirir. Malmaterial qalıqlarının audit yoxlama-ekspertiza işində isə inventarizasiya üsulundan daha geniş istifadə edilir.

Pul vəsaitlərinin ekspertizasında isə auditor başdan-başa yoxlama, gündəlik əməliyyatları bütövlükdə ilkin sənədlərlə üzvləşdirilmə metodikasıdan geniş istifadə etməlidir. Baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının ilkin təsdiqedicisi sənədi olan mühasibat sənədləri isə bir qayda olaraq əməliyyatların qanunverici və normativ aktlara uyğunluğunu təsdiq edən sənəddir. Bu sənədlər iki qrupa bölünür: bunlardan birincisi maliyyə sənədləri, ikincisi isə texniki sənədlər adlandırılı bilər.

Maliyyə-mühasibat sənədləri o sənədlərə aiddir ki, həmin sənədlər vasitəsilə birbaşa pul vəsaitlərinin nağd və nağdsız qaydada hərəkətinə əsas verir. Texniki sənədlər isə maliyyə-mühasibat sənədləri üzrə nağd və nağdsız yolu ilə pul vəsaitlərinin hərəkətini əsaslandırır. Maliyyə-mühasibat sənədlərinə kassa mədaxil-məxaric orderi, bank ödəmə tapşırıqları, qiymətli kağızlar, veksellər, çeklər, əmək haqqı üzrə cədvəllər və sair aiddir.

Texniki sənədlər o sənədlərdir ki, maliyyə hesablamalarını aparmağa əsas verir. Texniki sənədlərə isə mal-material qiymətlərinin qaimələri, əmək ödənişi üzrə tabellər, əsas vəsaitlərin daxil və xaric olması üzrə müvafiq sənədlər, yol-nəqliyyat qaimələri, yol-nəqliyyat vəərəqləri və sair aiddir.

Audit yoxlama-ekspertizasında bu qrup sənədlərə auditor münasibəti fərqlidir. Belə ki, kassa (xəzinə) mədaxil-məxaric orderləri kassada pul vəsaitlərinin hərəkətinə birbaşa icazə verən sənəd olduğu üçün auditorun daim diqqət mərkəzində olur. Halbuki xəzinədə mədaxil və məxaric edilən pul vəsaitlərinin məqsəd və təyinatını müəyyənləşdirmək və konkretləşdirmək lazım gəldikdə ilkin sənədlərə diqqət yetirilir. Daha doğrusu, birinci qrup sənədlər üçün auditor başdan-başa yoxlama metodikasından istifadə edirsə, ikinci qrup sənədlərin yoxlanmasında seçmə və müşahidə metodikasını tətbiq edir.

Yuxarıda qeyd olunan mühasibat sənədləri ilə yanaşı bir qayda olaraq maliyyə hesabatları da audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin mövcud təlimatına əsasən hazırda respublikamızda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlar ildə bir dəfə aşağıdakı mühasibat-maliyyə hesabatlarını tərtib etməli, müvafiq orqanlara, maliyyə şöbəsi və vergi idarələrinə təqdim etməlidirlər:

- balans (forma №1);
- maliyyə nəticələri və onun istifadəsi haqqında hesabat (forma №2);
- müəssisənin balansına əlavə (forma №5).

Məlumdur ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin illik nəticələri müəssisənin 1 saylı forması olan balansda qeyd edilir. Respublikamızın müəssisə və təşkilatlarının mühasibat uçotunda tətbiq olunan 1 saylı forma – Balans Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-ci ildə təsdiq edilmiş və hazırkı dövrdə qüvvədədir. Həmin forma iki – aktiv və passiv hissələrdən ibarət olmaqla 3 bölməyə malikdir. Daha doğrusu, balansın aktiv hissəsi 3 bölmədən, passiv hissəsi isə 2 bölmədən ibarətdir.

İllik 1 saylı hesabat formasının audit yoxlamasının məqsədi, il ərzində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekunlarının balansda düzgün əks etdirilməsi, balans maddələrinin dəyişməsi və bu dəyişmənin əmələgəlmə mənbələrini xarakterizə etməkdir. Bir qayda olaraq balansın ilkin audit ekspertizasında iki üsuldən istifadə edilir:

- balans göstəricilərinin üfüqi dəyişməsində mütləq və nisbi göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi;
- balans göstəricilərinin şaquli istiqamətdə mütləq və nisbi kənarlaşmalarının müəyyənləşdirilməsi.

Bu kənarlaşmalar müəyyənləşdikdən sonra onlar bölmələr üzrə müvafiq dövrə nəgd vəsaitlə və əmələgəlmə mənbələri üzrə aparılır. 1 saylı hesabat formasında, həmçinin balans maddələrinin aktiv və passiv bölmələr üzrə ilin əvvəlinə və sonuna olan qalıqların dəyişməsi, nisbi və mütləq şəkildə müqayisə edilməsi yoxlama metodikasının tərkib hissəsidir. Müəssisənin 1 saylı hesabat – Balans forması ilə yanaşı audit yoxlama-ekspertizasına cəlb olunacaq əsas formalardan biri 2 saylı forma – «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabatdır.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələri müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən başlıca göstəricilər sayılır.

2 saylı forma – «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabat forması Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-ci ildə təsdiq edilmiş və hazırkı dövrə qədər qüvvədədir. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında 2 saylı hesabat 4 hissədən ibarətdir. Bu hesabatda birinci növbədə maliyyə nəticələri, yeni mənfəət və zərər, onların əmələgəlmə mənbələri göstərilir. Audit yoxlama-ekspertizası aparılarkən formanın bu hissəsindəki məlumatların reallığı 80 saylı «Mənfəət və zərərlər» adlı mühasibat hesabının aktivində və passivində olan qalıqlarla və 15 saylı jurnal-orderin məlumatları ilə üzləşdirilir. Sonra isə 2 saylı hesabatın bu bölməsi məlumatların reallığı ilə dəqiqləşdirilməlidir.

2 saylı «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabatın ikinci hissəsi mənfəətdən istifadəyə dair geniş təsəvvür yaradır. Bu hissədə mənfəətdən büdcəyə ödəmələr, məqsədli və təyinatlı fondlara ayırmalar, xeyriyyə məqsədləri ilə mənfəətdən edilmiş xərclər və digər məqsədlər üçün mənfəətin il ərzində xərclənməsi öz əksini tapmışdır. Hesabatın mənfəətdən istifadə hissəsinin göstəricilərinin reallığını dəqiqləşdirmək üçün mühasibat hesabının 81 saylı «Mənfəətin istifadəsi hesabı»nın məlumatları və 15 saylı jurnal-orderin analitik məlumatları ilə müqayisəsini aparmaq vacibdir. «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabatın üçüncü hissəsi «Büdcəyə ödəmələr» adlanır. Burada il

ərzində müəssisənin bütün vergi növləri üzrə büdcəyə hesablamaları və faktiki ödəmələri öz əksini tapır.

2 sayılı maliyyə hesabatının bu hissəsi üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» və 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər hesabı»nın məlumatlarından, 15 və 8 sayılı jurnal-orderin analitik məlumatlarından istifadə edilir. 2 sayılı maliyyə hesabatının dördüncü hissəsi mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər adlanır.

Hesabatın bu hissəsində mənfəətdən sosial-mədəni və sair qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi, həmçinin kütləvi-mədəni tədbirlər üzrə hesabat dövrünə edilən faktiki xərclər ilə müqayisəsi öz əksini tapır.

Maliyyə hesabat formaları içərisində «Müəssisənin balansına əlavə» adlı 5 sayılı forma da audit yoxlama-ekspertizası zamanı diqqət mərkəzində olmalıdır. Həmin hesabat forması da Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-ci ildə təsdiq edilmiş və hazırkı dövrə qədər qüvvədədir. Həmin hesabat forması 9 bölmədən ibarətdir və əsas etibarilə müəssisənin xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş kapitalının cari dövr ərzində hərəkətini əks etdirir. Belə ki, birinci bölmə müəssisənin, ikinci bölmə borc kapitalının hərəkəti, üçüncü bölmə debitor və kreditor borclarının hərəkəti, dördüncü bölmə qeyri-maddi aktivlərin tərkibi, beşinci bölmə əsas vəsaitlərin tərkibi, altıncı bölmə məqsədli maliyyə qoyuluşlarının hərəkəti, yeddinci bölmə sosial göstəricilər, səkkizinci bölmə uzunmüddətli investisiya və maliyyə qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üzrə vəsaitlərin hərəkəti, doqquzuncu bölmə balansarxası hesablarda uçota alınan qiymətlər haqqında arayış adlanır.

Göründüyü kimi, hesabat əsas etibarilə müəssisənin xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş kapitalının cari dövr ərzində hərəkətini əks etdirir. Hesabatın audit yoxlama-ekspertizasının aparılmasının əsas məqsədi tərtib olunmuş hesabatın müvafiq bölmələrində əks etdirilən göstəricilərin reallığı və dəqiqliyini müəyyən etməkdir. Bunun üçün isə bölmələr üzrə müvafiq mühasibat hesablarının sintetik göstəricilərindən və həmin hesabların il ərzində dövriyyəsinə əks etdirən müvafiq jurnal-orderlərin analitik məlumatlarından istifadə edilir. Başqa sözlə 5 sayılı hesabat formasında öz əksini tapan sintetik göstəricilər mühasibat registrlərində, jurnal-orderlərdə öz əksini tapan analitik göstəricilərlə təsdiq olunmalıdır. Bunun üçün auditor yığım cədvəllərində mühasibat uçotunun ayrı-ayrı hesablarında və baş kitabda öz əksini tapan rəqəmləri 5 sayılı hesabatın müvafiq göstəriciləri ilə üzləşdirilməlidir.

2.5. Təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası

Təsərrüfat-maliyyə nəticələri və onların qiymətləndirilməsi bir çox sintetik göstəricilərlə ifadə olunur. Lakin müəssisənin istehsal fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ən mühüm göstəricilər götürülməlidir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin ekspertizası və qiymətləndirilməsi hər şeydən əvvəl idarəetmə metodları ilə əlaqələndirilməlidir. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində yeni forma və metodların tətbiq edilməsi son nəticə göstəricisi olan mənfəəti əsas göstərici kimi ön plana çəkir. Daha doğrusu, hər bir müəssisə daha çox mənfəət əldə etmək məqsədi ilə məsrəflərin azaldılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi, satışdan əldə edilən gəlirin artırılması, məhsulun çeşidinin yeniləşdirilməsi hesabına istehlak bazarında rəqabət şəraitində müvafiq yer tutmağa çalışır. Ona görə də auditor təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticələrini ekspertiza edən zaman ilk növbədə müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi mənfəət kütləsinin hansı amillər hesabına yarandığını kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirməlidir.

Mənfəətin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi dedikdə, cari təsərrüfat ilində ekspertiza edilən müəssisənin mənfəətinə miqdar baxımından birbaşa təsir edən amillər, o cümlədən ümumilikdə istehsala çəkilən məsrəflərin azaldılması, məhsul istehsalının həcmının artması, keyfiyyətin yüksəldilməsi yolu ilə satışdan əldə edilən gəlirlərin mənfəətin kütləsinə mütləq və nisbi baxımdan təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi başa düşülməlidir. Onun qiymətləndirilməsi metodikası isə sadə arifmetik üsulların tətbiqi vasitəsilə aparıla bilər.

Mənfəətin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi dedikdə isə müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi mənfəət kütləsinin sabit artım dinamikası və onun keyfiyyətli məhsul istehsalı hesabına satışdan əldə edilən gəlirin artım dinamikası ilə uyğun olması başa düşülməlidir.

Auditor ekspertiza etdiyi müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi mənfəət kütləsinin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsində də sadə arifmetik üsuldan istifadə edə bilər. Mənfəət müəssisənin səmərəliliyinin əsas göstəricisi olduğu üçün, auditor müəssisənin mənfəətlə əlaqəli göstəricilərini iqtisadi təhlilin metod və üsullarından istifadə etməklə kompleks qiymət verə bilər. Bu zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə yekun (ümumiləşdirici) qiymət vermək üçün iqtisadi təhlilin köməyindən istifadə etməklə üç sintetik göstəricinin nisbəti müəyyənləşdirilir. Bunlar mənfəət,

istehsal olunmuş məhsulun satışından əldə edilən gəlir və məsrəf göstəriciləridir. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, müəssisənin səmərəliliyinin və maliyyə nəticələrinin əsas göstəricisi olan mənfəətə ümümləşdirici qiymət verilməsində həmin amillərin nə dərəcədə rol oynadığı müəyyənləşdirilməlidir. Bir qayda olaraq təcrübədə mənfəət və onun əmələ gəlməsinə kompleks qiymət vermək tələb olunur. Bunun üçün onun yaranmasında birbaşa iştirak edən amillər yuxarıdan aşağıya, yəni satışın nəticələri (gəlir), məhsul istehsalı və məsrəflər kompleksindən yanaşılmaqla digər amillər və xüsusilə qiymət amili də diqqət mərkəzinə çəkilir. Çünki qiymət, məhsul keyfiyyətini xarakterizə edən amil olmaqla yanaşı, mənfəətə təsir edən əsas faktorlara bərabər tutulmuşdur.

Mənfəətin özü kompleks amil olduğu üçün müəssisənin təsərrüfat-maliyyə nəticələri qiymətləndirilən zaman bir sıra metodikadan istifadə edilə bilər, məsələn, hər manat-mənfəətə düşən ümumi məsrəflərin nisbəti, eyni zamanda məsrəflərin strukturunda olan ayrı-ayrı xərc maddələrinin əldə edilmiş mənfəətə olan nisbəti, əsas istehsal fondlarının mənfəətə olan nisbəti və s. Belə yanaşmaqla ilk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işlərində ekspertiza olunan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində cari təsərrüfat ilinin iqtisadi qanunauyğunluq prosesi müəyyənləşdirilir və bu qanunauyğunluqlar əldə edilmiş maliyyə nəticələri ilə əlaqələndirilir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində mənfəət və onun əldə edilməsi ilə yanaşı digər vacib amillər, o cümlədən müəssisənin özünə-məxsus kapitalının borc kapitalına olan nisbəti, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, məhsul istehsalının və gəlirin müxtəlif aspektlərdən rentabelliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, ləğvetmə əmsalının qiymətləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, yuxarıda qeyd edilən amillər müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasında birbaşa və ya dolaylı yolla iştirak edirlər. Bu amillərin audit yoxlama-ekspertiza işlərində təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasında iqtisadi təhlil və onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından spesifik formada istifadə etmək lazımdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin və onun səmərəliliyinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin mühüm vəzifələrindən biri də resurslardan səmərəli istifadə olunmasının qiymətləndirilməsi olmalıdır. Belə ki, təcrübədə məhsul istehsalının və əmək məhsuldarlığının artırılmasının qeyri-səmərəli yolla təmin edilməsi məqsəduyğun hesab edilmir. Buna görə də, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin daimi aşağı salınması yalnız elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi ilə əldə

edilməlidir. Resurslardan səmərəli istifadə olunması dedikdə, maddi resursların (xammal, material, ehtiyat hissələri), əmək resurslarının və istehsal vasitələrinin məqsədyönlü istifadəsi başa düşülür. Bu resurslardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi meyarları müxtəlif olsa da, bunlar arasında optimal əlaqənin müəyyənləşdirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə olunmasının ümumiləşdirici göstəricisi sayıla bilər. Resurslardan istifadənin optimal əlaqələndirilməsi sadə arifmetik hesablama üsulu ilə müəyyənləşdirilir.

2.6. Ehtiyatların aşkarlanması və resursların səfərbər edilməsi metodikası

Resurslar və ehtiyatlar fərqli anlayışlardır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işində resurslar və ehtiyatlar ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Resurslar istehsal prosesində birbaşa iştirak edir və əlavə dəyər yaradırsa, ehtiyat gizli olan imkanlardır və onları aşkar edib səfərbər etmək lazımdır. Resurslardan səmərəli istifadə edilməsi optimal münasibətlərdə qiymətləndirilə bilər.

Məhsul istehsalı və resursların optimal münasibəti istehsalın təşkili-nin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas meyarlardan biridir. Resurslar olmadıqda və ya mövcud resursların birləşməsi səmərəli olmadıqda istehsalın yüksək nəticələrindən danışmaq olmaz.

İstehsal prosesində resurslar ayrı-ayrılıqda sərbəst surətdə deyil, qarşılıqlı əlaqəli şəkildə iştirak edirlər. İstehsal prosesində əsas üç resurs iştirak edir:

- əsas istehsal fondları;
- əmək resursları;
- xammal və materiallar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrdə bu resurslar arasında əlaqə hələ də lazımi səviyyədə diqqəti cəlb etmir. Bir halda ki, resurslar arasında əlaqə mövcuddur, deməli burada optimal əlaqə vardır və onun müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Resurslar arasında əlaqə optimallaşdırılmazsa, o, istehsalın səmərəli təşkilinə mənfi təsir göstərir. Bu isə milli iqtisadiyyatın inkişafında mənfi haldır, çünki, istehlak tələbatına uyğun istehsal prosesi qurulmalıdır. Resursların optimal əlaqəsi ayrı-ayrılıqda müəssisələrin iqtisadiyyatı ilə yanaşı bütövlükdə ölkəmizin iqtisadiyyatına aiddir. Ona görə də auditor bu məsələyə mikro çərçivədə deyil, respublika miqyasında yanaşmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, resurslar arasında əlaqənin pozulması hesabına

böyük bir potensial səfərbər edilmir. Bu kənarlaşma təkcə göstəricilərin dinamikasında deyil, hətta ayrı-ayrı illərin müqayisəsində də müşahidə edilir. Doğrudur, burada obyektiv amillər də mövcuddur. Lakin resurslar arasında olan nisbət əksər hallarda subyektiv amillər hesabına dəyişir. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, müəssisənin fəaliyyəti planlaşdırıldıqda bu məsələ nəzərə alınmır və istehsalın təşkili bəzən kor-təbii xarakter daşıyır. İkinci səbəb isə ondadır ki, bu göstəriciyə nəzarət edilmir. Deyilənləri aydın təsəvvür etmək üçün şərti rəqəmlərə müraciət edək:

Sənaye məhsulları istehsalında resurslar arasında nisbət

No	Göstəricilər	2004	2005	2006
1	Məhsul istehsalı (min man.) özündən əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).	8855950 100	11315428 127	12490293 110
2	Sənaye istehsal işçiləri (nəfər) özündən əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).	305,6 100	271,6 88	246,1 90
3	Əsas istehsal fondları (mlrd man.) özündən əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).	18621 100	228291 122	228785 100,2

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, ötən ildə hər hansı şərti ilə nisbətən məhsul istehsalı 27% çoxalmışdır. Məhsul istehsalı işçilərin sayı ilə əlaqədardır. Bu dövrdə onların sayı 12% aşağı düşmüşdür. Əsas istehsal fondlarına gəldikdə, cədvəldən görünür ki, o, 22% çoxalmışdır. Göründüyü kimi, burada qanunauyğunluq pozulmuşdur. Adətən, əsas istehsal fondları çoxaldıqda, bu həm məhsul istehsalına, həm də işçilərin sayının artmasına təsir göstərir. Deməli, işçilərin sayı ilə istehsal fondları arasındakı kəskin fərq müşahidə edilir. Eyni mənzərəni son ilin rəqəmlərində də müşahidə etmək mümkündür. Əsas istehsal fondları cari ildə demək olar ki, ötən ilin səviyyəsində qalmışdır. Bu müddət ərzində işçilərin sayı şərti təqvim ilə nisbətən 10% azalmışdır. Məhsul istehsalı isə ötən ilə nisbətən 10% çoxalmışdır. Göründüyü kimi, burada da kənarlaşma müşahidə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həm potensialdan zəif istifadə edilməsi, həm də resurslar arasında olan nisbətin pozulması özünü göstərir. Bu kənarlaşmalar müxtəlif amillərin hesabına baş verir. Konkret tədbir görmək üçün konkret səbəbi müəyyən etmək lazımdır. Yalnız bu halda qəti tədbirlər vasitəsilə resurslar arasında yaranan nisbəti tarazlaşdırmaq olar. Bu imkan demək olar ki, bütün müəssisə rəhbərlərinin gözü qarşısındadır. Lakin onların səfərbər edilməsi bir növ gizli xarakter daşıyır. Məsələn, bu resursların səfərbər edilməməsi digər resursun potensialına təsir göstərir, yəni potensial səfərbər edilmədiyi üçün o, müəssisənin ehtiyat mənbəyinə çevrilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, istehsal prosesi resursların mövcud olduğu halda baş verir. Bunların arasında əlaqə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından öz səviyyəsində olmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, resurslar arasında həm optimal əlaqə, həm də optimal asılılıq mövcuddur. Bu əlaqənin özü də kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Bu resurslar sabit xarakter daşıyır. Resursların dəyişməsi bəzən rüb, ay ərzində, bəzən də gün ərzində baş verir. Bundan əlavə, resursların istifadə səviyyəsi də müxtəlif səbəblər hesabına dəyişir. Baş verən kənarlaşmalar resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Resurslar arasında optimal əlaqənin dəyişməsi xırda proseslərdən başlayır. Bəzən bu prosesləri müşahidə etmək belə imkan daxilində olmur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində resurslar arasında optimal əlaqə saxlamaq vacibdir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası zamanı resurslar və onlar arasındakı optimal əlaqənin səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Bu qiymətləndirmə əlaqəli sintetik göstəricilər üzrə verilməli və analitik məlumatlarla əsaslandırılmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, resurslar arasında əlaqənin pozulması ayrı-ayrı resurslar üzrə baş verir. Bunların içərisində əmək resursları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki, əmək yaradıcı xarakter daşıyır və digər resursları hərəkətə gətirir.

Bildiyimiz kimi, əmək resurslarının dəyişməsi işçilərin sayı ilə bağlıdır. İşçilərin sayının dəyişməsi digər resurslara da təsir göstərir. Əmək resurslarında hər adama düşən günlərin sayının dəyişməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Yeni, işlənmiş adamgünləri dəyişərsə, bu həm məhsul istehsalının, həm əsas fondların istifadəsinə, həm də xammal və materialların istifadəsinə təsir göstərir. Əmək resurslarının istifadəsində əsas göstəricilərdən biri də əmək məhsuldarlığıdır. Bu göstəricinin dəyişməsi də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Əmək resurslarında əsas göstəricilərdən biri də iş gününün uzunluğudur. Bu göstərici dəyişdikdə resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Nəhayət, əmək resurslarının istifadəsində hər saata düşən məhsul istehsalı göstəricisi mühüm yer tutur. Bu göstəricinin özü də digər amillərdən, məsələn, əməyin fondlarla təchiz edilmə səviyyəsindən, maşın və avadanlıqların məhsuldarlığından, əməyin intensivlik səviyyəsindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işçilərin tərkibinin dəyişməsi də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Məsələn, işçilərin stajı, onların yaş qrupu, təhsil səviyyəsi və sair bu kimi amillər əmək resurslarını xarakterizə edən göstəricilərdir. İşçilərin tərkibinin dəyişməsi də son illərdə özünü qabarıq göstərir. Müasir dövrdə fiziki əməyin texnika ilə əvəz edilməsi nəticəsində iş prosesi yüngülləşir və məhsuldarlıq artır.

Lakin əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artması arasında müvafiq qanunauyğunluq gözlənilməlidir, yeni əmək haqqının artım sürəti əmək məhsuldarlığının artım sürətini ötüb keçə bilməz. Ümumiyyətlə, əmək resurslarından istifadə, audit yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmalıdır. Auditor əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbətə diqqət yetirməlidir. Bu nisbət yalnız o zaman obyektiv halda pozula bilər ki, *birincisi*, dövlət tərəfindən taarif dərəcələri artırılınsın, *ikincisi*, müəyyən səbəblərə görə iş şəraiti dəyişsin. Digər hallarda isə onun kənarlaşmasının səbəbi müəyyən edilməli və zəruri tədbirlər görülməlidir. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət ilk növbədə yığımla istehlak arasında olan proporsiyayı əks etdirir, *ikincisi*, normativlərin reallığı barədə məlumat verir, *üçüncüsü*, bu göstəricilər geniş təkrar istehsalın barometridir, *dördüncüsü*, bu göstəricilər əmək haqqının verilməsində meyarın düzgünlüyü barədə təsəvvür yaradır. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət təqribi müəyyən edilə bilməz. Bu göstəricilər arasında olan nisbət milli iqtisadiyyatın sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən, texnikanın tətbiqi sürətindən, istehsalın texnologiyasından asılıdır. Deməli, əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət konkret hesablamalar əsasında müəyyən edilməlidir.

Əmək ödənişi üzrə vəsaitlərdən səmərəli istifadə onun düzgün planlaşdırılmasından da asılıdır. Müasir dövrdə əmək haqqına qənaət əsasən ağır əmək tutumlu işlərin texnika vasitəsilə həyata keçirilməsi yolu ilə əldə edilir. Ağır əmək tutumlu işlərin texnika vasitəsilə yerinə yetirilməsi birinci növbədə öz əksini plan göstəricilərində tapmalıdır. Belə olduqda, təsərrüfat rəhbəri əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbəti qabaqcadan görməlidir. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət sabit ola bilməz. Ayrı-ayrı sahələr üzrə bu göstərici müxtəlif xarakterli olur. Müəyyən bir iş prosesində texnikanın tətbiqinə imkan yaranırsa, bu bir tərəfdən əl əməyinin qənaətinə gətirib çıxarar, digər tərəfdən bir günə düşən əmək haqqının miqdarını artırar. Texnikanın tətbiqi, əmək məsrəfinə qənaət etməyə imkan verir. Deməli, iş prosesində fəhlə deyil, texnika və texnoloji qurğular iştirak edir. Əlbəttə, bir günə düşən əmək haqqının məbləği əmək məsrəfinə qənaət yolu ilə əldə edilən məbləğə nisbətən az olmalıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artması arasında olan nisbət yalnız iş prosesi və istehsal sahəsi üzrə müəyyən edilə bilər.

Eyni sözləri əsas istehsal fondları üzrə də demək olar. Əgər respublikamızın sənaye müəssisələrində əsas istehsal fondları dinamik artıma malikdirsə, onlardan səmərəli istifadə göstəricisi də dinamik olaraq proporsional

artıma malik olmalıdır. Kapital qoyuluşu yenidənqurmaya, yenidən təchiz olunmaya sərf olunursa, bu amil fondveriminə müsbət təsir göstərməlidir. Belə ki, resurslar arasında əlaqə fondveriminin dəyişməsi hesabına da dəyişə bilər. Yaxud, yeni məhsuldar maşın və avadanlıq əldə edilərsə, bu təkcə məhsul istehsalına deyil, həm də əmək məhsuldarlığına təsir göstərməlidir.

Son illərdə müəssisələrdə yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində fiziki köhnəlmə amili azalmaqdadır. Şübhəsiz, bu amil də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Müəssisələrdə köhnəlmiş maşın və dəzgahların yenisi ilə əvəz edilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, məhsul istehsalının artmasına, məhsul vahidinə xammal və materialların az xərclənməsinə müsbət təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların mütləq strukturu əmək məhsuldarlığına, yaxud da əmək resurslarının səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Eyni sözləri əmək resursları haqqında da demək olar. Yəni, işçilərin ixtisas dərəcələrinin yüksək olması, onların təhsili, iş stajı əsas fondların səmərəli istifadəsinə öz təsirini göstərir. Resurslar arasında əlaqə xammal və materialların istifadəsi ilə bağlıdır. Xammal və materialların keyfiyyəti, onun müəssisəyə vaxtında daxil olması resurslar arasında əlaqənin optimal saxlanmasına şərait yaradır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar iqtisadiyyatında məhsul çeşidinin dəyişməsi tez-tez baş verir. Bu isə xammal və materiallarla bağlıdır. Yeni material tutumlu məhsulun istehsalı çoxalırsa, bu amil əlavə materialın əldə olunmasını tələb edir. İstehsal prosesində digər amillər də iştirak edir. Məsələn, bu və ya digər xidmət öz səviyyəsində olmadığına görə boşda-yanmalar olur. Fəhlə öz gündəlik normasını yerinə yetirmək üçün bir sıra göstəricilərə təsir göstərir. Birinci növbədə bu amil məhsul istehsalı və eyni zamanda əsas fondların istifadəsi ilə əlaqədardır. Yəni, təşkilati işlər bilavasitə resurslar arasında əlaqənin optimal sürətdə saxlanılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, resurslar arasında əlaqə çoxsaylı mikro-proseslər və mikroamillərlə bağlıdır. Elə buna görə də onlara nəzarət etmək, onları istiqamətləndirmək xeyli dərəcədə çətindir. Digər tərəfdən, resurslar arasında optimal əlaqə müəssisədaxili amillərdən başqa, müəssisədənkənar amillərlə də bağlıdır. Bu amillərə nəzarət etmək bir də ona görə çətindir ki, onlar hər zaman uçotda öz əksini tapa bilmir. Amillərin bəzisi heç bir ölçüyə gəlmir. Yəni, onları nə miqdar, nə də dəyər ifadəsinə gətirmək olmur. Resurslar arasında əlaqə gələcəkdə də mürəkkəb xarakter daşıyacaqdır. Çünki, ən sadə sahələr belə elm tutumlu xarakter alır. Yəni, idarəetmə üçün yeni informasiya, yeni amillər barəsində təsəvvür yaratmaq lazım gəlir. Bütün bunlar idarəetmə üçün yeni kadr hazırlığının sürətlə inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Yuxarıda əməyin elmi təşkilinin resurslar arasında əlaqəyə təsiri barədə bezi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Burada işçilərin ixtisas dərəcələrinin dəyişməsi ön plana çəkilməlidir. Bu prosesdə təkcə fəhlələrin ixtisas dərəcəsi deyil, həm də mühəndis-texniki işçilərin ixtisas dərəcələrinin artması diqqəti cəlb etməlidir. Resurslar arasında əlaqələrin optimal saxlanması üçün informasiya mənbələri təkmilləşdirilməlidir. İnformasiya olmadan amillərin təsir dərəcəsi barədə təsəvvür yaranı bilməz. Digər halda bezi əmək tutumlu proseslərin həlli də diqqəti cəlb etməlidir. Məsələn, işçilərin gündəlik iş normalarının yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu normaların yerinə yetirilmə səbəblərinin araşdırılmasının özü xeyli əmək tutumludur. Resurslar arasında əlaqə mütorəqqi ideyaların həyata keçirilməsindən də asılıdır. Xarici ölkələrdə məhsul istehsalının ahəngdarlığını təmin etmək üçün ehtiyat dəzgah və avadanlıqlardan istifadə olunur. Gün ərzində bir və yaxud iki dəzgah sıradan çıxırsa, belə halda ehtiyatda olan dəzgah və avadanlıq işə salınır. Resurslar arasında əlaqə müəssisələrdə aparılan tədbirlərlə də bağlıdır. Bəzən keçirilən tədbir bir resursla bağlı olur. Belə halda bu tədbirin yerinə yetirilməsi digər resursların istifadəsinə təsir göstərir. Belə disproporsiya yaranmaması üçün digər resursların istifadəsindən kənarlaşmanı nəzərə almaq lazım gəlir. Müəssisələrdə ayrı-ayrı dəzgah və avadanlıqların buraxılış imkanının müxtəlif olması da resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərə bilər. Müəssisələrdə bir resursun səfərbər edilməsi bəzən digər resursun səfərbər edilməsinə əks təsir göstərir. Bütün bunlar müəssisədə kortəbii xarakter daşıyır. Doğrudur, bunları araşdırmaq, vaxtında tədbir görmək bezi hallarda müvafiq çətinliklər yaradır. Lakin buna baxmayaraq audit yoxlaması zamanı mümkün qədər bu prosesləri nəzarət altında saxlamaq lazımdır.

Müasir dövrdə istehsalın yüksəlişi müəssisələrdə verilən səmərəli təkliflərin istifadəsi ilə də bağlıdır. Bəzən müəssisələrdə potensialın səfərbər edilməsi diqqətdən kənarda qalır. Məsələn, müəssisənin fondlarla təmin olunmasını götürək. Müəssisənin fondlarla təmin edilməsi fondverimi ilə bağlıdır. Bu göstəricinin planlaşdırılması demək olar ki, kortəbii surətdə həll edilir. Adətən planlaşdırma dövründə müəssisədə istehsal olunacaq məhsul əsas fondların dəyərinə bölünür. Beləliklə də, fondverimi müəyyənləşdirilir. Müəssisədə fondların çatışmaması, yaxud onların artıq olması nəzərə alınmır. Şübhəsiz, bu yolla potensialı səfərbər etmək qeyri-mümkündür. Resurslar arasında əlaqə bəzən kənar müəssisələrin hesabına da pozulur. Yəni, kənar müəssisələrdən göndərilən xammal və material bəzən vaxtında çatdırılmır, bəzən də göndərilən xammalın-materialın keyfiyyəti müvafiq tələblər səviyyəsində olmur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə müəssisənin iş ahəngdarlığını saxlamaq üçün, adətən, müqavilə yazıldığı dövrdə 10% kənarlaşma nəzərdə tutulur. Bu zaman 10%-ə qədər olan kənarlaşma müəssisədə disproporsiya yaratmır. Müasir dövrdə potensialın səfərbər edilməsi ölkənin inkişafında, müəssisənin səmərəli fəaliyyətində əsas şərtlərdən biridir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman ehtiyatların aşkar edilməsi və resurslar arasında optimal əlaqənin qiymətləndirilməsi vacibdir.

2.7. Sosial-iqtisadi məsələlərin həlli səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası

Apardığımız müşahidədən belə qənaətə gəlmək olar ki, insanın bir şəxsiyyət kimi sosial fəallığına ən çox ictimai-siyasi və ya sosial-iqtisadi amillər təsir göstərir. Düzdür, insanın formalaşmasına təbii-bioloji və mənəvi-psixoloji amillərin də zəruri təsiri vardır. Belə olmasaydı insanın inkişafı hərtərəfli ola bilməzdi. Onda bioloji və ya fizioloji qabiliyyətlər inkişaf edər, ictimai, sosial-siyasi və mənəvi keyfiyyətlər kifayət qədər yetkin olmazdı. Və ya əksinə, sosial-siyasi qabiliyyətlər inkişaf etsə də, fizioloji və mənəvi-psixoloji yetkinlik tələb olunan səviyyədə olmazdı. Məhz bunlar göstərir ki, ahəngdar inkişaf etmiş insan yetişdirmək üçün insanın həm təbii-bioloji, həm mənəvi-psixoloji, həm də ictimai-siyasi və ya sosial-iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsirində formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətlərin hər hansı birinə laqeydlilik göstərmək olmaz.

Belə ki, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasında, insanın sosial fəallaşdırılmasında sosial-iqtisadi amillər aparıcı yer tutur. Bu qanunauyğunluğu müstəqillik yolunda irəliləyən Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində sosial-iqtisadi sahənin dirçəldilməsinə yönəldilmiş fəaliyyəti, insanın maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinə, rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş ilkin tədbirləri və bunun nəticəsində insanın özünü dərk etməsi, sosial-siyasi fəaliyyətə daha ciddi qoşulması halları təsdiq edir. Normal cəmiyyətlərdə insanların sosial-siyasi fəallığının artırılmasında dövlətin ali icraedici qurumları və digər dövlət institutları maraqlı olurlar. Çünki insanlar sosial problemlərdən azad olduqca onların siyasi fəallığı artır və özünüdərk etmə hissi yüksəlir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında da dövlətin apardığı sosial-iqtisadi siyasətin mərkəzində də bu məsələ dayanır.

Sosial-iqtisadi problemlərə qiymət verdikdə dövlət büdcəsinin tərkibi, yəni sosial-mədəni tədbirlərə, təhsilə, səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər diqqəti cəlb etməlidir. Bunu aydınlaşdırmaq üçün respublikamızın 2001-2005-ci illərdə Dövlət büdcəsinin xərc maddələrinə nəzər salaq:

Cədvəl 2.1
mlrd. manat

Göstəricilər	2001	2005	2005-ci ildə 2001-ə nisbətən artım	
			məbləğ	%-lə
Ümumi xərclər:	4037,5	10703,5	6666	265,1
O cümlədən:				
Sosial-mədəni tədbirlərə	1981,8	4216,5	2234,7	112,7
Təhsil	931,1	1862,5	931,4	100,0
Mədəniyyət, idman və kütləvi informasiya vasitələri	109,9	253,0	143,1	130,2
Səhiyyə	210,1	576,5	366,4	174,4
Sosial müdafiə və sosial təminat fondu	730,7	1524,5	793,8	108,6

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, dövlət büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlər 2001-ci ildə 1981,8 mlrd. manat təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2005-ci ildə 4216,5 mlrd. manata bərabər olmuşdur. Deməli 5 il ərzində bu sahəyə ayrılan vəsaitlər 2,5 dəfədən çox artmışdır.

Burada təhsilə ayrılan vəsait də diqqəti cəlb edir. Əgər 2001-ci ildə respublikamızda təhsilə ayrılan vəsait 931,1 mlrd. manat təşkil etmişdirsə 2005-ci ildə bu rəqəm 1862,5 mlrd. manata çatmış, yəni 2 dəfə artmışdır.

Əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı sahəsinə ayrılan vəsaitlərin də müqayisə olunan dövrdə təqribən 2 dəfədən çox artması müşahidə olunur.

90-cı illərlə müqayisədə indi respublikamızda insanların həyat tərzində böyük keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Ölkəmizdə ümitsizlik, işsizlik, gələcəyə inamsızlıq şəraitində, kor-koranə nizamsız bir həyat tərzini keçirmək aradan qalxmışdır. Ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında hərcmərclik, qarmaqarışlıq hökm sürür.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdə sosial-iqtisadi vəziyyət çox gərgin olmuş, köhnə istehsal münasibətləri tamam pozulmuş, fabrik-zavodlar, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri işləmirdi. Yeni istehsal münasibətləri isə hələ yaradılmamışdı. Siyasi sahədə, dövlət quruculuğu sahəsində sistemsizlik hökm sürürdü. Dövlət quruculuğu ciddi böhran keçirirdi. Sosial sahədə vəziyyət daha acınacaqlı idi. Bu sahədə Sovet quruluşu şəraitində əldə edilmiş az-çox nailiyyətlər itib-getmiş, insanın sosial qayğıları tamam unudulmuşdu: insana qayğı, onun maddi və mədəni tələbatının ödənilməsi tədbirləri tam arxa plana keçmişdi, lakin bu çox davam etmədi.

1993-cü illərdən başlayaraq ölkəmizdə iqtisadi quruculuq sahəsində ilk addımlar atılmağa başlandı. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışının ehtimalı illərindən (1994-1995) siyasi sabitliyə nail olundu. Sosial-iqtisadi və siyasi-hərbi sahədə ciddi tədbirlər görüldü. Məqsədimiz sosial-iqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlərin insan amilinin inkişafına təsiri məsələlərini təhlil etmək olduğundan, siyasi, hərbi, mədəni sahələrdə həyata keçirilən tədbirlər üzərində dayanmağı lazım bilmirik.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin sosial-psixoloji əhval-ruhiyyəsinin və sosial fəallığının yüksəldilməsində onun əməyə münasibəti, cəmiyyətdə tutduğu mövqe, maddi təminatı (xüsusilə əmək haqqı və pensiya təminatı) mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ildən başlayaraq müntəzəm surətdə bu mühüm sahəyə xüsusi diqqət yetirilir. Respublikamızda insan amilinin tələb olunan səviyyədə sosial təminatı sahəsində ardıcıl siyasət yeridilir, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən sosial fəaliyyət güclənir. Sosial rifahın yaxşılaşdırılması amilləri sırasında əhalinin işlə təmin olunması, işsizliyin tədricən ləğv olunması və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur. Hazırda bütün MDB ölkələri içərisində Azərbaycanda əhalinin işlə təminatı məşğulluğu istiqamətində müvafiq işlər aparılır. Əhalinin işlə təmin olunması vəziyyəti emal sənayesində, xidmət sahəsində və xüsusilə nəqliyyat sektorunda daha yüksək faiz təşkil edir. Məsələn, əgər 2002-ci ildə emal sənayesində işləyənlərin sayı 169,5 min nəfər idisə, 2005-ci ildə bu rəqəm 188,7 min nəfərə çatmışdır. Tikinti sahəsində isə müvafiq surətdə bu nisbət 178 min nəfərdən 194,4 min nəfərə çatmışdır. Nəqliyyat və rabitədə də müvafiq qaydada işləyənlərin sayı 169,8 min nəfərdən 191,5 min nəfərə çatmışdır. Respublika əhalisinin işlə təmin olunması və bu yolla insanın sosial fəallığına kömək göstərmək sahəsində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Təminatı Nazirliyinin fəaliyyəti qeyd edilməlidir. Belə ki, əhalinin işlə təmin edilməsi, adamların əmək fəaliyyətinə cəlb olunması məqsədilə nazirliyin son illərdə keçirdiyi əmək yarmarkaları, əmək birjaları xüsusi rol oynayır. Nazirliyin Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Əli-Bayramlı və digər şəhərlərdə keçirdiyi əmək yarmarkaları nəticəsində minlərlə adam müxtəlif işlərlə təmin edilmiş, əmək fəaliyyətinə cəlb olunmuşdur. İşsizliyin baş alıb getdiyi bir şəraitdə, əmək fəaliyyətinə cəlb olunmayan insanın sosial fəallığından söhbət gədə bilməz.

Ölkə rəhbərliyinin 1993-cü ildən etibarən apardığı pul-kredit və əmək haqqı siyasəti nəticəsində Respublikamızda sıçrayışlı inflyasiya tamamilə aradan qaldırılmış, manatın dollara nisbətində sabitliyi və dövrçüliyi təmin olunmuşdur. Bu gün manatın qiymətdən düşməsi deyil, onun möh-

kəmlənməsinin tənzimlənməsi, valyuta siyasətinin əsasında dayanır.

Əhalinin əmək haqqı təminatı da MDB ölkələri içərisində qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Hökumət hər ay vətəndaşların əmək haqqı və pensiyalarını vaxtında ödəyir. MDB ölkələri içərisində Azərbaycan bu cəhətdən aparıcı yer tutur. Demək olar ki, bu sahədə Azərbaycan yeganə ölkədir ki, dövlətin əmək haqqı və pensiyaların ödənilməsi işində əhaliyə borcu yoxdur və orta əmək haqqının və pensiyaların orta həcmi nisbətən, tədricən artır. Bu cəhətdən 2005-ci ildə əhalinin sahələr üzrə orta əmək haqqının yekunlarına nəzər salmaq kifayətdir. 2005-ci ildə ölkə üzrə əhalinin orta aylıq əmək haqqı 618,0 min manat təşkil edir. Emal sənayesində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 576,5 min manat, nəqliyyat və rabitə işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 688,5 min manat təşkil edir. İdarəetmə aparatı işçilərinin orta aylıq nominal əmək haqqı 858,0 min manat, təhsil işçilərinin əmək haqqı isə 330,0 min manat səviyyəsindədir.

Əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən sosial siyasətin müvəffəqiyyətli nəticələri pensiya təminatı sahəsində daha qabarıq hiss olunur. Ölkə üzrə əhalinin pensiya təminatının orta məbləği son illərdə, demək olar ki, 2-3 dəfə, bəzi kateqoriyalar üzrə isə 3-4 dəfə artmışdır. Aylıq pensiyanın orta məbləği 2000-ci ildə 64968 manat təşkil etmişdirsə, bu rəqəm 2002-ci ildə 73705 manata, 2005-ci ildə isə 119900 manata çatdırılmışdır. 2007-ci ildən başlayaraq minimum pensiya həddinin 40 yeni manat müəyyənləşdirilməsi bu müsbət siyasətin tərkib hissəsidir. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təminatının orta aylıq məbləği 2000-ci ildə 38384 manat, 2005-ci ildə isə 104707 manat təşkil etmişdir. Deməli, ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatının orta aylıq məbləği 2,5 dəfədən də çox artmışdır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan hökuməti insanların fəallığını təmin etmək sahəsində məqsədli surətdə əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi üçün işləməyən sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət obyektlərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi işini başa çatdırmışdır. Yeni iş yerlərinin yaradılmasında da böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu sahədə ölkə rəhbərliyinin, xüsusilə də Respublikamızın Prezidenti İlham Əliyevin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində 500 mindən artıq yeni iş yerləri açılmışdır ki, bu da ölkə əhalisinin məşğulluq təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi Azərbaycanın xalq təsərrüfatına investisiya qoyuluşu günbəgün artır. Azərbaycan xalqı özünü Konstitusiyada təsbit olunmuş başqa insan hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, əmək hüququna da malik olan ölkənin tam hüquqlu üzvü sayır. Odur ki, öz hüquqları ilə yanaşı, cəmiyyət qarşısında öz vəzifələrini və

məsuliyyətini də dərk edən insan kimi şüurlu və yaradıcı fəaliyyət göstərir.

Əhalinin sosial fəallığının artırılmasında və maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasında ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən islahatlar, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsinin başa çatdırılması, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxozların əvəzində fermer təsərrüfatlarının təşkil edilməsi, adamlar üçün özəl bölmələrdə yeni-yeni iş yerlərinin yaradılması da artıq öz nəticələrini göstərməkdədir. Hazırda işləyən əhalinin azı 70-75%-i özəl müəssisələrdə, mülkiyyətin qeyri-dövlət bölməsində çalışırlar. 2005-ci ilin nəticələrinə görə işlə təmin olunmuş əhalinin 31,9%-i dövlət bölməsində, 68,1%-i qeyri-dövlət bölməsində çalışır. Bu isə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə, mülkiyyət plüralizminə keçidin üstünlüklərini aydın əks etdirir və müstəqillik şəraitində ölkəmizdə işsizlik problemini həll etmək, adamların sosial fəallığını artırmaq üçün çoxlu potensial imkanlardan istifadə olunduğunu aydın göstərir. Lakin bu sahədə hələ çox iş görülməlidir. Respublikamızda işsizlik problemi tam aradan qaldırılmalı, insanların firavan yaşaması üçün yoxsulluq həddi minimum səviyyəyə endirilməlidir.

Əhalinin sosial fəallığının artırılmasına mənfi təsir edən problemlərdən biri də mənzil məsələsidir. Ölkəmizdə son illərdə yaşayış evləri-mənzil tikintisinin sürətinin ilbəil artması, ailələrin mənzilə olan ehtiyaclarının ödənilməsi əhalinin sosial şəraitini yüksəltmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hazırda Bakı şəhərində özəl sektorla yanaşı dövlət idarələri və müəssisələr də dövlət büdcəsi hesabına yaşayış binaları tikiblər. Bakıda və respublikamızın rayonlarında yaşayış evləri üçün torpaq sahələrinin ayrılması və vətəndaşların şəxsi büdcələri hesabına yaşayış evləri tikilməsi formasında həyata keçirilir. Respublikamızda sosial-siyasi sabitliyin bərqərar edilməsi ilə hər yerdə xüsusi - şəxsi tikintilər böyük vüsət almışdır. Xarici sərmayəçilər də mənzil tikintisinə vəsait qoymaqla maraqlıdır. Çünki, tikilən mənzillər xarici ölkələrlə müqayisədə çox da baha başa gəlmir. Azərbaycan iqtidarının ciddi sözləri nəticəsində son illərdə mənzil tikintisi sahəsində ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi 536,0 min kv.m. təşkil etdiyi halda, 2005-ci ildə bu göstərici 1593 min kv.m. olmuşdur. Yeni təqribən 3 dəfə artmışdır. Bütün bunlar Bakı şəhərində və respublikamızın regionlarında əhalinin mənzilə olan tələbatının yaxın gələcəkdə tam ödənilməsinə təminat verir. Göründüyü kimi, ölkəmizdə sosial-iqtisadi məsələlərin kompleks həlli Dövlət Proqramı üzrə müsbət istiqamətdə gedir.

Bu qısa təhlildən belə nəticə çıxarmaq olar ki, şəxsiyyətin formalaşması və insan amilinin fəallaşdırılmasında sosial-iqtisadi şərait aparıcı rol

oynayır. Yalnız sosial-iqtisadi amillərin fəal təsiri ilə insanın sosial-ictimai münasibətlərə girməsi, ictimai istehsal sistemində fəal mövqe tutması, onun maddi tələbatının ödənilməsi mümkün olur. Bunlar isə, həm də şəxsiyyətin mənəvi və ideoloji tələbatlarının ödənilməsinə, insanın ahəngdar (fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən) inkişafına təminat verir. Bütün bu kimi amillər audit tədqiqatı zamanı diqqəti cəlb etməlidir.

2.8. Elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası

Elmi-texniki fəaliyyətin qiymətləndirilməsi audit nəzarətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Ona görə də tədqiqat işlərinin tətbiqində elmi təkliflərin bütövlükdə səmərəliliyi ön plana çəkilməlidir. Audit işində elmi-texniki nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mürekkəb kompleks sistem olan elm sisteminin bütövlükdə əhəmiyyəti onun ayrı-ayrı predmetləri üzrə fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-tədqiqat əsasən, iki istiqamətdə: yeni texnika və texnologiyanın yaradılması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılır. İdarəolunmanın təkmilləşdirilməsi üçün əvvəlcədən onun fəaliyyətinin kompleks sistem şəklində qiymətləndirilməsi zəruridir. Ümumiyyətlə, hal-hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində idarəetmə konsaltinqi geniş tətbiq olunur. Konsaltinq – ingiliscə *consalting* sözündəndir, mənası məsləhətvermə, tövsiyəetmə deməkdir. Konsaltinqin əsas məqsədi müəssisənin idarəetmə yolu ilə səmərəli işləməsini təmin etməkdir. Doğrudur, SSRİ-də də müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman elmi-tədqiqat işlərinin tətbiqinin nəticələrini təmin edən müxtəlif sistemlərdən geniş istifadə olunurdu. Hətta o dövrdə Dövlət Elm və Texnika Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş vahid qiymətləndirmə metodikası da mövcud idi. Lakin bu sistemin əsas nöqsanı onun tətbiqinin əksər hallarda formal aparılmasından ibarət idi. Əlbəttə, həmin qiymətləndirmə metodları hazırkı dövrün tələblərinə cavab verə bilməz. İdarəetmə konsaltinqini öz iqtisadiyyatını yenidən təşkil etmək yolunda addımlayan respublikamızda müxtəlif fəaliyyət sahələrinə və xüsusilə də istehsalat sahələrinə geniş tətbiq etmək zərurəti yaranır. İstehsalatın dirçəlməsi, cəmiyyət həyatının yeniləşdirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi şəraitində öz əhəmiyyətini qismən və tamamilə itirmiş qiymətləndirmə meyarlarından, metodlarından istifadə etmək artıq mümkün deyildir. Elmi işlərin, onun ayrı-ayrı istiqamətlərdəki nəticələrinin, innovasiyanın səmərə-

liliyinin qiymətləndirilməsində qabaqcıl təcrübələrdən istifadə edilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Elmi-texniki nəticələrin qiymətləndirilməsində kəmiyyət və keyfiyyət amili əsas meyarlardan sayılır. Lakin kəmiyyət meyarlarının tətbiqi çətin olduğundan keyfiyyəti müəyyən edən meyarlar bu baxımdan daha əhəmiyyətli olur. Elmi-texniki nəticələrin qiymətləndirilməsində tətbiq edilən metodlardan biri də integral metodudur ki, bu da riyazi ifadələrin işlədilməsi ilə bağlıdır. Integral göstəricilərin qurulması metodlarının əsasını formal statistik yanaşma təşkil edir ki, burada ekspertlərin rəyi əsas götürülür.

Beləliklə, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi tətbiq edilməli və bu sistemin dərin, hərtərəfli kompleks təhlili aparılmalıdır.

Metodoloji baxımdan elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində kompleks yanaşmadan istifadə çox aktualdır. Belə hallarda bəzən qiymətləndirməyə bal sistemi tətbiq edilməklə, fəaliyyətin nəticəsini xarakterizə edən çoxlu sayda amillərin nəzərə alınmasına imkan yaranır. Bu zaman «kompleks yanaşma» ilə «kompleks qiymətləndirmə»ni qarışdırmaq olmaz.

Elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin vəhdəti qiymətləndirmə sisteminin kompleksliyi üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Komplekslik göstəricilərin sistemləşdirilməsinin prinsiplərindən bilavasitə asılıdır. Eyni zamanda elmi müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin vəhdəti, qiymətləndirmənin kompleks şəkildə aparılması təkcə göstəricilərin sistemləşdirilməsindən asılı deyildir. Qiymətləndirmə prosesində hər bir göstərici dinamikada və həmçinin biri-birindən asılı şəkildə müqayisə olunmaqla təhlil edilməlidir. Göstəricilərin müqayisəli təhlili ilə dinamika meyli də müəyyən edilməlidir. Göstəricilərin qarşılıqlı əlaqə mexanizmi də fəaliyyətin xarakterindən, onun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq seçilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, elmi əməyin nəticəsinin qiymətləndirilməsi keyfiyyət və kəmiyyət meyarlarının sintezi əsasında aparılmalıdır. Əslində elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhlilinin keyfiyyət tərəfi əsas meyarların seçilməsindən asılıdır, kəmiyyət tərəfi isə onların əhəmiyyətinin meyarıdır. Tam və ya obyektiv qiymətləndirmə isə elmi əməyin keyfiyyət və kəmiyyətini xarakterizə edən göstəricilərin kompleks şəkildə nəzərə alınmasını təmin edən metod vasitəsilə mümkündür. Qiymətləndirmə üçün əsas məsələlərdən biri meyarların optimal sayının və əlaqəsinin müəyyən

edilməsidir. Bir tərəfdən, meyarların sayının çoxluğu hesablama işini çətinləşdirir, ümumiyyətlə işi ağırlaşdırır, digər tərəfdən isə meyarların sayının azlığı fəaliyyət haqqında kifayət qədər təsəvvür yaranmasına və lazımınca nəticə əldə edilməsinə mane olur.

Qiymətləndirmənin məqsədi bir qayda olaraq elmi-tədqiqat işlərinin təbiiqindən əldə olunan nəticə üçün qərar qəbul edilməsidir. Bu da bütün elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi metodunun tamamilə eyni olmasına imkan verir. Aydın olur ki, qiymətləndirmənin metodologiyası məhz sistemli yanaşmaya əsaslanmalıdır. Mövcud metodologiyanın təkmilləşdirilməsi baxımından aşağıdakı elmi-metodik məsələlərin qarşılıqlı surətdə kompleks həlli ön ümdə məsələdir:

- elmi-tədqiqat prosesi modellərinə qiymətləndirmə obyektləri kimi baxılmalı;
- qiymətləndirmə obyektini konkretləşdirilməli (elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla);
- elmi fəaliyyətin məqsədlər sistemi və qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirilməli;
- məqsədlər sistemindən irəli gələn səmərəlilik sistemi müəyyənləşdirilməli;
- ölçü proseslərinin və həmçinin səmərəliliyin təhlili və qiymətləndirilməsi prosesinin təşkilatı və informasiya prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir.

Elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarının işlənilib hazırlanması zamanı əsas metodoloji məsələ ondan ibarətdir ki, elmi-tədqiqat işlərinin bir qiymətləndirmə obyektini kimi çoxsahəliliyi nəzərə alınmalıdır. Əsas istehsal sahələri kimi ictimai-faydalı məqsədlər götürülməlidir. Məqsədlərin və səmərələrin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar elmi-tədqiqat işlərinin qiymətləndirilməsində əsas meyar kimi götürülə bilər. Onların digər xüsusiyyəti də məqsədə və səmərəyə nail olunmasının vacibliyidir.

Elmi-tədqiqat işlərinin qarşısında duran məqsəddən asılı olaraq müxtəlif elmi-tədqiqat işlərinin qiymətləndirilməsi meyarları da müxtəlifdir. Bir qayda olaraq, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində aşağıdakılar əsas götürülür:

- elmi-tədqiqat baxımından əhəmiyyət;
- ictimai-siyasi əhəmiyyət;
- texniki-iqtisadi əhəmiyyət;
- tərbiyə-pedaqoji və estetik əhəmiyyət.

Əslində isə bütün bunların əvəzinə iki meyar: elmi-texniki və sosial-iqtisadi əhəmiyyət meyarlarını əsas götürmək olar. Elmi-tədqiqat işlərinin

nəticələrinin mövcud qiymətləndirmə metodlarının müqayisəsi göstərir ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- qiymətləndirmə obyektini elmi əməyin son nəticəsidir;
- qiymətləndirmə metodu keyfiyyət və kəmiyyət təhlilinin sintezidir;
- qiymətləndirmə meyarları elmi əməyin və onun məhsulunun iqtisadi xüsusiyyətlərini əks etdirir;
- kəmiyyət parametrləri obyektiv göstəricilər üzrə rəqəmlər əsasında, keyfiyyət parametrləri isə ekspert qiyməti əsasında müəyyənləşdirilir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qiymətləndirmə üçün vacib olan əsas məsələni belə ifadə etmək olar: elmi və elmi-texniki fəaliyyət çoxşaxəli və çoxsahəli müərkəb proses olduğundan elmi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemli yanaşma tələb edir. Qiymətləndirmə işinin çətinliyi və müərkəbliyi müəyyən şərtlərlə bağlıdır: əslində bir-birinə mane olan bir sıra tələblərə riayət olunması, elmi-tədqiqat işlərinin bütün cəhətlərinin əhatə olunması (komplekslik), bütün elmi işlər üçün oxşar və ya eyni metodikanın tətbiqinin təmin edilməsi (universallıq), elmi-tədqiqat fəaliyyətinin səmərəliliyinə dair əldə edilən nəticələrin birmənalılığı, praktik istifadə üçün əlverişliliyi və sadəliyi.

Beləliklə, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün onu hərtərəfli xarakterizə edən aşağıdakı meyarları əsas götürmək kifayətdir: elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi və onun nəticələrinin tətbiqinin vəziyyəti; elmi-tədqiqat işlərinin tətbiqindən əldə olunan sosial-iqtisadi səmərə; tətbiq olunan elmi işlərin müəssisənin elmi-texniki potensialının yüksəlməsinə təsiri.

Göstərilən meyarların hər biri göstəricilər sistemi ilə ifadə olunur. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlaması və ekspertizası zamanı müəssisənin elmi-texniki istiqamətlərdə gördükləri işlər bu prinsiplərə əsasən qiymətləndirilə bilər. Elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor və layihə-texnoloji işlərin elmi-texniki fəaliyyətlər üzrə təhlili və qiymətləndirilməsinin əsas vəzifəsi onların istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsinə təsirinin müəyyənləşdirilməsidir. Auditor müəssisənin elmi-texniki fəaliyyətini təhlil edən zaman onun bütün tərəflərini əhatə edən və aşağıdakı cəhətləri xarakterizə edən göstəricilərə əsaslanmalıdır: başa çatmış tədqiqat və işləmələrin elmi-texniki səviyyəsi, mövzuların yeniliyi və tətbiqi mümkünlüyü, tədqiqatların nəticələrinin və işləmələrin tətbiqinin vəziyyəti, tətbiqin nəticələri və səmərəliliyinin istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsinə təsiri, müəssisənin elmi-texniki potensialı, əsas fondların aktiv hissəsinin hər bir işçiyə görə xüsusi çəkisi, yeni təkliflərin tətbiqi nəticəsində canlı əməyə olan tələbatın azalması.

Əsas məsələlərdən biri də qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat və işləmələrin elmi-texniki səviyyəsi onların yeniliyi və kompleksliliyi, patentlə müdafiəsi, elmi məhsulun dünya bazarında rəqabətə davamlılığı ilə xarakterizə olunur.

Baxılan dövr ərzində hər bir başa çatmış işə düşən müəllif şəhadətnaməsinin sayı müəyyənləşdirilir, patentlər və satılmış lisenziyaların sayı nəzərə alınır. Həmçinin hər bir elmi-texniki, yaxud elmi işə düşən müəllif şəhadətnamələrinin sayı da nəzərə alınır. Audit yoxlaması zamanı müəssisənin qeyri-aktivlərinin vəziyyəti, onların qorunması imkanları öyrənilməlidir. Qeyri-maddi aktivlərin səhmləşdirilən istehsalat müəssisələrinin innovasiya yolu ilə dirçəldilməsində rolu müəyyənləşdirilməlidir.

Yoxlama-ekspertiza zamanı əsas məsələlərdən biri elmi müəssisənin respublikanın sosial-iqtisadi həyatının tələbatına uyğun gəlib-gəlməməsinin müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, qiymətləndirmənin məntiqi nəticəsi olan qərar qəbulətmə tövsiyələri içərisində mütləq müəssisələrin bu və ya digər sahələrdə dəyişikliklər etməsinə dair tövsiyələr də olmalıdır. Bundan başqa müəssisə fəaliyyətinin bazar münasibətlərinə uyğun qurulmasının elmi-tədqiqat prosesinin, onun məhsulunun realizə edilməsinin yeni istehsal münasibətləri sistemində uyğunlaşmasının konkret yolları göstərilməlidir. Elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin istifadəsi aşağıdakı amillərlə xarakterizə oluna bilər: tətbiqin miqyası, «tədqiqat-isləmə-tətbiq» dövrünün müddəti elm və istehsalat sahəsinin xüsusiyyətlərinə uyğun olan, onları xarakterizə edən göstəricilərdir. Bununla yanaşı, tədqiqat və işləmələrin nəticələrinin tətbiqinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər də diqqət mərkəzində olmalıdır, yəni tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsinə sərf olunan xərclərin, ixtiraların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi, elmi-tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan hər bir elmi və mühəndis-texniki işçiye düşən iqtisadi səmərə, ixtiraların tətbiqindən əldə edilən iqtisadi səmərə, lisenziya satılmasından, yaxud elmi-məhsul ixracından əldə edilən səmərə. Audit yoxlaması zamanı müəssisənin tədqiqat işlərinə sərf olunan xərclərin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün qiymətləndirmə üsullarından biri də alınan iqtisadi səmərə və bu səmərəni yaradan xərclərlə müqayisə etməkdir. Auditor həmçinin nəzərə almalıdır ki, iqtisadi səmərəliliklə yanaşı, tədqiqatların yerinə yetirilməsindən əldə edilən sosial və ekoloji nəticələr əsas amillərdən biridir. Müəssisənin müvafiq istehsal sahəsinin texniki-iqtisadi səviyyəsi həmin sahədə texnoloji və məhsul innovasiyalarının kəmiyyət və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Həmçinin müvafiq istehsal sahəsində mənimsənilmiş innovasiyalar, baxılan müəssisənin elmi-tədqiqat və işləmələrinin nəticələrinin xüsusi çəkisi nəzərə alınmalıdır.

Elmi-texniki potensialın əsas göstəricisi müəssisənin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatıdır. Vacib göstəricilərdən biri də müəssisənin aktivləri içərisində qeyri-maddi aktivlərin xüsusi çəkisidir. Bu həmçinin kadrların ixtisas səviyyəsinin də əyani göstəricisidir. Yüksək ixtisaslı kadrlarla təminat həmçinin işçilərin ümumi sayında elmi amillərin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir. Elmi prosesin texniki təminatı istifadə edilən təcrübə və laboratoriya avadanlıqlarının, cihazların, kompüterlərin, elmi işləmələrlə məşğul olan elmi və mühəndis-texniki işçilərin hər birinə düşən dəyəri ilə də ölçülə bilər. Bundan başqa müəssisənin əsas fondları içərisində təcrübə və laboratoriya avadanlığı, cihazlar, kompüterlərin xüsusi çəkisi nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin elmi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi bir neçə il üzrə müqayisəli təhlilə əsaslanmalıdır. İqtisadi münasibətlərin yenidən qurulduğu bir dövrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyətin qiymətləndirilməsini, elmi potensialın tənəzzülünün dərəcəsini müəyyən etmək xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yuxarıda göstərilən qiymətləndirmə göstəricilərinin araşdırılmasını yekunlaşdıraraq təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlamasına elmi-texniki tədqiqat nəticələrinin tətbiqinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı ümumiləşdirilmiş və iş üçün əlverişli dərəcədə sadələşdirilmiş göstəricilər sistemindən istifadə etmək olar:

- müəssisənin elmi-tədqiqat işlərinin ümumi xərcləri (fundamental tədqiqatların xərcləri, tətbiqi tədqiqatların xərcləri, təcrübə işlərin xərcləri);

- işçilərin ümumi sayı;

- hər bir işçiyə düşən xərclər;

- müəssisənin əsas fondlarının dəyəri;

- maddi aktivlərin hər bir işçiyə düşən dəyəri;

İxtira üçün verilən ərizələrin sayı, alınmış müsbət qərarların və müəlif şəhadətnamələrinin sayı, tətbiq edilmiş ixtiraların sayı, patentləşdirilmiş ixtiraların sayı, satılmış lisenziyaların sayı;

- elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin və işləmələrin tətbiqindən əldə edilən illik səmərə, o cümlədən, ixtiraların tətbiqindən əldə edilən iqtisadi səmərə;

- elmi-yaradıcı kadrların hazırlanmasının vəziyyəti.

Audit yoxlaması zamanı əsas göstəricilər üzrə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və xüsusilə də onun elmi-texniki səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi mümkündür.

III FƏSİL. AUDİTİN HÜQUQİ VƏ TƏŞKİLATİ ƏSASLARI

3.1. Auditin normativ hüquqi bazası

Hər bir xidmət növünün fəaliyyəti üçün qanunverici normativ hüquqi aktların olması vacibdir. Çünki, hüquqi və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir xidmət növünün hüquqi vəzifələri, məsuliyyəti və digər öhdəlikləri qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Audit də xidmət növü olduğu üçün onun fəaliyyəti qanunverici və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquqi və fiziki şəxs statusunda fəaliyyət göstərən audit xidməti Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qanunlara və Azərbaycan Respublikası Ali İcraedici orqanları tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra qərar və qətnamələrə əsasən təşkil olunur. Bu qanunverici normativ sənədlərə «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının «Auditorlar Palatası» haqqında əsasname, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 12 mart 1996-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında auditorların və audit təşkilatlarının qeydiyyatı» barədə qərar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 aprel 1996-cı ildə «Azərbaycan Respublikası Auditor Palatasının bezi məsələlərinə edilən dəyişikliklər» haqqında qərarı və Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən verilmiş bir sıra fərmanlar daxildir. Bu qanunverici və normativ hüquqi sənədlər Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin təşkilinin və nizamlanmasının ümumi hüquqi bazasını təşkil edir.

«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Respublikamızda audit xidmətinin təşkili və nizamlanması üçün ilk və əsas qanunudur.

Bu qanun 5 fəsil, 20 maddədən ibarətdir və ona müvafiq dəyişikliklər edilsə də, hazırkı dövrə qədər əsasən bütövlükdə öz qüvvəsində qalır. Qanun Azərbaycan Respublikasında audit xidməti anlayışını, onun hüquqi-təşkilati formalarını, auditorun bir sıra təşkilati prinsiplərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, əsas etibarilə Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinə tənzimləyir. Daha doğrusu, Azərbaycan Respublikasında audit xidməti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsinin əsas prinsipləri, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının qeydiyyat qaydaları, auditorların hüquqları, vəzifələrinin və onların məsuliyyətinin hüquqi prinsipləri, audit xidməti ilə

məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların geri alınması qaydalarının əsas prinsiplərini özündə əks etdirir.

Bununla yanaşı «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin təşkilinin ümumi qaydaları, o cümlədən təsərrüfat subyektlərində audit xidmətinin təşkili subyektlərinin vəzifələri və hüquqları da öz əksini tapmışdır.

Qanunun 5-ci fəslə xüsusi müddələrin şərhinə həsr olunmuşdur ki, burada audit xidməti sahəsində tətbiq olunan qadağalar, audit xidmətində baş vermiş mübahisələrin həll edilməsi qaydaları və auditor təşkilatlarının fəaliyyətində yoxlama-nəzarət işinin təşkili prinsipləri göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin səmərəli təşkili Azərbaycan Respublikasında «Auditor xidməti haqqında» qanunla yanaşı bir sıra normativ sənədlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında «Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə»nin tələblərinin düzgün icra olunmasından çox asılıdır. Azərbaycan Respublikasının «Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə» 8 bölmədən ibarətdir. Bu əsasnamə Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin təşkilinin prinsip və qaydalarını tənzimləyən normativ hüquqi sənəddir. Həmin əsasnamə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 19 sentyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1996-cı il 5 noyabr tarixli qərarı ilə müvafiq dəyişikliklər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə bilavasitə palatanın vəzifə və funksiyalarını, palatanın səlahiyyətlərini, palatanın idarə edilməsi qaydalarını, palatanın əmlak hüquqlarını, palatanın üzvləri arasında münasibətləri özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən normativ hüquqi sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarıdır. Bu qaydalar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 1998-ci il tarixli 9 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin qaydalar adından göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi prinsiplərini və mexanizmlərini tənzimləyir. Bu qaydalar 7 fəsil və 78 maddədən ibarət olmaqla, Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) anlayışını, həmin lisenziyanın qüvvədə olması müddətini, verilməsi və alınması üzərində nəzarət, lisenziyanın verilməsinə dair aparılan hazırlıq işləri, lisenziya müddəti, lisenziyanın fəaliyyətinin dayandırılması və ləğv edilməsi prinsiplərini özündə əks etdirir. Qeyd olunan normativ hüquqi sənədlərlə yanaşı, bir sıra təlimat xarakterli sənəd-

lər də vardır ki, bunlar Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu sənədlər də normativ hüquqi aktlara bərabər tutulur və Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Bu normativ sənədlər Auditor Palatası tərəfindən təsdiq olunmuş «Auditorun Planlaşdırılması» - audit standartlarının tətbiq edilməsi barədə təlimat, banklarda auditin aparılmasına dair proqram, audit standartları, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasında ilin ən yaxşı, sərbəst auditorunu, auditor təşkilatını və xarici auditor təşkilatını müəyyən etmək üçün keçirilən yarış haqqında əsasnamə və sair bu kimi sənədlər aiddir. Bu normativ sənədlər Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanır və onun şurasının qərarı ilə təsdiq edilir. Məsələn: «Auditin planlaşdırılması» standartı Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 24 mart 1999-cu il tarixli 32/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin standartın əsas məqsədi müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertiza işlərinə başlamazdan əvvəl auditor tərəfindən tətbiq edilən planlaşdırma prosedurlarını müəyyən edən əsas sənəddir. Təlimatın əsas vəzifələri auditin planlaşdırılması və onun ilkin mərhələsini müəyyən etmək, auditin ümumi planının hazırlanması, audit aparılması üçün proqramın hazırlanması və tətbiqi qaydalarını izah etməkdir. Bu təlimat auditorun ümumi plan formasını və auditin proqram formalarının maketini də təsdiq etmişdir. Təlimat bütövlükdə 4 fəsildən, 28 maddədən ibarətdir. Həmin təlimat eyni zamanda auditorun planlaşdırılma və ilkin fəaliyyət mərhələsini, auditorun ümumi planının hazırlanması və tərtibatı qaydalarını, auditorun təqribi aparılma proqramının hazırlanması qaydalarını əks etdirir.

Respublikamızda audit xidmətinin səmərəli təşkili üçün normativ hüquqi aktlarla yanaşı, Auditorlar Palatası bir sıra metodik sənədlər də işləyib hazırlamışdır. Həmin metodik sənədlərdən biri də müəssisə və təşkilatlarda audit aparılmasına dair xüsusi proqramlardır. Belə proqramlar hər bir təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanır və audit xidmətinin respublikamızda təşkilini zənginləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 16 sentyabr 2000-ci il tarixli 61/2 sayılı qərarı ilə «Banklarda audit aparılmasına dair proqram» təsdiq edilmişdir. Həmin proqramda məzmun baxımından respublikamızda fəaliyyət göstərən bankların fəaliyyətinin auditinə dair bütün prinsiplial məsələlər öz əksini tapmışdır. Proqram 13 fəsildən, 93 maddədən ibarətdir. Proqram bankların maliyyə hesablarının müştərilərə verilmiş kreditlərin audit qaydalarını özündə əks etdirməklə, müştəri hesablarının inventarlaşma edilməsi qaydasını müəyyənləşdirmişdir. Proqramda

həmçinin nağd pulun banklarda yerləşdirilməsi və onların hərəkəti üzərində nəzarət qaydalarını, qiymətli kağızlar, investisiyalar və onlardan istifadə effektivliyinin audit qiymətləndirilməsinin metodikası da verilmişdir. Proqram həmçinin bankların özünəməxsus aktivləri, əsas vəsaitlərdən səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirmiş və eyni zamanda xarici valyutanın banklar tərəfindən alınması və onların müştərilərə verilməsi prosedurlarının təhlilini özündə əks etdirir. Bu formada mövcud təlimat proqramları respublikamızda audit xidmətinin təşkilində lazımi alternativ sənədlərin tətbiqi bazasını zənginləşdirir.

3.2. Auditin formaları, növləri və tipləri

Hər bir fəaliyyət istiqaməti əhatə etdiyi obyektin həcminə, tətbiq olunduğu subyektin xüsusiyyətlərinə, aparılma müddətinə, baş verən əməliyyatların xarakterinə və təşkilati xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif formalara və növlərə ayrılır. Audit fəaliyyətini müvafiq əlamətlərinə görə fərdi və kollektiv formaya, tətbiq olunma xüsusiyyətlərinə görə təsərrüfatdaxili və xarici (yaxud müstəqil) audit növlərinə, yoxlanılan əməliyyatların xüsusiyyətlərinə və ekspertiza edilən təsərrüfat əməliyyatlarının əhatə dairəsinə görə isə əməliyyat auditinə, maliyyə hesabatları auditinə və idarəetmə auditinə bölmək olar. Fərdi formada tətbiq edilən audit fəaliyyəti peşəkar və yüksək səviyyəli mütəxəssislər vasitəsilə icra edilir. Bu mütəxəssislərə (iqtisadçılara və hüquqşünaslara) lisenziya (xüsusi icazə) almaq üçün müvafiq imtahan verdikdən sonra fəaliyyətə icazə verilir. Kollektiv fəaliyyət firmaları olan audit, hüquqi şəxs statusu almaqla müxtəlif növ audit xidməti göstərmək imkanına malikdir. Bir qayda olaraq audit firmaları hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatından keçməli və audit xidməti göstərmək üçün müvafiq növlər üzrə auditor palatasından lisenziya (xüsusi icazə) almalıdırlar.

Müxtəlif mülkiyyət formalarının geniş şəbəkəli inkişafı, iri şirkətlərin struktur genişlənməsi və həmin şirkətlərin, kompaniyaların tərkibində kiçik və orta həcmli müəssisələrin meydana gəlməsi təsərrüfatdaxili audit xidmətinin zəruriliyini meydana çıxarır. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, çoxsaylı kiçik və orta həcmli müəssisələrə malik olan iri şirkət və kompaniyaların sahibkarları, səhmdarları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının ümumi yekun göstəriciləri ilə yanaşı, təsərrüfat daxilində - təbəccilikdə olan kiçik və orta həcmli müəssisələrin fəaliyyəti verilən tapşırıqların, sərəncamların hansı səviyyədə yerinə yetirilməsində maraqlıdırlar. Bu baxımdan təsərrüfatdaxili audit də idarəetmə elementlərinin tərkib və ayrıl-

maz hissəsidir. Çünki, tərkibində çoxsaylı kiçik və orta həcmli müəssisələrə malik olan iri şirkətlərin və kompaniyaların rəhbərləri həmin sahələrdə sistemli idarəetmə və iqtisadi nəzarəti həyata keçirmək üçün müvafiq qaydada təsərrüfatdaxili audit xidmətindən istifadə edirlər. Təsərrüfatdaxili audit xarici auditə nisbətən geniş imkanlara və məlumatlara malik olur.

Müəssisənin (şirkətin), firmanın daxili ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi, onların istehsalın səmərəliliyi istiqamətində səfərbər edilməsi, resurslardan lazımınca istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsində təsərrüfatdaxili audit həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təsərrüfatdaxili audit cari proseslərin operativ yoxlanması zamanı iqtisadi proseslərdə baş vermiş və baş verəcək qeyri-səmərəli əməliyyatların aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan təsərrüfatdaxili audit bu günün, xarici audit isə dünyanın və ya keçmiş əməliyyatların auditi saymaq olar. Ona görə ki, xarici audit ötən dövrdə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının hesabat sənədlərində öz əksini tapmış məlumatlar üzrə yoxlama-ekspertiza aparır.

Digər bir amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, xarici audit bir çox hallarda ümumi yoxlamalarla məhdudlaşır. Daha doğrusu, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ümumi yekununu ekspertiza edən və qiymətləndirən xarici auditin iri həcmli təsərrüfatlarda daxili proseslərə tam daxil olmaq imkanı vaxt və digər amillər baxımından məhduddur. Ona görə də xarici audit əsas diqqəti maliyyə hesabatlarının dəqiqliyi, mühasibat hesabatlarının düzgünlüyü, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını xarakterizə edən sintetik göstəricilər üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsi, dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi və sair bu kimi vacib məsələləri yerinə yetirir. Digər məsələlər üzrə analitik nəticələri xarici audit təsərrüfatdaxili auditin yoxlama arayışlarına əsasən əldə edə bilər.

Daxili və xarici audit eyni məqsədə xidmət etsə də, onlar bir çox oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfatdaxili və xarici auditin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında yekdil fikir yoxdur. Məlumdur ki, istər təsərrüfatdaxili auditin və istərsə də xarici auditin tədqiqat, yoxlama-ekspertiza obyektı müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətidir. Ona görə də onların qarşısında duran məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün eyni metod və üsullardan istifadə edilir. Qeyd olunan amillərə görə təsərrüfatdaxili və xarici audit eyniləşdirilir və yaxınlaşdırılır.

Təsərrüfatdaxili və xarici auditin tabeçilik baxımından bir çox fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxır. Belə ki, təsərrüfatdaxili audit müəssisənin baş təşkilatının rəhbərliyinə tabe olduğu üçün və onların işçisi sayıldığı üçün iş fəaliyyəti planı da müəssisənin baş təşkilatının rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Təsərrüfatdaxili audit yoxlamasının nəticə arayışı yalnız müəssisənin rəhbərliyinə təqdim olunur. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi müəssisənin baş təşkilatı tərəfindən verilən sərəncamların, qərarların yerinə yetirilməsi vəziyyətini müəyyən etmək və onların icrası haqqında yalnız müəssisənin rəhbərliyinə məlumat verməkdir. Təsərrüfatdaxili audit istehsalın səmərəliliyini, resursların optimal əlaqəsini müəyyənləşdirir və ehtiyatları səfərbər edir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan fərqli olaraq, xarici audit müəssisə ilə bağladığı müqavilə əsasında fəaliyyət göstərir və iş planını müstəqil surətdə müəyyən edir. Xarici audit təsərrüfatdaxili auditdən fərqli olaraq, müəssisənin uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini öyrənir, istehsalat-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanunsuzluqları aşkar edir. Xarici audit tərtib etdiyi nəticə arayışını müəssisə rəhbərlərinə təqdim etməklə bərabər, həmçinin tabe olduğu auditor firmasına verir. Xarici audit yalnız aidiyyatı üzrə auditor firmasına tabedir və həmin firma qarşısında hesabat verir.

Audit təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının xarakterinə, ekspertiza etdiyi iqtisadi və idarəetmə proseslərinin xüsusiyyətinə görə də fərqlənir. Əlbəttə, hər audit yoxlamasının bir növü özlüyündə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yoxlamalar arasında müvafiq fərqlər mövcuddur. Əməliyyat auditi təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının müvafiq bölməsini, şöbəsini, istehsal sexini və sair sahələri əhatə edir. Bu tematik yoxlama xarakteri daşıyır və yoxlanılan sahənin səmərəliliyini və məhsuldarlığını qiymətləndirir. Məsələn, eyni gücə, eyni tipli istehsal qurğularına malik olan və eyni tapşırığın icrası ilə məşğul olan iki istehsal sexinin arasında mövcud olan məhsuldarlıq üzrə fərqlərin səbəblərini aşkar etmək və müvafiq tədbirlər işləyib hazırlamaq üçün əməliyyat auditindən istifadə edilə bilər. Əlbəttə, bu proses uçot və hesabatdan kənar prosesdir, onun tədqiqi üçün operativ əməliyyatlar tətbiq edilməlidir. Bu prosesdə müəyyən qədər idarəetmə auditinin köməyindən istifadə edilməsi mümkün olsa da, maliyyə hesabatları üzrə aparılan audit yoxlamasının imkanlarından xaricdir. Çünki, maliyyə hesabatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası uçot və hesabat məlumatları əsasında müvafiq meyarlarla qiymətləndirilir. Hesabatlar üzrə aparılan audit yoxlama-ekspertizası əsas etibarilə xarici audit fəaliyyəti üçün xarakterikdir. Daha doğrusu, müvafiq dövrlərdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yekunlarının yoxlanması, maliyyə nəticələrinin dürüstlüyü, maliyyə nəticələrinin düzgün bölüşdürülməsi, onların təyinatı üzrə istifadə edilməsi səhmdar və sahibkarlar tərəfindən maraqla izlənilir. Bu növ audit yoxlama-ekspertizası biznes baxımından çox faydalıdır. Belə ki, aparılan reklam

nəticəsində əldə edilən informasiya mövcud vəsaitlərin səfərbər edilməsi üçün variantlar hazırlamağa imkan verir.

İstehsalın səmərəliliyi, yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi məhz bir çox hallarda idarəetmənin səviyyəsi və idarəetmə, sərəncam və qərarların yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılıdır. Verilən qərarların, sərəncamların yerinə yetirilməsinin qərar və sərəncamverici orqanla (yuxarı, baş təşkilatla) əlaqəsinin təşkilini idarəetmə auditi vasitəsilə müəyyən etmək olar. İdarəetmə auditi ilə əməliyyat auditi müəyyən oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, yerinə yetirilən işlərin mahiyyəti etibarilə onlar tamamilə fərqlidirlər.

İdarəetmə auditinin analitik nəticələri əsasında idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni idarəetmə modellərinin hazırlanması tədbirləri aparılır. İdarəetmə auditinin yerinə yetirdiyi funksiyalar xarici auditor tərəfindən icra edilərsə, bu zaman idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə hazırlanan tədbirlər məsləhət xarakteri daşıya bilər. Çünki, o, tədbirlərin həyata keçirilməsində və cari proseslərdə birbaşa iştirak etmir. Verilən məsləhətlərin isə nə dərəcədə səmərəli nəticələncəyinə tam təminat verilə bilməz.

Audit firmasının məhsuldar olması, onun nüfuzunun artırılması, verilən vaxtdan maksimum səmərəli istifadə edilməklə qarşıya qoyulan vəzifələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsindən, yoxlamanın təşkili texnikasından, sənədlərin tədqiqi və öyrənilməsindən əldə edilən faktların ümumiləşdirilməsi, qiymətləndirilməsində seçilən meyarlardan və yoxlama texnikasından çox asılıdır. Çünki, audit yoxlama-ekspertizası məhdud vaxt çərçivəsində aparılır. İstehsal prosesi və maliyyə fəaliyyəti çoxsaylı amillərin təsiri altında baş verir. İnformasiya axını, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin istehsala tətbiqi, resursların optimal əlaqəsi və sair bu kimi mürəkkəb proseslərdə auditor öz işini elə qurmalıdır ki, yoxlama-ekspertiza işi maksimum səmərəli təşkil olunsun və heç bir əməliyyat diqqətdən kənar qalmasın. Yoxlama-ekspertiza işinin qeyd etdiyimiz formada təşkil edilməməsi bütövlükdə audit nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər. Eyni zamanda audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində yol verilmiş bu və ya digər nöqsanlar bilavasitə audit fəaliyyətinin nüfuzuna xələl gətirə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, auditin təşkili nəzəri məsələ olsa da, onun praktiki icrası auditin effektivliyinə birbaşa təsir edən amildir. Ona görə də istehsalın spesifik xüsusiyyətləri və digər nəzərdə tutulmayan məsələlər də auditin təşkili təcrübəsində diqqət mərkəzində olmalıdır.

3.3. Audit fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində hər bir sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilk növbədə bu fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Audit fəaliyyətinin lisenziyalasdırılmasında da əsas məqsəd bu fəaliyyət üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirməklə yanaşı, onun müvafiq standartlara uyğun olaraq təşkilini təmin etmək, keyfiyyətini yüksəltmək və səmərəli fəaliyyətinə müvafiq təminat verməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında bu proses lisenziya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa, «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 27 yanvar tarixli 543 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında əsasnamə»yə, «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 oktyabr 1997-ci il tarixli 637 № li fərmanı və bu fərmana edilən müvafiq dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 1998-ci il tarixli 9 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları»na müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Həmin qanunverici və normativ hüquqi aktlara əsasən Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsini Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası icra edir. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formadan asılı olmayaraq hüquqi şəxslərə habelə, hüquqi şəxs yaratmadan audit fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə verilən lisenziyalar Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün rəsmi icazə sənədidir. Audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) almaq tələb olunur. Bunun üçün mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bir qayda olaraq aşağıdakı sənədlər təqdim edilməli və müvafiq prosedurlardan keçməlidir. Yəni xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün hüquqi və fiziki şəxs (ona bəzən iddiaçı da deyilir) Auditorlar Palatasına ərizə ilə rəsmi müraciət etməlidir. Həmin iddia ərizəsində aşağıdakı tələblər öz əksini tapmalıdır:

- iddiaçının ünvanı, adı, təşkilati-hüquqi forması, bank rekvizitləri, məşğul olacağı fəaliyyət növü, hansı vergi orqanlarında uçota durması haqqında məlumatlar.

İddiaçının ərizəsinə aşağıdakı sənədlər də əlavə edilməlidir (hüquqi şəxslər üçün):

- müəssisənin təsis sənədlərinin surəti, müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin surəti, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndələri üçün Azərbaycan Respublikasında nümayəndəlik yaradan hüquqi şəxsin öz ölkəsində audit fəaliyyəti göstərməsi haqqında rəsmi təsdiqedic sənədlər, fiziki şəxslər üçün isə vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında sənədin surəti.

Bütün göstərilən sənədlərlə yanaşı xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün ödənilmiş dövlət rüsumunu təsdiq edən sənəd də iddiaçının ərizəsinə əlavə edilməlidir.

Təsdiq olunmuş qaydalara əsasən xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün iddiaçının Auditorlar Palatasına təqdim etdiyi kompleks sənədlər palataya daxil olduğu gündən 15 gün ərzində araşdırılıb lisenziya verilməsi haqqında xüsusi qərar verilməlidir. Araşdırma zamanı təqdim edilmiş sənədlərdə müəyyən çatışmamazlıqlar və ya kənarlaşmalar aşkar edilərsə, bu barədə iddiaçıya yazılı məlumat verilir, göstərilən çatışmamazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra və çatışmayan sənədlər təqdim edildikdən sonra Auditorlar Palatası 5 gün müddətinə iddiaçının ərizəsinə baxmalı və müvafiq qərar qəbul etməlidir. Lisenziya verilməsi qaydalarına əsasən, əgər lisenziya verilməməsinə dair əsaslı səbəb varsa, bu səbəb göstərilməklə iddiaçıya yazılı imtina verilir. Bir qayda olaraq audit fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması qaydalarına əsasən lisenziya verilməsində aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

- nəzərdə tutulmuş sənədlər tam təqdim edilmədikdə, iddiaçının ərizəsinə əlavə edilmiş sənədlərdə məlumatlar təhrif olunduqda və ya qeyri-dürüst göstərildikdə;

- iddiaçının təqdim etdiyi sənədlər «Auditor Xidməti haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 yanvar 1997-ci il tarixli 543 sayılı fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» əsasnaməyə və xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarına zidd olduqda;

- audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş şərtlər təmin olunmadıqda, o cümlədən ixtisas hazırlığı, təhsil, staj və s.;

- iddiaçının əvvəllər audit fəaliyyəti göstərmək üçün aldığı lisenziyanın müvafiq qaydaları pozduğuna görə ləğvindən 2 il vaxt keçməmişsə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tələblər ödənilmədikdə.

İddiaçı Auditorlar Palatasının lisenziya verilməsinə dair rəsmi rədd

cavabı göstərilən əsaslı səbəblərlə razı olduğu halda o, nöqsanları aradan qaldırmaqla lisenziya almaq üçün yenidən Auditorlar Palatasına müraciət edə bilər. Əks halda isə iddiaçı Auditorlar Palatası ilə onun arasında yaranmış ziddiyyətli problemlərin həlli üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Auditorlar Palatası tərəfindən audit fəaliyyəti üçün verilmiş xüsusi razılığın (lisenziya) struktur quruluşu aşağıdakı kimidir:

- lisenziyada hüquqi şəxsin adı, fiziki şəxsin adı, soyadı, atasının adı, şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd haqqında məlumat, yerləşdiyi və ya yaşadığı yerin ünvanı, lisenziyanın qüvvədə olma müddəti, lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi və verilmə tarixi, fəaliyyət növünə dair məlumatlar öz əksini tapır;

- bir qayda olaraq lisenziya audit fəaliyyətini həyata keçirmək üçün 5 il müddətinə verilir. Müddəti bitmiş lisenziya öz hüquqi qüvvəsini itirmiş hesab olunur.

Audit işi ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi, və bu fəaliyyətin ləğv edilməsi prosedurları müxtəlifdir. Belə ki, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən audit fəaliyyətinə verilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) ləğv edilə və geri alına bilər.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hüquqi və fiziki şəxslərə, habelə xarici vətəndaşlara verilmiş lisenziyalar aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

- lisenziya sahibi tərəfindən audit xidməti göstərməsindən rəsmi olaraq imtina edildikdə və bu barədə yazılı ərizə təqdim etdikdə;

- lisenziya sahibi tərəfindən normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl edilmədikdə və yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müvafiq dövlət orqanları tərəfindən ərizəçinin fəaliyyəti dayandırıldıqda;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada audit fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi subyektin müflisləşməsi faktı təsdiq edildikdə;

- xarici auditor təşkilatının filialları və nümayəndəlikləri fəaliyyətə başladıqdan sonra tərkibində üçdən artıq auditor olarsa müəyyən olunmuş vaxt ərzində üç auditorun olmasını təmin etmədikdə;

- auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların müəyyən olunmuş forma üzrə hesabatları xəbərdarlıq edildikdən sonra belə vaxtında təqdim edilmədikdə;

• Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Bir qayda olaraq lisenziyanın dayandırılmasına dair qərar qəbul edildikdə Auditorlar Palatası bu barədə 5 gün müddətində lisenziya sahibinə və dövlət vergi xidmət orqanlarına yazılı şəkildə məlumat verir. Lisenziyanın dayandırılmasına səbəb olan hallar dəyişdirildikdə lisenziyanın sahibinin müraciətinə əsasən lisenziya yenidən bərpa edilə bilər. Lisenziyanın bərpası hüququna Auditorlar Palatası qərar verdikdən sonra icra edilir və qərar qəbul edildikdən 5 gün müddətində lisenziya sahibinə, dövlət vergi xidməti orqanlarına rəsmi məlumat verilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası audit fəaliyyətinə dair verilmiş lisenziyanı (xüsusi razılıq) müvafiq qaydada ləğv etmək hüququna malikdir. Bu hallar aşağıdakılardır:

• lisenziyanın verilməsi üçün lisenziya sahibi tərəfindən təqdim edilən sənədlərdə düzgün olmayan məlumatlar aşkar edildikdə;

• lisenziyanın qüvvədə olan qaydaları lisenziya sahibi tərəfindən pozulduqda;

• hüquqi şəxs bu və ya digər səbəblərlə ləğv edildikdə və dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə öz hüququnu itirdikdə;

• təqvim ili ərzində keyfiyyətsiz audit aparılmasına təkrarən 3 dəfə yol verildikdə;

• audit aparılan zaman «Auditor Xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və digər qanunverici aktların tələbləri kobud surətdə pozulduqda;

• sərbəst auditor haqqında maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyət ilə məşğul olmaq hüququndan məhrumetmə cəzasını və habelə tamah məqsədilə törədilmiş cinayətə görə cəzanı nəzərdə tutan məhkəmə hökmü qüvvəyə mindikdə;

• qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, audit zamanı əldə edilmiş məlumatlar sərbəst auditor (auditor təşkilatı) tərəfindən təsərrüfat subyektinin rəhbərinin razılığı olmadan üçüncü şəxsə verildikdə;

• yoxlanılan müəssisədə şəxsi əmlak mənafeyi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı şəxslə birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi, mülkiyyətçisi və ya səhmdarı olduğunu, müəssisədə bundan əvvəl öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmət göstərdiyini gizlətdikdə;

• Auditorlar Palatasının üzvləri üçün müəyyən olunmuş üzvlük haqqını ödəmədikdə;

• Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan digər hallarda.

Auditorlar Palatası lisenziyanın ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdiyi andan 5 gün müddətində lisenziyanın sahibinə də dövlət vergi xidməti orqanlarına yazılı şəkildə məlumat verir.

Auditorlar Palatasının rəhbərliyi və vəzifəli şəxsləri lisenziyalaşdırma haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulmasına, yaxud onun lazımi şəkildə icra olunmamasına görə mövcud qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyırlar. Auditorlar Palatasının qərarlarından və hərəkətlərindən müəyyən olunmuş qaydada məhkəmə orqanlarına şikayət edilə bilər. Audit fəaliyyəti ilə lisenziyasız məşğul olanlar mövcud qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyırlar.

Ona görə də, audit fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə ciddi riayət etməli, audit xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirməli və yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirməlidir.

3.4. Audit firmalarının (müstəqil auditorların) hüquq və vəzifələri

Hər bir xidmət növü öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün müvafiq hüquqi səlahiyyətlərə, vəzifələrə və öhdəliklərə malik olmalıdır. Audit fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilməklə, onların hüquq və vəzifələri «Auditor Xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun III fəslinin 12-ci və 13-cü maddələri ilə və Azərbaycan Respublikası Auditor Palatasının digər normativ sənədləri ilə tənzimlənir. Belə ki, həmin qanuna müvafiq olaraq sərbəst auditor və audit firmaları aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- həmin qanuna və sifarişçiylə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyənləşdirmək;
- sifarişçinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə saxlanılan sənədlərlə) tanış olmaq və yoxlama üçün onları almaq, pul məbləğlərinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq və audit üçün lazımi məlumatları almaq;
- sifarişçinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı izahat almaq;
- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə audit xidməti göstərərək müəyyən etdikləri pozuntu və nöqsanlar haqqında onların qarşısında məsələ qaldırmaq;
- audit xidmətini səmərəli təşkil etmək üçün müqavilə əsasında başqa auditorları (mütəxəssisləri) cəlb etmək;

• yoxlanılan təsərrüfat subyekti tərəfindən audit üçün lazım olan sənədlərin təqdim edilmədiyi halda audit yoxlamasını keçirməkdən imtina etmək.

Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin səmərəli təşkil edilməsi qalan digər hallar üçün audit və auditor təşkilatlarının hüquq və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının normativ hüquqi sənədlərinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bu normativ hüquqi sənədlərdə (milli audit standartlarında) sərbəst auditorların və audit firmalarının digər öhdəlikləri də tənzimlənir. Audit xidmətində keyfiyyətin təmin olunması üçün sərbəst auditorlar və audit firmaları öz fəaliyyətində bir sıra prinsiplial məsələlərin həlli üçün müvafiq vəzifə öhdəliklərinə malikdirlər. Belə ki, auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etməli və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri öz fəaliyyətində əsas götürməlidirlər. Sərbəst auditorlar və audit firmaları audit yoxlamalarını və digər audit xidmətlərini keyfiyyətlə həyata keçirməli və «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun 18-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, (yoxlanılan müəssisədə şəxsi əmlak mənafeyi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı şəxsə birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi, mülkiyyətçisi və ya səhmdarı olduqda, müəssisədə bundan əlavə öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər göstərdikdə auditorlara həmin müəssisələrdə audit aparmaq qadağandır) auditin aparılmasında iştirakının qeyri-mümkünlüyü barədə dərhal sifarişçiye və ya səlahiyyətli dövlət orqanına məlumat verməyə borcludur. Bununla yanaşı sərbəst auditorlar və audit firmaları sifarişçinin hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunu yoxlamalı və audit yoxlaması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat verməlidir.

Sərbəst auditorlar və audit firmaları sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatları (hüquq mühafizə orqanlarının tələbi ilə aparılan audit yoxlaması istisna edilməklə) məxfi saxlamalıdır.

Sərbəst auditorlar və audit firmaları təsərrüfat subyektlərinin tələbi ilə ona audit xidməti göstərilən zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri haqqında, eyni zamanda tərəflərin hüquq və vəzifələri haqqında ətraflı məlumat verməli, auditin yekun rəyində olan irad və təkliflər normativ hüquqi aktların tələbləri ilə əsaslandırılmalıdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı sərbəst auditorlar və audit firmalarının xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq onların əlavə öhdəlikləri, hüquq və vəzifələri Azərbaycanın milli audit standartlarında öz əksini tapmışdır.

Belə ki, təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanları və ciddi maliyyə pozuntularını dəqiqləşdirmək üçün həmin obyektə təkrar audit keçirilən zaman Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 1997-ci il 26 noyabr tarixli 15/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Təkrar audit standartları»na əsasən birinci dəfə həmin obyektə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparmış auditor həmin obyektə təkrar audit aparmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Lakin zəruri hallarda həmin prosesdə iştirak edə bilər. Təsərrüfat subyektində təkrar audit aparan sərbəst auditor və audit firmaları əvvəlki audit nəticələrində buraxılmış nöqsan və çatışmamazlıqları tam aşkar etməlidir. Eyni zamanda təkrar audit keçirilməsi nəticəsində təsərrüfat subyektində aşkar edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların yol verilməsində təqsirkar olan şəxslər konkret olaraq müəyyənəlməlidir. Müəyyən olunmuş təsərrüfat əməliyyatlarında nöqsanlar və cinayət tərkibi olmayan çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Eyni qaydada sərbəst auditorlar audit firmalarının təsərrüfat subyektində audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı ekspertlərin işindən və yaxud mütəxəssis rəylərindən istifadə etmək hüququna malikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 2001-ci il 10 fevral tarixli 71/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ekspertin işindən istifadə» standartına əsasən təsərrüfat subyektində audit yoxlama-ekspertiza işi keçirilən zaman yol verilmiş bu və ya digər halların sübuta yetirilməsi üçün ekspert-mütəxəssis rəyindən, qiymətləndirilməsindən və ya aktından istifadə etmək hüququna malikdir. Bu xüsusilə aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin (torpaqların, bina, qurğu və avadanlıqların, incəsənət əsərlərinin və qiymətli daş-qaşların) qiymətləndirilməsində, aktivlərin miqdarının və ya fiziki vəziyyətinin müəyyən edilməsində, yeraltı təbii ehtiyatların, habelə digər texnoloji qurğuların qalan faydalı istismar müddətinin müəyyənəldirilməsi, yerinə yetirilmiş və ya bitməmiş işlərin həcmnin qiymətləndirilməsində mütəxəssis rəyindən istifadə edilə bilər.

Bununla yanaşı müqavilələrin bağlanması və icrası zamanı qanunların, normativ aktların tələblərinin təfəsilatı üzrə hüquqi prosedurlara əməl edilməsinin qiymətləndirilməsində ayrı-ayrı hüquqşünas-mütəxəssis rəyindən istifadə edilə bilər. Bu bəzən ekspert-mütəxəssisin rəyi, üçüncü şəxsin köməyindən istifadə kimi də qiymətləndirilə bilər. Ekspert-mütəxəssisin bu və ya digər məsələdə rəyi rəsmi xarakter daşımalıdır.

IV FƏSİL. AUDİTORUN MƏSULİYYƏTİ VƏ PEŞƏ ETİKASI

4.1. Auditorun və audit firmalarının məsuliyyəti

Audit xidmətinin yüksək peşəkarlıqla həyata keçirilməsi və audit xidməti zamanı qəbul edilmiş öhdəliklərin tam dolğun icrası üçün sərbəst auditorlar və auditor firmaları müvafiq məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyət üç istiqamətdə müəyyənləşdirilə bilər: auditorun yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərdə yol verdiyi cinayət tərkibli əməllərə görə cinayət məsuliyyəti, keyfiyyətsiz audit xidmətinə görə, inzibati xətalara görə, auditor və audit firmaları, onun intizam məsuliyyəti, sifarişçi ilə, auditor və audit firmaları ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən meydana çıxan əmlak xarakterli mübahisələr. Auditin əmlak məsuliyyəti «Auditor xidməti haqqında» Qanunun 14-cü bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin bəndə uyğun olaraq auditorlar və audit firmaları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirmədikdə, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun 14-cü bəndindən irəli gələn məsələlərin prinsipial tərəfləri, yəni audit fəaliyyəti ilə bağlı auditorun daşdığı məsuliyyət, onun növləri, dərəcələri və yaranma şərtləri Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 1997-ci il 26 noyabr tarixli 1511 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditorun Məsuliyyəti Standartı» ilə müəyyənləşdirilmişdir. Həmin normativ hüquqi sənəd auditorun məsuliyyətinin yaranma şərtlərini, auditorun məsuliyyətinin növlərini, auditorun məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin qaydalarını özündə əks etmişdir. Auditorun məsuliyyəti milli standart əsasən auditorun məsuliyyətinin yaranma şərtləri, audit yoxlama-ekspertiza işlərinin keyfiyyətsiz aparılması, auditin prinsipial şərtlərinin pozulması, audit aparan şəxsin başqa növ fəaliyyətlə məşğul olması məsuliyyətin yaranma şərti hesab edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işi aparan subyektin rəhbərliyinin audit aparan şəxslə şəxsi əmlak mənafeyi və qohumluq əlaqəsinin olması və eyni zamanda bu kimi halların auditor tərəfindən gizlədilməsi ilə yanaşı, auditorun etik-peşəkarlıq normalarına riayət etməməsi də auditor üçün məsuliyyət yaradan şərt hesab edilir.

Auditorun məsuliyyətinə dair milli standartlar auditorun məsuliyyətinə 2 mövqedən yanaşmağı tövsiyə edir. Bunlardan birincisi, audit yox-

lama-ekspertiza işləri aparan zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyət, ikincisi, audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman lazımi peşəkarlığın göstərilməməsi və audit xidməti haqqında milli standartların tələblərinə əməl edilməməsidir.

Bu prinsiplərdən irəli gələn auditor məsuliyyəti xarakterik olaraq məsuliyyət növlərini müəyyənləşdirir. Daha doğrusu, sərbəst auditorlar və audit firmaları audit yoxlama-ekspertiza işlərində yol verdikləri cinayət tərkibli əməllərinə görə Azərbaycanın qanunverici və normativ aktlarına əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Keyfiyyətsiz audit aparmaq, auditin nəticələrinin səmərəsiz və qeyri-məhsuldar olması, sərbəst auditor və audit firmalarının sifarişçi ilə qeyri-konkret münasibət yaratması və bu münasibətin obyektinin mülk və əşya ilə bağlı olması mülki məsuliyyət xarakterinə aid edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində məsuliyyət növlərini müxtəlif inzibati və hüquqi orqanlar müəyyənləşdirir. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində qeyri-peşəkarlıq göstərilməsi və nəticədə etik normalara əməl etməmək, keyfiyyətsiz audit xidməti göstərilməsi dərəcəsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən müəyyənləşdirilir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində mülki və cinayət tərkibli xidmətin olmasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarına əsasən məhkəmə orqanları müəyyənləşdirir. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərində sərbəst auditorlar və audit firmalarının yol verdikləri inzibati xətlər və ya cinayət tərkibli əməllərin məsuliyyəti müəyyən edilərkən ilk növbədə sifarişçinin marağı ön plana çəkilməlidir. Bu zaman sifarişçiyə dəyən maddi və mənəvi zərərin dəyəri müəyyənləşdirilməli və bu zərərin qəsdən və ya qeyri-peşəkarlıq səbəbindən törənməsi dəqiqləşməlidir. Sərbəst auditorlar və audit firmalarının məsuliyyətinin müəyyən edilməsində onların audit xidməti üzrə sifarişçi ilə bağladıkları müqavilə şərtləri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, müqavilə şərtlərində auditorun keyfiyyətsiz yoxlama-ekspertiza işləri nəticəsində sifarişçiyə dəyən zərərin ödənilməsinin şərtləşdirilməsi növbəti mərhələdə zərərin ödənilməsi üçün vacib amildir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində yol verilmiş inzibati xətlər qeyri-real məlumatlar əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflər, mühasibat-maliyyə əməliyyatlarında cinayət tərkibi olmayan qeyri- dürüst əməliyyatların vaxtında auditor təşkilatları tərəfindən aşkar edilməməsi və ya bu tərkibli nöqsanların aradan qaldırılması üçün auditorun düzgün olmayan praktiki təkliflər verməsi nəticəsində sifarişçi təşkilatlara dəyən maddi-mənəvi zərər də auditor məsuliyyətinin tərkib hissəsi sayıla bilər. Bir qayda olaraq audit yoxlama-

ekspertiza işləri audit standartlarının tələblərinə uyğun qurulmalıdır. Bu məqsədlə auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparın zaman sifarişçi təşkilat üçün işçi və yekun sənədlərini tərtib etməlidir. Bu standartların gözlənilməsinə nəzarət bilavasitə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən aparılır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun sənədi tərtib olunmuş arayış və ya akt sayılır.

Audit yoxlama-ekspertiza arayışı müvafiq standart və struktura malik olmalı və ilk anda təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanlar dəqiq, qərəzsiz, obyektiv göstərməli, səbəb və nəticə öz əksini tapmalıdır. Əks halda audit yoxlama-ekspertiza işləri keyfiyyət baxımından öz yüksək qiymətini ala bilməz. Audit yoxlama-ekspertizasının ilkin və yekun sənədlərində yol verilmiş nöqsanlar və kənarlaşmalar auditor məsuliyyətini müəyyən edən amillərdən biri hesab edilir. Bu məsuliyyətin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və ona qiymət verilməsi yalnız təkrar audit vasitəsilə mümkündür.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində yol verilmiş nöqsanlar və kənarlaşmalar nəticəsində sifarişçiyə maddi və ya mənəvi zərər dəymişsə, bu münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi iddiaçının ərizəsinə əsasən müvafiq inzibati və hüquqi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Audit yoxlama-ekspertizasında yol verilmiş nöqsan və kənarlaşmalar üzrə sifarişçinin iddia ərizəsinə baxılma qaydaları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurası tərəfindən 22 yanvar 1999-cu il tarixində təsdiq edilmiş «Auditorlar fəaliyyəti ilə bağlı şikayətlərə baxılması qaydası» (AS1ÜS028/037-96) milli audit standartları ilə müəyyən edilmişdir.

4.2. Auditorun üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyəti

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman yol verilmiş maliyyə çatışmamazlıqları, nöqsanların üzə çıxarılması və qiymətləndirilməsi dəqiq (əşəh) olmalıdır. Çünki, audit yoxlama-ekspertizasını aparılan müəssisə ilə yalnız auditor arasında münasibətlər məhdudlaşmır, bu məsuliyyət üçüncü şəxslərə də şamil edilir. Belə ki, hər bir təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti çoxşaxəli və rəngarəngdir. Müəssisə (təşkilat) öz maliyyə əməliyyatlarını qurmaq, genişləndirmək və inkişaf etdirmək üçün kənardan maliyyə resursları cəlb etmək imkanına malikdir. Bu resursların mənbəyi müxtəlifdir. Daha doğrusu, bu məqsədlə müəssisə dövlətdən uzun və qısamüddətli ssudalar və müxtəlif maliyyə qurumlarından maliyyə yardımları, əhalidən qiymətli kağızlar vasitəsilə

sərbəst pul vəsaitini cəlb edə bilər. Ona görə də auditor baş vermiş bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatına qiymət verməmişdən öncə obyektiv və optimal mövqe tutmalıdır. Çünki, hər bir səhv qərar və yaxud qeyri-obyektiv informasiya müəssisənin işgüzar nüfuzuna külli miqdarda maddi və mənəvi zərər vura bilər. Yeni alınmış kreditlər, cəlb olunmuş maliyyə resursları və bu resurslardan səmərəli istifadə olunmasına düzgün qiymət verməmək və ya yanlış informasiya yaratmaq, müəssisə ilə kreditor təşkilatları arasında ciddi münaqişəyə səbəb ola bilər. Bu da öz növbəsində maddi və mənəvi zərərlə nəticələnə bilər. Digər tərəfdən, auditor müvafiq icra hakimiyyəti və inzibati orqanların tapşırığı ilə hər hansı təsərrüfat obyektində audit yoxlama-ekspertizası apara bilər. Bu zaman yoxlama-ekspertiza işini həyata keçirən şirkət və yaxud müstəqil auditor üçüncü şəxs sayılan - müvafiq icra hakimiyyəti və inzibati orqanlar qarşısında yerinə yetirdiyi işlərə və audit xidmətinə görə lazımi məsuliyyət daşıyır.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsində bir çox hallarda yol verilmiş maliyyə nöqsanlarına və ya cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarına görə inzibati və cinayət məsuliyyətli tədbirlərin görülməsi üçün müvafiq işlər aparır. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı tərtib etdiyi yekun arayışda yol verilmiş qeyri-obyektiv və qeyri-dəqiqliyə görə Azərbaycan Respublikası cinayət məəcəsinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır. Məlumdur ki, belə hallar məhkəmə araşdırmalarında böyük ziddiyyət törədir. Auditor tərəfindən yol verilmiş qeyri-obyektivlik, düzgün və dürüst olmayan yanaşmalar auditor nüfuzuna böyük zərbə vurur.

Auditor yoxlama-ekspertiza aparan zaman təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq kənar şəxsin, yəni mütəxəssisin rəyinə bir çox hallarda ehtiyac yaranır. Bir qayda olaraq yoxlama-ekspertiza işlərində belə hallara rast gəlinən zaman audit yoxlama-ekspertizasına üçüncü şəxs, daha doğrusu bu və ya digər məsələnin araşdırılması üçün müvafiq mütəxəssis dəvət edilir. Yoxlama-ekspertiza işlərinə mütəxəssisin dəvət edilməsinə ehtiyacın olub-olmaması, həmin mütəxəssisə tapşırığın lazımi səviyyədə verilib-verilməməsi və eyni zamanda mütəxəssis rəyindən audit yoxlama-ekspertiza işlərində düzgün istifadə edilib-edilməməsi auditorun üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki, təcrübədə bir çox hallarda yoxlama-ekspertiza işlərində bu və ya digər halların aydınlaşması üçün dəvət olunmuş mütəxəssis rəylərindən düzgün və məqsədyönlü istifadə olunmur. Əksinə, mütəxəssis rəyi baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarına aydınlıq gətirmək üçün deyil, qeyri-səlam niyyətlərin reallaşdırılması üçün istifadə olunur. Ona görə də auditor təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qiymətləndirən zaman obyektiv və qərəzsiz olmalıdır.

4.3. Auditorla sifarişçi arasında qarşılıqlı münasibətlər

Hər bir xidmət sahəsinin obyektı və subyektı vardır. Həmin obyekt və subyekt arasında rəsmi yaxud qeyri-rəsmi münasibətlər mövcuddur. Bu münasibətlər fəaliyyət növündən və istiqamətindən asılı olaraq müxtəlif qaydada tənzimlənir. Audit xidmət sahəsidir, onun da xidmət göstərdiyi müəssisə və təşkilatlarla münasibətləri tənzimlənməlidir. Auditlə sifarişçi arasında münasibətlər məzmun və mahiyyətinə görə bir neçə istiqamətdə qurula bilər. O cümlədən, xidmət münasibətləri, şəxsi münasibətlər, maliyyə münasibətləri, informasiya münasibətləri və s.

Bu münasibətlərin əksəriyyəti Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırlayıb və təsdiq etdiyi audit standartlarında hissə-hissə öz əksini tapmışdır. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 26 noyabr 1997-ci il tarixli 15/2 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi «Təkrar audit», 26 mart 1999-cu il tarixli 32/2 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi «Auditin planlaşdırılması», 7 dekabr 1999-cu il tarixli 43/1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Audit aparılmasının şərtləri» adlı standartlarda və digər normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Təkrar audit aparılmasının əsas şərtlərindən biri də müəssisə və təşkilatlarda aparılan audit yoxlama-ekspertizasının keyfiyyətsiz və aşağı səviyyədə olmasıdır. Digər bir halda, yeni audit yoxlama-ekspertiza keçirilməsinin planlaşdırılması zamanı və audit yoxlama strategiyasının seçilməsi üçün sifarişçi müəssisədən bir sıra informasiyalar əldə edilir ki, bu zaman da auditor öz iş plan-proqramını tərtib etməklə yoxlama strategiyasını seçir. Statistik hesablamanın öyrənilməsi ilə yanaşı, müəssisənin ilkin məlumatlarının alınması, işlənməsi üçün müəssisə ilə auditor arasında informasiya münasibətləri qurulur. Bu münasibətlər yuxarıda qeyd etdiyimiz müvafiq audit standartlarında da öz əksini tapmışdır.

Bir qayda olaraq bu və ya digər formada audit xidməti göstərilməmişdən öncə sərbəst auditor və ya auditor firmaları ilə sifarişçi müəssisə arasında müvafiq öhdəliklər qəbul olunur. Bu öhdəliklər bağlanmış müqavilədə öz əksini tapır. Auditlə sifarişçi arasında qarşılıqlı münasibətlər bu və ya digər sahədə göstərilən audit xidməti üzrə bağlanmış müqaviləyə əsaslanır, auditorun məsuliyyəti və peşə etikasına əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditorların peşə etikasına məcbəlləri»nin müvafiq bəndlərində auditorla sifarişçi arasında bəzi prinsiplial məqamlar da öz əksini tapmışdır. O cümlədən, sifarişçi ilə auditor arasında neşr məhsulları, reklam, sifarişçilərin pul vəsaitlərinin

hərəkəti, audit yoxlamasında auditor qruplarının eyni rəhbərlərinin uzun müddət iştirakı, sifarişçi ilə auditor arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri və digər əlaqədar münasibətlər nizamlanır.

Göründüyü kimi, auditorların peşə etikası məcəlləsində sifarişçi ilə auditor arasında bir sıra məsələlərin həllinin qaydaları verilmişdir. Belə ki, sifarişçi ilə auditorun qarşılıqlı maliyyə məsələləri auditorun müstəqilliyinə təsir göstərə bilər və bu da kənar şəxslərdə auditorun müstəqilliyinə dair ziddiyyətli fikir formalaşdırma bilər. Ona görə də əgər yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə auditorun birbaşa maliyyə marağı mövcuddursa, yəni həmin müəssisədə o, payçı kimi iştirak edirsə, yaxud onun yaxın qohumlarının həmin müəssisədə maliyyə marağı mövcuddursa, sifarişçilərin səhminin yarısı auditorun əlindədirsə və digər bu kimi hallarda auditorun həmin müəssisədə yoxlama-ekspertiza aparması qeyri-obyektivdir. Bu da auditorun peşə etikası məcəlləsinin normalarına uyğun deyildir.

Göründüyü kimi, sifarişçi ilə auditor arasında münasibətlər audit standartlarından kənar qalmamış, onlar birbaşa və ya dolayısı ilə müvafiq standartlarda tənzimlənir.

4.4. Auditorun peşə etikası

Auditorun peşə etikası dedikdə – xidməti fəaliyyətini icra edən zaman onun sifarişçi qarşısında qəbul etdiyi öhdəlikləri və digər vəzifə borclarının yüksək peşəkarlıqla etik normalar çərçivəsində həyata keçirilməsi başa düşülür. Auditlə məşğul olan hər bir peşəkar mütəxəssis bu etik normaları gözləməklə auditor nüfuzuna xələl gətirməməyi təmin edir və onun imicini yüksəltdirmiş olur. Auditorun etik normalarının əsas prinsipləri onun yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə malik olması, məsələlərə düzgün və obyektiv yanaşması, informasiyaların məxfiliyini təmin etməklə müstəqil qərar qəbul etmək əzminə olması prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif nüfuzlu təşkilatlar tərəfindən auditorun peşəkar etik normaları işlənib hazırlanır. Bunu bəzən auditorun peşəkar etik məcəlləsi də adlandırırlar. Əsas məqsəd isə qeyd etdiyimiz kimi, auditorun xidməti vəzifəsini yerinə yetirən zaman sifarişçi ilə auditor arasında münasibətlərin və davranış qaydalarının müəyyənləşdirilməsidir. Çünki, yüksək peşəkarlıqla yanaşı hər bir auditorun insani keyfiyyətlərinin də olması vacibdir.

Beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88/2 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının milli audit standartlarında «Audi-

torların peşə etikasını məcəlləsi»ndə təsdiq edilmişdir. Məcəllə auditorların etik normalarını tənzimləmək baxımından qiymətli sənəddir. Bu məcəllədə ümumi müddəlarla yanaşı auditorun obyektivliyi, peşə səriştəliyi, informasiyanın məxfiliyi, auditorun müstəqilliyi, auditorla sifarişçi arasında olan münasibətlər və sair bu kimi vacib məsələlər tənzimlənmişdir.

Auditorun peşə etikasını məcəlləsində bir qayda olaraq ümumi mənəvi norma və prinsiplər öz əksini tapmalıdır. Daha doğrusu, auditor ümumi, mənəvi dəyərlərə əsaslanaraq hər bir məsələnin həllinə qərəzsiz və vicdanlı yanaşmağa borcludur. Bu və ya digər hallarda qərar qəbul edən zaman ictimai və ümumi milli marağı hər şeydən üstün tutmalıdır. Qanunun tələblərinə əməl etməli, sifarişçinin marağını qanun daxilində təmin etməlidir. İnzibati və vergi orqanları ilə məsələlərin araşdırılmasında sifarişçini təmin etdiyinə əmin olmalı və qoyulan məsələnin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün bütün imkanları səfərbər etməlidir. Bununla yanaşı auditor sifarişçinin marağını müdafiə edən zaman qanun pozuntusuna yol verməməli və bu kimi hallara subyektiv yanaşmamalıdır. O, təsərrüfat məsələlərinin həllində öz subyektiv marağını üstün tutmamalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin yekununda çıxardığı nəticələri yüz ölçüb bir biçməli və ən optimal mövqedən çıxış etməlidir. Auditor heç bir zaman faktları şişirtməməli və onlara yarımçıq, yəni tam olmayan qiymət verməməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri yerinə yetirən zaman tərəf-müqabili ilə anlaşılan formada təmasda olmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun sənədlərinin tərtibatında yol verilmiş maliyyə nöqsanlarını şərh edən zaman konkret faktlara və onların törətdiyi nəticələrə əsaslanmalıdır. Kənar şəxslərin auditor rəyinə, audit fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir etmək imkanı yolverilməzdir. Hər bir təsərrüfat əməliyyatı üzrə verilən qərar diqqətlə təhlil süzgəcindən keçirilməlidir. Ona görə də auditorun yüksək peşəkarlıq tələb olunur. Audit xidmətini icra edən mütəxəssis (hüquqşünas, iqtisadçı, texnoloq) yüksək peşə səriştəliyinə malik olmalıdır. Çünki peşə etikasına xələl gətirən əsas amillərdən biri və birincisi mütəxəssis səriştəsizliyi ilə bağlıdır. Yəni səriştəsiz auditor-mühasibat uçotunu zəif bilən maliyyə hesabatlarından lazımcınca baş çıxartmayan ixtisasçı-mütəxəssis ilk növbədə bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatlarına peşəkarcasına yanaşa bilmir. Audit üçün lazımi informasiyaların əldə etmək mənbələrini kifayət qədər dəqiqləşdirmir. Belə halda auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin mütəxəssisinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Təcrübədə bir çox hallarda bu müraciətlər auditorla yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin mütəxəssisləri arasında münaqişə ilə nəticələnir. Çünki

auditor səriştəsizliyi üzündən hansı informasiyanı necə əldə etməyi lazımı səviyyədə bilmədiyi üçün yoxladığı müəssisənin mütəxəssislərini əsassız olaraq sıxışdırır və bununla da müəyyən mənada etik normalardan çıxaraq onlara təsir etməyə cəhd edir. Bu istər-istəməz tərəflər arasında münaqişə ilə nəticələnir. Ona görə də auditor yüksək peşəkarlığa malik olmalıdır. Yoxlama-ekspertiza işində lazım olan informasiyaları-məlumatları əldə etmək mənbələrini yaxşı bilməli, onların analitik təhlilini aparmaqla müvafiq nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman Auditorlar Palatası tərəfindən təsdiq edilmiş milli audit standartlarını əsas götürməlidir. Auditorun müstəqilliyi bir çox hallarla şərtləşdirilir. Belə ki, auditor bu və ya digər hallarda sifarişçinin marağını müdafiə etmək üçün müxtəlif inzibati və vergi orqanlarında çıxış etmək iqtidarındadır. Buna görə də, auditor müstəqil qərar qəbul etmək bacarığına malik olmalıdır. Auditor sifarişçidən maliyyə və əşya baxımından asılı olmamalıdır. Düzdür, auditor sifarişçi təşkilatın maliyyə və digər əməliyyatlarının iştirakçısı ola bilər. Lakin bu iştirak sonluqda subyektiv-maddi mənafeyə bağlanmamalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı bir sıra prinsiplial məsələlərdə auditorun etik normaları konkret olaraq nizamlanır ki, buraya auditorun obyektivliliyi və diqqətliliyi aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatları üzrə çıxardığı bütün qərarlarda diqqətli və obyektiv olmalıdır. Ona görə ki, auditorun qeyri-obyektiv qərarlarından və ya xud təsərrüfat əməliyyatlarını dəqiq olmayan, diqqətsiz yoxlama nəticəsində tələsik – heç bir fakta əsaslanmayan qərar qəbul etməsi nəticəsində təsərrüfat subyektinə və əmək kollektivinə böyük maddi-mənəvi zərər vura bilər.

Auditor təsərrüfat əməliyyatları üzrə faktlara söykənməyən fikir yürüdə bilməz. Auditorun mülahizələr əsasında qərar qəbul etməsi auditin etik normalarına ziddir. Auditorun kənar şəxslərin təsiri nəticəsində subyektiv qərar qəbul etməsi də auditin etik normalarına ziddir. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində belə hallarla rastlaşarsa, həmin təsərrüfat subyektində yoxlama-ekspertiza işlərinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etməyə borcludur.

Auditor öz xidməti fəaliyyətini yüksək peşəkarlıqla qurmasına borcludur. Bunun üçün auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman hər bir təsərrüfat əməliyyatını dərinləndirən öyrənməli, təhlil etməli, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi və qanunsuzluğu haqqında fikir söylə-

mək üçün ilk növbədə müvafiq qanunverici və normativ hüquqi aktlara istinad etməli, qanunsuz təsərrüfat əməliyyatının nəticələri əsasında müəssisəyə vurulmuş ziyanın dəqiq məbləği müəyyənləşdirilməlidir.

Auditor müstəqil olmalıdır. Auditorun yoxlama-ekspertiza keçirdiyi müəssisənin rəhbərliyindən heç bir maddi asılılığı olmamalıdır. Beynəlxalq etik məcəlləyə görə auditorun müstəqilliyini müəyyənləşdirən bir sıra amillər mövcuddur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- auditorun yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə maliyyə əlaqəsinin olub-olmaması;
- həmin müəssisə ilə auditorun təsərrüfat əməliyyatları əlaqəsi aparıb-aparmaması;
- auditorun yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə yaxın qohumluq əlaqəsinin olub-olmaması;
- auditorun və onun yaxın qohumlarının audit yoxlama-ekspertiza aparılan təşkilatda hazırkı və keçmiş dövrdə işləyib-ışləməməsidir.

Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı təşkilatla digər maliyyə orqanları arasında əlaqələndirici broker və digər bank xidmətləri göstərə bilməz. Auditor yoxlama-ekspertiza apararı zaman ictimai və dövlət maraqlarını hər şeydən üstün tutmalıdır. Eyni zamanda yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin vergi, sosial ödəmələr və digər dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində qanunun aliliyini təmin etməlidir. Buna görə də qanunun aliliyi naminə yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin vergi orqanları və digər dövlət qurumları tərəfindən yol verilmiş neqativ hallarında müəssisənin və onun əmək kollektivinin marağına üstünlük verilməlidir. Bu gün audit yoxlama-ekspertizasının sərhədi müəyyənləşdirilmişdir. Yeni audit fəaliyyəti o qədər genişdir ki, onun həddi-hüdudunu müəyyən etmək çətindir. Ona görə də auditor yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Auditorun yüksək peşəkarlığa malik olması onun peşə etikası normalarından biri sayılır. Çünki, təsərrüfat əməliyyatları üzrə auditorun müstəqil fikir yürütməsi, maliyyə əməliyyatlarına yekun nəticə rəyinin verməsi, bu əməliyyatların qanuniliyi və qanunsuzluğu haqqında qəti qərar söyləməsi, həmçinin bu əməliyyatların müəssisənin yekun nəticə göstəricilərinə təsiri auditorun yüksək nəzəri biliklər, dərin təcrübə tələb edir. Auditor hər hansı bir sahədə audit yoxlama-ekspertiza işinin aparılması öhdəliyini öz üzərinə götürən zaman peşəkarlığına inanmalı və o sahənin spesifik xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmalıdır. Auditorun yüksək peşəkarlığa malik olması, bütövlükdə auditor fəaliyyətinin

nüfuzuna müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də auditor firmaları audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün ilk növbədə yüksək peşəkarlığa malik olan mütəxəssis cəlb edirlər. Belə mütəxəssislərin auditor firmalarında işləməsi auditor firmaları arasında mövcud rəqabətdə yalnız qələbə gətirir. Auditor öz peşəkarlığını yüksəltmək üçün daim ixtisasını artırmalı, yeni qəbul olunmuş qanunverici və normativ hüquqi aktları öyrənməli, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında məzmun və formaca baş vermiş dəyişiklikləri bilməli, onların tətbiqi üçün müvafiq plan-proqram tərtib etməlidir.

Auditorun peşə etikasının prinsipial amillərindən biri də audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisənin məlumatlarının, kommersiya sirlərinin gizli saxlanılmasının təmin edilməsidir. Auditor ekspertiza apardığı müəssisənin iqtisadi və digər kommersiya məlumatlarının gizli saxlanılmasını təmin etməyə borcludur. Çünki, auditor yoxlama-ekspertiza zamanı birbaşa və dolay yolla geniş həcmdə məlumatlar əldə edir. Bu informasiyaların bir qismi ona birbaşa lazımdırsa, digər hissəsi isə müəyyən faktların təsdiqi üçün istifadə edilir. Auditor yoxladığı müəssisədə əldə etdiyi iqtisadi və kommersiya məlumatlarını yalnız xidməti məqsədlər üçün istifadə edə bilər. Onun üçüncü şəxsə yaxud maraqlı tərəflərə ötürülməsi həm etik baxımdan, həm də qanunverici normativ aktların tələblərinə görə yolverilməzdir.

Auditorun peşə etikasının prinsipial amillərindən digəri isə auditorlar arasında sağlam və demokratik münasibətin olmasıdır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu və ya digər müəssisə haqqında ictimai rəy birinci növbədə həmin müəssisədə çalışan əmək kollektivinin üzvlərinin arasında olan münasibətdən yaranır. Belə ki, əmək kollektivi cəmiyyətin üzvü olmaqla, ictimaiyyətin bir hissəsidir. Hər bir əmək kollektivində baş verən hadisələr, münaqişələr haqqında informasiya birbaşa və ya dolay yolla ictimaiyyətə ötürülür. Bu da istər-istəməz həmin müəssisənin işgüzar fəaliyyətinə və digər münasibətlərinə təsir edir. Auditor iş yoldaşları haqqında mənfi rəy formalaşdırmağa çalışmamalıdır. Audit fəaliyyətində mövcud çatışmamazlıqlar və nöqsanlar haqqında subyektiv rəylər formalaşdırmamalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin kollektivində, rəhbərliyində, özündən əvvəlki auditor haqqında qeyri-səlis fikir formalaşdırmamalıdır. Özündən əvvəlki auditorun fəaliyyətində ciddi nöqsanlar mövcud olduqda belə həmin nöqsanları geniş ictimai müzakirəyə çıxarmamalıdır. Auditor öz əmək kollektivinə aid məsələləri ictimai yerlərdə müzakirə etməməlidir və s.

İKİNCİ BÖLMƏ

**AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ÜMUMİ
METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ**

V FƏSİL. AUDİTİN STANDARTLARI

5.1. Audit standartlarının əsas prinsipləri və onların təsnifatı

Audit fəaliyyəti qanunverici və normativ hüquqi aktlar, sahədaxili əsasnamə, təlimat, metodik vəsait və digər normativ sənədlərlə tənzimlənir. Audit ölkəmiz üçün yeni xidmət sahəsi sayılsa da o, çoxşaxəli, zəngin fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün audit öz işini planlaşdırmalı, müfəssəl proqram tərtib etməli, nizamlamalı, konkret fəaliyyət mexanizminə və metodologiyaya malik olmalıdır.

Audit öz fəaliyyətini planlaşdırmaqla yanaşı, nəzərdə tutulan proqramı həyata keçirmək üçün müvafiq əməliyyatlara, uçot-hesabat işlərinə malikdir. Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə münasibətin qurulması və həmin müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair konkret əməli təkliflər irəli sürməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş kənarlaşmalar, maliyyə pozuntuları, cinayət tərkibli təsərrüfat əməliyyatlarının sübutu üçün kifayət qədər dəlillərə malik olmalıdır. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş qanundankənar halları dəqiqləşdirmək üçün auditor ayrı-ayrı mütəxəssislərdən ekspert kimi istifadə etmək hüququna malikdir. Bütün bu kimi halların tənzimlənməsi, münasibətlərin qurulması və onun vahid standartla salınması üçün mütləq müvafiq qaydalar, yəni standartlar işlənib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Audit standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair müvafiq qaydalar başa düşülür. Bu qaydalar beynəlxalq audit standartları, milli audit standartları və daxili audit standartları formasında işlənib hazırlanır və təqdim olunur. Həmin standartların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil auditorlar və auditor firmaları öz fəaliyyətini bu qaydalara–standartlara uyğun qurmalıdırlar. Lakin auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman təkcə bu qaydalarla məhdudlaşmır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş kənarlaşmalara, nöqsanlara həmin qaydalardan kənar hallara da rast gəlinə bilər. Ona görə də auditor bu qaydaları əsas götürməli, yoxlama-ekspertiza etdiyi müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Audit standartları hazırlanan zaman yerli qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri və bu sahədəki mövcud beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmalıdır. Audit standartları audit fəaliyyətini həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslər üçün normativ sənəddir. Audit standartlarının yüksək səviyyədə işlənib hazırlanması audit yoxlama-ekspertizasının keyfiyyətinə müsbət təsir edir və eyni zamanda audit nəticələrinin çıxarılmasına düzgün istiqamət verir.

Audit standartları məzmununa, təyinatına və fəaliyyət predmetinə görə təsnifləşdirilir. Beynəlxalq təcrübəyə görə bu təsnifləşdirmə 10 istiqamətə ayrılır: ümumi müddəaları özündə əks etdirən audit standartları, öhdəlikləri əks etdirən audit standartları, auditin plan-proqnozlarını özündə əks etdirən standartlar, təsərrüfatdaxili nəzarəti nizamlayan audit standartları, auditor dəlil və sübutlarını özündə əks etdirən audit standartları, mütəxəssis və digər şəxslərin rəy və nəticələrindən istifadə qaydaları—audit standartları, auditorun nəticə və təkliflərini qaydaya salan audit standartları, xüsusi sahələri əks etdirən audit standartları, köməkçi xidmət audit standartları və beynəlxalq auditor praktikasını özündə əks etdirən audit standartları.

Beynəlxalq audit təcrübəsinə əsasən audit standartlarının 10 istiqamət üzrə təsnifləşdirilməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki, mövcud standartlar audit fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə edir və buna da uyğun olaraq 51 audit standartı işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası da bu sahədə bir sıra əməli işlər görmüşdür. 1996-cı ildən 2003-cü ilə qədər 40 milli audit standartı, auditorların peşə etikası məəcəli və 30-dək digər normativ hüquqi sənədlər hazırlanaraq palatanın şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bunların bir çoxu Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanan audit standartları və digər normativ sənədlər respublikamızın ərazisində audit fəaliyyətinin təşkilinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün lazımi normativ hüquqi baza yaratmışdır. Milli audit standartları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının qərarı ilə 2004-cü ildə kitabça şəklində 1000 nüsxədə nəşr olunmuşdur.

Audit standartlarının və digər sənədlərin kütləvi şəkildə nəşri və ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsi audit fəaliyyətinin yüksək şəkildə təşkilinə təsir edən amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırladığı milli audit standartlarını da beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq təsnifləşdirmək mümkündür. Say baxımından milli audit standartları beynəlxalq audit standartlarından azdır. Onlar prinsipcə beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Ona görə də beynəlxalq audit standartlarının məzmununa görə verilən təsnifat milli audit standartlarına şamil edilə bilər. Audit standartları hazırlanan zaman aşağıdakı bir sıra vacib və prinsipial məsələlər burada öz əksini tam tapmalıdır:

- audit fəaliyyətinə dair ümumi müddəalar və bu müddələrdə audit xidmətinin bir iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyəti, məzmunu və tədqiq edilmə forması açılmalıdır;

- audit yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli təşkili üçün auditin təşkili prinsipləri və onun spesifik xüsusiyyətləri;
- audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün yoxlama-ekspertiza metodologiyası və onun aparılma texnikası;
- audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin sənədləşdirilməsi və bu sənədləşdirilmədə faktların dəlil və sübutla təsdiq olunma qaydaları;
- audit xidmətini icra edən hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinin normalaşdırılmasının tənzimlənməsi;
- audit fəaliyyətində resurslardan səmərəli istifadə olunması və qiymətləndirmə, ehtiyatların aşkar edilib istehsalə cəlb edilməsi üçün auditdə maliyyə təhlilinin metodoloji prinsipləri;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin tətbiqi prinsiplərini əks etdirən müvafiq qaydalar;
- audit yoxlama-ekspertizasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və proqnoz maliyyə məlumatlarının hazırlanmasının qaydaları.

Bu və ya digər prinsiplərin audit standartlarının hazırlanmasında öz əksini tapması audit yoxlama-ekspertizasına birbaşa təsir edən əsas amillərdir.

5.2. Azərbaycan Respublikasında auditin standartları

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən işlənib hazırlanmış və Palata Şurasının müxtəlif tarixli iclaslarında təsdiq edilmiş standartlar aşağıdakılardır:

1. «Auditin aparılmasına dair müqavilə»-(AS1ÜS 020/029-07.10.1996). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli 54 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 4 bölmədən, 17 maddədən ibarətdir. Standartda audit yoxlama-ekspertizası keçirilməsinə dair sifarişçi ilə icraçı – auditor (auditor firması) arasında münasibətləri tənzimləyən qaydalar öz əksini tapmışdır. Burada sifarişçi ilə icraçı arasında, yeni təşkilat subyekti ilə auditor arasında auditin keçirilməsinə dair münasibətlərin ümumi müddəaları, onlar arasında bağlanan müqavilələrin predmeti, tərəflərin öhdəlikləri, bu müqavilələrin strukturu və müqaviləyə əlavə ediləcək sənədlərin tərtib edilmə qaydaları öz əksini tapmışdır.

2. «Auditorun iş sənədləri»-(AS1ÜS 025/034–13.11.1996). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 13 noyabr 1996-cı il tarixli 025\034 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş, 2 bölmədən və 15 maddədən ibarət olmaqla, əsas məqsədi auditin rəsmiləşdirilməsi üçün lazım olan iş sənədlərinin formasını, məzmununu və mahiyyətini, onların tərtib olunması və saxlanma qaydalarını müəyyən edir.

3. «Auditorun yekun sənədləri»-(AS1ÜS 029/038–04.02.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 4 fevral 1997-ci il tarixli 10\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 2 bölmədən ibarət olmaqla, audit nəticələrini yekunlaşdıran qaydaları və audit yekun nəticə aktının formasını, strukturunu, onun tərtib olunma qaydalarını müəyyən edir. Bu sənədə 7 sayılı formanın eskizi əlavə edilmişdir. Standart həmçinin audit yekun nəticələrinin ayrı-ayrı bölmələr üzrə rəsmiləşdirilməsinin qısa xarakteristikasını da vermişdir.

4. «Auditin keyfiyyətinə nəzarət» - (AS1ÜS 030/042 – 21.05.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 21 may 1997-ci il tarixli 12\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart girişdən, 2 fəsildən və 30 maddədən ibarətdir. Standart əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində göstərilən audit xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət qaydalarını, növlərini, onların həyata keçirilməsi prinsiplərini müəyyən edir. Standart həmçinin qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad etməklə, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

5. «Auditorun məsuliyyəti» - (AS1ÜS 032/044 – 26.11.1997). Standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 noyabr 1997-ci il tarixli 15\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş, 3 fəsil, 14 maddədən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman auditorların məsuliyyətini və bu məsuliyyətin növlərini, dərəcəsini və yaranma səbəblərini müəyyənləşdirməkdir.

6. «Təkrar audit» - (AS1ÜS 033/045 – 26.11.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 noyabr 1997-ci il tarixli 15\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standartın əsas məqsədi audit xidmətinin təkmilləşdirmək, inkişaf etdirmək və onun keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bunun üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən sərbəst auditorlar, auditor təşkilatları, xarici auditorların filialları və ya nümayəndəlikləri tərəfindən aparılmış audit yoxlama-ekspertizası və audit xidmətlərində, milli audit standartlarının və normativ hüquqi aktların tələblərinə riayət edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Standart həmçinin təkrar audit aparan təşkilatın hüquq və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir.

7. «Auditor sübutu» – (AS1ÜS 034/046 – 18.12.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 18 dekabr 1997-ci il tarixli 16\1a sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 16 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizasında aşkar olunmuş nöqsan və çatışmamazlıqları qiymətləndirmək və onların sübuta yetirilməsi üçün müvafiq dəlillərin, prosedurların aparılma qaydalarını müəyyən etməkdir.

8. «Auditin planlaşdırılması» - (AS1ÜS 036/049 – 24.03.1999). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 24 mart 1999-cu il tarixli 32\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 38 maddədən və 2 əlavə sənəd eskizindən ibarət olmaqla, audit yoxlama-ekspertizasının keçirilməsi və müxtəlif növ audit xidmətinin göstərilməsi üçün audit işinin planlaşdırılması və proqramlaşdırılması qaydasını müəyyənləşdirir.

9. «Auditin aparılmasının şərtləri (məktub-öhdəlik)» - (AS1ÜS 037/052 – 07.12.1999). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli 43\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 2 fəsil, 16 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi auditin aparılmasına dair müqavilələrin bağlanması mərhələsində sifarişçi təşkilatla auditor arasında qarşılıqlı öhdəliklərin qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda həmin qaydalara 1 sayılı əlavə olaraq audit aparılmasının şərtlərini müəyyənləşdirən məhdud öhdəliyin təklif edilən formasını əks etdirir. Standartların tələbləri bütün auditorlar üçün rəsmi auditor rəyi hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

10. «Auditorun seçməsi» - (AS1ÜS 038/053 – 15.01.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 15 yanvar 2000-ci il tarixli 46\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 4 fəsil, 29 maddədən və əlavə formadan ibarətdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan obyektə audit üçün müvafiq iqtisadi məlumatların seçilməsi, qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin auditor seçiminin növlərini, prosedur qaydalarını, seçim nəticələrinin qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektini müəyyənləşdirir.

11. «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar etdikdə auditorun hərəkəti qaydası» - (AS1ÜS 039/054 – 27.05.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 27 may 2000-ci il tarixli 55\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 5 fəsil, 18 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisələrdə mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında yol verilmiş

məqsədli və məqsədsiz təhrifləri aşkar etmək, onların iqtisadi və maliyyə nəticələrinin təsirini qiymətləndirmək üçün qaydaları müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisədə aşkar edilmiş təhriflərdə auditorun mövqeyinin prosedur qaydalarını müəyyənləşdirir.

12. «Auditor yoxlamasının aparılmasına başqa auditorların cəlb edilməsi» - (AS1ÜS 040/055 – 31.08.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 31 avqust 2000-ci il tarixli 60\8 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 20 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza işinin səmərəliliyini və yüksək keyfiyyətini təmin etmək üçün təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yoxlamaya ayrı-ayrı mütəxəssislərin-ekspertlərin, analitiklərin cəlb edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb olunmuş mütəxəssislərin auditorla münasibət qaydalarını və onlar arasında vəzifə bölgüsü prinsipini müəyyənləşdirir.

13. «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı» - (AS1ÜS 041/056 – 31.08.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 31 avqust 2000-ci il tarixli 60\9 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 3 fəsil, 11 maddədən və 11 əlavə sənəd formasından ibarətdir. Əsas məqsədi müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində tematik yoxlamaların aparılması qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Yeni müəssisədə müqavilə şərtlərinə əməl edilməsi, icmal mühasibat hesabatlarının yoxlanması, qiymət taariflərinin gözlənilməsi və sair bu kimi ayrı-ayrı sahələrdə aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standartda sahələr üzrə tematik yoxlama nəticələrində tərtib edilə biləcək auditor rəylərinin sənədləşdirilmə qaydası da verilmişdir.

14. «Təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi tərəfindən auditora təqdim edilən məlumatlar» - (AS1ÜS 042/057 – 20.10.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 20 oktyabr 2000-ci il tarixli 63\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 17 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman sifarişçi müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən auditor sübutu kimi təqdim edilən standart məlumatlar və sənədlərdən istifadə qaydasını müəyyənləşdirməkdir. Bu məlumatların və sənədlərin auditor tərəfindən qiymətləndirilməsi prosedurasının və habelə onların təqdim edilməsindən imtina edildiyi hallarda lazımi tədbirlərin görülməsini tənzimləyir.

15. «Auditor rəyləri» - (AS1ÜS 042A/057A – 09.12.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 9 dekabr 2000-ci il tarixli 66/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 2 fəsil, 17 maddədən ibarət olmaqla auditor rəyinin şərti forması və onun tərtibi qaydalarını özündə əks etdirir. Həmin standarta audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində tərtib oluna biləcək rəylərin 5 şərti forması əlavə olunmuşdur. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində auditin yekun sənədi olan auditor rəylərini, onun növlərini müəyyənləşdirmək, tərtib və təqdim edilməsinin müvafiq qaydalarını müəyyən etmək və bu sənədin hüquqi-iqtisadi mahiyyətini açmaqdır. Auditorun yoxlama-ekspertiza işində fəaliyyətinə əməli köməklik göstərmək məqsədilə standarta şərti 5 rəy forması da əlavə edilmişdir.

16. «Ekspertin işindən istifadə» - (AS1ÜS 043/058 – 10.02.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 10 fevral 2001-ci il tarixli 71/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 2 fəsil, 19 maddədən ibarətdir. Standart audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müstəsna hal kimi bu və ya digər əmlakın, ayrı-ayrı aktivlərin mühasibat uçotu çərçivəsindən kənara çıxma hallarını qiymətləndirmək üçün lazımi təcrübəyə və səriştəyə malik olan fiziki və hüquqi şəxslərdən ekspert kimi istifadə olunması qaydalarını müəyyənləşdirir. Həmin standart ekspert rəylərinin, auditorun sübutu və dəlillərini təsdiqləyən rəyinin tərtib olunma qaydalarını da müəyyənləşdirir.

17. «Risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət sistemi» - (AS1ÜS 044/061 – 20.09.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 20 sentyabr 2001-ci il tarixli 80/6 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 8 fəsil, 53 maddədən ibarət olmaqla çox geniş məzmunu və fəaliyyət predmetinə malikdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza aparılacaq müəssisədə mühasibat uçotunun vəziyyətini, uçot-hesabat sistemini öyrənmək və daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini təhlil etməklə auditor riskinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Standart həmçinin auditor riskinin mahiyyətini təhlil etməklə, bu riskin formalarını və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi prinsiplərini müəyyənləşdirir.

18. «Kompüter informasiya sistemləri şəraitində audit» - (AS1ÜS 045/062 – 02.10.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 2 oktyabr 2001-ci il tarixli 81/6 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 4 fəsildən, 13 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi hazırkı şəraitdə, yəni kompüter texnologiyasının şəbəkəsi sistemlərindən istifadə edilməklə, mühasibat uçotu və digər sənədlərin işlənməsi

və avtomatlaşdırılması şəraitində audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılması qaydaları və formalarını müəyyənləşdirməkdir.

19. «Auditdə əhəmiyyətlik» - (ASİÜS 046/063 – 05.11.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 5 noyabr 2001-ci il tarixli 84\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 4 fəsil, 17 maddədən ibarət olmaqla, əsas məqsədi müəssisədə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman auditorun müəyyən etdiyi çatışmamazlıqlar və uçot-hesabat sənədlərindən kənarlaşmalar üzrə auditorun riski, onun əhəmiyyətlik dərəcəsinin qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Əhəmiyyətliklə risk arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onun nəzərə alınmaması, yeni yoxlama-ekspertizası zamanı uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş çatışmamazlıqlar və təhriflərin əhəmiyyəti auditor tərəfindən qiymətləndirilmədikdə bu, auditor riskini artırır. Nəticədə yoxlama-ekspertiza işinə mənfi təsir göstərir. Bu standart həmin prinsipləri tənzimləyir.

20. «İlk auditor yoxlaması – ilkin qalıqlar» - (ASİÜS 047/065 – 20.11.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 20 noyabr 2001-ci il tarixli 85\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 14 maddədən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi uçot və maliyyə hesabatlarının auditi ilk dəfə yaxud əvvəlki dövrlərdə başqa auditorlar tərəfindən aparıldığı hallarda ilkin qalığa dair tövsiyələrin verilməsi və qaydaların müəyyən edilməsindən ibarətdir.

21. «Analitik prosedurlar» - (ASİÜS 048/066 – 29.11.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 29 noyabr 2001-ci il tarixli 86\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsildən, 35 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman yoxlama proseduralarının auditor tərəfindən tətbiq olunması qaydalarını müəyyənləşdirmək və müvafiq tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Analitik proseduralar proqnoz əhəmiyyətli olmaqla, informasiyalara uyğun olmayan mühüm göstəricilərin təhlili və mülahizələrin yürüdülməsi deməkdir.

22. «Təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditi zamanı normativ hüquqi aktların nəzərə alınması haqqında təlimat» - (ASİÜS 049/068 – 26.12.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 5 fəsil, 15 maddədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası qanunverici və normativ hüquqi aktlara istinad olmaqla, audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisədə mühasibat uçotunun qanunauyğun qurulması, hesabat sənədlərinin normativ hüquqi aktlara müvafiq olaraq tərtib edilməsinin gözlənilməsinə dair auditorun təhlil-nəzarət aparmasını tənzimləyir.

23. «Biznes biliyi» - (AS1ÜS 050/069 – 26.12.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 13 maddədən və biznes biliyinə baxılmaq üçün məsələlər adlı əlavə proqram-tezisdən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi yoxlama-ekspertiza işində iştirak edən auditorların biznes biliyinə malik olması və bu biliyin təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi, həmin bilik və təcrübələrin auditin bütün mərhələlərinə tətbiq edilməsi haqqında qaydaları müəyyənləşdirməkdir. Bu standart həmçinin audit yoxlama-ekspertizası aparılan sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinin auditor tərəfindən öyrənilməsi və təcrübədə tətbiqi proseduralarını da müəyyənləşdirir. Bu vacib amil audit yoxlama-ekspertizasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün standarta biznes biliyi haqqında texniki proqram – tezis də əlavə edilmişdir.

24. «Sonrakı hadisələr» - (AS1ÜS 052/072 – 04.06.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 4 iyun 2002-ci il tarixli 96\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 5 fəsil, 20 maddədən ibarətdir. O beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müvafiq dövrünü əhatə edən auditor rəyi verildikdən sonra meydana çıxıb olacaq hadisələrlə əlaqədar auditorun vəzifələrinə dair tövsiyələr vermək və həmin proses üzrə müvafiq qaydaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, auditor maliyyə hesabatında və auditor rəyində hesabat dövrü qurtardıqdan sonra hadisələrin təsiri nəzərə alınmalıdır. Standart bu və ya digər halları, ehtimalları nəzərə almaqla, auditor rəyindən sonra maliyyə hesabatlarında aşkar edilmiş faktlar zamanı auditorun mövqeyi və münasibətini tənzimləyir.

25. «Fırıldaqqılıq və səhvlər» - (AS1ÜS 053/073 – 16.07.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsil, 28 maddədən ibarət olmaqla, o beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmışdır. Əsas məqsədi isə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşkar edilmiş mənimsemələr, uçot və hesabat sənədlərinin saxtalaşdırılması yolu ilə fıırıldaqqılıq və digər bu cür neqativ hallar mövcud olduđu hallarda auditorun mövqeyi və hərəkətetmə qabiliyyətini, onun məsuliyətini, riskini və bu riskin dərəcələrini müəyyənləşdirməkdir.

26. «Auditor sübutları – xüsusi maddələrə əlavə baxılması» - (ASİÜS 054/074 – 16.07.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart xüsusi hissələrə bölünməklə 7 fəsil, 44 maddədən ibarətdir. O, beynəlxalq audit standartlarına və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Standartın əsas məqsədi auditorun sübut və dəlillərinə əlavə olaraq xüsusi hallarda, o cümlədən mal-materialların inventarlaşdırılmasında auditorun iştirakı qaydasını, debitor borcların təsdiqinin auditor tərəfindən əldə edilməsi, məhkəmə işləri və iddiaları haqqında rəsmi sorğu aparılması qaydalarını, uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin qiymətləndirilməsi və onlar haqqında informasiyalara şərh verilməsi qaydasını və sahələr üzrə xüsusi informasiyaların hazırlanması prinsiplərini müəyyən etməkdir.

27. «Daxili audit işinə baxılması»-(ASİÜS 055/075–16.07.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 22 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi daxili audit işlərinə baxılarkən kənar auditorlar üçün tövsiyələrin verilməsi və standartların müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu standartda nəzərdə tutulan prinsiplər yalnız mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının auditi üçün əhəmiyyətli olan daxili auditə tətbiq edilməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

28. «Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalı» - (ASİÜS 056/076 – 09.09.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 9 sentyabr 2002-ci il tarixli 88\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 5 fəsil, 21 maddədən ibarət olmaqla, əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman müəssisənin uçot-hesabat sənədlərinin, iqtisadi informasiyanın təhlil edilməsi əsasında müəssisənin fəaliyyətində fasiləsizlik ehtimalının olub-olmamasını təhlil etmək və qiymətləndirilməklə əlaqədar auditora müvafiq tövsiyələr verməkdən və yoxlama prosedur qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Standart beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmış, auditor rəyi əsasında müəssisənin gələcək fəaliyyət qabiliyyəti olacağına proqnoz verir.

29. «Əhəmiyyətli qiymətləndirmənin auditi» - (ASİÜS 057/077 – 25.09.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 25 sentyabr 2002-ci il tarixli 101\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 28 maddədən ibarət olmaqla əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müəssisənin istehsal-maliyyə potensialını, aktivlərini, digər dövriyyə kapitalını, ehtiyatların və debitor borcların yoxlanılan dövrə vəziyyətini qiymətləndirmək və onların uçot-hesabat sənədində düzgün əks etdirilməsinə nəzarət qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

30. «Yoxlanılmış maliyyə hesabatlarına daxil edilən sənədlərdə digər məlumatlar» - (AS1ÜS 058/078 – 15.10.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 15 oktyabr 2002-ci il tarixli 102\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 25 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisələrdə uçot-hesabat sənədlərində öz əksini tapmış və yaxud hesabat sənədlərindən kənarda qalan, lakin auditor yoxlama-ekspertizası üçün vacib sayılan məlumatların da audit işində istifadə edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Belə məlumatlardan bəzən auditor dəlil və sübutlarını təsdiq etmək üçün də istifadə edilir. Bu cür faktların əhəmiyyətli təhlili üçün auditorun əlavə məlumatlardan istifadə etməsi vacibdir.

31. «Xidmət təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə edən subyektlərin auditı» - (AS1ÜS 059/079 – 15.10.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 15 oktyabr 2002-ci il tarixli 102\4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 19 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə kənar təşkilatın iş və xidmətlərindən sifarişçi kimi istifadə edilməsi və bu xidmət müqabilində yoxlanılan təşkilatla sifarişçi xidmət göstərən təşkilat arasında maliyyə və digər münasibətlərin üzərində nəzarət qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmışdır.

32. «Müqayisə» - (AS1ÜS 060/080 – 04.02.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 4 fevral 2003-cü il tarixli 108\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 33 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin müvafiq dövrdə uçot-hesabat sənədlərində müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətini əks etdirən məlumatların əvvəlki dövrlərə, analogi subyektin müvafiq göstəricilərinə uyğun olaraq müqayisələrin aparılma qaydalarını müəyyən etmək və onun aparılma metodikasını müəyyənləşdirməkdir.

33. «Əlaqəli tərəflər» - (AS1ÜS 061/081 – 30.04.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 30 aprel 2003-cü il tarixli 111\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 19 maddədən ibarətdir. Onun əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqəli tərəflərin müəyyən edilməsi və onların əlaqəli əməliyyatlarına dair, məlumatların açıqlanmasında auditor prosedur qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Standart beynəlxalq audit standartları əsasında hazırlanmışdır.

34. «Proqnozlaşdırılan maliyyə məlumatlarının yoxlanılması» - (AS1ÜS 062/082 – 30.04.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 30 aprel 2003-cü il tarixli 111\3 sayılı qərarı

ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsil, 34 maddədən ibarət olmaqla əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisədə maliyyə proqnozlarının gələcəkdə baş verə bilən təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin nəzərdə tutulmuş yekunlarını, bu proqnozlu maliyyə məlumatlarının təhlili və qiymətləndirilməsi prosedurlarını, onun aparılması metodikasını müəyyənləşdirməkdir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmışdır və audit xidmətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

35. «Maliyyə hesabatlarının auditinin məqsədi və ümumi prinsipləri» - (ASİÜS 068/088 – 10.12.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 10 dekabr 2003-cü il tarixli 121\4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 15 maddədən ibarət olmaqla onun əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə maliyyə hesabatlarının tertibatında qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbinə əməl edilib-edilməməsinin qiymətləndirilməsi qaydasını müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin bu aktlara zidd əməliyyatlar aşkarlanan zaman auditorun mövqeyi və maddi-məsul şəxslərin məsuliyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurlarını müəyyənləşdirir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası ölkədə audit xidmətini yüksək səviyyədə təşkil etmək, peşəkar auditorların səviyyəsini artırmaq məqsədilə bir sıra xidmətedici (köməkçi) milli audit standartları hazırlamışdır.

36. «Maliyyə məlumatının hazırlanması üzrə tapşırıq» - (ASİÜS 063/083 – 30.04.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 30 aprel 2003-cü il tarixli 111\4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsil, 20 maddədən, 2 əlavə məktub-təvsiyədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə bir qayda olaraq maliyyə nəticə məlumatlarının hazırlanmasında müvafiq tapşırıqların yerinə yetirilməsinin forma və məzmununu, müvafiq təvsiyələr üzrə audit prosedur qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin auditorun maliyyə məlumatlarının hazırlanması üzrə müvafiq tapşırıqların ümumi prinsiplərini və şərtlərini müəyyənləşdirir.

37. «Razılaşdırılmış prosedurların yerinə yetirilməsi üzrə tapşırıq» - (ASİÜS 064/084 – 13.06.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 13 iyun 2003-cü il tarixli 113\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. 9 bölmə, 21 maddədən, 2 əlavə öhdəlik hesabatdan ibarət olan bu standart audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə maliyyə-hesabat məlumatlarının ayrı-ayrı maddələrinə (məsələn: debitor və kreditor əməliyyatları, əlaqəli təşkilatların əməliyyatları) dair auditor tərəfindən yerinə yetirilən müəyyən auditor prosedur qaydalarını

müəyyənləşdirir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartına uyğun hazırlanmışdır. Standarta aid olan 2 sənəd - məktub-öhdəlik nümunəsi razılaşdırılmış prosedurların yerinə yetirilməsinə dair auditorun yekun rəyi, eyni zamanda kreditor borclar haqqında nəticələrə dair auditor hesabatının nümunəsi verilmişdir.

38. «Maliyyə hesabatlarının araşdırılması üzrə tapşırıq» - (ASIÜS 066/086 – 29.07.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 29 iyul 2003-cü il tarixli 115\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 11 fəsildən, 30 maddədən və 4 əlavə nümunə sənəddən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisədə maliyyə hesabatlarının araşdırılması və auditorun bu sahədəki nəticə rəyini müəyyənləşdirməklə araşdırmanın ümumi prinsipini, onun həcmi, araşdırma tapşırığının şərtlərini, digər auditorların bu məsələyə cəlb olunma qaydalarını, rəy və mülahizələrini müəyyənləşdirməkdir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmış və böyük təcrübəyə əsaslanmışdır.

39. «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi» - (ASIÜS 051/070 – 26.12.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2003-cü il tarixli 88\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 14 fəsildən, 14 ümumi maddədən, 86 məcəllə maddəsindən ibarət olmaqla, auditorun peşə etikasını müəyyənləşdirən əhəmiyyətli normativ hüquqi sənəddir. Bu məcəllə Respublikamızda fəaliyyət göstərən auditorlar və audit firmaları üçün etik normaların prinsiplərini müəyyənləşdirir. Standart auditorun peşə etikasını məcəlləsinin qaydalarını tənzimləyir. Məcəllə Respublikamızın qanunverici normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmış və bu sahə ilə əlaqədar olan digər qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri burada öz əksini tapmışdır. Məcəllə audit xidmətinin peşəkar səviyyədə icrasına xidmət edir. O, Respublikamızda audit xidmətinin həyata keçirilməsində auditorların və auditor firmalarının şərəf və ləyaqətini əks etdirməyə nail olan kamil normativ sənəddir.

Auditorların peşə etikasını məcəlləsi audit xidməti fəaliyyətində normativ hüquqi sənəd olmaqla auditorların peşə fəaliyyətini nizamlayan əsas sənədlərdən biridir. «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi» audit fəaliyyətinin nizamlanmasında normativ hüquqi sənəd olmaqla auditorla sifarişçilər arasında bir sıra hüquqi və mənəvi münasibətləri də tənzimləyən sənəddir. «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi»ndə auditor fəaliyyətinin digər münasibətlərinin tənzimlənməsini də özündə əxz etmişdir.

5.3. Beynəlxalq audit standartları

Auditin beynəlxalq standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin beynəlxalq səviyyədə normalaşdırılması və tənzimlənməsi başa düşülür. Bu standartların hazırlanmasında bir sıra beynəlxalq institutlar, o cümlədən İngiltərənin Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası, İngiltərənin audit təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə kimi beynəlxalq nüfuzlu ictimai təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynamışdır. 130 ölkənin milli mühəsiblər təşkilatlarının daxil olduğu Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası auditin beynəlxalq standartlarının hazırlanmasında aparıcı rol oynayır. Auditin beynəlxalq standartların hazırlanmasında əsas məqsədi uçotun və maliyyə hesabatlarının vahid beynəlxalq formasına əsasən yoxlama-ekspertiza işlərinin vahid qaydalarını hazırlamaq, onu dünya ölkələri arasında inkişaf etdirmək, onun oxunaqlığını, yoxlama metodikasını vahid mövqedən hazırlamağı təmin etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq audit standartları bazasında bir sıra ölkələr öz milli audit standartlarını hazırlaya bilərlər. Lakin bezi ölkələr Malayziya, Nigeriya, Kipr, yəni beynəlxalq aləmdə hələlik bir o qədər nüfuza malik olmayan ölkələr auditin beynəlxalq standartlarını olduğu kimi, öz standartları kimi istifadə edir. Hazırda auditin 51 beynəlxalq standartı vardır. Onlar iqtisadi məzmununa, təyinatına görə 10 fəslə bölünürlər. Onları aşağıdakı cədvəldən aydın müşahidə etmək olar:

Cədvəl 5.1.

Auditin beynəlxalq standartlarının siyahısı

No	Auditin beynəlxalq standartları	Standartların adı
		Giriş aspektləri (100-199)
1	100	İnamlıq təmin edən tapşırıqlar
2	120	Auditin beynəlxalq standartlarının əsas prinsipləri
		Vəzifələr (200-299)
3	200	Maliyyə hesabatı auditinin əsas prinsipləri və məqsədi
4	210	Audit tapşırıqlarının şərtləri
5	220	Auditdə işlərin keyfiyyətinə nəzarət
6	230	Sənədləşdirmə

7	240	Maliyyə hesabatı auditinin gedşində səhvlərə və dələduzluğa münasibətdə auditorun məsuliyyəti
8	240A	Dələduzluq və səhvlər
9	250	Maliyyə hesabatının auditində qanunların və normativ aktların nəzərə alınması
10	260	Rəhbər səlahiyyətinə malik olan şəxslərə audit haqqında məlumat verilməsi
		Planlaşdırma (300-399)
11	300	Planlaşdırma
12	310	Biznes biliyi
13	320	Auditin mahiyyəti
		Daxili nəzarət (400-499)
14	400	Risqlərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət
15	401	Kompüter informasiya sistemində audit
16	402	Auditin təşkilatı xidmətindən istifadə edən subyektlərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması
		Auditor sübutları (500-599)
17	500	Auditor sübutları
18	501	Auditor sübutları-xüsusi maddələrə yenidən baxılması
19	505	Xarici təsdiqlənmə
20	510	İlkin tapşırıq-ilk qalıq
21	520	Analitik proseduralar
22	530	Seçmə testləşdirmənin auditor seçimi və digər proseduralar
23	540	Qiymətləndirici amillərin auditi
24	550	Əlaqəli tərəflər
25	560	Sonrakı hadisələr
26	570	Fəaliyyətin fasiləsizliyi
27	580	Rəhbərliyin bəyanatı
		3-cü şəxsin işindən istifadə (600-699)
28	600	Başqa auditorun işindən istifadə
29	610	Daxili auditin işlərinin nəzərdən keçirilməsi
30	620	Ekspertin işindən istifadə edilməsi

		Auditor nəticələri və hesabatların (rəylərin) hazırlanması (700-799)
31	700	Maliyyə hesabatı üzrə auditorun hesabatı (rəyi)
32	700A	Maliyyə hesabatı üzrə auditorun hesabatı (rəyi)
33	710	Müqayisə edilən rəqəmlər
34	720	Yoxlanılmış maliyyə hesabatını özündə əks etdirən sənədlərdə sair informasiyalar
		İxtisaslaşdırılmış sahələr (800-899)
35	800	Xüsusi məqsədlər üçün auditor tapşırıqları üzrə hesabatı (rəyi)
36	810	Gözlənilən maliyyə məlumatlarının tədqiqatı
		Əlavə xidmətlər (900-999)
37	910	Maliyyə hesabatının icmal yoxlanılması üzrə tapşırıqlar
38	920	Maliyyə məlumatları üzrə razılaşdırılmış proseduraların yerinə yetirilməsi üzrə tapşırıqlar
39	930	Maliyyə məlumatlarının hazırlanması üzrə tapşırıqlar
		Beynəlxalq audit təcrübəsi üzrə əsasnamə (1000-1100)
40	1000	Banklararası təsdiqlənmə proseduraları. 400-cü predmetə 103-cü əlavələr
41	1001	IT mühiti – avtanom kompüter heyəti
42	1002	IT mühiti – Onlayn kompüter sistemi
43	1003	IT mühiti – rəqəm məlumatlarının baza sistemi
44	1004	Bank nəzarət orqanları ilə xarici auditorlar arasındakı qarşılıqlı münasibət
45	1005	Kiçik müəssisələrin auditinin xüsusiyyətləri
46	1006	Beynəlxalq kommersiya banklarının auditi
47	1008	Risqlərin və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi – KİS və onunla əlaqədar olan məsələlərin xarakteristikası
48	1009	Kompüterlərin köməyi ilə audit metodları
49	1010	Maliyyə auditi hesabatında ekoloji məsələlərin nəzərə alınması
50	1012	Törəmə maliyyə vəsaitlərinin auditi

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırladığı milli audit standartları auditin beynəlxalq standartlarına müəyyən qədər uyğunlaşdırılmışdır. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, audit qarşısında qoyulan tələblərin təyinatı və istiqaməti müəyyən qədər yaxın və uyğun olmalıdır. Oxşar cəhətlər ondan ibarətdir ki, beynəlxalq audit standartlarında və milli audit standartlarında bir sıra prinsiplial məsələlər öz həllini tapmalıdır. O cümlədən, auditin iqtisadi məzmunu bu standartda tam açılmalıdır. Ümumi prinsiplər, əsas mahiyyət, onların tətbiqi qaydaları, tətbiq olunma obyektləri, standartlar arasında qarşılıqlı əlaqə, yoxlama-ekspertiza metodikası və sair bu kimi məsələlərdə də ciddi fərq müşahidə olunmamalıdır.

5.4. Audit firmalarının standartları (daxili audit standartları)

Daxili audit standartları (auditor firmalarının standartı) dedikdə, audit xidməti göstərmək hüququna malik olan firmaların fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, istənilən audit xidməti qaydalara (standartlara) malik olmalıdır. Müstəqil auditor və ya auditor firmaları yoxlama-ekspertiza aparmaq üçün müvafiq qaydalara uyğun olaraq öz işlərini planlaşdırmalı, mümkün risklərini qiymətləndirməli, auditor strategiyasını seçməli, yoxlayacağı müəssisənin daxili sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməlidir. Onlar müstəqil tədqiqat aparmaq sisteminə malik olmalı, biznes işlərinə dair icmal sənədləri araşdırmalı və bunlara əsasən milli audit standartlarının ümumi prinsiplərini nəzərə alaraq xüsusi rəy təqdim etməlidirlər. Burada təsərrüfat-maliyyə xarakteri ilə bağlı olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, bunu da yalnız audit yoxlama-ekspertizası aparan müstəqil auditor və yaxud auditor firması nəzərə ala bilər. Ona görə də hər bir auditor firması və ya müstəqil auditor milli audit standartları prinsiplərindən çıxış etməklə firmadaxili işlərin nizamlanması üçün müvafiq standartlar (qaydalar, əsasnamələr) işləyib hazırlamalıdır. Həmin sənədlər auditor firmalarının ali idarəedici orqanı tərəfindən təsdiqlənməlidir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda daxili audit standartları işlənib hazırlanan zaman bir sıra ümumi prinsiplial məsələlərə xələl gətirməməlidir. O cümlədən:

- daxili audit standartları milli audit standartlarına zidd olmamalıdır;
- daxili audit standartlarının prosedür qaydaları audit xidmətinin metodoloji prinsiplərini müəkkəbləşdirməməlidir;
- daxili audit standartları audit xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir;

- daxili audit standartları audit yoxlama-ekspertizasının işinin asanlaşdırılmasına yönəldilməlidir;
- daxili audit standartları auditorun peşəkar biliyinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir;
- daxili audit standartları sahələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və bu sahədə mövcud audit standartlarının icra mexanizmlərini təşkil etməlidir.

Daxili audit standartlarını bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Bunlardan: birincisi, təşkilati məsələləri nizamlayan daxili audit standartları. Bura əsas etibari ilə auditor firmalarının fəaliyyət istiqamətləri, əməkdaşların hüquq və vəzifələri, onların əməyinin ödənilməsi şərtləri, audit xidmətinin rəsmiləşdirilməsinə dair müvafiq sənədlərin tərtibi və doldurulması qaydaları, sifarişçi ilə müqavilələrin hazırlanıb bağlanma prinsipləri, audit xidmətinə görə ödəniş qaydaları, ödəniş təariflərinin müəyyənləşdirilməsi, ayrı-ayrı audit xidmətlərinin həcmi daxildir.

Daxili audit standartının ikinci istiqaməti əməkdaşların məsuliyyəti, audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılması, audit yoxlama işlərində üçüncü şəxslərdən, mütəxəssislərdən, ekspertlərdən istifadə edilməsi və onların əmək haqqının ödənilməsi, auditorun mümkün riskinin qiymətləndirilməsi, yoxlama aparılan müəssisənin təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi və sair xüsusi istiqamətlərdən ibarətdir.

Daxili audit standartının üçüncü istiqaməti audit yoxlama-ekspertizasının müəssisələrdə aparılma metodikasını özündə əks etdirən qaydalardan ibarətdir. Bura konkret olaraq müəssisənin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq yoxlama metodikasının seçilməsi qaydasını, müxtəlif formalı üzvləşdirmə cədvəllərini, yığma cədvəlləri və sair bu kimi əsas və əlavə metodik qaydaları özündə əks etdirən standartlar aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, daxili audit standartları hazırlanan zaman audit yoxlama-ekspertizası nəzərdə tutulan bəzi müəssisələrdə spesifik xüsusiyyətlərlə elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin tətbiqi ilə bağlı olaraq müəyyən hallarla da rastlaşmaq mümkündür. Daxili audit standartları belə halların hamısını nəzərdən qaçırmamalıdır. Auditin daxili standartlarının olması auditor firmasının və yaxud audit fəaliyyəti göstərən fiziki şəxsin metodoloji baxımdan audit xidmətinin yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Daxili audit standartının olması həmçinin audit xidməti göstərən firmaların əməkdaşlarının intellektual səviyyəsinə müsbət mənada bir işarədir. Ona görə də daxili audit standartları yüksək səviyyədə Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun işlənib hazırlanmalıdır.

VI FƏSİL. AUDİTİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

6.1. Auditin təşkili xüsusiyyətləri

Hər bir fəaliyyət növünün, o cümlədən auditin özünəməxsus istiqaməti, tədqiqat obyekti, tətbiqi formaları, xidmət növləri vardır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində olduğu kimi müəssisə və təşkilatlara audit xidmətinin göstərilməsində də müxtəlif xüsusiyyətlər mövcuddur. Audit xidmətinin təşkilində müxtəlif xüsusiyyətlərin olması bir sıra obyektiv səbəblərlə izah olunur. Hər şeydən öncə auditin təşkilində fərqli xüsusiyyətlər onun təşkilati forması ilə bağlıdır. Daha doğrusu, auditin tətbiqi formasında olan fərqlər onun xidmət fəaliyyətində də fərqli xüsusiyyətlər meydana gətirmişdir. Audit fəaliyyətində aşağıdakı təşkilati formalarından istifadə oluna bilər:

- məcburi audit;
- xidmət növləri üzrə könüllü audit;
- xarici audit;
- daxili audit;
- beynəlxalq audit və s.

Məcburi audit müəssisə və təşkilatlarda o halda tətbiq oluna bilər ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində ciddi nöqsanlar müşahidə edilsin və ya cinayət tərkibli təsərrüfat əməliyyatları mövcud olsun. Belə halda inzibati və ya hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən bu və ya digər müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama-ekspertiza işi təşkil olunur. Məcburi auditin aparılmasında da fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş ciddi kənarlaşmalar və ya cinayət tərkibli işlər tematik xarakter daşıyır. Bu zaman həmin müəssisədə yoxlama-ekspertiza işi tematik qaydada təşkil edilə bilər. Yeni satılan məhsulun keyfiyyət baxımından standartla uyğun gəlməməsi və ya qiymətin əsassız olaraq şişirdilməsi üzrə məcburi audit keçirilsə, bu zaman bir sahənin yoxlama-ekspertiza işi təşkil edilir. Əgər müəssisənin fəaliyyətində ciddi nöqsanlar və neqativ hallar müxtəlif əməliyyatlarla müşahidə olunarsa və bu əməliyyatlar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə prosesinin digər sahələri ilə əlaqədirdə, bu zaman bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks auditi təşkil edilməlidir. Kompleks auditin təşkili ilə tematik auditin təşkili arasında kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin məcburi qaydada kompleks auditinin keçirilməsi böyük əmək tələb etməklə

yanaşı bu prosesdə müxtəlif ixtisasa malik olan mütəxəssislərin iştirakı da vacibdir. Bu zaman auditin keçirilməsinə dair müəssisə və təşkilatın spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla audit keçirilməsinə dair verilən sərəncam-təpşırıqda nəzərdə tutulan məsələləri əhatə edən xüsusi proqram hazırlanmalıdır. Bu proqramda hər bir sahə, yəni məhsulun keyfiyyəti, məhsul satışı, istehsal proseslərində standartların gözlənilməsi, vergi və vergitutma qaydalarına əməl olunması və sair bu kimi ciddi məsələlər ön plana çəkilməlidir. Məcburi kompleks auditin aparılması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir sahə üzrə seçilmiş mütəxəssis, ekspertiza apardığı sahədə aşkar etdiyi kənarlaşmaları rəsmiləşdirməli və yekun arayışı üçün təqdim etməlidir. Məcburi kompleks auditdən fərqli olaraq tematik yoxlama-auditin təşkilinə çox da böyük əmək sərfinə ehtiyac duyulmur. Burada işin xarakterindən və həcmindən asılı olaraq bir və ya iki mütəxəssis auditorun xidməti də kifayətdir. Tematik audit zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşkar olunan nöqsanlar, qanun pozuntuları, ciddi kənarlaşmalar və digər neqativ hallar bir arayışda rəsmiləşdirilməlidir. Auditin təşkilində müəssisə və təşkilatların mülkiyyət və təşkilati-təbəçilik formalarından da çox asılıdır, yəni kollektiv mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrdə, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrdə keçiriləcək auditin təşkili ilə dövlət müəssisələrində yaxud qapalı səhmdar cəmiyyətlərində keçirilən auditin arasında belə fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Yəni dövlət müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyəri, satışı və digər məsələlərdə dövlət taarif dərəcələrinin tətbiqi bir çox hallarda mütləqdir. Lakin özəl və kollektiv müəssisələrdə yerinə yetirilən iş və xidmətlərə dair tətbiq olunan taariflər, məhsul satışında istifadə edilən qiymətlər böyük əksər hallarda razılaşdırılmış qiymətlərə əsaslanır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertizası təşkil olunan zaman dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisələrdə taarif dərəcələrinə ciddi riayət olunmasını qiymətləndirmək lazım gələn halda, özəl və kollektiv müəssisələrdə tələb və təklifə əsasən tətbiq olunan sərbəst və müqavilə qiymətləri üzrə verilən rəy və təkliflər yalnız tövsiyə xarakterli ola bilər.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində fərqli xüsusiyyətlər auditin tətbiqi formaları ilə də sıx əlaqəlidir. Daha doğrusu, daxili və xarici audit formaları, onların təşkili qaydalarında bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Bir qayda olaraq xarici audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisə ilə yalnız müqavilə əsasında müvafiq münasibətlər qurur. Xarici audit yerinə yetirilən iş və xidmətlərin növündən, tərkibindən və təyinatından asılı olaraq müxtəlif təşkilati quruluşa malikdir. Əgər audit yoxlama-ekspertiza

işləri inzibati və hüquq-mühafizə orqanlarının təşəbbüsü ilə təşkil edilsə, bu zaman auditin təşkilində əsas məqsəd auditor qarşısında qoyulan müvafiq tapşırıqlara dolğun və mükəmməl rəyin hazırlanmasından ibarətdir. Bunun üçün auditor lazım gəldikdə 3-cü şəxsin xidmətindən də istifadə etməlidir. Digər halda, yeni audit yoxlama-ekspertiza işləri müəssisə və təşkilatın marağı və təşəbbüsü ilə təşkil edilsə, bu zaman yoxlama-ekspertiza işləri yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən verilən tapşırıqlar əsasında qurulmalıdır. Xarici auditin təşkilinin digər fərqli xüsusiyyətindən biri də onunla izah olunur ki, xarici audit sintetik və ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilər üzrə qurulur. Xarici auditdən fərqli olaraq daxili auditin təşkilində əsas fərqli xüsusiyyət təbəçilik forması ilə izah olunur. Yeni daxili audit təşkilati baxımdan müəssisə və təşkilatlara təbə olduğu üçün burada yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində müxtəliflik mövcuddur. Daha doğrusu, daxili audit müəssisə və təşkilatların struktur tərkibinə daxil olmaqla müəssisə rəhbərliyinin tapşırığı əsasında onların təbəçiliyində olan bölmələrdə, şöbələrdə, yardımçı təsərrüfatlarda yerinə yetirilən cari işlərin hazırkı vəziyyətini ekspertiza etdiyi üçün daxili auditin yekun rəyi istehsal-maliyyə fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətdə proqnozlarını müəyyənləşdirir. Daxili auditin fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onunla izah olunur ki, daxili auditin təşkilində operativ təhlildən və onun metodikasından daha geniş istifadə edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində fərqləndirici xüsusiyyətləri yerinə yetirilən iş və xidmətlərin növləri və formaları ilə bağlıdır. Hazırkı təcrübədə audit yoxlama-ekspertiza işləri ilə yanaşı bir sıra xidmətlər də apara bilər. Bu xidmətlərə mühasibat uçotunun ayrı-ayrı sahələrində uçot-hesabat işlərinin берpası, mühasibat uçotunun bütövlükdə təşkili, alternativ hesabat formalarının tərtibi, müəssisənin və təşkilatın digər sahədə müştərək fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi tapşırıqlar üzrə ekspertiza-tədqiqat işlərinin aparılması, marketinq sorğularının təşkili, müxtəlif sahələrdə iqtisadi əməkdaşlığın qurulması üçün tərəf-müqabilin maliyyə durumu haqqında xüsusi təhlillərin aparılması və yekun rəylərin hazırlanması daxildir. Audit xidmətinin tərkibinə eyni zamanda mülkiyyətin özəlləşdirməsi ilə bağlı olaraq müxtəlif xidmət növlərinin, o cümlədən aktivlərin qiymətləndirilməsi, müxtəlif investisiya layihələrinin hazırlanması, təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qurulmasına dair təklif paketlərinin işlənilib hazırlanmasının tətbiqi, müəssisələrdə uçot-hesabat işçilərinin maarifləndirilməsi məqsədilə müxtəlif seminarların, kursların təşkili və sair bu kimi xidmətlər daxildir. Göründüyü kimi, audit fəaliyyətində yoxlama-ekspertiza işləri ilə yanaşı böyük çeşiddə audit xidməti də təşkil edilə bilər. Hər bir xidmət növü üzrə auditin təşkilində

müxtəliflik mövcuddur. Burada bağlanmış müqavilə əsasında yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcminə, xidmətə görə müxtəlif metodika tətbiq edilə bilər. Belə ki, audit xidmətində digər məsələlərlə yanaşı müəssisənin maliyyə fəaliyyəti ilə bütövlükdə təhlil edilə bilər. Müəssisənin maliyyə potensialı, perspektiv inkişafı qiymətləndirilən zaman müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilməlidir. Daha doğrusu, burada təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin aparılması üçün mütləq böyük təcrübəyə malik olan analitik təfəkkürə, iqtisadi təhsil bazasına əsaslanan analitik-mütəxəssis olmağı vacibdir. Bu növ audit xidmətinin təşkilində üçüncü şəxsin xidmətindən də istifadə edilə bilər. Yeni bazarın tələbini öyrənmək bazar qiymətlərinin dəyişməsinin proqnozlaşdırılmasında marketing tədqiqatının aparılması üçün mütəxəssis-marketinglərin köməyindən istifadə etmək olar. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlil edilməsi, iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi, müəssisənin perspektiv inkişafının müəyyənləşdirilməsində bütövlükdə iqtisadi təhlilin metodikasından geniş istifadə edilməli, bir sıra vacib məsələlərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilinin metod və üsulları tətbiq edilməlidir.

Mühasibat uçotunun bərpası, cari dövr üzrə uçot-hesabat işlərinin aparılması, balansın tərtibi kimi audit xidmətinin təşkilində fərqli xüsusiyyətlər onunla izah edilir ki, burada praktiki təcrübəyə malik olan auditorun xidmətinə ehtiyac vardır. Yeni mühasib işində bilavasitə praktik təcrübəyə malik olan mütəxəssis üçüncü şəxsin iştirakı olmadan müəssisənin uçot-hesabat işlərini bərpa etmək imkanına malikdir. Aktivlərin qiymətləndirilməsi, inventarlaşma aparılmaq yolu ilə faktiki mal-material qiymətlilərinin hərəkətinin vəziyyəti haqqında rəyin formalaşdırılması üçün audit xidmətində də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, aktivlərin qiymətləndirilməsi qiymət və qiymətin əmələ gəlməsində təcrübəyə malik olan mütəxəssisin iştirakı vacib olduğu halda mal-material qiymətlilərinin inventarlaşma edilməsi və onların hərəkətinin vəziyyəti haqqında mühasibat uçotunda çox da böyük təcrübəyə malik olmayan iqtisadçı mütəxəssisin olması kifayətdir. Göründüyü kimi, audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində bir sıra prinsiplial məsələlərlə yanaşı audit xidmətində də böyük sayda fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Bütün bunlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində və audit xidməti fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində və audit xidmətində spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Hər bir audit xidməti növünə diqqətlə yanaşılmalı və xüsusi peşəkarlıq nümayiş etdirilməlidir. Çünki audit fəaliyyətində yerinə-yetirilən iş və xidmətlərin lazımi səviyyədə olmaması yaxud yol verilmiş nöqsanlar auditor nüfuzuna xələl gətirə bilər.

6.2. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmnin müəyyən edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkili məsələlərindən biri də yerinə yetiriləcək auditor xidmətlərinin həcmnin müəyyən edilməsidir. Bu onunla izah edilir ki, hər bir fəaliyyət növü üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin kəmiyyət etibarlı ilə həcmnin müəyyənləşdirilməsi keyfiyyət baxımından müvafiq məsələlərin icrasını şərtləşdirir.

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizasının kəmiyyət baxımından həcmnin müəyyənləşdirilməsi onun yerinə yetirilmə müddətini, keyfiyyətini, tərəflərin riskini, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin dəyərini və sair bu kimi prinsipial məsələlərin icrasına dair müqavilənin bağlanmasını əhatə edir. Bu da uçot-hesabat sənədlərinin kəmiyyət baxımından həcmi, hansı uçot formasından istifadə, müəssisədə istehsalın spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Əgər müəssisə istehsal, satış, yardımçı təsərrüfat və digər bir neçə fəaliyyət istiqaməti ilə məşğuldursa, bu halda onun maliyyə fəaliyyətinin nəticələri böyük gəlir vəd etməyəcək. Lakin uçot-hesabat işləri çoxşaxəli və mürekkəb olacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmnin müəyyənləşməsinə dair xüsusi audit standartı yoxdur. Lakin bu məsələlərin ayrı-ayrı tərəfləri müxtəlif milli audit standartlarında öz əksini tapmışdır. Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmnin müəyyənləşdirilməsi audit xidmətinin qabaqcadan xarakterini müəyyənləşdirir və yerinə yetirilən iş və xidmətlərin bilavasitə məqsədini və onların aparılması texnikasını dəqiqləşdirir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi eyni zamanda audit yoxlamanın tətbiqi formasından da asılıdır. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks yoxlama-ekspertiza edilməsi audit yoxlama işinin xeyli dərəcədə artmasının əsas amillərindən biri hesab edilə bilər. Çünki, bu zaman təsərrüfatın bütün subyektləri, bölmə və şöbələri yoxlanılır və burada dərin təhlilə, məntiqi nəticəyə, əlaqəli faktorların qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranır. Belə yoxlama zamanı təbii ki, mühasibat uçotunun bütün hesabları, maliyyə hesabatları dərinləndirən yoxlanılır, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün istiqamətləri yoxlama-ekspertiza işinin predmetinə çevrilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi artıran digər faktorlardan biri də sifarişçi ilə bu və ya digər sahə üzrə yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərə dair bağlanan müqavilələrdir. Sifarişçi təşkilat ayrı-ayrı analitik sahələr, bölmə və digər fəaliyyət istiqamətləri üzrə dərin məntiqə əsas-

lanan təhlil aparılmasını və digər lazımi nəticələrin əldə edilməsini tələb edərsə, bu zaman audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi gözləniləndən xeyli artıq ola bilər. Bu sifarişlər sifarişçi ilə auditor arasında bağlanan müqavilədə öz əksini tapmalıdır. Bütün hallarda audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi müəyyənləşdirilən zaman bir neçə prinsipial məsələlər, o cümlədən sifarişin yerinə yetirilməsi üçün sərf olunan vaxt, audit yoxlama-ekspertizasının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, yoxlama-ekspertiza işinin yüksək keyfiyyətdə təşkili üçün cəlb ediləcək mütəxəssis və ekspertlərin sayı və tərkibi, auditin aparılma formaları (kompleks, sənədlə yoxlama, ayrı-ayrı sahələrin tematik yoxlanılması) konkret olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilinin əsas prinsiplərindən biri sayılmalıdır. Audit iş və xidmətlərinin qiymətləndirilməsi bir qayda olaraq sifarişçi ilə danışiq-müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bu məsələlərdə konkret qiymətləndirmə taarifləri tətbiq edilir. Yoxlama-ekspertiza işinin hədlərinin qiymətləndirilməsində adətən sərf edilən adam gününə istinad edilir. Yeni yerinə yetiriləcək audit iş və xidmətlərinin həcmi çox olduqca, ona sərf olunan vaxt da çox olacaqdır. Yoxlama-ekspertiza işlərinin qiymətləndirilməsində vergi, idarəetmə xərcləri və digər məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, audit sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür. Hər bir sahibkar öz fəaliyyətindən bu və ya digər formada vergi və digər ödənişlər aparılmasını planlaşdırmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi müəyyənləşdirilərkən və qiymətləndirilərkən biri-biri ilə təsərrüfat əlaqələri olan müəssisələrin arasında məsafə fərqi də nəzərə alınmalıdır. Çünki, müxtəlif şəhərlər və xarici ölkələrdə satış nümayəndəliyi, sifarişçi, mal göndərən təşkilatlarla qarşılıqlı əməliyyatların yoxlanılması, münasibətlərin və təsərrüfat əməliyyatlarının dəqiqləşdirilməsi üçün auditorla və digər şəxslərlə bağlı ezamiyyə məsələləri meydana çıxıb bilər.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmində müəyyənləşməsində yoxlanılan müəssisənin mülkiyyət mənsubiyyəti də müəyyən rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının qanunverici aktlarına görə respublikada bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun olaraq mülkiyyətin bütün formalarının, o cümlədən dövlət, şəxsi, qarışıq, ictimai formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verilmişdir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmində artmasına təsir edən bu amil, yeni mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı idarəetmədə uçot-hesabat işlərində müəyyən mürəkkəblik yaranır. Təbii ki, qarışıq mülkiyyət əsasında yaradılan müəssisənin idarə edilməsi ilə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin təşkili və

aparılməsi arasında müvafiq fərqlər mövcuddur. Bu da istər-istəməz audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmnin artmasına səbəb olur.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi ekspertiza aparılan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi ilə də əlaqədardır. Müəssisənin uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması və müasir proqram təminatlarından istifadə olunması ilə bu və ya digər sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün müxtəlif informasiyaların əldə edilməsi, onların işlənməsi, ümumiləşdirilməsi xeyli dərəcədə asanlaşır. Belə müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertiza işlərinə nəzərdə tutulduğundan az vaxt sərf oluna bilər. Yoxlama-ekspertiza işlərinin həcminə həmçinin uçot-hesabat işlərinin qurulma səviyyəsi və daxili nəzarət sisteminin təşkili təsir edə bilər. Ona görə də auditor yerinə yetirəcək iş və xidmətlərin həcmnin müəyyən edilməsində bu amilləri də nəzərə almalıdır.

6.3. Sifarişlər üzrə müqavilələrin bağlanması

Sifarişçi ilə auditor arasında münasibətləri tənzimləyən əsas sənədlərdən biri də yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə bağlanan müqavilədir. Müqavilənin bağlanma qaydası, predmeti, strukturu və digər şərtlər Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli 5/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş milli audit standartında öz əksini tapmışdır. Auditin bu standartına görə audit təşkilatı ilə (müstəqil auditor) sifarişçi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama-ekspertiza edilməsi və digər audit xidməti göstərilməsi barədə razılaşma faktını təsdiq edən əsas sənəd onlar arasında bağlanmış müqavilədir. Sifarişçi ilə auditor təşkilatı və ya müstəqil auditorlar arasında bağlanan müqavilə, tərəflərin şərtləri əvvəlcədən müəyyən olunmuş bütün məsələlər üzrə tam razılığa gəlməsini təsdiq edən sənəddir. Müqavilə həmçinin tərəflərin öhdəliklərini, onların məsuliyyətini, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi şərtlərini, müddətini, dərəcəsini və digər məsələləri tənzimləyən hüquqi sənəddir. Ona görə də sifarişçi ilə auditor təşkilatı (müstəqil auditorlar) arasında bağlanan müqavilə aydın, dəqiq, təhrifsiz və qanunverici aktlara zidd olmayan şərtlərlə bağlanmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinə dair müqavilənin bağlanması zamanı aşağıdakı prosedur qaydalara əməl edilməlidir:

- bir qayda olaraq müqavilələr bağlanmamışdan öncə sifarişçi təşkilat auditor firmasına yaxud müstəqil auditora yazılı və ya şifahi müraciət edir. Müraciətdə auditin aparılmasının məqsədi, istiqaməti və bu prosesdə öz həllini tapa biləcək məsələlər şərh edilir. Bunlar sifarişçinin tapşırığı kimi də qiymətləndirilə bilər. Sifarişçinin tapşırığına əsasən auditin iş və xid-

mətləri planlaşdırılır, işin həcmi müəyyən edilir, qiymətləndirilir, tərəflərin ilkin öhdəliklərinin variantları aydınlaşdırılır. Sonra isə bu məsələlərin ilkin razılaşdırılması üçün sifarişçi təşkilatlara yazılı cavab göndərilir və ya şifahi olaraq rəhbərliklə müzakirə aparılır. İlk razılaşmalar əldə edildikdən sonra müqavilənin predmeti müəyyənləşdirilir, onun bağlanması haqqında layihə tərtib edilir. Layihə rəsmi sənəd olmasa da, burada auditorun yerinə yetirəcəyi iş və xidmətlərin bütün aspektləri aydınlığı ilə göstərməlidir. Bura daxildir: auditin məqsədi, aparılma müddəti, yerinə yetiriləcək audit iş və xidmətlərin həcmi, müəyyənləşdirilməsində auditorun iştirakı, audit iş və xidmətlərinin əlavə müddəaları, əlavə ekspertlərdən və mütəxəssislərdən istifadə qaydaları, audit yoxlama-ekspertizasına lazım olan iqtisadi və digər informasiyaların istifadə qaydaları, müəssisənin rəhbərliyinin və ya sahibkarın yoxlamaya təqdim olunan məlumatlara dair məsuliyyəti, audit yoxlama-ekspertizası zamanı faktların dəlil və sübutunu təsdiq edən sənədlərin əldə edilməsi, mühasibat uçotu və maliyyə hesablarının qalığının reallığında rəhbər şəxslərin məsuliyyətinə dair şərtlər.

Audit yoxlama-ekspertizasına dair sifarişçi təşkilatla bağlanan müqavilədə tərəflərin riski, audit yoxlama-ekspertizası işlərinin nəticələri haqqında sifarişçiyə verilən məlumatın forması, həcmi və tərkibi göstərilməlidir. Bir çox hallarda audit yoxlama-ekspertizasına dair sifarişçi ilə bağlanan müqavilədə auditin bu və ya digər məsələnin tam araşdırılması üçün alıcı və podratçılarla rəsmi sorğuların aparılması, yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb olunacaq mütəxəssislərin əməyinin qiymətləndirilməsi, müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində meydana çıxan anlaşılmaqların, ziddiyyətlərin və tərəflər arasında narazılıqların həlli qaydası və sair bu kimi məsələlər də əksini tapır.

Sifarişçi ilə audit təşkilatı və ya müstəqil auditor arasında iş və xidmətlərə dair bağlanmış müqavilənin strukturu müvafiq standartlara cavab verməlidir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli 5/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Audit aparılması»na dair milli audit standartında müqavilənin struktur quruluşu aşağıdakı kimi tövsiyə olunur:

- müqavilə giriş hissədən, müqavilənin predmetindən, tərəflərin öhdəliklərindən, müqaviləni realizə etmə qaydalarından, işin təhvil-qəbul qaydası, işlərin yerinə yetirilməsi müddəti, iş və xidmətlərin dəyəri və hesablaşma qaydası, tərəflərin məsuliyyəti, müqavilənin fəaliyyət müddəti, xüsusi şərtlər və tərəflərin rekvizitlərini əks etdirən fəsillərdən ibarət olmalıdır.

Müqavilənin giriş hissəsində və ya ümumi müddəalarında müqavilənin adı, tərəflərin maddi-məsul şəxslərinin adı, icraçının rekvizitləri və müqavilənin məqsədinin qısa xarakteristikası qeyd olunmalıdır.

Predmet hissəsində isə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin məqsədi və onun həcmi tam açıqlanmalıdır. «Tərəflərin öhdəlikləri» fəslində isə sifarişçi, yəni audit aparılan müəssisə ilə auditor arasında qəbul olunmuş öhdəliklər və onların yerinə yetirilməsi şərtləri öz əksini aydın tapmalıdır. Yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin təhvil-təslim hissəsində isə auditorun yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin təhvilinin şərtləri, təhvilvermə ardıcılığı, müddəti, təhvil verilən işlərin rəsmiləşdirilməsi qaydaları öz əksini tapmalıdır.

İşlərin yerinə yetirilməsi fəslində audit yoxlama-ekspertiza işlərinin və başqa audit xidmətlərinin yerinə yetirilməsi müddəti, yəni bağlanma və tamamlanma dövrü göstərilməlidir.

Yerinə yetirilmiş işlərin dəyəri və hesablaşma qaydası fəslində audit iş və xidmətlərin dəyəri qiymətləndirilməli, ödəniş formaları müəyyənləşdirilməli və onun hesablaşma qaydası təyin edilməlidir.

Tərəflərin məsuliyyəti fəslində isə audit yoxlama-ekspertiza işləri və audit xidməti göstərilən müəssisə ilə (sifarişçi ilə), auditor təşkilatlarının müvafiq predmet üzrə məsuliyyətləri, bu məsuliyyətin növləri və tərəflər arasında müvafiq mübahisəli halların həlli qaydası öz əksini tapmalıdır.

Müqavilənin fəaliyyət müddəti fəslində isə müqavilənin hansı müddətə qədər öz qüvvəsində olması və qeyri-fövqəladə halların mövcudluğu zamanı müvafiq şərtlər əks etdirilməlidir.

Müqavilənin xüsusi şərtləri fəslində müqavilənin digər qeyd olunan bölmələrində öz əksini tapmayan təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan və Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarına zidd olmayan bəzi hallar öz əksini tapa bilər.

Audit xidməti üzrə bağlanan müqavilə audit yoxlama-ekspertiza işlərində vacib sənəd hesab olunduğu üçün onun şərtlərinin yerinə yetirilməsi əsasdır. Müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi həmçinin tərəflərin nüfuzuna təsir edən əsas amillərdən biri sayılmalıdır. Ona görə də müqavilənin icrası zamanı burada öz əksini tapmış şərtlər sifarişçi və icraçı tərəfindən ciddi gözlənilməlidir.

Müqavilədə bəzən nəzərdə tutulmayan digər hallara da rast gəlinə bilər. Belə ki, audit yoxlama-ekspertizası zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmadan fəvqəladə halların təsdiqi üçün auditor dəlil və sübutunu daha məntiqi əldə etmək üçün üçüncü şəxsin (ekspert, mütəxəssisin) köməyinə ehtiyac duyulur. Belə hallar mövcud olan zaman auditor sifarişçinin razılığını əldə etməli və müqavilə

vilənin şərtlərini zənginləşdirməlidir. Bəzi hallarda işin həcmnin çoxluğu, vaxtın məhdudluğu, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinin səmərəli təşkili üçün audit firmasından kömək məqsədilə əlavə auditorlar və ya mütəxəssislər dəvət oluna bilər. Belə hallarda sifarişçinin razılığı mühüm əhəmiyyət kəsb etmir.

Təcrübədə bəzən audit yoxlama-ekspertizası aparılarkən bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmayan auditor xərcləri ortaya çıxır. Məsələn, hər hansı məhsulun ekspertizaya göndərilməsi və bununla bağlı olan xərclər. Belə hal bağlanmış müqavilənin müvafiq bəndlərində öz əksini tapmamışdırsa, tərəflərin razılığı ilə həmin hal sənədləşdirilməklə ekspertizaya çəkilən faktiki xərclər sifarişçinin hesabına ödənilməlidir.

Müqavilənin icrasının fərqli xüsusiyyətlərindən biri də burada göstərilən öhdəliklərdən birtərəfli imtina edilməsi və bu prosesin tənzimlənməsidir. Belə hallar olduqda, yeni yerinə yetirilmiş audit işlərinin keyfiyyəti kifayət qədər səmərəli olmadıqda, audit xidmətinin səviyyəsi aşağı olduqda, yaxud ödənişdən bu və ya digər obyektiv səbəblərə görə imtina edildikdə onlar bir qayda olaraq audit xidmətləri haqqında müqavilədə övvəlcədən şərtləşdirilməlidir. Əgər belə hallar müqavilədə şərtləşdirilməmişdirsə, onların tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq həll edilə bilər. Müqavilənin icrasında fəvqəl şərtlərdən biri də audit xidməti zamanı qarşılıqlı tərəflərin meydana çıxan maddi və mənəvi zərərlərin ödənilməsidir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı belə halların mövcudluğu sifarişçi ilə auditor arasında bağlanmış müqavilədə mümkün qədər öz əksini tapmalıdır. Əgər belə hallar müqavilədə şərtləşdirilməyibsə, müqavilənin icrasında meydana çıxıbsa, onlar da Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ aktlarına müvafiq olaraq həll edilməlidir.

Audit fəaliyyəti üzrə göstərilən xidmətlərə dair müqavilələrin bağlanması və bu müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsində yaranan hər hansı bir mübahisələrin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış milli audit standartlarında bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza aparan zaman tərəflər arasında yaranan münaqişələrin həllinə ayrı-ayrı milli audit standartlarının müvafiq prinsiplərindən də yanaşa bilər. Əlbəttə, audit xidməti ilə bağlı bütün məsələlər detallığı ilə müqavilədə öz əksini tapmalıdır. Lakin bəzən audit xidməti üzrə bağlanmış müqavilələrdə təsadüfən öz əksini tapmayan bəzi prinsiplial məsələlər sonradan tərəflər arasında mübahisə yaradarsa, bu zaman həmin əlavə şərtlər yalnız tərəflərin razılığı ilə bağlanmış müqaviləyə əlavə edilə bilər.

6.4. Sifarişçi və icraçı (auditor) riskinin qiymətləndirilməsi

Auditor riski - audit olunan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin doğru-düzgünlüyünün təsdiqindən sonra audit yoxlamasının yekunları üzrə aşkar edilməmiş mühüm nöqsan və ya təhriflərin mümkünlüyünün etiraf olunması ehtimalıdır. Hesabat işlərində mühüm təhrif və nöqsanlar ehtimal olduğu hallarda, auditor bunun əksini sübut edərsə, bu da auditor riskidir. Azərbaycan Respublikasının milli auditin standartlarına uyğun olaraq audit yoxlamaları keçirilərkən risk təsərrüfatdaxili riskdən, nəzarət vasitələri riskindən və mühasibat hesabatlarında nöqsan və təhriflərin aşkar olunmaması riskindən ibarətdir.

Auditin gedişində risklərin öyrənilməsi, təhlili, onların qiymətləndirilməsi və sənədləşdirilməsi audit təşkilatının vəzifəsidir. Audit yoxlaması seçmə xarakter kəsb etdiyindən, risk həmişə mövcuddur və ona görə də riskin səviyyəsini minimuma endirmək üçün auditor özündən asılı olan bütün tədbirləri görməlidir.

Audit riskinin analitik qiymətləndirilməsi audit xidmətinin növündən asılıdır. Ona görə də maliyyə hesabatlarının doğru-düzgünlüyünün yoxlanılmasında risk, maliyyə təhlilinin nəticələri üzrə yekun qərarında olan risk, mühasibat uçotunun aparılması və berpasında, vergi bəyannamələrinin tərtibində risk ehtimalları və sair bu kimi vacib məsələlər fərqləndirilməlidir. Audit iş və xidmətlərinin göstərilən bu müxtəlif növlərinin hər birində sifarişçi təşkilat üçün neqativ nəticələri ola bilən mühüm nöqsanların mövcudluğu ehtimalı vardır.

Audit sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olduğu üçün auditor riski də sahibkarlıq riskinin növlərindən biridir. Onun əsasında müəssisədə (müştəri) uçot və mühasibat nəzarəti sisteminin səmərəsizliyi riskinə yol verilməsi və bu səmərəsizliyin tam aşkar edilməsi imkanları dayanır. Onların arasındakı əks asılılığı görmək çətin deyildir: müəssisədə uçot sistemi nə qədər səmərəli fəaliyyət göstərsə, nöqsan və təhriflərin aşkar edilməməsinin auditor riski də bir o qədər azdır. Buna görə də, audit yoxlama-ekspertiza işlərində təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi riski də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Auditin Azərbaycan standartlarına görə təsərrüfatdaxili nəzarət riski anlayışı konkret mühasibat hesabları üçün qeydlərdə, balans maddələrində və digər hesabat formalarında, təsərrüfat əməliyyatlarının eyni tipli qruplarında mühüm təhriflərin aşkar olunması ehtimalını xarakterizə edir.

Burada söhbət müəssisədə fəaliyyət göstərən mühasibat uçotu və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin etibarlığının, funksionallığının qiymət-

ləndirilməsindən gedir. Bu sistem müəssisə rəhbərliyinin nəzarət və yoxlama işləri də daxil olmaqla təsərrüfat fəaliyyətinin effektiv aparılması üçün vasitə kimi qəbul etdiyi təşkilati strukturların, metodika və prosedurların məcmusudur. Nəzarət və yoxlamaya aiddir:

- qanunvericiliyin tələblərinin gözlənilməsi;
- mühasibat-uçot əməliyyatlarının dəqiqliyi və tamlığı;
- mühasibat hesabatlarının düzgün və vaxtında hazırlanması;
- nöqsan və təhriflərin vaxtında qarşısının alınması;
- rəhbərliyin əmr və sərəncamlarının icrası;
- müəssisə əmlakının mühafizəsinin təmin olunması.

Auditorun təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini qiymətləndirməsinə aşağıdakılar daxildir: qanunvericiliyə əməl olunmasının, aktivlərin yaxşı saxlanmasının, təsərrüfatçılığın qənaətliliyinin, nəzarətin digər mühasibat funksiyaları ilə yanaşı mühasibatlığın idarəetmədə iştirakının, müəssisənin digər idarəetmə bölmələrinin idarəetmədəki nəzarət funksiyasında iştirakının qiymətləndirilməsi.

Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərini elə planlaşdırmalı və proqramlaşdırmalıdır ki, o, riski aşağı salsın. Audit riski mütləq və qaçılmazdır. Çünki, mütləq risk və idarəetmə riski auditdən asılı olmayaraq mövcuddur. Auditor bu risklərə ancaq analitik qiymət verə bilər. Aşkar etmə ehtimalı audit prosedurlarının effektivliyindən asılıdır: prosedurların effektivliyi nə qədər yüksəkdirsə, auditorun təhrifləri aşkar etməməsi ehtimalı da azdır.

Mütləq riskin qiymətləndirilməsi, adətən auditorun müştərinin biznesinin xüsusiyyətlərini, onun təşkilati quruluşunu bilməsinə və müəssisənin idarə olunması üçün istifadə olunan göstəricilərin xarakteristikasına əsaslanır.

Auditin beynəlxalq standartlarına görə hesabat, o cümlədən mühasibat hesabatı göstəricilərinin xarakterinin mütləq riskinə aşağıdakı amillər təsir edə bilər:

- müərkəb hesablamaların mühüm dərəcədə təhrif olunması ehtimalı daha böyükdür, nəinki sadə hesablamaların;
- likvidlik dərəcəsi dolayısı ilə təhrif olunma ehtimalı;
- nağd pulların oğurlanmaya daha çox meylli olması ehtimalı;
- smeta təhriflərindən əmələ gələn məbləğdən ibarət hesablar daha böyük risk dərəcəsi yaradır, nəinki nisbi sabit faktiki məlumatlardan ibarət olan hesablar.

Mütləq riski bu aspektləri bir neçə onilliklər ərzində mühasibat uçotu və hesabatlar üzrə olan ədəbiyyatlarda «nisbi risk» adını almışdır.

İdarəetmə riski mühüm təhriflərin istənilən maliyyə hesabatlarında məqsədəuyğun əks etdirilməsidir. Beynəlxalq standartlarda müəyyən olunmuşdur ki, auditor idarəetmə riskinə ayrıca analitik və ya kombinasiya edilmiş qiymət verə bilər. Bununla bərabər bəzi auditorlar hesab edir ki, balans və ya mühasibat əməliyyatları kateqoriyaları yoxlanılarkən belə qiymətin həm nəzəri baxımdan, həm də praktiki baxımdan kombinasiya edilməsi labüddür.

Məsələn, auditor idarəetmə riskinə aid olan maksimum orta və aşağı qiymətlərdən birini seçirsə, bu seçmə yoxlamanın həcminə mühüm təsir göstərəcəkdir. Amerikanın Diplomlu İctimai Mühasiblər İnstitutunun (AYCPA) təhlil üzrə «Seçmə auditin həyata keçirilməsi» adlı dərslində aşağıdakı nisbətdən istifadə olunması tövsiyə edilir:

İdarəetmə riski	Seçmə yoxlamanın həcminə təsir	Aşkarətmənin güman edilən ehtimalı %
Aşağı	1	20
Orta	1,33	10
Maksimum	2,0	5

Bu onu göstərir ki, əgər konkret məqsədə nail olmağa yönəldilən audit yoxlama-ekspertizasında seçmə üsulundan istifadə edilirsə, idarəetmə riskinin keyfiyyətə qiymətini, yoxlama həcmi özünü təmin edəcəkdir.

Auditor riskinin analitik qiymətləndirilməsi mühasibat balansı və maliyyə hesabatlarının göstəricilərinin təhlilində auditorun müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, onun cari maliyyə vəziyyətini, maliyyə-hesabatlarının hazırlanmasında rəhbərliyin məsuliyyətini və digər amilləri diqqət mərkəzində saxlamasıdır.

Uçot və təsərrüfat əməliyyatlarının konkret sahələrində təsərrüfat-daxili risk qiymətləndirilərkən, burada təhriflərin təzahür etməsinin mümkün dəyəri, onlardan sui-istifadə halları, nəzarət olunan təsərrüfat əməliyyatlarının mürekkəbliyi nəzərə alınır.

Risklərin artmasına bəzən icraçıların subyektiv fikri əsasında tərtib edilmiş mühasibat yazışmaları da səbəb olar. Həmçinin onların düzgün sənədləşdirilməsi və uçotda əks olunması qaydaları təkdir və təkrar olunması mövcud normativ sənədlərdə şərh olunur.

Nadir, qeyri-adi və qeyri-standart təsərrüfat əməliyyatları bir çox cəhətlərdən risklidir. Auditor riskinin dinamikasını analitik qiymətləndirdikdə, keçən illərin audit məlumatlarından istifadə etmək lazımdır. Lakin, bu halda tam əmin olmaq lazımdır ki, bu riskin əvvəlki dövrdə kəmiyyətinə verilmiş qiymət yoxlanılan dövr üçün də qəbul ediləndir.

Hazırda audit təcrübəsində bir çox hallarda auditor riskinin təhlilinin daha fərqli olan başqa metodları – qiymətləndirmə metodları geniş yayılıb. Auditorlar öz təcrübələrinə və yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin rəhbərlərinə belə olmalarından istifadə edərək bütövlükdə hesabatlar və ya ayrı-ayrı əməliyyat qrupları əsasında, ilk növbədə müəssisənin Baş kitabına səthi nəzər salmaq vasitəsilə auditor riskinin mövcudluğunu və dərəcəsini müəyyənləşdirirlər.

Bu sənədlərdə düzəlişlərin, qaralamaların mövcud olması yoxlama riskinin mühümlüyündən xəbər verir. Bu metod ancaq riskin mümkünliyünü ümumi qiymətləndirmək üçün yararlıdır. Lakin riskin səviyyəsinin təhlilinin kəmiyyət metodu daha realdır. Bu metod auditor riski modellərinin məcmusunu, onların əlaqə və qarşılıqlı şərtlənməsinin kəmiyyət hesablanması nəzərdə tutur. Daha sadə asılılıq aşağıdakı modeldən ibarətdir:

$$A_r = T_r \times H_r \times M_r$$

Burada,

A_r – auditor riskinin kəmiyyəti;

T_r – təsərrüfatdaxili risk;

H_r – nəzarət vasitələri riski;

M_r – aşkar etmə riskidir.

Auditor riskinin məqbul sayıla bilən səviyyəsini qiymətləndirmək və əsaslandırmaq üçün əvvəlki illərdə müəssisənin likvidliyinin göstəriciləri, istifadə olunan maliyyələşdirmə metodları və formaları öyrənilir, müqayisə olunur, fəaliyyətin riskli növlərinin mövcudluğu aşkar edilir. Modelləşdirmə prosesində nəzərə almaq lazımdır ki, auditor riskinin kəmiyyəti idarəetmə üzrə qərar qəbul etdikdə mülkiyyətçilərin müəyyən etdiyi dərəcədən və hətta mülkiyyətçilərin sayından asılıdır. Əgər iştirakçıların sayı məhduddursa, onların alternativ informasiya mənbələrinə malik olmaq imkanları da böyükdür və auditorun aşkar etmədiyi təhrif və xətlər biznesin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə ciddi surətdə təsir etmir.

Auditor riskinin kəmiyyəti müəyyən dərəcədə müştərinin maliyyə vəziyyətindən də asılıdır. Əgər, o qeyri-sabitdirsə və ya böhran vəziyyətindədirsə, onda auditorun çoxlu sayda analitik proseduralar həyata keçirməsi tələb olunur. Çünki, belə hallarda yoxlamanın keyfiyyətinə tələb artır.

Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması ehtimalı və onların aşkar edilməməsi riski əlaqədar tərəflər arasında əməliyyatlar aparılan hallarda xüsusən böyükdür. Əgər tərəflərdən biri digərinə nəzarət edirsə yaxud, onun maliyyə və digər qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərsə, onlar əlaqədar tərəflər hesab olunur. Buraya eyni bir qrupa aid olan baş və törəmə müəssisələr, üstünlük təşkil edən və ya qarşılıqlı asılılığı olan təşkilatların rəhbərləri aiddir. Aydındır ki, bu cür müəssisələrdə təsərrüfat əməliyyatlarına dair yazılı sübutlar olmadığından, qarşılıqlı əməliyyatların əks olunmasının tamlığını aşkar etmək çətindir.

Əlaqədar tərəflərlə əməliyyatlar yoxlanılarkən riski azaltmaq üçün auditorun aşağıdakıları etməsi zəruridir:

a) sanksiyalaşdırmanın və əlaqədar tərəflə əməliyyatların əks etdirilməsi üçün zəruri nəzarət vasitələrinin nəzərdə tutulub-tutulmamasını aydınlaşdırmaq;

b) nəzarətin göstərilən mexanizmlərinin (proseduralarının) etibarlılığına və baxılan dövr ərzində iqtisadi subyektlər tərəfindən həqiqətən tətbiq edilməsinə dair münasib tərəddüdsüzlüyə nail olmaq.

Auditor qeyri-adi vəziyyətlərdə həyata keçirilən sövdələşmələri diqqət mərkəzində saxlamalı və səbəblərini təhlil etməlidir. Belə sövdələşmələr əvvəllər aşkar edilməmiş əlaqədar tərəflərin mövcudluğunun əlaməti ola bilər. Əlaqədar tərəflərlə əməliyyatların seçiyəvi əlamətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- sövdələşmələrin qeyri-adi şərtləri, o cümlədən adi işgüzar praktika-dan köklü surətdə fərqlənən qiymətlər, ödəniş qaydaları;

- biznesin məntiqinə zidd olan sövdələşmələr;

- təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün əsaslı səbəbin olmaması;

- əməliyyatların, o cümlədən sövdələşmələrin adi qaydalardan fərqli formada rəsmiləşdirilməsi, həmin əməliyyatlarla səriştəsiz işçilərin məşğul olması halları;

- təsərrüfat əməliyyatlarının forma və məzmunu arasında ziddiyyət;

- müəyyən müştərilərə və ya tədarükçülərə bəlli olmayan səbəblərdən üstünlüklər verilməsi. Məsələn, digər müştəri və ya tədarükçülərlə müqayisədə bir müştəri ilə əməliyyatlara əhəmiyyətli dərəcədə böyük üstünlük verilməsi.

Xidmət göstərilməsi (məsələn, nəqliyyat və ya idarəetmə xidməti),

təmənnasız olaraq resursların verilməsi də əlaqədar tərəflərdə şəxsi mənafe mövcudluğunun əlaməti ola bilər.

Auditor təşkilatı bütün audit yoxlaması prosesində əlaqədar tərəflərin risk amilini nəzərə almalıdır. Əlaqədar tərəflər:

- həqiqətən auditor proseduralarının keçirilməsinin gedişində;
- borclar haqqında məlumatlara baxıldıqda ;
- iri məbləğdə olan sövdələşmələr yoxlanıldıqda;
- investisiya əməliyyatlarını əks etdirən mühasibat hesablarının yoxlanılmasının gedişində aşkar oluna bilər.

Müəssisənin əlaqədar tərəflərinin qarşılıqlı əməliyyatları yoxlanarkən auditor kifayət qədər dəlil-sübutlar əldə etməlidir. Audit dəlil - sübutlarını əldə etmək üçün aşağıdakılar zəruridir:

- mühüm sövdələşmələri, onların əsas şərtlərini və maliyyə aspektlərini aşkar etmək məqsədilə təhlil etmək;
- kontragentlərin əlaqədar tərəfləri təmsil etməsinə dair müəyyən fikirlər yaranıbsa, onların mütləq yoxlanmasını təmin etmək;
- müstəqil mənbələrdən fikrin təsdiq olunmasını tələb etmək;
- auditora suallar doğuran əməliyyatların məqsədini və digər aspektlərini iqtisadi subyektin rəhbərliyi ilə müzakirə etmək;
- əməliyyatların məqsədi, şərtləri və pul məbləğinə dair əlaqədar tərəflərdən dəlil-sübutlar almaq;
- məlumatları bankirlər, hüquqşünaslar, agentlər, zəmanətçilərdən alınan informasiyalarla müqayisə etmək.

Auditin gedişində əlaqəli tərəflər haqqında toplanmış və təsdiq olunmuş informasiyalar əsasında auditor onlarla aparılan əməliyyatların müəssisənin mühasibat hesabatlarında əks olunmasına, tamlığına və düzgünlüyünə qiymət verməlidir. Bunun üçün auditor tərəf-müqabillər arasında baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını xarakterizə edən sintetik göstəriciləri təhlil etməli və onlar arasında optimal əlaqəni müəyyənləşdirməlidir. Belə məlumatlar (informasiyalar) müəssisənin uçot-hesabat işlərində və statistik hesabatlarda mövcuddur. Yoxlama-ekspertiza zamanı müəssisələrarası əməliyyatları təsdiq edən əlaqəli informasiyaların reallığını qiymətləndirmək üçün auditor qarşılıqlı yoxlamadan da istifadə edə bilər. Audit yoxlama-ekspertiza işində qarşılıqlı yoxlama metodundan müəssisələrarası əməliyyatları əks etdirən uçot-hesabat göstərişlərində fərq müəyyənləşdirildikdə istifadə edilə bilər.

VII FƏSİL. AUDİT YOXLAMA-EKSPERTİZA İŞLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI

7.1. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının mahiyyəti

Planlaşdırma nəzərdə tutulan iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinə dair tədbirlər sistemidir. Bir fəaliyyət növü kimi auditdə də yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin planlaşdırılması, yəni tədbirlər sisteminin olması vacibdir. Hər bir sahənin spesifik xüsusiyyətləri olduğu kimi, auditdə də yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin spesifik planlaşdırılması mövcuddur. İlk növbədə hər bir sahibkara daha çox gəlir əldə etməsi maraqlı olduğu kimi audit yoxlama-ekspertizası planlaşdırılan zaman bütün detallar, incəliklər, risklər nəzərə alınmalı və qiymətləndirilməlidir. Audit iş və xidmətlərinin planlaşdırılmasında əsas məqsədlər - yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin həcmnin müəyyənləşdirilməsi, yoxlama-ekspertiza aparılacaq müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq yoxlama tədbirləri planının hazırlanmasına dair qeydlərin aparılması, yoxlama-ekspertiza işlərində gözlənilən risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi, yoxlama-ekspertiza işlərinə əlavə mütəxəssislərin cəlb edilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair əsas prinsiplər Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 24 mart 1999-cu il tarixli 32\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditin planlaşdırılması» milli standartında öz əksini tapmışdır. Həmin standartda da aşağıdakı məsələlər ön plana çəkilmişdir: auditin planlaşdırılmasının təyinatı və prinsipləri, auditin ilkin planlaşdırılmasının məzmunu, auditin ümumi planının və proqramının hazırlanması prinsipləri, auditin ümumi planının, proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi qaydaları. Həmin standart auditin planlaşdırılmasına dair bir sıra vacib məsələlərin həlli qaydalarını müəyyənləşdirmişdir. Həmin standartda uyğun olaraq audit yoxlama-ekspertiza işləri planlaşdırılan zaman yerinə yetirilən iş və xidmətlərin kompleksliliyi, fasiləsizliyi və optimallığı kimi xüsusi prinsiplər nəzərə alınmalıdır.

Komplekslilik prinsipi yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin ilkin planlaşdırılmasından başlayaraq ümumi plan, proqram və digər tədbirlər planının bütün mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəli olmasını nəzərdə tutur.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin fasiləsizliyi isə yoxlama-ekspertiza işlərinin təsərrüfat subyektinin strukturuna uyğun olaraq ardıcıl qurulması və onların əlaqələndirilməsini ifadə edir, yəni bütün sahələrdə yoxlama işi ehtiva aparılmalıdır ki, yekun nəticə fasiləsiz olaraq biri-birilə əlaqələndirilə bilsin.

Optimallıq prinsipi isə yoxlama-ekspertiza işlərində auditor proseduralarının optimal variantlarının qabaqcadan seçilməsi şərtidir. Standart həmçinin yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının mərhələlərini də müəyyənləşdirmişdir. Bu mərhələlər auditin ilkin planlaşdırılması mərhələsi, ümumi planın hazırlanması qaydaları və auditin yoxlama proqramının hazırlanması, yeni hansı sahələri əhatə etdiyini göstərməkdən ibarətdir.

İlkin planlaşdırma dedikdə, sifarişçi təşkilatla ilkin razılığa gələnə qədər auditorun yoxlama-ekspertiza işlərini aparmasına dair müvafiq tədbirlər planının hazırlanması başa düşülür. Təbii ki, hər bir xidmət sahəsi sifarişçi ilə müvafiq ünsiyyət qurmazdan əvvəl həmin təşkilat haqqında ümumi məlumatlar əldə edir, onun forma və struktur-quruluşunu, idarəetmə prinsiplərini, fəaliyyət növünü, məhsullarının çeşidini, onların bazarda tutduğu mövqeyini, istehsalın texnologiyasını, maliyyə vəziyyətini, alıcılıq qabiliyyətini, törəmə və tabeli müəssisənin mövcudluğunu öyrənir və müvafiq informasiyalar əldə edir. Bu informasiyalar müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən statistik hesabatların öyrənilməsi, şəxsi müşahidə, rəsmi sorğu və digər yollarla əldə edilə bilər.

Auditin ümumi planı «Auditin planlaşdırılması» milli standartının müəyyən etdiyi qaydalara əsasən hazırlanır. Bu plan yoxlanılacaq subyektlər haqqında ilkin biliklərə və habelə auditorun apardığı analitik proseduraların nəticələrinə əsaslanmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasının ümumi planı həmin standarta əlavə olan formada göstərildiyi kimi sifarişçi təşkilatın ünvanını, hüquqi bazasını, audit yoxlama-ekspertizasının əhatə edilən dövrünü əks etdirir. Auditin başlanması və başa çatması vaxtı yoxlama-ekspertizasına sərf olunan adam günlərinin miqdarı, auditor qrupunun rəhbərlərinin adı, soyadı, auditor qrupunun tərkiblərinin adı, soyadı göstərilməklə xüsusi qrafik tərtib edilməlidir. Bu qrafikdə planlaşdırılan işlərin növləri, işlərin icra müddəti, icraya dair maddi-məsul şəxs (auditor-mütəxəssis) və xüsusi qeydlər göstərilməlidir. Bir qayda olaraq yoxlama-ekspertiza işlərinin ümumi planı auditor qrupunun rəhbəri və ya fərdi qaydada yoxlama-ekspertizası aparan maddi-məsul şəxs – auditor tərəfindən tərtib olunur.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin ilkin və ümumi planlaşdırılması auditin təşkili və yoxlanılmasının səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri sayıla bilər. Belə ki, bu və ya digər müəssisə haqqında ilkin informasiya əldə etmədən, onun spesifik xüsusiyyəti haqqında müvafiq məlumatlara malik olmadan, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin həcmi aparılma texnikasını, auditor riskini qiymətləndirmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, ekspertiza olunacaq müəssisə – sifarişçi təşkilatın uçot-hesabat işlərinin təşkili, daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini bilmədən, audit yoxlama işlərinin səmərəli qurulması mümkün deyildir.

Təcrübədə bir çox hallarda audit yoxlama-ekspertiza işləri planlaşdırılan zaman dərin analitik təhlilə, etibarlı iqtisadi informasiyalara əsaslanmadan tədbirlər planı hazırlanır. Nəticədə isə auditor yoxlama prosesində böyük çətinliyə məruz qalır. Bəzən isə auditorun planlaşdırma işinə çox səthi yanaşması və ya bu sahədə lazımi təcrübənin olmaması, ilkin məlumatları dərk etmədən təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanları qiymətləndirmək bacarığı zəif olduğundan, yoxlama-ekspertiza prosesində, yaxud audit yoxlamasından sonra auditor böyük risklərlə üzləşir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri planlaşdırılan zaman informasiyanın əldə edilməsi, onların qarşılıqlı əlaqəli təhlilinin aparılması və məntiqi nəticə əsasında audit planlaşma sisteminin qurulması vacib məsələdir.

7.2. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair ilkin məlumatların əldə edilməsi

Audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılması işinin səmərəliliyi birbaşa onun əldə etdiyi ilkin informasiyalardan asılıdır. Yoxlama-ekspertiza işlərinə dair əldə edilən ilkin informasiyalar zəngin, etibarlı və dəqiq olmalıdır. Çünki, auditin görəcəyi xidmət, yaxud yerinə yetirəcəyi işlər əldə edilmiş informasiyalar əsasında qurulur. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair informasiyalar bir sıra mənbələrdən əldə edilə bilər. Bura aiddir: müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında hüquqi sənədləri və müəssisənin nizamnaməsi, reklam məlumatları, mühasibat və statistik hesabat məlumatları, sifarişçi və digər təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr, satış əməliyyatları, vergi orqanlarının yoxlama materialları, müəssisənin özü haqqında dərc edilmiş kütləvi informasiyalar, hesabatlar, mülki və arbitraj məhkəmələrinin materialları, bank və digər kredit təşkilatlarının məlumatları. Əldə edilən informasiyalar məqsədli və təyinatlı olmalıdır. Daha doğrusu, auditor qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün müvafiq informasiyalar əldə etməyə cəhd etməlidir. Bu informasiyalara əsasən bir sıra suallara cavab tapılmalıdır. O cümlədən, audit yoxlama-ekspertiza aparılacaq müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərə təsir edən amilləri müəyyənləşdirməlidir. Buraya maliyyə nəticələri və onun dinamika haqqında məlumatlar bu maliyyə nəticələrinin dinamikasında baş verən dəyişikliklərə təsir edən amillər müəssisənin texnoloji yenilikləri və onun məhsulun kəmiyyətinə, keyfiyyətinə təsiri dərəcəsi, məhsul çeşidinin zənginliyi, bu çeşidin rentabellik səviyyəsinə təsiri, məhsulun maya dəyərində daxil edilən məsrəflər və bu məsrəflərin

dinamikası, onların tərkibində struktur dəyişikliyin məsrəflərə təsiri aiddir. Müəssisənin idarəetmə quruluşu və idarəetmə xərclərinin ümumi məsrəflərə təsir dərəcəsi, müəssisənin törəmə təşkilatlarla idarəetmə forması və onlar arasında qarşılıqlı münasibətin qurulması, təsərrüfatdaxili nəzarətin quruluşu, aparılma metodikası, nəticələrin icrasından, əldə olunacaq səmərə, əmək haqqı sistemi və onların istehsal prosesinin səmərəliliyinə təsiri də audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır.

Auditor ilkin informasiyaların toplanılmasını yuxarıda qeyd olunan bu və ya digər məsələnin həlli istiqamətində aparmalıdır. Belə olduqda audit yoxlama-ekspertizasının nəzərdə tutulan plan-tədbirləri əsaslı və məntiqi olacaqdır. Bu ilkin məlumatlara əsasən auditor bir sıra prinsipial məsələlərin həllində qərar vermək iqtidarında olur. Yəni auditorun nəzərdə tutulan yoxlama-ekspertiza işinin yerinə yetirilməsi imkanları müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən auditor yoxlama-ekspertiza işlərində nə dərəcədə riskli olmasını qətiləşdirir və nəhayət auditor yerinə yetirəcək iş və xidmətlərin dəyərini, qiymətini müəyyənləşdirir. Bütün bunlardan sonra auditor yoxlama-ekspertiza aparacağı müəssisə (sifarişçi) ilə iş və xidmətlər haqqında müvafiq müqavilə bağlamaq qərarına gələ bilər. Əks halda auditor yoxlama-ekspertiza işlərindən imtina etməli və onu əsaslandırmalı, sifarişçi təşkilatı isə bu haqda rəsmi məlumatlandırmalıdır.

7.3. Audit yoxlama strategiyasının seçilməsində ilkin məlumatların təhlili

Audit yoxlama strategiyasının seçilməsində maliyyə hesabatlarının analitik təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzrə baş vermiş əməliyyatların nəticələri öz əksini sintetik göstəricilər formasında maliyyə hesablarında tapır. Auditor təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ekspertiza etmək, yoxlamaq və obyektiv qiymətləndirmək üçün müəssisənin fəaliyyət istiqamətini bilməli, spesifik xüsusiyyətlərini öyrənməli, yoxlama strategiyasını qurmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisə öz fəaliyyət formasını seçməkdə sərbəstdir. O, bir və bir neçə fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Lakin bu fəaliyyət növlərinin içərisində əsas aparıcı fəaliyyət növü olmalıdır. Maliyyə nəticələri də həmin fəaliyyət növünün üzərində qurulur. Ona görə də auditor yoxlama aparmamışdan əvvəl həmin müəssisənin maliyyə hesabatları haqqında məlumatlı olmalıdır. Auditor həmçinin hansı həcmdə maliyyə sənədlərinin ekspertiza ediləcəyini qabaqcadan bilməlidir. Təcrübədə elə hallara rast gəlmək olur ki, ilkin analitik təhlil nəticə-

sində müəssisənin fəaliyyətində pozuntuların olması haqqında fikir formalaşır və bu fikir əksər halda yoxlama praktikasında təsdiqlənir. Ona görə də təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanması zamanı ilk növbədə analitik təhlil aparılmalı, əməliyyatlar qruplaşdırılmalı, təsərrüfatların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq üsullar seçilməli, iqtisadi məlumatlar xarakterizə olunmalı və bundan sonra yoxlama üçün auditor qərarı qəbul edilməlidir. Maliyyə hesabatlarının təhlil olunması və audit yoxlama strategiyasının seçilməsinə 3 əsas istiqamətdən – müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin vəziyyəti, maliyyə-iqtisadi potensialı və fəaliyyət strategiyası baxımından yanaşılması vacibdir. Eyni zamanda auditor yoxlama aparmışdan qabaq yoxlayacağı müəssisə haqqında müvafiq məlumatlara malik olmalıdır. Yoxlama-tədqiqat üsullarının seçilməsi üçün mühasibat və maliyyə hesablarının analitik təhlil olunması, müəssisənin balansının tam açılmış şəkildə oxunulması, maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və yekun nəticə çıxarılması vacibdir.

Auditor maliyyə hesabları üzrə rəqəmləri təhlil etməmişdən qabaq birinci növbədə müəssisənin 1 saylı hesabı olan balansın və onun xərc maddələrinin iqtisadi məzmununu xarakterizə etməlidir. Müəssisənin balansı 2 hissədən ibarətdir. Bunlar aktiv və passiv hissələrdir. Müəssisə fəaliyyət göstərdikcə təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələri öz əksini balansda tapır. Ona görə də balansın strukturunda baş verən dəyişikliklər təhlil edilməlidir.

Müəssisənin balansında onun nağd vəsaitləri və onların əmələgəlmə mənbələri aşağıdakı 3 bölmə üzrə qruplaşdırılır:

Aktivin birinci bölməsinə əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər daxildir. Bura əsas vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, başa çatmamış tikinti kapitalı, müəssisənin təsisçiləri ilə hesablaşmalar, icarəçilərlə hesablaşmalar və sair aiddir.

İkinci bölməyə ehtiyatlar və məsariflər aiddir. Həmin bölməyə bitməmiş istehsal, hazır məhsul, ticarət əlavəsi daxildir.

Üçüncü bölməyə pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər daxildir.

Burada alınmış veksellər üzrə hesablaşmalar, büdcə ilə hesablaşmalar, yüklənmiş mallar və sair hesablaşmalar öz əksini tapır.

Balansın passiv hissəsi isə iki bölmədən ibarətdir: birinci bölmədə xüsusi vəsaitlərin mənbələri, ikinci bölmədə hesablaşmalar və sair passivlər əks etdirilir.

İndi isə balansın bölmələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək və xarakterizə edək.

Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər bölməsinə, birinci növbədə, əsas vəsaitlər daxildir. Burada əsas vəsaitlər ilk dəyərlə əks etdirilir.

Bu bölmədə əsas vəsaitlərin köhnəlməsi də öz əksini tapır. Burada təhlil zamanı hesabat dövründə əsas vəsaitlərin ilk dəyəri və qalıq dəyəri üzrə kənarlaşmaları müəyyən etmək olar. Eyni zamanda, balansda öz əksini tapan köhnəlmə üzrə kənarlaşmaları müəyyən etmək üçün şərait yaranır. Bu bölməyə qeyri-maddi aktivlər də daxildir. Qeyri-maddi aktivlər də üç qiymətlə, yəni ilk dəyərlə, onların köhnəlməsi və qalıq dəyəri ilə öz əksini tapır. Bu göstəricilər üzrə kənarlaşmanın səbəbini təhlil etmək və ümumi şəkildə qeyri-maddi aktivlərin vəziyyətini öyrənmək olar.

Həmin bölmədə quraşdırılacaq avadanlıqlar da əks etdirilir. Qeyd etdiyimiz balans maddəsi üzrə də kənarlaşmanı müəyyən etmək, yəni ilin əvvəlinə və sonuna vəziyyətini öyrənmək vacibdir. Burada kənarlaşma avadanlıqların alınması və onların quraşdırılması ilə əlaqədardır. Bölmədə həmçinin başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları da əks etdirilir. Balansın bu maddəsini yoxladıqda kapital qoyuluşunun vəziyyəti, obyektlərin istismara verilməsi və digər məsələlər nəzərə alınmalıdır. Balansın aktiv hissəsinin birinci bölməsində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları da göstərilir. Bu balans maddəsi uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədar olan amillər üzrə nəzərdən keçirilməlidir. Birinci bölmədə təsisçilərlə hesablaşmalar öz əksini tapır. Ola bilər ki, təsisçilərlə hesabat dövrü ərzində bir neçə əməliyyat baş vermişdir. Həmin əməliyyatlara qiymət vermək üçün balansın həmin maddəsi nəzərdən keçirilməlidir.

Birinci bölməyə yekun vurduqda ilin əvvəlinə olan vəziyyət ilin sonuna olan vəziyyətlə müqayisə edilməli və diqqəti cəlb edən məsələlər auditorun qeydiyyatında öz əksini tapmalıdır.

Balansın aktiv hissəsinin ikinci bölməsində ehtiyatlar və məsariflər əks etdirilir. Burada birinci növbədə istehsal ehtiyatları öz əksini tapır. İstehsal ehtiyatları hesabat dövrü ərzində həm arta, həm də azala bilər. Onların artması yeni ehtiyatların müəssisəyə daxil olması ilə əlaqədar olur. İstehsal ehtiyatları daxil olan kimi onlar istehsal prosesinə cəlb edirlər. Bu iki göstəricinin müqayisəsi müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Həmin bölmədə böyüməkdə və kökəlməkdə olan mal-qara da əks etdirilir. Həmin maddədə ilin əvvəlinə və sonuna kənarlaşma müşahidə edilərsə, onun səbəbi öyrənilməlidir. Balansın aktiv hissəsinin ikinci bölməsində həmçinin azqiymətli və tezköhnələn əşyalar göstərilir. Bunlar balansda qalıq dəyərində öz əksini tapır. Eyni zamanda bu bölmədə azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi də əks etdirilir. Deməli, ilk dəyərdən köhnəlmə üzrə məbləğ çıxılırsa, nəticə qalıq dəyərinə bərabər olmalıdır.

Müəssisənin bitməmiş istehsalı da balansın ikinci bölməsində əks etdirilir. Balans maddəsinin bu hissəsində kənarlaşma baş verdikdə onun səbəbi öyrənilməlidir. Yalnız səbəbi öyrənildikdən sonra bitməmiş istehsalın vəziyyətinə qiymət vermək olar. Balansın aktiv hissəsinin ikinci bölməsində gələcək dövrün xərcləri də əks etdirilir. Gələcək dövrün xərcləri bir növ nizamlayıcı xarakter daşıyır. Çünki, müəyyən xərclər birbaşa istehsala daxil edilə bilmir. Ona görə ki, onlar gələcək əməliyyatlarla bağlıdır. Bu balans maddəsi xərclərin nizamlanmasına xidmət göstərir. Balansın bu bölməsində hazır məhsul da öz əksini tapır. Hesabat dövründə balansın bu maddəsi artırsa, bunun müəyyən səbəbləri vardır. Məsələn, balans maddəsi artırsa, bu, məhsul istehsalının plana qarşı artması ilə əlaqədardır. Bundan başqa, balans maddəsində qalıqların artmasına inflyasiya da təsir göstərir. Balansın bu maddəsi artarsa, deməli, müəssisə müxtəlif səbəblərə görə öz məhsulunu sata bilmir. Balansın bu maddəsinin azalması da bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Əgər məhsul istehsalı azalırsa, onun ilkin satışı normal vəziyyətdə davam edirsə, hazır məhsulun dəyəri azalmalıdır. Bölmədə ticarət əlavəsi də ayrıca olaraq əks etdirilir. Həmin əlavələr də müxtəlif səbəblərə görə dəyişə bilər. Alınmış material qiymətliləri üzrə əlavə dəyər vergisi də balansın bu bölməsində əks etdirilir. Burada əlavə dəyər vergisi alınmış material qiymətliləri üzrə müəyyən edilir. Bölmənin sonuncu balans maddəsi sair ehtiyatlar və məsariflərdən ibarətdir. Yuxarıda əks etdirilən balans maddələrində öz əksini tapa bilməyən sair istehsal ehtiyatları və məsariflər bu maddədə göstərilir.

Beləliklə, bu bölməyə ümumi şəkildə qiymət verməklə, ayrı-ayrı balans maddələrinin dəyişməsinə öyrənmək olar.

Balansın aktiv hissəsinin üçüncü bölməsi pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlərdir. Bölmədə birinci olaraq yüklənmiş malların dəyəri əks etdirilir. Bu balans maddəsi üzrə hesabat dövrü ərzində məbləğ artarsa, bunu müsbət qiymətləndirmək olmaz. Eyni zamanda, təhlil aparmadan məbləğin çoxalmasına görə də onu mənfi hal hesab etmək düzgün deyildir. Bu bölmədə debitorlarla hesablaşmalar da əks etdirilir. Bu zaman debitorların istiqaməti nəzərə alınır. Belə ki, mallara, iş və xidmətlərə görə debitorların artması müsbət hal deyil. Çünki, istər işə, istərsə də xidmətə görə debitor yaranıbsa, o, vaxtında ödənilməlidir. Bu bölmədə alınmış veksellər üzrə də debitorlar öz əksini tapır. Veksellər üzrə məbləğin dəyişməsinin səbəbi öyrənilməli və vəziyyət qiymətləndirilməlidir.

Balansın bu bölməsində büdcə ilə hesablaşmalarla yanaşı, sair debitorlar da göstərilir. Müəssisə öz fəaliyyətində müxtəlif təşkilatlarla əlaqədə olur. Bu əlaqələr debitor hesabı ilə nizamlanır. Malsatan və podratçılara verilmiş avanslar da həmin bölmədə əks etdirilir. Bu balans maddəsinin

kənarlaşması kəskin xarakter daşıyarsa, onun səbəbi öyrənilməlidir. Daha doğrusu, balansın bu maddəsi malsatan və podratçılara verilmiş avanslar üzərində nəzarət funksiyasını daşıyır.

Təhlil zamanı diqqəti cəlb edən balans maddələrindən biri də pul vəsaitləridir. Pul vəsaitləri balansın üçüncü bölməsində əks etdirilir və aşağıdakı qruplara bölünür:

- kassa (xəzinə);
- hesablaşma hesabı;
- valyuta hesabı;
- sair pul vəsaitləri.

Xərc maddələrinin ayrı-ayrılıqda balansda əks etdirilməsi vəziyyətə operativ surətdə nəzarət etmək imkanı yaradır. Bu balans maddələri üzrə kənarlaşmalar dərhal öyrənilməlidir. Müəssisə təsərrüfat ilini zərərle başa vurursa, hesabat ilində də bu, zərər kimi balans maddəsində göstərilir.

Beləliklə, balansın aktivi yuxarıda sadaladığımız balans maddələrindən ibarət olaraq əməliyyatları xarakterizə edir.

Balansın passivinə gəldikdə, o, iki hissədən ibarətdir. Birinci bölmə xüsusi vəsaitlərin mənbələri hesab edilir. Bura aşağıdakılar daxildir:

Nizamnamə kapitalı - həmin bölmədə dövlət müəssisələri üzrə xüsusi dövryyə vəsaitləri öz əksini tapır. Nizamnamə fondu üzrə xüsusi dövryyə vəsaitini müəyyən etmək üçün bu balans maddəsinin üzərinə əsas fondların köhnəlməsi əlavə edilir, sonra isə əsas vəsaitlərin ilk dəyəri həmin məbləğdən çıxılır. Bölmədə əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, yığım fondları, sosial sfera fondları, keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət də öz əksini tapır. Həmin maddələrdən əlavə, bu bölmədə məqsədli maliyyələşmələr də əks etdirilir. Məqsədli maliyyələşmələr müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün verilir. Burada kənarlaşma iki amil üzrə baş verə bilər: birincisi, yeni maliyyə vəsaitinin alınması, ikincisi isə mənbə hesabına xərclənən vəsaitlərin silinməsi.

Balansın passivinin birinci bölməsində həmçinin icarə öhdəlikləri ilə yanaşı mənfəət də öz əksini tapır. Burada mənfəət aşağıdakı hissələrə bölünür:

- hesabat ili dövründə yaranan mənfəət;
- hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət;
- istifadə edilmiş mənfəət.

Balansın passivinin ikinci bölməsində hesablaşmalar və sair passivlər əks etdirilir. Bura uzunmüddətli bank kreditləri, uzunmüddətli borclar, qısamüddətli bank kreditləri, işçilər üçün bank kreditləri, qısamüddətli borclar daxildir. Həmin bölmədə eyni zamanda kreditorlarla hesablaşmalar da əks etdirilir. Bunlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- mallara, iş və xidmətlərə görə hesablaşmalar;
- verilmiş veksellər üzrə hesablaşmalar;
- əmək ödənişləri üzrə hesablaşmalar;
- sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar;
- əmlak və şəxsi sığorta üzrə hesablaşmalar;
- törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar;
- büdcədən kənar ödənişlər;
- büdcə ilə hesablaşmalar;
- sair kreditorlar.

Müşahidələr göstərir ki, balansın hər xərc maddəsinin özünəməxsus iqtisadi məzmunu vardır. Məzmunu uyğun olaraq bu balans maddələrində kənarlaşma baş verərsə, o, auditor tərəfindən ətraflı öyrənilməlidir. Bu bölmədə, həmçinin alıcı və sifarişçilərdən alınmış avanslar, təsisçilərlə hesablaşmalar, gələcək dövrün gəlirləri, qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar, şübhəli borclar üçün ehtiyatlar, sair qısamüddətli passivlər əks edilir. Göründüyü kimi, müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan əsas məsələlər həmin bölmədə öz əksini tapır. Belə bir təhlildən sonra balansın maddələri üzrə aktiv öz mənbəyi ilə, yəni passivlə müqayisə edilə bilər. Bunları aşağıdakı istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar:

Birinci növbədə, əsas vəsaitlərin dəyəri diqqəti cəlb etməlidir. Məlumdur ki, əsas fondların mənbəyi nizamnamə fondu hesab edilir. Bu iki balans maddəsi əlaqəli olduğu üçün onlar eyni vaxtda, yəni paralel olaraq yoxlanılmalıdır. Əsas göstəricilərdən biri də mənfəət göstəricisidir. Bir qayda olaraq balansda həm mənfəət əks etdirilir, həm də onun istifadəsi göstərilir. Balansda həm kreditorlar, həm də debitorlar əks etdirilir. Bu da müəssisənin həmin sahədəki fəaliyyətinə qiymət vermək üçün imkan yaradır, yəni kreditor artıqda, müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması haqqında rəy yaradır. Debitor artıqda isə bu, alıcı təşkilatların maliyyə vəziyyəti barədə təsəvvür yaradır.

Digər balans maddələrinə də məntiqi və yaradıcı surətdə yanaşmaq lazımdır. Audit yoxlamasında balansın real xarakter daşması diqqəti cəlb etməlidir. Burada əsas məqsəd uçotda təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün əks etdirilməsidir. Bunlara müasir uçot metodunun məsariflər üzrə tətbiq edilməsi, inventarlaşmanın keyfiyyətli və vaxtında keçirilməsi, balans maddələrinin düzgün qiymətləndirilməsi, cari uçotun balans maddələrinə uyğun gəlməsi aiddir. Balansın düzgünlüyünün təmin edilməsi cari uçotun təşkilindən də asılıdır.

Balansın reallığını təmin etmək üçün məsariflərin konkret olaraq müvafiq obyektlərə aid edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsariflərin bölüşdürülməsində müəyyən kənarlaşmaya yol verilməsi maya dəyərinin, rentabelliğin təhrif edilməsinə səbəb olur. Əksər hallarda bitməmiş istehsal üzrə məsariflərin düzgün bölüşdürülməməsi göstəricilərin düzgünlüyünü təmin edə bilmir. Ona görə də audit yoxlamasında maliyyə hesabatları ekspertiza edilməmişdən əvvəl qeyd etdiyimiz prinsiplər nəzərə alınmalı, diqqətdən keçirilməli və audit yaddaşı bir daha möhkəmləndirilməlidir. Bundan sonra müəssisənin balansının analitik təhlili aparılmalıdır və audit-yoxlama strategiyası seçilməlidir. Daha doğrusu, müəssisənin cari dövrdə uçot-hesabat məlumatlarının ilkin analitik təhlili audit yoxlama-ekspertizasının hansı istiqamətdə qurulmasını proqnozlaşdırmalı, kənarlaşmaların təsdiqi isə yoxlama materialında öz əksini tapmalıdır. Yoxlama materiallarının mərkəzində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi durmalıdır. Bütün əməliyyatlar mənfəət və onun əmələ gəlməsi, mənfəətin istifadə məsələsinə bağlanmalıdır.

7.4. Audit yoxlama-ekspertiza işləri üzrə plan – proqramın tərtib edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının son mərhələsi yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılmasına dair müvafiq proqramın tərtib edilməsidir. Audit yoxlama-ekspertizasının plan-proqramı sifarişçinin ilkin iqtisadi informasiyalarının analitik təhlili əsasında tərtib olunmuş hərəkət tədbiridir. Yeni auditor qəti əmin olmalıdır ki, sifarişçi ilə razılaşma əsasında yoxlama-ekspertiza işini haradan başlayıb və harada qurtarmalıdır. Bu plan-proqram audit yoxlama-ekspertiza işlərində hansı məsələlərin əhatə olunmasının kompleks planı olmaqla, ayrı-ayrı məsələlərə yanaşma metodikasını, sənədlərin öyrənilmə texnikasını, onların qarşılıqlı əlaqəsi və yekun nəticənin çıxarılmasının ilkin hipotezi hesab olunur. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza proqramı audit planlaşdırmasının tərkib hissəsi olmaqla, audit-prosedur qaydalarını nizamlayan və onu praktiki realizə edən sənəddir. O, bir növ audit yoxlama-ekspertizasının təlimat sənədi rolunu oynamaqla işin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Həmin proqramda ekspertiza olunacaq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ardıcılığı müəyyənləşdirilməli, bu əməliyyatların öyrənilməsi, onlara yanaşma metodikası seçilməlidir. Proqramda, həmçinin ayrı-ayrı sahələrin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların yoxlanılmasında hansı üsullardan istifadə olunması öz əksini tapa bilər. Audit yoxlama-ekspertizasına dair tərtib olunmuş proqram audit keçiriləcək təsərrüfat subyektinin istehsal xarak-

terindən asılı olaraq kompleks şəkildə öz əksini tapmalıdır. Ayırı-ayrı sahələrin tematik yoxlanılmasına dair tematik proqramlarda isə bir sahə üzrə təsərrüfat əməliyyatları əks olunmalıdır. Bütün hallarda tematik yoxlama proqramı ümumi audit yoxlama-ekspertizasının yoxlama proqramının tərkib hissəsi sayılır və ümumi proqramın əsas məqsədlərinin icrasına yönəldilir. Auditor yoxlama-ekspertizanın gedişatı zamanı proqramda nəzərdə tutulmayan hallarla rastlaşarsa, onları nəzarətdən keçirərək əvvəlcədən tərtib edilmiş proqrama daxil etməlidir. Audit yoxlama-ekspertizasına dair tərtib edilmiş proqramın bir növü test xarakteri daşımaqla, audit proseduruna nəzarət etmək və bütövlükdə audit olunan subyektin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının hamısını tədqiqata cəlb etmək məqsədini daşıyır. Audit yoxlama-ekspertizasına dair tərtib olunan proqramın təxmini forması aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Audit yoxlama-ekspertizasına dair proqram

Sifarişçi təsərrüfat subyektinin adı və ünvanı;

Auditin əhatə etdiyi dövr;

Auditin başlanması və tamamlanması;

Auditor qrupunun rəhbəri;

Auditor qrupunun tərkibi.

Sıra sayı	Tədqiq olunan sahələr, məsələlər	Audit keçirilən dövr	İcrası	Auditdə istifadə olunan üsullar və metodlar	Qeyd
1	2	3	4	5	6

Auditor qrupunun rəhbəri _____

VIII FƏSİL. AUDİTİN DƏLİL-SÜBUTLARI

8.1. Auditin dəlil - sübutlarının mahiyyəti, növləri və əldə edilməsi mənbələri

Auditin dəlil-sübutları dedikdə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində müəyyən edilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, digər daha ciddi faktları təsdiq və sübuta yetirən sənədlər və məlumatlar nəzərdə tutulur.

Bu dəlil-sübutlar xarakterinə, mahiyyətinə, təyinatına görə qruplaşdırıla bilər. Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar maddi mənimləmə xarakteri daşıyırsa, onlar sadəcə nöqsan və kənarlaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun üçün auditor yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qeydlər etməklə, yol verilmiş nöqsanların məzmununun qısa şərhini verməli və onun hansı normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmamasını göstərməlidir. Belə hallar yoxlanılan təsərrüfat subyektiində kütləvi xarakter daşıyırsa, auditor onları məzmununa görə qruplaşdırmalı və sadəcə olaraq bir neçə misal göstərməklə bu nöqsanları xüsusi reyestr tərtib edib yekun arayışına əlavə edə bilər. Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd təsərrüfat əməliyyatları aşkar edilərsə, ilk növbədə auditor bu əməliyyatların Azərbaycan Respublikasının hansı qanunverici və normativ aktlarına zidd olmasını konkret olaraq qeyd etməlidir. Həmçinin təsərrüfat əməliyyatını şərh etməli və nəticədə vurulmuş ziyanın, yaxud qeyri-qanuni gəlirin həcmi müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə auditor ziyanın təsdiqi üçün lazımi dəlil-sübut əldə etməlidir. Əgər audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində yoxlanılan təsərrüfat subyektinin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatında mənimləmə halları aşkar edilərsə, onların təsdiqi üçün ilkin sənədlər – dəlil-sübutlar olmalıdır.

Auditorun dəlil-sübutlarının geniş məzmunlu açılışı Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 18 dekabr 1997-ci il tarixli 16/1a sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditor sübutu» adlı milli standartda şərh edilmişdir. Bu standartda görə auditor dəlil-sübutları 2 istiqamətdən əldə edilə bilər:

- audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisənin özündən;
- yoxlanılan təsərrüfat subyektinin əlaqəli təşkilatlarından və ya fiziki şəxslərdən.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində nöqsan və qanun pozuntuları aşkar etdikdə müəssisədə aparılan əməliyyatlar qapalı təsərrüfat əməliyyatları olubsa, təbii ki, belə nöqsanların təsdiqi üçün təsərrüfat subyektinin məlumatları, ilkin sənədləri kifayətdir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyənləşdirilmiş çatışmamazlıqlar və nöqsanlar kənar təşkilatlarla, sifarişçi təşkilatlarla əlaqəlidirsə, bu zaman yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar olunmuş çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi üçün təsərrüfat subyektinin əlaqəli təşkilatlarından dəlil-sübutlar əldə edilməlidir. «Auditor sübutu» milli audit standartına görə, auditor dəlil-sübutu mahiyyətinə görə yazılı, şifahi və faktiki növlərə bölünür. Bir qayda olaraq yazılı dəlil-sübutlar sənədli dəlil-sübutlar hesab edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu daha ciddi auditor dəlil-sübutu sayılır. Belə dəlil-sübutlara audit yoxlama-ekspertizasında ciddi qanun pozuntuları və mənimləmə halları aşkar edilən zaman ehtiyac duyulur.

Şifahi sübutlar audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində aşkar olunmuş kənarlaşmalara şamil edilir. Auditor yoxlama arayışında bu kimi halların şərhini verməklə kifayətlənə bilər.

Faktiki sübutlar öz mahiyyətinə görə dəyişən olduğu üçün uçot-hesabat işlərinin müəyyən tarixə qalıqları və hesabat dövrünə iqtisadi göstəricilərin rəqəmlərlə şərhidir. Həmin standartla görə auditor dəlil-sübutu əldə etmək üçün müvafiq prosedur əməliyyatlar aparmalıdır. Belə ki, yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə uçot-hesabat işlərinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün auditorun müvafiq testlərdən istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Yeni auditor uçotun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq əvvəlcədən tərtib etdiyi suallara, yoxlanılan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin faktiki vəziyyətinə dair cavablar tapmalıdır.

Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflərin qiymətləndirilməsi və bu təhrifləri sübuta yetirmək üçün auditorun alternativ mühasibat yazılışları (müxəbirələşmələri) tərtib etməsi nəticəsində yekun qərar çıxarması vacibdir. Auditor yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların xarakterinə görə dəlil və sübutların digər formalarından da istifadə edə bilər. Auditor müəssisənin mal-material qalıqlarının seçmə üsulu ilə yoxlanılması nəticəsində aşkar olunan çatışmamazlığı dəqiqləşdirmək və qiymətləndirmək üçün mal-material qalıqları üzrə inventarlaşma üsulundan istifadə etməlidir. Müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətində müəyyən çatışmamazlıq varsa, bu zaman laboratoriya analizindən və yaxud mütəxəssis rəyindən istifadə olunması vacibdir. Müəssisənin debitor və kreditor əməliyyatlarında malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müəyyən çatış-

mamazlıqlar aşkar edilərsə, bu çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi üçün qarşılıqlı üzləşmə aktından istifadə olunması vacibdir.

Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərdə ciddi fərqlər aşkar edilərsə və bu fərqlərin maliyyə nəticələrinə əsaslı təsir göstərməsi ehtimalı olan zaman auditorun yoxlanılan dövr üçün alternativ mühasibat balansını tərtib etməsi zəruridir. Həmin dövr üçün baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları başdan-başa inventarlaşma edilib, yenidən dövriyyə cədvəlləri tərtib olunmalıdır.

Auditin dəlil-sübutlarında sadə hesablama, müşahidə, rəsmi sorğu üsullarından da istifadə etmək mümkündür. Bütün hallarda audit yoxlama-ekspertiza nəticəsində müəyyənləşdirilən çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalar bu və ya digər formada təsdiq edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanların daha dəqiq, daha geniş şərhini bu standartda əlavə olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\2 sayılı qərarı ilə «Auditor sübutları – xüsusi maddələrə əlavə baxılması» adlı standartında öz əksini tapmışdır. Belə standartda zərurət bu sahədə mövcud beynəlxalq standartların tələblərindən irəli gəlir. «Auditor sübutları–xüsusi maddələrə əlavə baxılması» adlı standartın əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının ayrı-ayrı xüsusi məbləğləri və digər məsələlərdə əlavə məlumatların, əlavə sübutların əldə edilməsinə xidmət etməkdir. Burada əsas etibarilə debitor və kreditor borcları, məhkəmə işləri, iddiaları haqqında sorğu qaydaları, uzunmüddətli investisiyaların dəyərini qiymətləndirilməsi və onların açıqlanması qaydaları öz əksini tapmışdır.

8.2. Auditin dəlil-sübutlarında daxili auditin yekun nəticələrindən istifadə edilməsi

Məlumdur ki, auditin dəlil-sübutlarında bir çox vasitələrdən istifadə edilir. Hər hansı bir sübut konkret faktlara və sənədlərə əsaslanmalıdır. Daxili auditin yekunlarından da auditin dəlil- sübutlarında əsaslı vasitə kimi istifadə oluna bilər. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, daxili audit təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin vəziyyətini müəyyənləşdirir. O, müəssisənin uçot-hesabat işlərinin aparılma qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət edən bir sistemdir. Daxili audit təsərrüfatdaxili bölmələr arasında resursların səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirən operativ idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Daxili audit həmçinin təsərrüfat daxilində istehsalın təşkili, istehsal prosesinə nəzarət, təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirən bir idarəetmə elementi olmaqla müəssisə-

nin, onun rəhbərinin və yaxud sahibkarın mənafeyinə xidmət edir. Təsərrüfatdaxili audit müəssisənin bütövlükdə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bir qayda olaraq təsərrüfatdaxili audit müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onun istehsal prosesinin ahəngdar təşkili-nə təsir edir və idarəetmənin müvafiq funksiyalarını yerinə yetirir. Yəni onun vəzifəsi rəhbərliyin qəbul etdiyi qərar və sərəncamların həmin müəssisənin şöbə və bölmələrində yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında lazımi informasiyanı təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərdən zəngin informasiya toplanı bilər və bu xarici audit üçün yararlı ola bilər. Bu zaman audit yoxlama-ekspertiza işlərində daxili auditin nəticələrindən auditor dəlil-sübut kimi istifadə edə bilər. Dəlil və sübutlar əsas etibarilə təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində səmərəli vasitə rolunu oynayır. Belə ki, təsərrüfatdaxili audit vasitəsilə mütemadi olaraq operativ qaydada bölmə və şöbələrə sərbəst fəaliyyət göstərən, hüquqi statusa malik olan törəmə müəssisələrdə monitorinqlər keçirilir və onun nəticələri barədə rəhbərliyə lazımi məlumatlar verilir.

Keçirilən monitorinqlərin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində bir çox kənarlaşmalar təsərrüfat əməliyyatları üzrə nöqsanlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, təhriflər, qanundan kənarlaşmalar öz əksini tapır. Əgər qeyd olunan hallar təsərrüfatdaxili auditin nəticələrində mütemadi olaraq təkrarlanırsa və onun aradan qaldırılması üçün heç bir praktiki tədbirlər görülmürsə, həmin faktlar xarici audit yoxlama-ekspertiza işlərində öz əksini tapa bilər və dəlil-sübut kimi mütemadiliyi daxili auditin nəticələri ilə təsdiqlənə bilər.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, müəssisə öz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri bazasında qurur. Bu prinsiplər aşağı və orta idarəedici korpusda ayrı-ayrı şöbə və bölmələr tərəfindən pozula bilər. Təsərrüfatdaxili audit nəzarət sistemini həyata keçirən zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsini qiymətləndirməlidir. Xarici audit yoxlama-ekspertiza işlərini həyata keçirən zaman bu işlərin həcmi böyük olduğu üçün daxili auditin monitorinq yoxlamalarının nəticələrinə istinad etməklə müvafiq fikir yürüdə bilər. Təsərrüfatdaxili auditin funksiyalarından biri də müvafiq qaydada təmatik yoxlamaların keçirilməsidir. Ayrı-ayrı sahələrdə yol verilmiş qanunsuzluqlar, kənarlaşmalar və uçotda pozuntular bütövlükdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsi üzrə fikir yürütməyə əsas verir. Yəni yol verilmiş nöqsanlar bütün şöbə və bölmələrdə təkrarlanırsa, auditor bu sahədə müvafiq qərar qəbul etməklə təsərrüfatdaxili auditin nəticəsinin

yoxlanmasına istinad edə bilər. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində dəlil və sübutlarla təsərrüfatdaxili bölmə və şöbələrde idarəetmənin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Daha doğrusu, təsərrüfatdaxili nəticələrdən istifadə edilməsində müvafiq qaydalara əməl olunmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəyyənləşdirdiyi bir sıra qanun pozuntuları, uçotdan kənarlaşmalar və ciddi əhəmiyyətə malik olmayan nöqsanları qruplaşdırmalı, əgər eyni tipli nöqsanlara mütemadi olaraq yol verilmişdirsə, həmin nöqsanların təsərrüfatın ümumi səmərəliliyinə təsiri qiymətləndirilməlidir. Bu zaman öz fikrini qətiləşdirmək, möhkəmləndirmək üçün auditor təsərrüfatdaxili auditin nəticələrinə istinad edə bilər. Təcrübədə bir çox hallarda bu tipli nöqsanlar, kənarlaşmalar uçot və hesabat işləri ilə əlaqədar olur. Həmin nöqsanlara şöbələrde, bölmələrdə yol verilir və bunlara bir çox hallarda ciddi əhəmiyyət verilmir. Lakin uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar forma etibarilə əhəmiyyətli olmasa da, onları qruplaşdırdıqda və təhlil etdikdə müəyyən rəyə gəlmək mümkündür.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman daxili auditin nəticələrindən uçot-hesabat işləri ilə yanaşı digər məsələlərinə - marketing tədqiqatı, satış əməliyyatı, satışın təşkili, menecerin idarəetmə səviyyəsi kimi məsələlərin qiymətləndirilməsində də istifadə edə bilər.

Auditorun dəlil-sübutu kimi digər halların təsdiqi və qiymətləndirilməsində daxili auditin nəticələrindən istifadə edilən zaman həmin halların daxili auditin arayışlarında qiymətləndirmə səviyyəsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bir çox hallarda təsərrüfatdaxili auditin nəticələrində müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlar lazımınca qiymətləndirilmir və yaxud həmin nöqsanların aradan qaldırılması üzrə əməli təkliflər hazırlanıb rəhbərliyə təqdim edilmir. Belə yanaşmalar onu sübut edir ki, təsərrüfatdaxili auditin nəzarət sistemi lazımi səviyyədə qurulmamış və bütövlükdə onun idarəetməyə təsir dərəcəsi müvafiq səviyyədə deyildir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfatdaxili auditin səmərəliliyi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda təsərrüfatdaxili audit bütövlükdə təsərrüfatın daxilindəki nəzarət sistemində səmərəli təsir dərəcəsi qiymətləndirilməli və onun təşkili proseduralarına diqqət yetirilməlidir. Daxili audit işinə baxılması və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Daxili audit işinə baxılması» adlı milli standartında geniş şərh edilmişdir. Həmin standartda daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərinin həcmi,

onun nəzarət və xidmət sferasının hədləri müəyyənləşdirilmiş və qiymətləndirmək qaydaları dəqiqləşdirilmişdir. Xarici auditlə daxili auditin qarşılıqlı əlaqələri və onların tənzimlənməsi qaydaları, xarici auditdə daxili auditin nəticələrindən istifadə edilməsi prosedurları verilmişdir.

8.3. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində dəlil-sübutların təsdiqi və möhkəmlənməsində üçüncü şəxs kimi ekspert – mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsinin geniş təcrübəsi mövcuddur. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərindən və istehsalın texnoloji prosesindən irəli gələn bir çox hallarla üzləşilir. Auditor məhsul istehsalında texnoloji prosesə əməl edilməsi, iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisinin təsdiqi məsələlərində və digər sahələr üzrə mütəxəssis olmaya bilər. Belə halda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin sahələri üzrə spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, texnoloji proseslərin gözlənilməsini qiymətləndirmək üçün auditor ekspert-mütəxəssislərin rəy və təkliflərindən istifadə etmək məcburiyyətindədir. Auditin yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssislərin rəyindən istifadə qaydaları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 10 fevral 2001-ci il tarixli 75/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ekspertin işindən istifadə» milli standartlarında öz əksini tapmışdır. Bu standart (ISA 620 «Using the Work of an Expert») beynəlxalq audit standartları əsasında hazırlanmış və əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza işində sübut kimi ekspert-yoxlama işi qaydalarına dair tövsiyələr verməkdən ibarətdir. «Ekspertin işindən istifadə»yə dair milli audit standartı 2 hissədən ibarət olmaqla, əsas etibarını ekspertin işindən istifadə zəruriliyini və qaydalarını müəyyənləşdirir. Həmin standarta görə ekspert-mütəxəssislərin dəvət olunması zəruriliyi ekspertiza işi aparılan zaman müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilməsi ilə əlaqədardır. Digər bir halda isə, hər hansı məsələyə obyektiv qiymət verilməsi üçün sifarişçi tərəfindən ekspert-mütəxəssis dəvət oluna bilər. Həmin standarta görə ekspert-mütəxəssislərin dəvət olunması zamanı aşağıdakı halların nəzərə alınması vacib sayılır:

- aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin (torpağın, bina-qurğu, digər avadanlıqların, incəsənət əsərlərinin və qiymətli daşların) qiymətləndirilməsi;
- aktivlərin miqdarının və ya fiziki aşınma vəziyyətinin müəyyən edilməsi (təbii ehtiyatların, yeraltı ehtiyatların, neft ehtiyatlarının), habelə

qurğu və avadanlıqların qalan istismar müddətinin təhlili, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmnin müəyyən edilməsi - qiymətləndirilməsi;

- müqavilələrin, sazişlərin və digər sövdələşmələrin qanunverici, normativ aktlara uyğun olaraq hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi;

- məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsi.

Həmin standartda görə əmlakın qiymətləndiriciləri, hüquqşünaslar, texnoloqlar, mühəndislər ekspert-mütəxəssis ola bilər. Lakin standartların müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılması şəraitindən, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq digər sahə mütəxəssislərinin də ekspert olması istisna edilmir. Ekspert xidmətini yerinə yetirən mütəxəssis bu sahədə böyük praktik-təcrübəyə və dərin nəzəri biliklərə malik olmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasında dəlil və sübutların təsdiqi məqsədilə dəvət olunan ekspert-mütəxəssislər məhkəmə, mühasibat və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən ekspert-mütəxəssislər kimi xüsusi statusa malik deyillər. Burada ekspert-mütəxəssislərin diplomu, lisenziyası və digər təsdiqedicilərin sənədləri ekspert biliyinin sübutu ola bilər. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə qaydaları da «Ekspert işindən istifadəyə dair» milli audit standartının müvafiq maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin standartda uyğun olaraq ekspert işinin həcmi, müddəti və digər şərtləri sifarişçi və ekspert tərəfindən müəyyən edilməli, razılaşdırılmalı və müvafiq qaydada sənədləşdirilməlidir. Müstəqil ekspertin audit yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb edilməsi auditorla ekspert arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Həmin müqavilədə ekspertizanın predmeti, məqsədi, həcmi, tədqiqat üçün informasiya mənbələri, ekspert hesabatının forma və məzmunu, ekspertin rəy və nəticələrinə hansı formada auditor sübutu kimi baxmağın mümkünlüyü təmin edilməlidir. «Ekspert işindən istifadəyə dair» milli audit standartında da həmçinin ekspert-mütəxəssislərin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin qaydası öz əksini tapmışdır. Bu standartda görə ekspert-mütəxəssislərin yerinə yetirdiyi iş ekspertlə auditor arasında bağlanmış müqavilənin tələblərinə cavab verməlidir. Ekspert rəy və nəticələrində öz əksini tapmış informasiyalar və iqtisadi göstəricilər yoxlanılan müəssisənin mühasibat və digər uçot məlumatlarına uyğun olmalıdır. Ekspertin istifadə etdiyi qiymətləndirmənin ilkin şərtləri və metodları maliyyə-mühasibat hesabında olan şərtlərə və metodlara uyğun olmalıdır. Ekspert işində istifadə olunan hesablama və digər tədqiqat nəticələrində yeri gəldikdə Azərbaycan Respublikası qanunverici və normativ hüquqi aktlarına istinad edilməlidir.

Ekspertin təqdim etdiyi rəy-nəticələr aydın, qərəzsiz və dəqiq olmalıdır. Bir qayda olaraq auditor yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssis rəyindən istifadə etmişdirsə bu, həmin sahə üzrə auditoru mövcud əməliyyatlar üzrə məsuliyyətdən azad etmir. Əgər auditor ekspert-mütəxəssis rəyində məntiqi nəticə görmürsə və ya ekspert-mütəxəssisə qarşı ciddi inamsızlıq yaranarsa, ekspert-mütəxəssis tərəfindən yerinə yetirilən iş və xidmətlərin nəticəsində verilən rəyə alternativ rəyin hazırlanmasını təşkil etməyə borcludur.

Buna görə də ekspert-mütəxəssisin rəy və nəticələrində müvafiq prinsipial məqamlar öz əksini tapmalıdır. Bütövlükdə götürdükdə ekspert-mütəxəssisin rəy və nəticələrinin üç hissədən ibarət olması təklif olunur: ümumi prinsiplər - giriş hissə, tədqiqat, nəticə və təkliflər. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb edilmiş ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin yekun arayışlarında bunlar əksini tapmalıdır: yoxlanılan obyektin adı, ünvanı, yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin həcmi, xarakteri, ötən dövrdə analoji ekspert-mütəxəssis rəylərindən bu sahədə istifadə edilməsi və onların nəticələri, həmin ekspertin yerinə yetirdiyi işlərin əsasında verdiyi təkliflər nəticəsində əldə edilən müvafiq dəyişikliklər və s. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrinin giriş hissəsində, həmçinin yerinə yetirilən işlərdə və xidmətlərdə hansı metod və vasitələrdən istifadə edildiyi qeyd edilməli, ekspert aparan mütəxəssisin adı, soyadı, atasının adı, ixtisas dərəcəsi, həmin sahədə müvafiq iş təcrübəsi, yoxladığı şəraitin, ekspertiza etdiyi hər hansı bir halın tarixi və ekspertiza üçün əldə etdiyi materialların ünvanı göstərilməlidir. Ekspert-mütəxəssislərin rəyinin giriş hissəsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ekspertiza üçün bağlanan müqaviləyə uyğun olması göstərilməlidir. Əgər bu sahədə dəyişiklik edilibsə, o rəsmi razılaşdırılmalıdır. Ekspert-mütəxəssis həmçinin öz rəy və nəticələrini rəsmiləşdirən zaman onun giriş hissəsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ekspertizası zamanı hansı qiymətlərdən istifadə etdiyinin hüquqi bazasını da göstərməlidir. Bir qayda olaraq ekspert-mütəxəssislərin verdiyi rəy və təkliflərin tədqiqat hissəsində tədqiqatın aparılma prosesi, onun metodikası, ardıcılığı və əldə edilən nəticələr faktlarla qeyd edilməlidir. Hər hansı analitik bir sahə üzrə aparılan ekspertiza işlərinin nəticələri bu fəsildə ayrıca öz əksini tapmalıdır. Əgər ekspertiza bir neçə əlaqəli sahədə aparılırsa, bunların nəticələri bir bölmədə göstərilə bilər. Ekspert-mütəxəssisin apardığı tədqiqatın nəticələri mümkün qədər sadə və oxunaqlı qaydada şərh edilməlidir. Bu ekspert rəyində ekspertiza üçün tətbiq olunan metodik vəsaitlərdən, müxtəlif modellərdən, hesablama metodikasından istifadə edilmişsə, onların tarixi, normativ hüquqi sənədlərin dərc edildiyi orqanın ünvanı və müəllifi göstərilməlidir.

Əgər ekspert-mütəxəssis apardığı tədqiqat sahəsində xüsusi və spesifik terminlərdən istifadə etmişdirsə, bu terminlərin izahını və onun mənbəyini göstərməlidir.

Ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin yekun rəyi audit-yoxlama arayışının nəticə hissəsində öz əksini tapmalıdır. Bu zaman ekspert-mütəxəssis qarşısında duran hər bir sual mütləq cavablandırılmalıdır. Əgər yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirəcəyi iş və xidmət, yaxud aparacağı tədqiqat obyektiv və subyektiv səbəblərdən mümkün olmamışdırsa, bu barədə yekun arayışının nəticə hissəsində mütləq qeydlər edilməlidir.

Ekspert-mütəxəssisin yekun-nəticə arayışı audit yoxlama-ekspertiza işlərində vacib sənəd sayıldığı üçün burada bəzi rekvizitlərin, o cümlədən arayışa əlavə edilən sənədlərin adları, ünvanı, tarixi və hansı təşkilatlardan verildiyi dəqiq göstərilməlidir. Ekspert-mütəxəssisin yekun-nəticə arayışı ekspert aparan mütəxəssis tərəfindən (adı, soyadı, atasının adı göstərilməklə) imzalanmalıdır. Arayışda, həmçinin onun tərtib olunduğu tarix qeyd edilməlidir. Bir qayda olaraq yekun-nəticə arayışının iki nüsxədən ibarət tərtib olunması vacibdir.

8.4. Auditin dəlil-sübutunun rəsmiləşdirilməsi

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı aşkar edilən nöqsan və neqativ halların təsdiqi, sübuta yetirilməsi üçün müvafiq dəlillərin əldə edilməsi, sənədləşdirilməsi yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli, nəticəli olmasının ən vacib amillərindən biri hesab edilir. Belə ki, bir çox hallarda auditorun apardığı yoxlama-ekspertiza nəticəsində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində kifayət qədər nöqsanların və bəzən əmlakın mənimlənməsi kimi neqativ halların aşkar edilməsinə baxmayaraq, onların təsdiqi üçün lazımi qədər dəlil və sübut toplanılmır. Ona görə də aparılan yoxlama-ekspertiza işi nəticəsiz və səmərəsiz olur. Odur ki, audit yoxlama-ekspertizası arayışında faktlar olduqca dəqiq və konkret göstərilməli, müvafiq dəlil və sübutla əsaslandırılmalıdır. Həmin faktları təsdiq edən dəlil və sübutlar auditin işçi sənədi sayıla bilər. Bu sənədlər xarakterinə görə bir neçə istiqamətə ayrılır:

- qanunverici və normativ aktların pozulması, onların əsasında baş verən halların nəticəsi;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində uçot-hesabat qaydalarının pozulması və bu sahədə mövcud normativ sənədlər;
- maddi əşyaların, pul vəsaitlərinin birbaşa və dolay yolla mənimlə-

nilməsini təsdiq edən sənədlər;

- müəssisənin fəaliyyət istiqamətində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan hallar və məhsul istehsalında texnoloji proseslərə əməl olunmasına dair normativ sənədlər;

- sair sənədlər (müqavilələr, sazişlər, alqı-satqı sövdələşmələri və bu sahədə mövcud normativ qaydalar).

Qanunverici və normativ aktların pozulması ilə ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının da pozulmasına yol verilə bilər. Ona görə də auditor təsərrüfat əməliyyatının ilk növbədə qanunverici və normativ aktların tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini qiymətləndirməlidir. Əgər hər hansı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatı qanunverici və normativ aktların tələblərinə ziddirsə və bunun nəticəsində dövlətə, ictimaiyyətə, sahibkara maddi ziyan dəymişdirsə, bu ziyanın həcmi müəyyənləşdirilməli və arayışda müvafiq qeydlər aparılmalıdır.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlamasında aşkar edilən qanunsuzluqların hansı qanunun, hansı normativ hüquqi aktın tələblərinə zidd olması konkret olaraq göstərilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəssisənin uçot-hesabat işlərinin normativ hüquqi bazası da qiymətləndirilməlidir. Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş çatışmamazlıqlar nəticəsində mənimləmə hallarının və digər bu kimi qanuna zidd əməliyyatların sübuta yetirilməsinin sənədləşməsi çox mürəkkəb və məsuliyyətli işdir. Burada iki hal mövcuddur: hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində pul və maddi aktivlərin mənimlənməsi; uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində yaranmış təhriflər.

Auditor birinci növbədə uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar nəticəsində pul və maddi aktivlərin mənimlənməsi halının sübuta yetirilməsi üçün qanunsuz əməliyyatları təsdiq edən ilkin sənədləri müvafiq qaydada götürüb yoxlama-nəticə arayışına əlavə etməlidir. Belə ilkin sənədlər əmək haqqı üzrə hesablaşma-ödəmə cədvəli, kassa mədaxil, məxaric orderi, nağdsız aparılmış bank əməliyyatları üzrə ödəmə tapşırıqları, mal-material qiymətlilərinin anbara mədaxil və məxaric edilməsi qaimələri, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin inventarlaşma aktları, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin silinməsinə dair sənədlər, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dəyərini təsdiq edən ilkin sənədlər, məhsul istehsalı və satışına dair hesab-fakturalar və sair ola bilər.

İkinci halda, əgər mühasibat sənədlərində və maliyyə hesabatları formalarında yol verilmiş təhriflər nəticəsində iqtisadi göstəricilərdə süni şi-

şırtmələr yaradılmışdırsa, bu kimi halların təsdiqi və sübutu üçün auditor alternativ formada maliyyə hesabatları və mühasibat yazılışları tərtib etməlidir.

Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş nöqsanlara sübut və dəlil kimi daxili auditin nəticələrindən də istifadə edilə bilər. Burada sadəcə olaraq seçmə üsulu ilə aparılmış yoxlama əməliyyatlarında aşkar edilmiş kənarlaşmalar audit-yekun arayışında qeyd edilməklə, yeri gəldikdə daxili audit-yoxlama arayışlarının nəticələrinə istinad edilməklə həmin arayışların bir neçəsi dəlil və sübut üçün yekun arayışına əlavə edilə bilər.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində dəyən ziyanın, yaxud əldə edilən gəlirlərin təsdiqinin sənədləşdirilməsində bir neçə üsuldən istifadə edilə bilər. Bu kimi halların təsdiqində vacib sənədlər kimi laboratoriya analizinin nəticəsi, mütəxəssislərin verdiyi yekun - rəy arayışı, auditorun özünün müşahidəsi altında aparılan sınaq işlərinin nəticələrini göstərmək olar. Bu proseslərin sənədləşdirilməsi formaca müxtəlif olsa da, məzmun etibarı ilə eynidir, yəni məhsul istehsalı üzrə texnoloji proseslərdə yol verilmiş kənarlaşmaların nəticələrinin rəsmiləşdirilməsindən ibarətdir. Bu halların sənədləşdirilməsi qaydası aşağıdakı kimi ola bilər:

- auditorun şəxsi müşahidəsi nəticəsində aparılan eksperimentlərin nəticəsi şahidlərin iştirakı ilə yerindəce aktlaşdırılmalı və bu barədə audit-yoxlama yekun arayışında qeydiyyata aparılmalıdır.

Digər hallarda, yeni mütəxəssis-ekspertlərin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlər nəticəsində məhsul istehsalı prosesində yol verilmiş nöqsanlara dair yekun rəyi və onu təsdiq edən laboratoriya analizinin verdiyi nəticə-arayışı, yoxlama-yekun arayışına əlavə edilməklə bu barədə yekun arayışda müvafiq qeydlər aparılmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı sahələrin və istehsalın spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq bir sıra fərqli hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, müəssisənin rəhbərliyinin aldadılması yolu ilə bir çox kiçik həcmli təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına rast gəlinir ki, bunlar da əksər hallarda pul vəsaitlərinin və maddi əşyaların mənimsənilməsi ilə bağlı olur. Belə hallara misal olaraq pensiya ödənişlərində, məzuniyyət haqqlarının ödənişlərində, həmçinin müqavilələrin bağlanması və icrasında qiymətlərin-taariflərin təhrif olunmasına rast gəlmək olar. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində belə halların sübuta yetirilməsi üçün sənədləşdirmə aparılmalıdır. Bir qayda olaraq bütün bu kimi hallar ümumiləşdirilir, yoxlama-yekun arayışının müvafiq hissəsində qeydlər aparılır.

IX FƏSİL. AUDİT YOXLAMA NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YEKUN SƏNƏDLƏRİNİN TƏRTİB EDİLMƏSİ METODİKASI

9.1. Auditin yekun sənədlərinin məzmunu və struktur tərkibi

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkili, aparılması və yoxlama nəticələri üzrə müvafiq təkliflərin hazırlanması bilavasitə audit yekun sənədlərinin tərtibindən asılıdır. Audit yekun sənədləri dedikdə, yoxlama-ekspertiza yekun-nəticəsi üzrə tərtib edilmiş akt, arayış və rəylərə əlavə edilmiş müvafiq sənədlər nəzərdə tutulur. Audit yoxlama sənədlərinin tərtib olunma qaydası, onun təxmini struktur quruluşu, əlavə arayışların forması, xüsusi yığma cədvəlləri Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının 4 fevral 1997-ci il tarixli 10/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditorun yekun sənədləri» və Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 9 dekabr 2000-ci il tarixli 66/4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditor rəyləri» adlı milli standartlarda öz əksini tapmışdır. Bu standartlarda auditorun yekun sənədlərinin mahiyyəti, məzmunu, forması və onların tərtib və təqdim olunması, saxlanması qaydaları göstərilməklə, onların təqribi struktur tərkibi müəyyən edilmişdir. Həmin standartlarda, həmçinin audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin (faktların, nöqsanların, çatışmazlıqların) və onların aradan qaldırılmasına dair təkliflərin audit yekun sənədində əks olunması qaydaları göstərilmişdir. Audit yekun sənədləri milli standartda auditin nəticə-yekun sənədi sayılan yoxlama-nəticə aktı və onun əsas bölmələrinin təqribi quruluşu verilmişdir. Bu standartın 7-ci və 8-ci maddəsinə əsasən təqribən 16 bölmədən ibarət olması təklif edilir. Bu bölmələr təqribən giriş hissə, əvvəlki auditin nəticələrinin aradan qaldırılmasına dair xüsusi bölmə, sifarişçi haqqında məlumat, bank və kassa əməliyyatları, hesablaşma və kredit əməliyyatları, istehsal və məhsul satışına dair yoxlama nəticələri, əsas vəsaitlər, mal-material qiymətliləri, əmək və əmək haqqı, istehsal xərcləri və maya dəyəri, maliyyə nəticələri, kapital qoyuluşları, mühasibat uçotu və hesabatların vəziyyəti, auditin nəticəsi üzrə təkliflər, akta əlavələr, aktın imza edilməsinə dair bölmələri əhatə edir.

Standartda göstərilən 16 bölmə təcrübədə olduğu kimi tətbiq olunmasa da, onların bu və ya digər bölmələri birləşdirilməklə təxminən məzmun etibarı ilə bu struktur təmin edilməlidir.

«Auditin yekun sənədləri» milli standartının 9-28-ci maddələrində audit yoxlama-ekspertiza aktının bütün bölmələrinin ilkin adı, tərtib edilmə qaydası əyani misallarla göstərilmişdir. Auditin yekun-nəticə arayışının

quruluşuna uyğun olaraq onun tərtib edilmə metodikası müxtəlifdir. Belə ki, bir sıra hallarda yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar, ciddi qanun pozuntuları qruplaşdırılır və yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdıqdan sonra akt tərtib edilir. Bu, audit yoxlama- yekun sənədinin tərtibində çox da səmərəli sayılan metod hesab edilmir. Digər hal isə, yeni audit yekun sənədi sayılan yoxlama-nəticə aktının müvafiq bölmələri və bütövlükdə strukturunun əvvəlcədən maketi hazırlanır və yoxlama-ekspertiza işlərinin gedişatı zamanı aşkar edilən çatışmamazlıqlar, nöqsanlar, qanun pozuntularına aid həmin bölmələrə uyğun olaraq müvafiq qeydlər aparılır və qiymətləndirilir. Audit yoxlama-ekspertiza işinin yekunlaşma ərəfəsində əvvəlcədən hazırlanmış yekun sənədinin maketi bir daha nəzərdən keçirilir, müvafiq düzəlişlər və əlavələr edilir, tez bir zamanda yoxlama-nəticə aktı formalaşdırılır. Yoxlama-ekspertizanın bu təcrübəsi audit yekun sənədinin tərtibatının səmərəliliyinə birbaşa keyfiyyət baxımından təsir etməklə vaxt baxımından böyük qənaətlə nəticələnir.

Auditor yoxlama-ekspertiza aparan zaman bu və ya digər sahədə müvafiq rəyə gəlməsi üçün, iqtisadi göstəricilərin toplanması, onların qruplaşdırılması və əlaqəli göstəricilərlə üzləşdirilməsi və digər bu kimi məsələlərdə yığma cədvəllərindən, xüsusi arayışlardan istifadə edir. Bu arayışlar əlavə sənədlərin tərkib hissəsidir və onların formaları, tərtib olunma qaydaları «Auditorun yekun sənədləri» adlı milli standartın 1, 2, 3, 4, 5, 6, 6/1, 6/2, 6/3, 6/4, 7 sayılı əlavə arayışlarında öz əksini tapmışdır. Bu arayışlar əsasında müəssisənin bankdan alınan nağd pulların, debitor və kreditor borcların hərəkətinə, gəlir və xərclərin dövriyyəsinə, pul vəsaitlərinin maddi dəyərlərin inventarlaşması, nağd pulların maddi dəyərlərin mühasibat qalıqına dair göstəriciləri müvafiq tarixə qalıqları ilə üzləşdirilməsinə dair məlumatlar yığma cədvəlin vasitəsilə tərtib olunub və yekun müqayisədə istifadə edilir. Bu cədvəllərlə yanaşı, «Yekun sənədlər» adlı milli audit standartında bir sıra sənədlər, o cümlədən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində aşkar edilən nöqsan və çatışmamazlığa dair arayış, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditinə dair sənədlərin siyahısı, maddi-məsul şəxslərin sərəncamında olan maddi qiymətliyərin yoxlanılmasında istifadə edilən mühasibat-arayışın formaları verilmişdir.

Auditin yekun sənədinin tərkib hissələrindən biri də «Auditor rəyləri»dir. Bu rəylərin forma, məzmun və tərtib edilmə qaydaları qeyd etdiyimiz kimi «Auditor rəyləri» adlı milli standartda öz əksini tapmışdır.

Auditorun rəyləri formaca müxtəlif olsa da, məzmun və məqsəd baxımından eynidir, yəni bu və ya digər təsərrüfat subyektinin bütövlükdə və yaxud ayrı-ayrı məsələlər üzrə audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticə-yekun

sənədidir. Başqa sözlə, auditorun hər hansı bir təsərrüfat əməliyyatlarına verdiyi qiymət bu rəydə öz əksini tapır. Ona görə də auditorun rəyi müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının doğru-düzgünlüyünü, maliyyə-mühasibat hesabatlarında iqtisadi göstəricilərin düzgün əks etdirilməsini, mühasibat uçotunun müasir vəziyyətini və digər məsələləri qiymətləndirən rəsmi sənəddir.

Auditor rəyləri rəsmi sənəd olduğu üçün yoxlama-ekspertiza aparan şəxsin rəsmi imzası və möhürü ilə təsdiq edilməlidir. Auditor rəyləri Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyinə uyğun olaraq təyin edilmiş ekspertizanın rəyi ilə bərabər tutulur. Ona görə də auditor rəyləri dövlət icraedici və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə proseduraları üçün hüquqi sənəddir. Auditor rəylərinin əsas bölmələrinin struktur tərkibi və bu bölmələrin tərtib edilmə qaydaları «Auditor rəyləri» milli standartın altıncı bəndində əyani misal şəklində verilmişdir. Həmin maddəyə uyğun olaraq auditor rəylərinin birinci bölməsində audit aparan sərbəst auditor (auditor təşkilatı barədə məlumat), ikinci bölmədə auditor rəyinin ünvanlandığı fiziki və hüquqi şəxs barədə qısa xarakteristika, üçüncü bölmədə audit aparan təşkilat və şəxs haqqında müvafiq məlumatlar, dördüncü bölmədə aparılan ekspertiza işlərinin məzmunu, beşinci bölmədə təqdim olunan mühasibat-maliyyə hesabatları haqqında auditor rəyi və ya yoxlama-ekspertiza aparılan subyekt haqqında auditorun yekun rəyi-qiyməti göstərilir. Bu rəylərdə həmçinin auditor rəyinin tərtib olunma tarixi, auditor təşkilatının (firmasının) ünvanı və eyni zamanda auditor rəyinin təsdiq edilməsi öz əksini tapmalıdır. Auditor rəyi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi formada verilir və ciddi uçot blanklarına bərabər tutulur. Auditor rəyləri şərtsiz müsbət, şərti müsbət və yaxud mənfi ola bilər.

«Auditor rəyləri» milli standartına uyğun olaraq auditor bir sıra hallarda maliyyə hesabatı haqqında rəy verməkdən imtina edə bilər və aparılan yoxlama-ekspertiza nəticələrini başqa hesabat formasında rəsmiləşdirə bilər. Auditor yoxlama-ekspertizasının nəticə-sənədi olan rəydə əgər əlavə qeydlər edilməsi zəruridirsə, onda yoxlamanın məzmunu və təsdiqləyici qeydin mənası haqqında yanlış fikrə yol verməmək üçün düzgün şərhini verməlidir.

Bir qayda olaraq auditor rəyi iki nüsxədən ibarət tərtib edilir. Bunlardan biri sifarişçi təşkilat, yəni audit yoxlaması aparılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edilir, digəri isə auditor təşkilatlarında və yaxud müstəqil auditorlarda saxlanılır. Auditorun verdiyi rəylərə qeyd etdiyimiz bölmələr saxlanılmaqla lazım gəldikdə əlavə qeydlər də edilə bilər.

«Auditor rəyləri»nin milli standartında, həmçinin bu rəylərin verilməsindən imtina qaydaları da şərh edilmişdir. Belə ki, auditor rəyinin verilməsindən imtina edilməsi bir sıra səbəblər, o cümlədən əsas etibar ilə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin gedişatı zamanı aşkarlanan faktların təsdiqi və sübutu üçün lazımı şərait yaradılmaması ilə bağlı ola bilər.

9.2. Uçot-hesabat sənədlərində çatışmamazlıqlar və kənarlaşmaların aşkar edilməsi zamanı auditorun mövqeyi

Uçot və hesabat sənədlərində çatışmamazlıqların, kənarlaşmaların aşkar edilməsi və onların qiymətləndirilməsi yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlarının sənədləşdirilməsinin tərkib hissəsidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin böyük bir hissəsini mühasibat sənədləri və maliyyə hesabatları təşkil edir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman uçot-hesabat sənədlərində aşkar edilmiş çatışmamazlıqlar və kənarlaşmaları təhlil etməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu çatışmamazlıqlar, kənarlaşmalar xarakterinə, məzmununa, təyinatına və nəticələrinə görə müxtəlifdirlər. Belə ki, baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanlar məqsədli və məqsədsiz, nəticəli və nəticəsiz ola bilər. Buna görə də qeyd etdiyimiz kimi, auditor bu və ya digər tipli mühasibat əməliyyatları ilə üzləşdikdə onlara bir sıra mövqedən yanaşmalıdır. Daha doğrusu, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların iqtisadi məzmununa görə uçot-hesabat işlərində yol verilmiş kənarlaşmalarla bağlılığı, yaxud qanunverici normativ aktlara zidd olan əməliyyatlar olduğu müəyyənəşdirilməlidir. Auditor həmçinin həmin təsərrüfat əməliyyatlarının hansı xarakterə malik olmasını, yeni mənimsemə xarakteri daşdığını və yaxud sadəcə olaraq uçot-hesabat sənədlərinin dərinə dərk edilməməsi üzündən nöqsanlara yol verdiyini qiymətləndirməlidir.

Auditor müəssisədə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman mühasibat və hesabat sənədlərində aşkar etdiyi kənarlaşmaların, çatışmamazlıqların nəticə baxımından maliyyə göstəricilərində hansı fəsadlara səbəb olduğunu da qiymətləndirməlidir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərində aşkar edilmiş kənarlaşmalar və çatışmamazlıqlar iki hissəyə bölünür: uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər; ciddi nöqsanlar və pozuntular. Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər dedikdə, hesabat sənədlərinin düzgün doldurulmaması, maliyyə nəticələrinin düzgün hesablanmaması, maliyyə hesabatları ilə digər iqtisadi göstəricilərin düzgün əlaqələndirilməməsi və sair bu kimi hallar başa düşülür. Bir qayda olaraq təc-

rübədə belə təhriflərə iki mövqedən yanaşılır: məqsədli təhriflər və məqsədsiz, yəni təsadüfi təhriflər.

Mühasibat və maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhrifləri aşkar edən zaman auditorun mövqeyi, yəni bu təhriflərin qiymətləndirilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 17 may 2000-ci il tarixli 55\3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar edildikdə auditorun hərəkəti qaydası» adlı standartda geniş formada öz şərhini tapmışdır. Həmin standartın ikinci bölməsinə görə mühasibat hesabatlarında təhriflər, uçotun təşkili və aparılmasında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydaların pozulması səbəbindən məlumatların düzgün göstərilməməsi qəsdən və ya təsadüfdən ola bilər. Həmin milli standartın müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq mühasibat və maliyyə hesablarında qəsdən təhrif olunmuş məlumat və iqtisadi göstəricilər müəssisənin məsul şəxslərinin qabaqcadan nəzərdə tutduqları məqsədə çatmaq üçündür. Yəni bu və ya digər müəssisənin rəhbərliyi qabaqcadan planlaşdırdığı birbaşa mənimsemə və yaxud mənfəət və gəlirlərin vergidən yayındırılması məqsədilə mühasibat-maliyyə hesabatlarında düşünülmüş formada hesabat göstəricilərini dəyişdirir, azaldır və yaxud düzgün göstərmir. Belə hallar adətən mənimsemə ilə nəticələnir. Digər halda, yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində mühasibat hesabatlarında və digər əməliyyatların rəsmiləşdirilməsində texniki olaraq nəzarətsizlikdən, yaxud təcrübəsizlikdən bir sıra səhvlərə yol verilir. Əgər belə hallar heç bir mənimsemə, maddi ziyan və ya vergidən yayınma halları ilə nəticələnməmişdirsə bu məqsədsiz təhrif hesab edilir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman hər iki hal üçün müvafiq təhlil aparmalı, onları məntiqi və iqtisadi baxımdan əsaslandırılmaqla qiymətləndirməlidir. Əgər mühasibat-maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflər (məqsədli, məqsədsiz) auditor tərəfindən düzgün təhlil edilmirsə və real nəticə çıxarılmırsa, bu, auditor üçün mənfi hal hesab edilir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti audit yoxlama-ekspertizası edilən zaman məqsədli, məqsədsiz təhriflər aşkar edildikdə auditorun mövqeyinin xüsusiyyətləri «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar edildikdə auditorun hərəkəti qaydası» adlı milli standartın dördüncü fəslində öz əksini tapmışdır. Həmin milli standartın müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq aşkar edilmiş təhriflərin əhəmiyyətliliyi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda auditor belə təhriflərin nəticəsində yaranmış audit riskinə də öz mövqeyini bildirməlidir. Auditor mühasibat-maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflərin səbəblərini aşkar etməli və onları digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirməklə nəticəni qiymətləndirməlidir.

Bir çox hallarda mühasibat-maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflər müəssisənin daxili nəzarət sisteminin lazımi səviyyədə qurulmaması ilə izah edilir. Ona görə də auditor maliyyə-mühasibat hesabatında aşkar edilmiş təhrifləri daxili nəzarət sisteminin mövqeyindən də qiymətləndirməlidir. Auditor maliyyə-mühasibat hesabatlarında yol verilmiş təhriflərin aradan qaldırılması istiqamətində də öz əməli təkliflərini verməlidir. Belə ki, təcrübədə maliyyə-mühasibat hesabatında yol verilmiş təhriflər illərlə təkrarlanır və bəzən də nəzarətsizlik üzündən məqsədsiz təhriflər bilavasitə məqsədli təhrifə çevrilir. Daha doğrusu, çoxillik təcrübə göstərir ki, mühasibat və maliyyə hesabatında yol verilmiş təhriflər vaxtında aradan qaldırılmadıqda və yaxud bu cür təhriflərə vaxtında qiymət verilmədikdə onlar zaman keçdikcə xarakterik hala çevrilir və nəticədə isə neqativ hallara gətirib çıxarır.

Auditor yoxlama-ekspertiza yekun sənədlərində mühasibat-maliyyə hesabatında təhriflərin aşkar edilib-edilməməsi ilə əlaqədar mütləq müvafiq qeydlər etməlidir. Çünki, auditor yoxlama-ekspertiza nəticəsi üzrə yekun sənəd-rəy yazdıqda yol verilmiş təhriflərin doğruluğuna və reallığına dair obyektiv auditor qiyməti verməlidir.

Qeyd olunanlarla yanaşı audit yoxlama-ekspertiza işlərində təsərrüfat əməliyyatlarını uçota alan mühasibat sənədləşməsində müvafiq kənarlaşmalara yol verilməsi hallarına da rast gəlinir. Bu sənədləşmələr də məzmun etibarlı ilə iki qrupa bölünür: mühasibat-maliyyə əməliyyatlarının sənədləşməsində yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz kənarlaşmalar.

Mal-material qiymətlilərinin alınması, mədaxil edilməsi, silinməsi, mal satan podratçılarla əməliyyatlar və digər mühasibat sənədləşməsində yol verilmiş düzəlişlər, pozuntular bilavasitə səriştəsizlikdən, yaxud qəsdən, maddi qiymətlilərinin mənimsənilməsi üçün edilə bilər. Belə hallara yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman mütəmadi rast gəlinərsə, auditor bu sahədə yol verilmiş nöqsanlar və pozuntulara düzgün, dəqiq qiymət vermək üçün tematik qaydada həmin sahəni başdanbaşa yoxlamalıdır. Digər halda, təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınmasında yol verilən nöqsanlar əgər daxili audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun sənədlərində mütəmadi olaraq əks etdirilmişsə və bu sahədə müsbət istiqamətdə praktiki heç bir irəliləyiş hiss edilmirsə, auditor qeyd etdiyimiz kimi, həmin sahəni xüsusi nəzarətə götürməli və bu əməliyyatları bilavasitə nəzərdən keçirib qiymətləndirməlidir. Təcrübədə mal-material qiymətliləri ilə bağlı aparılan əməliyyatların sənədləşdirilməsində yol verilmiş kənarlaşmalar ilk baxışda təsadüfi və məqsədsiz kimi görünərsə də, bəzi hallarda bu əməliyyatların sonluğu həmin vəsaitin dolayısı ilə mənimsənilməsi ilə əlaqədar ola bilər.

sənilməsi ilə nəticələnir. Ona görə də auditor hər bir təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının sənədləşdirilməsində yol verilmiş qanunverici və normativ hüquqi aktlarında kənarlaşmalara, pozuntulara ekspert mövqeyindən yanaşmalı və onu Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Fırıldaqçılıq və səhvlər» milli standartının prinsiplərinə uyğun olaraq qiymətləndirməlidir.

Həmin milli standartın 1.4 maddəsinə görə fırldaqçılıq dedikdə, müəssisə rəhbərləri və ya əməkdaşları arasından bir və ya bir neçə şəxs, habelə üçüncü şəxslər tərəfindən törədilən və maliyyə hesabatının düzgün təqdim edilməməsinə səbəb olan qərəzli hərəkət başa düşülür.

Həmin milli standartın 1.5 maddəsinə görə səhv termini maliyyə hesabatlarında yol verilmiş aşağıdakı qərəzsiz xətalara bildirir:

- uçot qeydlərində və ya mühasibat uçotu məqamlarında olan riyazi səhvlər;

- faktlara diqqətsizlik və ya onların düzgün şərh edilməməsi;

- uçot siyasətinin düzgün tətbiq edilməməsi.

Maddənin tərkib hissəsinə uyğun olaraq aşağıdakı hallara fırldaqçılıq kimi baxıla bilər:

- uçot qeydlərinin və ya sənədlərinin dəyişdirilməsi, saxtalaşdırılması;

- aktivlərin qanunsuz mənimsənilməsi;

- uçot qeydlərindəki və ya sənədlərdəki əməliyyat haqqında informasiyalarda düzəlişlər və ya gizlədilmələr;

- mövcud olmayan əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi;

- uçot siyasətinin düzgün tətbiq edilməməsi.

9.3. Audit nəticələrinin yekunlaşdırılmasına hazırlıq

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması və auditor rəyinin hazırlanması üçün müvafiq qaydada hazırlıq işləri aparılmalıdır. Yeni yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla və auditorun qarşısında duran tapşırıqların obyektiv qiymətinin verilməsi üçün bir sıra mövqələr aydınlaşdırılmalıdır. İlk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işi aparılan müəssisələrdə mühasibat-maliyyə hesabatlarının hüquqi və normativ sənədlərə uyğun olaraq tərtibatı, müəssisənin uçot siyasətinin vəziyyəti, uçot-hesabat işlərinin səviyyəsi müəyyənəşdirilməlidir. Bundan sonra isə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticələri, bu nəticələrin digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməsi, daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti, idarəetmənin

səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Audit nəticələrinin yekunlaşdırılması üçün təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı, onlara edilən məsrəflərin faktiki vəziyyəti, cari dövrdə onların dəyişməsi və digər göstəricilərlə əlaqələndirilməsi, müəssisənin investisiya qoyuluşu, elmi-texniki tərəqqinin nəticələri, sosial-iqtisadi problemlərin həlli səviyyəsi və sair bu kimi digər göstəricilərə dair lazımi və məntiqi məlumatlar toplanılmalıdır.

Bu kimi hazırlıq işlərinin görülməsi auditor rəyinin tərtibi işini asanlaşdırır və onu məntiqi baxımdan zənginləşdirir. Xüsusi hazırlıq işi aparılmadan audit yekun sənədinin tərtib edilməsi istər-istəməz bu arayışın keyfiyyətinə, əhəmiyyətinə mənfi təsir göstərir. Audit yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması zamanı bir sıra vacib məsələlərlə əlaqədar müəssisənin rəhbərliyindən, mühasibatlığından vacib göstəricilər üzrə, o cümlədən mal-material qiymətlilərinin qalığı, malsatan-podratçılarla hesablaşmalar və digər lazımi əməliyyatların qalıqlarına dair rəsmi arayış alınmalıdır. Bu arayışlar malsatan və podratçılara dair cari dövr ərzində əməliyyatların hərəkəti və müvafiq tarixə tərəflərin müəyyən öhdəliklər üzrə borclarının qalıqlarını əks etdirən qarşılıqlı üzləşmə aktı formasında ola bilər. Audit yoxlama-ekspertiza edilən müəssisənin debitor və kreditor əməliyyatlarının cari dövrdə hərəkəti və ekspertiza dövrünün sonuna olan qalıq haqqında da eyni qaydada üzləşdirmə arayışının tərtib olunması vacibdir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində belə arayışların auditor tərəfindən əldə edilməsinə baxmayaraq debitor və kreditor borclarının hərəkəti illərlə dəyişməz olur və nəticədə bu sahədə neqativ hallar yoxlama-nəticə arayışında lazımi qiymətini tapmır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza aparılan zaman nəticə-yekun arayışının tərtibatına hazırlıq üçün əldə etdiyi hər bir məlumatı təhlil edilməli, ötən dövrlə müqayisə olunmalı və qiymətləndirməlidir.

Auditor, həmçinin müəssisənin kənar təşkilatlarla apardığı əməliyyatların müvafiq tarixə vəziyyətini də təsdiq edən rəsmi arayışlar əldə etməlidir. Bir qayda olaraq müəssisənin fəaliyyətində mövcud spesifik xüsusiyyətlərlə əlaqədar yoxlama arayışlarına əlavələr (yığma və üzləşmə cədvəlləri) tərtib edilir. Bu üzləşmə cədvəlləri yoxlama-ekspertiza aparılan müddət ərzində vacib mühasibat əməliyyatlarının dövriyyəsinə əxs edir. Bu qaydada tərtib olunan yığma – üzləşmə cədvəlləri audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasına müsbət zəmin yaradır. Bir qayda olaraq həmin yığma-üzləşdirmə cədvəlləri auditor tərəfindən tərtib edilərsə də, yoxlanılan müəssisənin kredit sərəncamçıları, yeni direktor və baş mühasib tərəfindən imzalanıb təsdiq edilməlidir.

9.4. Audit nəticələrinin realizə edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biri də audit nəticələrinin reallaşdırılmasıdır. Audit nəticələrinin reallaşdırılması iki formada aparılır – auditorun nəticələr üzrə tövsiyələri (buna bəzən auditorun hesabatı da deyilir) və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə praktiki təkliflər.

Audit nəticələrinin reallaşdırılması dedikdə, aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsində aşkar edilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsanlar və digər qanun pozuntularının aradan qaldırılması üçün verilən real təkliflər və onların icra mexanizmləri başa düşülür.

Auditorun hesabatı dedikdə isə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar və digər çatışmamazlıqlar haqqında yoxlanılan təsərrüfatın rəhbərliyinə verilən yazılı və şifahi hesabat başa düşülür.

Bir qayda olaraq aparılan audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsində auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, ehtiyatların aşkar edilib səfərbər edilməsi, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və bütövlükdə müəssisənin perspektiv fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müvafiq spesifik təkliflər işləyib hazırlamalıdır.

Bununla yanaşı, auditor yoxlama-nəticələrinin icrasının digər forması olan sadəcə hesabat formasından da istifadə edə bilər. Daha doğrusu, auditorun hesabatı nəticə-təkliflər kimi konkret icra mexanizmlərini özündə əks etdirməyə də, o bilavasitə müəssisədə uçot-hesabat işlərinin təkmilləşməsinə yönəldilməlidir.

Auditorun yazılı hesabatı müəssisənin rəhbərliyini və yaxud onun sahibkarını sadəcə olaraq baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatlandırmaq xarakteri daşmalıdır. Bu hesabatda hər bir təsərrüfat əməliyyatında yol verilmiş nöqsanların səbəbi, nəticəsi və gələcəkdə hansı fəsadları törədə biləcəyi göstərilməlidir. Auditorun hesabatında göstərilən nöqsanlar və çatışmamazlıqlar bütün hallarda konkret olaraq faktlar və dəlillərlə əsaslandırılmalıdır. Bu hesabatın hazırlanması qaydası təxmini olaraq aşağıdakı kimidir:

- auditor rəsmi hesabatında yoxlama-ekspertiza işləri apardığı müəssisənin hüquqi ünvanı göstərilməli və onun rekvizitlərini tam qeyd etməlidir;

- auditorun hesabatında yoxlanılan müəssisənin təsis sənədləri, o cümlədən qeydə alınma tarixi, hüquqi statusu, fəaliyyət istiqaməti, fəaliyyəti ilə

bağlı olan lisenziya haqqında məlumatlar öz əksini tapmalıdır;

- auditorun hesabatında həmçinin yoxlanılan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında maddi-məsul şəxslərin adı, soyadı, atasının adı və vəzifəsi göstərilməlidir.

Auditorun hesabatı ilə yanaşı, audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin səmərəliliyinə təsir edən əsas amillərdən biri də yoxlama nəticəsində auditorun verdiyi nəticə və təkliflərdir.

Auditor hesabatından fərqli olaraq audit yoxlama-ekspertiza nəticələri üzrə verilən təkliflər və onların icrası daha konkret, daha dəqiq olmalıdır. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanlar yoxlama-nəticə aktlarının ayrı-ayrı fəsillərində əks etdirilir və ona uyğun olaraq da müvafiq nəticələr əldə edilir.

Yoxlama-ekspertiza yekunlaşdıqdan sonra əldə edilən nəticələr xarakterinə, təsiretmə qabiliyyətinə, onun gələcəkdə törədə biləcəyi fəsadlar baxımından qruplaşdırılmalı, əlaqələndirilməli və auditor tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Bu nöqsanların, çatışmazlıqların aradan götürülməsi və gələcəkdə yol verilməməsi üçün konkret olaraq tədbirlər planı işlənib hazırlanmalıdır.

Təcrübədə bu təkliflərin bir neçə forması mövcuddur. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün auditor öz praktiki-əməli təkliflərini müvafiq qaydada tərtib edib, müəssisənin rəhbərinə təqdim edir. Auditor tərəfindən cari dövrdə müəssisənin maliyyə əməliyyatlarında yol verdiyi kənarlaşmalar və nöqsanların aradan qaldırılması bu müəssisənin rəhbərliyinə həvalə edilir. Belə halda auditor yoxlama-ekspertiza nəticələrinin realizə edilməsində iştirak etmir. Digər halda auditor yoxlama-ekspertiza işlərini yekunlaşdırdıqdan sonra müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında baş vermiş ciddi nöqsanlar və yaxud ayrı-ayrı tematik sahələrdə mövcud nöqsanların aradan qaldırılması üçün işlənib hazırlandığı əməli təkliflərin icrasında bilavasitə özü iştirak edir. İkinci formada, yeni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasında bilavasitə auditorun iştirakı və məsuliyyəti yalnız müəssisənin (təşkilatın) rəsmi razılığı ilə aparıla bilər. Bu halda auditorla müəssisə arasında auditor tərəfindən göstərilə biləcək əlavə audit xidməti haqqında müqavilə bağlanmalıdır. Yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin aradan qaldırılması və müvafiq təkliflərin tətbiqinə əsasən göstərilən audit xidməti üzrə bağlanan müqavilələr, ümumi audit fəaliyyətinə dair bağlanan müqavilələrə bərabər tutulur.

9.5. Xüsusi tapşırıqlar üzrə yekun-nəticələrin hazırlanması

Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertizası ilə yanaşı, xüsusi tapşırıqlar üzrə də audit yoxlaması keçirilə bilər. Bu tapşırıqlara adətən dövlət ali icraedici orqanlarının və inzibati strukturların tapşırığı ilə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks və yaxud ayrı-ayrı sahələrin tematik yoxlanılması aiddir. Bununla yanaşı, müəssisənin rəhbərliyinin xüsusi tapşırığı ilə onların xarici iqtisadi əlaqələri üzrə bağlanmış müqavilələrin ekspertiza edilməsi, bu müqavilələrin qanunverici və normativ aktlara uyğun olmasını müəyyənləşdirmək, mühasibat uçotunun milli standartına uyğun olaraq ayrı-ayrı standartların tematik yoxlanılması da bura aid edilir.

Beləliklə, xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertizası dedikdə, adi qaydada nəzərdə tutulan yoxlama-ekspertiza işlərindən fərqli olaraq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları üzrə verilən xüsusi sifariş-tapşırıqlar üzrə audit yoxlaması başa düşülür. Xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının təşkili və aparılma qaydası Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 31 avqust 2000-ci il tarixli 60/90 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı» adlı milli audit standartında öz əksini tapmışdır. Bu standartda uyğun olaraq xüsusi tapşırıqlar üzrə ayrı-ayrı hallarda audit yoxlama-ekspertizasının aparılmasına yanaşma qaydaları müxtəlifdir. Belə ki, inzibati və hüquq-mühafizə orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilən audit yoxlama-ekspertizası həmin orqanların tapşırığı ilə aparılır və yoxlama-ekspertiza işinin qarşısında duran əsas vəzifələri həmin orqanlar müəyyən edir. Burada auditor onun qarşısında duran hər bir məsələyə qanunverici normativ akt mövqeyindən yanaşmalı və bu normativ aktların pozulması nəticəsində əldə edilən qeyri-qanuni gəlirlər, mənfəət və yaxud ziyanlar müəyyənləşdirib qiymətləndirməlidir.

Adətən bu audit yoxlamaları maddi vəsaitlərin mənimsənilməsi, iqtisadi cinayətkarlığın olması və digər hüquq pozuntusu halları mövcud olduqda aparılır. Bunun üçün inzibati və hüquq-mühafizə orqanları auditor təşkilatına, yaxud müstəqil auditora rəsmi müraciət edir və auditor təşkilatları ilə işin icrasına dair xüsusi müqavilələr bağlanılır. İcmal mühasibat-maliyyə hesabatlarının auditor yoxlanılması üzrə də xüsusi tapşırıqlar verilə bilər. Lakin bu tapşırıqlar inzibati-hüquqi orqanların tapşırığından xeyli fərqlənir. Belə ki, auditor icmal mühasibat-maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməsi və burada yol verilmiş təhriflərin aradan qaldırılması, iqtisadi göstəricilərin dəqiqləşdirilməsi və digər məsələlər üzrə tapşırıqların icrasını təmin edir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş ayrı-ayrı əməliyyatların tematik yoxlanılması və ekspertiza edilməsində də spesifik yanaşmalar mövcuddur. Bunun üçün təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterindən asılı olaraq auditor verilən tapşırığa əsasən müvafiq yoxlama metodikası seçməli, tematik plan tərtib etməlidir. Auditor həmçinin bu məsələlərin həllində qeyri-standart yanaşmalardan istifadə etməlidir. Təcrübədə xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının aparılmasında adətən təcrübəli, dərin nəzəri biliklərə malik olan auditorlar-mütəxəssislər cəlb olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi məsələlər üzrə audit yoxlama-ekspertizasına yanaşmalar müxtəlif olduğu üçün bu yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticə rəyləri də müxtəlifdir. Həmin rəylərin tərtib edilmə qaydaları «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı»na dair milli audit standartında geniş şərh edilmişdir. Həmin milli standartın 2.3 maddəsində auditorun xüsusi məsələlər üzrə rəyinə aşağıdakı əsas elementlərin daxil edilməsi tövsiyə edilir:

- təsərrüfat subyektinin adı, təsərrüfat subyektinin ünvanı, giriş paraqrafı;
- konkret maliyyə informasiyasına dair göstəriş;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinin və auditorun hər birinin hansı məsuliyyəti daşmasına dair göstəriş;
- aparılan yoxlamanın xarakterini təsvir edən paraqraf;
- xüsusi məqsədlər üçün yoxlama aparılan halda tətbiq edilən standartlara və ya praktikaya istinad;
- auditorun gördüyü işin şərh;
- maliyyə informasiyasının tədqiqi barədə auditorun fikrini əks etdirən paraqraf;
- rəyin tarixi;
- auditorun ünvanı;
- auditorun imzası.

Standartın tövsiyəsinə görə bu formanın üstünlüyü rəyin istifadəçilər tərəfindən başa düşülən olmasını təmin etməkdir. Əlbəttə bu struktur quruluş verilən xüsusi tapşırıqlardan asılı olaraq yeniləşə və dəyişə bilər. Strukturun ayrı-ayrı elementlərinin dəyişilməsi auditorun qarşısına qoyulan xüsusi tapşırıqdan asılıdır. Əsas məsələ isə auditorun qəbul etdiyi öhdəliklərin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi və onun apardığı yoxlama-ekspertiza işində qoyulan tapşırığın qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticəsi hesab

olunur və onlar ayrı-ayrı xüsusi rəylərdə öz əksini tapmalıdır. Belə rəylərin bir neçəsinin nümunə forması «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı» adlı milli standartda verilmişdir. Məsələn, pul vəsaitlərinin alınması və ödənilməsi haqqında hesabat üzrə xüsusi rəyin predmetini yalnız müəssisənin mədaxil və məxaric üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti təşkil edirsə, mənfəət vergisinin uçotu əsasında hazırlanan maliyyə hesabatları üzrə xüsusi rəyin predmetini mənfəət vergisinin mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi və bu sahədə mövcud təhriflərin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Debitor borclarının təsdiq edilməsi üzrə xüsusi auditor rəyində isə debitor borclarının cari dövrdə hərəkəti onların ödənilməsi və cari dövrün axırına qalığın təsdiq edilməsi əksini tapır. Debitor borclarının reallığının təsdiqində üzləşdirmə aktlarından, borcların qalıqlarının təsdiqi üçün qarşılıqlı yoxlama üsulundan da istifadə edilə bilər.

Xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərindən biri də xarici iqtisadi fəaliyyət və valyuta əməliyyatlarıdır. Bir qayda olaraq xarici iqtisadi fəaliyyət xüsusi fəaliyyət olduğu üçün audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Auditor müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman xarici təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr, bu müqavilədə mal dövriyyəsinin həcmi, yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə tətbiq edilən taarif dərəcələrinin beynəlxalq normalara uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Bu sahə üzrə audit yoxlama-yekun arayışında, xüsusilə tərəflər arasında mal dövriyyəsinin düzgün əks etdirilməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərlərinin təyinatı üzrə ödənilməsi aydınlaşdırılmalıdır. Xarici iqtisadi əməliyyatlar xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama icrası zamanı diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də tərəflər arasında debitor və kreditor borclarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Təcrübədə bir çox hallarda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi illərlə yubadılır və yaxud müxtəlif formalarla mənimsənilir. Sadəcə olaraq debitor-kreditor borcları kimi uçot-hesabat işlərində əks etdirilir. Bir çox hallarda isə auditorun həmin borcların xarici ölkələrlə əlaqədar olduğu üçün dəqiqləşdirmək imkanı olmur. Belə hallara audit yoxlama-ekspertizasında xüsusi yanaşma tələb edilir. Valyuta əməliyyatları da audit yoxlama-ekspertizasından xüsusi diqqət tələb edən əməliyyatların tərkib hissəsidir. Çünki valyuta kurslarının düzgün müəyyən edilməməsi nəticəsində vəsaitlərin mənimsənilməsi hallarına yol verilir.

Göründüyü kimi, auditor qarşısında qoyulan hər bir məsələyə spesifik yanaşılmalı və xüsusi nəticə-rəy tərtib edilməlidir.

X FƏSİL. NORMATİV SƏNƏDLƏRİN VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ ÜMUMİ YOXLANMASI METODİKASI

10.1. Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatlarının ümumi yoxlanılmasının məqsəd və vəzifələri

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı maliyyə-mühasibat sənədlərinin tərtibatına dair mövcud normativ hüquqi sənədlərin, təlimat və tövsiyələrin tələblərinə əməl olunmasının eksperti-zadan keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Normativ hüquqi sənədlər geniş hüquqi bazaya malikdir. Hər bir təsərrüfat fəaliyyətinin qanuniliyi onun müvafiq hüquqi sənədlərə əsaslanmasıdır. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapması və formalaşması mülkiyyət formalarının geniş şəbəkəli fəaliyyətinə meydan vermişdir. Lakin təsərrüfat, təşkilati və hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslər, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər təsərrüfat əməliyyatlarının müvafiq normalara uyğun olaraq mühasibat uçotunu təşkil etməlidir. Yəni mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektləri zəruri maliyyə əməliyyatlarını aparmalı, öz fəaliyyətlərinin yekun hesabatını – maliyyə hesabatını hazırlamalı və müvafiq orqanlara təqdim etməlidir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının və maliyyə hesabatlarının tərtibatında normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Bu normativ hüquqi aktları mahiyyətinə, hüquqi əhəmiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- qanunverici hüquqi aktlar;
- normativ hüquqi aktlar;
- təlimatlar və tövsiyələr.

Qanunverici hüquqi aktlar dedikdə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar başa düşülür. Bu sahədə qanunverici aktlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004;
- «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997;
- «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999;

- «Vergi məcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1994-cü il (əlavə və dəyişikliklərlə);

- «Əmək məcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.

Bu qanunverici aktların və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının icrasını təmin edən normativ hüquqi aktlara isə aşağıdakılar aid edilir:

- «Mühasibat uçotu ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 1996-cı il tarixli qərarı;

- «Azərbaycan Respublikası Dövlət Xəzinədarlığı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 yanvar 1996-cı il tarixli qərarı;

- «Azərbaycan Respublikasında əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərarı;

- «Akkreditiv və ya qabaqcadan ödəmə sisteminə keçirilməyən müəssisələrin siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 25 noyabr tarixli 163 sayılı qərarı;

- «Əyar damğaların növləri və quruluşu haqqında eskizlər». Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 1 fevral tarixli 30 sayılı qərarı;

- «Müəssisə, idarə və təşkilatlarda daşınmaq, satılmaq, emal edilmək və ya istehsal prosesində tətbiq edilmək üçün verilmiş maddi sərvətlərin qorunmasının təmin edilməməsinə görə tam maddi məsuliyyət haqqında yazılı müqavilə bağlanması lazım olan iş və vəzifələrin siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 26 dekabr tarixli 188 sayılı qərarı;

- «Tam maddi məsuliyyət haqqında nümunəvi fərdi müqavilə haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 26 dekabr tarixli 188 sayılı qərarı;

- «Ezamiyyə xərclərinin normaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli qərarı;

- «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının və ştat cədvəllərinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməsi qaydalarının tətbiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 4 fevral tarixli 19 nömrəli qərarı;

- «Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki səfirlik, konsulluq və başqa diplomatik nümayəndəlikləri tərəfindən ölkədən getmək və ölkə-

yə gəlmək üçün əcnəbi vətəndaşlara verilən viza blanklarının ciddi hesabət sənədi kimi uçotu və tətbiqi qaydalarının təsdiq edilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 10 aprel tarixli 59 sayılı qərarı;

- «Müsadirə edilmiş, sahibsiz qalmış, vərəsəlik hüququ əsasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın və dəfinələrin uçotu, qiymətləndirilməsi, saxlanılması, istifadəsi və satışı barədə əsasnamənin təsdiq edilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 aprel tarixli 69 sayılı qərarı;

- «İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş uçota alınması qaydalarının təsdiq edilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 29 iyun tarixli 100 sayılı qərarı;

- «Nəzarət kitabçası» haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 13 dekabr tarixli 196 sayılı qərarı;

- «Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 18 yanvar tarixli 9 sayılı qərarı;

- «Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasının, dövlət büdcəsi layihəsinin və toplu maliyyə balansının hazırlanması» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 yanvar 2003-cü il tarixli qərarı;

- «Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanmasına və tətbiqi üzrə Proqram» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 29 sayılı qərarı;

- «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında dövlət əyar palatası» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 22 avqust tarixli 147 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 6 noyabr tarixli 203 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş əsasnamə.

Ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyətini tənzimləyən təlimatlar, əsasnamələr və tövsiyə-məktublara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- «Müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmr ilə təsdiq edilmiş təlimat;

• «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli İ-5 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;

• «Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən idarə və təşkilatların büdcədən kənar vəsaitləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 10 mart tarixli 16 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;

• «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarının təsdiq olunması barədə» Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 06 aprel 1993-cü il tarixli qərarı;

• «Dövlət büdcəsinin «İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitdən istifadə olunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 aprel tarixli 77 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;

• «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;

• «Vətəndaşların Xidməti Ezamiyyət Qaydaları»nın qüvvədən düşməsi barədə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 06 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı;

• «Müəssisələrin mühasibat uçotunun Hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1995-ci il 20 oktyabr tarixli İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş təlimatı;

• «Səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən öz səhmlərinin geri alınması və sonradan satılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1996-cı il 14 may tarixli təlimatı;

• «Azərbaycan Respublikasında büdcədən kənar vəsaitlərin formalaşdırılması, istifadə edilməsi, uçota alınması və hesabatın təqdim olunması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 24 mart 1997-ci il tarixli təlimatı;

• «Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotu qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Kollegiyasının 1997-ci il 23 aprel tarixli 3/1 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş təlimatı;

• «Büdcədən maliyyələşdirilən dövlət orqanlarının (Müdafiə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Prokurorluq və başqa xüsusi orqanlar istisna olmaqla), eləcə də büdcədən tam və qismən ma-

liyyələşdirilən digər təşkilatların tabeliyində olan xidməti minik, yük, sərnişin daşıyan və xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələrinin bir ədədi üçün yürüş və neft məhsulunun aylıq normaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 9 aprel 1998-ci il tarixli təlimatı;

- «Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması üçün yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 01 iyun 1998-ci il tarixli təlimatı;

- «Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 01 iyun 1998-ci il tarixli nümunəvi təlimatı;

- «Büdcədən maliyyələşən idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatı;

- «Ciddi hesabat blanklarının (Mədxil qəbzi f.№1 MQ, kassa mədxil orderi f.№ KO-1, vəkalətnamə f.№ M-2, qaimə-faktura f.№ 2Q) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 02 fevral 1999-cu il tarixli təlimatı;

- «Xüsusi ayrılmış yerlərdə pullu avtomobil dayanacağına görə birdəfəlik dayanacaq haqqı qəbzinin (forma № RD-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 mart 1999-cu il tarixli təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikasının Əhəlinin Dövlət Məşğulluğuna Kömək Fonduna məcburi və məqsədli ayırımların yığılması, uçota alınması və vəsaitin xərclənməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 06 noyabr 1991-ci il tarixli müvəqqəti təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikası Əlilləri Sosial Müdafiə Fonduna məcburi və məqsədli ayırımların yığılması, uçota alınması və vəsaitin xərclənməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 09 noyabr 1994-cü il tarixli təlimatı;

- «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş təlimatı;

- «Büdcədən maliyyələşən kredit sərəncamçıları tərəfindən alınan malların, qəbul olunan iş və xidmətlərin xəzinə uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 28 dekabr 2000-ci il tarixli I-193 sayılı əmrilə təsdiqlənmiş təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 27 iyun 2001-ci il tarixli təlimatı;

- «Gəlirdən çıxmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunmasına dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesabların açılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 1 noyabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydaları;

- «Maliyyə hesabatı kimi istifadə olunan biletlərin, qəbzlərin, talonların, putyovkaların və onlara bərabər tutulan digər sənədlərin hazırlanmasına xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 20 aprel tarixli 86 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydaları;

- «Sərbəst mühasib fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 20 aprel tarixli 87 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydaları;

- Azərbaycan Respublikasında «Qiymətli metallardan hazırlanmış məmulatların öyarlanma və damğalanması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 1 fevral tarixli 30 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydaları;

- «Dövlət vergi xidməti sistemində istifadə olunan «Qeyri-vergi tədiyələrinin qəbulu üçün qəbz»in (forma № 10 V) və «Əhalidən vergilərin qəbulu üçün qəbz»in (forma № 24 V) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 13 avqust 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Qaz sərfi üçün mədaxil qəbzlərinin (forma № 10 – Qaz; forma № 11 – Qaz) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 avqust 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Poçt göndərişləri üçün mədaxil qəbzi- forma № PÇ-1-in, teleqram üçün mədaxil qəbzi – forma № TQ-2-nin, sifarişli məktub və banderollar üçün mədaxil qəbzi – forma № PÇ-3-ün, əlavə poçt xidmətləri üçün mədaxil forma qəbzi-forma № PÇ-5-in forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 09 sentyabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Şəhərlərarası səmnişindəşmə biletləri forma № SB-2-nin, forma № SB-3-ün, forma № SB-4-ün və baqaj forma № BB-1-in forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 noyabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Mədaxil qəbzi»nin (forma №1 MQ) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli qaydaları;

- «Zərgerlik işləri üçün sifariş qəbzinin (forma № SQ-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Muzeyə giriş bileti»nin (forma № MB-1) və «Bələdçi bileti»nin (forma № MB-2) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Əmək qanunvericiliyinin əmək mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə cərimənin tətbiqi haqqında qərar»ın (forma №; DƏM) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 22 dekabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üçün mədaxil qəbzi»nin (forma № 11 DSS) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 24 yanvar 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Karantin xidmətləri üçün mədaxil qəbzi»nin (forma №-12-KX) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10 fevral 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Dövlət özəlləşdirmə çəklərinin alqı-satqısı haqqında qəbz»in (forma №-13-ÖÇ) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 17 fevral 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Tamaşa (konsert) bileti»nin (forma № 1-TV) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 06 aprel 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 03 iyul 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Restorana giriş bileti»nin (forma № RB -1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10 noyabr 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- Vergi Hesab-Fakturası və onların tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 29 dekabr 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Mehmanxana qəbzinin (forma №17MQ) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 noyabr 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Sərnişin biletlərinin (forma №BB-3 və forma №SSB-3) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 12 fevral 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Yük avtonəqliyyatı üçün yol vərəqi (forma №YV-2) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 26 fevral 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Ödəniş qəbzinin (forma №ÖQ-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 26 fevral 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «İşçilərin ezamiyyəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 aprel 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Rabitə xidmətləri üçün «Ödəniş qəbz»lərinin (forma № ÖQ-2, forma № ÖQ-3 və forma № ÖQ-4) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 07 may 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Qiymətli metallardan və qiymətli daşlardan zərgərlik və məişət məmulatları hazırlayan istehsalçıların qeydiyyatdan keçirilməsi və onlara qeydiyyat şəhadətnaməsinin verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 iyun 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Nəqliyyatda biletsiz getməyə görə cərimə qəbz»nin (forma № CQ-4), «Nəqliyyat vasitəsində biletsiz sərnişin aparılmasına görə cərimə qəbz»nin (forma №CQ-5) və «Sərnişin bileti»nin (forma №SB-6) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 4 avqust 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Qiymətli metalların, qiymətli daşların, tərkibində qiymətli metallar olan məmulatlar və materialların əyarlanması, damğalanması və analiz edilməsi üçün qəbul qəbz»nin (forma № QM-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 oktyabr 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Toxumçuluq haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə cərimə qəbz»nin (forma N CQ-9), «Bitki karantini qaydalarının pozulmasına görə cərimə qəbz»nin (forma N CQ-9), «Bitki karantini qaydalarının pozul-

masına görə cərimə qəbzi»nin (forma N CQ-10), «Bitki mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma N SQ-11) və karantin yoxlamasından və müvafiq əməliyyatdan keçirilməmiş materialların daşınmasına görə cərimə qəbzinin (forma N CQ-12) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 iyun 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Yükvurma orderi»nin (forma № VA-1), «Yük boşaltma orderi»nin (forma № VA-2) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 iyun 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Yaşayış sahələrindən istifadə qaydalarının pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma № CQ -6), «Özbaşına tikinti işlərinin aparılmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma № CQ -7) və «Sahələri və digər yaşayış məntəqələrini abadlaşdırma qaydalarının pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma №CQ-8) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 12 iyul 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Təhqiqat və ibtidai istintaq dövründə götürülmüş pulların qəbulu qəbzi»nin (forma № QQ-1), «Təhqiqat və ibtidai istintaq dövründə götürülmüş qiymətli əşyaların qəbulu qəbzi»nin (forma QQ-2) və «Maddi sübut sayılan pulların və qiymətli əşyaların qəbulu qəbzi»nin forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 12 iyul 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Pul vəsaitinin saxlanması və daşınması zamanı onun salamatlığını təmin etmək barədə tövsiyələr», Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına dair Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyələri;

- «Müəssisələrin kassa binalarının texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və yanğından mühafizə, siqnalizasiya vasitələri ilə təchiz olunması barədə tövsiyələr», Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına dair Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyələri.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında maliyyə əməliyyatlarını tənzimləyən çoxlu sayda qanunverici və normativ hüquqi aktlar, onların icrasını təmin edən təlimatlar, əsasnamələr, tövsiyə-məktublar mövcuddur. Ona görə də müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının bu qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğu yoxlanılmalı, müəssisələrdə uçot-

maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdim olunmasında müvafiq qaydalara əməl olunması qiymətləndirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin bu sahədə məqsəd və vəzifələri əsas etibarilə hər bir təsərrüfat əməliyyatlarında baş vermiş qanundan-kənar prosesləri aidiyyəti üzrə müvafiq qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə istinad etməklə konkret olaraq qiymətləndirməkdir. Ona görə də auditor yuxarıda qeyd etdiyimiz digər qanunverici normativ hüquqi aktların məzmun və mahiyyətindən bilavasitə məlumath olmalıdır.

Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları yoxlama-ekspertiza edilən zaman normativ hüquqi aktlardan istifadə qaydalarında Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat-maliyyə hesabatlarının auditi zamanı normativ hüquqi aktların nəzərə alınması» haqqında təlimatda da öz geniş şərhini tapmışdır.

10.2. Audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri

Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat-maliyyə hesablarının auditi zamanı yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbəyi vacib amildir. Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatları üçün yoxlama-ekspertizasının məlumat mənbələri zəngin və çox çeşidlidir. Ona görə də bu sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün istifadə edilən məlumat mənbələri mahiyyətinə, təyinatına, istiqamətinə və əhəmiyyətliyyətinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- normativ hüquqi sənədlərə dair audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri;

- mühasibat və maliyyə hesablarının audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri;

- mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının sənədləşdirilməsində müvafiq təlimatların, qaydaların gözlənilməsinə dair məlumat mənbələri.

Bir qayda olaraq təsərrüfat subyektlərində istehsal-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası üçün normativ hüquqi aktlara dair məlumat mənbələrini Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarda, Nazirlər Kabinetinin qərarlarında, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin bülletenlərində və ayrı-ayrı nəşriyyatların hazırladığı qanunlar külliyyatında tapmaq mümkündür. Eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi qanunverici aktların icrasını təmin edən normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarına dair məlumatları Azərbaycan Respublikası Nazir-

lər Kabinetinin bülletenlərində və Nazirlər Kabinetinin qərarlar toplusunda, həmçinin «Qanun» nəşriyyatının «Mühasibat işi» normativ sənədlər toplusu adlı buraxılışında (Bakı, 2005-ci il) tapmaq mümkündür. Mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdimi ilə bağlı bir sıra təlimatlar, əsasnamələr mövcuddur. Təsərrüfat subyektlərində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılarkən uçot-hesabat sənədlərinin tərtib və təqdim olunması qaydalarına əməl edilməsi qiymətləndirilən zaman müvafiq təlimatlara istinad edilməlidir. Bu təlimatları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin bülletenlərində, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının bülletenlərində, Ədliyyə Nazirliyinin müvafiq yazışmalarında və həmçinin «Qanun» nəşriyyatının 2005-ci ildə nəşr etdiyi «Mühasibat işi» normativ sənədlər toplusunda tapmaq mümkündür.

Auditor bu mənbələrə istinad etməklə istənilən normativ sənədləri əldə edə bilər. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektlərinin mühasibat-maliyyə hesabatlarının audit yoxlama-ekspertizası zamanı mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının sənədlərinin standart formalarından istifadə edilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Mühasibat sənədləri və maliyyə hesablarında istifadə olunan standart formaları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu formaların tətbiqinə dair məlumatları «Qanun» nəşriyyatının 2005-ci il tarixli «Mühasibat işi» normativ sənədlər toplusunda tapmaq mümkündür.

10.3. Müəssisənin təsis sənədlərinin ekspertizası

Audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də müəssisənin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən təsis sənədlərinin ekspertiza edilməsidir. Müəssisənin təsis sənədlərinin ekspertizası əsas etibarilə bu sənədlərin qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını müəyyənləşdirmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsis sənədlərinin ekspertizası zəngin və çoxşaxəlidir. Müəssisənin təsərrüfat sənədləri dedikdə – hüquqi və fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün təsis etdiyi və hüquqi bazaya malik olan sənədlər başa düşülür. Bu sənədlərə hüquqi və fiziki şəxsin müəssisənin yaradılmasına və fəaliyyətinə dair ilkin protokolları, fiziki şəxsin müəssisənin yaranmasına dair iddia ərizəsi, müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən nizamnaməsi və əsasnaməsi, ali icraedici orqan tərəfindən müəssisənin qeydiyyatı alınması - qeydiyyat şəhadətnaməsi, əmlakın, mülkün özəlləşdirilməsinə dair şəhadətnamə, müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı (əgər tələb edilirsə) xüsusi razılıq lisenziyası, identifikasiya kodunu müəyyənləşdirən şəhadətnamə, müəssisənin dövlət

reyestrinə salınmasına dair qeydiyyat şəhadətnaməsi, vergi orqanlarında qeydiyyatata alınmasına dair vəsiqə daxildir.

Qeyd olunanlardan əlavə müəssisənin fəaliyyətindəki spesifik xüsusiyyətlərlə bağlı olaraq onun fəaliyyətinin hüquqi bazasına digər sənədlər də aid edilə bilər. Bu sənədlər adətən təbii resurslardan istifadə, xüsusi maddələrin emalı və istehsalı, qanunla nəzərdə tutulan fəaliyyət növlərindən əlavə olaraq fəaliyyət istiqamətlərində tətbiq edilir. Bir qayda olaraq auditor müəssisənin təsis sənədlərini ekspertiza edən zaman ilk növbədə təsis protokolunu və ya fiziki şəxsin iddia ərizəsini nəzərdən keçirməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrin (bir sıra hallar nəzərə alınmaqla) təsisçiləri hüquqi, fiziki şəxslər ola bilər. Ona görə də müəssisə təsis olunarkən ilkin protokolları və ya iddia ərizələrinin, qanunvericilik baxımından mülki prosessual qanunlara uyğunluğu müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin təsis sənədlərinin tərkibində vacib hüquqi sənədlərdən biri müəssisənin nizamnaməsi və əsasnaməsidir. Müəssisənin nizamnaməsinin audit ekspertizasına bir neçə istiqamətdən yanaşılmalıdır. Çünki, müəssisənin nizamnaməsi onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirən, tənzimləyən, idarəetmə strukturasını əsaslandıran, mülkiyyət hüququnu və onun vərəsəliyini özündə əks etdirən yeganə hüquqi sənəd hesab edilir. Müəssisənin nizamnaməsi onun təsisçisi tərəfindən tərtib edilir və təsdiq edilir. Müəssisənin nizamnaməsi onun fəaliyyət göstərdiyi və yerləşdiyi dövlətin qanunverici və normativ hüquqi aktlarına uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi, fiziki şəxslər və xarici vətəndaşlar tərəfindən təsis edilmiş müəssisə və şirkətlərin nizamnaməsi və əsasnaməsi bilavasitə Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olmalıdır. Müəssisənin nizamnaməsi tərtib edilən zaman qanunla qadağan edilən fəaliyyət növlərini özündə əks etdirməməlidir. Əgər belə hal nəzərdə tutulmuşsa, bunun üçün qanunvericilikdə olduğu kimi bu fəaliyyətə müvafiq dövlət ali icraedici orqanlarının xüsusi razılığı olmalıdır. Auditorlar ilk növbədə müəssisənin təsis protokolu ilə (fiziki şəxsin iddia ərizəsi ilə) onun nizamnaməsinin uyğunluğunu müəyyənləşdirib qiymətləndirməlidir.

Auditor ekspertizasında növbəti mərhələ onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan fəaliyyət istiqamətləri üzrə təsərrüfat işlərinin faktiki icrasının qiymətləndirilməsidir.

Belə ki, müəssisənin nizamnaməsi onun fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirən hüquqi sənəddir. Əgər müəssisə təsis dövründən sonra öz fəaliyyət

yətinə müvafiq düzəlişlər, əlavələr etmişdirsə bu mütləq rəsmiləşdirilməlidir. Bu barədə edilən dəyişiklik nizamnaməni qeydə alan ali icraedici orqan tərəfindən rəsmiləşdirilməlidir. Müəssisənin nizamnaməsində ekspertizanın obyektlərindən biri də mülkiyyət münasibətlərinin nizamnamədə öz əksini tapması və faktiki olaraq onun realizə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Müəssisəni təsis edən zaman təsis sənədlərində, ilkin protokollar və yazışmalarda mülkiyyət münasibətləri dəqiq və qanunauyğun müəyyənləşdirilməlidir. Bu hal həmçinin müəssisənin nizamnaməsində də doğru-düzgün əksini tapmalıdır. Müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan, müəyyənləşdirilmiş nizamnamə kapitalı və onun təsisçiləri arasında pay miqdarının ödənilmə səviyyəsi də auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də müəssisənin ali idarəetmə orqanının və onun struktur quruluşunun müəyyənləşdirilməsi və faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Müəssisənin nizamnaməsi onun ali idarəedici orqanını və strukturunu müəyyənləşdirir. Müəssisənin ali icraedici orqanının nizamnaməyə uyğun olaraq fəaliyyəti audit ekspertizasında qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin nizamnaməsi onun mülkiyyətçisi ilə digər münasibətlərin ləğvi, yenidən təsis olunması, vəsaitlərinin bölüşdürülməsini müəyyənləşdirən hüquqi sənəddir. Əgər yoxlama dövründə müəssisənin fəaliyyətində qeyd olunan hallara rast gəlinirsə, onun audit qiyməti yoxlama-yekun arayışında öz əksini tapmalıdır. Müəssisənin nizamnaməsi ekspertiza edilən zaman onun dövlət qeydiyyatına alınması və hüquqi statusunu müəyyənləşdirən qeydiyyat şəhadətnaməsinə də nəzər salınmalıdır.

Müəssisənin təsis sənədləri ekspertiza edilən zaman əsasnamənin də real vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Bir çox hallarda müəssisənin fəaliyyəti və onun idarə edilməsi ilə bağlı olaraq bəzi məqamlar nizamnamədə ümumi şəkildə öz əksini tapır. Bu da müəssisənin fəaliyyətində qeyri-dəqiqlik və müvafiq çətinliklər yaradır. Ona görə də, müəssisənin idarə edilməsini daha səmərəli təşkil etmək üçün işlək mexanizmlərin hazırlanması və tətbiq edilməsinə dair xüsusi əsasnamələr tərtib edilir və təsisçi tərəfindən təsdiq edilir. Müəssisənin əsasnaməsi ekspertiza edilən zaman onun nə dərəcədə qanunverici və nomativ hüquqi aktların tələblərinə cavab verməsi və müəssisənin nizamnaməsinin fəaliyyət istiqamətinə uyğunluğu müəyyənləşdirilib qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin təsis sənədləri ekspertiza edilən zaman onun fəaliyyətində nəzərdə tutulan şöbələrin, xarici ölkələrdə nümayəndəliklərinin, xarici iqtisadi fəaliyyətinin mövcudluğu və fəaliyyət istiqamətlərinin nizamnamədə öz əksini tapması müəyyənləşməlidir. Müəssisənin təsis sənədləri

nədlərini ekspertiza edən zaman onun fəaliyyətinə (əgər bu qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdursa) xüsusi razılığın (lisenziya) olması, lisenziyanın tələblərinə əməl edilməsi, lisenziyanın müddəti, verilmə tarixi, lisenziyanın təsərrüfat subyektinin əsas fəaliyyətini təmin etməsi qiymətləndirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə lisenziya tələblərinə əməl etmədikdə onun fəaliyyətinin dayandırılması iddiası mümkündür. Müəssisənin təsis sənədlərinin audit ekspertizasında müəssisənin vergi uçotuna alınması və bu uçotun fəaliyyətə başlandığı müddət qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı olan fəaliyyətinə dair xüsusi sənədlər varsa, auditor bu sənədləri də təsis sənədlərinin tərkib hissəsi hesab edə bilər və onları müvafiq qaydada ekspertizadan keçirib qiymətləndirməlidir.

10.4. Müəssisənin uçot-hesabat sənədlərinin sintetik göstəricilər üzrə ilkin təhlili

Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müəssisədə tətbiq olunan mühasibat uçotu sistemi və təsərrüfatdaxili audit nəzarəti də diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkil edilməsi, aparılması və nəticələrin yekunlaşdırılmasında bu iki amil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotu sisteminin mütləq formalarının tətbiqi onun beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması, bilavasitə maliyyə hesablarının tərtibini və şəffaflığını təmin edir, təsərrüfatdaxili auditin təşkilini və səmərəliliyini artırır. Buna görə də müəssisədə mühasibat uçotu sisteminin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi auditin tədqiqat obyektlərinə çevrilməlidir.

Müəssisənin uçot sisteminin audit qiymətləndirilməsində bir neçə prinsiplə məsələlər, o cümlədən, müəssisədə mühasibat uçotunun vəziyyəti və maliyyə hesabatlarının tərtib olunma qaydaları diqqət mərkəzində olmalıdır. Mühasibat uçotunun tətbiqi sistemi və onun aparılmasının audit qiymətləndirilməsi o halda səmərəli sayıla bilər ki, bütövlükdə həmin sistemin müvafiq standartlarına uyğun olsun, təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınmasının şəffaflığını təmin etsin, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarını doğru və düzgün uçota alsın. Müəssisədə mühasibat uçotu sistemi həmçinin o vaxt səmərəli hesab edilə bilər ki, burada uçot-hesabat işləri qanunverici normativ hüquqi aktların tələbinə uyğun qurulmuş olsun və eyni zamanda həmin müəssisənin spesifik fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəssisənin özünün uçot siyasəti işlənib tətbiq edilsin. Əlbəttə, uçot müəssisənin ən vacib idarəetmə elementlərindən biri olmaqla, onun bəzi nəzarət funksiyalarını da özündə əks etdirir.

Müəssisənin mühasibat uçotunun vəziyyətinin ekspertizası və audit qiymətləndirilməsində prinsipial məsələlərdən biri də uçotun həmin müəssisənin iqtisadiyyatının idarə edilməsində əsas funksiyalarını qiymətləndirməkdir. Belə ki, mühasibat uçotu əsas idarəetmə elementlərindən biri olmaqla onun özünəməxsus idarəetmə funksiyası vardır. Uçot müəssisə və təşkilatlarda elə qurulmalıdır ki, baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının düzgün və vaxtında uçota alınmasını təmin etməklə yanaşı, idarəetməyə dair lazımi informasiyaları təmin etsin. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində mühasibat uçotunun iki sistemi tətbiq edilir – mühasibat uçotu və idarəetmə uçotu, yəni mühasibatlıq həmçinin idarəetmə ilə bağlı olan məlumatları da uçota almaqla məşğuldur.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası müəssisədə uçot siyasətinin vəziyyətini müəyyənləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması ilə bağlı idarəetmə uçotunun aparılması və bu idarəetmə uçotunda müəssisənin spesifik fəaliyyətinin tam əks etdirilməsi qiymətləndirilməlidir. Mühasibat uçotunun digər bir prinsipial məsələsi struktur bölmələrdə əməliyyatların uçota alınması vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Belə ki, hər bir müəssisə bir və ya bir neçə istehsal prosesi ilə məşğul olur. Lakin həmin istehsal bölmələrinin işini ahəngdar təşkil etmək üçün yardımçı, köməkçi bölmələr də mövcuddur. Uçot həmin bölmələrdə əməliyyatları vaxtında və düzgün uçota almaqla yanaşı, onlar arasında optimal əlaqənin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman uçotun digər vacib funksiyası nəzarət funksiyasıdır. Auditor onun vəziyyətini də qiymətləndirməlidir. Belə ki, mühasibat uçotu baş vermiş əməliyyatları uçota aldıqca vəsait və resursların hərəkəti üzərində bilavasitə nəzarət edir. Müəssisədə uçot sistemi nə qədər sadə və şəffaf qurularsa, təsərrüfat əməliyyatları və onların nəticəsində meydana çıxan resurs və vəsaitlərin hərəkətinə nəzarət bir o qədər səmərəli ola bilər.

Auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mühasibat uçotu nəzarətini qiymətləndirmək üçün məsələyə bir neçə istiqamətlərdən yanaşmalıdır. İlk növbədə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının vaxtında və düzgün uçota alınması, cari təsərrüfat əməliyyatlarını qruplaşdıraraq həmin dövrün sonuna icmal məlumatların hazırlanması, təsərrüfat əməliyyatlarının vəziyyəti haqqında rəhbərliyə mütəmadi olaraq informasiyaların verilməsi, idarəetmə üçün sadələşdirilmiş informasiya sistemi və müvafiq təhlil üçün lazımi bazanın hazırlanması kimi məsələlərin həlli mü-

hasibat uçotunun nəzarət funksiyasının səmərəli təşkilinin əsas göstəricisi ola bilər.

Müəssisə və təşkilatın mühasibat uçotunun vəziyyətinə dair audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfatdaxili audit nəzarətinin vəziyyəti də öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Baxmayaraq ki, təsərrüfatdaxili nəzarət funksiyasının böyük bir hissəsini mühasibat uçotu öz-lüyündə əxs edir, lakin bu funksiyayı bütövlükdə mühasibat uçotunun üzə-rinə qoymaq düzgün deyil. Xüsusilə, böyük sayda törəmə müəssisələrə malik olan iri həcmli korporasiyalarda, təsərrüfatdaxili nəzarət funksiya-sının müstəqil daxili audit nəzarəti sistemindən istifadə edilməklə icrasını təmin etmək məqsəduyğundur.

Daxili audit dedikdə – müəssisənin struktur bölmələrinin, törəmə müəs-sisənin fəaliyyətinin mütəmadi olaraq tematik və digər qaydalar tətbiq edilməklə, müəssisənin tabe olduğu təşkilat tərəfindən yoxlama-ekspertizanın keçirilməsi başa düşülür.

Hər bir təsərrüfatdaxili audit müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla xüsusi proqrama malik olmalıdır. Bu proqramda təsərrüfat subyektlərinin və struktur bölmələrin nəzarətdən keçirilməsi vaxtı, ünvanı və audit yoxlama-ekspertizasının formaları göstə-rilməklə aparılacaq yoxlama-ekspertiza işlərinin təqribi tezis sualları və tətbiq olunma metodikası qeyd olunmalıdır.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yox-lama-ekspertizası aparılan zaman müəssisənin daxili auditinin vəziyyəti nəzərdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu zaman daxili auditin iş planı və onların icrası qaydaları keçirilmiş yoxlama nəticələrinin sənəd-ləşdirilməsinin vəziyyəti öyrənilməlidir. Təcrübədə müəssisənin təsər-rüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş bir çox xırda nöqsanlar mütəmadi olaraq təkrarlanır və bəzən buna ciddi əhəmiyyət verilmir. Lakin uzun müddət təkrarlanan xırda nöqsanlar zaman keçdikcə çoxalır və böyük mən-fi nəticələrə səbəb olur. Ona görə də auditor təsərrüfatdaxili audit yoxla-malarında aşkar edilmiş nöqsanların şablon xarakterli olub-olmamasına müvafiq qiymət verməlidir. Əgər bu nöqsanlar şablon şəklində sadəcə ola-raq yoxlama-yekun arayışlarında öz əksini tapmışsa, onlar haqqında auditor müəyyən tədbirlər görülməsini təşkil etməlidir.

Auditor daxili auditin yoxlama nəticələrinin realizə edilməsinə də diqqət yetirməlidir. Belə ki, bir çox hallarda yoxlama nəticələri arayışda formal olaraq öz əksini tapdığı kimi, onun realizə edilməsi də formal xarakter daşıyır. Bu kimi halların aradan qaldırılması üçün auditor daxili auditin yoxlama-ekspertizası nəticələrinin realizəsindən sonra təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində hansı dəyişikliklər baş verməsini qiymətləndirməlidir.

10.5. Təsərrüfat müqavilələri və öhdəliklərinin auditi

Təsərrüfat müqavilə və öhdəlikləri dedikdə, müəssisələrin əsasən təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələri və iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi akt başa düşülür. Təsərrüfat müqavilələri və öhdəlikləri, həmçinin təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında da iqtisadi münasibətləri tənzimləyə bilər. Təsərrüfat müqavilə və öhdəlikləri təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin hüquqi bazasını təşkil edir. Lakin təsərrüfat müqavilələri və öhdəlikləri istiqamətlərinə və iqtisadi məzmunlarına görə müxtəlif olsa da, hüquqi baxımdan bir məqsədi – təsərrüfat subyektləri və eyni zamanda təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında iqtisadi münasibətləri tənzimləyir.

Audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müəssisələrarası bağlanmış müqavilələr və öhdəliklərin ekspertizadan keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu müqavilələr və öhdəliklər müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynamaqla onların istehsal-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa müdaxilə edir.

Auditor müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları ilə bağlı müqavilələri və öhdəlikləri ekspertizadan keçirən zaman ilk növbədə onları hüquqi baxımdan qiymətləndirməlidir. Yeni müəssisələrarası iqtisadi müqavilələri tənzimləyən sənədlər və öhdəliklər bağlanan zaman Azərbaycan Respublikası qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinin nə dərəcədə gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində mövcud müqavilə-öhdəliklər auditor tərəfindən ekspertiza edildikdə eyni zamanda tərtibatı-struktur tamlığı, tərəflər arasında qarşılıqlı öhdəliklərin əlaqələndirilməsi, müqavilələrin predmetinin qiymətləndirilməsi, müqavilənin fəaliyyət müddəti, müqavilənin birtərəfli, yaxud qarşılıqlı razılıq əsasında müddətinin uzadılması, ləğvi və digər vacib prinsiplərin öz əksini tapması qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq təsərrüfatlararası münasibətləri tənzimləyən müqavilələrin predmeti bir və ya bir neçə məsələni əhatə edə bilər. Belə şəraitdə müqavilə öhdəlikləri hər bir predmet üzrə qəti və aydın şərh edilib, yazılmalıdır. Müqavilə və öhdəliklər əgər xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlıdırsa, bu zaman beynəlxalq konvensiyalarda öz əksini tapmış iqtisadi münasibətləri tənzimləyən normativ sənədlərin tələbləri gözlənilməlidir. Müqavilə və öhdəliklər bağlanan zaman qiymət amilinin gözlənilməsi də vacib məsələlərdən biridir.

Qiymət amili bazar münasibətlərinin prinsiplərindən irəli gəlməklə tələb və təklifi əks etdirən ölçü vahididir. Bu zaman Respublikamızda və dünya bazarında mövcud məhsulların satış qiyməti nəzərə alınmalıdır.

Müqavilə və öhdəliklər, həmçinin müəssisə ilə fiziki şəxslər arasında iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi sənəd olduğu üçün burada da bir sıra prinsipial məsələlər öz həllini tapmalıdır. Belə ki, müəssisələr hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərlə də fərdi qaydada müxtəlif predmetlər üzrə, o cümlədən əmək müqaviləsi, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinə dair fərdi müqavilələr, müxtəlif növ məhsulun tədarükünə dair müqavilə və öhdəliklər bağlaya bilər. Lakin təsərrüfat subyektləri arasında bağlanan müqavilə və öhdəliklərlə, fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilə və öhdəliklər arasında bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, təsərrüfat subyektləri arasında bağlanan müqavilələr xüsusilə alqı-satqı və yaxud yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, əksər hallarda qeyri-nağd yolla aparılırsa, təsərrüfat subyekti ilə fiziki şəxslər arasında bu istiqamətdə, yeni kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüku, alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsində bilavasitə nağd ödəmə əməliyyatına daha çox üstünlük verilir. Təsərrüfat subyektləri arasında bağlanan müqavilələrdə əksər hallarda məhsul satışı, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində, dövlət taarif sistemindən daha çox istifadə edildiyi halda bu kimi əməliyyatlar təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında aparılırsa sərbəst qiymətlərə daha çox istinad edilir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bu kimi hallar diqqət mərkəzində olmalıdır. Təsərrüfat subyekti ilə fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilələr bir sıra hallarda mövsümi xarakter daşıyır. Belə mövsümi xarakterli müqavilələrdə bir sıra əlavə şərtlər və razılaşmalar mövcuddur. Bu şərtlərin bəziləri Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsində və digər qanunverici normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. Auditor təsərrüfat subyekti ilə fiziki şəxslər arasında bağlanan mövsümi iş xarakterli müqavilələri, burada əlavə şərtlərin gözlənilməsini, əksini tapmasını və realizə edilməsini qiymətləndirməlidir. Təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilələrin 80-90%-i əmək müqavilələrinə aiddir. Müəssisə ilə fiziki şəxslər arasındakı münasibətləri tənzimləyən müqavilələr Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin müvafiq bəndlərinə tam uyğun olaraq tərtib edilməlidir. Əmək müqavilələri bağlanan zaman onların qüvvədə olma müddəti və tərəflərin öhdəlikləri Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinə tam uyğun olmalıdır. Auditor təsərrüfat subyekti yoxlama-ekspertizası aparan zaman bu kimi prinsipial məsələlər müxtəlif yönümdən qiymətləndirilməlidir.

Müqavilə və öhdəliklərin ekspertizası zamanı müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi, imzalanması, müvafiq rekvizitlərin – imza tarixinin qoyulması və icraya başlama müddətinin müəyyənləşdirilməsinin müqavilədə öz əksini tapması auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

**TƏSƏRRÜFAT-MALİYYƏ
ƏMƏLİYYATLARI AUDİTİNİN
METODİKASI**

XI FƏSİL. PUL VƏSAİTLƏRİ VƏ QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN AUDİTİ

11.1. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələri

Müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin əsas məqsədi pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını, bu əməliyyatların təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin xeyrinə istifadəsini, müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasını qiymətləndirmək, həmçinin pul vəsaitlərinin qeyri-qanuni sərfi və mənimlənməsi hallarını aşkar etməkdən ibarətdir. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditi iki istiqamətdə aparılır: nağd və nağdsız əməliyyatlar. Nağd əməliyyatlar birbaşa kassa vasitəsi ilə hesablaşmalar aparılan əməliyyatlardır. Nağdsız əməliyyatlar dedikdə isə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları üzrə ödəmələrin müvafiq banklar vasitəsilə həyata keçirilməsi başa düşülür.

Pul vəsaitləri üzrə nağd qaydada aparılan əməliyyatların auditi bilavasitə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanların, mənimləmə hallarının aşkar edilib qiymətləndirilməsi ilə nəticələnməlidir. Hər bir təsərrüfat əməliyyatının arxasında onun dəyərini ifadə edən pul vəsaiti dayanır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində nağd və nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatlar müəyyən qədər qeyri-məhduddur və liberaldır. Belə olan halda bir tərəfdən əməliyyatların sürətlənməsini təmin etmək məqsədilə, digər tərəfdən isə alqı-satqı əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün nağd pul əməliyyatlarından geniş istifadə olunur. Nağd pul əməliyyatlarında mənimləmə və digər qeyri-qanuni hallar üçün imkanlar daha çoxdur. Bu, əməliyyatların üzərində nəzarəti müəyyən qədər çətinləşdirir. Ona görə də müəssisə və təşkilatların nağd pul əməliyyatlarının auditi qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur.

Nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların qanuniliyinin qiymətləndirilməsi;
- nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların vaxtında və düzgün uçota alınmasının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağd pul vəsaitlərinin hərəkətinin üzərində daxili nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- nağd pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlara dair maddi-məsul şəxsin hesabatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağd pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların ümumi yekun hesabatının vəziyyəti;
- nağd pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlarda yol verilmiş mənimsemə hallarının mövcudluğu və onların aradan qaldırılması yolları.

Hər bir təsərrüfat subyektində nağd pul əməliyyatları ilə yanaşı, iri həcmli təsərrüfat öhdəliklərinin icrasında nağdsız əməliyyatlardan da istifadə edilir. Nağdsız əməliyyatlar tətbiq formasına görə müxtəlifdir. Müəssisə rəhbərliyi təsərrüfat əməliyyatlarının məzmunundan, təyinatından, məqsədindən asılı olaraq ödəmə tapşırıqlarından, akkreditivdən, ödəmə çekindən istifadə edə bilər. Ödənişləri həyata keçirən təşkilatın müvafiq spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı bezi qeyri-qanuni əməliyyatlar aparmaq imkanları da mövcuddur. Auditor təsərrüfat subyektlərində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman nağdsız əməliyyatların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bir sıra məsələlərin həllini təmin etməlidir.

Nağdsız pul əməliyyatlarının auditinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nağdsız pul vəsaitləri üzrə qanunsuz əməliyyatların aşkar edilməsi;
- nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların vaxtında və düzgün uçota alınmasının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların bank uçotu ilə ilkin mühasibat uçotu arasındakı fərqi müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- nağdsız əməliyyatlarda pul vəsaitlərinin təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunmasının qiymətləndirilməsi;
- nağdsız əməliyyatlarda pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla aparılan nağdsız əməliyyatların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağdsız əməliyyatlar üzrə pul vəsaitlərinin ümumi yekun hesabatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman pul vəsaitləri əməliyyatları və ya digər məsələlər üzrə konkret yoxlama metodikasını tətbiq etməmişdən öncə, auditor onun qarşısında qoyulan öhdəliyin məqsəd və vəzifələrini aydın bilməlidir. Daha doğrusu, auditor yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsəd və vəzifələrdən irəli gələn prinsiplərə uyğun olaraq ən optimal-əlverişli yoxlama metodikasını müəyyənləşdirməli və tətbiq etməlidir.

11.2. Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Pul vəsaitləri əməliyyatları və onların uçotu üzrə normativ sənədlərə Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin bu sahədəki tövsiyələri, müəssisə və təşkilatların işləyib hazırladıqları əsasnamələr aiddir. Pul vəsaitləri əməliyyatları dövlətçilik baxımından strateji əhəmiyyətə malik olduğu üçün, onların uçota alınması olduqca ciddi xarakter daşıyır. Ona görə də pul vəsaitləri əməliyyatları və onların uçotu bir neçə nazirlik və baş idarənin normativ sənədlərinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il tarixli «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatları aparılması qaydaları»na dair 9 sayılı qərarı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qərarla Azərbaycan Respublikası ərazisində müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatlarının aparılması qaydaları, nağd pulu qəbul etmək, vermək və kassa sənədlərini tərtib etmək qaydaları müəyyən edilmişdir. Həmin qaydalarda, həmçinin nağd pul əməliyyatlarının uçotuna dair kassa kitabının açılması, aparılması və əməliyyatlara dair müvafiq qeydlərin edilməsi, nağd pul vəsaitlərinin saxlanması şərtləri də müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı müəssisə və təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının təftiş edilməsi və kassa intizamına əməl olunmasının şərhini də bu qaydalarda vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatları aparılması ilə bərabər, nağd pul əməliyyatlarının inventarlaşmasına dair müvafiq akt formasını da təsdiq etmişdir. Həmin akt formasına əsasən nağd pul vəsaitləri inventarlaşdırılana qədər, pul vəsaitlərinə dair bütün məxaric və mədaxil sənədlərinin mühasibliyə təhvil verilməsi və kassada (xəzinədə) کنار şəxslərin vəsaitlərinin mövcudluğunun vəziyyəti haqqında qəbz alınması forması da müəyyən edilmişdir.

Nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin pul vəsaitinin saxlanması və daşınması zamanı onun təhlükəsizliyini təmin etmək barədə xüsusi tövsiyəsi hazırlanmışdır. Bu tövsiyə ilə Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisə və şirkətlərə məsləhət bilmişdir ki, kassa əməliyyatlarının aparılması, yanğından mühafizə qurğularına xidmət göstərilməsi, pul vəsaitlərinin qorunması və daşınması ilə əlaqədar işə götürmək istədikləri şəxslər haqqında məlumat

almaq üçün Daxili İşlər orqanına və tibb müəssisələrinə müraciət etsinlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra kateqoriyalı insanlar, o cümlədən cinayət törətmiş, rühi xəstə və ya narkotik maddələr qəbul edən şəxslər həmin vəzifədə işləyə bilməzlər. Pul vəsaitlərinin saxlanması və daşınması zamanı digər təhlükəsizlik halları da Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin həmin tövsiyəsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin bu sahədə digər bir tövsiyəsi isə müəssisələrdə kassa yerləşən binaların texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və onların yanğından mühafizə edilməsi üçün texniki vasitələrlə təchiz olunması ilə əlaqədardır. Pul vəsaitlərinin nağd əməliyyatları ilə yanaşı, xüsusi banklar vasitəsilə nağdsız əməliyyatlar da aparılır. Azərbaycan Respublikasında pul vəsaitləri üzrə nağdsız əməliyyatların tənzimlənməsi üçün Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyəti tərəfindən 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında» xüsusi təlimat mövcuddur. Bu təlimatda Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində tətbiq olunan nağdsız hesablaşmaların formaları, qaydaları, nağdsız aparılma müddətləri və digər bu kimi prinsipial məsələlər öz şərhini tapmışdır. Təlimat bütövlükdə 5 fəsil, 71 maddədən ibarətdir. Həmin təlimatın ayrı-ayrı fəsillərində nağdsız pul əməliyyatlarına dair hesablaşma sənədlərinin tərtib edilməsi qaydaları, nağdsız pul əməliyyatlarının müvafiq formalarda, o cümlədən ödəmə tapşırıqları üzrə çeklərlə və akkreditivlərlə hesablaşma qaydaları dəqiq və konkret şərh edilmişdir. Təlimatın beşinci fəslində ödəyicinin hesabından vəsaitin mübahisəsiz silinməsi qaydaları verilmişdir. Burada müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində müvafiq icra hakimiyyətinin qərarlarının icrası zamanı vəsaitin mübahisəsiz olaraq hesabdən hansı əsaslarla silinməsi göstərilmişdir. Müəssisə və təşkilatlarda nağdsız əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların açılması, qiymətli kağızların uçotu və hərəkətinə dair proseslərin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Milli Bankının və Maliyyə Nazirliyinin xüsusi qayda və təlimatları ilə tənzimlənir. Bu qayda və təlimatlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesabların açılmasına dair Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 1 noyabr 1997-ci il tarixində təsdiq edilmiş qaydaları;

- dövlət vergi xidməti sistemində istifadə olunan qeyri-vergi tədiyyələrinin qəbulu üçün qəbz və əhalidən vergilərin ləğvi ilə bağlı qəbzın tərbi və tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 13 avqust 1999-cu il tarixli 96 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- qaz sərfi üçün mədaxil qəbzlərinin tərtib və tətbiq olunmasına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 avqust 1999-cu il tarixli İ/99 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- poçt göndərişləri üçün mədaxil qəbzlərinin formaları və onlardan istifadəyə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 9 sentyabr 1999-cu il İ/102 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş qaydalar;

- şəhərlərarası sərnişindəşımaya biletlərinin forması və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 noyabr 1999-cu il tarixli İ/118 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- mədaxil qəbzinin formaları və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli İ/133 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- zərgərlik işləri üçün sifariş qəbzinin forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli 35 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- muzeyə giriş biletlərinin forma və rekvizitləri, onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli İ/134 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu qayda və təlimatların prinsiplərinə əməl olunması qiymətləndirilməlidir.

11.3. Pul vəsaitləri auditinin məlumat mənbələri

Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların yoxlanılmasının məlumat mənbələri çox zəngindir. Bu məlumat mənbələri, həmçinin dəqiq və dürüstdür. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların yoxlanılmasına dair metodikanın seçilməsindən asılı olaraq müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etmək mümkündür. Lakin buna baxmayaraq, pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların audit yoxlanılmasına dair bütövlükdə məlumat mənbəyini şərh etmək vacibdir. Belə ki, burada iki istiqamətdə - nağd və nağdsız pul vəsaitləri üzrə məlumat mənbələrini fərqləndirmək lazımdır. Hər iki əməliyyat üzrə məlumat mənbələrində eyni zamanda bir neçə xarakterik amillər, xüsusilə pul əməliyyatlarına dair ilkin təsdiqedicə sənədlər, uçot məlumatları, pul əməliyyatlarına dair yekun hesabatlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Pul əməliyyatlarına dair ilkin sənədlərə nağd və ya nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların aparılmasına əsas verən ərizələr, hesab-fakturalar, hesablaşma-ödəmə cədvəlləri, bağlanmış müqavilələr, mal-material qaimələri və sair aid edilir. Uçot sənədləri dedikdə isə kassa mədaxil və məxaric orderləri, 1 və 2 saylı jurnal-orderin məlumatları, pul əməliyyatlarının mühasibat uçotundakı he-

sablar üzrə sintetik və analitik uçot göstəricilərindəki məlumatlar başa düşülür.

Pul əməliyyatları üzrə hesabat məlumatları kimi, nağd pul əməliyyatlarının cari hesabatı, kassa kitabının məlumatları, kassirin cari əməliyyatlara dair gündəlik hesabatı, pul əməliyyatlarının hərəkətinə dair statistik hesabat və mühasibat balansının üçüncü bölməsinin 280, 290, 300, 310-cu sətirlərinin məlumatları əsas götürülə bilər. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların məlumat mənbələrindən bu və ya digər yoxlama məqsədləri üçün istifadə edilən zaman qeyd olunan spesifik xarakterli məlumat mənbələrinin öyrənilməsi vacibdir. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların dəqiqliyi və qanunauyğunluğunu təsdiq etmək üçün həmin əməliyyatların ilkin sənədlərlə yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. İlk sənədlər dedikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, əməliyyatın aparılmasına əsas verən sənəd, yeni, qaimə, bağlanmış müqavilələr, hesablaşma-ödəmə tapşırıqları başa düşülür.

11.4. Pul vəsaitləri əməliyyatları auditinin ümumi prinsipləri

Pul vəsaitinin hərəkəti üzərində auditin ümumi prinsipləri dedikdə, müəssisə və təşkilatların nağd və nağdsız pul əməliyyatlarının bir neçə istiqamətdə audit qiymətləndirilməsi başa düşülür. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

- pul vəsaitləri əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olması;
- pul vəsaitlərinin uçotunun təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- pul vəsaitlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində ümumi nəzarətin təmin olunma səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- pul vəsaitləri əməliyyatları ilə təsərrüfat əməliyyatlarının uyğunluğunun qiymətləndirilməsi.

Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olması dedikdə, müəssisə və təşkilatların pul vəsaitləri üzrə apardıqları nağd və ya nağdsız əməliyyatların Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 4 oktyabr tarixli 398 sayılı «Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlığının yaradılması haqqında» Fərmanının və o cümlədən, bu Fərmanın icrasının təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 noyabr 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikası dövlət xəzinə-

darlığı haqqında» qərarının icrası, bu fərman və qərarların tələblərindən irəli gələn prinsiplər başa düşülür.

Pul vəsaitlərinin uçotunun təşkil edilməsi dedikdə isə müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitlərinin mədaxili, məxarici və ümumilikdə müəssisə, təşkilatlar tərəfindən nağd və ya nağdsız formada aparılan əməliyyatların Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və 1 yanvar 1996-cı il tarixindən hazırkı dövrə qədər qüvvədə olan «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat»a uyğun olaraq aparılması, bu təlimatın prinsiplərinin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Pul vəsaitlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinin daxili audit nəzarətinin qiymətləndirilməsi dedikdə, müəssisənin cari təsərrüfat fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi pul vəsaitlərinin məqsədyönlü sərf edilməsinin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Daha doğrusu, müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərindən nə dərəcədə məqsədeuyğun və səmərəli istifadə edilməklə, onun dövriyyəyə qatılması qiymətləndirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi pula və onun xərclənməsinə nəzarət etmək vacibdir. Müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitlərinin hərəkətinə ümumi nəzarətin təmin edilməsi məqsədi ilə bir çox ölkələrdə xüsusi statistik forma olan 4 sayılı formadan istifadə edilir. Respublikamızda da pul vəsaitlərinin hərəkətinə ümumi nəzarət məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2004-cü il 3 iyun tarixində 22/5 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və onlardan istifadə edilməsi» haqqında 4 sayılı hesabat formasından istifadə edilir. Burada əsas prinsip müəssisə və təşkilatların pul axınına ümumi nəzarətin təşkil edilməsindən ibarətdir.

Pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə uzlaşmasının qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının əsas prinsiplərindən biridir. Çünki, bir çox hallarda pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlar heç də təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə uyğun gəlmir. Bəzən bu kimi hallar pul vəsaitlərindən təyinatı üzrə istifadə edilməməsi kimi də qiymətləndirilir.

Audit yoxlama-ekspertizasında pul vəsaitləri üzrə əməliyyatlar ekspertiza edilən zaman iri həcmli pul vəsaitləri əməliyyatları ilə təsərrüfat əməliyyatlarının müqayisə edilib qiymətləndirilməsi vacibdir. Çünki, pul vəsaitləri əməliyyatlarında yol verilən ciddi qanun pozuntuları və mənim-səmələr əsasən iri həcmli təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilir.

11.5. Nağd pul əməliyyatları auditinin metodikası

Nağd pul əməliyyatlarının auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman, nağd pul vəsaitləri üzrə edilmiş əməliyyatların audit yoxlaması qaydaları-proseduraları, yaxud burada tətbiq olunan üsullar və mexanizmlər başa düşülür. Bir qayda olaraq auditor müəssisə və təşkilatlarda bu və ya digər formada yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatları konkret olaraq yoxlama nəzarətindən keçirməlidir. Burada istifadə olunan üsul və mexanizmlər yoxlamayı əhatə edən proqram-tezisin tərkibindən asılıdır. Auditor müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparmamışdan əvvəl ümumi yoxlama strategiyasını müəyyənləşdirməlidir. Daha doğrusu, yoxlamaya dair müvafiq tezis-proqrama malik olmalıdır. Müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının işlərinə dair auditorun proqram-tezisi 4 hissəyə bölünə bilər:

- nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- nağd pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- nağd pul əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- nağd pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələri.

Nağd pul əməliyyatları üzrə təşkilati və texniki məsələlərin auditinə müəssisə və təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının texniki təhlükəsizliyinin təmin olunması və kassa əməliyyatının müvafiq qaydada aparılmasının təşkilinin yoxlanılıb qiymətləndirilməsi daxildir. Bunun üçün normativ hüquqi sənədlər kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il tarixli «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması» qaydasının təsdiq edilməsi barədə 9 sayılı qərarına, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin «Müəssisələrin kassa binalarının texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və yanğından mühafizə siqnalizasiyası vasitələrinin təsdiq olunması barədə» və «Pul vəsaitlərinin saxlanması və daşınması zamanı onun təhlükəsizliyini təmin etmək barədə» tövsiyə-məktublarına istinad edilir. Auditor bu halda şəxsi müşahidə, şifahi sorğu və maddi-məsul şəxsdən yazılı izahat almaqla bir sıra prinsipial suallara cavab tapmalıdır. O cümlədən, ilk növbədə müəssisənin kassa otağının lazımi səviyyədə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, pəncərələrdə dəmir barmaqlıqların

olması, kassanın giriş qapısının dəmirdən və digər etibarlı materialdan olması, xüsusi siqnalizasiya ilə təmin edilməsi, pul vəsaitlərinin daşınması zamanı xüsusi halların gözlənilməsi, kassa otağının yanğından mühafizə ilə təmin edilməsi kimi texniki məsələlər müşahidə olunub qiymətləndirilməlidir. Auditor, həmçinin Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyə-məktublarına uyğun olaraq kassa əməliyyatlarını aparan maddi-məsul şəxsin əvvəllər məhkumluğunun olub-olmamasını təsdiq edən sənədə də diqqət yetirməli və onun şəxsi keyfiyyətləri ilə maraqlanmalıdır.

Bir qayda olaraq auditor pul vəsaitlərinin daşınması və onu müşahidə edən şəxslərin bu məsələyə münasibətinin Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyə-məktublarına uyğun olmasına diqqət yetirməlidir. Auditor, həmçinin müəssisə və təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının təşkili ilə bağlı aşağıdakı məsələləri müşahidə edib qiymətləndirməlidir: kassa əməliyyatları üzərində daxili nəzarətin mövcudluğu, onun formal və yaxud qeyri-formal olması, mütəmadi olaraq kassada qəfləti yoxlamaların aparılması, yoxlamalar aparılan zaman pul vəsaitlərinin inventarlaşmasına dair aktın «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına dair» 3 sayılı əlavəyə uyğun tərtib edilməsi, kassa əməliyyatlarına dair maddi-məsul şəxslə müəssisələr arasında müvafiq standart uyğun müqavilənin bağlanması, kassa əməliyyatını aparan şəxsin öhdəlik və iltizamının olması və s.

Auditor yuxarıda qeyd olunan təşkilati və texniki məsələləri araşdırdıqdan sonra kassa əməliyyatlarının ilkin sənədlərlə auditinə başlamalıdır. Kassa əməliyyatının auditor tərəfindən yoxlanılma prosedurası növbəti ardıcılıqla aparıla bilər.

Hər şeydən əvvəl auditor pulların saxlanması üçün xüsusi səyfdəki və kassa otağında olan müvafiq nağd pul vəsaitlərini (əməliyyatlarını) və qiymətli kağızları inventarlaşdırmalıdır. Inventarlaşdırma zamanı kassa əməliyyatını aparan maddi-məsul şəxsdən kassada kənar vəsaitin, yəni müəssisəyə aid olmayan vəsaitin olub-olmamasına, eyni zamanda müəssisənin maliyyə sərəncamçısının imzası olmadan kiməsə, kənar şəxsə borc verilib-verilməməsinə dair rəsmi izahat alınmalıdır. Yalnız bundan sonra auditor kassada olan nağd pul vəsaitlərinin inventarlaşdırılmasını yekunlaşdırmalı, həmin pul vəsaitlərinin yoxlama dövrünə olan qalıqlarını mühasibat məlumatları ilə üzləşdirib bütün hallar üzrə yerində (yəni kassadan kənara çıxmaq şərti ilə) nəticə aktı tərtib edib, müvafiq şəxslərə imza etdirməlidir.

Nağd pul vəsaitlərinin müvafiq yoxlama dövrünə inventarlaşdırılması zamanı kənarlaşmalar və ya yuxarıda qeyd olunan halların aşkar edilməsində onun dəqiqliyinin araşdırılması və bu halların təsdiq olunması audit

yoxlama-ekspertizasının prosedur tərkib hissəsidir. Müəssisə və təşkilatların nağd pul əməliyyatlarının növbəti yoxlama mərhələsi yoxlama dövrünü əhatə edən əməliyyatların sənədlər üzrə ekspertiza edilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Yəni hər bir nağd pul əməliyyatını ilkin sənədlərlə üzləşdirib ona müvafiq auditor qiymətinin verilməsidir. Bu halda yoxlama prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə qurulmalıdır:

- təsərrüfat subyektinin kassasına daxil olan hər hansı bir pul məbləği üzrə ilkin sənədlərlə kassa mədaxil-məxaric orderi üzləşdirilməli və kassa mədaxil-məxaric orderində olan məbləğlə ilkin sənəddəki məbləğ müqayisə edilməlidir;

- üzləşdirmə zamanı, həmçinin əməliyyatın qanuni və qanunsuz olmasına qiymət verilməli, mədaxil-məxaric orderində imzaların doğruluğu müşahidə edilməlidir;

- kassa mədaxil-məxaric sənədlərində pozuntuların, düzəlişlərin, əsası olmayan sənədlərin, müəssisənin kredit sərəncamçısının (müəssisənin rəhbərliyinin) imzası olmadan əməliyyatların olub-olmaması, təkrar sənədlərin və ya hesablaşma-ödəmə cədvəllərinin, ötən dövrlərə aid əmək haqqı üzrə ödəmə cədvəllərinin mövcudluğu və sair bu kimi qanunsuz hallara yol verilməsi aşkarlanmalıdır;

- auditor yoxlama-ekspertizası zamanı əsas etibarlı ilə nağd qaydada aparılan iri həcmli pul əməliyyatlarına daha dəqiq diqqət yetirməli və bu əməliyyatların hansı məqsədlə aparılmasını müəyyənləşdirməli, onların nəticələri üzrə müvafiq audit qiyməti verməlidir.

Bir qayda olaraq kassa əməliyyatlarının audit yoxlanmasında başdan-başa yoxlama metodikasından istifadə olunur. Yəni nağd pul əməliyyatı mərhələlər üzrə ilkin prosesdən-kassa mədaxil orderindən başlamış, kassa əməliyyatlarına yazılış edilən kassa əməliyyatlarına dair kassa kitabından, kassa əməliyyatlarının mühasibat uçotu və baş kitaba qədər əməliyyatlar üzləşdirilməlidir. Ona görə də auditor müəssisədə aparılan nağd pul əməliyyatlarının ilkin sənədlərlə kassa mədaxil-məxaric orderlərini üzləşdirdikdən sonra, həmin məbləğlərin üzərində nəzarətin tamlığını müəyyən etmək üçün onları kassa kitabı yazılışları ilə günbəgün, tarixbətarix üzləşdirməlidir. Üzləşdirmə zamanı əsas etibarlı ilə, müəssisənin kassasına verilən nağd pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün mədaxil olunması, yaxud digər təsərrüfat əməliyyatları üzrə kassadan verilmiş nağd pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün uçota alınmasına audit qiyməti verilməlidir. Kassa əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının növbəti prosedur mərhələsində nağd pul əməliyyatlarının kassa kitabında aparılan qeydiyyatı

ilə mühasibat uçotunun analitik məlumatları, yəni 1 və 2 saylı jurnal-or-derlərin uçot rekvizitləri, 1 və 2 saylı dövriyyə cədvəllərinin məlumatları üzləşdirilməlidir. Ay ərzində baş vermiş nağd pul əməliyyatları üzrə sintetik məlumatları özündə əks etdirən Baş kitabda 50 və 51 saylı balans hesablarının göstəriciləri ilə üzləşdirilməlidir. Auditor nağd pul əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bank çek kitabçaları üzrə əməliyyatlara da diqqət yetirməlidir. Belə ki, bir çox hallarda təsərrüfat əməliyyatlarının icrası üçün müəssisəyə xidmət göstərən bankdan nağd pul vəsaitləri pul çeki vasitəsi ilə daxil olur. Pul çeki ciddi uçot blankı olduğu üçün onun daim seyfde xüsusi nəzarət altında saxlanması vacibdir. Auditor bu çek kitabçalarını ekspertiza edən zaman onların düzgün doldurulmasına, çeklər vasitəsilə bankdan alınan nağd pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün kassaya mədaxil edilməsinə qiymət verməlidir.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatlarını dəqiq ekspertiza etdikdən sonra bununla əlaqədar uçot və hesabat işlərinin vəziyyətinə qiymət verməlidir. Nağd pul əməliyyatlarının uçotunun vəziyyəti müəssisədə uçot siyasətinin qurulmasından, burada tətbiq olunan uçot formalarından və uçot-hesabat işlərinin təşkilindən asılıdır. Auditor nağd pul əməliyyatlarına dair mühasibat uçotunu ekspertiza edərkən aşağıdakılara qiymət verməlidir: nağd pul əməliyyatlarının analitik uçotunun vəziyyəti, nağd pul əməliyyatlarına dair kassirin gündəlik hesabatının vaxtında və düzgün tərtib edilməsi, nağd pul əməliyyatlarının mühasibat uçotunda vaxtında və düzgün uçota alınması, nağd pul əməliyyatları üzrə analitik və sintetik uçotlar arasında fərqlərin olub-olmaması, pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 3 iyul 2004-cü il tarixli 22/5 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və onlardan istifadə edilməsi haqqında» 4 saylı hesabatın düzgün doldurulub və vaxtında təqdim edilməsi.

Auditor müəssisədə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman uçotun hansı formasından istifadə olunmasına və onun müasir texniki vəsaitlərdən istifadə edilməklə avtomatlaşdırılmasına da öz mövqeyini bildirməlidir.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması, kassa əməliyyatlarında kompüter texnikasından və digər hesablama texnikasından istifadə edilməsi bu sahədə uçotun təşkilinin müasir tələblərə cavab verməsindən xəbər verir. Auditor nağd pul əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri apardıqdan sonra bir neçə istiqamət üzrə öz nəticə-rəyini və təkliflərini verməli və bu barədə yoxlama-yekun arayışının müvafiq bölməsinə qeydlər etməlidir.

11.6. Qeyri-nağd pul əməliyyatları auditinin metodikası

Hər bir müəssisə və təşkilat təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün nağd pul əməliyyatları ilə yanaşı nağdsız pul əməliyyatlarından da istifadə edir. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatlar nağdsız pul əməliyyatlarını bu sahədə səlahiyyəti olan xüsusi müəssisələr vasitəsi ilə, yəni banklar vasitəsilə icra edirlər. Buna görə də müəssisə və təşkilatların sərbəst pul vəsaitləri onların müvafiq banklarda açdıqları xüsusi hesablarda saxlanılır. Nağdsız pul əməliyyatlarının auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman nağdsız pul vəsaitləri üzrə edilmiş əməliyyatların audit yoxlaması qaydaları və burada yoxlama zamanı tətbiq olunan üsul və mexanizmlər başa düşülür. Müəssisələrdə audit yoxlama işləri aparılan zaman nağd pul əməliyyatlarında olduğu kimi, nağdsız pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlar da dəqiq yoxlama nəzarətindən keçirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza zamanı tətbiq olunan üsul və metodlar konkret olaraq təsərrüfat əməliyyatlarından və audit yoxlama-ekspertizasının proqram-tezisindən asılıdır. Müəssisə və təşkilatlarda nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkili və yoxlama strategiyasının qurulması üçün yoxlama proqramı tərtib edilməlidir. Bu proqramda yoxlama-ekspertiza işlərini əhatə edən suallar və məsələlər çox ola bilər. Lakin bu suallar məzmun və xaraktercə nağd pul əməliyyatlarında olduğu kimi, nağdsız əməliyyatlarda da dörd qrupa bölünə bilər:

- nağdsız pul əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- nağdsız pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- nağdsız pul əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- nağdsız pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri.

Nağdsız pul əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair audit yoxlama obyektinə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları» haqqında təlimat, Azərbaycan Respublikası Milli Bankın İdarə Heyətinin 1 noyabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesablaşmaların açılması» qaydaları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablaşma planı və onun tətbiqinə dair» təlimatlar aiddir.

Auditor müəssisələrdə nağdsız pul əməliyyatları üzrə yoxlama- ekspertiza işləri aparan zaman ilk növbədə bu əməliyyatların yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktların prinsiplərinə uyğun olaraq təşkili və qurulmasını qiymətləndirməlidir. Nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsi, aparılmış nağdsız pul əməliyyatlarının ilkin məlumatlarla konkret olaraq üzləşdirilməsidir. Yoxlama üçün ilkin məlumat mənbəyi ödəmə tapşırıqları, ödəmə tələbnamələri, nağd pulların banka təhvil verilməsinə dair elanlar, nağd pulun alınmasına dair çek kitabçaları, akkreditivlər, çek reyestrləri, ssudaların alınmasına dair kredit müqavilələri, bank çıxarışları və sair ola bilər. Yoxlama metodikasının əsas mahiyyəti yuxarıda qeyd olunan sənədlərin müəssisədə baş vermiş nağdsız pul vəsaitləri üzrə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının yoxlanması və ekspertiza edilməsidir. Burada əməliyyatın mahiyyətindən asılı olaraq, başdan-baş üzləşdirmə metodikasından istifadə olunur. Bir qayda olaraq müəssisələrdə nağdsız pul vəsaitləri üzrə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında yoxlama texnikasının birinci variantı ilkin məlumatlardan uçot registrlərinə, analitik göstəricilərdən sintetik göstəricilərə doğru hərəkətdir. Qeyd etdiyimiz kimi, ilkin məlumat sayılan bankın yoxlanılan müəssisə üzrə gündəlik (cari əməliyyatları) bank çıxarışları ilə, ilkin sənəd olan ödəmə tapşırıqları və ya ödəmə tələbnamələri ilə hesab-fakturalar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təsdiqinə dair müvafiq aktlar və digər sənədlər üzləşdirilməlidir. Üzləşdirmə nağd pul əməliyyatlarında olduğu kimi nağdsız pul əməliyyatlarında da günbəgün, tarixbətərix, dəqiqliyi ilə başdan-baş aparılmalıdır. Bu zaman müəssisənin bankda olan hesablaşma hesabı və digər hesablar üzrə əməliyyatları təsdiq edən bank çıxarışı əsas götürülür. Bankın cari əməliyyatlar üzrə verdiyi bank çıxarışının debet hissəsində olan əməliyyat müəssisənin kredit əməliyyatları, bank çıxarışının kredit hissəsində olan əməliyyat müəssisənin debet əməliyyatları hesab edilir. Ödəmə tələbnaməsi üzrə aparılan nağdsız əməliyyatların yoxlanmasında eyni qayda ilə bankın çıxarışları, ödəmə tələbnamələri və yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərini təsdiq edən sənədlər üzləşdirilməlidir. Burada ödəmə tapşırıqları ilə ödəmə tələbnamələrinin yoxlama-ekspertizasındakı fərq ondan ibarətdir ki, əməliyyatın xarakterinə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin təsdiqedicisi sənədinə əsasən nağdsız əməliyyatlar ödəyici təşkilatın rəhbərliyinin icazəsi olmadan da aparıla bilər. Buna görə də auditorun yerinə yetirilən iş və xidmətlərin nə dərəcədə reallığını təsdiq edən sənədləri nəzərdən keçirməsi vacibdir. Audit yoxlama-ekspertizasının ilkin mərhələsində müəssisənin cari təsərrüfat xərcləri üzrə bankdan pul çeki vasitəsi ilə alınan nağd pulların vaxtında və düzgün kas-

saya mədaxil edilməsi yoxlanılmalıdır. Adətən çek kitabçalarının müəssisədə qalan hissəsində bankdan alınan nağd pul vəsaitinin məbləği əks etdirilir və müəssisənin rəhbərliyinin imzası ilə təsdiq edilir. Ona görə də auditor alınmış nağd pul vəsaitlərini çek kitabçalarının tarixi və qeydiyyat sayı ilə üzləşdirməlidir. Nağdsız əməliyyatların mühüm tərkib hissələrindən biri akkreditivlər üzrə aparılan əməliyyatlardır. Akkreditiv nağdsız pul vəsaitinin ödənişinin ehtiva formasıdır ki, burada iş və xidmətlərin dəyəri həcmində pul vəsaiti müvafiq banka müddətli depozit edilir və bank həmin ödəməni yalnız malın göndərildiyini yaxud iş və xidmətlərin müəyyən olunmuş müddətə yerinə yetirildiyini təsdiq edən sənəd təqdim olunduqda ödəyir. Audit yoxlama-ekspertizasında akkreditiv ödəniş əməliyyatları nəzərdən keçirilən zaman akkreditivin düzgün açılması, alınan malların dəyəri, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi akkreditivin dəyərinə bərabərliyi üzləşdirilməli və müvafiq audit qiyməti verilməlidir.

Nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının ən vacib anlarından biri də kredit müqavilələri üzrə əməliyyatlardır. Kredit müqavilələri üzrə əməliyyatlar dedikdə, müəssisələrin bu və ya digər kredit təşkilatlarından məqsədli götürdükləri kreditlər, ssudalar başa düşülür. Auditor kreditlərin məqsədəuyğun istifadə edilməsini, kredit əməliyyatları üzrə daxili vəziyyətin nəzarətini, kreditin qaytarılma müddətinin qrafikə uyğunluğunu yoxlamalı və qiymətləndirməlidir. Nağdsız pul vəsaitləri üzrə audit yoxlama-ekspertizasının yoxlama metodikasının növbəti mərhələsi yuxarıda qeyd olunan əməliyyatlar üzrə ilkin sənədlərin mühasibat məlumatları ilə üzləşdirilməsidir.

Bank əməliyyatlarının mühasibat sənədləri ilə üzləşdirilməsinin proseduru növbəti ardıcılıqla aparıla bilər.

Bank əməliyyatlarını özündə əks etdirən analitik məlumatları 2 saylı jurnal-orderin məlumatları ilə üzləşdirmək. Bu orderdə debet və kredit əməliyyatları audit yoxlama-ekspertizası üçün ilkin mühasibat uçotu məlumatlarının mənbəyi hesab edilə bilər. Bankın gündəlik əməliyyatlarını təsdiq edən bank çıxarışları ilə ödəmə tələbnamələri, çeklər, ödəmə tapşırıqları və əməliyyatlar üzrə hesab-fakturalar müqavilələrlə üzləşdirildikdən sonra həmin rəqəmlər də öz növbəsində aidiyyəti üzrə 2 saylı jurnal-orderin debet, kredit məlumatları ilə üzləşdirilməlidir. Bu üzləşmələr mütəmadi olaraq hər əməliyyat günü üçün aparılmalıdır. Yoxlama-ekspertiza dövrü ərzində hər bir ayın bank əməliyyatları bank çıxarışları ilə üzləşdirilir və 2 saylı jurnal-orderin debet və kredit məlumatları ilə tutuşdurulur. Bundan sonra ay ərzində bank əməliyyatlarına yekun vurulması üçün 2 saylı jurnal-orderin debet və kredit

əməliyyatları üzrə yekun-cəm çıxarılır. Daha sonra isə 2 sayılı jurnal-orderin debet, kredit yekun məlumatları baş kitabda 51 sayılı balans hesabının debet-kredit əməliyyatları ilə tutuşdurulur. Üzləşdirmə zamanı 51 sayılı hesablaşma hesabının yekun məlumatları ilə 2 sayılı jurnal-orderin məlumatları arasında fərqlər müəyyən edilərsə, bu zaman auditor tərəfindən həmin fərqlər aydınlaşdırılmalı və onlara müvafiq qiymət verilməlidir. Nağdsız pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası zamanı bank əməliyyatları üzrə yekun məlumatların illik hesabatlarda əks etdirilməsi də nəzərdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir. Burada ilk növbədə illik hesabatın 1 sayılı forması olan balans məlumatlarının üçüncü bölməsinin 290-cı və 310-cu sətirlərinin məlumatları baş kitabda 51 sayılı hesabın debet və kredit məlumatları ilə üzləşdirilməlidir.

Nağd pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında olduğu kimi, nağdsız pul əməliyyatları üzrə də ümumi yekun əldə etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin 3 iyul 2004-cü il tarixli 22/5 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və onlardan istifadə edilməsi» haqqında 4 sayılı hesabatın məlumatları da auditorun cari dövrdə bank əməliyyatları üzrə yığma və ümumiləşdirmə cədvəli ilə üzləşdirilməlidir.

Nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müəssisə və təşkilatlarda bank əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti də nəzərdən keçirilib qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün müəssisədə bank əməliyyatları üzrə uçot siyasətinin vəziyyəti, nağdsız pul əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun təşkili, habelə ümumilikdə nağdsız pul əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, müəssisələrdə və təşkilatlarda nağdsız pul əməliyyatlarının uçotunun müvafiq təlimatlara və qaydalara uyğun qurulması, hesabat işlərinin isə müvafiq standartlara uyğun aparılması qiymətləndirilməlidir. Nağdsız pul əməliyyatlarının mühasibat uçotunun audit yoxlama-ekspertizası zamanı qeyd olunanlarla yanaşı, digər bir sıra prinsipial məsələlər də auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Məsələn, müəssisənin banklarda olan hesablaşma hesablarının sayı, nömrəsi və ünvanı, bu hesablara dair müvafiq banklarla müqavilələrin bağlanması, həmin hesablaşma hesabları üzrə aparılan əməliyyatlara dair bank çıxarışlarının mövcudluğu, müəssisənin respublika daxilində və xaricində fəaliyyət göstərən digər banklarda müxtəlif formalı ödənişlər üzrə xüsusi hesabların açılması və bağlanması proseduruna əməl edilməsi, müəssisənin və təşkilatın ssuda və kreditlər üzrə əməliyyatlarının uçotunun düzgün aparılması və s.

11.7. Valyuta əməliyyatları auditinin metodikası

Valyuta əməliyyatları auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda aparılan valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və burada istifadə olunan üsullar başa düşülür.

Bir qayda olaraq auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri apararkən, pul əməliyyatlarını yoxlama nəzarətindən keçirərkən valyuta əməliyyatlarına diqqət yetirməlidir. Valyuta əməliyyatları pul əməliyyatlarının tərkib hissəsidir. Lakin onlar bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə hər hansı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını xarici valyutalarla aparmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) olmalıdır. Yeni müəssisə və təşkilatların bu əməliyyatı aparmaq səlahiyyətinin olması vacibdir. Eyni zamanda valyuta əməliyyatlarında məzənnə kurslarına düzgün əməl edilməlidir. Valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bir qayda olaraq, hər şeydən öncə ümumi yoxlama strategiyası müəyyənləşdirilməlidir. Auditor valyuta əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizasına dair müvafiq iş proqramına malik olmalıdır. Bu iş proqramı dörd hissədən ibarət ola bilər:

- valyuta əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- valyuta əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- valyuta əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlamasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Valyuta əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasının auditini dedikdə, bu sahədə təşkilati və texniki məsələlərin, həmçinin bank əməliyyatlarının aparılmasında mövcud normativ hüquqi sənədlərin tələblərinə əməl olunmasının ekspertizası başa düşülür. Respublikamızda valyuta əməliyyatlarını tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Bu normativ hüquqi aktların içərisində üç əsas sənəd daim auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır:

- «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 27 noyabr 2001-ci il tarixli Qanunu və bu Qanuna 30 aprel 2002-ci ildə edilmiş əlavə və dəyişikliklər;

- Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin 27 may 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 13 iyun 2002-ci il tarixli 2859 sayılı reyestrə qeydə

alınmış «Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarının rejimi haqqında» qaydalar;

• Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 18 mart 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi ilə 26 mart 2002-ci ildə razılaşdırılmış, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 2778 sayılı reyestrə dövlət qeydiyyatına alınmış «Fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin çıxarılması qaydaları».

Bu normativ hüquqi sənədlər Respublikamızda valyuta əməliyyatlarını tənzimləyən əsas sənədlər sayılır. Müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatlarının təşkilinin auditi bu normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq aparılmalıdır. Müəssisə və təşkilatlar öz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərində xarici valyutaya ehtiyac duyarlarsa, bu zaman aparılan əməliyyatlar, banklarda açılan hesablar, valyuta vəsaitlərinin hərəkəti bu normativ sənədlərin müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq təşkil edilməlidir. Həmin qaydalar hüquqi şəxslərin valyuta əməliyyatlarının aparılmasını tənzimləməklə yanaşı, bir sıra texniki sənədlərin rəsmiləşdirilməsini də nizamlayır. Bu texniki sənədlərə aiddir:

- fiziki şəxs rezidentlərinin hesabatları üzrə respublikadan kənarda aparılan köçürmələr üçün ərizə;
- hesab açılmadan birdəfəlik köçürmələrin ərizə formaları;
- xarici valyutanın alınıb-satılması üçün sifariş formaları;
- ayrı-ayrı tərkib elementləri üzrə alınan valyutaların istifadə təyinatlarına dair hesabat forması.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatının normativ hüquqi sənədlərə uyğun olaraq təşkilinin audit yoxlama-ekspertizasını keçirdikdən sonra valyuta əməliyyatlarının yoxlanmasına başlamalıdır. Valyuta əməliyyatlarının yoxlama metodikası burada da nağd və nağdsız pul əməliyyatlarında olduğu kimi, yoxlama-ekspertizanın əhatə etdiyi bütün dövrün başdan-başa yoxlanmasını nəzərdə tutur.

Audit yoxlama-ekspertizası ilə ilk növbədə müəssisə və təşkilatın valyuta əməliyyatlarının aparılmasına dair müvafiq lisenziyanın (xüsusi razılığın) olub-olmaması və bu lisenziyanın tələblərinə əməl olunması yoxlanılmalıdır. Növbəti mərhələdə müəssisə və təşkilatların xarici nümayəndəliyi vasitəsilə aparılan valyuta əməliyyatlarına dair müvafiq müqavilələrin, razılaşmaların və bu müqavilədə nəzərdə tutulan məbləğlərin faktiki əməliyyatların məbləğlərə uyğun olması üzvləşdirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertizasında, həmçinin müəssisə və təşkilatların ölkəyə gətirdiyi valyutanın həcmi, bu valyuta dəyərinin manata olan məzənnəsi nəzarətdən keçir-

rilməlidir. Valyuta əməliyyatlarını yoxlayan zaman auditor müəssisə və təşkilatlarda barter əməliyyatlarının mövcudluğuna, bu barter əməliyyatlarına nisbətən xarici valyutaların əldə edilməsi və uçota alınması prosesinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Valyuta əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman ixrac vasitəsilə alınmış məhsulların müəssisəyə mədaxil edilməsinə, onların qiymətləndirilməsinə baxılmalı və bu qiymətləndirmənin nəticələri vergi bəyannamələrində əks olunan məbləğlərlə üzləşdirilməlidir. Valyuta əməliyyatlarının mühasibat uçotu 52 sayılı «Valyuta hesabı» adlı balans hesabında aparılır. Bu hesabın bir neçə subhesabları da ola bilər. Məsələn, dəyəri qabaqcadan ödənilmiş əməliyyatlara dair subhesab, mal göndərildikdən sonra ödəmə tapşırıqları üzrə subhesab, akkreditiv vasitəsilə aparılan ödəmələr üzrə subhesab və sair aiddir. Auditor hər bir subhesab üzrə aparılan əməliyyatları ilkin sənədlərlə, müqavilələrlə üzləşdirib qiymətləndirməlidir. Müəssisə və təşkilatlar milli bankdan və digər səlahiyyətli qurumlardan valyuta alarsa, bu valyutanın uçotu da 52 sayılı «Valyuta hesabı»nda aparılır. Valyuta əməliyyatlarının uçota alınmasına dair audit yoxlama-ekspertizası edilən zaman milli valyuta ilə müqayisədə meydana çıxan məzənnə fərqlərinin düzgün uçota alınması da nəzarət obyektinə çevrilməlidir. Bir qayda olaraq məzənnə fərqləri müəssisə və təşkilatların 80 sayılı «Mənfəət və zərərler» hesabının debet və kreditində öz əksini tapmalıdır.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararkən müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini də qiymətləndirməlidir. Daha doğrusu, valyuta əməliyyatlarının vaxtında uçota alınması, uçot-hesabat işlərinin lazımı tələblər səviyyəsində qurulması, valyuta nəticələrinin illik hesabatda – 1 sayılı hesabatda (balansda) öz əksini tapması müəyyənləşdirilməli və bu əməliyyatların müqayisəli qiyməti verilməlidir. Valyuta əməliyyatlarının yoxlama-ekspertiza nəticələri yoxlama arayışının müvafiq bölmələrində şərh edilməlidir.

11.8. Sair bank əməliyyatları auditinin metodikası

Digər bank əməliyyatları pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların tərkib hissəsi olmaqla, bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Digər bank əməliyyatları dedikdə, müəssisənin bankda olan sair əməliyyatları, yolda olan pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və sair bu kimi əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Sair bank əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə aparılan

əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun, onların mühasibat uçotunda düzgün aparılması və yol verilmiş nöqsanların aşkar edilib qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Audit yoxlama-ekspertizasının strategiyası aşağıdakı əsas prinsiplər üzrə qurulmalıdır:

- sair bank əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- sair bank əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- sair bank əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- sair bank əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Bir qayda olaraq bütün təsərrüfat əməliyyatları normativ hüquqi aktlar vasitəsilə tənzimlənir. Sair bank əməliyyatları da təsərrüfat əməliyyatlarının tərkib hissəsi olmaqla, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları», bu əməliyyatların uçota alınmasına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat», Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş, 16 oktyabr 2002-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış «Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında» təlimata uyğun olaraq təşkil edilməlidir.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu əməliyyatların yuxarıda qeyd olunan qayda və təlimatlara uyğun olaraq aparılmasını və uçota alınmasını hüquqi baxımdan ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Auditor, həmçinin sair bank əməliyyatlarına pul və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların tərkib hissəsi kimi yanaşmalı və bütövlükdə yoxlamanın başdan-başa üzləşdirmə metodikasından istifadə etməlidir. Sair bank əməliyyatlarını tərkibinə görə üç hissəyə - yolda olan pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, müəssisənin bankda olan xüsusi hesablar üzrə aparılan əməliyyatlara ayırmaq olar. Bu əməliyyatlar 55 sayılı «Bankda olan xüsusi hesablar» üzrə balans hesabında, 57 sayılı «Yolda olan köçürmələr», 58 sayılı «Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı balans hesablarında uçota alınır. Aparılan əməliyyatların zənginliyinə görə bu sintetik hesabların tərkibində bir sıra subhesablar açıla bilər. Məsələn, 57 sayılı «Yolda olan köçürmələr» hesabının tərkibində 4 subhesabın açılması mümkündür:

- yolda olan pul vəsaitləri;
- valyuta almaq üçün banka köçürülən vəsait;
- satılmaq üçün banka köçürülən xarici valyuta;
- valyuta almaq üçün depozitə qoyulan xarici valyuta.

«Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı 58 sayılı balans hesabının tərkibində isə üç subhesab açıla bilər:

- istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar;
- depozitlər;
- verilmiş borclar.

Bu hesabların balansə münasibətinə gəldikdə isə 55 sayılı «Banklarda olan xüsusi hesablar», 57 sayılı «Yolda olan köçürmələr» və 58 sayılı «Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» balans hesablarının hər üçü aktiv hesab sayılır. Yeni aparılan əməliyyatların yalnız debet qalıqı ola bilər. Audit yoxlama-ekspertizası bu hesablar üzrə aparılan əməliyyatların yoxlanmasını hər bir əməliyyatı təsdiq edən ilkin sənədlərlə üzləşdirməli və müvafiq qiymət verməlidir. Məsələn, yolda olan pul vəsaitlərinin yoxlama-ekspertizası aşağıdakı ardıcılıqla aparıla bilər.

İlk növbədə yolda olan pul vəsaitlərinin azalması, artması dinamika-sı, onun yolda qalma müddəti, hesabdən-hesaba köçürülmə müddəti aydınlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, mövcud təlimat-qaydalarə uyğun olaraq yolda olan pul vəsaitləri üç iş günü müddətində bərpa olunmalıdır. Yolda olan pul vəsaitləri uzun müddətə əməliyyatdan kənar qala bilməz. Bu vəsaitlər üzrə əməliyyatların tamamlanması üçün müəyyən vaxta ehtiyac vardır. Yeni əmanət bankı vasitəsilə poçt şöbələrinə, filiallara və sair köçürülən pul vəsaitləri hələ ünvanına çatmadığından müəssisə və təşkilata heç bir pul vəsaiti daxil olmadığına görə cari ayın axırında mövcud qalıqlar növbəti ayın ilk günlərində yolda olan pul vəsaitləri kimi 57 sayılı balans hesabında uçota alınır.

Müəssisənin banklarda olan sair hesabları üzrə əməliyyatlar da eyni qaydada, yeni akkreditivlər və çek kitabçaları, kredit kartı üzrə aparılan əməliyyatlar müəyyən vaxt ərzində həyata keçirilir. Təhtəlhəsab şəxslər üzrə aparılan xırda təsərrüfat əməliyyatlarının çek kitabçalarında da, bu əməliyyatın tamamlanmasının təsdiq edilməsi üçün müvafiq vaxta ehtiyac vardır.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları üzrə aparılan əməliyyatlar da demək olar ki, eyni tipli əməliyyatlardır. Alınmış istiqrazlar, qiymətli kağızlar, depozitlər və verilmiş borcların bərpası üçün müəyyən zamana, vaxta ehtiyac vardır.

Auditor bu hesablar üzrə vəsaitlərin hərəkətini və qalığını inventarlaşdırmalı, onları müvafiq ilkin sənədlərlə üzləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Əgər yoxlama nəticəsində yolda olan pul vəsaitləri və yaxud sair bank əməliyyatları üzrə vəsaitlər uçotdan gizlədilmişdirsə və yaxud düzgün uçota alınmamış məbləğlər aşkar edilərsə, auditor bu əməliyyatların səbəbini və onların hansı məqsədlər üçün edildiyini aydınlaşdırmalı, təqsirkar şəxsləri və müəssisəyə dəyən zərəri müəyyənləşdirməlidir.

Sair bank əməliyyatlarına dair audit yoxlama-ekspertizasının məlumat mənbələri bunlardır: 3 saylı jurnal-orderin məlumatları, 55, 57, 58 saylı balans hesablarının debet-kredit məlumatları və bu hesablarla müxabirələşən 50 saylı «Kassa hesabı», 51 saylı «Hesablaşma hesabı», 52 saylı «Valyuta hesabı», 63 saylı «İddialar üzrə hesablar», 76 saylı «Müxtəlif debitorlar və kreditorlar», 80 saylı «Mənfəət və zərərlər hesabı», 88 saylı «Bölüşdürülməmiş mənfəət hesabı» və sair hesabların sintetik və analitik göstəriciləri. Auditor sair bank əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisə və təşkilatlarda bu sahədə uçot-hesabat işlərinin və müəssisənin uçot siyasətinin təşkili vəziyyətini də qiymətləndirməlidir. Yəni sair bank əməliyyatlarının düzgün uçota alınması, əməliyyatların növləri üzrə subhesabların açılması, əməliyyatların aparılması, vəsaitlərin hərəkətinə dair daxili nəzarətin vəziyyəti, əməliyyatların nəticələrinin mühasibat-maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi nəzarətdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Aparılan yoxlama-ekspertiza işləri nəticəsində aşkar edilən kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş pozuntular, düzəlişlər auditor tərəfindən qiymətləndirilməli və bu barədə yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qeydlər aparılmalıdır.

11.9. Qiymətli kağızlar auditinin metodikası

Qiymətli kağızlar auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayan qiymətli kağızlar, o cümlədən səhmlər, istiqrazlar, bank sertifikatları, veksellər, çeklər, opsiyonlar, ipoteka kağızları, girov kağızları və sair bu kimi qeyri-maddi aktivlərin yoxlanması, ekspertiza edilməsi və qiymətləndirilməsi başa düşülür. Ona görə də hər bir müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitləri və ona bərabər tutulan qiymətli kağızlar da ciddi nəzarət obyektı olmalıdır. Çünki, müəssisənin sərəncamında olan qiymətli kağızların tez bir zamanda nağd pul vəsaitlərinə çevrilmə imkanı vardır. Qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının strategiyası aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmalıdır:

- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların mühasibat uçotu və hesabat işlərinin vəziyyəti;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit yoxlama- ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Qiymətli kağızların normativ hüquqi bazası dedikdə, qanunverici normativ aktlarla təsdiq olunmuş qiymətli kağızların sahibinə verdiyi hüquq və səlahiyyətlərin, qiymətli kağızların məcburi rekvizitlərinin, onların formasına olan tələblərin, emissiya qaydalarının, onların dövriyyəsinin digər parametrlərlə tənzimlənməsi başa düşülür. Ona görə də audit yoxlama-ekspertizasında qiymətli kağızların normativ hüquqi bazası bu prinsiplər üzrə qiymətləndirilməlidir. Respublikamızda qiymətli kağızların hərəkətinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulmasını təmin etmək və bütövlükdə qiymətli kağızları tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli 161 sayılı Fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi haqqında» Əsasnaməni təsdiq etmişdir. Bu komitə Respublikamızda qiymətli kağızların tənzimlənməsi üçün geniş, zəngin hüquqi baza yaratmışdır. Hazırda Respublikamızda qiymətli kağızların normativ hüquqi bazasına aid 26 qanunverici və normativ hüquqi akt, təlimat, əsasnamə qüvvədədir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 noyabr 2003-cü il tarixli «Kommersiya təşkilatlarının yenidən təşkili zamanı investisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının standartları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 noyabr 2003-cü il tarixli «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydaları haqqında əsasnamə»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılması, tədavülü və istifadəsi qaydaları (27.12.2002-ci il tarixli əlavə dəyişikliklərlə)»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında flyuçerlərin tədavülü qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin buraxılışı, qeydiyyatı və tədavülü qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında çeklərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasında tədavülə buraxılması qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında əsasnamə»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında qaydalar»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızların sertifikatlarının məcburi rekvizitləri»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ilə birgə 13 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası milli bankının qısamüddətli notlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında qaydalar»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 13 yanvar 2004-cü il tarixli «Səhmlərin gedişatının alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 15 mart 2004-cü il tarixli «Qiymətli kağızlar bazarında çirkli pulların yuyulmasının və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən tədbirlərin görülməsi haqqında qaydalar»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 4 iyun 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında çeşklərin dövriyyəsi haqqında» əsasnaməyə əlavə və dəyişikliklər;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 iyul 2004-cü il tarixli bəzi normativ aktlarına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 9 iyun 2004-cü il tarixli «İnvestisiya qiymətli kağızların buraxılışlarına (əlavə buraxılışlarına) dövlət qeydiyyat nömrəsinin verilməsi haqqında təlimat»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 9 iyun 2004-cü il tarixli «İnvestisiya qiymətli kağızların dövriyyədən çıxarılması və ləğv edilməsi qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 29 iyun 2004-cü il tarixli «Adli-sənədli-qiymətli kağızlar üzrə hüquqların ötürülməsi zamanı qiymətli kağızın sertifikatının yeni sahibin adına rəsmiləşdirilməsi qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 30 avqust 2004-cü il tarixli «Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı səhmlərin emissiyasının qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 20 sentyabr 2004-cü il tarixli «Təmin edilmiş istiqrazlar haqqında» əsasnaməsi;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 22 oktyabr 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının ərazisində korporativ istiqrazların buraxılması və tədaviü qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 22 oktyabr 2004-cü il tarixli «Səhmlərin birləşdirilməsi, xırdalanması, onların nominal dəyərinin artırılması və azaldılması zamanı emissiyanın qaydaları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 15 noyabr 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədaviü və ödənilməsi haqqında əsasnaməsi»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 10 dekabr 2004-cü il tarixli «Qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərlə manipulyasiyaların qarşısının alınması qaydaları».

Auditor müəssisə və təşkilatların sərəncamında olan qiymətli kağızların növündən və formasından asılı olaraq onların əldə edilməsi, saxlanması, tədiyyə prosesində iştirakı, müəssisəyə gətirdiyi gəlirlər, dividend və bu gəlirlərin inkişaf istiqamətlərini qiymətləndirməlidir. Qiymətli kağızların audit yoxlama-ekspertiza prosesində yoxlama metodikasının mühüm tərkib hissəsi həmin qiymətli kağızların uçota alınması və hərəkəti üzərində nəzarət məsələsidir. Bir qayda olaraq qiymətli kağızların uçotu 56 sayılı «Pul sənədləri» adlı balans hesabında aparılır. Bu hesabın tərkibində qiymətli kağızların növlərinə uyğun olaraq subhesablar da açıla bilər. Bu hesablarda qiymətli kağızların hərəkəti, onların alqı-satqı prosesi üzrə əməliyyatlar, digər şəxslərə verilməsi, balansə götürülməsi, təsərrüfatdan silinməsi və sair əməliyyatlar uçota alınır. 56 sayılı hesab balansə münasibətinə görə aktiv hesab sayılır. Qiymətli kağızların müəssisənin balansına götürülməsi zamanı onun debeti artır, təsərrüfatdan silinən zaman aparılan əməliyyatlar isə kreditdə əks olunur. Yoxlama zamanı qiymətli kağızların növləri üzrə onların alqı-satqı müqavilələrində nominal və satış qiymətlərinin düzgün əks etdirilməsi dəqiqləşdirilməlidir.

Qiymətli kağızların audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi qiymətli kağızlar üzrə aparılan əməliyyatlarda yol verilmiş nöqsanları, kənarlaşmaları aşkar etmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Təcrübədə bir çox hallarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarda ciddi qanun pozuntularına rast gəlinir. Bu qanun pozuntuları müxtəlif ola bilər. Qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarda yol verilmiş qanun pozuntularından biri də həmin kağızlar üzrə əldə edilən dividendlərin gizlədilməsi, yaxud uçot-hesabat sənədlərində düzgün əks etdirilməməsidir.

Qiymətli kağızların audit ekspertizasının növbəti yoxlama mərhələsi onların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirməkdir. Burada əsas məqsəd qiymətli kağızların analitik və sintetik uçotunun vəziyyətinin təşkili, onların analitik uçotu üçün xüsusi uçot kitabının açılması, əldə edilən qiymətli kağızların nominal və bazar qiymətlərinin düzgün əks etdirilməsi, qiymətli kağızlar üzrə əldə edilən dividendlərin (gəlirlərin) uçota alınması, bölüşdürülməsinin təşkili haqqında müvafiq rəy və nəticə əldə etməkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, pul vəsaitlərində olduğu kimi, qiymətli kağızlar da müəssisənin rəhbərliyinin sərəncamına əsasən xüsusi şəraitdə maddi-məsul şəxsin məsuliyyəti altında saxlanılmalıdır. Auditor qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatları yoxladıqdan sonra əldə etdiyi nəticələri yoxlama arayışının müvafiq bölməsində əks etdirməlidir.

11.10. Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması

Pul vəsaitləri - qiymətli kağızlar üzrə auditor yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması, onlar haqqında müvafiq arayışda konkret olaraq rəy və təkliflərin hazırlanması bu sahədə aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin son və həlledici mərhələsidir. Bir çox məsələlər aşkar edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların sayından və həcmindən deyil, onların məntiqi qiymətləndirilməsi ilə yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qaydada əsaslandırılmış şəkildə yazılmasından asılıdır. Təcrübə göstərir ki, pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə aparılan audit yoxlama işlərinin nəticələri çox hallarda məzmunuz, məntiqsiz, əsassız olan sözlərlə, xırda nöqsanlarla ifadə olunur. Əslində isə bu sahədə daha əhəmiyyət kəsb edən məsələlər diqqətdən kənarda qalır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticələrinin daha peşəkarcasına müvafiq arayışda əks etdirilməsi, məntiqi nəticə çıxarılması bütövlükdə yoxlama-ekspertiza işlərinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir. Audit yoxlama nəticələrinin yekun arayışında bölmələr üzrə əks etdirilməsinin bir sıra metodik prinsipləri və qaydaları mövcuddur. Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə aparılan yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş kənarlaşmalar, nöqsanlar, mənimsəmə və digər neqativ hallar xarakterinə, məzmununa görə qruplaşdırılmalıdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə ciddi xələl gətirməyən, lakin mühasibat uçotunda qarışıqlıq yaradan eyni tipli xırda nöqsanlar qruplaşdırılmalı, əgər bu nöqsanlar çoxdursa tarixləri ilə, sənədlərin rekvizitləri ilə, maddi-məsul şəxslərin adları göstərilməklə xüsusi reyestrə yazılmalıdır. Yoxlama-nəticə arayışında isə yol verilmiş nöqsanlar ümumi xarakterizə olunmalı, onların təsdiqi və sübutu üçün reyestrə istinad edilməlidir. Yoxlama-nəticə arayışında həmin əməliyyatlara konkret olaraq xarakteristika verilməlidir. Hər xərclənən pul vəsaitinə mənimsəmə halı kimi baxmaq olmaz. Düzdür, pul vəsaitlərinin xərclənməsi və istifadəsində yol verilmiş nöqsan, qanunun tələblərinin pozulması onun israf edilməsi ilə nəticələnir. Lakin israfçılıq hələ konkret mənimsəmə demək deyil. Pul vəsaitləri və qiymətli kağızların audit yoxlama-ekspertizasında aşkar olunan mənimsəmə hallarının rəsmiləşdirilməsi və onun yoxlama-nəticə arayışında əks etdirilməsi metodikası bir qədər fərqlidir.

Pul vəsaitləri və qiymətli kağızların mənimsənilməsinin rəsmiləşdirilməsi, onların sübuta yetirilməsi daha ciddi məsələ olduğu üçün, daha konkret faktlara, sənədlərə və mənimsənilmənin sübuta yetirilməsi üçün dəlillərə əsaslanmalıdır. Təcrübədə pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların

mənimsənilməsi formaları o qədər müxtəlifdir ki, onların hamısının şərhini vermək mümkün deyil. Lakin ən vacib amillərin və təcrübədə daha tez-tez rast gəlinən bir çox halların üzərində dayanmaq vacibdir. Pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi hallarının böyük əksəriyyəti kassa əməliyyatları ilə bağlıdır. Bu onunla izah edilir ki, kassa əməliyyatları pul vəsaitləri və qiymətli kağızların realizə olunma vasitəsidir. Eyni zamanda pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların böyük əksəriyyəti kassa əməliyyatlarında toplaşır. Kassa əməliyyatlarında daha tez-tez rast gəlinən mənimsəmə halları aşağıdakılar ola bilər: nağd pulun mədaxil edilməməsi, kassa əməliyyatları üzrə mədaxil-məxaricin yekunları hesablanan zaman orada yekun rəqəmlərinin qəsdən və məqsədli artırılması və ya azaldılması, köhnə əmək haqqı üzrə ötən illərin ödəmə cədvəllərinin cari ildə yenidən məxaricə verilməsi, əmək haqqı üzrə ödəmə cədvəllərində rəqəmlərin və yekunların süni surətdə artırılması, qiymətli kağızlar və çeklərin süni və qeyri-qanuni yolla əldə edilərək nağd pullara çevrilməsi, bankdan nağd qaydada çek vasitəsilə alınmış pulların mədaxil edilməməsi və həmin pul məbləğinin bankın çıxarışındakı şiriftə düzəliş olaraq başqa əməliyyatların göstərilməsi və s. Hər bir hal üçün auditor spesifik yanaşmaya və bu halları sübuta yetirmək üçün konkret metodikaya malik olmalıdır. İlk öncə auditor kassadan nağd pulların və qiymətli kağızların mənimsənilməsinə dair ilkin təsdiqedicə sənədlərin rəsmiləşdirilib götürülməsi qaydasını bilməlidir. Belə ki, kassada nağd pulların və qiymətli kağızların mənimsəmə halları olan zaman auditor qüvvədə olan qanunverici və normativ hüquqi aktlara əsasən hüquq-mühafizə orqanlarına rəsmi xəbər verməlidir. Əgər kassada əmək haqqı cədvəli üzrə və yaxud mədaxil-məxaric orderlərində müvafiq düzəlişlər etmək yolu ilə nağd pulun mənimsənilməsinə yol verilmişdirsə, bu zaman həmin sənədlərin əvəzedicisi (dublikatı) tərtib edilir, maddi-məsul şəxslər onu imzalayır və əsas sənəd isə ilkin təsdiqedicə sübut kimi arayışa əlavə olunur. Auditor yekun arayışda mənimsəmə hallarının konkret tarixlərini, rekvizitlərini, maddi-məsul şəxsin adını, soyadını və vəzifəsini göstərməlidir.

Nağd pul əməliyyatları üzrə bu kimi hallar fərqli qeyd edilməlidir. Yəni burada hər bir nöqtə-vergünün də əhəmiyyəti böyükdür. Bir çox hallarda nağd pul əməliyyatlarının və qiymətli kağızların mənimsənilməsinə dair tematik qaydada ayrıca arayış tərtib edilir. Nağd pul əməliyyatları ilə yanaşı, nağdsız pul əməliyyatlarında və sair bank əməliyyatları üzrə yekun nəticələrə yanaşmalar fərqlidir. Belə ki, nağd pul əməliyyatlarından fərqli olaraq nağdsız pul əməliyyatlarında pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi birbaşa yox, dolay yolla həyata keçirilir. Yəni bir neçə iştirakçının rolu

olmadan bu əməliyyatın baş tutması mümkün deyil. Bir qayda olaraq nağdsız əməliyyatlarda pul vəsaitlərinin mənimlənməsi podratçı təşkilatların yerinə-yetirdikləri iş və xidmətlərdə yol verdikləri məqsədli təhriflər, göstərdikləri xidmətlərin süni olaraq şişirdilməsi yaxud malsatan-podratçılardan mal alınmadan, mədaxil edilmədən, saxta sənədlər əsasında faktiki alınmamış hər hansı mal-material qiymətlilərinin alınmasına dair müəyyən məbləğlərin köçürülməsi və əldə edilən vəsaitin bölüşdürülməsi yolu ilə edilir. Auditorlardan hər hansı bir halın araşdırılması və sübuta yetirilməsi üçün lazımi bilik-bacarıq tələb olunur. Daha doğrusu, nağdsız əməliyyatlar üzrə pul vəsaitlərinin mənimlənməsini sübuta yetirmək üçün müvafiq proseduranın aparılması vacibdir. İlk növbədə nağdsız pul əməliyyatlarının sərəncamvericilərinin (müəssisənin direktoru və baş mühasibinin) bu məsələdə nə dərəcədə təqsirkar olmaları müəyyənəşdirilməlidir. Sonra onların bu prosesdə iştiraklılıq-payçılıq səviyyəsi müəyyənəşdirilib qiymətləndirilməlidir.

Növbəti mərhələdə bu əməliyyatın həyata keçirilməsinə köməkçi və vasitəçi olan şəxslər müəyyənəşdirilməli, onların bu prosesdə birbaşa və dolayı yolla iştirak səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Audit-yoxlama aktında nağdsız pul əməliyyatları üzrə vəsaitlərin mənimlənməsi hallarını rəsmiləşdirmək üçün konkret faktlar və sübutlar, bu faktların törətdiyi hallar müəyyənəşdirilməlidir. Hər bir hal sənədlə təsdiq edilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərində aşkar edilmiş qanun pozuntuları faktları eyni zamanda qruplaşdırılmaqla müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad edilməlidir. Əgər yoxlama zamanı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında daha ciddi qanun pozuntuları aşkar edilmişdirsə, bunu tematik qaydada ayrıca arayışla da rəsmiləşdirmək mümkündür. Əks təqdirdə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən aparılan istintaqda müəyyən problemlər meydana çıxıb bilər. Təcrübədə bir çox hallarda pul vəsaitlərinin nağd və nağdsız əməliyyatlar üzrə mənimlənməsi faktı yoxlama-yekun arayışında dəqiq qiymətləndirilmir. Yeni mənimlənilən pulun həcmi, mənimlənmə forması, saxta əməliyyatların açılma texnikası düzgün müəyyənəşdirilmədiyini üçün ilkin sənədlərlə təsdiq olunmur. Bu işə, istər-istəməz audit yoxlama-ekspertiza işlərində böyük münaqişələrlə nəticələnir. Digər hallarda isə faktiki mənimlənilmiş pul vəsaitləri audit yoxlama-ekspertizası aparılan mütəxəssis tərəfindən səriştəsizlik (təcrübəsizlik) və yaxud qəsdən, bilərəkdən artıq xərc - düzgün olmayan məsrəf kimi rəsmiləşdirilir. Əslində isə qeyri-qanuni təsərrüfat əməliyyatları nəticəsində pul vəsaitlərinin mənimlənməsi bu və ya digər ad altında gizlədilir, yaxud ört-basdır edilir. Ona görə də pul vəsaitləri üzrə aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin şərh edilməsi auditorlardan xüsusi diqqət tələb edir.

XII FƏSİL. ƏSAS VƏSAİTLƏRİN VƏ QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏRİN AUDİTİ

12.1. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məqsəd və vəzifələri

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əsas vəsaitlər (fondlar) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar istehsal prosesinin maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edir. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapıb formalaşdığı bir dövrdə iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi prosesində yeni texnoloji qurğuların alınması, vaxtında quraşdırılması, istismarı, təmir və bərpası vacib amil kimi ön plana çəkilir. Bununla yanaşı müasir tələblərə cavab verən texnoloji qurğuların, binaların və başqa əsas vəsaitlərin qorunub saxlanması istehsalın əhəngdarlığına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Sənaye müəssisələrinin istehsalının xarakterindən asılı olaraq əsas vəsaitlərin istehsalda xüsusi çəkisi çox və ya az ola bilər. Lakin bütün hallarda əsas vəsaitlər istehsal prosesinin ən vacib amili kimi qalır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertizasının ən vacib tədqiqat obyektlərindən biri də əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməsi və qiymətləndirilməsidir. Əsas vəsaitlərin auditinin məqsədi onların mühafizəsini təmin etmək, mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, əsas vəsaitlərin hərəkəti üzərində nəzarət və onların təsərrüfatdan silinməsi, bu silinmə zamanı əldə edilən mənfəət və zərərin qiymətləndirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün əsas vəsaitlərin auditinin qarşısında bir sıra vəzifələr durur: ilk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işlərində əsas vəsaitlərin alınması, daxil olunması, uçota götürülməsi, amortizasiya hesablanması, yenidən qiymətləndirilməsi, təsərrüfatdan silinməsinin Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olub-olmaması müəyyənləşdirilir və qiymətləndirilir. Sonra isə əsas vəsaitlərlə bağlı olan mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının sənədli yoxlanması aparılmaqla, bu əməliyyatlarda yol verilmiş kənarlaşmalar, qanunsuzluqlar, neqativ hallar aşkar edilir və müvafiq qaydada qiymətləndirilir.

Auditor, həmçinin yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman əsas vəsaitlərin analitik və sintetik uçotunun təşkili, bütövlükdə əsas vəsaitlərə dair mühasibat uçotunun vəziyyəti, müvafiq hesabatların tərtib və təqdim olunma qaydalarına əməl olunmasını qiymətləndirməlidir. Bu zaman qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlar, təlimatlar, tövsiyələr və digər normativ sənədlər əldə rəhbər tutulmalıdır.

12.2. Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Əsas vəsaitlərin uçotunun və hərəkətinin normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlar, təlimatlar, tövsiyələr və əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinə dair Nazirlər Kabinetinin qərarları nəzərdə tutulur. Bu normativ hüquqi sənədlərin tərkibinə aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərarı və həmin qərarın icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 2 avqust 1996-cı il tarixli əsasnaməsi; «Dövlət müəssisə və təşkilatlarının, habelə nizamnamə kapitalında dövlətin payı olan müəssisələrin balansında olan, yararsız hala düşmüş əsas vəsaitlərin silinməsi və bu vəsaitlərin söküntüsündən əldə edilən material qiymətlilərinin satışı üzrə qaydalar»ın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 noyabr 2004-cü il 177 sayılı qərarı; «Xüsusi əhəmiyyətli əsas vəsaitlərin (fondların) meyar göstəriciləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 aprel 2005-ci il tarixli 73 sayılı qərarı; «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli I/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əsas vəsaitlərin köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması üçün yeni (açıq) metodunun tətbiqi» üzrə təlimat; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 21/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə 08 iyun 1998-ci il tarixində razılaşdırılmış və 17 iyun 1998-ci il tarixində 100 sayılı reyestrə Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatla alınmış təlimat; «Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli I/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə 8 iyun 1998-ci ildə razılaşdırılmış, 17 iyun 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 109 sayılı reyestrə qeydiyyata alınmış nümunəvi təlimat; «Büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin xərclər smetasının icrası üzrə əməliyyatın uçotuna dair» təlimatın birinci bölməsi; «Büdcə idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat hesabları və onların tərtibat qaydaları»nın onuncu bölməsi, əsaslı tikintiyə və məsrəflərə dair aylıq, rüblük və illik hesabatların tərtibatı formaları; «Əsas vəsaitlərin hərəkəti haqqında» 5 sayılı hesabat forması; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il tarixində I/107 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və 2000-ci il 14 iyul

tarixində 1810 sayılı reyestrlə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınmış «Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiya qaydaları» və s.

Göründüyü kimi, əsas vəsaitlərin alınması, mədaxil olunması və bütövlükdə hərəkəti, onların istismar dövründəki prosesi, yeni amortizasiyası, təmiri, bərpası, yenidən qiymətləndirilməsini tənzimləmək üçün kifayət qədər normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama- ekspertiza işləri aparan zaman əsas vəsaitlərlə bağlı bu və ya digər əməliyyatları hüquqi baxımdan qiymətləndirmək üçün ilk növbədə qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktlara istinad etməlidir. Bir çox hallarda əsas vəsaitlərin audit yoxlama-ekspertizası çox formal xarakter daşıyır. Sadəcə olaraq əsas vəsaitlərin ümumi məbləği qeyd olunur. Lakin onların hərəkəti, yenidən qiymətləndirilməsi, təsərrüfatdan silinməsi və amortizasiyasına dair heç bir şərh verilmir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman tərtib etdiyi müvafiq proqrama əsasən ilk növbədə əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların ən prinsipial məqamları üzərində dayanmalıdır. Auditor əsas vəsaitlərin əldə edilməsi, mədaxil olunması və uçota alınmasının, müəssisələrdə uçot-hesab planının Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı»na dair təlimatına uyğun aparılmasını qeyd etməlidir. Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinə dair məsələlərə baxılan zaman, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasında əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 99 sayılı qərarı rəhbər tutulmalıdır. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin (amortizasiya) hesablanması və onun məhsulun maya dəyərinə düzgün mədaxil edilməsində isə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli «Əsas vəsaitlərə köhnəlmə hesablanması yeni metodunun tətbiqi» üzrə təlimata istinad edilməlidir. Əsas vəsaitlərin hərəkəti içərisində onların ləğv edilməsi, təsərrüfatdan silinməsi, silinmə nəticəsində əldə olunan zərər və mənfəətin düzgün uçota alınması qiymətləndirilən zaman, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 1/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əsas vəsaitlərin (fondların) ləğv edilməsi haqqında» nümunəvi təlimat və təlimata əlavə olaraq 3 Q sayılı forma (ləğv etmə aktı) məlumatlarına istinad etmək lazımdır. Bu təlimatda əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi, təsərrüfatdan silinməsi, silinmə zamanı əsas vəsaitlərin yararlı hissələrinin qiymətləndirilməsi və onların realizə edilməsi qaydaları göstərilmişdir.

12.3. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məlumat mənbələri

Əsas vəsaitlər üzrə aparılan əməliyyatlar çoxşaxəli və zəngindir. Bu əməliyyatları beş istiqamət üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: əsas vəsaitlərin alınması və qurulması; əsas vəsaitlərin təmiri və bərpası; əsas vəsaitlərin köhnəlməsi və amortizasiya hesablanması; əsas vəsaitlərin silinməsi və təsərrüfatdan xaric edilməsi; əsas vəsaitlərin hərəkətinə dair uçot-hesabat işləri.

Müəssisə və təşkilatlarda əsas vəsaitlərlə bağlı əməliyyatlar yoxlama-ekspertiza edilən zaman qeyd olunan istiqamətlər əsas götürülür. Bu sahədə baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını ekspertiza etmək üçün əməliyyatların xarakterinə uyğun olaraq sənədlərə və ilkin məlumatlara istinad edilməsi vacibdir. Belə ki, əsas vəsaitlərin, texnoloji avadanlıqların alınması, qurulması, güc maşınlarının əldə edilməsi üzrə əməliyyatlar yoxlanılan zaman burada ilkin məlumat mənbələri kimi, müvafiq dövlət komissiyasının təhvil-təslim aktından istifadə edilə bilər. Texnoloji qurğuların quraşdırılması və istismara buraxılmasına dair müvafiq aktın məlumatlarından, güc maşınlarının alınması və istismara buraxılması üçün tərtib olunan xüsusi akt formasından və digər əsas vəsaitlərin alınıb və təsərrüfatın daxilində yerləşdirilməsinə dair sənədlərin məlumatlarından istifadə edilməlidir. Əsas vəsaitlərin əsaslı təmiri, bərpası-modernləşdirilməsi üzrə aparılan əməliyyatlara dair lazımi məlumatlar aktdan götürülə bilər. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi, amortizasiya hesablanmasına dair məlumatları əldə etmək üçün əsas vəsaitlərin inventar kartoçkalarından amortizasiya və köhnəlmə hesablanmasına dair cədvəllərdən istifadə etmək mümkündür. Əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan silinməsi və xaric edilməsinə dair aktlar əsas vəsaitlərin inventar siyahısında olan mövcud məlumatlar, yəni onların alınması tarixinə, təmirinə çəkilmiş xərclər, yenidən inventarizasiya xarakteristikalarını əks etdirən digər məlumatlar mühasibat uçotunun analitik və sintetik göstərişləri əsasında tərtib olunur. Qeyd olunanlarla yanaşı, əsas vəsaitlər üzrə aparılan əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası zamanı mühasibat uçotunun hesablar planında 01, 02, 03, 04, 05, 06 sayılı sintetik hesablar üzrə uçot registrlərinin məlumatından və həmin hesablara dair analitik uçotun göstəricilərindən də istifadə etmək olar. Bu məlumatlardan məntiqi əlaqəli şəkildə istifadə edilməsi üçün müvafiq qaydada iqtisadi təhlilin metodlar sisteminin lazımınca tətbiqi vacibdir.

12.4. Əsas vəsaitlər auditinin metodikası

Əsas vəsaitlər auditinin metodikası dedikdə, əsas vəsaitlərlə (fondlarla) aparılan konkret əməliyyatlar üzrə yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq olunan üsullar, mexanizmlər və yoxlama-prosedur qaydaları başa düşülür. Bir qayda olaraq auditor müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparın zaman əsas vəsaitlərlə bağlı olan əməliyyatları da bu və ya digər üsullardan istifadə etməklə nəzərdən keçirməlidir. Burada istifadə olunan üsul və mexanizmlər, həmçinin prosedur qaydaları ekspertizanı əhatə edən proqram-tezisin tərkibindən asılıdır. Müəssisə və təşkilatlarda olan əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işləri aparılmamışdan öncə, auditor müvafiq yoxlama strategiyasına malik olmalıdır. Bu strategiyada yoxlama-ekspertiza işlərini əhatə edən suallar və istiqamətlər öz əksini tapmalıdır. Müəyyən mənada bu proqram, tezisə də oxşayır. Həmin proqram-tezis məzmunu və tərkibinə görə 4 hissəyə bölünə bilər:

- əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza prosedur qaydaları və metodikası;
- əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların uçotu və hesabatının vəziyyəti;
- əsas vəsaitlər üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası dedikdə, onların köhnəlməsini, amortizasiya hesablanmasını və təsərrüfatdan silinib xaric olunma prosesini tənzimləyən sənədlər başa düşülür. Bura daxildir: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərarı, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli I/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əsas vəsaitlərin köhnəlmə və amortizasiya hesablanmasının yeni açıq metodunun tətbiqi»-nə dair təlimat, «Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi»-nə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 146 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş nümunəvi təlimat və digər normativ sənədlər. Auditor əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatları yoxlayan zaman bu və ya digər normativ hüquqi sənədlər üzrə yol verilmiş kənarlaşmalara hüquqi baxımdan qiymət verməlidir. Əsas vəsaitlərin audit yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi bu vəsaitlər üzrə edilmiş əməliyyatların konkret yoxlanması və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün prosedur qaydalar aşağıdakı mərhələlərlə aparılmalıdır:

- əsas vəsaitlərin mühasibat uçotu üzrə mövcud qalığı, mədaxil edilməsi (quraşdırılması), istismara verilməsi, cari təsərrüfat ilində əsas vəsaitlərə köhnəlmə və amortizasiya hesablanması, əsas vəsaitlərin bərpa, təmiri və modernləşdirilməsi, əsas vəsaitlərin təsərrüfat ilinin sonuna inventarlaşdırılması və yenidən qiymətləndirilməsi, əsas vəsaitlərin silinməsi və təsərrüfatdan xaric edilməsi.

Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması bir neçə formada ola bilər: əsas vəsaitlərin satın alınması, tikilməsi və ya quraşdırılması, bu və ya digər təşkilatdan, ictimai fondlardan, sahibkarlardan əvəzsiz olaraq əsas vəsaitlərin icarəyə götürülməsi. Göründüyü kimi, əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması mənbələri müxtəlifdir. Təbii ki, onların sənədləşdirilməsi də müxtəlif olmalıdır. Buna görə də auditor əsas vəsaitlərin müəssisə və təşkilatlara daxilolma formasından asılı olaraq onlara spesifik yanaşmalıdır. Məsələn, əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması alqı-satqı yolu ilə olmuşdursa, bu zaman alqı-satqı aktında göstərilən qiymətlər mövcud bazar qiymətliləri ilə müqayisə edilməlidir. Əgər burada kəskin fərqlər müşahidə edilərsə bu fərqlərin səbəbi aydınlaşdırılmalıdır. Çünki, təcrübədə bu vasitə ilə mənimləmə halına yol verilir. Digər tərəfdən, əgər əsas vəsaitlər tikilmə yolu ilə təsərrüfata daxil olmuşdursa, bu zaman bir sıra prinsipial məsələlər qiymətləndirilməlidir. Yeni əsas vəsaitlərin faktiki dəyəri ilə smeta dəyəri müqayisə edilməlidir. Burada yol verilmiş kənarlaşmalar aşkarlanıb qiymətləndirilməlidir. Tikilmə yolu ilə təsərrüfata daxil olan əsas vəsaitlərin tam istismara verilməsi bir qayda olaraq dövlət komissiyası tərəfindən təhvil-təslim aktı vasitəsi ilə aparılır. Auditor bu tipli əsas vəsaitlərin istismara qəbulunda təhvil-təslim aktlarının olmasına, oradakı nöqsanların aradan qaldırılması üçün Dövlət Qəbul Komissiyasının rəyinə diqqət yetirməlidir. Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması əvəzsiz, bağışlanma və ya icarə yolu ilə edilə bilər. Əvəzsiz daxil olan əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatlar ekspertiza edilən zaman daxil olmuş əsas vəsaitlərin müəssisə üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi qiymətləndirilməli və onun vaxtli-vaxtında uçota alınmasına diqqət yetirilməlidir. Əsas vəsaitlərin icarəyə götürülməsində tətbiq olunan tariflər audit yoxlanmasının nəzarət obyektii olmalıdır. Belə ki, bir sıra hallarda icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin icarə qiyməti süni olaraq həddindən artıq artırılır və yaxud əsl qiymətlər gizlədilir. Bu yolla da icarəçi ilə icarədar arasında sövdələşməyə əsasən pul vəsaitləri mənimlənilir və ya vergidən gizlədilir. Auditor icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin icarə qiymətini faktiki bazar qiymətləri ilə müqayisə etməlidir.

Təsərrüfata daxil olan əsas vəsaitlər yoxlanılan zaman əsas vəsaitlərin ilk dəyəri, qalıq dəyəri, köhnəlmə məbləği diqqət mərkəzində olmalıdır. Təcrübədə bir sıra hallarda məqsədli kənarlaşmalara yol verilir. Bəzən heç də böyük dəyəri olmayan əsas vəsaitlər süni olaraq yüksək qiymətlə uçota alınmaqla, ona sonrakı mərhələlərdə yüksək amortizasiya məbləği hesablanır və məhsulun maya dəyəri artırılır. Bu da öz növbəsində mənfəətin süni sürətdə azaldılması ilə nəticələnir. Təsisçi tərəfindən əsas vəsaitlərin (fondların) vaxtında təsərrüfata verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu məsələyə də diqqət yetirməlidir. Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olmasının vaxtında və düzgün uçota alınması yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olmasına dair uçotu 01 saylı balans hesabının debet dövriyyəsində öz əksini tapmalıdır. Əsas vəsaitlər mühasibat uçotu balansında köhnəlmə və qalıq dəyərində göstərilməklə, ilk və yaxud bərpa dəyəri ilə əks etdirilməlidir.

Müəssisənin balansına qəbul edilmiş əsas vəsaitlərin hərəkətinin uçotu 01 saylı aktiv balans hesabında aparılır. Uzun müddətli (axırda satın alınma şərti ilə) icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin uçotu 03 saylı balans hesabında aparılır. Əvəzsiz olaraq alınmış əsas vəsaitlər dövlət müəssisələrində aşağıdakı yazılışla rəsmiləşdirilir:

D-t 01

K-t 88 (qalıq dəyəri)

Əgər mədaxil edilən əsas vəsait istifadə edilmişdirsə, köhnəlmə məbləğinə belə yazılış verilir:

D-t 01

K-t 02

Bu mühasibat yazılışlarının köməyi ilə 01 saylı hesabda əsas vəsaitlərin ilk dəyəri saxlanılır ki, bundan da amortizasiyanı hesablamaq üçün istifadə edilir. İstifadədə olan əsas vəsaitin gətirilməsi ilə əlaqədar olan xərclər məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilir və 21 saylı hesabda uçota alınır. Avadanlığın quraşdırılması ilə əlaqədar olan xərclər kapital qoyuluşunda uçota alınır, qurulan dəzgah və maşının dəyərinə əlavə edilir.

Satın alınan əsas vəsaitlərin quraşdırılma və gətirilmə xərci də nəzərə alınmaqla, müqavilə qiyməti ilə mədaxil edilir. Bu zaman belə obyektlərin köhnəlməsi uçotda əks etdirilmir.

Satın alınan əsas vəsaitlərin dəyərinə belə yazılış verilir:

D-t 01

K-t 08

Eyni zamanda kreditor borcu əks etdirilir:

D-t 08

K-t 76.

Borc ödənildikdə aşağıdakı kimi yazılış tərtib edilir:

D-t 76

K-t 51.

Əgər satın alınan əsas vəsait quraşdırılma tələb etmirsə:

D-t 01

D-t 76

K-t 08

K-t 51 yazılışı verilir.

Səhmdar müəssisələr, tam və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər yaradılarkən əsas vəsaitlər təsisçilərin pay haqqı şəklində də daxil ola bilər. Bu zaman belə yazılış verilir:

D-t 01

K-t 75.

Belə obyektlərin qiyməti digər təsisçilərlə razılaşdırılmalı və öz əksi-ni protokolda tapmalıdır. Auditor əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil edilmə-sini yoxlayan zaman bu və ya digər mühasibat yazılışlarını da nəzarətdən keçirməli və qiymətləndirməlidir.

Əsas vəsaitlərin audit yoxlama-ekspertizasının növbəti prosedur mərhələsi əsas vəsaitlər üzrə vaxtında köhnəlmə və amortizasiya hesablanması üzrə aparılmış əməliyyatlardır. Əsas vəsaitlər alındıqdan, mədaxil edildik-dən, quraşdırıldıqdan sonra istismara verilir və sonra zaman-zaman aşın-maya məruz qalır. Yeni fiziki olaraq köhnəlmə prosesi başlayır. Buna görə də müəyyən zaman keçdikdən sonra mövcud əsas vəsaitlər yenisi ilə əvəz olunmaq üçün onlara müvafiq qaydada amortizasiya hesablanır.

Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması üçün onların növünə, kate-qoriyasına görə müvafiq normalar müəyyənləşdirilmişdir. Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması qaydaları qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Res-publikası Maliyyə Nazirliyinin müvafiq təlimatlarına və Azərbaycan Res-publikasının Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndlərinə uyğun aparılmalıdır. Təsərrüfatda istismarda olan əsas vəsaitlərə köhnəlmə və amortizasiya hesablanması üzrə audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi müvafiq normalara uyğun olaraq amortizasiya hesablanmalarının düzgün aparılma-sını müəyyən etmək və həmin məbləğin məhsulun maya dəyərində düzgün mədaxil edilməsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, əsas və-saitlər üzrə amortizasiya ayırmaları, həmçinin əsas vəsaitlərin yenisi ilə əvəz olunması üçün fond yaradır. Amortizasiya ayırmaları mövcud qanun-vericiliyə görə hesabat dövrünün sonuna normalar üzrə hesablanmalıdır. Bu, xüsusi cədvəl vasitəsilə aparılır. Auditor hesablanmış amortizasiya ayır-

malarının əsas vəsaitlərin növləri üzrə düzgünlüyünü müəyyənləşdirməli, amortizasiya məbləğinin məhsulun istehsal məsrəflərinə düzgün və vaxtında mədaxil olmasını qiymətləndirməlidir.

Auditor əsas vəsaitlərin köhnəlmə və amortizasiya ayırımlarının düzgün uçota alınmasına dair mühasibat yazılışlarına diqqət yetirməlidir.

Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması texnikası uçot məlumatlarının mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, uçot işlərinin əl ilə aparıldığı şəraitdə əsas vəsaitlərin amortizasiyası inventar kartoçkalarının məlumatlarına əsasən aparılır. Yanvar ayının amortizasiyası əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə olan faktiki qalıq məlumatlarına əsasən aparılır. Inventar kartoçkaları hər bir xidmət bölməsi və sexlər üzrə obyektlərin növləri və istifadə əlamətlərinə görə qruplaşdırılır, hər bir qrup daxilində isə amortizasiyanın aid edildiyi xərc istiqamətləri müvafiq balans hesabları üzrə (20, 23, 25, 26, 29 və s.) qruplaşdırılır. İlin qalan ayları üzrə amortizasiya hesablanması əvvəlki ayda daxil olan və təsərrüfatdan çıxan obyektlər haqqındakı məlumatlara əsasən aparılır. Bu obyektlər üzrə amortizasiya məbləği hesablanır və əvvəllər hesablanan amortizasiya məbləğinə düzəliş edilir.

Avtomobil nəqliyyatı üzrə amortizasiya ayırımları inventar kartoçkalarının yekun məlumatlarına və hesabat ayında avtonəqliyyatın faktiki yürüşü əsasında ayrıca hesablanır.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırıldığı şəraitdə amortizasiya normaları və onların kodları maşın yaddaşlarına köçürülür. Onlar düzəliş əmsalları da göstərilməklə həm əsas vəsaitlərin növləri üzrə, həm də hər bir inventar kartoçkası üzrə verilə bilər. Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması əsasən iki üsulla həyata keçirilir: birbaşa hesablanma və müvafiq düzəliş verilməklə hesablanma.

Uzun müddətə icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin amortizasiya məbləği «Amortizasiya hesablanması cədvəli»ndə ayrıca sətirdə göstərilir. Müəssisənin ərazisində yerləşən və qeyri-istehsal sahəsində haqqı ödənilmədən istifadə edilən əsas vəsait obyektlərinin də dəyəri hesablanma cədvəlində ayrıca uçota alınır. Mühasibathıqda əsas vəsaitlərin indeksləşdirilməsi nəticəsində artırılan amortizasiya məbləğinin uçotu ayrıca qeyd edilir. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin uçotu 02 saylı «Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi» sintetik hesabında aparılır. Hesab balansına münasibətinə görə passiv, təyinatlı və quruluşuna görə isə kontrak-aktiv nizamlayıcı (bu hesabın köməyi ilə 01 saylı hesabın dövryyəsi nizamlanır) hesabdır. Hesabın iki subhesabı vardır:

02/1 – «Müəssisənin özünün əsas vəsaitlərinin köhnəlməsi»;

02/2 – «Uzun müddət icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin köhnəlməsi».

«Amortizasiya ayırmaları cədvəli»nin yekun məlumatları köhnəlmə məbləğini 02 sayılı hesabda əks etdirmək üçün istifadə edilir. 02 sayılı hesabın kreditində əsas vəsaitlərin tam bərpası üçün aparılan ayın amortizasiya ayırmaları uçota alınır. Bu zaman əsas vəsaitlərin harada istifadə edilməsindən asılı olaraq 20, 23, 25, 26, 29, 44 və sair hesablar debetləşir. Bununla da amortizasiya ayırmaları məbləği əsas istehsal fondlarının dəyərinin bir hissəsi kimi istehsal və tədavi xərclərinə aid edilir. Beləliklə, əsas fondların təkrar istehsalı üçün pul vəsaiti fondu yaradılır. Əsas vəsaitlər ləğv edilərkən, başqa müəssisə və təşkilatlara verilərkən və yaxud satılarkən onların köhnəlmə məbləğini təyin etmək lazımdır. Ayrı-ayrı obyektlərin köhnəlmə məbləği inventar kartoçkasında olan ilk dəyərə, istismar müddətinə və amortizasiya normasına əsasən təyin edilir.

Əsas vəsaitlərin köhnəlmə məbləği aşağıdakı yazılışla rəsmiləşdirilir:

D-t 20, 23, 25, 26, 29, 44 və s.

K-t 02.

Əsas vəsaitlərin analitik uçotu onların növləri və ayrı-ayrı inventar obyektləri – binalar, maşınlar, qurğular, avadanlıqlar və sair üzrə aparılır.

Əsas vəsaitlərin bərpası və təmirinə çəkilən xərclərin audit yoxlama-ekspertizası zamanı onların əsaslı təmirinə (bərpasına) və cari təmirinə çəkilən xərclərin düzgün uçota alınması Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada uyğun olması audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektı olmalıdır.

Əsas vəsaitlərin bərpası və təmiri ilə bağlı əməliyyatlar yoxlanılan zaman bir sıra vacib amillər, o cümlədən əsas vəsaitlərin təmirinə dair ilkin sənədin - qüsurlu aktının olması və bu qüsurlu aktına əsasən əsas vəsaitlərin əsaslı və cari təmirinə çəkilən xərclərin xərc smetasına olan məsrəflər, yerinə yetirilmiş təmir bərpa işlərinə çəkilən məsrəflərin düzgün sənədləşdirilməsi və bu xərclərin aidiyyəti üzrə mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərin ahəngdar işləməsi müvafiq olaraq onların vaxtlı-vaxtında təmiri və profilaktika işlərindən asılıdır. Auditor əsaslı və cari təmirin vaxtlı-vaxtında lazımi səviyyədə aparılmasını və bu təmirin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün mütəxəssis köməyindən də istifadə edə bilər. Təmir-bərpa işlərində adətən iki formadan istifadə edilir. Təmir-tikinti işləri podratçı təşkilatla müqavilə bağlamaq yolu ilə, yaxud müəssisə və təşkilatlar daxilində xüsusi briqadalar yaratmaq yolu ilə icra edilə bilər. Təcrübədə bir çox hallarda təmir və bərpa işlərinə çəkilən xərclər süni surətdə şişirdilməklə, pul vəsaitləri mənimsənilir. Auditor müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlayan zaman belə şübhəli hallarla

rastlaşarsa mütləq mütəxəssislər cəlb edilməklə, faktiki yerinə yetirilmiş təmir-bərpa işlərini araşdırmalı, onları mühasibat sənədləri ilə müqayisə etməlidir. Auditor təmir-bərpa işlərinə çəkilən xərclərə edilmiş mühasibat yazılışlarını yoxlayan zaman bu sahədə cari təsərrüfat ilində nəzərdə tutulmuş normadan artıq məsrəflərin, əsas vəsaitlərin qalıq dəyərində əlavə edilməsinə də nəzarət etməlidir.

Bir qayda olaraq əsas vəsaitlər cari ilin sonuna inventarlaşdırıldıqda uçotdan kənar qalmış vəsaitlər aşkar olunarsa, onlar yenidən qiymətləndirilib təsərrüfata daxil edilməli və bu barədə mühasibat yazılışları aparılmalıdır. Qüvvədə olan normativ sənədlərə əsasən əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılması ilin sonuna müəssisənin və təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən yarılmış xüsusi komissiya tərəfindən aparılır. Əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılmasında məqsəd cari ilin sonuna təsərrüfatda mövcud əsas vəsaitlərin fiziki vəziyyətini öyrənmək, yaddan çıxmış və uçota alınmamış əsas vəsaitləri aşkar etmək, istismara yararsız əsas vəsaitləri müəyyənləşdirib onların təsərrüfatdan silinməsi üçün təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. İnventarlaşdırma nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz hər bir hal üçün xüsusi yanaşmaya ehtiyac vardır. Belə ki, inventarlaşdırma nəticəsində əsas vəsaitlər yaddan çıxıb uçota alınmayıbsa, onu faktiki olaraq ilkin balans dəyəri ilə uçota almaq və bu barədə mühasibat yazılışı aparmaq lazımdır. Əsas vəsaitlər yararsız olduğu halda, onların təsərrüfatdan silinməsi üçün xüsusi akt tərtib etmək lazımdır. Bu aktda əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan silinməsinin səbəbi göstərilməlidir. Silinmiş əsas vəsaitlərdən yaranan zərər və mənfəət uçota alınmalıdır. Əsas vəsaitlər bir çox hallarda təsərrüfata yararlı olduğu halda, onlar yararsız kimi göstərilir və şəxsi mənafeəyə uyğun olaraq silinib, ucuz qiymətə satılır. Auditor belə halları aşkar etmək üçün həmin tipli əsas istehsal fondlarına olan ehtiyaca, onun istehsal prosesində roluna, ilkin balans dəyərində və müasir satış qiymətinə, təsərrüfatda ömür müddətinə və sair bu kimi amillərə diqqət yetirməklə optimal qərar qəbul etməlidir.

Əsas vəsaitlərin silinməsinin digər halları da mövcuddur. Məsələn, əsas vəsaitlər öz istismar müddətini bitirdiyi üçün, müəssisənin bu və ya digər formada maliyyə çətinliyini aradan qaldırmaq üçün satıla bilər. Digər halda, istismar müddətini bitirməmiş, lakin mənevi cəhətdən köhnəlmiş, müasir tələblərə cavab verməyən əsas vəsaitlər də müvafiq qaydada təsərrüfatdan silinə bilər. Yuxarıda qeyd olunan hər bir hal üçün auditorun spesifik yanaşması vacibdir. Əsas vəsaitlər təsərrüfatdan çıxarılan zaman mühasibatlıqda müvafiq yazılışlar edilməlidir. Əsas vəsaitlərin başqa təşkilatlara əvəzsiz verilməsi, satılması, qismən və tam ləğv olunması, köhnəl-

məsi, silinməsi və digər səbəblərlə əlaqədar olaraq da təsərrüfatdan xaric oluna bilər. Əsas vəsaitlərin əvəzsiz verilməsi aktla rəsmiləşdirilir və bu sənəddə obyektin ilk dəyəri və köhnəlmə məbləği göstərilməlidir. Əsas vəsaitlərin təhvil verilmə aktına yalnız obyektin kartoçkası, pasportu və digər sənədlər əlavə edilməlidir. Təhvil verilən obyektin ilk dəyərinə D-t 47, K-t 01, köhnəlmə məbləğine isə D-t 02, K-t 47 yazılışı verilir. Bu yazılışlar alıcı təşkilatdan obyektin qəbul olunması haqqında bildiriş alındıqdan sonra verilir və beləliklə, əsas vəsaitlərin ümumi balans dəyəri azaldılır. Əgər təhvil verilən obyektin sökülməyə ehtiyacı varsa, bununla əlaqədar xərclər müvafiq hesabların kreditindən (10, 69, 70 və s.) 47 sayılı hesabın debetinə yazılır.

Əsas vəsaitlərin satışı da yuxarıda qeyd edilən yazılışla uçota alınır. Lakin obyektin satış dəyərinə D-t 62 və yaxud 76, K-t 47, ödənişlər aparıldıqda isə D-t 51, K-t 62 və yaxud 76 yazılışı verilir. Əsas vəsaitlər yalnız müəssisə rəhbərinin və yaxud sahibkarın icazəsi ilə silinə bilər. Əsas vəsaitlər yeni tikintinin aparılması, istehsalatın genişləndirilməsi və yeniləşməsi üzündən bina və qurğular sökülməyə və ləğvə məruz qaldığı hallarda, avadanlıqlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri, inventarlar fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəldikləri hallarda da ləğv edilərək balansdan silinir. Obyektin ləğvi zamanı müəssisədə fəaliyyət göstərən daimi komissiya akt tərtib edir. Bu aktda ləğv edilən vəsaitin adı, onun alındığı, yaxud müəssisədə istismara daxil olduğu tarix, inventar nömrə yeri, ilk dəyəri, köhnəlmə məbləği, əsaslı təmirlərin ləğvi səbəbi, texniki vəziyyəti və sair göstərilir. Qəza nəticəsində balansdan silinən maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin silinmə aktına qəza aktının surəti əlavə edilməklə orada qəzanın səbəbi və cavabdeh şəxslərin adı göstərilməlidir.

Obyektin qismən silinməsi də tam silinmədə olduğu kimi rəsmiləşdirilir. Özül üzərində qurulmuş stasionar avadanlıq sökülərkən, onun sökülməsi və qurulması ilə əlaqədar olan xərclər obyektin ilk dəyərinin azalmasına silinir.

Ləğv aktının xüsusi bölməsində bir tərəfdən, obyektin ilk dəyəri ilə ləğv xərci, digər tərəfdən, köhnəlmə məbləği ilə ləğvdən alınan materialların dəyəri cəmlənir. Auditor bu iki kəmiyyəti müqayisə etməklə mənfəət və zərəri aşkar edə bilər.

Tam amortizasiya olunmamış əsas vəsaitlərin ləğvindən alınan zərər müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticəsinə silinir. Hal-hazırda tam bərpa üçün amortizasiya hesablanmayan yaşayış binalarının və digər əsas vəsaitlərin ləğvindən, eləcə də şəhərlərin yenidən qurulması, işləyən müəssisələrin genişləndirilməsi və texniki silahlanması, yeni binaların

tikilməsi üzündən ləğv edilən obyektlərdən alınan zərər müəssisənin maliyyə nəticəsinə deyil, onun əmlakının azalmasına silinir. Əsas vəsaitlərin ləğvinin uçotunun bu qaydada qurulması obyektlərin daha səmərəli istifadə olunmasında müəssisələrin həm iqtisadi marağını, həm də məsuliyyətini artırmış olur.

Əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan çıxması ilə əlaqədar olan əməliyyatlara aşağıdakı yazılış verilir:

1. Təsərrüfatdan çıxan əsas vəsait obyektinin ilk dəyəri (bərpa dəyəri):

D-t 47

K-t 01.

2. Obyektin köhnəlmə məbləğinə:

D-t 02

K-t 47.

1. Obyektin ləğvində işləyən işçilərə hesablanan əmək haqqına və sosial sığortaya ayırmalara:

D-t 47

K-t 70, 69.

2. Ləğvdən alınan materialın dəyərinə:

D-t 10

K-t 47.

3. Satılan obyektin satış dəyərinə:

D-t 62, 76

K-t 47.

4. Əsas vəsaitin silinməsindən alınan zərər:

D-t 80

K-t 47

mənfəət - D-t 47

K-t 80.

Yuxarıda qeyd edilən mühasibat yazılışları xaric edilməsinə dair əsas vəsaitlərinə tərtib edilmiş ləğvetmə aktına və digər ilk sənədlərə (inventar kartoçkası, qruplaşma cədvəli və s.) əsasən aparılır. Əsas vəsaitlərin ləğv edilib, təsərrüfatdan xaric edilməsi üzrə alınan zərərin uçotu obyekt növləri və əsas vəsaitlərin kateqoriyaları tərkibində aparılır. Bir obyektin zərərinə digər obyektin mənfəəti ilə əvəzləşdirmək olmaz. Düzdür, təcrübədə belə hallara rast gəlinir. Lakin həmin təsərrüfat əməliyyatları düzgün sayıla bilməz. Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman bütün bu kimi mühasibat yazılışları da auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır.

12.5. Qeyri-maddi aktivlərin auditi

Qeyri-maddi aktivlərə aiddir: müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayan və uzun müddət onun istifadəsində olan intellektual məhsulların nəticələri, kompüter proqramları, bu və ya digər sahələr üzrə proqram təminatları, müəlliflik işləri, təbii ehtiyatlar, torpaq sahələri, patentlər, lisenziyalar, xarici ticarət markaları, əmtəə nişanları, etiketlər və sair bu kimi maddi məhsullarla birbaşa əlaqəsi olmayan, lakin maddi-məhsul istehsalında bu və ya digər formada iştirak edən vəsaitlər. Hər bir müəssisə istehsalın spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri-maddi aktivlərin bütün formalarından bu və ya digər dərəcədə istifadə edə bilər. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəssisə və təşkilatlarda qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu, onların alınması (əldə edilməsi), qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti, təsərrüfatdan silinməsi, qeyri-maddi aktivlərə dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertizasında qeyd etdiyimiz məsələlərin qiymətləndirilməsi üçün auditor yanaşması və audit prosedur qaydaları olmalıdır. Bu qaydalarda müəssisənin malik olduğu qeyri-maddi aktivlərin növləri, formaları, uçot-hesabat məlumatları əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Auditor cari yoxlama-ekspertiza dövründə əldə edilmiş, alınmış və ya müəssisənin özündə hazırlanmış qeyri-maddi aktivlərin rəsmiləşdirilməsinə dair sənədləri nəzərdən keçirməli və bu proseslərin qanunvericilik baxımından normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini qiymətləndirməlidir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-maddi aktivlərin geniş normativ hüquqi bazası vardır. Hazırda demək olar ki, qeyri-maddi aktivlərin bütün növləri normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu normativ hüquqi aktların sayının, həcmnin geniş olmasını nəzərə alaraq auditor yoxlama-ekspertiza prosesində hər bir hal üçün fərdi yanaşmadan istifadə etməlidir.

Auditor yoxlama-ekspertizası dövründə müəssisənin əldə etdiyi və yaxud aldığı qeyri-maddi aktivlərin qiymətlərini onların nominal qiymətləri ilə müqayisə etməli və öz rəyini şərh etməlidir.

Yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də müəssisənin malik olduğu qeyri-maddi aktivlər, onların istismarı və bütövlükdə cari dövrdə hərəkətinin qiymətləndirilməsidir. Maddi aktivlər kimi qeyri-maddi aktivlərin də bir çox hallarda alınmasına, əldə edilməsinə, yaxud təsərrüfatın özündə patent qanununa əsasən hazırlanmış modellər, proqramlar, proqram təminatına külli miqdarda vəsait sərf olunur. Lakin buna baxmayaraq, onlar qısa bir müddətdə müasir texnologiyaya cavab vermə-

məsi adı ilə tətbiq olunmadan istifadəsiz saxlanılır. Ona görə də auditor alınan və əldə olan qeyri-maddi aktivlərə sərf olunan vəsait, onların istismarı nəticəsində alınan gəlirləri müqayisə etməlidir.

Qeyri-maddi aktivlərə dair uçot-hesabat işləri də audit yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmalıdır. Qeyri-maddi aktivlər müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimata uyğun olaraq 04 sayılı «Qeyri-maddi aktivlər hesabı»nda uçota alınır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, 04 sayılı «Qeyri-maddi aktivlər hesabı»nın debeti aşağıdakı hesabların krediti ilə müxabirələşir:

08 – «Kapital qoyuluşları»; 50- «Kassa»; 51- «Hesablaşma hesabı»; 52-«Valyuta hesabı»; 55-«Banklarda olan xüsusi hesablar»; 75-«Təsisçilərlə hesablaşmalar»; 76-«Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»; 87-«Əlavə kapital»; 88-«Bölüşdürülməmiş mənfəət» (ödənilməmiş zərər).

04 sayılı «Qeyri-maddi aktivlər hesabı»nın krediti isə aşağıdakı hesabların debeti ilə müxabirələşir:

06-«Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları»; 48-«Sair aktivlərin satışı»; 58-«Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları»; 87-«Əlavə kapital» adlı balans hesabları.

Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası (köhnəlməsi) həmin hesab planına uyğun olaraq 05 sayılı «Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası (köhnəlməsi)» hesabında uçota alınır. Qeyri-maddi aktivlərin hərəkətinin əsas məlumat mənbələri 1 sayılı illik hesabatın-mühasibat balansının birinci bölməsində öz əksini tapır. Auditor müəssisələrdə qeyri-maddi aktivlərə dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizasını aparan zaman qeyri-maddi aktivlərin uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinə yuxarıda qeyd olunan prizmadan yanaşmalıdır. Yəni alınan qeyri-maddi aktivlərin vaxtında və düzgün uçota alınmasını, mədaxil edilməsi, istismarı, köhnəlmə hesablanması və təsərrüfatdan silinmə proseslərinin uçotunun vəziyyətini qiymətləndirməlidir.

12.6. Əsas vəsaitlərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Əsas vəsaitlərin audit nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə audit yoxlama işlərinin son və həlledici mərhələsi sayılır. Belə ki, yoxlama-ekspertiza işlərində qeyd etdiyimiz amillər üzrə əsas vəsaitlərin yoxlanmasının yekun qiymətləndirilməsi məhz yoxlamanın aşkar etdiyi faktlar və bu faktların iqtisadi-hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi ilə öz nəticəsini verir. Yoxlama nəticələrinin aşağıdakı prosedur ardıcılıqla rəsmiləşdirilməsi məqsəduyğundur: audit-yoxlama arayışında əsas vəsaitlərlə bağlı müvafiq bölmə ayrılmalıdır. Bu bölmədə ilk növbədə əsas vəsaitlərin əldə

edilməsi, alınması, əvəzsiz qəbul edilməsi, əsas vəsaitlərin bütövlükdə hərəkəti, yəni təsərrüfatdan silinməsi, xaric edilməsi, satılması və sair bu kimi əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə cavab verməsi, qanunvericilik prinsiplərinin pozulmasına yol verilib-verilməməsi halları qiymətləndirilməlidir. Arayışın bu bölməsində, həmçinin əsas vəsaitlərin alınmasında, əldə edilməsində, mədaxil edilməsində, təsərrüfatdan silinməsində hansı qanunverici aktlara zidd əməliyyatların aparılması konkret olaraq qeyd edilməlidir. Bundan sonra audit aparılan zaman metodik yoxlama prosesində bu zidd əməliyyatların hansı sənədlərlə və kimlərin vasitəsilə edilməsi konkret şərh olunmalıdır. Əlbəttə, burada maddi-məsul şəxsin konkret adı, soyadı, atasının adı, tutduğu vəzifə və bu əməliyyatda iştirak payı qiymətləndirilməlidir. Əgər yoxlama-ekspertiza dövründə bu kimi hallar çoxluq təşkil edərsə, həmin hallar üzrə ümumi yekun arayışından əlavə ayrıca yekun arayışının tərtib edilməsi zəruridir. Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası belə neqativ halların sübutu üçün müvafiq dəlillər toplamalı və bu dəlillər konkret sənədlərə və faktlara istinad edilməlidir.

Yoxlama-ekspertizası dövründə əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatlarda cinayət tərkibi olmayan xırda ümumi nöqsanlar, kənarlaşmalar aşkar edilərsə, bu haqda bir qayda olaraq yekun arayışında sadəcə olaraq ümumi şərh verilməli, onların sübutu üçün lazım gələrsə, dəlillər ayrıca reyestrdə tərtib edilib, yekun arayışına əlavə edilməlidir. Audit yekun arayışında əsas vəsaitlərin istismarı və onlardan səmərəli istifadəyə də qiymət verilməsi vacibdir. İstehsalın xarakterindən, müəssisənin spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq auditor yoxlama-yekun arayışında əsas vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə qiymət vermək üçün müxtəlif meyarlardan və iqtisadi ədəbiyyatlarda olan zəngin metodologiyadan istifadə etməklə müvafiq şərh verə bilər. Yəni əsas vəsaitlərin fondverimi, fondtutumu, rentabelliği, hər manatlıq əsas vəsaitə düşən mənfəətin miqdarı və sair bu kimi göstəricilərdən istifadə etməklə, əsas vəsaitlərin səmərəli istifadəsini qiymətləndirə bilər. Audit yoxlama-yekun arayışında əsas vəsaitlərin uçotu və onların hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında müvafiq qeydiyyatlar aparılmalıdır. Yəni arayışda əsas vəsaitlərin uçota alınması, onlara vaxtlı-vaxtında köhnəlmə hesablanması, amortizasiya ayırmalarının əsas vəsaitlərin kateqoriyalarına uyğun olaraq hesablanması və onların məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi, inventarlaşmanın nəticələri haqqında da müvafiq qeydlər edilməlidir. Audit yoxlama-yekun arayışında əsas vəsaitlərin cari və əsaslı təmirinə çəkilən xərclər onların düzgün bölüşdürülməsi, maya dəyərinə və əsas vəsaitlərin dəyərinin artırılmasına yönəldilən hissələrin düzgün uçota alınmasında öz əksini tapmalıdır.

XIII FƏSİL. MAL – MATERIAL QIYMƏTLİLƏRİ VƏ İSTEHSAL EHTİYATLARININ AUDİTİ

13.1. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məqsəd və vəzifələri

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları məhsul istehsalında iştirak edən əsas komponentlərdən biridir. Onlar əsas vəsaitlərdən fərqli olaraq istehsal prosesində iştirak etməklə, öz dəyərini birbaşa və ya dolayısı ilə yeni yaradılmış məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) üzərinə tamamilə keçirir. İstehsalın (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) xüsusiyyətindən asılı olaraq mal-material qiymətlilərin dəyəri məhsul istehsalında müxtəlif xüsusi çəkiyə malik ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq mal-material qiymətlilərinə və istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması ön plana çəkilir. Müəssisə və təşkilatlarda məhsul istehsalında material tutumluluğunu azaltmaqla böyük mənfəət əldə etmək imkanı yaranır. Ona görə də mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları məhsul istehsalı prosesində həllədiçi əhəmiyyətə malikdir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları dövriyyə kapitalının tərkib hissəsi olmaqla zəngin təsnifata malikdir. Bütövlükdə bunlar iki qrupa bölünür:

- xammal və mal-material qiymətliləri;
- azqiymətli və tez xarab olan əşyalar.

Xammal və mal-material qiymətliləri özləri isə aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- xammal və əsas materiallar;
- köməkçi materiallar;
- ehtiyat hissələri;
- yanacaq;
- tara və tara mal-materialları.

Xammal və əsas materiallar yeni yaradılan məhsulun əsasını təşkil edir, yəni xammal və material olmasa, konkret növ məhsul istehsal etmək mümkün deyil. Xammal və materialların tərkibində satın alınmış yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulat və detallar xüsusi qrup təşkil edir ki, bunlar da emalın müəyyən mərhələsini keçmiş, lakin hələ hazır məhsula çevrilməmiş olurlar.

Əsas materiallardan fərqli olaraq köməkçi materiallar yeni yaradılan məhsulun əsasını təşkil etmir. Lakin yaradılan məhsulun dəyərində dolayı yolla iştirak etməklə keyfiyyətinə təsir edir, onun müvafiq standartlara uyğun olmasını təmin edir.

Yanacaq və ehtiyat hissələri də eyni qaydada yeni yaradılan məhsulda birbaşa iştirak etməsə də dolayı yolla iştirak edir və öz dəyərini bütövlükdə yeni yaradılan məhsulun üzərinə köçürür.

Dövriyyə kapitalının əsas tərkib hissəsi olan azqıymətli və tez xarab olan əşyalar öz dəyərini birbaşa yox, mərhələ-mərhələ yeni yaradılan məhsulun maya dəyərinə köçürür.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin əsas məqsəd və vəzifələri mal-material qiymətliləri üzrə aparılan əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını ekspertizadan keçirmək, alınmış mal-material qiymətlilərinin uçota alınması, mədaxil edilməsi, maya dəyəri üzrə məsrəflərə silinməsi, onlara müvafiq köhnəlmə hesablanması, təsərrüfatdan silinməsi və xaric edilməsinə dair əməliyyatları yoxlamaqdan və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda auditorun qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də mal-material qiymətliləri və istehsalat ehtiyatları üzrə aparılan əməliyyatların analitik və sintetik uçotunun vəziyyətinə nəzarət etməklə, bütövlükdə mal-material qiymətlilərinin yoxlanılan müəssisə və təşkilatda hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili audit nəzarətini qiymətləndirməkdir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman mal-material qiymətlilərinin bütövlükdə uçotunun vəziyyətini və müvafiq maliyyə hesabatlarında onların əks etdirilməsinin reallığını qiymətləndirməlidir.

13.2. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları və Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, ayrı-ayrı nazirliklərin, baş idarələrin əsasnamələri nəzərdə tutulur.

Mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazasına aşağıdakılar daxildir: «Azərbaycan Respublikasında qiymətli metalların hazırlanması, məmulatların əyarlanma və damğalanma qaydalarının və əyar damğalarının növləri və quruluşunun təsdiq edilməsi haqqın-

da» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1 fevral 2001-ci il tarixli 30 sayılı qərarı; «Müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə» dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı təlimatının II bölməsi- istehsal ehtiyatları və III bölməsi- istehsal məsrəfləri; «Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyası» haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il tarixli İ-107 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydaların 5-ci fəslə; ayrı-ayrı sahələr üzrə nazirliklərin müvafiq əsasnamə və təlimatları. Bu normativ hüquqi aktlar müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, əldə edilməsi, onların mədaxil olunması, məsrəflərə silinməsi, onların qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi, təsərrüfatda hərəkəti, onların istismarı, müəyyən dövrə qalıqlarının inventarizasiya edilməsi üzrə əməliyyatların aparılmasına dair qaydaları müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunan əməliyyatların mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının uçotunun düzgün təşkil edilməsi və hesabat formalarının doldurulub müvafiq qaydada təqdim edilməsi qaydalarını tənzimləyir.

Müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının ilin sonuna qalığını müəyyənləşdirmək üçün inventarlaşmanın təşkili, onun nəticələrinin yekunlaşdırılması, inventarlaşdırma zamanı uçotdan kənar aşkar edilmiş mal-material ehtiyatlarının mədaxil edilməsi, yararsız mal-material qiymətlilərinin silinməsi qaydaları və onların rəsmiləşdirilməsi prosesi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il tarixində İ/107 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əmlak və öhdəliklərin inventarizasiya qaydalarında» öz əksini tapmışdır.

Mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının hərəkətinin uçota alınması, onların mədaxil və məxaric edilməsi zamanı müvafiq mühasibat yazılışlarının tertib edilməsi qaydaları müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onların tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatında geniş şərh edilmişdir.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasını keçirən zaman yuxarıda qeyd olunan normativ hüquqi bazaya bir neçə mövqedən istinad etməlidir. Hər şeydən əvvəl audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisədə mal-material qiymətlilərinin qalığına dair aparılan inventarlaşmanın təşkilinin müvafiq təlimata uyğun olması, inventarlaşmanın aparılmasında müvafiq səlahiyyətli şəxslərin olması və bu inventarlaşmanın nəticələrinin lazımi səviyyədə rəsmiləşdirilməsi qiymətləndirilməlidir.

13.3. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məlumat mənbələri

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin yüksək səviyyədə təşkili, səmərəli aparılması, yekun nəticələrinin lazımcı qiymətləndirilməsi üçün mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının alınması, mədaxil edilməsi, saxlanması, məsrəflərə silinməsi və sair bu kimi əməliyyatlara dair dəqiq, əsaslı məlumat mənbələrinə istinad edilməsi vacibdir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatların məlumat mənbələri müxtəlif və zəngindir. Bu məlumat mənbələrinə bir neçə istiqamətdən yanaşmaq mümkündür: mal-material qiymətlilərinin alınması, mədaxil edilməsi, məsrəflərə silinməsi və bütövlükdə onların hərəkətinə dair məlumat mənbələri; mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının saxlanması və nəqdliliyinə dair məlumat mənbələri; mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçota alınması, onların mühasibat uçotunun vəziyyətinə dair məlumat mənbələri. Bu istiqamətlərin hər birinin qarşısında müvafiq məqsədlər durur. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, mədaxil olunması, məsrəflərə silinməsi və bütövlükdə onların hərəkətinə dair məlumat mənbələri dedikdə, onların alınması, təsərrüfata gətirilməsi, məsrəflərə silinməsi ilə bağlı əməliyyatların müvafiq sənədlərdə öz əksini tapması başa düşülür. Burada məlumat mənbəyi mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınmasına dair verilmiş etibarnamələr, materialların alınmasını təsdiq edən hesab-fakturalar, müqavilələr, öhdəliklər, mədaxil orderləri (F. № M-4), materialların qəbul olunmasına dair akt formaları (F. № M-7), tələbname fakturaları (F. № M-11), mal-material qiymətlilərinin alıcı təşkilatlara və kənar sifarişçilərə verilməsini təsdiq edən qaimələr (F. № M-15) hesab olunur.

Audit yoxlama-ekspertizasında yuxarıda qeyd etdiyimiz əməliyyatlarda kənarlaşmalar, kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərində əskik gəlmələr, çatışmamazlıqlar və digər neqativ hallar aşkarlanarsa, bu zaman həmin hallar ilkin sənədlərlə, yəni yuxarıda qeyd etdiyimiz sənədlərlə təsdiq edilməlidir. Bu baxımdan mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının bütövlükdə hərəkətinin məlumat mənbələri audit yoxlama-ekspertizası qarşısında duran vəzifələri həll etməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının saxlanması və onun müəyyən dövrə nəqdliliyinin yoxlama-ekspertizasında məlumat mənbəyi kimi mal-material qiymətlilərinin anbar uçotunun, müəyyən dövrə aparılmış inventarlaşdırma aktlarının məlumatları istifadə edilə bilər. Auditor

müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının saxlanması və onun təhlükəsizliyinin təminatını qiymətləndirən zaman ilk növbədə onların anbar uçotunun vəziyyətini və inventarlaşdırma aktlarının məlumatlarını nəzərdən keçirməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin məlumat mənbələrinin tərkib hissələrindən biri də onların analitik və sintetik uçot mənbələri hesab edilir. Onlar, həmçinin uçotun vəziyyəti haqqında audit qiymətləndirilməsinin mühüm bazası hesab olunur.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotuna dair məlumat mənbəyi kimi aşağıdakı hesablardan istifadə edilir: 10 sayılı «Materiallar hesabı və onun tərkibində olan subhesablar»; 12 sayılı «Azqiymətli və tez xarab olan əşyalar» adlı sintetik hesabın müvafiq subhesabları və analitik hesabları; 15 sayılı «Materialların tədarükü və əldə edilməsi hesabı» və 16 sayılı «Materialların dəyərində olan kənarlaşmalar» adlı balans hesabının analitik və subhesabları.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında 1 sayılı illik hesabatın 2-ci «Ehtiyat və məsrəflər» bölməsinin 100, 110, 120, 121, 122-ci sətirlərinin məlumatlarından da istifadə edilə bilər.

13.4. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin metodikası

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması prosesində mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə aparılmış əməliyyatların yoxlanılması qaydaları-prosedurları və yoxlama prosesində tətbiq olunan üsullar və mexanizmlər başa düşülür.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatlar çox zəngin və rəngarəng olsa da, burada yoxlama-ekspertiza işlərinin tətbiqində əksər hallarda seçmə üsulundan istifadə edilir. Lakin buna baxmayaraq mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman ümumi strategiyanın seçilməsi vacibdir. Yəni, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının yoxlanmasına dair konkret istiqamətlər üzrə proqram-tezis olmalıdır. Bu proqram-tezis əsas etibarlı ilə aşağıdakı prinsipial məsələləri əhatə etməlidir:

- mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;

- mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;

- mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;

- mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələri və onların yekunlaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunan prinsiplər üzrə müxtəlif yoxlama metodikasından, üsullarından və mexanizmlərindən istifadə oluna bilər.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazasının audit qiymətləndirilməsi bu istiqamətdə aparılan mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlara nə dərəcədə uyğun olması əxz edilməlidir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman mal-material üzrə hər bir əməliyyata və ya ayrı-ayrı hallara qanunvericiliyin tələbləri baxımından yanaşmalıdır. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınmasının və əldə edilməsinin doğruluğunu, düzgünlüyünü yoxlamaq üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə etmək olar. Bir qayda olaraq mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınmasının, əldə edilməsinin ilkin informasiya mənbəyi sayılan hesab fakturaları, müqavilələr, qəbul-təslim aktlarının məlumatları, faktiki mühasibat uçotunun məlumatları ilə üzləşdirilməlidir. Bu üzləşdirmədə adətən seçmə üsulu tətbiq edilir. Yəni ən vacib-qiymətli materialların alınmasında bazar qiymətlərinin mövcud qiymətlə müqayisəsi, alınan mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının əldə edilmə mənbəyi dəqiqləşdirilir. Onların müqavilə və hesab-fakturalardakı qiymətləri ilə faktiki olaraq mühasibat uçotunda qiymətləri müqayisə olunur. Eyni zamanda alınan malların müqavilədə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzərdə tutulandan fərqli olması müəyyənləşdirilərsə, bu zaman onun səbəbləri aydınlaşdırılıb qiymətləndirilməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları faktiki qiymətlərlə mədaxil edilməli və bu mühasibat uçotunda öz əksini tapmalıdır. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, mədaxil edilməsinə dair əməliyyatlar yoxlanılan zaman onların alınması üçün maddi-məsul şəxslərin adına verilmiş etibarnamələr yoxlanılmalıdır. Əgər müəssisə və təşkilatlarda etibarnamələr lazımı qaydada rəsmiləşdirilmərsə, bu zaman auditor etibarnamələrin hərəkətini və həmin etibarnamələr üzrə material qiymətlilərinin alınması və mədaxil edilməsinə üzləşdirməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin yoxlanması və ekspertiza edilməsinin növbəti mərhələsi onların təsərrüfata mədaxil edilməsi,

saxlanması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları alınan zaman onların saxlanması və istifadəsi xüsusi yerlərdə, anbarlarda (örtüklərdə) həyata keçirilir. Auditor alınmış materialların düzgün mədaxil edilməsini qiymətləndirmək üçün mühasibat uçotu məlumatları ilə anbar məlumatlarını seçmə üsulu ilə üzləşdirməlidir. Onların saxlanma şəraitini qiymətləndirmək üçün isə şəxsi müşahidə üsulundan istifadə edərək, saxlanma yerinə baxış keçirməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında material qiymətlilərinin silinməsi və məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərə mədaxil edilməsi qaydalarının yoxlanıb qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları bir çox adlar altında silinə bilər: məsələn, təkrar məhsul istehsalının hazırlanması üçün istifadə olunduqda, əsas vəsaitlərin və istehsal avadanlıqlarının ehtiyat hissələrinin dəyişdirilməsi, təmir və bərpa işlərində istifadə məqsədləri ilə mənəvi cəhətdən köhnəldikdə, fiziki cəhətdən yararsız hala düşdükdə və sair. Bu zaman qeyd olunan hər bir hal üçün spesifik yanaşma tələb olunur. Belə ki, əgər mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları təkrar məhsul istehsalı üçün silinmişdirsə, bu zaman məhsul istehsalında mövcud norma və normativlərin gözlənilməsinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Əgər təmir məqsədilə və yaxud bərpa işləri ilə əlaqədar müvafiq ehtiyat hissələri, materiallar silinmişdirsə bu zaman auditor həmin vəsaitlərin istismar müddətinə nəzər salmalı, onların həqiqətən sıradan çıxma ehtimalını müəyyənləşdirməli, əgər bu hal vaxtından qabaq baş vermişdirsə, onun obyektiv və subyektiv səbəblərini aydınlaşdırıb qiymətləndirməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları mənəvi cəhətdən köhnəldiyi və yararsız hala düşdüyü üçün inventarlaşmanın nəticəsinə əsasən silinmişdirsə, bu zaman onların yararsız hala düşməsi səbəbi aydınlaşdırılmalıdır. Bu halda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının ilin sonuna qalığına dair inventarlaşma yoxlanılmalı, lazım gəldikdə həmin ehtiyat hissələrindən istifadə edilməsi mümkünlüyü müəyyənləşdirilməlidir. Silinmə zamanı təbii itki normalarına da diqqət yetirilməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları müəssisə və təşkilatlardan satış qaydası ilə kənara verilərsə, həmin materialların dəyəri, müqavilə qiymətləri, miqdarı, ölçüsü mühasibat uçotunun və anbar uçotunun məlumatları ilə üzləşdirilməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında bu sahədə aparılmış əməliyyatların uçota alınması və material qiymətliləri üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübədə mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının dağılması və mənimlənməsi, yararsız hala düş-

məsi bir çox hallarda uçot-hesabat işlərinin lazımı səviyyədə olmaması ilə izah olunur. Daha doğrusu, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun müvafiq səviyyədə aparılmaması, onların bütövlükdə hərəkətinə nəzarətin zəif olmasına şərait yaradır. Ona görə də, auditor yoxlama-ekspertiza zamanı mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçota alınması və bütövlükdə bu sahədə uçot sisteminin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. İlk növbədə alınmış mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının vaxtında mədaxil edilməsi, anbar uçotunun düzgün qurulması və mal-material qiymətlilərinə dair analitik və sintetik hesabların mövcudluğu qiymətləndirilməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun vəziyyəti qiymətləndirilən zaman baş kitabın məlumatları ilə 10 sayılı jurnal-orderin məlumatları və müvafiq balans hesablarına dair dövrü-yə cədvəllərinin yekun məlumatları üzləşdirilməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun vəziyyəti qiymətləndirilən zaman auditor anbar uçotunun mövcud vəziyyətini, anbarlarda materialların kəmiyyət və keyfiyyət növləri üzrə analitik uçotunun qurulmasını, onlar kənar təşkilata realizə edilən zaman hesab fakturaları, qaimələri, limit kartoçkalarını və digər ilkin uçot sənədlərini nəzərdən keçirməlidir.

13.5. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması yoxlama-ekspertiza işinin yekun mərhələsi hesab edilir. Bu yekun mərhələsini mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə aparılan yoxlama prosedur qaydalarını, bu sahədə yol verilmiş nöqsanları, qanunverici, normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatları və digər neqativ halları qiymətləndirmə mərhələsi hesab etmək olar. Ona görə də mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasında da müvafiq metodikadan istifadə edilməlidir. İlk növbədə bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları, mənimsəmə halları şərh edilməli, lazım gəldikdə isə həmin faktlar ilkin sənədlərlə təsdiq edilməlidir. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertizası zamanı mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatlar yoxlanılarkən mənimsəmə və əmlakın dağıdılması hallarına rast gəlinərsə, auditor tematik qayda ilə həmin sahənin müvafiq dövrünü tam yoxlamalı və ayrıca yekun arayışı tərtib etməlidir. Əgər yoxlama-ekspertiza zamanı mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının

uçot-hesabat işlərində ziddiyətli faktlar, şübhəli proseslər aşkar edildikdə, auditor xüsusi inventarlaşma təşkil etməli və onun nəticəsi haqqında yekun arayışında qeydiyyatlar aparmalıdır. Qalan digər bütün hallarda auditor mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının yoxlama nəticələri haqqında yekun arayışında növbəti ardıcılıqla şərh verməlidir. İlk növbədə auditor mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların yoxlama dövrü ərzində yol verilmiş qanuna zidd əməliyyatların bir neçə misallarla şərhini verməli və bu halların törətdiyi nəticələri qiymətləndirməlidir. Sonra isə mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, əldə edilməsi, saxlanması, təsərrüfatdan silinməsi, məsrəflərə daxil edilməsi, təhlükəsizliyinin təminatı və sair bu kimi hallarda yol verilmiş nöqsanları praktiki misallarla göstərməlidir. Əgər belə hallar kütləvi xarakter daşıyarsa, onlar qruplaşdırılmalı, ayrıca reyestr tərtib edilməli və bu barədə yekun arayışda qeydlər aparılmalıdır. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biridir. Bütün təsərrüfat əməliyyatlarında olduğu kimi, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının da hərəkətinin ilkin informasiya mənbəyi uçot-hesabat məlumatları hesab olunur. Ona görə də, auditor müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun təşkili, tətbiqi formaları, aparılma qaydaları, mühasibat yazılışlarının tərtibatı, hesabatların vaxtlı-vaxtında verilməsi, maddi-məsul şəxslər üzrə mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçota alınma vəziyyəti, onların mühasibatlıqda və anbarda analitik və sintetik uçotunun təşkili vəziyyətini öyrənib qiymətləndirməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplial məsələlərin hər biri üçün audit-yoxlama nəticələri rəsmiləşdirildikdə lazımi cavab tapılmalıdır. Bu zaman muhasibat uçotu hesablar planının 10 saylı «Materiallar hesabı»nın və onun xüsusi subhesablarının debet-kredit məlumatlarından geniş istifadə etmək lazımdır. Bir çox hallarda mal-material qiymətlilərinin uçotunda yol verilmiş pozuntular, təhriflər onların mənimsənilməsi ilə nəticələnir. Ona görə də auditor mal-material qiymətlilərinin yoxlama-ekspertizasının nəticələrini qiymətləndirən zaman seçmə üsulu ilə aparılan yoxlamaların yekunlarını, onların hərəkətini, son qalığını balans metodu ilə qiymətləndirməlidir. Mal-material qiymətlilərinin audit yoxlama-ekspertizasının seçmə üsulu ilə aparılmasının hansı dövrü əhatə etməsi konkret olaraq yekun arayışda qeyd edilməlidir. Bir qayda olaraq, auditor yoxlama-yekun arayışını həddindən artıq yükləməmək üçün xüsusi reyestrlərdən əlavə olaraq tematik-yoxlama arayışlarından da istifadə edə bilər.

XIV FƏSİL. MƏHSUL İSTEHSALI, SATIŞI VƏ ONLARA ÇƏKİLƏN MƏSRƏFLƏRİN AUDİTİ

14.1. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin auditinin məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və xidmət sahələri öz əhəngdar iş rejimini təmin etmək və təkrar istehsala qatılmaq üçün istehsal proqramına uyğun olaraq məhsul (iş və xidmətlər) istehsal etməli və satmalıdır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) əsas mexanizmi isə ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə etməklə qarşıya qoyulan öhdəlik-tapşırıqları yerinə yetirməkdir. Hər bir məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) müvafiq məsrəflər tələb edir. Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti də həmin məsrəflərin istehsal olunan məhsul vahidinə düşən məbləğindən asılıdır. Yəni, hər məhsul vahidinin istehsalına və satışına (texnoloji normalar gözənilməklə) nə qədər az məsrəf edilərsə, müəssisə bir o qədər çox gəlir və mənfəət əldə edə bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və onlara çəkilən məsrəflər müəssisənin istehsal, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricilərinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Yəni, müəssisənin məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlər, məhsulun maya dəyəri, mənfəət, rentabellik və digər mühüm göstəricilər məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışının nəticələri ilə birbaşa əlaqəlidir. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və məsrəflər özü bütövlükdə kompleks göstəricidir. Daha doğrusu, bu məsələlərin təhlili, qiymətləndirilməsi kompleks yanaşma tələb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) birbaşa məsrəflərlə bağlıdır və onların nəticələri isə satışdan əldə olunan gəlirlə qiymətləndirilir. Ona görə də məhsul istehsalı və satışı, onlara çəkilən məsrəflərin təhlili-qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin ən vacib obyektlərindən biri hesab edilməlidir.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərlərin auditini dedikdə, məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olan kompleks xərclərin istehsal olunmuş məhsulun hər vahidinə nisbətinin qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər, yalnız nemətlər istehsalında yox, həmçinin yerinə yetirilən iş və xidmətləri də əhatə etməlidir. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditinin qarşısında bir sıra məsələlər durur:

- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı üzrə qəbul olunmuş plan-tapşırıqların, öhdəliklərin reallığı və onların yerinə yetirilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müvafiq standartlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışından əldə olunan gəlirin tərkibinin məzmun baxımından sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışının müvafiq dövrə qalığının inventarlaşdırılması;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışına çəkilən məsrəflərin təhlil edilməsi, ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların istehsala cəlb olunmasına dair müvafiq tədbirlərin hazırlanması;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və çəkilən məsrəflərin ayrı-ayrı növlər üzrə kalkulyasiya olunması, məhsul növlərinin rentabelliyyətinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin düzgün bölüşdürüldüyü mayaya dəyərində daxil edilməsinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışının uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sair.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditinin qarşısında duran məsələlərin həll olunması üçün auditor aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- auditor məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin xərc maddələri üzrə üfqü və şaquli təhlilini aparmalı, onların dinamik inkişaf tempini müqayisə etməli;
- məsrəflərin quruluşu və onların ümumi məsrəflərin tərkibində xüsusi çəkisini müəyyən etməli və onun mayaya dəyərində təsiri dərəcəsini qiymətləndirməli;
- məhsul istehsalına və satışına çəkilən dəyişən və sabit xərcləri təhlil etməli, qiymətləndirməli;

- məhsul istehsalı və satışı üzrə debitor və kreditor qalıqlarının müvafiq dövrə inventarlaşdırılmasını aparmalı, onların ödənilməsi vəziyyətini müəyyənləşdirməli;
- sexlərdə və anbarlarda hazır məhsul və onların saxlanma vəziyyətini müşahidə etməli və qiymətləndirməli;
- məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən standartlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün laborator analizindən istifadə etməli və qiymətləndirməli;
- məhsul istehsalı və satışı üzrə bağlanmış müqavilə-öhdəliklərin qiymət təariflərini nəzarətdən keçirməli və buradakı mövcud kənarlaşmaları qiymətləndirməlidir.

14.2. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təlimat və tövsiyə məktubları, ayrı-ayrı nazirlik, baş idarə və təşkilatların əsasnamələri, təlimat məktubları. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatlar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynadığı üçün onlar auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasının tərkib hissələrinə həmçinin aşağıdakılar da aiddir: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli 19 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməsi» qaydaları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı» və onun tətbiqinə dair təlimatın III bölməsi - İstehsala məsrəflər, IV bölməsi - Hazır məhsul, mallar və satış; büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin xərclər smetasının icrası üzrə uçotuna dair təlimatın 8-ci bölməsi - Xərclər, 11-ci bölməsi - Məhsul satışı, 12-ci bölməsi - Gəlirlər; Büdcə, idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat hesabları və onların tərtibatına dair qaydaların 4-cü bölməsi, xərclər smeta-

sının icrası balansı 1 sayılı forma, 6-cı bölməsi - Xərclər, 9-cu bölməsi - Məhsul satışı və gəlirlər, 10-cu bölməsi - Əsaslı tikintiyə məsrəflər; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixində İ-153 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunması»na dair təlimat.

Qeyd olunan normativ hüquqi sənədlər məhsul istehsalının norma və normativlərini müəyyənləşdirir. Məhsul satışının bu və ya digər formada birbaşa (və ya dolayısı ilə) müxtəlif taariflər vasitəsilə tənzimləyir, məsrəflərin tərkibini, strukturunu müəyyənləşdirməklə, maya dəyərində daxil ediləcək və maya dəyərindən çıxılmalı xərcləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, bu proseslərin uçota alınma qaydalarını və vergi sistemini qiymətləndirir. Belə ki, istehsalın spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı sahələrdə məhsul istehsalına sərf edilən material ehtiyatları xüsusi norma və normativlərə əsasən hesablanır. Bu norma və normativlər həmin sahələrin baş idarə və təşkilatları tərəfindən təsdiq edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işi aparılarkən norma və normativlərin gözlənilməsi (buna bir çox hallarda standartlar da deyilir) qiymətləndirilməlidir. Məhsul istehsalında daxili standartlar mövcud olmadıqda bu sahədə beynəlxalq standartlara istinad edilməlidir. Məhsul satışında iki formadan istifadə olunduğu üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu sahəyə iki mövqedən yanaşılması tələb olunur: dövlətin müəyyənləşdirdiyi taariflər, tələb-təklif əsasında sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində formalaşan qiymətlə məhsul satışı. Bir sıra istehsal və xidmət sahələri (o cümlədən nəqliyyat, su, elektrik enerjisi), həmçinin dövlətin inhisarında olan digər sahələr üzrə məhsul satışı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Taarif Şurası tərəfindən tənzimlənir. Bu Taarif Şurası mütəmadi olaraq bir çox sahələrdə istehsal olunan məhsulların, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin taarif qiymətlərini bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırır və müvafiq dəyişikliklər edir. Bununla yanaşı bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq əksər istehsal və xidmət sahələrində istehsal olunmuş məhsulların qiyməti tələb və təklifə uyğun olaraq istehsalçı və istehlakçı arasında şəfahi və ya yazılı formada (müqavilə əsasında) reallaşdırılır. Auditor müəssisə və təşkilatlarda məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatları yoxlayan zaman bu kimi məsələlərə normativ hüquqi aktların tələbi baxımından onların taariflərə əməl olunmasını qiymətləndirməlidir. Məsrəflərin tərkib hissəsi, struktur quruluşu, xərclərin və məhsulun maya dəyərində daxil edilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiy-

yatdan keçirilməsi qaydaları»na, «Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunması»na dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli təlimatına, «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»nə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının II-III-IV bölmələrinin tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) dair məsrəflərin strukturunu, tərkib hissələrini, bununla bağlı uçot əməliyyatlarını müəyyənləşdirən zaman bu normativ hüquqi aktların tələblərinə istinad etməlidir. Məhsulun maya dəyərində daxil edilən məsrəflər, maya dəyərindən çıxılan xərclər, güzəştlər, məhsul satışından əldə edilən gəlirlər və həmin gəlirlərdən müvafiq tutulmalar (əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s.) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndləri ilə tənzimlənir.

14.3. Məhsul istehsalı, satış və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri

Məhsul istehsalı, satış və onlara çekilən məsrəflərə dair əməliyyatların auditinin səmərəli təşkili üçün, yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəliliyi məhsul istehsalının, satışın və məsrəflərə dair məlumatların dəqiqliyindən, dolğunluğundan və çoxçeşidli informasiya mənbəyindən asılıdır. Belə ki, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) özü mürəkkəb texnoloji prosesə malik olmaqla yanaşı, bir neçə mərhələlərdən keçir. Burada kəmiyyət, keyfiyyət ölçüləri gözlənilməli, norma və normativlərə əməl olunmalı, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq istehsal olunmuş məhsul müvafiq standartlara cavab verməlidir. İstehsal olunmuş məhsulun satışı, onların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olmasından asılıdır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlamasında bir sıra mühüm göstəricilər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunların da sonluğu kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə tamamlanır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində istehsal olunmuş məhsulun natura və çeşidləri də əhəmiyyət kəsb edir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çekilən məsrəflərə dair informasiyaları bir neçə istiqamətlərə bölmək olar:

- istehsal prosesi ilə bağlı məlumatlar;
- hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar;
- yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilmiş malların satışına dair məlumatlar;

- məhsul satışından əldə edilən pul gəlirlərinə dair məlumatlar;
- məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çekilən ümumi məsrəflər;
- məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası;
- məhsul istehsalına, satışı və məsrəflərə dair uçot-hesabat məlumatları.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) prosesinə dair məlumatlar yoxlama-ekspertiza üçün ilkin məlumatlardır. Yəni, burada məhsul istehsalı ilə birbaşa məşğul olan bölmələr, yerinə yetiriləcək xidmət üçün fərdi qaydada açılmış sifarişlər məlumat mənbəyi ola bilər.

Məhsul istehsalı üçün sərf olunmuş mal-material qiymətlilərinin ilkin prosesdə müvafiq norma, normativlər və əsasən müvafiq standartlara uyğun silinməsi araşdırılmalıdır. Bu zaman ilkin məlumat mənbəyi kimi, məhsul istehsalına verilmiş sifarişlər, öhdəliklər və onların yerinə yetirilməsi üçün anbardan silinmiş mal-material qiymətlilərinə dair qaimələr öyrənilməlidir. Hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar dedikdə, istehsal olunmuş məhsulun anbara təhvil verilməsi, saxlanması və yüklənib göndərilməsi nəzərdə tutulur. Bunun üçün informasiya mənbəyi kimi mühasibat uçotunun hesablar planının 43 sayılı «Hazır məhsul» sintetik hesabının debet, kreditindən, anbar uçotunun mədaxil-məxaric yazılışlarından, sifarişçilərlə bağlanmış müqavilə və öhdəliklərin məlumatlarından istifadə etmək mümkündür.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların növbəti mərhələsi - yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilmiş malların satışına dair məlumatlardır. Bu sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələrinə iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, təhvil-təslim aktları, malların yüklənməsinə dair anbarda tərtib olunan qaimələr, hazır məhsulun hərəkətinə dair analitik uçotunu xarakterizə edən anbar uçotunun kartoçkaları, hesab fakturalar, mal-nəqliyyat qaimələri, alıcı və satıcı təşkilatlar arasında bağlanmış müqavilələr və mühasibat uçotu planının 45 sayılı «Yüklənmiş mallar» adlı sintetik hesabının debet və kredit məlumatları aiddir.

Məhsul satışı və onlardan əldə edilən pul gəlirlərinin audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri 46 sayılı «İş və xidmətlər satışı», 62 sayılı «Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar», 50 və 51 sayılı «Kassa və hesablaşma hesabları»nın debet və kredit məlumatlarından istifadə edilə bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışına dair çekilən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri

mühasibat hesabları planının 20 sayılı «Əsas istehsal», 23 sayılı «Köməkçi istehsalat», 25 sayılı «Ümum istehsalat xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəsərrüfat xərcləri» adlı hesabların debet və kredit məlumatları, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balansının müvafiq maddələri, mənfəətə dair vergi bəyannaməsinin xərclər bölməsində məsrəflərin strukturuna dair məlumatlar, lazım gəldikdə isə ayrı-ayrı xərc maddələrinin müvafiq sintetik hesablarının ümumi və analitik məlumatları, əmək haqqının hesablanıb ödənilməsi, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, nəqliyyat xərcləri, elektrik enerjisinin sərfi, sair maddələrdə cəmləşən xırda təsərrüfat xərclərindən istifadə edilə bilər.

Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasında istifadə oluna bilən məlumatlar və onların mənbələri hər bir məhsulun maya dəyəri üçün hazırlanmış kalkulyasiya xərcləridir. Daha doğrusu, məhsul çeşidinin hər bir növünə sərf ediləcək məsrəflərin detallaşdırılmasına dair hazırlanmış plan-tapşırıq yoxlama-ekspertiza üçün məlumat mənbəyi ola bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin uçot-hesabat sənədlər kompleksi zəngin və çoxşaxəlidir. Bura daxildir: mühasibat uçotu məlumatları, Statistika Komitəsinin hazırlayıb təsdiq etdiyi statistik hesabat, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş maliyyə hesabatları və vergi bəyannamələri. Həmin uçot-hesabat və statistik formalarda sintetik göstəricilər öz əksini tapır. Ona görə də məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların yekun sintetik göstəriciləri müqayisə olunan zaman informasiya mənbələri kimi aşağıdakılar istifadə olunur: müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balans məlumatları və bu balansla əlavə olunan «Müəssisənin, təşkilatların vəsaitlərinin tərkibi və onların yaranması» haqqında, 2 sayılı «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» haqqında hesabat, «Müəssisənin xüsusi kapitalı və fondlarının hərəkətinə dair» 5 sayılı «Xüsusi hesabat», mühasibat uçotu hesablar planının 20 sayılı «Əsas istehsal», 21 sayılı «Öz istehsalının yarımfabrikatları», 23 sayılı «Köməkçi istehsalat», 25 sayılı «Ümumistehsalat xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəsərrüfat xərcləri», 40 sayılı «Hazır məhsul», 45 sayılı «Göndərilmiş mallar», 46 sayılı «Məhsulların, iş və xidmətlərin satışı», 50 sayılı «Kassa», 51 sayılı «Hesablaşma hesabı», 62 sayılı «Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabların debet və kredit məlumatları, onların analitik məlumatlarını əks etdirən 1-2-3-4-10-11-15-17 və sair jurnal-orderlər və onların dövryyə cədvəllərinin məlumatları.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərə dair əlavə məlumatlar üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin təsdiq etdiyi 1-İF sayılı «Müəss-

sisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti» haqqında hesabatın və 1 sayılı «Məhsulların istehsalı, yüklənməsi (göndərilməsi) və göstərilmiş xidmətlər» haqqında hesabatların məlumatlarından da istifadə etmək olar.

14.4. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların yoxlanıb ekspertiza edilməsi qaydaları, burada istifadə olunan üsullar və tətbiq olunan mexanizmlər başa düşülür.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti hesab edilir. Ona görə də müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar mövcud vəziyyətdən və audit sifarişindən asılı olaraq başdan-başa seçmə üsulu ilə və yaxud tematik qaydada yoxlanıla bilər. Yoxlama formasından asılı olaraq yoxlama-ekspertiza işində tətbiq oluna biləcək üsul və yoxlama metodikası da müxtəlif ola bilər. Lakin bütün hallarda auditor yoxlama strategiyasını müəyyənləşdirən zaman bir sıra prinsiplial məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Yəni, məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar və onların qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması, bu istiqamətdə mövcud kənarlaşmalar yoxlama-ekspertizanın tədqiqat obyekti olmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər prinsiplial məsələlərin həlli üçün auditor müvafiq yoxlama proqramı tərtib edən zaman onu aşağıdakı hissələrə bölə bilər:

- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza prosedur qaydaları və onların yoxlama metodikası;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri.

Yoxlama-ekspertiza zamanı məhsul istehsalı prosesinin təşkilinin Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq aparılması, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı zamanı

mövcud qaydaların gözlənilməsi, dövlət taarif sisteminin tətbiqi səviyyəsi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq hər bir növ məhsulun maya dəyərinin, kalkulyasiyası aparılır. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası ona çəkilən məsrəflərin hər bir məhsul vahidinə düşən miqdarı ilə ölçülür. Maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsində norma və normativlərin, birbaşa və müstəqim xərclərin, idarəetmə və sair qaimə xərclərinin bilavasitə məhsulun maya dəyərində düzgün daxil edilməsinin qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilməlidir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərində məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar nəzərdən keçirilən zaman Azərbaycan Respublikasında bu sahədə qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər əməliyyatı kompleks xarakter daşıdığı üçün onların audit yoxlama-ekspertizasında da kompleks yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə audit qiyməti, qanunauyğunluqları xarakterizə edən əlaqələndirici göstəricilər vasitəsilə verilməlidir. Belə ki, məhsul istehsalının artması və ya azalması ona uyğun olaraq məhsul satışının proporsional şəkildə artması və ya azalması, satışdan əldə edilən gəlirlərin artım proporsionallığı və bu proporsionallıqda məsrəflərin bütövlükdə rolu və hər bir məsrəf elementinin əhəmiyyəti qiymətləndirilməlidir. Məsələn, əgər cari təsərrüfat ilində müəssisənin (təşkilatın) məhsul istehsalı, nəzərdə tutulmuş istehsal proqramından 12 faiz artıq olmuşdursa və əgər qeyri-adi proseslər baş verməmişdirsə, təbii ki, məhsul satışı 12 faiz artmalı, məhsulun istehsalına və satışına çəkilən məsrəflər də 12 faiz artmalı, istehsal və satışdan əldə edilən gəlirlər də proporsional olaraq artmalıdır. Əgər bu artım tempi arasında müxtəlif fərqlər yaranarsa, yəni, məhsul istehsalı 12 faiz artdığı halda, satış 5 faiz artırsa və onlara çəkilən məsrəflər 20 faiz artarsa təbii ki, bunlar arasında qanunauyğunluq pozulmuş hesab olunur. Bunun da nəticəsi olaraq müəssisənin fəaliyyətinin yekun nəticələrini xarakterizə edən gəlir, mənfəət və rentabellik arasında olan qanunauyğunluq pozulmalıdır. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası ilk növbədə bu göstəricilər arasında optimal əlaqəni müəyyənləşdirməli və qanunauyğunluqların pozulmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini aydınlaşdırmalıdır. Təbii ki, burada qanunauyğunluqların pozulmasında subyektiv səbəblərlə yanaşı, obyektiv səbəblər də, yəni istehsal texnologiyasının dəyişməsi, xammal və materiallarda, istehsal ehtiyatlarında baş verən qiymət dəyişiklikləri, təbii fəlakətlər və digər hallar da ola bilər. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin optimal əlaqəsini müəyyənləşdirmək və baş vermiş pozuntuların qiymətləndirilməsi

üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində iqtisadi təhlilin və onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından geniş istifadə edilməlidir. Bu zaman sadə arifmetik hesablamə, müqayisə üsullarına geniş yer verilməklə, bir neçə təsərrüfat ilinin dinamikasına da nəzər salmaq mümkündür. Bütün bunlardan sonra məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərdə baş vermiş kənarlaşmaları sənədlərlə təsdiq etmək və müvafiq audit qiymətləndirilməsi üçün əməliyyatların detallar üzrə yoxlanılması aparılmalıdır. Daha doğrusu, kənarlaşmalar daha konkret faktlarla təsdiq olunmalıdır. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin detal yoxlama metodikası fərqlidir. Bir qayda olaraq məhsul istehsalının auditini bir neçə mərhələlərdə aparılmalıdır:

- məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsinin auditini;
- məhsul istehsalına sərf olunan material və istehsal ehtiyatlarının normalarına əməl olunması;
- məhsul istehsalında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əməl olunması;
- məhsul istehsalının sənədləşməsi, uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti.

Məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsinin auditini aparılan zaman bir çox hallarda kənar auditorun rəyindən istifadə edilir. Yeni, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq mürəkkəb texnoloji quruluşa malik olur. Burada həmin sahənin mütəxəssisinin rəyinə ehtiyac vardır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza zamanı məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olması qiymətləndirilən zaman Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının təsdiq etdiyi milli audit standartlarına uyğun olaraq həmin sahənin ekspert səlahiyyətlərinə malik olan mütəxəssisləri dəvət edilməlidir. Dəvət olunmuş mütəxəssis auditorun tapşırığına əsasən istehsal prosesində baş vermiş kənarlaşmaların səbəbini aydınlaşdırmalı və müvafiq nəticə arayışı təqdim etməlidir. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertizası zamanı sərf edilmiş materialların norma və normativlərdən kənarlaşmasını qiymətləndirmək üçün bir çox hallarda laborator analizindən də istifadə oluna bilər. Belə ki, auditor bu məsələni dəqiqləşdirmək üçün istehsal olunmuş məhsulun nümunəsini rəsmi qaydada müvafiq texniki vasitələrə malik olan laboratoriyalara göndərməklə, onun cavabı haqqında əldə edilmiş rəyə əsasən bu sahədə baş vermiş kənarlaşmaları qiymətləndirə bilər. Bununla yanaşı, həmin vasitə ilə istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyət və

keyfiyyət göstəricisinə də cavab tapmış olar. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) auditinin ən vacib məqamlarından biri də istehsal prosesində baş vermiş əməliyyatların uçota alınmasıdır. Bu zaman mühasibat uçotu hesablar planının 37 sayılı «Məhsul buraxılışı», 40 sayılı «Hazır məhsul», 41 sayılı «Mallar», 45 sayılı «Yüklənmiş mallar» adlı hesabların sintetik və analitik göstəricilərindən istifadə etməklə, istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) hazırlanması, anbara daxil edilməsi, satış üçün yüklənməsi hərəkətinin uçota alınması vəziyyəti yoxlanılır. İstehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) hərəkəti üzrə yuxarıda qeyd etdiyimiz hesablar arasında müəyyən fərqlər meydana çıxarsa, auditor bu fərqləri daha dəqiq olaraq ilkin sənədlərlə üzleşdirməlidir. Belə yoxlamalar bir qayda olaraq seçmə üsulu ilə aparılır. Əgər əməliyyatlarda ciddi kənarlaşmalara, nöqsanlara yol verilməsi aşkar edilərsə, bu zaman məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) bütövlükdə tematik olaraq başdan-başa yoxlanılır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertiza işinin tamamlayıcı mərhələsi məhsul həcmi xarakterizə edən sintetik göstəricilərin müvafiq maliyyə və statistik hesabatlarda doğru və düzgün olaraq öz əksini tapmasının qiymətləndirilməsidir.

Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertizasında meydana çıxan bəzi vacib məqamlara məhsul satışı və məsrəflərin detal yoxlanması nəticəsində cavab tapmaq olar. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı mühasibat uçotu hesablar planında 46 sayılı «Məhsul, iş və xidmətlər satışı» adlı sintetik hesabda öz əksini tapır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışına dair aşağıdakı bir sıra vacib məsələlərə də diqqət yetirməlidir, o cümlədən istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində dövlət taariflərinin tətbiqi vəziyyəti, hazır məhsulun qiymətləndirmə metodikası, yüklənmiş, alıcı və podratçı təşkilatlara göndərilmiş malların hərəkətinin uçotunun vəziyyəti, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışından əldə edilən gəlirin düzgün və vaxtında mədaxil edilməsi, anbarda olan hazır məhsulun uçotunun vəziyyəti, hazır məhsulun inventarlaşmasının nəticələrinin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışında əlavə dəyər vergisinin düzgün hesablanması və kommersiya xərclərinin vəziyyəti. Bir qayda olaraq məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) dair əməliyyatlar seçmə üsulu ilə yoxlanılır. Əgər audit yoxlama-ekspertizası zamanı məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı zamanı müvafiq kənar-

laşmalar müəyyənləşdirilərsə, bu zaman kənarlaşmaların konkret faktlarla öz təsdiqini tapması üçün ilkin sənədlərə müraciət olunmalıdır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışında ilkin sənədlər məhsulun göndərilməsi haqqında bağlanmış müqavilələr, məhsul satışında tətbiq edilən taariflər, məhsulun göndərilməsi üçün nəqliyyat qaimələri, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) təhvil-təslim aktları və sair ola bilər.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara dair məsrəflər audit yoxlama-ekspertiza işlərinin vacib tədqiqat obyektlərindən biridir. Çünki, məsrəflər müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə birbaşa təsir edən amildir. Məsrəflərin obyektiv və subyektiv qaydada artması və yaxud azalması müəssisənin perspektiv inkişaf planlarına da təsir göstərir. Buna görə də məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər bir neçə istiqamətdən audit yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməli, təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Təcrübədə məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin ekspertizadan keçirilib qiymətləndirilməsi meyarları aşağıdakılardır:

- məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən ümumi məsrəflərin həcmnin istehsal olunmuş məhsulun həcminə nisbəti;
- hər məhsul vahidinə çəkilən məsrəflər (buna bəzən maya dəyərinin kalkulyasiyası da deyilir);
- bir manatlıq məhsulun tərkibində məsrəflərin xüsusi çəkisi;
- əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən məsrəflərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- istehsal xərclərinin struktur quruluşunun qiymətləndirilməsi;
- məsrəflərin üfqi və şaquli təhlili, qiymətləndirilməsi;
- ayrı-ayrı xərc maddələrinin ümumi xərclərin tərkibində xüsusi çəkisi və onlarda dinamik dəyişiklik.

Məhsul istehsalı, satışı, onlara çəkilən məsrəflərin yuxarıda qeyd etdiyimiz meyarlar üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin zəngin metodlarından istifadə edilməklə aparılır. Bu meyarlardan istifadə etməklə məsrəflərin ardıcıl qiymətləndirilməsi yoxlama-ekspertiza işində qəbul edilmiş öhdəlikdən, tapşırıqdan, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Bütün bunlarla yanaşı bir qayda olaraq məsrəflər əminlinin audit yoxlama-ekspertizasının qiymətləndirilməsi məsrəflərin struktur tərkibindən, onların üfqi və şaquli təhlilindən başlayır. Burada əsas məqsəd ümumi sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilər və faktlara doğru hərəkət etməkdir. Əgər burada müvafiq kənarlaşmalar aşkar edilərsə və yaxud

faktiki məsrəflər ilə istehsal və satılmış məhsul göstəriciləri arasında nisbətlərin pozulması aşkar edilərsə, bu zaman həmin faktlar analitik göstəricilərlə əsaslandırılmalı və ilkin məlumatlar hadisələrin baş verməsini təsdiq edən sənədlərlə aydınlaşdırılmalıdır.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin qiymətləndirilməsi üçün mühasibat uçotu hesablar planının 20 saylı «Əsas istehsal», 21 saylı «Öz istehsalı olan yarımfabrikatlar», 23 saylı «Köməkçi istehsal», 25 saylı «Ümumistehsal xərcləri», 26 saylı «Ümumtəsərrüfat xərcləri», 28 saylı «İstehsalda zay məhsul», 29 saylı «Xidmətedici istehsal və təsərrüfatlar», balans hesablarının sintetik və analitik uçot məlumatları üzəşdirilib müqayisə edilməlidir.

14.5. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

İstehsal olunmuş məhsul, onun satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması yoxlama işlərində axıncı mərhələ sayılır. Bunu həmçinin də, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizasının aşkar etdiyi nöqsanların, çatışmamazlıqların qiymətləndirilməsi mərhələsi də saymaq olar. Bu mərhələdə qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatların və istehsal münasibətlərində qanunauyğunluqların pozulması, resurslar arasında optimal əlaqə səviyyəsi və digər hallarda qiymətləndirilə bilər. Daha doğrusu, audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyənləşdirilmiş kənarlaşmalar, onların aradan qaldırılması səviyyəsi məhz bu nəticələrin ortaya qoyulması, şərh edilməsi və onlara müxtəlif istiqamətlərdə məntiqi yanaşılmasından çox asılıdır. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza nəticələri yekunlaşdırılan zaman aşkarlanan nöqsanlar, qanunsuz əməliyyatlar və digər bu kimi hallar xarakterinə, təyinatına, iqtisadi məzmununa, qanunauyğunluqlara, təsir gücünə görə qruplaşdırılır və müvafiq metodikadan istifadə etməklə yekun nəticədə şərh edilir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin əməliyyatları geniş çeşidli və əlaqəli əməliyyatlar olduğu üçün burada yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəyyənləşdirilmiş kənarlaşmaların nəticə şərhində müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir. Ən əsasısı isə odur ki, bu sahədə baş vermiş qanunauyğunluqların pozulması hallarının aradan qaldırılması sintetik göstəricilər arasında optimal əlaqənin tapılmasından və onlara təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Digər hallardan fərqli olaraq məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin audit yoxlama-

ekspertizasının yekunlaşdırılması cari dövr ərzində faktiki göstəricilərin nəticələrinin müqayisəsi ilə başlanmalıdır. Yəni, faktiki məhsul istehsalı, onlara çəkilən məsrəflər və satışdan əldə edilən vəsait üzrə faktiki göstəricilər müqayisə edilməklə, onlar arasında qanunauyğunluğun inkişaf səviyyəsi müəyyənəndirilib qiymətləndirilməlidir. Bundan sonra baş vermiş kənarlaşmalar aşağıdakı ardıcılıqla yoxlama-yekun aktının müvafiq bölməsində öz şərhini tapmalıdır:

- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər arasında optimal əlaqəyə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər;
- məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı kənarlaşmalar, onlara təsir edən obyektiv və subyektiv amillər;
- məhsulun satışından əldə edilən gəlirlərdə qiymət və kəmiyyət amilləri;
- satışla bağlı olan xərclərin düzgün bölüşdürülməsi və maya dəyərinə düzgün daxil edilməsi;
- məhsula çəkilən məsrəflərin müxtəlif yönümdən qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı və satışla bağlı məsrəflərin struktur tərkibində baş verən dəyişikliklər;
- məhsul istehsalı və satışla bağlı məsrəflərin azaldılması yolları;
- məhsul istehsalı və satışın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair müvafiq təkliflər.

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər arasında optimal əlaqələrə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər çoxşaxəli və müxtəlifdir. Bura daxildir: istehsalın ahəngdarlığı, texnoloji qurğuların fiziki və mənəvi aşınması, istehsal prosesinin təşkilində boş dayanmalar, istehsal qurğularının tam gücündən istifadə olunmaması, məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müasir tələblər səviyyəsində olmaması, məhsul istehsalı və əmtəəlik məhsulun tələb və təklifə uyğun olmaması, bu sahədə güclü rəqabət məsələsi, məhsul istehsalında israfçılığa yol verilməsi, məsrəflərin düzgün bölüşdürülməyib maya dəyərinə daxil edilməməsi, komplektləşdirici materialların meydana çıxması və s. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin müvafiq bölməsində şərh verilən zaman bu kimi amillər iqtisadi təhlilin metodlarından istifadə edilməklə müəyyənəndirilməli və növbəti mərhələnin şərh üçün əsas yaradılmalıdır.

Məhsul istehsalı və satışından əldə edilən gəlirlərin artması və azalması əsasən iki amilin - qiymət və kəmiyyətin təsirindən meydana gəlir. Qiymət amili müəssisənin perspektiv fəaliyyətində önəmli sayıla bilməz.

Qiymət amili əsasında əldə edilən gəlirlərin ömür müddəti çox da uzun deyil. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında kəmiyyət amilinə, yəni məhsul istehsalı-həcmnin artması və çeşidin genişlənməsi amilinə üstünlük vermək lazımdır. Satışla bağlı olan xərclərin düzgün bölüşdürülüb maya dəyərinə daxil edilməsi vacibdir. Məhsula (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çəkilən məsrəflərin maya dəyərinə daxil edilməsinin qiymətləndirilməsinə bir neçə mövqedən yanaşmaq məqsədəuyğundur. Çünki, maya dəyəri amili bir neçə sintetik göstəricilərə, o cümlədən gəlir və mənfəətə birbaşa təsir göstərir. Məhsul istehsalı və satışla bağlı olan məsrəflər audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasında əsas kimi ön plana çəkilməlidir. Çünki, məhsulun satışından əldə edilən gəlirlər, mənfəət və rentabellik göstəricilərinin səviyyəsi bilavasitə məsrəflər amili ilə bağlıdır. Məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı məsrəflərlə əlaqədar hazırlanan təkliflərin tətbiqi bu istiqamətdə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin son və həlledici mərhələsidir. Auditor yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar etdiyi çatışmamazlıqların, kənarlaşmaların, qanunsuzluqların aradan qaldırılması, istehsalın ahəngdarlığının artırılması, resursların optimal əlaqəsinin təmin edilməsi üzrə müvafiq təkliflər hazırlayıb tətbiqinə şərait yaratmalıdır. Bu barədə ya ayrıca nəticə-təklif proqramı və yaxud arayışın həmin bölməsində xüsusi qeydlər aparıla bilər. Auditor məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlarda böyük əhəmiyyət kəsb etməyən çoxsaylı çatışmamazlıqlar aşkar etdikdə, onları məzmununa görə qruplaşdırmalı, xüsusi reyestr tərtib etməli, yoxlama-yekun arayışında bu barədə qeydiyyat aparmaqla reyestri arayışa əlavə etməlidir. Xırda nöqsan və kənarlaşmalara yoxlama-yekun arayışında geniş şərh vermək audit yoxlama-ekspertizasında mənfəət kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən xırda nöqsan və çatışmamazlıqların şərhinə yoxlama-yekun arayışında həddən artıq yer verilməsi arayışın məzmununa mənfəət təsir göstərməklə onu həddən artıq xırda məlumatlarla yükləyir və əsas məqsədi kölgədə qoyur. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı olaraq əməli təkliflər hazırlayıb icra edilməsi iki formada ola bilər. Birinci formada auditor məhsul istehsalı, məsrəflər və satışla bağlı yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun nəticələrinə görə sadəcə olaraq təkliflər hazırlayır və onu müəssisənin (təşkilatın) rəhbərinə, əmək kollektivinə təqdim edir. Digər halda isə auditor hazırlanmış təklif və rəylərin icrasında, tətbiqində iştirak edir. Audit yoxlama-ekspertiza nəticəsi üzrə hazırlanıb tətbiq ediləcək tədbirlərdə auditorun iştirakı əlavə audit xidməti kimi rəsmiləşdirilməlidir.

XV FƏSİL. ƏMƏK HAQQI VƏ ƏMƏK ÖDƏMƏLƏRİ ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

15.1. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatlar auditinin məqsəd və vəzifələri

Əmək haqqı və əməyin ödənilməsi istehsalın səmərəli təşkilində, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində maddi maraq (stimul) yaradan vacib bir amildir. Əmək haqqı, həmçinin insanların maddi rifahının yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Ona görə də əmək haqqına sadəcə xərc maddəsi kimi yox, yaradıcı baxımdan yanaşmaq lazımdır. Eyni zamanda əmək haqqı və əmək ödəmələrinə kompleks yanaşılmalıdır. Canlı əmək xarakterinə görə fiziki və zehni əməyə bölünür. Bu, insanların fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin məcmu işçi qüvvəsi adlanır. Müasir dövrdə canlı əmək elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələri və istehsal vasitələri ilə kifayət qədər silahlanmışdır. İndi əmək yaradıcı xarakter daşıyır və elmi nailiyyətləri özündə cəmləşdirir. Əmək resursları bütövlükdə resurslar içərisində ən qiymətli, ən aparıcısı və ən dəyərlisidir. Çünki, digər resursların hərəkətə gətirilməsi, onların optimal birləşdirilməsi yalnız əmək vasitəsi ilə icra olunur. Buna görə də son dövrlərdə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə insan və onun formalaşması problemi ön plandadır. Bu baxımdan əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasında tədqiqat obyektı olmalıdır. Audit yoxlaması və ekspertizası zamanı əməyə verilən haqqın müqabilində insan əməyinin nə qədər məhsuldar olması və onun təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi - olan mənfəətə təsiri əsas meyar kimi ön plana çəkməlidir. Bu göstəricinin mahiyyəti ilk növbədə onunla izah edilir ki, o, əmək ehtiyatlarından istifadənin vəziyyətini xarakterizə edir. Əməyin məhsuldarlığında həm natura, həm də dəyər forması ölçülərindən istifadə edilməlidir. Lakin auditor nəzərə almalıdır ki, əməyin nəticəsi, yəni məhsul istehsalı natural formasında daha konkret şəkildə istifadə edilə bilər. Əlbəttə, belə hesablama bütövlükdə yox, hər hansı konkret məhsul üzrə aparıla bilər. Əgər müəssisədə bir neçə növ məhsul istehsal edilsə, belə halda dəyər ifadəsindən istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Çünki, əmək məhsuldarlığı ənənəvi qaydada bir iqtisadi göstərici kimi məhsulun ümumi dəyərinin işçilərin orta illik sayına bölünməsi ilə müəyyən edilir. Əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına təsir edən amillərdən biri də istehsal olunan məhsulun əmək tutumudur. Əmək tutumu istehsal olunmuş məhsul vahidinə əmək sərfini ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əmək resurslarından isti-

fadənin qiymətləndirilməsi daha ciddi xarakter daşıyır, yeni tələbə uyğun yeni növ məhsul təklif etmək, rəqabət bazarında müvafiq yer tutmaq problemi sahibkarın birinci dərəcəli öhdəliyidir. Ona görə də sahibkar yaradıcı əməyə daha çox üstünlük verir. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ekspertiza edilən zaman bu məsələ nəzərdən qaçmamalıdır. Planlı sosialist təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində sadəcə yanaşma forması ilə, yeni istehsal olunmuş məhsulun işçilərin sayına bölünməsi ilə müəyyən olunmuş əmək məhsuldarlığı tam qiymətləndirmə metodu kimi qəbul edilə bilməz. Ona görə də əməyin məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün onunla bağlı olan amillər təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəətlə əlaqələndirilməlidir. Belə halda istehsalla birbaşa bağlı olan fəhlə və işçilər yox, bütün əmək kollektivi istehsalın səmərəli təşkilində və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrində maraqlı olurlar. Auditor nəzərə almalıdır ki, aparılan bütün eksperimentlər, yeni variantlar yalnız bir məqsədə - əməyin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsinə maksimum təsirini təmin etməlidir. Ona görə də əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına qiymət vermək üçün müxtəlif göstəricilərdən, meyarlardan istifadə edilir və bu göstəricilərin tərkibi olduqca zəngindir. Məsələn: əmək məhsuldarlığı, əmək haqqından istifadə, bunlar arasında əlaqə, iş vaxtının itkisi və s. Bütün bu sintetik göstəricilərlə yanaşı, çox zəngin tərkibli analitik göstəricilərdən də istifadə edilir. Bu göstəricilərin tərkibinə iş normaları, adamgünlərinin sayı, iş gününün uzunluğu, hər iş saatına düşən məhsul istehsalı, işçilərin ixtisas dərəcəsi, işçilərin tərkibi, orta yaş səviyyəsi, peşəyönümü və sair daxildir. Əmək resurslarından səmərəli istifadəyə bütün bunların hamısından bu və ya digər formada istifadə edilməlidir. Hazırkı zəngin analitik göstəricilər əmək resurslarının qiymətləndirilməsinə daha obyektiv, dərin, hərtərəfli yanaşmağa imkan verir.

Əmək və əmək resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində bir sıra başqa göstəricilərdən də istifadə edilməsi mümkündür. Məsələn, əmək haqqının məhsul istehsalına və satışına çəkilən ümumi məsrəflərdə xüsusi çəkisi, əmək haqqının hər manatına düşən məhsul, əmək haqqının hər manatına görə mənfəət kütləsi və sair bu kimi amillərlə əmək haqqının ödənilməsinin və ödənilmiş vəsaitin məhsul istehsalında (yerinə yetirilən iş və xidmətlərdə) rolunun nə dərəcədə olması qiymətləndirilə bilər. Qeyd olunan ümumi göstəricilərlə yanaşı, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu zaman əmək və əmək haqqının ödənilməsinə obyektiv audit qiyməti vermək mümkündür.

Təcrübədə əmək və əmək haqqının ödənilməsində mütləq və nisbi göstəricilərdən də geniş istifadə edilir. Nisbi göstəricilər dedikdə, ödənilmiş əmək haqqının, istehsal olunmuş məhsul (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) həcmnin biri-birindən faiz etibarı ilə kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəricilər başa düşülür. Məsələn, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) cari dövrdə nəzərdə tutulan proqrama nisbətən 10% artdığı halda, əmək və əmək haqqı ödəmələri 15-20% artıbsa, deməli əmək ödəmələrində nisbi kənarlaşma mövcuddur. Mütləq kənarlaşma dedikdə isə, cari dövrdə məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) artım tempi ilə, ödənilmiş əmək haqqının artım tempinin mütenasib olması başa düşülür. Məsələn, əgər məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) cari təsərrüfat ilində 10-15% artmışdırsa, buna mütenasib olaraq əmək haqqının ödənilməsində də artım tempi 10-15% olubsa bu, əmək haqqı və əmək ödəmələrində mütləq kənarlaşma hesab edilir.

Əmək və əmək haqqı auditinin məqsəd və vəzifələri ancaq göstərilənlərlə bitmir. Belə ki, əmək və əmək haqqı ödəmələri üzrə aparılan əməliyyatlar olduqca zəngindir. Ona görə də auditor əmək və əmək haqqının ödənilməsinin qanunverici normativ hüquqi aktlar baxımından düzgünlüyünü, doğruluğunu ekspertizadan keçirməli və qiymətləndirməlidir. Əmək və əmək haqqı ödənilməsinin auditində, həmçinin müəssisənin spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq tətbiq olunan əmək haqqının ödəmə formaları, təarif dərəcələri, ştat cədvəllərinin tərtibi və təsdiqi, əmək haqqı fondunun düzgün və əsaslı müəyyənləşdirilməsi, günəmuзд, vaxtamuзд ödəmə sisteminin istehsalın xarakterinə uyğun olaraq aparılmasının qanunauyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində əmək və əmək haqqı ödəmələri üzrə tutulmaların (gəlir vergisi, sosial sığorta, digər könüllü və məcburi tutulmalar) vəziyyəti haqqında doğru, düzgün təsəvvür yaradılmalıdır. Əmək və əmək haqqı üzrə aparılan ödəmələr mühasibat uçotunda aydın, şəffaf olaraq qeydə alınmalıdır. Yoxlama-ekspertiza işləri əmək və əmək haqqı üzrə aparılan əməliyyatların uçota alınması vəziyyətini, tərtib edilən maliyyə və statistik hesabatların müvafiq icra orqanlarına düzgün və vaxtında verilməsini qiymətləndirməlidir. Əmək və əmək haqqının ödənilməsinin auditi zamanı müəssisə və təşkilatlarda əmək qanunvericiliyinə əməl olunması, bu sahədə təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin vəziyyəti də öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza zamanı əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları şərh edilən zaman auditor sübutu kimi təsərrüfatdaxili nəzarətin funksiyasını icra edən daxili auditin yekun sənədlərinə istinad edilə bilər.

15.2. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazası

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazası dedikdə, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin normativ sənədləri, Vergi Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri və bu sahədə bəzi məsələlərə dair ayrı-ayrı nazirlik, baş idarələrin təlimat məktubları başa düşülür. Əmək və əmək haqqının tənzimlənməsi üçün Respublikamızda hazırda 60-a yaxın qanunverici normativ hüquqi sənədlər, o cümlədən, beynəlxalq əmək təşkilatlarının bir sıra normativ sənədləri mövcuddur. Bu sənədlərdən ən mühümü Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 1 fevral 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Əmək məcəlləsi»dir. Qanun-məcəllə 13 bölmədən, 48 fəsildən, 317 maddədən ibarət olmaqla, 1 iyul 1999-cu ildən hazırkı dövrə qədər (bəzi dəyişikliklər nəzərə alınmaqla) qüvvədədir. Lakin ayrı-ayrı sahələrdə əmək haqqının ödənilməsi və əhalinin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsində 60-a yaxın normativ sənədə istinad edilir. Bu sənədləri təşkilati-struktur baxımdan aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Təhsil, səhiyyə və sosial təminat, mədəniyyət sahəsi və arxiv idarələri işçilərinin əmək haqqının və məvaciblərinin səviyyəsini əlavə olaraq yüksəltmək haqqında» 14 mart 1991-ci il tarixli 178 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Respublika elmi-tədqiqat müəssisələri işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 26 mart 1991-ci il tarixli 181 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Büdcə təşkilatları və idarələri işçilərinin əmək haqqının artırılması» barəsində 2 yanvar 1992-ci il tarixli 532 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Büdcədən maliyyələşdirilən bir sıra idarə və təşkilatların işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 5 oktyabr 1992-ci il tarixli 243 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında əmək haqqının minimum məbləğinin artırılması haqqında» 1 dekabr 1992-ci il tarixli 342 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Büdcədən maliyyələşdiri-

lən bir sıra idarə və təşkilatların işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 1992-ci il 5 oktyabr tarixli Fərmanın dövlət baytar şəbəkəsinin işçilərinə də şamil edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 1993-cü il tarixli 414 sayılı Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» 30 iyun 2004-cü il tarixli 81 sayılı Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» 29 dekabr 2004-cü il tarixli 163 sayılı Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» 16 sentyabr 2005-ci il tarixli 298 sayılı Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Əmək haqqının məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsində mövcud məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması haqqında» 15 avqust 1996-cı il tarixli 386 sayılı sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Büdcə təşkilatları və idarələri işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 3 iyun 1992-ci il tarixli 151 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikasının prokurorluq orqanları işçilərinin əmək haqqı məsələləri» barədə 1 dekabr 1992-ci il tarixli 394 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Büdcədən maliyyələşdirilən idarələrin işçilərinin əmək haqqının müəyyən edilməsini təkmiləşdirmək haqqında» 9 dekabr 1992-ci il tarixli 404 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Beynəlxalq Əmək Təşkilatının inkisaf etməkdə olan ölkələr xüsusi nəzərə alınmaqla minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi haqqında» Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulması» barədə 27 yanvar 1993-cü il tarixli 468 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının əmək haqqı» barədə 24 dekabr 1996-cı il tarixli 219 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının əmək haqqı» barədə 9 mart 1999-cu il tarixli 626 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının əmək haqqının artırılması və bununla bağlı maliyyə tənzimlənməsi məsələləri haqqında» 2 fevral 2001-ci il tarixli 72 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «1990-cı ildə tənzim-edici vergi ödənilərkən müəssisə (birlik), təşkilatlar tərəfindən əmək haqqının ödənilməsinə yönəldilmiş vəsait artımının hesablanması qaydalarının dəqiqləşdirilməsi haqqında» 22 fevral 1990-cı il tarixli 79 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək haqqının ödənilməsi üzrə vaxtı keçmiş borcların getdikcə azaldılması tədbirləri haqqında» 3 aprel 1992-ci il tarixli 188 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar pensiyaların yenidən hesablanması üçün əsas götürülmüş əmək haqqının müasirləşdirilməsi qaydası haqqında 24 may 1993-cü il tarixli 255 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Xalq Təsərrüfatının İdarəetmə İnstitutunda təşkil olunmuş Ali Dövlət İdarəçiliyi Məktəbi dinləyicilərinin həmin məktəbdə təhsil aldığı müddətdə orta əmək haqqının saxlanması haqqında» 23 dekabr 1994-cü il tarixli 421 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və özlərindən asılı olmaya-raq iş yerindən məhrum olunmuş məcburi köçkünlərə orta əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 14 fevral 1995-ci il tarixli 31 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablanması üçün 1996-cı ilin yekununa görə respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğinin təsdiq edilməsi barədə» 13 avqust 1997-ci il tarixli qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablanması üçün 1996-cı ilin yekununa görə respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğinin təsdiq edilməsi barədə» 1997-ci il 13 avqust tarixli 91 sayılı qərarına əlavələr edilməsi haqqında 5 may 1998-ci il tarixli 105 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının təsdiq olunması barədə» 23 iyul 1998-ci il tarixli 159 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək

haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 30 mart 1999-cu il tarixli 56 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin müəyyən edilməsi və məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının əmsallaşdırılması qaydasının təsdiq edilməsi barədə» 25 avqust 1999-cu il tarixli 137 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Orta aylıq əmək haqqı hesablanarkən nəzərə alınan və alınmayan ödənclərin müəyyən edilməsi barədə» 15 iyul 2000-ci il tarixli 126 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 21 dekabr 2000-ci il tarixli 223 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək haqqından tutulan vergi hesablanarkən fiziki şəxslərin vergi güzəştləri hüququnun müəyyənləşdirilməsi üçün sənədlərin siyahısının təsdiq edilməsi barədə» 4 yanvar 2001-ci il tarixli 4 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Gecə vaxtı yerinə yetirilən iş, habelə çoxnövbəli iş rejiminə görə əmək haqqı həddinin müəyyən edilməsi barədə» 5 aprel 2001-ci il tarixli 74 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Uşaqlar üçün valideynlərinin aliment tutulan, manat və xarici valyuta ilə aldığı əmək haqqının və başqa gəlirlərinin növlərinin müəyyən edilməsi barədə» 23 may 2001-ci il tarixli 98 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Kənd təsərrüfatı müəssisələrində işçilərin əmək haqqının normativlərinə dair tövsiyələr barədə» 31 may 2001-ci il tarixli 109 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisə, idarə və təşkilatlarda çalışan avtomobil sürücülərinə ixtisas sinfinə görə əmək haqqına əlavənin ödənilməsi haqqında» 10 sentyabr 2001-ci il tarixli 147 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ömürlük azadlıqdan məhrumetmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin əmək haqqının ödənilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında» 15 sentyabr 2001-ci il tarixli 149 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 18 yanvar 2002-ci il tarixli 10 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək şəraiti ağır və zərərli olan işlərdə və iqlim şəraitinə görə işləmək üçün əlverişli olmayan iş yerlərində çalışan işçilərin əmək haqqının yüksək məbləğdə ödənilməsinə təmin edən artımların (əmsalların) məbləğinin minimum miqdarının müəyyən edilməsi haqqında» 22 avqust 2002-ci il tarixli 137 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 13 fevral 2003-cü il tarixli 21 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək şəraiti ağır və zərərli olan işlərdə və iqlim şəraitinə görə işləmək üçün əlverişli olmayan iş yerlərində çalışan işçilərin əmək haqqının yüksək məbləğdə ödənilməsinə təmin edən artımların (əmsalların) məbləğinin minimum miqdarının müəyyən edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 22 avqust tarixli 137 sayılı qərarına əlavələr edilməsi haqqında» 22 aprel 2003-cü il tarixli 54 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» 21 avqust 2003-cü il tarixli 108 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 25 avqust tarixli 137 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin geniş Siyahısı»na, «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının əmsallaşdırılması Qaydası»na və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 iyul tarixli, 126 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Orta əmək haqqı hesablanarkən nəzərə alınan və alınmayan ödənclərin Siyahısı»na əlavələr edilməsi haqqında 17 dekabr 2003-cü il tarixli 158 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 2 mart 2004-cü il tarixli 19 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Uşaqlar üçün valideynlərinin aliment tutulan, manat və xarici valyuta ilə aldığı əmək haqqının və başqa gəlirlərinin növlərinin müəyyən edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 23 may tarixli 98 sayılı qərarına dəyişiklik edilməsi barədə 13 sentyabr 2004-cü il tarixli 131 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 25 avqust tarixli 137 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin geniş Siyahısı»na və 2000-ci il 15 iyul tarixli 126 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Orta əmək haqqı hesablanarkən nəzərə alınan və alınmayan ödəmələrin Siyahısına əlavələr edilməsi haqqında» 7 fevral 2005-ci il tarixli 22 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 18 aprel 2005-ci il tarixli 71 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiyaların hesablanması üçün 1993-cü il yanvarın 1-dən sonra əsas götürülmüş orta aylıq əmək haqqının yenidən hesablanmasında tətbiq olunan əmsalın artırılması haqqında» 5 may 2005-ci il tarixli 79 sayılı qərarı;

• Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin «Pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi qaydaları haqqında» 21 avqust 1998-ci il tarixli 29-3 sayılı normativ sənədləri;

• Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin «Gecə vaxtı yerinə yetirilən işə və çoxnövbəli iş rejiminə görə əmək haqqının ödənilməsi barədə izahatın təsdiq edilməsi barədə» 29 iyun 2001-ci il tarixli 9-1 sayılı normativ sənədləri;

• Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin «Əmək haqqından tutulan gəlir vergisi haqqında 1-GV hesabatının doldurulması»na dair 22 may 2000-ci il tarixli 14/14-25/228-2042 sayılı normativ sənədləri;

• Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Aksiz markası ilə markalanmalı olan markalanmamış malların siyahıya alınması və məsul saxlamaya qoyulması Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» 25 dekabr 2000-ci il tarixli 228 sayılı və «Əmək haqqından tutulan vergi hesablanarkən fiziki şəxslərin vergi güzəştləri hüququnun müəyyənləşdirilməsi üçün sənədlərin siyahısının təsdiq edilməsi barədə» 04 yanvar 2001-ci il tarixli 4

saylı qərarlarının icrasını təmin etmək məqsədi ilə 1 fevral 2001-ci il tarixli A-20 sayılı normativ sənədləri;

- Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «İcbari və ya məcburi əmək haqqında» 1 may 1932-ci il tarixli 29 sayılı Konvensiyası;

- Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 8 iyun 1949-cu il tarixli 85 sayılı tövsiyəsi;

- Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 24 sentyabr 1952-ci il tarixli 95 sayılı Konvensiyası.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə məsələlərin ekspertizasında yuxarıda qeyd olunan qanunverici normativ hüquqi aktları rəhbər tutmalıdır. Həmin qanunverici normativ hüquqi aktlarla yanaşı hər bir müəssisənin (təşkilatın) əmək haqqının ödənilməsi sistemində də spesifik elementlərin olması mümkündür. Lakin bu məsələlər müəssisənin və təşkilatın əsasnaməsində və buna bərabər digər hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmalıdır.

15.3. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılmasında vacib məqamlardan biri də yoxlama üçün lazımi məlumatların əldə edilməsidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair yoxlama-ekspertiza işləri kompleks xarakter daşıyır və burada yoxlama işinin xarakterindən asılı olaraq əmək və onun haqqının ödənilməsinə dair lazımi məlumatlar (informasiyalar) kompleks və ya qismən əldə edilə bilər. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair məlumatları təyinatına, xarakterinə və məzmununa görə bir neçə kateqoriyaya bölmək mümkündür:

- əmək münasibətlərini xarakterizə edən ilkin məlumatlar və onların qanunauyğunluğu;
- yerinə yetirilən iş və xidmətlərə istifadə olunmuş faktiki iş vaxtını özündə əks etdirən məlumatlar;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinin icrasını xarakterizə edən məlumatlar;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinin uçot-hesabatını xarakterizə edən məlumatlar;

Əmək münasibətlərini xarakterizə edən məlumatlara müəssisə və işçilər arasında bağlanmış müqavilələr (kontraktlar), işçilərin işə qəbul edilməsinə dair ərizələr, müraciətlər, əmrlər aid edilir. Yeni, fəhlə və qulluqçuların əmək münasibətlərinə girməsi bu sənədlərdən hər hansı biri tətbiq edilməklə rəsmiləşdirilməlidir. Bu formalardan istifadə, işin xarakterindən asılıdır. Müəssisə və təşkilatlar fəhlə və qulluqçularla əmək münasibətlərinə girən zaman qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl edilməsini ilkin sənədlərdə öz əksini tapan məlumatlarla müəyyən etmək olar. Ayrı-ayrı hallarda bu məlumatları Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə və digər normativ aktlarla müqayisə etmək lazımdır.

Yerinə yetirilən iş və xidmətlərə sərf olunmuş iş vaxtına dair məlumatlar müəssisə və təşkilatlarda iş vaxtını uçota alan tabel və rəqələri, faktiki iş və xidmətlərin həcmi təsdiq edən təhvil-təslim aktları, sərf edilmiş material xərclərinə dair ilkin sənədlər və sair əsasında əldə oluna bilər.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair məlumatlar əmək haqqını hesablayıb - ödəmə cədvəlləri, kassa mədaxil-məxaric orderləri, ödəmə tapşırıqları və digər ödəmə formalarını əks etdirən sənədlər də ola bilər.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin uçot - hesabat məlumatları kimi 70 sayılı «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşma» adlı balans hesabının, 50 sayılı «Kassa» hesabının debet və kredit məlumatlarından, 10-11 sayılı jurnal-orderlərin analitik və sintetik məlumatlarından istifadə edilə bilər. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair sintetik göstəricilərin məlumat mənbələrini mühasibat uçotunun baş kitabından, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan mühasibat balansından və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 9 iyun 2004-cü il tarixli 26/6 sayılı sərəncamla təsdiq etdiyi 4 sayılı statistik formadan əldə etmək mümkündür.

15.4. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatlar auditinin metodikası

Əmək və əmək haqqının ödənilməsinə dair əməliyyatların yoxlanması seçmə üsulu ilə aparılır. Yeni audit yoxlama-ekspertizasının əhatə etdiyi dövrün bir neçə ayının əməliyyatları seçilir və onlar yoxlama-ekspertizaya cəlb olunur. Lakin əmək haqqı və əmək ödəmələri o qədər çoxşaxəli və digər əməliyyatlarla əlaqəlidir ki, burada başqa yoxlama metodikasından istifadə olunması da istisna deyildir. Audit yoxlama-ekspertizasının aparılmasında auditor qarşısında qoyulan tapşırıqlardan asılı olaraq, əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatları tematik yoxlama, başdan-başa üz-

ləşdirmə və digər üsullardan da istifadə edilə bilər. Lakin bütün hallarda əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işinin strateji quruluşu digər sahələrin yoxlanmasında olduğu kimi, bir sıra aşağıdakı prinsipial məsələləri əhatə etməlidir:

- əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri və onların qiymətləndirilməsi;
- əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertizası dedikdə, buraya ilk növbədə müəssisə və təşkilatlarda işə qəbul edilən zaman, yəni əmək münasibətlərinə giren zaman qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi sənədlərinin tələblərinə əməl edilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Əlbəttə, əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazasının auditi zamanı ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 1 fevral 1999-cu il tarixində qəbul olunan Əmək Məcəlləsi və onun tələblərinə əməl olunması ön plana çəkilməlidir. Qalan bütün hallarda ödəmənin xarakterindən, formasından, bağlanmış müqavilələrin şərtlərindən və digər bu kimi məsələlərdən asılı olaraq əmək münasibətləri üzrə normativ hüquqi bazanın gözlənilməsi ayrı-ayrı qərarlara, sərəncamlara, təlimatlara və digər sənədlərə istinad edilməlidir. Bu normativ hüquqi baza olduqca zəngindir. Qeyd etdiyimiz kimi hazırda bu sahədə təqribən 60-dan çox normativ hüquqi sənəd mövcuddur.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların konkret olaraq audit yoxlama metodikası müvafiq ardıcılığa malik olmalıdır. Aparılan audit yoxlama-ekspertiza işlərinin xarakterindən, məzmunundan, təyinatından asılı olaraq müxtəlif yanaşma formalarından istifadə etmək mümkündür. Lakin ümumi ardıcılığa gəldikdə isə bunlar aşağıdakı qaydada tətbiq edilməlidir:

- əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair ilkin sənədlərin audit yoxlaması və qiymətləndirilməsi;
- müəssisə və təşkilatlarda əmək haqqı və əmək ödəmələri formalarından istifadə və onun qiymətləndirilməsi;

- əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair sənədlərin auditi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərdə istifadə olunan iş vaxtına daxili nəzarətin vəziyyəti;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinin hesablanması taarif dərəcələrinin tətbiqinin auditi;
- əmək haqqından məcburi və könüllü tutulmaların hesablanması qaydalarına əməl edilməsi;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair əməliyyatların uçotunun auditi.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair ilkin sənədlərin auditi və qiymətləndirilməsi dedikdə, fəhlə və qulluqçular işə qəbul edilən zaman standart formaların tətbiqinə əməl edilməsi başa düşülür. Yəni fəhlə və qulluqçular işə qəbul edilən zaman onların kadr uçotu haqqında anketlərin doldurulması, əmək münasibətlərinin qurulması üçün ərizələrin, kontraktların düzgün tərtib edilməsi, kadrlar şöbəsində əmək münasibətlərinin qurulmasına dair müvafiq əmrin rəsmiləşdirilməsi səviyyəsi, fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsi, yaxud iş fəaliyyətlərinin dayandırılmasına dair sənədlərin lazımi qaydada tərtib edilməsi və digər əmək münasibətləri haqqında sənədləşmələrin düzgün, mübahisəsiz, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq təşkili nəzərdə tutulur. Daha doğrusu, auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair ilkin sənədlərin vəziyyətini yuxarıda qeyd etdiyimiz hallar üzrə qiymətləndirməlidir. Belə ki, məhsul istehsalının (iş və xidmətlərin) xarakterindən asılı olaraq əmək haqqının müvafiq formalarının tətbiqini tələb edir. Daha doğrusu, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin ölçülməsi mümkün olmayan yerdə, vaxtamuzd əmək haqqı formasından, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından faktiki ölçülməsi və qiymətləndirilməsi, mümkün olan sahələrdə isə işəməz əmək haqqı sistemindən istifadə olunur. Ona görə də auditor müəssisə (təşkilatlarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri, istehsal etdiyi məhsullar, idarəedici heyət, köməkədi (xidmətedici) heyət və sair bu kimi məsələlərə diqqət yetirməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda əmək haqqının ödənilməsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi mümkün olduğu hallarda vaxtamuzd əmək haqqı sistemindən istifadə edilməklə, əsassız olaraq böyük ödəmələr aparılır. Belə hallar auditor qarşısında müvafiq çətinliklər yaradır, yəni aparılan bu tip ödəmələr birbaşa mənimsemə sayılmasa da, müəssisənin fəaliyyətində müvafiq ziyanla nəticələnir. Audit

yoxlama-ekspertiza işlərinin metodikasının tərkib hissələrindən biri təsərrüfatdaxili nəzarət və onun qiymətləndirilməsidir. İş vaxtından düzgün istifadə etmək, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə nəzarətin düzgün təşkili, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və onun son nəticəsi mənfəət göstəricisinə birbaşa olmasa da, dolayısi ilə təsir edən amildir. Ona görə də yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin düzgün müəyyənləşdirilməsi və iş vaxtından səmərəli istifadə üçün təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili qiymətləndirilməlidir. İş vaxtından istifadə olunmasının səmərəliliyində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili müxtəlifdir. Burada tabel cədvəli, iş vaxtını uçota alan elektron qurğular, fəhlə və qulluqçuların işə vaxtında gəlməsi üçün jetonlar və digər vasitələrdən istifadə edilir. Əlbəttə, iş vaxtından səmərəli istifadə etmək üçün təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili formaları müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən də çox asılıdır. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin auditinin metodikasının tərkib hissələrindən biri də ödənilmiş əmək haqqı sistemində tətbiq olunan taarif cədvəlləri və onlardan düzgün istifadə olunmasıdır. Taarif cədvəlləri fəhlə və qulluqçuların vaxtamuzd və işəməuzd əmək haqqı ödənilməsində onları bilik və bacarıqlarının kateqoriyaları üzrə qiymətləndirən sistemdir. Belə ki, hər bir fəhlə və qulluqçunun bilik və bacarığını qiymətləndirmək üçün müvafiq attestasiya komissiyaları fəaliyyət göstərir. Sahələr üzrə fəaliyyət göstərən attestasiya komissiyaları mövcud qayda və standartlara əsasən fəhlə və qulluqçuların peşə səviyyəsini müvafiq dərəcələrə bölür və onları fərqləndirmək üçün fərqli taarif dərəcələri müəyyənləşdirir. Bu, əmək haqqı və əmək ödəməsi sistemində təcrübədən keçirilmiş müsbət bir haldır. Ona görə də əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman onların əməyinə verilən ödəniş müəyyənləşdirilmiş müvafiq taarif dərəcələrinin əsaslı olması qiymətləndirilməlidir. Bir sıra hallarda fəhlə və qulluqçular attestasiyadan keçirilmədən onlara istənilən taarif dərəcələri tətbiq edilir. Belə hallarda maddi maraq prinsipi pozulmaqla yanaşı, iş yerlərində qeyri-sağlam əhval-rühiyyə yaranır.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri auditinin vacib məqamlarından biri də verilmiş əmək haqqından edilən məcburi və könüllü tutulmalardır. Fəhlə və qulluqçuların sosial müdafiəsində, ümumiyyətlə dövlət büdcəsinin formalaşmasında bu tutulmaların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Hesablanmış əmək haqqından edilən tutulmalar 2 yerə - məcburi və könüllü tutulmalara bölünür. Məcburi tutulmalar dedikdə, gəlir vergisi, sosial sığorta ayırmaları başa düşülür. Könüllü tutulmalara isə alınmış kreditlər, ssudalar üzrə faizlər müxtəlif könüllü fondlar üçün üzvlük haqqları (həmkarlar təşkilatına, siyasi partiyalara, yaradıcı fondlara) və sair aiddir. Əmək haqqı və əmək

ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman seçmə üsulu ilə bir neçə ayın əmək haqqı ödənişində edilmiş məcburi və könüllü tutulmaların vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama metodikasının əsas prinsipi əmək haqqı və əmək ödəmələrindən edilən tutulmaların qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara və müvafiq tutulma dərəcələrinə uyğunluğunu aşkar etmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair əməliyyatların uçotu dedikdə, fəhlə və qulluqçulara verilmiş əmək haqqının analitik və sintetik uçotunun vəziyyəti nəzərdə tutulur. Hər bir işçi üçün əmək haqqının veilməsinə dair analitik uçot təşkil edilməlidir. Bu uçotun formaları müxtəlif olsa da, məzmunu eynidir. Məqsəd isə ondan ibarətdir ki, hər bir fəhlə və qulluqçu üçün onun əmək fəaliyyətində aparılmış ödəmələr - əmək haqqı, mükafat, yardım və sair bu kimi ödənişlər aydın (şəffaf) uçota alınsın. Bunun əsasında əməyə verilən haqq üçün məlumat bazası yaradılsın. Bütün bu kimi ödənişlər fəhlə və qulluqçuların fəaliyyət göstərdiyi dövrdə onun analitik hesabında toplanır və lazım gəldikdə onların gələcək fəaliyyəti üçün istifadə edilir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman seçmə üsulu ilə fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı ödəmələrinə dair analitik uçotun vəziyyətini öyrənməli və burada təsərrüfatdaxili nəzarətin tətbiqi səviyyəsini qiymətləndirməlidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair analitik uçotla yanaşı, sintetik uçotun da vəziyyəti audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektı olmalıdır. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair bütövlükdə uçot-hesabat işlərinin qiymətləndirilməsində 70 sayılı «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşma» hesabının, 68 sayılı «Büdcə üzrə hesablaşmalar» adlı, 69 sayılı «Sosial sığorta və təminatlar üzrə hesablaşmalar» adlı, 71 sayılı «Təhtəlhəsablı şəxslər ilə hesablaşmalar» adlı balans hesablarının debet-kredit məlumatlarından, bu hesablara dair jurnal-orderlər (yığma cədvəl) məlumatlarından, 50 sayılı «Kassa» və 51 sayılı «Hesablaşmalar hesabı» adlı balans hesabının debet-kredit məlumatlarından, baş kitabın və balansın sintetik göstəricilərindən istifadə etmək olar.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə uçot-hesabat işlərinin yoxlanmasında seçmə üsulu metodikası tətbiq edilməklə bir neçə ayın məlumatları əsas götürülür. Burada yoxlama proseduru kimi ilkin məlumatlardan ümumi məlumatlara, analitik göstəricilərdən sintetik göstəricilərə, ilkin sənədlərdən yekun nəticələrə doğru hərəkət edilməsi prinsipi qəbul edilməlidir. Ödənilmiş əmək haqqının ümumiləşdirilmiş yekun məlumatlarda öz əksini dəqiq tapmasını müəyyənləşdirmək üçün bir neçə ayın ödəmə cədvəlləri üzrə aparılan əməliyyatlar faktiki olaraq hesablanmalı, tutulmalar taarif dərəcələri üzrə yekun göstəricilər analitik məlumatlarla üzleş-

dirilməlidir. Yekun məlumatlarının 70 sayılı balans hesabının debet və kreditində düzgün əks etdirilməsi yoxlanıldıqdan sonra həmin məlumatların baş kitabda və müəssisənin 1 sayılı hesabat forması olan balansda düzgün əks olunub-olunmaması müəyyən edilməlidir. Üzləşdirmə zamanı ciddi fərqlər aşkar olunarsa və bu fərqlər mənimsemə halları ilə təsdiq edilərsə, o zaman tematik qaydada əmək haqqı və əmək ödənişi əhatə olunan dövr üçün başdan-başa yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməlidir. Əmək ödənişi üzrə əməliyyatların ekspertizası zamanı əmək haqqı üzrə sair əməliyyatlar o cümlədən, əmək haqqına müxtəlif əlavələrin verilməsi, müxtəlif istehsal və xidmətlərdə insan orqanizminə zərərli, ağır iş rejiminə görə güzəştlərin edilməsi, pul və natural ödəmələrin verilməsi də auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə hallar haqqında müvafiq qaydada yoxlama-yekun arayışında ümumiləşdirilmiş qeydlər aparıla bilər.

15.5. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin auditinin son mərhələsi yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir. Bu mərhələdə əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə aparılmış yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntuları, yol verilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, mənimsemələr və digər neqativ hallar təfəsilatı ilə şərh edilməli və qiymətləndirilməlidir. Digər sahələrdə aparılan yoxlama-ekspertiza işlərindən fərqli olaraq əmək haqqı və əmək ödəmələrinin auditində olduqca müxtəlif yanaşmalar və üsullardan istifadə edilir. Digər tərəfdən, əmək haqqı və əmək ödəməsi canlı əməyin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olduğu üçün burada mövcud ziddiyyətlər bir çox hallarda mübahisə doğurur. Ona görə də auditor əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit nəticələrini yekunlaşdıran zaman bu və ya digər məsələyə çox dəqiq və məsuliyyətli yanaşmalıdır. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit nəticələrinin yekunlaşdırılmasında da ümumi metodikadan istifadə edilə bilər. Burada da ilk növbədə əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə aparılmış əməliyyatların hüquqi qiyməti verilməlidir, yəni müəssisələr (təşkilatlar) fəhlə və qulluqçularla əmək münasibətlərinə girən zaman müqavilələrin, kontraktların bağlanması zamanı, onların işdən azad edilməsi, kontraktların ləğvi, əmək haqqı ödənilməsində mövcud taarif dərəcələrindən düzgün istifadə edilməsi, əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə mühasibat hesablamalarının cari uçotda və icmal sənədlərində düzgün əks etdirilməsi, eyni zamanda əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə uçot-hesabat işlərinin qüvvədə olan

qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq qurulmasının hüquqi qiyməti verilməlidir. Bu mərhələdə auditor iki yanaşma formasından istifadə edə bilər: əməliyyatlarda yol verilmiş qanun pozuntularının cinayət tərkibli (məqsədli) olmasını müəyyən etmək, digər qrup əməliyyatları isə sadəcə olaraq mövcud qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olub-olmaması baxımından müəssisəyə (yaxud fəhlə-qulluqçulara) dəyən maddi ziyanları qiymətləndirmək. Bu mərhələdən sonra yoxlama-ekspertiza işlərində aşkar edilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları ümumi metodikaya uyğun olaraq iqtisadi məzmununa, xarakterinə, təyinatına və digər əlamətlərinə uyğun olaraq qruplaşdırılmalı və yekun arayışında onların şərh-i-qiyməti verilməlidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə aşkar edilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar yoxlama-yekun arayışında aşağıdakı ardıcılıqla rəsmiləşdirilə bilər: ilk öncə əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə ciddi nöqsanlar, çatışmamazlıqlar konkret faktlarla şərh edilməli, qiymətləndirilməlidir. Əgər auditor yoxlama-ekspertiza işlərində əmək haqqı və əmək ödəməsi üzrə əməliyyatlarda mənimləmə halları aşkar etmişdirsə və bu hal bir neçə dəfə təkrarlanmışdırsa, o zaman mənimləmə halı üçün tematik qaydada ayrıca yoxlama arayışı tərtib etməlidir. Əgər belə hal müstəsna hal kimi bir dəfə olmuşdursa, bu məsələ audit ümumi-yekun arayışında öz şərhini, qiymətini tapa bilər. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit-yekun arayışında xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla nöqsanlar, çatışmamazlıqlar haqqında auditor ayrıca reyestr tərtib etməli və bu tip nöqsanlar haqqında yekun arayışında ümumi şərh verməlidir.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində aşkar edilmiş nöqsanlar (çatışmamazlıqlar) xarakterinə görə maddi-məsul şəxslər üzrə müxtəlif ola bilər. Yəni bu sahədə elə əməliyyatlar mövcuddur ki, onlarda müəssisənin kredit sərəncamçısı olan rəhbərin (baş mühasibin) birbaşa, yaxud dolayı yolla iştirak etməsi və ya etməməsi mümkündür. Məsələn, fəhlə və qulluqçular əmək münasibətlərinə girən zaman taarif cədvəllərinin düzgün tətbiq edilməsi vacibdir. Lakin bu zaman həmin prosesdə baş mühasibin iştirakı nəzərdə tutulmur. Digər bir hal - fəhlə və qulluqçulara əmək haqqının hesablanması və hesablanmış əmək haqqından tutulmaların aparılmasında baş mühasib və yaxud rəhbərin birbaşa iştirakı mümkün deyil. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə rəqəmlərin süni surətdə şişirdilməsi yolu ilə kassadan pul vəsaitlərinin mənimlənilməsi halları birbaşa kassa üzrə maddi-məsul şəxslə və xəzinədarla bağlıdır və s. Ona görə də auditor bu kimi hallarda maddi-məsul şəxsləri dəqiq təyin etməlidir. Lakin bütün bu və digər neqativ hallar da müəssisə-

nin və təşkilatın direktorunun-rəhbərinin, baş mühasibin məsuliyyətdən yayınmasına əsas vermir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili, aparılması və nəticələri haqqında öz rəyini verməlidir.

Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu sahədə yol verilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsanlar və mənimləmələr əksər hallarda birbaşa təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin lazımi səviyyədə qurulmaması ilə bağlı olur. Təsərrüfatdaxili nəzarət funksiyasının çox hissəsi uçot-hesabat işlərinin üzərinə düşür. Müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin dəqiq və şəffaf qurulması əmək haqqı, əmək ödəmələri üzrə yol verilə biləcək mənimləmə hallarının qarşısının alınmasına birbaşa təsir edir. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatlarda yol verilmiş hətta xırda nöqsanlar belə birbaşa olmasa da, dolayı yolla müəssisədə uçot-hesabat işlərinin necə qurulmasından asılıdır. Ona görə də auditor yoxlama-yekun arayışında müəssisədə əmək haqqı və əmək ödəməsi üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti, onların tətbiq olunma formaları, müasir kompüter texnikasından istifadə edilməsi səviyyəsi, bu sahədə işləyən əməkdaşların təhsili, peşə bacarığı, iş təcrübəsi haqqında öz rəyini şərh etməlidir. Əmək və əmək haqqı ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işi yekunlaşdırılan zaman daxili auditin apardığı mütəmadi yoxlamalar və araşdırmaların nəticələrinə diqqət yetirilməsi vacibdir. Belə ki, təbəçilikdə olan törəmə müəssisələr baş təşkilatın müvafiq strukturları ilə qeyri-sağlam münasibətlərdən öz məqsədlərinə istifadə edirlər. Həmin şəraitdə daxili auditin yoxlama-ekspertizası bir çox hallarda nəticəsiz qalır. Beləliklə, törəmə müəssisələrin fəaliyyətində yol verilən nöqsanlar davam etdirilir, dərinləşdirilir və bəzən mənimləmə halları ilə tamamlanır. Əmək haqqı və əmək ödəmələri çoxşaxəli əməliyyatlarla bağlı olduğu üçün daxili auditin bu sahədə yerinə yetirdiyi işlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki xarici audit vaxt və imkan baxımından əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə bütün əmsalları əhatə edə bilmir. Eyni zamanda əmək və əmək ödəmələri üzrə seçmə üsulu ilə xarici auditin apardığı müşahidələr və tədqiqatlar bütövlükdə onu bu sahədə mövcud olan risklərdən azad etmir. Auditor əmək və əmək ödəmələri üzrə aparılan yoxlama-ekspertiza işlərində mövcud risklərin ehtimal səviyyəsini azaltmaq məqsədilə daxili auditin bu sahədə apardığı yoxlamaların nəticələrinə geniş meydan verməlidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza yekunlaşdırılan zaman auditin bu sahədə aşkar etdiyi faktlara və nöqsanlara konkret olaraq istinad edilməsi vacibdir.

XVI FƏSİL. MALSATAN VƏ PODRATÇILARLA HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

16.1. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar, məhsul istehsalı və satışı ilə məşğul olan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin əhəngdar təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesab planı və onun tətbiqi»-nə dair təlimatın hesablaşmalar bölməsində əks olunur. Lakin onların zənginlik və çoxşaxəlilik əhəmiyyətinə görə ayrıca fəsildə araşdırılıb şərh edilməsi vacibdir. Sənaye müəssisələrində malsatan və podratçılarla hesablaşmalar əməliyyatı gündəlik və cari əməliyyatlardır. Belə ki, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) təşkili birbaşa malsatan və podratçılarla əlaqəlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlanmış müqavilələrin, kontraktların, razılaşma protokollarının qununverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasının qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla münasibətlərin qurulmasına dair hüquqi sənədlərin düzgün tərtib olunmasının ekspertizası və qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla bağlanmış müqaviləyə əsasən əldə edilmiş mal-material dəyərlərinin (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində istifadə olunan taarif dərəcələri və mövcud bazar qiymətlilərinin tətbiqinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılardan alınmış mal-material qiymətlilərinin (yerinə yetirilən faktiki iş və xidmətlərin) rəsmiləşdirilməsinin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılardan alınmış mal-material qiymətliləri (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) üzrə hesablaşmaların vaxtında və düzgün aparılma vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair debitor və kreditorların vəziyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda xarici valyuta əməliyyatlarından istifadə, qununverici normativ hüquqi aktlarının tələblərinin gözlənilməsi;

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda iddialar üzrə aparılan tədbirlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin tələblərinin qorunmasının qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda ümitsiz və vaxtı keçmiş borcların ləğv edilməsinə dair tədbirlərin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün, vaxtında əks etdirilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatlara dair yekun nəticələrin illik hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinin qiymətləndirilməsi;

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair bu və ya digər prinsipial məsələlərin həlli üçün auditor ilkin sənədləri ekspertizadan keçirməli, həmin sənədlərin Azərbaycan Respublikasının və digər beynəlxalq hesablaşmalara dair normativ hüquqi aktların prinsiplərinə uyğun olmasını müəyyənləşdirməlidir. Auditor həmçinin malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda tətbiq olunan qiymətlərin məqsədəuyğun olmasını müəyyənləşdirmək üçün tələb və təklifə əsasən qüvvədə olan mövcud qiymətlərə dair sorğu aparmalıdır. Təcrübədə bir sıra hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalar zamanı alınmış malların (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) dəyərinin ödənilməsində qarşılıqlı əvəzləmədən istifadə edilir. Bu isə öz növbəsində neqativ hallarla nəticələnir. Müəyyən hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla faktiki yerinə yetirilən iş və xidmətlər arasında böyük fərqlər mövcud olur. Belə halda auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmaların cari dövr ərzində inventarlaşmasını nəzərə almalıdır. Əgər inventarlaşma zamanı malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda iddia müddəti keçmiş borclar aşkar edilərsə, bu zaman auditor həmin borcların ləğvinə dair müəssisənin gördüyü tədbirlərin vəziyyətini öyrənməli və qiymətləndirməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditində müəssisə ilə podratçılar arasında mövcud öhdəliklərin aşağıdakı bir sıra prinsipial tərəfləri də öyrənilməlidir: malsatan və podratçılarla bağlanmış müqaviləyə əsasən görülmüş işlər, edilmiş xidmətlərin qarşılıqlı öhdəlik prinsipinə uyğun olması, müqavilə şərtlərində göstəriləndiyi kimi malların standartı uyğun olaraq göndərilməsi, onların dəyərinin vaxtlı-vaxtında ödənilməsi, hesablaşma münasibətlərinin vəziyyəti, debitor və kreditor borclarının vəziyyəti və s.

Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün hər bir əməliyyat üzrə spesifik metod və üsullardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

16.2. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlar başa düşülür. Bura aiddir: Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin VI bölməsi, öhdəlik hüquqlarının ümumi hissəsi, o cümlədən «Öhdəlikdə kreditorların və ya borcluların çoxluğu», həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin 7-ci bölməsinin «Alqı-satqı» hissəsi, «Satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları», «Dəyişdirmə, borc, lizinq, podrat» və ayrı-ayrı bölmələrin müvafiq maddələri, «Məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 16 avqust tarixli 111 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli İ-5 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» Əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-97 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»-nə dair təlimatı (VI bölmə «Hesablaşmalar»), Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndləri və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin realizə edilməsi üzrə tərəflər arasında hüquqi və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və onun müvafiq bölmələri əsas və aparıcı yer tutur. Bu məcəllənin ayrı-ayrı bölmələrində və maddələrində alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması, mal-material qiymətlilərinin satılmasında satıcı təşkilatın müqavilə əsasında qəbul etdiyi öhdəliklər, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin müvafiq standartla uyğun olaraq təhvil vermələri, təhvil verilmiş malların (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qüsurlarının aşkar edilməsi müddətləri və bu qüsurların aradan qaldırılması, alınan malların (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) dəyərinin ödənilmə qaydaları əksini tapmışdır.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasını bütövlükdə nəzərdən keçirsek belə qənaətə gəlmək olar ki, bu normativ hüquqi aktlar bir sıra prinsipial məsələləri özündə əxz etmişdir. Yəni, malsatan və podratçılarla işgüzar münasibətlərin qurulması, bu münasibətlərin realizə edilməsində tərəflərin öhdəlikləri, həmin öhdəliklər üzrə meydana çıxan mübahisəli məsələlərin tənzimlənməsi, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda aparılan əməliyyatların uçota alınma prinsipləri, bu əməliyyatların uçot-hesabat işlərində tam, dolğun əks etdirilməsi qaydaları şərh olunur.

16.3. Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların audit-yoxlamasının məlumat mənbələri

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditinin nəticələrinin təsirli olması, onların obyektiv və reallığı məlumat mənbələrindən çox asılıdır. Məlumdur ki, malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə aparılan əməliyyatlar məzmunca mürekkəb və çoxşaxəlidir. Onların məlumat mənbələri də müxtəlifdir. Bu məlumat mənbələrini aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların aparılmasına dair ilkin razılaşmalara və qəbul edilmiş öhdəliklərə dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğunluğuna dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla aparılmış faktiki əməliyyatların mövcud vəziyyətinə dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmaların hərəkətinə dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatların uçota alınmasının vəziyyəti haqqında məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmaların nəticə yekunlarının maliyyə-mühasibat hesablarında öz əksini tapmasına dair məlumat mənbələri.

Malsatan və podratçılara dair ilkin məlumat mənbələri dedikdə, müəssisə və təşkilatlarla podratçılar (malsatanlar) arasında hər hansı bir əməliyyata dair bağlanmış müqavilələr, protokollar, razılaşmalar və sifarişlərdə qeyd olunan tərəflərin öhdəliklərinə dair məlumatlar başa düşülür. Müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin ahəngdarlığını təmin etmək üçün mütəmadi olaraq mal-material qiymətlilərinin alınması, qablaşdırılması, gətirilməsi, saxlanması və onların istehsala silinməsi prosesi həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən müəssisə istehsal prosesində ahəngdarlığın pozulmaması üçün müəyyən istehsal (xammal və material) quraşdırıcı avadanlıqlara, ehtiyat hissələrinə malik olmalıdır. Həmçinin onların müxtəlif formalarda servis xidmətinə təşkil etmək üçün müəssisə malsatan və podratçılarla rəsmi müqavilələr bağlamalıdır. Bu müqavilələrdə tərəflərin öhdəlikləri, onlar arasında münasibətlərin əsas prinsipləri əks etdirilməlidir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman malsatan və podratçılarla münasibətlərin ilkin məlumat

mənbələri kimi onlar arasında bağlanmış müqavilələr, razılaşma protokollarına, sifarişlərə istinad etməlidir. Hər bir əməliyyatın hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi vacibdir. Malsatan və podratçılarla qurulmuş əlaqələr və münasibətlər qiymətləndirilən zaman hər şeydən öncə Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktlarına istinad edilməlidir. Hər bir əməliyyatın hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi vacibdir. Malsatan və podratçılarla aparılan əməliyyatların nə dərəcədə real olmasını qiymətləndirmək üçün alınan malların qəbul edilməsi, mədaxil edilməsi, saxlanması və istehsala silinməsi üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsinə dair sənədlər faktiki məlumat mənbəyi ola bilər. Bu məlumat mənbələrinə həmçinin göndərilən mallara dair nəqliyyat qaimələri, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə dair təhvil-təslim aktları da aid edilə bilər. İdarəetmənin səmərəliliyində təsərrüfatdaxili nəzarətin funksional təşkili böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada malsatan və podratçılarla müqavilələrin düzgün bağlanması, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin düzgün müəyyənəşdirilməsi, hesablamların vaxtında və dəqiq aparılması, malsatan və podratçıların müvafiq tarixə qalığının mühasibat uçotunda düzgün uçota alınmasında idarəediciyə (menecərə) vaxtında məlumatın ötürülməsi təsərrüfatdaxili nəzarətin tərkib hissəsi hesab edilməlidir. Təsərrüfatdaxili nəzarət sistemi hər bir prosesin yekun-nəticə məlumatlarını əldə etməyə qadir olmalıdır. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri apararı zaman bir sıra təkrarlanan nöqsanların təsdiqində dəlil-sübut kimi təsərrüfatdaxili nəzarətin yekun nəticələrinə də istinad edə bilər.

Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların ən zəngin məlumatlarından biri müəssisə və təşkilatlarla malsatanlar (podratçılar) arasında hesablaşmalara dair uçot-hesabat məlumatları sayılır. Belə ki, hər bir təsərrüfat əməliyyatı baş verən zaman mühasibat uçotunda əks etdirilməlidir. Alınmış mallar (yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər), onların dəyərinin ödənilməsi, bu əməliyyatlar üzrə debitor və kreditor borcların hərəkəti mühasibat uçotu hesablar planının 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının debet və kreditində əks olunur. 6 sayılı jurnal-orderin məlumatları ilə bu hesablaşmalar üzrə müvafiq tarixə debet və kredit borclarının inventarlaşdırılmasını təsdiq edən sənəd-üzləşdirmə aktları ola bilər.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların analitik göstəriciləri mühasibat uçotunda hər bir müəssisə ilə müvafiq əlaqələrə dair açılmış xüsusi hesabda və bu əməliyyatlara dair sintetik yekun göstəriciləri isə mühasibat uçotunun baş kitabında və müəssisənin 1 sayılı mühasibat-maliyyə hesabatı sayılan balansın aktivinin III bölməsinin 200-250-ci sətirlərində, passivin II bölməsinin 630-710-cu sətirlərində əks olunur.

16.4. Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatlar auditinin metodikası

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman malsatan və podratçılarla əməliyyatların yoxlanmasında tətbiq olunan prosedur qaydalar, yoxlamada istifadə olunan metodlar, üsullar və konkret mexanizmlər başa düşülür. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar olduqca müxtəlif və geniş çeşidə malik əməliyyatları əhatə edir. Burada istehsal ehtiyatları, xammal və materiallar, avadanlıqların alınması ilə yanaşı, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərlə əlaqədar podratçı və subpodratçılarla hesablaşmalar aparılır. Bir qayda olaraq malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasında yoxlama metodu kimi seçmə üsulundan istifadə edilir. Bununla yanaşı malsatan və podratçılar üzrə hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizasında auditorun tərtib etdiyi proqram-tezisə əsasən və yaxud yoxlama-ekspertizasını aparılan zaman yaranmış şəraitdən asılı olaraq tematik qaydada bəzi əməliyyatların başdan-başa yoxlanması üsulundan da istifadə edilə bilər. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların ekspertizasında mükəmməl proqram-tezisə malik olmalıdır. Bu proqram-tezis özündə aşağıdakı bir sıra prinsipial məsələləri əks etməlidir:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların normativ hüquqi bazasının yoxlanması və ekspertizasını;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasının prosedur qaydaları.

Yuxarıda qeyd olunan prinsipial məsələlərin həlli üçün ilk növbədə malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasının vəziyyəti və onlara əməl olunması yoxlanılaraq qiymətləndirilməlidir. Yeni müəssisə ilə malsatan və podratçılar arasında bağlanmış müqavilələr, razılıq protokolları, sifarişlər, bu ilkin sənədlər üzrə alınmış - mədaxil edilmiş mal-material qiymətləri, yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə ödənilmiş vəsaitlər, həmçinin malsatan-podratçılarla müəssisə arasında qəbul edilmiş öhdəliklər hüquqi baxımdan qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün auditor tərəfindən seçmə üsulu ilə ən vacib əhəmiyyət kəsb edən əməliyyatların

aparılmasına dair ilkin sənədlər – bağlanmış müqavilələr ekspertizadan keçirilməli, onların nə dərəcədə qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması öyrənilməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yoxlanmasının növbəti prosedur mərhələsi alınan malların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olması, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin düzgün müəyyənləşdirilməsi, onların realizə olunmasında tətbiq olunan tarif dərəcələrinin uyğunluğunun öyrənilməsi və qiymətləndirilməsidir. Burada həmçinin yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil-təslim aktlarında yol verilmiş qanunsuzluqların aşkarlanması və qiymətləndirilməsi kimi məsələlər də öz əksini tapmalıdır.

Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsinin növbəti mərhələsi bu əməliyyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi və onların yekun göstəricilərinin uçot-hesabat göstəriciləri ilə uyğunluğunun ekspertizasıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlanması əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram uyğun aparılmalıdır. Burada yoxlama metodikasında alidən ibtidaiyyə, sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilərə, balans məlumatlarından mühasibat registrlərinə doğru hərəkətin tətbiqi səmərəlidir. Bunun üçün yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman malsatan və podratçılara dair əməliyyatların sintetik göstəricilərini özündə əks etdirən 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının müəyyən dövrə baş kitab və balans məlumatları təhlil edilməlidir. Bundan sonra uçot və hesablaşmaların vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Yəni, 60 sayılı balans hesabının debet və kredit qalıqlarının təlimata uyğun olaraq açıq şəkildə aparılması, burada qarşılıqlı əvəzləmələrin olub-olmaması, müddəti keçmiş debitor və kreditor borcların mövcudluğu, bütövlükdə debitor və kreditor borcların ləğv edilmə vəziyyəti qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda göstərilən halların hər hansı birində kənarlaşmalar müəyyənləşərsə, hər bir hal üçün spesifik yanaşma tələb olunur. Məsələn, əgər malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda qarşılıqlı əvəzləmələrdən istifadə edilmişdirsə və yaxud 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının debet və kredit əməliyyatları mühasibat uçotunun müxəbirələşmələrinə uyğun olaraq açıq şəkildə aparılmamışdırsa, yəni, debet qalığı kredit qalığı ilə əvəzləşdirilib ümumi yekun qalığı göstərilmişdirsə, bu zaman auditor alternativ formada cari dövrdə 60 sayılı hesabın debet, kredit əməliyyatlarını təlimata uyğun işləyib, hazırlayıb sahədə real debitor və kreditor borclarının qalıqlarını dəqiqləşdirməlidir. Təcrübədə bir çox

hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların cari dövrə qalıqların biri digəri ilə əvəzləşdirildiyi üçün uzun müddət debitor borcları kreditor borcların hesabına gizlədilir. Belə olan halda faktiki alınmamış malların dəyəri ödənilir və bir sıra hallarda məqsədli əməliyyatlar aparılmaqla müxtəlif həcmli pul vəsaitləri bölüşdürülür, mənimsemə şəraiti yaradılır. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarda debitor və kreditor borclarının ödənilməsinə də diqqət yetirməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə debitor və kreditor qalıqların reallığını təsdiq etmək məqsədi ilə auditorun qarşılıqlı üzləşdirmə aktlarından istifadə etməsi vacibdir. Bunun üçün yoxlama-ekspertiza zamanı uzun müddət hərəkətsiz olan debitor və kreditor borcları, ümitsiz və vaxtı keçmiş debet borclarının inventarlaşdırılması aparılmalıdır. Bu zaman ilk növbədə onların qalıq məbləğini təsdiq etmək üçün həmin təşkilatlarla üzləşdirmə aparılmalı və qalıqların təsdiqi xüsusi akt vasitəsi ilə rəsmiləşdirilməlidir. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair debitor və kreditor borclarının ləğv edilməsi, həmçinin ümitsiz debitor borclarının aradan qaldırılması üçün rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilən tədbirləri də nəzərdən keçirib qiymətləndirməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi auditor tərəfindən seçmə üsulu ilə cari ayda alınmış bir neçə malın, yerinə yetirilmiş iş və xidmətin kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri üzrə nəzarət - müşahidənin aparılmasıdır. Daha doğrusu, auditor bir neçə vacib əməliyyatlar üzrə alınmış malların faktiki olaraq mədaxil edilməsi, silinməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil-təslim aktları ilə faktiki vəziyyətini üzləşdirməlidir. Bu zaman kənar şəxslərin, yeni sahələr üzrə ekspert-mütəxəssislərin (hüquqşünasların, mühəndislərin, texnoloqların və s.) köməyindən istifadə edilə bilər. Həmin ekspert-mütəxəssislərin bu və ya digər məsələlərdə verdikləri yekun rəy auditor işində əsas götürülə bilər.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertiza işinin ən vacib məqamlarından biri də bu sahədə əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün və təhrifsiz əks etdirilməsidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsinin audit yoxlaması bir neçə istiqamətdə aparıla bilər. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda ümitsiz debitor borclarının silinməsi, yüklənmiş və rəsmiləşdirilməmiş mallar üzrə əməliyyatlar, veksellər üzrə hesablaşmalar, kommersiya kreditləri üzrə aparılan əməliyyatlar, iddialar üzrə aparılan ödəmələr, malsatan

və podratçılarla hesablaşmalarda dəyəri xarici valyuta ilə ödənilmiş malların milli valyuta ilə məzənnə fərqləri, göndərilən malların əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmaların vəziyyəti, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müvafiq vergi ödəmələrinə dair əməliyyatların ekspertizasını aparmalıdır. Burada ümitsiz debitor borclarının silinməsinin audit yoxlanmasında rəsmi sənədlərin araşdırılması və silinmiş məbləğin mühasibat uçotunun balans hesabları arasında düzgün müxabirələşmələrin verilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Əgər müəssisə ümitsiz debitor borclarını 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabından silirsə, bu zaman onun hansı səbəbdən yaranmasından asılı olaraq müxtəlif mühasibat yazılışları aparıla bilər. Məsələn, əgər verilmiş avanslar üzrə ümitsiz borc əmələ gəlmişdirsə, bu zaman 63 sayılı «İddialar üzrə hesablaşmalar» hesabı ilə müxabirələşməsi və yaxud müddəti keçmiş və alınması müəyyən səbəblər üzündən hələlik mümkün olmayan debitor borclarının 007 sayılı «Zərəre silinmiş ümitsiz debitor borcları» adlı balansarxası hesabda düzgün uçota alınması yoxlanılmalıdır. Yüklənmiş və rəsmiləşdirilməmiş mallar da malsatan və podratçılarla hesablaşmaların tərkib hissəsi hesab olunur. Belə ki, bir çox hallarda alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlər sifarişçiyə üçüncü şəxs-vasitəçi tərəfindən təhvil verilir. Lakin belə halda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin, alınmış malların kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərinə dair təsdiqedicə əsas sənədlər müəyyən müddətdən sonra əldə edilə bilər. Bu zaman audit yoxlama-ekspertizasında dəqiq məlumatı 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının analitik və sintetik hesablarından əldə etmək mümkündür. Daha doğrusu, faktiki təhvil verilmiş, lakin tam axıra qədər sənədləşdirilməmiş iş və xidmətlərin uçotu 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının tərkibində aparılır. Lakin verilmiş sifarişlər üzrə əvvəlcədən ödəmələr 61 sayılı «Verilmiş avanslar üzrə hesablaşmalar» hesabında uçota alınır. Auditor bu iki formada olan hesablaşmaların mühasibat uçotunda düzgün, təhrifsiz qeydə alınmasını ekspertiza etməli, müvafiq rəy və təklifini bildirməlidir. Veksellər üzrə əməliyyatlar da 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabında öz əksini tapmalıdır. Bir çox yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi müəyyən maliyyə çətinliyi üzündən baş tutmadığı üçün müəssisə kommersiya bankı vasitəsilə müvafiq təminat sənədi kimi veksəl təqdim edir. Vekseldə göstərilmiş müddət üzrə alınmış malın, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi bir sıra formalarda aparıla bilər. Bu formalardan biri də kommersiya kreditinin rəsmiləşdirilməsidir. Belə ki, veksəl vasitəsilə qoyulmuş müddət ərzində daxil

olunmuş malların, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi mümkün olmazsa, bu zaman müqavilə əsasında kommersiya krediti rəsmiləşdirilə bilər. Auditor kommersiya kreditinin düzgün rəsmiləşdirilməsi və kommersiya kreditinin faizinin müəyyən həddə olmasını müəyyənləşdirməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarda bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən kənarlaşmalar ola bilər. Əgər göndərilən mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlər kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartla uyğun olmazsa və ya faktiki nəzərdə tutulduğundan fərqli (az və ya çox) olarsa, bu zaman sifarişçi ilə malsatan və podratçı təşkilatlar arasında müəyyən iddialar meydana çıxa bilər. Belə iddialar üzrə hesablaşmalar 63 sayılı «İddialar üzrə hesablaşmalar» adlı balans hesabında aparılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, iddialar üzrə hesablaşmalar müxtəlif olduğu üçün onların 63 sayılı hesabın tərkibində analitik uçotu olmalıdır. İddialar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin XVIII fəslində nəzərdə tutulmuş prinsiplərə əsasən həll edilir. Auditor yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda qarşılıqlı öhdəliklərində meydana çıxmış bu və ya digər iddialarını müəssisənin (təşkilatın) rəhbərliyinin həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticələri haqqında öz rəy və təkliflərini verməlidir. Bir çox hallarda malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatlar xarici valyuta ilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq xarici valyuta ilə həyata keçirilən hesablaşmalar mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun müvafiq maddəsinə uyğun olaraq aparılmalıdır. Bu zaman təsərrüfat əməliyyatı keçirilən tarixdə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının valyuta məzənnəsi əsas götürülür. Auditor müəssisə və təşkilatlarda aparılmış valyuta əməliyyatlarının müvafiq tarixə məzənnəsini dəqiqləşdirməlidir. Bundan sonra xarici valyuta ilə aparılmış əməliyyatın mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsini yoxlamaq üçün gömrük orqanlarından keçirilmiş mal-material qiymətliləri üzrə bəyannamələri, ödənilmiş rüsum dəyərlərini, bank köçürmələrini həmin dövrə olan milli valyuta məzənnəsi ilə üzləşdirməli və müvafiq fərqləri müəyyənləşdirməlidir. Əgər ödəniş dövründə milli valyuta ilə xarici valyuta məzənnəsi arasında fərqlər meydana çıxarsa, bu fərqlər müəssisənin apardığı uçot siyasətindən asılı olaraq 80 sayılı «Mənfəət və zərər» və ya 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabı ilə bağlanmalıdır.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditində alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində əlavə dəyər vergisi əməliyyatı da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təcrübədə bir

çox hallarda alınmış mallar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyəri ödənilən zaman əlavə dəyər vergisi ümumi məbləğin içərisində göstərilir və bəzən belə qəbul edilir ki, hesablaşma aparılan zaman əlavə dəyər vergisi hesablaşmada nəzərdə tutulmamışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, alınmış mallar və yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri mühasibatlıqda uçota alınarsa, bu zaman faktiki məbləğ üzrə istehlakçının hesabına əlavə dəyər vergisi hesablanmalıdır. Əgər alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ödənilməsi üçün təqdim olunmuş hesab-fakturalarda ödəniləcək dəyərə müvafiq olaraq əlavə dəyər vergisi hesablanmamışdırsa, auditor həmin məsələni dəqiqləşdirməli və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq bir sıra humanitar xarakterli fəaliyyət növləri, fondlar və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti kommersiya fəaliyyəti daşmadığı üçün əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Ona görə də auditor bu tipli əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq aparılmasını ekspertizadan keçirməlidir.

16.5. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsi sayılır. Bu mərhələdə yoxlama-ekspertiza nəticəsində auditor tərəfindən müəyyənləşdirilmiş kənarlaşmalar, nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, mənimsəmə və sair bu kimi hallar rəsmiləşdirilir və müvafiq təkliflər hazırlanır. Hər bir sahədə olduğu kimi, malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair yoxlama-yekun nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi ümumi prinsiplərlə yanaşı, spesifik yanaşmalar da tələb edir. Digər tərəfdən, malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının səmərəliliyi, bilavasitə yoxlama nəticəsində müəyyən edilmiş kənarlaşmaların, çatışmamazlıqların daha dolğun, daha əsaslı, məntiqli rəsmiləşdirilməsindən çox asılıdır. Ona görə də aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi formal xarakter daşımamalıdır. Bir qayda olaraq yoxlama-ekspertiza işinin rəsmiləşdirilməsində bu sahədə yol verilmiş daha ciddi qanun pozuntuları, çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalar ön plana çəkməlidir. Burada ardıcılıq prinsipi də gözlənilməlidir. Aşkarlanmış nöqsanların, qanun pozuntularının əlaqəli şəkildə son nəticəyə təsir dərəcələri şərh edilməlidir. Məsələn, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda debitor və kreditor qalıqlarının reallığı şərh edilən zaman,

bu sahədə aşkarlanmış hərəkətsiz debitor borcları və onların reallığı, yaranma səbəbləri və ləğvinə dair görülmüş tədbirlər konkret olaraq qeyd edilməlidir. Əgər bu prosesdə auditora şübhə doğuran səbəblər yoxdursa, debitor və kreditor borclarının reallığını təsdiq etmək üçün qarşılıqlı üzlaşdirmə aktlarının nəticələrinə istinad edilə bilər. Malsatan və podratçılara dair debitor və kreditor borclarının vəziyyəti şərh edilən zaman, burada vaxtı keçmiş və ümitsiz debitor borclarının şərhinə xüsusi yer ayırmaq lazımdır. Çünki, təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda nə vaxtsa bu və ya digər yolla mənimsənilmiş vəsait mühasibat yazılışı ilə müxtəlif debitor və kreditor borclarının ünvanına yazılmaqla qəsdən onun ödənilməsi yubadılır, müddəti keçdikdən sonra isə sadəcə olaraq saxta sənədləşmə nəticəsində formal olaraq müəssisənin mənfəət və zərərlər hesabına silinir. Belə halda iddia müddəti keçmiş və ümitsiz debitor borclarının səthi yoxlanması, ekspertiza edilməsi böyük həcmli vəsaitlərin mənimsənilməsinin üstünü açma bilmir. Auditor müəssisənin mənfəət və zərərlərinə silinmiş və iddia müddəti keçmiş hər bir debitor və kreditor borcları üçün daha ciddi, əsaslı, məntiqli rəy verməlidir. Debitor və kreditorlarla hesablaşmalara dair audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri rəsmiləşdirilən zaman cari əməliyyatların da auditor şərhə vacib amildir. Burada öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyəti, alınmış mal-material qiymətliləri, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi və digər hesablaşmalarda yol verilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntularının törətdiyi nəticələr şərh edilməlidir. Belə ki, bir sıra hallarda bağlanmış müqaviləyə əsasən yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri vaxtında ödənilmədikdə, əks tərəfin dövlət qarşısında qəbul etdiyi öhdəliklər yerinə yetirilmir. Bunun baş verməsi üçün cari əməliyyatların tamamlanması məqsədilə banklardan götürülən kredit və ssudalar üzrə ödənilən faizlər, dövlət öhdəlikləri üzrə büdcəyə ödəniləcək vergilərin gecikdirilməsinə görə penyalar, sanksiyalar və cərimələr konkret olaraq əlaqələndirilməli və şərh edilməlidir. Təbii ki, audit yoxlama-ekspertizasında belə yanaşma ümumi yoxlama işinin səmərəliliyini də yüksəldir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlarda ciddi qanun pozuntusu yaxud, mənimsəmə halları aşkar edilərsə, auditor qanunverici normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulduğu kimi, bu barədə müvafiq hüquq-mühafizə orqanına rəsmi məlumat verməlidir. Auditor həmin sahənin tematik qaydada başdan-başa sənədli yoxlanmasını təmin etməli və lazım gələrsə, əlavə ekspert-mütəxəssis rəyindən istifadə etməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair tematik yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsi ayrıca yekun arayışı ilə

rəsmiləşdirilməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda tematik yoxlama əməliyyatları və onların rəsmiləşdirilməsi xüsusi bir sahədir. Çünki, müəssisələr (təşkilatlar) bir çox malsatan və podratçılarla təsərrüfat əməliyyatları apara bilər. Eyni zamanda hər bir malsatan və podratçılarla da çoxşaxəli təsərrüfat əməliyyatları aparıla bilər. Ümumi yoxlama-yekun arayışında qarışıqlığa, təkrarçılığa yol verməmək üçün malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlarda mənimsemə faktı və digər neqativ hallar aşkar edilərsə, əgər bu bir istiqamətlidirsə, həmin zaman mütləq tematik yoxlamaya üstünlük verilməlidir. Tematik yoxlamanın nəticələrinin yekunlaşdırılmasında sadəlik və xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada yalnız mənimsemə halına ayrıca, qısa və konkret arayış tərtib olunur. Tematik yoxlamaları daha məzmunlu etmək üçün malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair qarşılıqlı münasibətlərin üzvləşdirmə aktının olması da vacibdir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin şərhı də mütləqdir. Təcrübədə bir çox hallarda uçot-hesabat işlərinin lazımı səviyyədə olmaması, mühasibatlığın həddindən artıq təcrübəliliyi və yaxud təcrübəsizliyi, məqsədli və yaxud məqsədsiz təhriflərlə nəticələnir. Qəsdən və ya səhvən mühasibat yazılışlarının tərtibatı bir sıra mühasibat sənədlərində, o cümlədən mal-material alınması üçün etibarnamələrin rəsmiləşdirilməsində yol verilmiş ciddi nöqsanlar malsatan və podratçılarla əməliyyatlarda mənimsemə ilə nəticələnir. Ona görə də audit yoxlama-yekun arayışında mal-material qiymətlilərinin alınmasına dair etibarnamələrin düzgün doldurulması, onların qeydiyyat kitabında ardıcıl rəsmiləşdirilməsi etibarnamələrin hərəkəti haqqında yekun nəticə qeydləri edilməlidir. Bəzən mal-material qiymətlilərinin alınması köhnə və ya ləğv edilmiş etibarnamələr üzrə də aparılır. Belə əməliyyatların böyük əksəriyyəti mənimsemə ilə nəticələnir. Bu kimi halların olub-olmaması haqqında audit yoxlama-yekun arayışında qeydlər edilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müəssisənin uçot siyasətinin düzgün qurulması, malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair analitik uçotun qurulması və uçotun tətbiqi formaları qiymətləndirilməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yekun nəticələri belə ardıcılıqla rəsmiləşdirildikdən sonra yoxlama nəticəsində müəyyənəşdirilmiş xırda nöqsanlar, ciddi əhəmiyyət daşımayan pozuntular təyinatına, məzmununa, təsir dərəcələrinə görə qruplaşdırılmalı və yekun arayışında onlar haqqında qısaca şərh verilməlidir. Əgər bu kimi nöqsanlar mütemadi olaraq təkrarlanırsa, belə halda xüsusi registr tərtib edilməklə, təsərrüfatdaxili nəzarətin yekun nəticələrinə istinad edilməli və müvafiq rəy formalaşdırılmalıdır.

XVII FƏSİL. BÜDCƏ VƏ BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLAR ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

17.1. Büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri

Hər bir ölkənin iqtisadi qüdrəti və müdafiə potensialı büdcəyə və ona bərabər tutulan fondlara toplanan vəsaitlərin həcmi ilə ölçülür. Büdcə dövlətin əsas maliyyə sütunudur. Büdcənin əsasını vergilər və ayırmalar təşkil edir. Vergilər iki növde olur: könüllü və məcburi vergilər. Ölkə ərazisində yaşayan və fəaliyyət göstərən hər bir fiziki və hüquqi şəxs əldə etdiyi gəlirlərdən və mənfəətdən məcburi qaydada dövlət büdcəsinə vergi verməlidir. Bu, fiziki və hüquqi şəxslər qarşısında dövlət tərəfindən qoyulmuş bir öhdəlikdir. Bu öhdəlikdən boyun qaçıran fiziki və hüquqi şəxslər yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövlətin qanunları ilə məsuliyyət daşıyır. Vergilərin alınmasında məqsəd bir sıra dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllidir. Daha doğrusu, dövlət strukturunun saxlanması, onun inkişaf etməsi, əhəlinin sosial təminatının yaradılması, ölkədə dövlətçiliyin, ictimai asayişin qorunması və sair bu kimi prinsipial məsələlərin həllində büdcə vəsaitinin vergilər vasitəsilə toplanması vacibdir. Siyasi və iqtisadi strukturundan asılı olaraq müxtəlif cəmiyyətlərdə, müxtəlif dövlətlərdə vergilərin növləri və həcmliəri müxtəlifdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu dərəcələr və normalar, qanunverici və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında da vergilər və onların növləri, dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Ölkədə sosial müdafiə və sosial təminatı liberallaşdırmaq məqsədi ilə büdcə ödəmələri ilə yanaşı, büdcədənkənar fondlar da formalaşdırılır. Bu fondlara ayırmalar könüllü və məcburi xarakter daşıyır. Dövlət sosial müdafiə əhəmiyyətli fondlar üzrə ayırmalar məcburidir və onlar büdcəyə edilən ayırmalara bərabər tutulur. Vergi yükünü yumşaltmaq üçün bir çox dövlətlərdə müxtəlif xeyriyyə fondlarından həvəsləndirmə məqsədi ilə istifadə edilir. Bu fondlara ayrılan vəsaitlər könüllü xarakter daşısa da, onlar məcburi ödəmələrin tərkibindən güzəşt qaydası ilə tam və ya qismən çıxılır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərində büdcə və büdcədənkənar fondlara edilmiş ayırmalar üzrə vəsaitlərin toplanılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq audit yoxlama-ekspertizası qarşısında müvafiq məqsəd və vəzifələr durmalıdır.

Büdcə və büdcədənkənar fondlar üzrə hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri dedikdə, müəssisə və təşkilatların dövlət büdcəsi və

büdcədənəkar fondlar üzrə qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyətini öyrənmək, bu sahədə yol verilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsanlar və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmayan əməliyyatları aşkarlayıb qiymətləndirməkdən ibarətdir. Büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların tərkibinə dövlət büdcəsi ilə hesablaşmalar, sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Əhalinin Məşğulluğuna Kömək Fondu, Azərbaycan Respublikası Əlillərinin Sosial Müdafiə Fondu və digər könüllü sığorta təşkilatları ilə hesablaşmalar daxildir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmalara dair öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ön plana çəkilməlidir. Hər bir hal üçün auditorun spesifik yanaşma tələb olunur. Çünki, büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların təyinatı, istiqamətləri müxtəlifdir. Məsələn, təkcə büdcə ilə hesablaşmalarda 9 növ vergi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi xarakterizə olunmalıdır. Həmin vergi öhdəlikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- tranzit yol vergisi;
- mədən vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

Müəssisə və təşkilatlarda yuxarıda qeyd olunan hər bir vergi növü üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin uçota alınması üçün ayrıca subhesab açılmalıdır. Bu vergi növlərinin məzmun və istiqaməti müxtəlif olduğuna görə hər bir vergi öhdəliyinə audit qiymətinin verilməsi spesifik yanaşma tələb edir. Vergilərin vaxtında və tam şəkildə ödənilməsinə qiymətləndirmək üçün auditor müxtəlif metod və üsullardan istifadə etməlidir. Büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasında bütün qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra prinsipial məsələlərin audit qiymətləndirilməsi də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, auditor müəssisə və təşkilatların büdcə qarşısında vergi növləri üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin qorunmasının səviyyəsinə diqqət yetirməlidir. Büdcə ilə hesablaşmaların uçotunun vaxtında və düzgün aparılması, vergi bəyannamələrinin vaxtında və düz-

gün doldurulub təhvil verilməsi də bu tip əməliyyatların tərkib hissəsi sayılır. Büdcə ilə hesablaşmalarda yol verilmiş qanunsuzluqlar, çatışmazlıqlar və nöqsanların aşkar edilib aradan qaldırılması kimi tədbirlərin işlənilib hazırlanması da auditorun qarşısında duran vəzifələrdən biri hesab edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində büdcə ilə hesablaşmalarla yanaşı, büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların qiymətləndirilməsi də vacibdir. Çünki, əhalinin bir sıra kateqoriyalarının sosial müdafiəsi və maddi durumu həmin fondların vəsaitinin formalaşması yolu ilə aparılır. Büdcədənkenar fondlar içərisində diqqəti cəlb edən əsas fondlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondudur. Bu fondun əsas məqsədi dövlətin sosial müdafiə siyasətini icra etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının müvafiq bəndlərində nəzərdə tutulduğu kimi, müəssisə və təşkilatlarda hesablanmış əmək haqqının 22 faizi həcmində bu fonda köçürmələr edilir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə aparılan hesablaşmalar 69 sayılı «Sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar» hesabında və onun müvafiq subhesablarında əks etdirilir. Sosial Sığorta Fondu ilə hesablaşmalar büdcəyə ödəmələrə bərabər tutulur. Qüvvədə olan qanunverici və normativ hüquqi aktlara görə hazırkı şəraitdə Sosial Sığorta Fondunun vəsaitləri yalnız həmin fondun ali icraedici və yerli təşkilatları tərəfindən xərcləne bilər. Büdcədənkenar fondlar, o cümlədən Dövlət Sosial Sığorta Fondu ilə hesablaşmaların ekspertizasını həyata keçirən auditor qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Audit yoxlamasında büdcədənkenar fondlarla, o cümlədən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə hesablaşmaların düzgün aparılması, bu fonda hesablanmış və ödənilmiş vəsaitlərin vaxtında və düzgün uçota alınması, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna hesablanan vəsaitlərin qanunvericilik baxımından düzgünlüyü bu fondla hesablaşmalara dair maliyyə və statistik hesabatlarının vaxtında, düzgün tərtibi ekspertiza edilib qiymətləndirilməlidir.

17.2. Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə ödəmələrin normativ hüquqi bazası

Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasına aiddir: bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazir-

liyinin əsasnamələri, müvafiq təlimatları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq təlimatları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, Əlillərin Sosial Müdafiəsi Baş İdarəsinin müvafiq təlimatları və digər normativ hüquqi sənədlər. Hazırda büdcə və büdcə-dənkənar vəsaitlərin toplanması və onların istifadəsinin tənzimlənməsinə dair 100-ə yaxın normativ hüquqi sənəd mövcuddur. Təbii ki, məqsəd bu sahədə qüvvədə olan bütün normativ hüquqi aktları şərh etmək deyil, sadəcə olaraq büdcə və büdcə-dənkənar vəsaitlərin toplanması və onun istifadəsini tənzimləyən qanunverici və normativ hüquqi aktların təsnifatını verməkdir. Büdcə və büdcə-dənkənar vəsaitlərin toplanması və xərclənməsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

Azərbaycan Respublikasının 2002-ci ildə qəbul etdiyi «Büdcə sistemi haqqında» Qanunu, cari illərdə qəbul etdiyi «Dövlət büdcəsi haqqında» Qanunu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun cari il büdcəsi haqqında Qanunu, «Dövlət Sosial Sığorta Sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Vergi məcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

«Büdcə və büdcə-dənkənar fondların vəsaitlərinin toplanması və istifadəsi» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarının tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları mövcuddur: «Dövlət büdcəsinin istifadəsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, «Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin də bu istiqamətdə müvafiq qərar və sərəncamları vardır. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz başlıca normativ sənədlərlə yanaşı, büdcə və büdcə-dənkənar fondların vəsaitlərinin toplanması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin tənzimlənməsində ayrı-ayrı nazirliklərin əsasnamələri, təlimatları da vacib rol oynayır.

Büdcə vəsaitlərinin toplanmasını tənzimləyən əsas normativ hüquqi sənədlərdən biri Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Vergi Məcəlləsidir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən Respublikamızda 9 növ vergi mənbəyi vardır. Onların hesablanması, ödənilməsi və müvafiq bəyannamələrin tərtibi, təqdimi qaydaları Vergi Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış təlimatlara uyğun aparılır.

Büdcə və büdcə-dənkənar fondlara dair vəsaitlərin toplanması və istifadə edilməsi, digər məsələlərin tənzimlənməsi ayrı-ayrı nazirlik və baş idarələrin müvafiq təlimatlarına uyğun aparılmalıdır.

17.3. Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri

Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə hesablaşmalar auditinin səmərəli və nəticəli aparılmasında lazımi və dolğun məlumatların əldə edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə hesablaşmalar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etməklə yanaşı, gəlir və mənfəətin bölüşdürülməsində birbaşa iştirak edir. Ona görə də büdcə qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, fondlara müvafiq ayırmaların aparılması və bu hesablaşmaların dəqiq uçota alınmasına dair əsaslı məlumatların olması mütləqdir. Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalara dair lazımi məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə etmək mümkündür. Bu mənbələri məzmununa, istiqamətinə, xarakterinə və təyinatına görə qruplaşdırmaq olar. Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasını xarakterizə edən məlumatları əsas etibarilə qanunverici normativ aktlardan, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında 31 avqust 2002-ci il tarixdə təsdiq edilmiş əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və digər sahə nazirliklərinin (baş idarələrin) təlimat və tövsiyyələrindən əldə etmək mümkündür. Bu normativ hüquqi bazalarda, həmçinin büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalarda tərəflərin öhdəliklərinə, onların hüquq və vəzifələrinə dair lazımi məlumatlar əldə etmək mümkündür. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalara dair analitik məlumatları isə müxtəlif mənbələrdən əldə etmək mümkündür. Büdcə ilə 9 növ vergi üzrə hesablaşmanın hər biri üçün fərqli məlumat mənbələri mövcuddur. Daha doğrusu, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin düzgün və qanuni tutularaq ödənilməsi haqqında məlumatları vergi taariflərinə əsasən, əmək haqqının hesablanıb ödənilməsinə dair məlumatları əmək haqqı cədvəllərindən əldə etmək mümkün olduğu halda, hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisini Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 30 dekabr 2005-ci il tarixli 363 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Mənfəət vergisi» haqqında bəyannamədən və ona əlavə olaraq 1, 2, 3 sayılı əlavələrdən əldə etmək mümkündür. İstehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) satışı üzrə əldə edilən gəlirlərdən əlavə dəyər vergisinin düzgün hesablanıb ödənilməsinə ekspertiza etmək üçün Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 30 dekabr 2005-ci il tarixində F-363 sayılı əmri ilə təsdiq etdiyi bəyannamə formasından və əlavə

dəyər vergisinin növlərinin dolğun xarakterini özündə əks etdirən 8 formadan ibarət əlavələrdən istifadə etmək olar. Büdcəyə ödənilmiş aksiz vergiləri, hüquqi şəxslərdən əmlak vergisi, torpaq vergisi, tranzit yol vergisi, mədən vergisi və sadələşdirilmiş vergilərə dair hesablanmış ödənilmiş məbləğlərin ekspertizası üçün müvafiq məlumatları eyni qaydada Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 30 dekabr 2005-ci il tarixli 363 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş xüsusi formalar üzrə bəyannamələrdən əldə etmək mümkündür. Audit yoxlam-ekspertiza işlərində bu məlumatlarla yanaşı, mühasibat uçotunun sintetik və analitik uçot məlumatlarından da istifadə edilməsi vacibdir. Büdcə ilə hesablaşmalara dair uçot və hesabat məlumatlarını «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı 68 sayılı hesabın debet və kreditindən, müəssisənin 1 sayılı illik hesabatı olan balansın aktivinin 3-cü bölməsinin 230-cu sətri, passivinin 2-ci bölməsinin 700-cü sətrindən əldə etmək mümkündür. Büdcə ilə hesablaşmalarda olduğu kimi, büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalara dair məlumat mənbələrini də eyni qaydada müəssisənin həmin fondlar qarşısında öhdəliklərini realizə edən hesabatlarından, bəyannamələrindən, sintetik və analitik uçotun göstəricilərindən əldə etmək mümkündür. Məsələn, sosial sığorta fonduna hesablanmış və ödənilmiş vəsaitlərə dair ilkin və yekun məlumatlarını 69 sayılı «Sosial sığorta və təminatlar üzrə hesablaşmalar» adlı balans hesabının debet və kreditindən, 70 sayılı «Əməyin ödənilməsi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» adlı hesabın debet və kredit məlumatlarından, həmçinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 9 iyun 1997-ci il tarixində 7/1 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vəsaitləri üzrə haqq-hesab cədvəllərindən, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balansın passivinin 2-ci bölməsi üzrə 666-cı sətrindən götürmək olar.

17.4. Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalar auditinin metodikası

Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalar auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatların büdcə və büdcədənkenar təşkilatlar qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi prosesinin yoxlama-ekspertiza işlərinin prosedur qaydaları başa düşülür. Digər sahələrdə olduğu kimi, büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların auditinin yoxlama-ekspertizası ümumi metodika ilə yanaşı, spesifik metodlardan da istifadə olunmasını tələb edir. Auditor büdcə və büdcədənkenar fondların yoxlama-ekspertiza işini yüksək səviyyədə təşkil etmək və başa çatdırmaq üçün

xüsusi yoxlama proqramına malik olmalıdır. Bu proqramda büdcə və büdcədənəkar fondlar qarşısında olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və bu fondlarla hesablaşmaların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi strategiyası müəyyənləşdirilməlidir. Bütövlükdə, büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmalar auditinin tezis-proqramı digər sahələrdə olduğu kimi, əsas etibarilə 4 prinsipial məsələni əhatə etməlidir:

- büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;
- büdcə və büdcədənəkar fondlar üzrə əməliyyatların yoxlanılması və qiymətləndirilməsinin metodikası;
- büdcə və büdcədənəkar fondlar üzrə hesablaşmalara dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- büdcə və büdcədənəkar fondlar üzrə əməliyyatların auditinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və rəsmiləşdirilməsi.

Büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının auditini və qiymətləndirilməsinə müəssisə-təşkilatların bu sahədə mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlara əməl olunması və vergi taarif dərəcələrinin düzgün tətbiqinə əməl olunması kimi baxılmalıdır. Respublikamızda büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların tənzimlənməsində bir sıra qanunverici normativ hüquqi aktlarla yanaşı, əsas diqqəti 2 akt cəlb etməlidir: büdcəyə çatması vergiləri, onların hesablanması və ödənilməsi. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisə və təşkilatların büdcə qarşısında vergilərin ayrı-ayrı növləri üzərində öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini hüquqi baxımdan qiymətləndirdikdə vergilərin vergi məəcəlləsi üzrə düzgün tutulmasına və təyinatı üzrə vaxtında köçürülməsinə diqqət yetirməlidir. Bu zaman aşağıdakı prinsipial məsələlər öz şərhini tapmalıdır: müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza aparılan dövrlərdə vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə vergi taarif dərəcələrinin düzgün tətbiq edilməsi, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş güzəştlərdən düzgün istifadə edilməsi, əlavə dəyər vergisi və digər vergi növlərindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əvəzləşdirilmələrin düzgün aparılması, vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulması və müvafiq vergi orqanlarına vaxtında təqdim edilməsi, sadələşdirilmiş vergi sistemindən düzgün istifadə edilməsi, vergilərin hesablanıb ödənilməsində analitik və sintetik uçotun düzgün təşkili, vergi orqanları tərəfindən aparılan yoxlamalar nəticəsində tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarının icrasının vəziyyəti. Ayrı-ayrı vergi növləri üzrə hesablamaların düzgün aparılması

və vergilərin ödənilməsinin hüquqi baxımından qiymətləndirilməsində Azərbaycan Respublikasının Vergi Nazirliyinin təlimat və qaydalarının da nəzərə alınması vacibdir.

Auditor büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasını aparmamışdan öncə müəssisənin büdcə qarşısında hansı vergi öhdəliklərinin olmasını müəyyənləşdirməlidir. Büdcə ilə hesablaşmaların auditində yoxlama metodunun əsasını seçmə və başdan-başə üzleşdirmə üsulu təşkil etməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, müəssisə və təşkilatların büdcə qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində bir sıra neqativ hallara yol verilir. Nəticədə isə büdcəyə çatası vəsait müxtəlif kombinasiyalarla nağdlaşdırılır və tərəfkeşlər arasında bölüşdürülür. Ona görə də müəssisə və təşkilatların büdcə ilə hesablaşmalara dair öhdəliklərinin bir sıra növlərinin başdan-başə yoxlanılması vacibdir. Belə yoxlama obyektlərindən biri əlavə dəyər vergisidir. Əlavə dəyər vergisi başdan-başə yoxlama predmeti olmalıdır. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, aksiz vergisi üzrə hesablaşmalar, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi və digər vergi növləri seçmə üsulu ilə yoxlama predmeti ola bilər.

Audit yoxlama metodikasının prosedur qaydaları hər bir vergi növü üzrə müxtəlif ola bilər. Əgər auditor fiziki şəxslərdən gəlir vergisini əmək haqqı üzrə hesablayıb, ödəmə cədvəllərinin bir neçə ayını vergi taarif cədvəlləri ilə üzleşdirmək yolu ilə bu sahədə vergi tutulmalarını qiymətləndirə bilərsə, mənfəət vergisinin düzgün tətbiqinin qiymətləndirilməsi üçün başqa metodikadan istifadə etməlidir. Bunun üçün məsrəflərin tərkibini və məhsul satışından əldə edilən gəlirin həcmiini dəqiqləşdirmək tələb olunur. Auditor müəssisə və təşkilatlarda mənfəət vergisi üzrə öhdəlikləri qiymətləndirən zaman bu müəssisənin sifarişçi təşkilatlarla gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsində hansı metodlardan istifadə etməsi barədə dəqiq məlumatla malik olmalıdır. Büdcə ilə hesablaşmalarda üzleşdirmə üsulundan da geniş istifadə edilməlidir. Belə ki, vergi taariflərinin ayrı-ayrı növləri aylar üzrə hesablanmış məbləğlər, həmin məbləğlərin vergi bəyannamələrində düzgün əks etdirilməsi və büdcəyə köçürülən vəsaitlərin məbləğləri aybaay üzleşdirilməlidir. Bu zaman son dövrə yekun qalığı üzleşdirmə aktları ilə təsdiq edilməlidir. Büdcə ilə hesablaşmaların auditinin növbəti yoxlama prosedur mərhələsi vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə analitik və sintetik uçotun təşkilinin vəziyyəti olmalıdır. Büdcə ilə hesablaşmaların sintetik uçotu müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planında 68 saylı «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı hesabda aparılır. Bu hesabın tərkibində ayrı-ayrı vergi növləri üzrə büdcə ilə hesablaşmalara dair analitik hesablar açılmalıdır, yəni hər bir vergi növü üzrə dəqiq məlumat al-

maq lazım gəldikdə, bu zaman analitik uçot məlumatlarına istinad etmək vacibdir. 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabın kreditində büdcəyə çatması ödənməmiş məbləğlər, debetində isə müəssisə və təşkilatın avansları üzrə büdcəyə qaytarılmış borcları əks etdirilir. Mühəsibat uçotu hesabları planında 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» hesabı ayrı-ayrı vergi növləri üzrə 08-«Kapital qoyuluşları», 10-«Materiallar», 12-«Azqıymətli tez xarab olan əşyalar», 15-«Materialların tədarükü və əldə edilməsi», 19-«Alınmış sərvətlər üzrə əlavə dəyər vergisi», 26-«Ümumtəsərrüfat xərcləri», 29-«Xidmətedici istehsalat və təsərrüfat», 41-«Mallar», 43-«Kommersiya xərcləri», 44-«Tədavül xərcləri», 47-«Əsas vəsaitlərin satışı və sair xərclər», 48-«Sair aktivlərin satışı», 51-«Hesablaşma hesabı», 52-«Valyuta hesabı», 75-«Təsisçilərlə hesablaşmalar», 80-«Mənfəət və zərər», 81-«Mənfəətin istifadəsi», 83-«Gələcək dövrün gəlirləri», 90-«Qısmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabları ilə müxabirələşir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə analitik və sintetik hesabın təşkilinə qiymət verməklə yanaşı, hesablanmış və ödənilmiş mühəsibat yazılışlarına da diqqət yetirməlidir.

Büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalara dair audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də vergi bəyannamələrinin (hesabatların) doldurulması və vaxtında müvafiq orqanlara təqdim edilməsidir. Belə ki, hazırda respublikamızda vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq vergi bəyannamələri (hesabatları) işlənilib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bəyannamələr 1 yanvar 2006-cı il tarixindən respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlara şamil edilir. Bu bəyannamələr informasiya baxımından olduqca zəngin məzmunu malikdir. Yeni bəyannamə formalarının tətbiqi bu informasiyaların işlənməsinin avtomatlaşdırılmasına tam şərait yaradır. Vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə bəyannamələrin-hesabatların dolğun və tam doldurulub təqdim olunması vacib məsələdir. Çünki, audit yoxlama-ekspertizası zamanı faktiki hesablanmış vergi məbləğlərini təsdiq edən hüquqi sənəd vergi bəyannamələridir. Ona görə də yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman təsərrüfatdaxili nəzarətin vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Təsərrüfatdaxili nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı meyarlardan istifadə edilə bilər: cari dövrdə yoxlama-ekspertizası zamanı aşkar edilmiş vergi gizlətmələrinin ötən dövrlərə aid olması, yaxud məqsədli və ya məqsədsiz uçotdan gizlədilmiş vergi məbləğlərinin vergi müfəttişliyi tərəfindən aşkarlanması, vergi bəyannamələrinin vaxtında və düzgün doldurulub müvafiq orqanlara təqdim edilməsi, vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulmadığı üçün edilən cərimələr, səyyar vergi yoxlamalarında aşkar

edilmiş vergi pozuntuları və bunlara görə tərtib edilmiş maliyyə sanksiyaları, həmin pozuntulara görə tərtib edilmiş maliyyə sanksiyalarının aidiyyatı üzrə düzgün uçota alınması və s.

Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasının əsas obyektlərindən biri də büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalardır. Büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların tərkibində əsas yeri sosial sığorta üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna hesablanıb ödənilmiş əmək haqqından sosial sığortaya ayırmalar tutur. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sosial sığorta ayırmalarının hesablanıb vaxtında fonda köçürülməsi, həmin fondan müvəqqəti və daimi əmək qabiliyyətini itirmiş insanlara verilən təminatları, ödənişləri yoxlama obyektinə cəlb edə bilər. Müəssisə və təşkilatlardan Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna edilən ayırmalar və həmin fondun hesabına aparılan ödəmələrin tənzimlənməsində əsas hüquqi sənədlər «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Dövlət Sosial Sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002-ci il tarixində 781 sayılı Fərmanla təsdiq etdiyi Dövlət Sosial Sığorta Fondunun Əsasnaməsidir. Bu qanunverici normativ hüquqi sənədlər Respublikamızda müəssisə və təşkilatlarda sosial sığortanın hesablanması qaydalarını, sosial sığortaya ediləcək ayırmaların və bu fonda ödəniləcək vəsaitlərin normativ hüquqi bazasını təmin edir. Auditor büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaları yoxlayan zaman bu fondlara edilən ayırmalar üzrə vəsaitlərin düzgün və vaxtında ödənilməsinə dair təqdim edilən hesabat formasını, o cümlədən sosial sığorta üzrə vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Sosial Müdafiə Fonduna vaxtında və düzgün hesablanıb ödənilməsinə bir neçə istiqamətdən qiymətləndirməlidir. İlk növbədə, həmin fonda hesablanıb ödəniləcək vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu kollegiyasının 9 iyul 1997-ci il tarixində 7/1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vəsaitləri üzrə haqq-hesab cədvəlləri və bu cədvəllərə uyğun olaraq həmin fondun vəsaiti hesabına aparılan ödəmələrin növləri üzrə uçot-hesabatda düzgün əks etdirilməsi öyrənilib qiymətləndirilməlidir. Sonra isə, müəssisə və təşkilatlarda məcburi Dövlət Sosial Sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotunun Azərbaycan Respublikasının Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin kollegiyasının 23 aprel 1997-ci il tarixli 3/1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalara uyğun aparılması şəxsi müşahidə üsulu ilə yoxlanılmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsində müəssisə və təşkilatlar üzrə Dövlət Sosial Sığorta Fonduna edilən ayır-

maların, «Məcburi Dövlət Sosial Sığorta haqlarının toplanması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu kollegiyasının 9 iyul 1997-ci il tarixli 7\1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş təlimata uyğun aparılması və onların mühasibat uçotunda düzgün uçota alınması qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsində Dövlət Sosial Sığorta Fonduna edilən ayırmalar üzrə vəsaitlərin hərəkətinə dair daxili nəzarətin təşkilinin vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızda Dövlət Sosial Sığorta Fondu ilə yanaşı, bir sıra büdcədən-kənar fondlar da fəaliyyət göstərir. Bu fondların tərkibinə Azərbaycan Respublikası Əlillərin Sosial Sığorta Fondu, Məşğulluq Fondu daxildir. Lakin hazırda müəssisə və təşkilatlar həmin fondlara birbaşa ayırmalar etmir və hesablaşmalar aparmırlar.

Büdcədən-kənar fondlarla hesablaşmaların uçotu müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planında 67 sayılı «Büdcədən-kənar ödənişlər üzrə hesablaşmalar» adlı hesabında aparılır. 67 sayılı hesab balansına münasibətinə görə passiv hesab sayılır. Bu hesabın kreditində hesablanmış vəsaitlər, debetində isə müəssisə və təşkilatların köçürdükləri vəsaitlər uçota alınır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman büdcədən-kənar fondlarla hesablaşmaların qalıqlarının vaxtaşırı olaraq borcların qarşılıqlı üzvləşdirmə aktları ilə təsdiq edilməsinə də diqqət yetirməlidir. Büdcə və büdcədən-kənar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasının yekun mərhələsi yoxlama-ekspertiza nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir.

17.5. Büdcə və büdcədən-kənar fondların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Büdcə və büdcədən-kənar fondların auditinin nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə audit yoxlama-ekspertiza işinin son mərhələsi hesab edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin bu yekun mərhələsində büdcə və büdcədən-kənar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş qanun pozuntuları, büdcədən-kənar fondlarla hesablaşmalarda vəsaitlərin qanunlara, təlimatlara və digər normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq hesablanması və köçürülməsi geniş şərh edilməli və qiymətləndirilməlidir. Digər sahələrdə olduğu kimi, büdcə və büdcədən-kənar fondların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun nəticələri şərh edilib qiymətləndirilən zaman ümumi prosedur qaydaları ilə yanaşı, spesifik yanaşmalardan da istifadə edilməlidir. Belə ki, ilk növbədə bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntularının nəticəsində büdcəyə dəymiş maddi ziyanın həcmi mövcud qanunverici normativ

hüquqi aktların müvafiq bəndlərinə istinad edilməklə dəqiqləşdirilməli və əsaslandırılmalıdır. Büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları nəticəsində büdcə və büdcədənkənar fondlara dəymiş maddi ziyan müəssisə və təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən etiraf edilərsə və yoxlama qurtarana qədər həmin ziyanın ödənilməsi mümkündürsə, auditor həmin vəsaitin ödənilməsini təmin etməli və bu haqda yoxlama arayışında xüsusi qeydiyyat aparmalıdır. Belə hallar yoxlama-ekspertiza işinin effektivliyində müsbət hal hesab edilir. Digər halda, yəni büdcə və büdcədənkənar fondların auditi zamanı aşkar edilmiş ciddi qanun pozuntuları nəticəsində büdcəyə və büdcədənkənar fondlara dəymiş maddi ziyan mübahisəlidirsə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri tərəfindən bu inkar edilərsə, o halda auditor məsələnin şərhinə daha ciddi yanaşmalıdır. Çünki, mübahisəli məsələlərin həlli bir çox hallarda aidiyyəti üzrə başqa müstəvidə – iqtisad məhkəmələri və digər inzibati orqanlarda həll edilə bilər. Ona görə də auditor belə halların rəsmiləşdirilməsində, şərhində hər şeydən əvvəl qanunlara və normativ hüquqi sənədlərə istinad etməklə, dəymiş maddi ziyanın aşkar edilməsində iqtisadi ədəbiyyatlarda verilmiş metodikadan, modellərdən, hesablama üsullarından da istifadə edə bilər.

Büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmaların yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin qurulması və daxili nəzarətin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi olmalıdır. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəli və səmərəli olmasının ən vacib amillərindən biri də yoxlanılan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin səviyyəsi və daxili nəzarət sisteminin təşkilidir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın hər bir sahəsinə müəssisələr uçot-hesabat işlərinin təşkilinin ümumi metodikası ilə yanaşı, uçotun təşkilində spesifik yanaşmaya da malik olmalıdır. Uçot-hesabat işlərinin təşkilinin səviyyəsi qiymətləndirilən zaman müəssisədə mühasibat uçotunun tətbiqi formaları, ayrı-ayrı gəlir növləri üzrə analitik uçotun aparılması, büdcə və büdcədənkənar fondlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə dair hesabatların, bəyannamələrin vaxtında doldurulub təqdim edilməsində yol verilmiş nöqsanlar da şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmaların aparılmasına dair mövcud qaydalardan, təlimatlardan istifadə dərəcəsi də audit-yekun qiymətləndirməsinin obyektidir. Bir çox hallarda müəssisə və təşkilatların uçot bölmələri büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmaların qayda və təlimatlarından lazımınca xəbərdar olurlar. Bu hal istər-istəməz mühasibat işçilərinin məqsədli və məqsədsiz təhrifləri ilə

nəticələnir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda mühasibatlığın mövcud təlimat və qaydalarla təmin olunması səviyyəsini də qiymətləndirməlidir. Bütçə və bütçədənəkar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında əsas amillərdən biri də bu təşkilatlar arasında aparılan hesablaşmaların mütemadi üzləşdirilməsi və qalıqların müəyyən tarixə təsdiqini əks etdirən sənədlərin olmasıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini yekunlaşdıran zaman bütçə və bütçədənəkar fondlar üzrə hesablaşmaların vəziyyətini qiymətləndirdikdə və bu hesablaşmalar üzrə müvafiq dövrə borcların qalıqlarının təsdiqi üçün üzləşdirmə aktlarına istinad etməlidir. Əgər audit yoxlama-ekspertizası nəticələri ilə mütemadi üzləşdirmə aktında fərqlər meydana çıxarsa, bu zaman yoxlanılan dövr üçün bütçə və bütçədənəkar fondlarla hesablaşmalara dair əməliyyatlar başdan-başa yoxlanılmalı və nəticə arayışı tərtib edilməklə ümumi yekun arayışına əlavə edilə bilər. Daxili nəzarət sisteminin təşkilinin qiymətləndirilməsində əsas meyarlardan biri bütçə və bütçədənəkar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz nöqsanların mütemadi olaraq təkrarlanmasıdır. Əgər auditor yoxlama-ekspertiza işlərində bütçədənəkar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş nöqsanların mütemadi olaraq təkrarlanmasını aşkar edirsə, bu zaman həmin nöqsanların ötən dövrlərdə də yol verilməsini müşahidə edib öz şərhini və auditor qiymətini verməlidir.

Bütçədənəkar fondlarla hesablaşmaların auditinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasının son mərhələsi bu sahədə xırda nöqsanların və böyük əhəmiyyət kəsb etməyən, maddi ziyanla nəticələnməyən qanun pozuntularının, təlimatdan kənarlaşmaların ümumi yekunlaşdırılması və şərhli olmasıdır. Bir qayda olaraq belə hallar aşkar edilərsə və auditorun müstəqil mövqeyi əsasında bu halların çoxluğu nəzərə alınmaqla, onlar iqtisadi məzmununa, xarakterinə və tərkibinə görə xüsusi reyestrə qruplaşdırılmalıdır. Həmin reyestrin yekun arayışına əlavə edilməsi, arayışda bu barədə qeydlər aparılması məqsəduyğun hesab edilir. Bütçə və bütçədənəkar fondlarla hesablaşmaların yekunlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biri də yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntularının, nöqsanların aradan qaldırılması üzrə təklif edilən əməli-praktiki tədbirlərdir. Auditor bütçə və bütçədənəkar fondlarla hesablaşmalara dair nəticə-yekun arayışında qeyd etdiyi çatışmazlıqların, nöqsanların aradan qaldırılmasını hər iki təşkilata, yeni bütçə və bütçədənəkar fondların təşkilatına və eyni zamanda audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisənin rəhbərliyinə həvalə edə bilər.

XVIII FƏSİL. TƏHTƏLHESAB ŞƏXSLƏRLƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

18.1. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri

Təhtəlhəsab şəxslər üzrə aparılan əməliyyatlar dedikdə, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən 2-ci və ya 3-cü şəxs vasitəsi ilə nağd qaydada müvafiq təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması, bu təsərrüfat əməliyyatlarına çəkilən xərclərin ödənilməsi forması başa düşülür. Belə ki, bir çox hallarda müəssisələrdə (təşkilatlarda) təsərrüfat əməliyyatlarının nağdsız ödəmə formasından istifadə etmək mümkün olmadıqda, bu təsərrüfat əməliyyatlarının, habelə ezamiyyə xərclərinin ödənilməsi müəssisənin etibar etdiyi şəxs vasitəsilə həyata keçirilir. Daha doğrusu, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən təhtəlhəsab üsulu ilə xırda təsərrüfat xərcləri, həmçinin müəyyən inzibati ərazidən uzaqda yerləşən təsərrüfat-istehsalat strukturlarının xərclərinin ödənilməsi, təşkilatın müvəkillərinin təsərrüfat subyektlərinin bölmələrinin, o cümlədən balansda olmayan müəssisənin yerləşdiyi inzibati ərazi mərkəzindən kənarda yerləşən filialların, bölmələrin xərclərinin ödənilməsi nağd qayda ilə ikinci şəxs vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu halda müəssisə və təşkilatın etibarlı işçiləri həmin xərclərin ödənilməsi üçün xəzinədən nağd pul vəsaitlərini alır və onları müvafiq ünvanlara çatdırır. Digər tərəfdən, müəssisə və təşkilatların işçilərinin xidməti məqsədi üçün bir inzibati ərazidən qanunvericilikdə müəyyənləşdirilən məsafə nəzərə alınmaqla, digər inzibati əraziyə əzam edilməsi zamanı həmin işçinin gündəlik kommunal xidmətləri və qidalanması xərcləri nağd qaydada təhtəlhəsab şəxslər kimi ödənişlər vasitəsilə həyata keçirilir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditinin məqsəd və vəzifələri bu sahədə yol verilmiş nöqsanların və qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl olunub-olunmamasını aşkar edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu zaman aşağıdakı bir sıra prinsiplial məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır:

- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda yol verilmiş qanun pozuntuları nəticəsində müəssisə və təşkilata dəymiş ziyan;
- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar vasitəsilə yol verilmiş mənimşəmə hallarının aşkar edilib qiymətləndirilməsi;
- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair sənədləşmələrin normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulduğu qaydada aparılması və yol verilmiş kənarlaşmaların qiymətləndirilməsi;

- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar hesabında debitor və kreditor borclar üzrə vəsaitlərin hərəkətinin vəziyyətinin müvafiq dövrə qiymətləndirilməsi;
- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların analitik və sintetik uçotunun vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi;

Yuxarıda qeyd etdiyimiz vəzifələrin icrasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün auditor lazımi və kifayət qədər etibarlı, dəyərli informasiyaya malik olmalıdır.

18.2. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazası

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktları - ayrı-ayrı nazirlik və baş idarələrin təlimat və əsasnamələri nəzərdə tutulur. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının tərkib hissəsinə daxildir: «Ezamiyyə xərclərinin normaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli 66 sayılı qərarı və bu qərara 3 dekabr 2004-cü ildə 187 sayılı qərarla edilmiş əlavələr və dəyişikliklər, «İşçilərin ezamiyyə qaydaları», Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il 9 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması» qaydasının müvafiq bəndləri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixində 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onların tətbiqi»-nə dair təlimatın müvafiq bölmə və bəndləri. Qeyd etmək lazımdır ki, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasını bir neçə istiqamətlərdən şərh etmək mümkündür. Belə ki, işçilərin xidməti ezamiyyəyə göndərilməsi və ezamiyyə müddətində respublikamızın ərazisində və xarici ölkələrdə xərc normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixində qəbul etdiyi qərar və bu qərara 30 dekabr 2004-cü il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklər əsasında həyata keçirilir. Həmin qərar əsas etibarını ilə 3 prinsipial məsələni tənzimləyir: xidməti ezamiyyəyə gedən işçilərin respublikamızın daxilində və xarici ölkələrdə etdikləri kommunal xərclərin miqdarı, onların gündəlik yemək xərclərinin miqdarı, nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi qaydaları.

Nazirlər Kabinetinin qeyd etdiyimiz məlum qərarı adından bəlli olduğu kimi, müəssisələrin (təşkilatların) işçilərinin xidməti ezamiyyəyə gedən zaman bu və ya digər istiqamətdə edə biləcəkləri xərclərin növlərini və

onların hədd normalarını tənzimləyir. Qərara 2 əlavə edilmişdir. Bu əlavələrdən biri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 dekabr 2004-cü il tarixli 187 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş mətnə xarici ölkələrə ezamiyyə xərclərinin normaları üzrə mündəricat siyahısı, ikincisi isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixində 66 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş mətnə əlavə olaraq rəhbər işçilərin ezamiyyələri ilə əlaqədar ezamiyyə xərcləri normalarına əlavələr və həmin əlavələrin tətbiq olunduğu rəhbər işçilərin kateqoriyası adlanır. Birinci əlavədə xarici ölkələrin ezamiyyə xərclərinin növləri üzrə miqdarı göstərilir; ikinci əlavədə isə rəhbər işçilər ezam olunan zaman müəyyən kateqoriyalar üzrə fərqli ezamiyyə xərcləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı, işçilərin ezam olunması, onların müddəti ezamiyyə olunan zaman müvafiq sənədlərinin (ömrənin, sərəncamların) rəsmiləşdirilməsi, ayrı-ayrı kateqoriyalı dövlət quluqçularının xidməti ezamiyyə olunmanın maksimum xərc hədləri, işçilər və dövlət quluqçuları üçün ezamiyyə müddətində etdikləri xərclər üzrə hesabatların təqdimi qaydaları və müddəti, ezamiyyə müddətində müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı onun çəkdiyi xərclərin ödənilməsi qaydaları və sair digər məsələlər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 aprel 2001-ci il tarixli 1/44 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «İşçilərin ezamiyyə qaydaları»nda geniş şərh edilmişdir. Yəni bütövlükdə bu qaydalar müəssisə və təşkilatların işçilərinin, dövlət quluqçularının xidməti ezamiyyəyə gedən zaman maliyyə, texniki və ezamiyyə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini tənzimləyən əsas sənəd sayıla bilər. Bu qaydalara üç əlavə qoşulmuşdur ki, bu əlavələrdə ezamiyyə vəsiqəsinin formaları, xərclərin kateqoriyalar və ölkələr üzrə normaları, rəhbər işçilərin kateqoriya üzrə xərc normaları müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhtəhesab şəxslərlə hesablaşmalar yalnız xidməti ezamiyyə ilə bitmir. Müəssisələrin (təşkilatların) fəhlə və quluqçuları, habelə dövlət quluqçularının xidməti ezamiyyəyə getməsi təhtəhesab şəxslərlə hesablaşmaların yalnız bir hissəsidir. Təhtəhesab şəxslərlə hesablaşmalar ezamiyyə xidmətləri ilə məhdudlaşmır. Müəssisələrin (təşkilatların) xırda təsərrüfat əməliyyatlarının nağd qaydada aparılması xarici ölkələrdən birbaşa tapşırıqlar üzrə əldə edilən mal-material qiymətlilərinin alınmasında da tətbiq edilə bilər. Bu növ ödəmələr üzrə əməliyyatlar da təhtəhesab şəxslərlə hesablaşmalara aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər əməliyyatların aparılması, onlarla hesablaşmaların forma və qaydalarının əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il tarixli «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması» qaydalarında öz əksini tapmışdır. Bu qaydaların müvafiq bənd-

lərində nağd qaydada aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının xırda təsərrüfat xərclərinin ödənilməsi prinsipləri geniş şərh edilmişdir. Daha doğrusu, işçilərin ezam edilməsi və bu ezamiyyə ilə bağlı olan xərclərin hesablanması prosesindən əlavə olaraq, bütün yerdə qalan təhtəlhəsab əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların formaları, sənədləşmələri və ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə edilə biləcək xərclərin normaları bu qərarda öz əksini tapmışdır. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların uçota alınması və çəkilən xərclərin müvafiq hesablaşmalarla müxabirələşməsi, təhtəlhəsab şəxslərin hesabatlarının qəbul edilməsi əsas etibarilə mühasibat uçotu hesablar planının və onların tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatında praktiki olaraq öz əksini tapmışdır.

18.3. Təhtəlhəsab şəxslər auditinin məlumat mənbələri

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi, səmərəli aparılması və nəticəli yekunların əldə edilməsində informasiya mənbələri vacib əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Yalnız düzgün, dolğun, dürüst və əsaslı məlumatlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin şəffaf aparılmasına və obyektiv nəticə çıxarılmasına şərait yarada bilər.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri dedikdə, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların yoxlama-ekspertizası üçün lazım olan məlumatların-informasiyaların müvafiq rəsmi sənədlərdə əldə edilməsi və bu sənədlərin mənbələri nəzərdə tutulur.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri məzmununa, təyinatına görə bir neçə istiqamətə bölünə bilər: qanunverici normativ hüquqi aktlarla bağlı olan informasiya mənbələri, təhtəlhəsab şəxslərin təsərrüfat əməliyyatlarının keçirilməsinə dair təsdiqedic sənədlərə dair məlumatlar, təhtəlhəsab şəxslərin yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərə dair xərclər üzrə hesabatlar, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların analitik və sintetik uçotuna dair göstəriciləri və s. Qeyd etdiyimiz məlumat mənbələrinin hər birinin özünün məqsədi və təyinatı vardır. Belə ki, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların qaydaları, ezamiyyə xərclərinin normaları, müddətləri və sair bu kimi məsələlər qanunverici normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. Ona görə də auditor tərəfindən təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair əməliyyatlar yoxlanılan zaman bu və ya digər məsələ üzrə aşağıdakı mənbələrə istinad oluna bilər: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli «Ezamiyyə xərclərinin normaları haqqında» 66 sayılı qərara və bu qərara 3 dekabr 2004-cü il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazir-

liyinin 25 aprel 2001-ci il tarixli İ/44 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «İşçilərin ezamiyyə qaydaları», Azərbaycan Respublikası Milli Bankının «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması» qaydasının təsdiq olunması barədə 6 aprel 1993-cü il tarixli 9 sayılı qərarın müvafiq bölmələri.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin əsas məlumat mənbələrinə, həmçinin aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarına çəkilən nağd xərclər, mal-material qiymətlilərinin alınmasını təsdiq edən sənədlər, ezamiyyə kommunal xərclərini əsaslandıran ödəniş çekləri və sair aiddir. Auditor daha mükəmməl məlumatları müvafiq hesabatlardan əldə edə bilər. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin məlumat mənbələri isə onların tərtib etdiyi arayışlar, qəbul-təhvil aktları və sair ola bilər. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin tədqiqat obyektlərindən biri bu hesablaşmalara dair analitik və sintetik uçotun vəziyyəti, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair debitor və kreditor borclarının müəyyən dövrə qalığının reallığının yoxlanmasıdır. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı cari dövr ərzində təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair vəsaitin hərəkətinin qiymətləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar analitik və sintetik uçotuna dair məlumatlar isə mühasibat uçotu hesablar planının 71 sayılı «Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar hesabı»nın debet-kreditində, həmçinin bu hesabla müxabirələşən digər hesablarda əksini tapır. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların uçot məlumatlarını nəzərdən keçirən zaman müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş təlimatın müvafiq bəndlərinə də istinad edə bilər.

18.4. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin metodikası

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin metodikasına müəssisə və təşkilatlarda təhtəlhəsab şəxslərlə bağlı əməliyyatların yoxlanması, ekspertiza işlərində tətbiq olunan vasitələr, üsullar, metodlar və mexanizmlər daxildir. Bir qayda olaraq təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair əməliyyatlar yoxlama-ekspertizadan keçirilən zaman seçmə üsulundan istifadə etməklə, yoxlanmanı əhatə edən dövrün bir neçə aylar üzrə təhtəlhəsab şəxslərlə hesabatların mühasibat sənədləri, əmrlər, sərəncamlar və digər sənədləşmələr nəzərdən keçirilir. Digər sahələrdə olduğu kimi, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasında da auditor proqram-tezisə malik olmalıdır. Bu proqram-tezis əsas etibarilə aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

- təhtəlhəsab şəxslərlə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- təhtəlhəsab şəxslərlə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- təhtəlhəsab şəxslərlə əməliyyatlar üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- təhtəlhəsab şəxslərlə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman öncə təhtəlhəsab şəxslər üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyini və təhtəlhəsab şəxslər vasitəsilə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını qiymətləndirməlidir. Auditor burada dörd əsas normativ hüquqi akta istinad edə bilər: təhtəlhəsab şəxslər vasitəsilə aparılan əməliyyatların Azərbaycan Respublikası Milli Bankının «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydası»nın təsdiq olunması barədə 6 aprel 1993-cü il tarixli 9 sayılı qərarın I bölməsinə uyğunluğu. Burada əsas etibar ilə müəssisə və təşkilatlarda təhtəlhəsab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi, onların rəsmiləşdirilməsi, etibarnamələrin alınması, hesablaşma qaydalarına əməl olunması qiymətləndirilir. Auditor təsərrüfat əməliyyatlarının növündən asılı olaraq təhtəlhəsab şəxslərin aldığı pul vəsaitlərini, onların təqdim etdiyi hesabatları hesabatda göstərilən məbləğləri təsdiq edən ilkin sənədlə üzləşdirməlidir. Əgər bu prosesdə ciddi nöqsan, qanun pozuntuları aşkar edilməzsə, auditor növbəti mərhələyə, yəni təhtəlhəsab şəxslərlə əməliyyatların faktiki olaraq sənədləşmələrinə keçməli və bu sənədləşmələri alınmış mal-material qiymətlilərinin mədaxil-məxaric edilməsi ilə üzləşdirməlidir. Yoxlama zamanı bir sıra məsələlərə, o cümlədən verilmiş avansların qaytarılma müddəti, ezamiyyə xərclərinin tərkibinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, ezamiyyə xərclərində mövcud normaların gözlənilməsi, təhtəlhəsab şəxslərin vaxtında, müddəti keçmədən cari hesabatları verməsi nəzarətdən keçirilməlidir. Bunun üçün auditor təhtəlhəsab şəxsin təqdim etdiyi hesabatda seçmə üsulu ilə bir neçə ayın məlumatlarını ilkin sənədlərlə üzləşdirməlidir. Təhtəlhəsab şəxsin xidməti ezamiyyə işləri ilə bağlıdırsa, bu zaman ezamiyyə vaxtında faktiki xərclər qanunverici normativ hüquqi aktlara, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli 66 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi respublikamızın ərazisində və xarici ölkələrdə tətbiq edilən ezamiyyə xərc normalarına istinad edilməlidir. Auditor təhtəlhəsab

şəxslərlə hesablaşmalarda mühasibat uçotunun analitik və sintetik hesabları əsasında debet və kredit qalıqına diqqət yetirməlidir. Belə ki, bir çox hallarda təhtəlhəsab şəxsin aldığı avans və xərclədiyi vəsaitlərin hesabatında ciddi fərqlər meydana çıxır. Bu şəxsin üzərində külli miqdarda debitor qalığının olmasına baxmayaraq onlara yeni avans məbləğləri verilir.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin tədqiqat obyektlərindən biri də bu şəxslərlə hesablaşmalara dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyətidir. Qeyd etdiyimiz kimi məlumat mənbələri müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı, 71 saylı «Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar» hesabının debet və kredit məlumatları, müəssisələrin 1 saylı hesabat forması olan balansın aktivinin III bölməsi (sair debitor), 250-ci sətir və passivinin II bölməsi 620-ci sətirinin sair kreditor məlumatları ola bilər.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilən zaman bir sıra prinsipial məsələlərə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların sintetik və analitik uçotunda yol verilmiş pozuntuların süni rəqəmlə şişirdilməsi vasitəsi ilə pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi və bu kimi ciddi halların aşdırılması vacibdir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda tərtib edilən mühasibat yazılışları və digər hesablarla müxabirələşmələr müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun olması qiymətləndirilməlidir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti ekspertiza edilən zaman 71 saylı balans hesabının debet və kredit qalığının reallığı və onların hərəkəti haqqında auditorun rəyinin olması vacibdir. Auditorun rəyində bu və ya digər məsələnin qiymətləndirilməsi ardıcılıqla öz əksini tapmalıdır.

18.5. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması metodikasında ümumi qaydaların gözlənilməsi tələb olunur. Yeni, ilk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan müəssisələrdə təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğunluğu və bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları öz şərhini tapmalıdır. Əgər ekspertiza nəticəsində təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda ciddi qanun pozuntusuna yol verilmişdirsə və bunun nəticəsində maddi vəsaitlər mənimsənilmişdirsə, o zaman auditor tematik qaydada mənimsəmə halını ayrıca arayışda rəsmiləşdirməlidir.

Mənimsemə hallarını təsdiq edən sənədlərə istinad edilməklə həmin sənədlərin əslı və ya bir nüsxəsi arayışa əlavə edilə bilər. Dıgər hallarda yol verilmiş qanun pozuntuları, çatışmamazlıqlar, uçot-hesabat normalarından kənarlaşmalar, əməliyyatların növünə, məzmununa, təyinatına görə qruplaşdırılmalı və ardıcılıqla əlaqələndirilməlidir. Bu əlaqələndirmələr elə edilməlidir ki, hadisələr biri digərini tamamlamış olsun. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu və ya digər sahədə yol verilmiş qanun pozuntuları, çatışmamazlıqlar bir çox hallarda təsərrüfat əməliyyatlarının bütün məqamları ilə əlaqəli olur. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditinin yekunlaşdırılmasında vacib anlardan biri də bu sahədə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti, sənədləşmə və kargüzarlıqla bağlı əməliyyatların təşkili səviyyəsidir. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların yoxlama yekununu ardıcılıqla şərh edən zaman müəssisənin təhtəlhəsab şəxslərlə apardığı hesablaşmaları və bu hesablaşmaların uçota alınmasını, debitor və kreditorların müəyyən dövrə səviyyəsini, onların hərəkətini şərh etməlidir.

Baxmayaraq ki, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının kiçik bir hissəsini əhatə edir, lakin təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditı vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar nağd pul vəsaitləri əməliyyatları ilə bağlıdır və bir çox hallarda mənimsemənin mənbəyi hesab edilir. Ona görə də təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin nəticələrinin şərhində bu hesablaşmalar üzrə debitor-kreditor qalıqlarının hərəkəti, yaranma müddəti, onların ləğvi prosesinin şərhində diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin son mərhələlərindən biri də bu sahədə daxili nəzarət sisteminin təşkilinin qiymətləndirilməsidir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları və onların maddi vəsaitlərin mənimlənilməsi ilə nəticələnməsi əksər hallarda təsərrüfatdaxili nəzarətin lazımi səviyyədə qurulmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, mühasibatlıqda bu sahədə birbaşa məsuliyyət daşıyan maddi-məsul şəxs (mühasib) ötən dövrün avans hesablarını qəbul etmədən və yaxud təhtəlhəsab şəxsin öhdəsində qalan pul vəsaitləri qalığını geri almadan, yeni avanslar verməklə təhtəlhəsab şəxsə vəsaitlərin mənimlənilməsi üçün şərait yaratmış olur. Ona görə də təsərrüfatdaxili nəzarətin lazımi səviyyədə qurulması bütün sahələrdə olduğu kimi, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda da neqativ hallara yol verilməməsinin qarantı kimi çıxış etməlidir. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda ciddi əhəmiyyət kəsb etməyən pozuntuları, mühasibat uçotunda yol verilmiş nöqsanları qruplaşdırıb ayrıca reyestr şəklində əlavə etməli və bu barədə arayışın müvafiq bölməsində xüsusi qeydiyyat aparmalıdır.

XIX FƏSİL. HESABLAŞMALARLA DAİR DİGƏR ƏMƏLİYYATLARIN AUDİTİ

19.1. Hesablaşmalarla dair digər əməliyyatlar auditinin məqsəd və vəzifələri

Hesablaşmalarla dair digər əməliyyatlar dedikdə, buraya «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar», «Təsisçilərlə hesablaşmalar», «Müxtəlif debitor və kreditorlarla aparılan hesablaşmalar», «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar» və «Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar üzrə aparılan digər əməliyyatlar» daxildir. Bir sıra hallarda qeyd etdiyimiz hesablaşmalar üzrə böyük həcmdə əməliyyatlar aparılmayıbsa, audit yoxlama-ekspertiza işində ancaq aparılmış hər hansı təsərrüfat əməliyyatları üzrə seçmə üsulu ilə yoxlama aparmaq və qiymətləndirmək vacibdir.

Hesablaşmalarla dair digər əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələrini şərh etməzdən öncə sair əməliyyatlar kompleksinin tərkibində olan hesablar, onların məzmunu haqqında təsəvvür yaratmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşmalarla dair digər əməliyyatların tərkibində bir sıra əməliyyatlar mövcuddur ki, bunların hər birisi müəssisələrin mühasibat uçotu hesablar planında ayrıca göstərilir. Belə ki, «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» dedikdə, əmək və əmək haqqının ödənişi, təhtəhesab şəxslərlə bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatlarının 71 saylı balans hesabına aid edilməyən sair ödənişlər, depanentləşdirilmiş pul məbləğlərindən başqa işçilərlə hesablaşmalar və sair əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Auditorun qarşısında duran əsas vəzifə və məqsəd 73 saylı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»da yol verilmiş qanun pozuntularını, uçot-hesabat işlərinin təşkili vəziyyətini, bu əməliyyatlar üzrə debet və kredit qalıqlarının müəyyən dövrə vəziyyətini, təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkilini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Hesablaşmalarla dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri «Təsisçilərlə hesablaşmalar»dır. Burada özəl və birgə müəssisələrdə, həmçinin səhmdar cəmiyyətlərdə müəssisələrin nizamnamə kapitalının qoyuluşunun nisbəti təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsi, dividendlərin verilməsi və bu istiqamətlər üzrə aparılan bütün növ hesablaşmalar nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, digər mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verilməsi şəraitində təsisçilərlə hesablaşmalar əməliyyatına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə nöqsanlara və müxtəlif vasitələrlə pul mənimsemələrinə yol ve-

rilməsi halları çoxdur. Buna görə də auditin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təsisçilərlə hesablaşmalara dair audit yoxlama işləri aparılan zaman bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntularını, nöqsanlarını uçotdan kənarlaşma hallarını aşkar edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsisçilərlə hesablaşmalara dair əməliyyatların uçotu onların növləri üzrə nəzərdə tutulan subhesablarda aparılır. Auditor hər bir əməliyyat haqqında məlumatları həmin subhesablardan əldə edə bilər. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri də «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar»a dair əməliyyatlardır. Törəmə müəssisələr dedikdə, müəssisə və təşkilatların daxilində müxtəlif strukturlu təsərrüfat subyektlərinin yaradılması və onların fəaliyyəti ilə əlaqədar baş müəssisənin, yəni baş təşkilatın apardığı bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatları başa düşülür.

Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda bu əməliyyatlar vəsaitlərin mənimlənməsi üçün aparılır. Daha doğrusu, diqqəti yayındırmaq məqsədilə qeyri-qanuni əməliyyatları törəmə müəssisələrlə hesablaşmaların ünvanına yazmaqla, vəsaitlər uzun müddətdən sonra müəssisənin ziyanına silinməklə mənimlənilir. Bu kimi halları aşkar etmək üçün auditorun qarşısında duran vəzifələrdən biri də «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar» hesabı adlı 78 sayılı balans hesabının analitik və sintetik hesabları əsasında inventarlaşma aparmaq və çoxsaylı olmadığına görə həmin əməliyyatları yerində auditor müşahidəsi etməklə qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsərrüfat-daxili əməliyyatlarla hesablaşmalar digər əməliyyatların tərkib hissəsi sayılır. Müəssisənin filialları, nümayəndəlikləri, şöbələri və digər müstəqil bölmələri ilə bütün növ hesablaşmaları təsərrüfatdaxili hesablaşmalar adı altında aparılır. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri olan müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar, onların auditi vacib əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat obyektlərindən biridir. Müxtəlif debitorlar və kreditorlarla hesablaşmalara 60 sayılı «Məlsatən və podratçılarla hesablaşmalar», 75 sayılı «Təsisçilərlə hesablaşmalar» adlı balans hesablarında öz əksini tapmayan debitor və kreditorlara bütün növ əməliyyatlar daxildir. Eyni zamanda müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar geniş məfhum olmaqla, bura kommersion xarakteri daşıyan əməliyyatlar çıxılmaqla, müxtəlif təşkilatlara, elmi mərkəzlərə edilmiş ödənişlər, nəqliyyat, rabitə və sair kommunal xidmətlər üzrə çeklə ödənilmiş vəsaitlər, məhkəmə orqanlarının qərarı ilə müəssisənin işçilərinin əmək haqqından edilən tutulmalar və bu kimi əməliyyatlar da daxildir. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar zəngin əməliyyatlardır. Bu hesablaşmalar üzrə debitor və kreditor qalıqlarının hərəkəti, onların reallığının qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

Çoxillik təcrübə göstərir ki, təsərrüfatda baş verən qanun pozuntularının gizlədilməsi mənbələrindən biri müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalardır. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə təsərrüfat əməliyyatlarına xüsusi diqqət yetirməlidir.

19.2. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazasına bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, ayrı-ayrı nazirliklərin və baş idarələrin təlimatları, müəssisələrin əsasnamələri daxildir. Azərbaycan Respublikasında bu sahədə lazımi qədər qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu qanunvericilik bazasının tərkibinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli fərmanı, «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş təlimat, Azərbaycan Respublikasında «Kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesablaşmaların açılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 1 noyabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalar, «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»-nə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatı, ayrı-ayrı nazirliklərin hesablaşmalara dair işləyib hazırladıqları təlimat və əsasnamələr daxildir.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tənzimlənməsində qeyd olunan qanunverici normativ hüquqi aktları bir sıra mövqelərdən şərh etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin tənzimlənməsi, qarşılıqlı əməliyyatlarda debitor və kreditor borclarında hesablaşma formalarının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qeyd etdiyimiz məlum fərmanına əsasən aparılır. Sair hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarda tətbiq edilən ödəniş formaları, bank əməliyyatlarının aparılma müddətləri, yerinə yetirilən iş və xidmətlər, kommunal xərclərinin ödənişi və bu ödənişin aparılması Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 16 oktyabr 2002-ci il tarixli 2925 sayılı reyestrə qeydiyyatla alınmış təlimata əsasən tənzimlənir. Hesab-

laşmalara dair digər təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınması, debitor və kreditor borclarının nizamlanması, onlar üzərində daxili nəzarətin həyata keçirilməsi müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının «Hesablaşmalar» adlı 6-cı bölməsində əksini tapan müvafiq hesablar üzrə müxabirələşmələrə dair qaydalarla tənzimlənir. Audit yoxlama işlərində hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin VI bölməsi, öhdəlik hüquqlarının ümumi hissəsi, o cümlədən «Öhdəlikdə kreditorların və ya borcluların çoxluğu», həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin 7-ci bölməsinin «Alqı-satqı» hissəsi, «Satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları», «Dəyişdirmə, borc, lizinq, podrat» və ayrı-ayrı bölmələrin müvafiq maddələri aiddir. Bununla yanaşı, malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası kimi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli İ-5 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» əsasnamə də auditorun diqqət mərkəzində olması vacibdir.

19.3. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri bu sahədə yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli təşkili üçün müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaya dair əsaslı, etibarlı, dəqiq məlumatların əldə edilməsinə xidmət edir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin məlumat mənbələrinin bir neçə mövqedən şərh edilməsi vacibdir. Qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazası müvafiq qanunverici aktlarla zənginləşdirilmişdir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatları, o cümlədən işçilərlə aparılmış sair əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar, müxtəlif təşkilatlarla yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə ödəmələr, cari dövrdə müəssisə və təşkilatların təsisçilərlə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarını hüquqi baxımdan qiymətləndirmək üçün auditor bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlarına istinad etməlidir. Aparılan araşdırma zamanı yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə ödəmələrdə və ya kommunal xidmətləri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarında qanun pozuntuları aşkar edilərsə, bu zaman həmin məsələlərin qiymətləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin VI bölməsinin, öhdəlik hüquqlarının ümumi hissəsinə, o cümlədən «Öhdəlikdə kreditorların və ya borc-

luların çoxluğu», həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin 7-ci bölməsinin «Alqı-satqı» hissəsinə, «Satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları», «Dəyişdirmə, borc, lizinq, podrat» və ayrı-ayrı bölmələrin müvafiq maddələrinə istinad olunmalıdır. Digər əməliyyatlar üzrə hesablaşmalarda yol verilmiş kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar və uçot-hesabat işlərində ciddi qanun pozuntuları qiymətləndirilən zaman 2 mənbəyə istinad edilməsi vacibdir: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı», onun tətbiqinə dair təlimat və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti» haqqında əsasnamə.

Digər əməliyyatlara dair hesablaşmalarda debitor və kreditor qalıqları, təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınması, hesablaşmalar üzrə vəsaitlərin hərəkətinə dair müəyyən yoxlama dövrü üçün vəziyyət qiymətləndirilən zaman məlumat mənbələri kimi 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar», 75 sayılı «Təsisçilərlə hesablaşmalar», 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar», 78 sayılı «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar», 79 sayılı «Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar» hesabının analitik və sintetik məlumatlarından, debet-kredit qalıqlarından və bu hesablamaların tərkibində açılmış subhesabların məlumatlarından istifadə etmək mümkündür.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar üzrə cari yoxlama dövründə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları haqqında lazımı ilkin uçot məlumatlarını 8 sayılı jurnal-orderdən əldə etmək olar.

19.4. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin metodikası

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin metodikasına «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar», «Təsisçilərlə hesablaşmalar», «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar», «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar», «Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar» üzrə baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında tətbiq edilən üsullar, mexanizmlər və yoxlama prosedur qaydaları daxildir. Auditor bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərini seçmə üsulu ilə aparmalı və yoxlamaya dair konkret proqram-tezisdə malik olmalıdır. Bu proqram-tezisdə auditor yoxlama strategiyasını müəyyənləşdirməli və bu zaman aşağıdakı prinsiplə məsələlər yoxlama-ekspertiza işlərinin tədqiqat obyektə olmalıdır:

- hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazasının ekspertizası;

- hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama prosedurları və metodikası;
- hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların respublikamızda kifayət qədər normativ hüquqi bazası mövcuddur. Ona görə də müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditində sair əməliyyatlar üzrə, o cümlədən işçi heyəti ilə, təsisçilərlə, müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar, təsərrüfatdaxili hesablaşmalara dair əməliyyatlar bilavasitə respublikamızda qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olması qiymətləndirilməlidir. Müəssisələrin fəaliyyətində ən çox geniş yer tutan təsərrüfat-maliyyə əməliyyatı müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalardır. Müxtəlif debitor və kreditorlar üzrə zəngin əməliyyatların, həmçinin onların uçota alınmasının müəssisələrdə tətbiq edilən mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizası 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» adlı balans hesabının müəyyən dövrünə debet və kredit qalıqlarından başlanmalıdır. Yoxlama metodikası aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

76 sayılı hesabın müəyyən dövrə debet və kredit qalığı mühasibat uçotunun rəsmi arayışı ilə təsdiq edildikdən sonra auditor həmin hesab üzrə ilk növbədə hesablaşmaların dövriyyə cədvəlində, 8 sayılı jurnal-orderdə hansı formada aparılmasını dəqiqləşdirməlidir. Belə ki, 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» balans hesabının debet və kredit dövriyyəsi açıq şəkildə aparılmalı və bu sahədə debitorların kreditor qalıqları hesabına azalması (bağlanması) halının olub-olmaması müəyyənəşdirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar xüsusi hesab olmaqla bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Burada digər hesablarda olduğu kimi, birtərəfli qalıq debet və ya kredit qalığı çıxarıla bilməz. Çoxillik təcrübə göstərir ki, 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»da debitor və kreditorlar üzrə aparılan əməliyyatlar üzrə ayrılıqda dövriyyə təşkil edilməzsə, bu zaman debitor qalıqları kreditorlar hesabına və ya əksinə azaldılmaqla yekun qalıq göstərilir və nəticədə bir sıra təsərrüfat əməliyyatları məqsədli və ya məqsədsiz gizlədilir. Ona görə

də 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»a dair əməliyyatların ekspertizası zamanı cari dövr üzrə debitor və kreditorlarla hesablaşmaların dövrüyyə cədvəlində işlənməsi, qalıqların baş kitaba yaxud balansə köçürülməsi prosesi yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Əgər yoxlama zamanı yekunda debitorun hesabına kreditorun azaldılması halları aşkar edilərsə, auditor alternativ formada 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»ın uçotunun təlimata uyğun qurulmasını təşkil etməlidir. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların auditı zamanı vacib məqamlardan biri də debitor və kreditor qalıqlarının hərəkətidir. Bu hərəkət həmin hesab üzrə müəyyən dövrə inventarlaşma üsulu tətbiq edilməklə müəyyənləşdirilir. Yoxlama-ekspertiza nəticəsində 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»da ciddi qanun pozuntuları, ümitsiz debitor borcları, sahibsiz debitorlar və ya kreditorlar müəyyən edilərsə, bu zaman auditor onların reallığını təsdiq etmək üçün üzvləşdirmə aktından istifadə etməlidir. Bunun üçün hesablaşmalar aparan tərəflər arasında qalıqların qarşılıqlı üzvləşdirilməsi və tərəflər arasında debitor-kreditor qalıqları təsdiq edilməlidir. Bu qalıqların reallığına daha inamlı olmaq üçün auditor hesablaşmalar üzrə yaranmış debitor və kreditor borclarının ilkin və təsdiq edici sənədlərinə, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil-təslim aktlarına diqqət yetirməlidir. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalarla əlaqədar, həmçinin müəssisə işçilərinin əmək haqqından məhkəmə orqanlarının qərarlarına əsasən ayrı-ayrı şəxslərin xeyrinə tutulan məbləğlər və digər əməliyyatlar haqqında da məlumatlar toplana bilər. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə aparılan bu və ya digər tipli əməliyyatların vaxtında həyata keçirilməsini qiymətləndirmək üçün 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»ın analitik uçot məlumatlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün müxəbirələşmələr aparılmasına qiymət vermək üçün mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimatın hesablaşmalar bölməsinə diqqət yetirilməlidir.

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalara da tez-tez rast gəlinir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində malların kredit üzrə realizəsi daha geniş tətbiq edildiyi üçün müəssisələrin işçi heyətinin bu prosesdə iştirak halları çoxalır. Təcrübə göstərir ki, kredit əməliyyatları üzrə də bir çox hallarda pul vəsaitlərinin mənimsənilməsinə yol verilir. Belə ki, müəssisələrin işçi heyəti ilə əlaqəyə girərək mal-material qiymətliyə, məişət əşyaları, formal olaraq kredit əməliyyatı kimi rəsmiləşdirilir, faktiki olaraq onlar kre-

dite verilmir və onların dəyəri tərəflər arasında bölüşdürülür. Müddət keçdikcə həmin malların dəyəri kredit alan şəxsin əmək haqqından tutulmadan müəssisənin vəsaiti hesabına köçürmələr edilir. Ona görə də auditor 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»ın auditini aparan zaman bu hesabın tərkibində açılmış subhesablar, o cümlədən kreditə satılmış mallara görə hesablaşmalar, verilmiş borclar üzrə hesablaşmalar, maddi zərərlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar üzrə qalıqların inventarlaşmasını aparmalı, onları dəqiqləşdirilməli və bu borclar üzrə vəsaitlərin hərəkətini seçmə üsulu ilə yoxlayıb qiymətləndirməlidir. Auditor kreditə satılmış malların və kredit əməliyyatının reallığını təsdiq etmək üçün seçmə üsulu ilə kredit vermiş ticarət təşkilatları ilə müvafiq sənədlərin üzləşdirilməsi əməliyyatını da apara bilər. Təcrübədə bir çox hallarda müəssisə və təşkilatlar öz işçilərinə sosial köməklik məqsədi ilə faizsiz olaraq müddətli borc verir. Belə borclar adətən fərdi tikinti üçün və ya sosial məişət avadanlıqlarının alınması üçün verilir. Bu zaman həmin borclar müqavilə ilə rəsmiləşdirilməlidir. Bu sahədə borcların ödənilməsi üçün müəssisə xüsusi ödəmə qrafiki tərtib etməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisələrdə (təşkilatlarda) işçilərə sosial və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilmiş vəsaitlərin rəsmiləşdirilməsinə dair sənədləri ekspertizadan keçirib qiymətləndirməlidir. Maddi zərərlərin yaranma səbəbi müxtəlif ola bilər. Yeni, müəssisənin sərəncamında olan əmlakın oğurlanması, israfçılıq, maddi dəyərlərin saxlanması təbii itki normalarının gözlənilməməsi müəssisəyə dəyən maddi ziyanın mənbəyi hesab edilə bilər. Əgər yoxlama-ekspertiza zamanı bu cür hallar mövcudursa və onlar qanunun tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilmişdirsə, bu zaman auditor həmin ziyanların ödənilmə prosesinə öz münasibətini bildirməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda ilin sonuna mal-material qiymətlilərinin inventarlaşması nəticəsində maddi dəyərlilərin əskik gəlməsi aşkar edilə bilər. Ona görə də audit-yoxlama işləri aparılan zaman inventarlaşma nəticələrinə və bu nəticələrin realizasiya edilməsinə də qiymət verilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri də təsisçilərlə hesablaşmalardır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq mülkiyyətin müxtəlif formalarının fəaliyyətinə geniş yer verilməsi, müəssisələrin inkişaf etdirilməsində dövlət sərmayəsi ilə yanaşı, digər mənbələrdən də sərmayələrin cəlb edilməsinə lazımı imkanlar yaratmışdır. Bu sərmayələrin cəlb edilməsi yolları müxtəlifdir. Hazırda bu sərmayələrin cəlb olunmasında səhm buraxılışı mühüm rol oynayır. Bunun nəticəsində səhm kapitalı yaranır və gəlirlər onun əsasında bölüşdürülür. Bu növ hesablaşmalara, həmçinin kooperativ

üzvülmü, yoldaşlıq təsərrüfatçılığı, müştərek fəaliyyət göstərən müəssisələr də daxil edilə bilər. Bu tip müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən maliyyə vəsaitləri, onların digər formalarda maliyyə nəticələrinin (dividend, natural məhsul) bölüşdürülməsi və uçotu «Təsisçilərlə hesablaşmalar» adlı 75 sayılı balans hesabında aparılır. 75 sayılı balans hesabının tərkibində bir neçə subhesab açıla bilər. Bu subhesabların tərkibində nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmalar, gəlirlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar öncül yer tutur. Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman təsisçilərlə hesablaşmalar üzrə olan təsərrüfat əməliyyatları seçmə üsulu tətbiq edilməklə, vacib hesab olunan əməliyyatlar nəzərdən keçirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərində əgər 75 sayılı «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının debet və kredit əməliyyatları üzrə kənarlaşmalar meydana çıxarsa, bu zaman auditor cari dövrdə aparılan əməliyyatların inventarlaşmasını təşkil etməli və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin bölüşdürülməsinin qanuniliyini qiymətləndirməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin metodikasının son mərhələsi hesablaşmalara dair digər əməliyyatların uçotunun təşkili və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Belə ki, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müəssisədə uçot siyasətinin düzgün qurulması və bu siyasətin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli əsasnaməsinə uyğun qurulması qiymətləndirilməlidir. Auditor hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertizasını aparılan zaman sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti və müxtəlif debitorlarla (kreditorlarla) hesablaşmalara da audit qiyməti verməlidir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama nəticələri yekunlaşdırılan zaman təsisçilərlə, yaxud törəmə müəssisələrlə təsərrüfatdaxili əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların müxabirələşə biləcək digər balans hesabları ilə düzgün uçota alınması, bu hesablar üzrə uçotun təlimata uyğun düzgün təşkili səviyyəsinə auditor rəyinin olması vacibdir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditini aparılan zaman yoxlanılan müəssisə və təşkilatda uçotun hansı formasından istifadə edilməsi, onların yoxlanılan müəssisə üçün üstünlüyü, fərqli xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, müəssisələrdə (təşkilatlarda) uçotun tətbiqi formaları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının aydın-şəffaflığına əsaslı zəmin yaradır. Digər tərəfdən uçotun təşkili formaları müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının tərtibini bir qədər asanlaşdırır. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə uçotun tətbiqi formalarına da öz rəyini bildirməlidir.

19.5. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların audit yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə aparılan auditin son mərhələsi hesab edilir. Bu, əsas etibarilə yoxlama aparılan zaman əldə edilən nəticələr, yoxlamanın aşkar etdiyi qanun pozuntuları, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar və digər neqativ halların qiymətləndirilməsinin rəsmiləşdirilməsidir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının səmərəliliyi onun nəticələrinin məntiqi, ardıcıl, əsaslı, sənədli, auditorun sübutu şərh edilməklə qiymətləndirilməsi ilə ölçülür. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditinin yekunlaşdırılmasında bir sıra prinsipial məsələlərə cavab tapılmaqla aşağıdakı ardıcılıqla şərh vacibdir: ilk növbədə hesablaşmalara dair aşkar edilmiş mənimsemələr və ya digər səbəbdən müəssisəyə dəymiş ziyanlar, maddi materialların çatışmamazlığı, korlanması və sair bu kimi ciddi məsələlər şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Əgər bu kimi hallara tez-tez rast gəlinərsə, auditor həmin halları şərh etməklə onların törədilməsi səbəblərini müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktın tələbləri ilə əlaqələndirməklə bu sahədə təqsirkar şəxsi müəyyən etməlidir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin növbəti mərhələsi bu sahədə yol verilmiş uçot pozuntuları və onların nəticəsində baş vermiş halların şərhindən ibarətdir. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində bu tip əməliyyatlara mütəmadi yol verilməsini müşahidə edərsə, bu zaman həmin əməliyyatları məzmununa, mahiyyətinə, xarakterinə, təyinatına uyğun olaraq xüsusi reyestrdə qruplaşdırmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi müəssisədə uçot-hesabat işlərinin təşkili və onların aparılması formalarının vəziyyəti ola bilər. Belə ki, hər bir sahədə olduğu kimi, müəssisə və təşkilatların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hesablaşmalara dair digər əməliyyatların uçota alınması, hesabatın müvafiq bölmələrində yekun nəticələrinin əks etdirilməsi müəssisənin təşkil etdiyi özünəməxsus uçot siyasətindən də çox asılıdır. Məsələn, müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların analitik və sintetik uçotunun açıq şəkildə aparılmaması, debitorların hesabına kreditor qalıqların azaldılması və ya bağlanması ilə birtərəfli yekun qalığın çıxarılması bir çox hallarda pul vəsaitlərinin mənimlənilməsi, həmçinin təsərrüfatdaxili əməliyyatlarda baş vermiş cinayət tərkibli əməllərin ötr-basdır edilməsi ilə nəticələnir. Ona görə də auditor hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama nəticələrini yekunlaşdıran zaman bu kimi incəlikləri dəqiq şərh etməlidir.

XX FƏSİL. KREDİT VƏ SSUDA ƏMƏLİYYATLARININ AUDİTİ**20.1. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məqsəd və vəzifələri**

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, mülkiyyətin digər formalarının geniş inkişafı, rəqabət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən hər bir müəssisənin dinamik inkişafı maliyyə resurslarının səfərbər olunmasını və onlardan səmərəli istifadə edilməsini zəruriləşdirir. Belə ki, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalının təşkili üçün müəssisənin xüsusi və ya kənardan cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin, texnoloji qurğuların yeniləşdirilməsi (modernləşdirilməsi) istiqamətinə yönəldilməsi vacibdir. Digər tərəfdən, müəssisə və təşkilatların cari təsərrüfat fəaliyyətində qısamüddətli dövriyyə vəsaitləri çatışmadıqda və bu çatışmamazlığı müvəqqəti bağlamaq, istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək üçün kredit təşkilatından müvəqqəti maliyyə resurslarının cəlb olunması ehtiyacı meydana çıxır. Beləliklə, müəssisə və təşkilatlarda geniş təkrar istehsalın təmin edilməsi, yaxud müvəqqəti dövriyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması üzündən meydana gəlmiş maliyyə gərginliyinin aradan qaldırılması üçün kredit təşkilatlarından, yaxud xüsusi bankların imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. Daha doğrusu, müəssisənin maliyyə fəaliyyətində yaranmış müvəqqəti çətinliyin aradan qaldırılmasında kredit və ssudalardan istifadə edilə bilər. Kredit və ssudalar məqsəd və təyinatına görə uzun və qısamüddətli olmaqla yanaşı, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsi, əldə edilməsi, yenidən qurulması və yaxud müvəqqəti çatışmayan dövriyyə kapitalının tamamlanması üçün alınə bilər. Bank kreditlərinin (ssudalarının) verilməsi qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bank və ssuda əməliyyatları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları içərisində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də kredit və ssuda əməliyyatları audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektə olmalıdır. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditinin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Belə ki, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman alınmış kredit və ssudaların məqsədi, təyinatı, müddəti və ondan düzgün istifadə edilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Kredit və ssudanın əlverişli şəraitdə müddətinin optimallığı qiymətləndirilməlidir. Kredit və ssudaların götürülməsi zamanı bağlanmış müqavilələr, razılaşmalar və tərəflərin qəbul etdiyi öhdəliklər qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməsi ekspertizadan keçirilərək onlara auditor qiyməti verilməlidir. Bir qayda olaraq kreditlərin qaytarılması və ssuda əməliyyatlarında müvafiq faiz də-

rəcələrinin qəbul edilmiş normalara uyğun olması və kreditin (ssudanın) qaytarılma müddətinə əməl edilməsi auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də müəssisə və təşkilatların kredit təşkilatlarından götürdükləri kreditlərin bilavasitə təyinatına sərf edilməsi və onun nəticəsində əldə edilə bilən, yaxud ediləcək səmərənin qiymətləndirilməsidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, kredit və ssuda əməliyyatlarında bir sıra qanun pozuntularına yol verilməklə vəsaitlərin bu və ya digər formada mənimsənilməsinə şərait yaradılır. Təcrübədə bəzən yol verilmiş qanun pozuntuları nəticəsində mənimsənilmiş pul vəsaitləri uçot-hesabat işləri vasitəsi ilə ört-basdır edilir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman alınmış pul kreditlərinin və onların qaytarılmasının düzgün uçota alınmasını, kredit və ssudalara görə ödənilən faizlərə, penyalara və digər maliyyə sanksiyalarına düzgün mühasibat yazılışlarının verilməsini ekspertiza edib qiymətləndirməlidir.

Kredit və ssuda üzrə bank əməliyyatlarının yoxlama-ekspertiza işlərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də bank krediti və ssudaları üzrə əməliyyatların aparılması, qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, alınmış maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün istifadə edilməsi üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkilinin səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman alınmış kreditlər və ssudaların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində mühasibat nəzarətinin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də auditin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Belə ki, alınmış ssuda vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə edilməsi və ssudaların mərhələlərlə ödənişinin uçotunun düzgün aparılması bir çox hallarda ssuda əməliyyatları üzrə iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin qarşısını almış olur. Digər tərəfdən, müəssisənin (təşkilatın) aldığı ssudalar üzrə qaytarılan borcların mühasibat uçotunda düzgün qeydə alınması ilin sonuna təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin yekunlaşdırılmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən müəssisə və təşkilatların cari təsərrüfat ili yekunlaşan zaman ssuda və kreditlər üzrə faizlər qaytarıldıqdan sonra maliyyə nəticələri müəyyənləşdirilir. Deməli, alınmış ssuda və kreditlər üzrə borcların qaytarılması və faizlərin düzgün hesablanıb uçota alınması maliyyə nəticələrinə təsir edən amil kimi qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin uçot-hesabat işlərinin təşkili səviyyəsi, müəssisənin uçot siyasətinin düzgün qurulması da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektidir.

20.2. Kredit və ssuda əməliyyatlarının normativ hüquqi bazası

Kredit və ssuda əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qüvvədə olan mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Milli Məclisin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası Vergi Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının təlimat və məktubları, kredit təşkilatları olan ayrı-ayrı bankların və maliyyə qurumlarının normativ hüquqi sənədləri, yeni onların əsasnamə və nizamnamələri aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə bağlı olaraq müəssisə və təşkilatların ahəngdar fəaliyyətini təmin etmək, yeni texnologiyaların əldə edilməsi və digər məsələlər üçün Azərbaycan Respublikasında kredit resurslarının səfərbər olunması, onlardan səmərəli istifadə etmək üçün ssuda və kreditlərin tənzimlənməsinə dair kifayət qədər normativ qanunverici hüquqi baza formalaşmışdır. Bu normativ hüquqi bazanı məzmununa, məqsədinə görə 4 qrupa bölmək olar:

- ssuda və kreditlərin verilmə şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudaların faizlərinin hesablanması və tətbiqini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudaların uqotunun təşkilini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudalar üzrə vəsaitlərin qaytarılmasını tənzimləyən normativ hüquqi aktlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit və ssuda əməliyyatları hər şeydən öncə «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 21 oktyabr 1994-cü il tarixində qəbul edilmiş qanun, bu qanuna 27 noyabr 2001-ci il və 30 aprel 2002-ci il tarixli əlavələr, dəyişikliklər, «Kredit ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 2000-ci il tarixli Qanunu, bu Qanuna 23 noyabr 2001-ci il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklərlə tənzimlənir. Müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti yaranmış maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün və ya perspektiv inkişaf üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsində müvafiq kredit şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müxtəlif dövrlərdə hazırladığı və hazırda qüvvədə olan aşağıdakı qaydaları ilə tənzimlənir:

- «Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması haqqında» 10 dekabr 2003-cü il tarixində təsdiq olunmuş qaydalar;
- «Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında» 22 iyul 2000-ci il tarixində təsdiq olunmuş qaydalar;
- «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında» 17 iyun 2003-cü il tarixli qaydalar;
- «Banklarda kreditlərin verilməsinin daxili prosedurları və uçotu haqqında» 3 aprel 2001-ci il tarixli qaydalar;
- «Banklara aidiyyəti olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması haqqında» 29 dekabr 2001-ci il tarixli qərarla təsdiq edilmiş qaydalar.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara bu və ya digər formada kreditlərin verilməsi üzrə müvafiq faizlərin tətbiqinin tənzimlənməsi üçün də bir sıra normativ sənədlər, o cümlədən müxtəlif qaydalar işləyib hazırlamışdır. Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- «Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında» 19 sentyabr 2002-ci il tarixi qaydalar;
- Azərbaycan Respublikasının bank sisteminə hesablama metodu ilə uçot qaydaları.

Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən alınmış ssudalar və onların ödənilməsi prosesinin uçota alınmasının nizamlanması üçün Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən bir sıra qaydalar hazırlanıb və təsdiq edilir. O cümlədən:

- 3 aprel 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının bank sisteminə əmanətlərin (depozitlərin) uçot qaydaları»;
- 18 sentyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarının maliyyə hesabatlarında assosiasiya olunmuş müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu qaydaları»;
- 29 dekabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının birləşməsinin uçotu qaydaları»;
- 18 dekabr 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında əsas vəsaitlərin uçotu qaydaları»;
- 18 sentyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarının icmal-maliyyə hesabatlarının tərtib və təqdim edilməsi və törəmə müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu qaydaları» və s.

Müəssisə və təşkilatların aldığı kreditin (ssudanın) geri qaytarılması da, bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən əməliyyatlardan biri he-

sab edilir. Bir sıra hallarda alınmış ssuda və kreditlərin geri qaytarılmasında ziddiyyətli proseslər özünü göstərir. Hətta bəzi hallarda bu məsələlər məhkəmə araşdırmalarına qədər davam edir. Alınmış ssuda və kreditlərin qaytarılmasında yaranmış ziddiyyətli halların tərəflər arasında yerində həllinin mümkünlüyü Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının hazırladığı bir sıra qaydalarla gerçəkləşə bilər. Bu qaydalara daxildir:

- «Bankların əsas vəsaitlərlə (əmlakla) apardıqları əməliyyatların tənzimlənməsi haqqında» 16 avqust 2002-ci il tarixli qaydalar;

- «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında» 17 iyun 2003-cü il tarixli qaydalar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktlarla yanaşı müəssisə və təşkilatların bu və ya digər məqsədlər üçün aldıqları kreditlər və ssudalar üzrə əməliyyatlar həmin müəssisələrin işləyib hazırladıqları uçot siyasəti ilə, həmçinin əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat müxabirələşmələrinin aparılması isə «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının müvafiq bölmələrinin tələbləri ilə tənzimlənir.

20.3. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məlumat mənbələri

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin aparılmasının səmərəli təşkili, nəticəli olması üçün etibarlı, dəqiq və obyektiv informasiyaların olması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə auditin məlumat mənbələri müxtəlif olsa da, onları məzmununa görə iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Kredit və ssuda əməliyyatlarını tənzimləyən qanunverici normativ hüquqi aktlar. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar alınmış ssudaların, kreditlərin rəsmiləşdirilməsini və digər əməliyyatların qanunauyğun olması haqqında məlumat yaradır.

2. Alınmış ssuda və kreditlərin təyinatı üzrə və məqsədyönlü istifadə edilməsi, onların qaytarılması, alınan ssuda üzrə faizlərin, hesablanmış penyaların uçot-hesabatına dair mühasibat uçotunun məlumatları.

Qeyd etdiyimiz mənbələrlə yanaşı olaraq, alınmış kredit və ssudalar haqqında əlavə məlumatları digər mənbələrdən də əldə etmək olar. Daha doğrusu, müəssisə və təşkilatların bu və ya digər məqsədlər üçün aldıqları qısa və uzunmüddətli ssudalar (kreditlər) haqqında ilkin, etibarlı informasiyaları kredit verən bankla kredit (ssuda) alan müəssisə arasında bağlan-

miş baş kredit müqaviləsindən əldə etmək mümkündür. Bu kredit müqaviləsində tərəflərin qəbul etdiyi öhdəliklər haqqında dəqiq məlumatlar, həmçinin alınmış kreditin və ssudaların məqsədi, istiqaməti haqqında dolğun informasiyalar öz əksini tapır. Tərəflərin öhdəlikləri alınmış kreditin (ssudanın) qaytarılması müddəti, kreditin (ssudanın) alınması şərtləri kredit üçün tətbiq olunan faizlər haqqında daha müfəssəl məlumatları da baş kredit müqaviləsindən əldə etmək mümkündür. Ona görə də auditor müəssisələrdə (təşkilatlarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman kreditin (ssudanın) alınması üçün bağlanmış baş kredit müqaviləsini dərinlən öyrənməlidir. Çünki, müəssisələrin aldığı kreditlər üzrə əməliyyatların növbəti prosedur mərhələləri bu müqavilənin şərtlərinə uyğun qurulur. Auditor kredit müqaviləsini təhlil edən zaman bir sıra prinsipial məsələlərə, o cümlədən kredit, yaxud ssudanın əlverişli olması, kreditin verilməsində qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi, alınmış kreditlərin müvafiq faizlərinin münasib olması, onların qaytarılma vaxtının normativlərə uyğun olması və sair bu kimi məsələlərə diqqət yetirməlidir. Bunun üçün auditor kredit və ssudaların alınmasına dair bağlanmış baş müqavilənin müvafiq bölmələrini Azərbaycan Respublikasında kredit və ssudaların verilməsinə dair qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələbləri ilə üzləşdirməlidir. Daha doğrusu, kredit və ssudaların verilməsi zamanı tərtib olunmuş baş kredit müqaviləsinin Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin kreditlərin verilməsi, rəsmiləşdirilməsi, qaytarılması, kreditlərdə tətbiq olunan faiz dərəcələri və digər məsələlərə dair müxtəlif dövrlərdə təsdiq etdiyi qərarlara uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Məlumat üçün mənbələr isə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının bu sahədə qüvvədə olan qaydaları ola bilər. Müəssisələrin aldığı kreditlərin (ssudaların) sərf edilməsi, bu vəsaitlərin müəyyən zaman daxilində hərəkəti, alınmış kreditlərin faktiki olaraq qaytarılmasına dair məlumatları mühasibat uçotunun müvafiq analitik və sintetik uçotunun məlumatlarından əldə etmək olar. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimatın 9-cu bölməsinin tələblərinə əsasən müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində qısamüddətli maliyyə çətinlikləri üçün alınmış kredit və ssudalar 90 saylı «Qısamüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabında uçota alınır. Həmin təlimata uyğun olaraq uzunmüddətli kapital qoyuluşları, istehsalın yenidən təşkili (modernləşdirilməsi) üçün ölkə banklarından, yaxud xarici kredit təşkilatlarından alınmış ssudalar (kreditlər) 92 saylı «Uzunmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabının debet və kredit məlumatları ola bilər. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatların aldığı kredit və ssudalar haqqında yekun məlumatlar müəs-

sisənin 1 sayılı hesabat forması olan balansda əks etdirilir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apardığı müəssisənin kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun məlumatlarını əldə etmək üçün 1 sayılı hesabat forması olan balansın passivinin 2-ci bölməsinin 500-600-cü sətirlərinə istinad edə bilər.

20.4. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin prosedur qaydaları, tətbiq olunan üsul və metodlar başa düşülür. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditində başqa sahələrdə olduğu kimi bir sıra spesifik məsələlərlə yanaşı əsas etibarilə aşağıdakı 4 prinsipial məsələ əhatə olunmalıdır:

- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə normativ hüquqi bazaya dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- kredit və ssuda üzrə faktiki əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası;
- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin ekspertizası;
- kredit və sair əməliyyatlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Müəssisə və təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri kredit üzrə ilkin və əsas sənəd olan baş kredit müqaviləsinin ekspertizasından başlanmalıdır. Çünki, baş kredit müqaviləsi kredit və ssuda əməliyyatlarının əsas sənədi olmaqla yanaşı həmin müqavilədə bu əməliyyatların keçirilməsi üçün bütün şərtlər öz əksini tapır. Eyni zamanda baş kredit müqaviləsi kredit və ssudaların alınmasında qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların prinsiplərini əks etdirir. Auditor baş kredit müqaviləsini ekspertizadan keçirən zaman kredit alanla kredit verən təşkilat arasında bağlanmış müqavilələrin şərtlərinin qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Bundan sonra ssuda və kredit üzrə cari təsərrüfat ilində həyata keçirilmiş faktiki maliyyə əməliyyatlarını ekspertizadan keçirməlidir. Əsas məsələlərdən biri də alınmış kredit və ssudalar üzrə bankda xüsusi hesabların açılmasıdır. Auditor alınmış kredit və ssudaları bank çıxarışı ilə üzləşdirməli və onun reallığına əmin olmalıdır. Aparılan üzləşdirmə pul vəsaitlərinə dair əməliyyatlar olduğu üçün başdan-başa yoxlama üsulu tətbiq edilməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman nağdsız əməliyyatlarla yanaşı, nağd ödənişlər

üzrə əməliyyatlar aparılmışdırsa, kassanın (xəzinənin) ilkin sənədləri ilə kassa mədaxil-məxaric orderləri üzləşdirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsi alınmış kredit və ssudalar üzrə faiz və cərimələrin hesablanması və onlara düzgün mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsidir. Bir çox hallarda ssudalar üzrə hesablanmış cərimələr qeyri-qanuni olaraq ümumi məsrəflərə daxil edilir. Bu da öz növbəsində mənfəətin kütləsini azaldır və son nəticədə ciddi maliyyə pozuntularına səbəb olur. Ona görə də kredit və ssudalar üzrə faizlərə tərtib olunan mühasibat yazılışları araşdırılıb onlara audit qiyməti verilməlidir. Kredit və ssuda üzrə faktiki əməliyyatlar audit yoxlanmasına cəlb edilən zaman alınmış kredit və ssudaların təyinatı üzrə istifadə edilməsi də auditin tədqiqat obyektı olmalıdır. Belə ki, bir çox hallarda alınmış ssudalar müəssisənin rəhbərliyinin sosial məişət məsələlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilir. Ona görə də auditor alınmış ssuda və kreditlərin təyinatını müəyyənləşdirmək üçün baş kredit müqaviləsində kreditin və ssudanın alınması məqsədini, təyinatını və texniki əsaslandırmaı ekspertizadan keçirməli, qiymətləndirməlidir. Bir çox hallarda kredit və ssuda layihələri hazırlanan zaman orada nəzərdə tutulan texnoloji avadanlıqlarla yanaşı sair inventarların alınması da planlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, bu inventarlar formal olaraq kredit və ssuda layihəsində nəzərdə tutulsa da, təsərrüfatın xüsusi maliyyə vəsaiti hesabına alınsa da, onun kredit və ya ssuda hesabına alınması kimi rəsmiləşdirilir. Son nəticədə kredit və ssuda əməliyyatı üzrə alınmış vəsaitin həmin avadanlıqlar üçün nəzərdə tutulmuş məbləğin həcmi qədər olan hissəsi tərəflər arasında müxtəlif yollarla bölüşdürülərək mənimsənilir. Ona görə də auditor kredit və ssuda layihələrinin tərkibində hansı xərclərin planlaşdırılması və bu xərclərin faktiki yerinə yetirilməsinə diqqət yetirməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatlar yoxlanılan zaman maliyyə əməliyyatlarında vergi və vergi öhdəlikləri ilə bağlı olan əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi də qiymətləndirilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman alınmış maliyyə vəsaitlərinin geriyyə qaytarılması prosesində tərəflərin əldə etdiyi razılaşmalar üzrə qrafikə əməl olunması, bu istiqamət üzrə maliyyə vəsaitlərinin düzgün səfərbər olunmaması, öhdəlik üzrə qrafikin pozulması nəticəsində ödənilən cərimələr, penyalar və sair bu kimi məsələlər də audit tədqiqatında olmalıdır.

Kredit və ssudalar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi aparılmış faktiki əməliyyatların mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi və ümumilikdə uçot-hesabat işlərinin təş-

kili vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Ssuda və kreditlərin analitik və sintetik uçotu müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına əsasən qısamüddətli ssuda və kreditlər 90 saylı «Qısamüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabında, uzunmüddətli kredit və ssudalar isə 92 saylı «Uzunmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabında uçota alınır. Bu hesablar balansə münasibətinə görə passiv hesab olduğu üçün onun yalnız kredit qalığı ola bilər, yeni alınmış kreditlər və ssudalar həmin hesabların kreditində əks etdirilir. Alınmış vəsaitlərin mərhələlərlə qaytarılması isə 90-92 saylı hesabların debetində əks etdirilməlidir. Alınmış kreditlər üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilən zaman alınmış kreditlərin (ssudaların) yuxarıda qeyd etdiyimiz sintetik hesablarda və onların ayrı-ayrı növləri üzrə analitik hesablarda düzgün əks etdirilməsi yoxlanılmalıdır. Ssudalar üzrə hesablanmış faizlərin müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin azaldılmasına dair düzgün mühasibat yazılışlarına da audit qiyməti verilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditi zamanı 93 saylı «İşçilər üçün bank kreditləri» hesabı da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektı olmalıdır. Belə ki, bir çox hallarda müəssisə və təşkilatların işçi heyətinin sosial məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üçün uzun və qısamüddətli kreditlər götürülür. Bu kreditlər adətən fərdi mənzil tikintisi, bağ evlərinin tikintisi, müxtəlif növ məişət əşyalarının ticarət obyektlərindən nağd qaydada kredit yolu ilə alınması və sair üçün istifadə olunur. Belə əməliyyatlar mühasibat uçotunun hesablar planında 93 saylı «İşçilərin bank kreditləri» adlı hesabda uçota alınır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, pul vəsaitlərinin mənimlənməsi kanallarından biri də məhz müəssisələrin işçi heyətinin sosial məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilən kreditlərdir. Ona görə kredit-ssudalar üzrə əməliyyatların auditi aparılan zaman işçi heyətinə verilmiş ssuda-kreditlər nəzarət və tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Bir sıra spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, müəssisələrin işçi heyətinə verilən kreditlərin auditinin metodikası müəssisə və təşkilatlara verilən ssuda-kreditlərin yoxlama metodikası ilə eynidir. Belə ki, burada da verilən kreditlərin məqsədi, onun təyinatı, kredit müqavilələrində şərtlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi, kreditlərin qaytarılması və tətbiq olunan faizlərin düzgün hesablanması, kredit-ssuda əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun düzgün qurulması nəzərdən keçirilib qiymətləndirilməlidir. Burada fərqli xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslərin ikinci təşkilatdan aldığı kredit-ssudalar üzrə əməliyyatları da onun işlədiyi müəssisə, təşkilat aparır və onlara nəzarət edir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman müəssisə və təşkilatın, onun işçi heyətinin aldığı kredit və ssudalara görə yerinə yetirdiyi nəzarət funksiyası da qiymətləndirilməlidir.

20.5. Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin son mərhələsidir. Buna yoxlama dövründə müəyyənləşdirilmiş çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, uçotdankənar əməliyyatlar, mühasibatda, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanların şərhı kimi də baxmaq olar. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı əldə edilmiş yekun nəticələrin audit qiymətləndirilməsi ilə yanaşı bir çox hallarda şərhə də ehtiyac vardır. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması qəbul olunmuş metodika əsasında aparılır. Bir qayda olaraq digər sahələrdə olduğu kimi, burada da ilk növbədə kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları nəticəsində tərəflərə dəymiş maddi ziyanlar, onların həcmi və bu sahədə maddi-məsul şəxslərin həmin məsələdə iştirak səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Ona görə də auditor ilk növbədə kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə müəssisələrdə ciddi qanun pozuntusunun xarakterini, məzmununu hansı qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd olmasını qiymətləndirməklə yanaşı, vurulmuş maddi ziyanların həcmi də dəqiqləşdirməlidir. Əgər lazım gələrsə bu maddi ziyanın təsdiqi üçün əlaqədar təşkilatlardan, yəni kredit verən qurumlardan, banklardan arayış və digər sənədlər əldə edilə bilər. Auditor, həmçinin dəymiş maddi ziyan üzrə lazım bildiyi maddi-məsul şəxslərdən arayış üçün izahatlar və mühasibat arayışları almalıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təcrübəsi göstərir ki, kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə iri həcmli mənimləmə hallarına yol verilməsi bu çoxşaxəli tərəflər arasında sövdələşmələr nəticəsində baş tutur. Bu kimi halların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin bilavasitə tematik qaydada ayrıca arayış formasında rəsmiləşdirilməsi məqsəduyğundur. Audit kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri nəticələrini yekunlaşdıran zaman digər məsələlərə də diqqət yetirməlidir. Müqavilələrin bağlanması, kreditin alınması, faizlərin hesablanması üzrə əməliyyatlarda böyük əhəmiyyət kəsb etməyən nöqsanlar nəticəsində müəssisəyə (təşkilatlara) maddi ziyan dəymişdirsə, bu zaman auditor həmin nöqsanları növləri, təyinatı və istiqaməti üzrə qruplaşdırılmalıdır. Yoxlama nəticəsində aşkar edilmiş xırda nöqsanlara ayrıca reyestr tərtib edilməli və bu barədə yekun

arayışında xüsusi qeydlər aparılmalıdır. Auditor bağlanmış baş kredit müqaviləsində ssudaların alınması üçün şərtlərdə məqsədli kənarlaşmalara, təhriflərə və ziddiyyətlərə təsadüf edərsə bu zaman mütəxəssis rəyindən (ekspert mütəxəssislərdən) istifadə edə bilər. Bir qayda olaraq ekspert səlahiyyətinə malik olan hüquqşünaslar, bank işçiləri baş kredit müqavilələrdə yol verilmiş təhriflər, ziddiyyətlər və kənarlaşmalar üzrə məqsədli nəticələrin həcmi müəyyənləşdirməklə tərəflərin məsuliyyətini dəqiqləşdirirlər. Auditor kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında mütəxəssis rəyini rəsmi sənəd kimi qəbul edə bilər. Kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman yoxlama dövrünün sonuna kredit (ssuda) borcları üzrə qalıqların reallığının təsdiqi üçün müvafiq maliyyə qurumlarından və yaxud banklardan xüsusi arayış əldə etmək vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə qalıqların təsdiqi üçün digər formadan da istifadə etmək mümkündür. Belə ki, kredit və ssuda əməliyyatlarının müəyyən dövrə qalıqlarını təsdiq etmək üçün bir çox hallarda üzləşdirmə aktlarından da istifadə edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman kredit və ssuda əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi yekun arayışda öz əksini tapmalıdır. Daha doğrusu, müəssisənin tətbiq etdiyi uçot siyasəti, kredit və ssudalar üzrə alınmış, istifadə olunan maliyyə vəsaitlərinin düzgün uçota alınması, onların uçota alınmasında hansı uçot formasının tətbiqi yekun arayışda əks etdirilməlidir. Kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun nəticələri rəsmiləşdirilən zaman bu sahədə təsərrüfat-daxili nəzarətin təşkili səviyyəsi və onun nəticələri haqqında xüsusi qeydlərin aparılması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatlarının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində müəssisə və təşkilatların işçi heyətinin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilmiş kreditlər haqqında da yekun rəyinin şərh verilməlidir. Belə ki, təcrübə göstərir ki, ssuda və kredit əməliyyatlarında, xüsusilə kiçik həcmli vəsaitlərin mənimsənilməsi müəssisə və təşkilatların işçi heyətinə verilən kreditlər vasitəsilə edilir. Daha doğrusu, işçilərin kredit vasitəsilə əldə etdiyi məişət əşyaları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının içərisində olduqca xırda və diqqəti bir o qədər cəlb etməyən əməliyyatlar olduğu üçün, bu cür kredit borcları əmək haqqından müvafiq tutulmalar aparılmadan müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına ödənilir. Nəticədə isə kreditlə alınmış əşyanın dəyəri tərəflər arasında bölüşdürülüb mənimsənilir. Əgər yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə kredit və ssuda hesabına işçi heyətinin məişət əşyaları alması kütləvi xarakter daşıyarsa, bu zaman auditor həmin əməliyyatları seçmə üsulu ilə yoxlamalı və yoxlamanın nəticəsi haqqında konkret olaraq arayışda xüsusi qeydlər aparmalıdır.

XXI FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN AUDİTİ

21.1. Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məqsəd və vəzifələri

Müəssisə və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin böyük bir hissəsi xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid mülkiyyətin bütün formalarına geniş çeşidli fəaliyyət imkanları verməklə bərabər, onları müstəqil olaraq müəssisə səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasına şərait yaradır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra istər dövlət sektoru, istərsə də özəl sektor səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələr geniş vüsət almışdır. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra müstəqil olaraq öz xarici iqtisadi siyasətini qurmuş və böyük nəticələr əldə etmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin formaları müxtəlifdir. Bura daxildir: xarici ticarət əlaqələri, ölkəmizin xaricdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələri, xarici ölkələrin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, konsersiumlar, lizinq fəaliyyəti, yeraltı, yerüstü sərvətlərin birgə işlənməsinə dair istehsal korporasiyaları, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və onların tətbiqinə dair beynəlxalq patentləşmə, sərhədyanı bölgələrdə azad ticarət zonalarının açılması, beynəlxalq yük daşımaları, digər nəqliyyat və rabitə əlaqələri, xarici turizm fəaliyyəti, beynəlxalq valyuta əməliyyatları, birjalar, beynəlxalq satış yarmarkaları və s. Bir qayda olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz xarici iqtisadi fəaliyyət növləri ilə dövlət və müəssisə səviyyəsində məşğul olmaq mümkündür. Lakin dövlət xarici iqtisadi əlaqələrlə məşğul olmaqla yanaşı, bilavasitə həmin məsələlərin müəssisə səviyyəsində də məşğul olunmasını tənzimləyir. Təbii ki, bu tənzimlənmə beynəlxalq konvensiyalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları ilə həyata keçirilir. Belə ki, dövlət bütün hallarda xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində əsas etibarını ilə milli maraqlardan və dövlətçilik prinsipindən çıxış edərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi suverenliyini qorumaq üçün müvafiq strategiyaya malik olmalıdır. Dövlət xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün maliyyə, kredit, valyuta, gömrük xidməti və digər nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi qaydalarını işləyib hazırlayır. Dövlət, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət nəticəsində ictimaiyyətə və ətraf mühitə təhlükəli malların istehsalı və gətirilməsinin qarşısının alınmasını təmin edir. İdxal və ixrac, onların sənədləşdirilməsi qaydaları dövlət standartları əsasında aparılmalıdır. Ayrı-ayrı xüsusi növ məhsulların gətirilməsi, texnoloji avadanlıqların əldə edilməsi, elmi-texniki nailiyyətlərdən faydalanmaq üçün beynəlxalq əhəmiyyətli la-

yihiələrin işlənməsi və hazırlanmasını stimullaşdırır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsində dövlətin əsas öhdəliklərindən biri də bütövlükdə idxal və ixracı balanslaşdırmaq, ixracın tərkibində hazır məhsulların xüsusi çəkisini artırmaqdır. Dövlət və onun ali icarəedici orqanları müəssisələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətə münbit şərait yaratmaq üçün digər vacib prinsipləri də işləyib tətbiq edə bilər.

Dövlət orqanları xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə dair normativ hüquqi sənədlər işləyib hazırlamaqla bərabər onların icrası üzrə də nəzarət mexanizmlərini müxtəlif icra orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rolu böyükdür. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi əsas etibarlı ilə ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətini icra edir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, həmçinin ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının konsepsiyasını işləyib hazırlayır və onun icrasını təmin edir. İnvestisiya qoyuluşları və onların ölkəyə gətirilməsi iqtisadi inkişafın vacib şərtlərindən biridir. Xarici investisiyaların ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrinə cəlb edilməsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı layihələr üzrə aparılır. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, həmçinin dövlətlərarası iqtisadi müqavilələrin hazırlanmasında əsas rol oynayır. Nazirlik xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan lisenziyalasma əməliyyatlarını təmin etməklə bərabər, ölkədən ixrac edilən strateji məhsulların kvotasını müəyyən edir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi valyuta-kredit siyasətini işləyib hazırlamaqla, mərkəzləşdirilmiş resurs bazası yaradır, xarici kredit resurslarının yerli təsərrüfat strukturlarına cəlb olunmasını təmin edir, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə müvafiq taarif rüsumlarının dərəcələrini müəyyənləşdirir.

Mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində ölkəyə idxal edilən və ölkədən ixrac olunan bütün mallara nəzarət Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən aparılır. Dövlət Gömrük Komitəsi ixrac və idxal əməliyyatları üzərində nəzarət etməklə ölkənin iqtisadi maraqlarını qoruyur, onun iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, idxal-ixrac əməliyyatlarının qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq aparılmasında məsuliyyət daşıyır. Dövlət Gömrük Komitəsi, həmçinin idxal-ixrac əməliyyatlarının müvafiq taariflərə uyğun olaraq gömrük rüsumları tətbiq edir, onların dövlət büdcəsinə daxil olmasını təmin edir.

Xarici ticarət əlaqələrinin koordinasiya edilməsi, dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin qurulmasına dair müvafiq konsepsiyanın işləyib hazırlanması və icrası Azərbaycan Respublikası Ticarət Palatası tərəfindən hə-

yata keçirilir. Ticarət Palatası, həmçinin ixracat üzərində dövlət nəzarət mexanizmini icra edir. Dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədilə daxili bazarlara standartla uyğun olmayan xarici məhsulların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər planı hazırlayır və xarici ölkələrlə valyuta-kredit münasibətlərini tənzimləyir. Ticarət Palatası dünya bazarlarındakı vəziyyəti proqnozlaşdırır, xarici ticarət üzrə yaranmış dövlətlər-arası borcları tənzimləyir. Ticarət Palatası, həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə istehsal olunmuş malların ixrac-idxalı ilə bağlı dövlət səviyyəsində beynəlxalq müqavilələrin bağlanması və icrasına vasitəçilik edir.

Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə dövlət siyasətinin böyük bir hissəsi yerli müəssisə və təşkilatlar tərəfindən icra edilir. Müəssisə və təşkilatlar spesifik fəaliyyətlərindən asılı olaraq hər bir ölkənin qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlarına əsasən öz xarici iqtisadi əlaqələrini qura bilər. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların müstəqilliyinin genişlənməsi xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasına böyük zəmin yaratmışdır. İndi hər bir müəssisə xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasını müstəqil olaraq planlaşdırır, onun icrasına nəzarət edir və yekun göstəricilərini təhlil edib qiymətləndirir. Hər bir müəssisə (təşkilat) müstəqil olaraq xarici valyuta əməliyyatlarını apara bilər və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatların sərbəst ödəniş formasını seçə bilər. Hazırkı şəraitdə müəssisə və təşkilatlar müstəqil olaraq beynəlxalq nəqliyyat münasibətlərini qurur. Müəssisə və təşkilatlar xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olaraq uçot-hesabat işlərini də müstəqil olaraq qurur və reklam fəaliyyəti ilə məşğul olur. Təsərrüfatçılığın indiki vəziyyətində beynəlxalq bazarda idxal-ixrac əməliyyatları üzrə mövcud vəziyyətin öyrənilməsi üçün müəssisələr marketinq tədqiqatı apara bilərlər. Marketinq tədqiqatı xarici bazarlarda tələb-təklifi, qiymət amilini öyrənməlidir. Bunun əsasında rəhbərliyə müvafiq təkliflər hazırlanır. Bütün bunlar onu sübut edir ki, xarici iqtisadi əlaqələr təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində böyük bir sahəni əhatə edir. Ona görə də xarici iqtisadi əlaqələr üzrə aparılan əməliyyatlar audit yoxlama-ekspertiza işinin tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Audit tədqiqatının qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələr müəssisələrdə (təşkilatlarda) xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulmasını və icrasını qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Audit yoxlama-ekspertizası, həmçinin müəssisələrdə (təşkilatlarda) xarici iqtisadi əlaqələr üzrə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını öyrənməli, təhlil etməli və qiymətləndirməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin planlaşdırılması və faktiki əməliyyatlar üzrə maliyyə-kredit mexanizmlərinin düzgün tətbiq

edilməsi vacib şərtlərdən biridir. Audit yoxlama-ekspertizasında müəssisə və təşkilatların apardığı xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə ödənişlərin düzgün aparılması, valyuta kursları arasında məzənnənin düzgün təyin edilməsi öyrənilib qiymətləndirilməlidir. Xarici iqtisadi əlaqələrdə idxal-ixrac üzrə taarif rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsinin qiymətləndirilməsi də audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektı olmalıdır. Auditor xarici iqtisadi fəaliyyəti yoxlayarkən müəssisə və təşkilatların iqtisadi əlaqələrin qurulmasında istifadə etdikləri formaların səmərəliliyini qiymətləndirməlidir. Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə təsərrüfat əməliyyatlarında sənədləşmələrin düzgün və vaxtında aparılması bu əməliyyatların səmərəli təşkilinə təsir edən amillərdən biri hesab edilir. Auditor yoxlama dövründə xarici iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatların düzgün, beynəlxalq standartlara uyğun sənədləşdirilməsini araşdırmalı və qiymətləndirməlidir. Uçot-hesabat sənədləri bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatının şəffaflığını təmin edən əsas meyarlardan biridir. Xarici iqtisadi əməliyyatların «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» əsasnaməyə uyğun qurulması və həmin əməliyyatların müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun təşkili qiymətləndirilməlidir.

21.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazası

Xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazası dedikdə, istər dövlət səviyyəsində bağlanmış dövlətlərarası müqavilələrin, istərsə də müəssisə və təşkilatların müstəqil şəkildə xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasını tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları başa düşülür. Qeyd etdiyimiz kimi xarici iqtisadi əlaqələr təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmaqla geniş bir sahəni əhatə edir. Ona görə də bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün böyük sayda qanunverici normativ hüquqi aktların olması vacibdir. Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı kifayət qədər qanunverici və normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Bu sahədə respublikamızda hazırda mövcud olan qanunverici və normativ hüquqi aktları məzmununa, istiqamətinə, təyinatına görə bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən əsas qanunverici və normativ hüquqi aktlar. Bu aktlara «Azərbaycan Respublikası ərazisində dövriyyəsi qadağan edilmiş, məhdudlaşdırılmış və nəzarət edilən narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində idxalına, ixracına, tranzit nəql edilməsinə və istehsalına lisenziya (xüsusi razılıq) tələb olunan

prekursorların siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanunu, «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 mart 1993-cü il tarixli 342 sayılı Sərəncamı, «Alkoqollu içkilər, etil (yeyinti) spirti və tütün məmulatı istehsalının idxalının və satışının tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 fevral 1999-cu il tarixli Fərmanı, «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 sayılı Fərmanı, bu Fərmana müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 mart 2005-ci il tarixli 213 sayılı Fərmanı, «Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2001-ci il tarixli 10 sayılı qərarı və ona edilən dəyişikliklər aiddir. Bu normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac üzrə aparılan əməliyyatların tənzimlənməsinin əsas bazasını yaradır.

Ayrı-ayrı malların idxal və ixrac əməliyyatları üzrə müvafiq gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi və yaxud gömrük rüsumlarından qismən və ya tamamilə azad edilməsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin taarif şurası tərəfindən hazırlanıb təsdiq edilmiş taariflər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu normativ hüquqi sənədlərə aiddir: «Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 iyun 1997-ci il tarixli qərarı, «Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti idxal-ixrac edilən malların gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsindən tamamilə və ya qismən azad edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 iyun 1998-ci il tarixli qərarı, «Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2001-ci il tarixli qərarı, «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli qərarı (müvafiq dövrlərdə aparılmış dəyişikliklərlə birlikdə) və bu qərarla təsdiq edilmiş idxal-ixrac rüsumlarının taarif dərəcələri.

Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları zamanı tətbiq edilən gömrük rüsumlarının icrasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi də bir neçə normativ sənədlər işləyib hazırlamışdır. Bu sənədlərə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

«Azərbaycan Respublikası ərazisinə idxal olunan aksizli mallar və aksiz tətbiq edilən minik avtomobillərinə aksiz vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları haqqında» 25 dekabr 1997-ci il tarixli təlimat, «Müvəqqəti idxal (ixrac) gömrük rejimi haqqında» 29 sentyabr 2000-ci il tarixli əsasnamə.

Xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşdırılması, fəaliyyətin növlərinin lisenziyalasdırılması haqqında bir neçə normativ sənədlər də mövcuddur. Bura respublikamızın ərazisində alkoqollu içkilərin, etil (yeyinti) spirtinin və bütün məmulatlarının idxalında dövlət tənzimlənməsi mexanizminin icrasını müəyyən edən «Azərbaycan Respublikası ərazisinə alkoqollu içkilərin, etil (yeyinti) spirtinin və bütün məmulatının idxalı üçün lisenziya verilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Ticarət Nazirliyinin 1 aprel 1999-cu il tarixli təlimatını aid etmək olar. Qeyd olunanlarla yanaşı, respublikamızın ərazisində kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən ot və ot məhsullarının gömrük nəzarətinin tətbiqi «Baytarlıq təbabəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun bəzi müddəalarına əsasən Azərbaycan Respublikasında «Baytarlıq nəzarətində olan yüklərin icrası və idxalının tərtibatı haqqında» 12 may 1998-ci il tarixli qaydalara uyğun olaraq aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın ərazisində xarici iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı xüsusi spesifik sahələri digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənilir, həmçinin fəaliyyətinə bütövlükdə yaxud qismən məhdudiyyət qoyulan hallar isə digər normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır.

21.3. Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məlumat mənbələri

Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məlumat mənbələri müxtəlifdir. Bu mənbələrin zəngin və çoxşaxəli, etibarlı olması üçün yalnız müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı olan mənbələrlə, o cümlədən uçot-hesabat sənədlərində qeydə alınan sintetik göstəricilərlə məhdudlaşmaq olmaz. Çünki, xarici iqtisadi fəaliyyət bilavasitə ölkə xaricindən kənarda baş verən təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlıdır. Ona görə də təsərrüfat əməliyyatlarının böyük bir hissəsi xarici ölkələrdə, dünya bazarlarında, birjalarda aparılan təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı məlumatlarla tamamlanmalıdır. Xarici məlumatlara bir neçə istiqamətdən yanaşmaq lazımdır. Bu mənbələrə əsas etibar ilə maliyyə-valyuta əməliyyatlarına dair beynəlxalq maliyyə qurumlarının məlumatları, yük daşımaları ilə bağlı olan məlumatlar, beynəlxalq nəqliyyat şirkətlərinə dair əməliyyatların məlumat-

larını aid etmək olar. Digər məlumatlar - qiymət, taarif, tərəfdaşlar haqqında anket məlumatlarını, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi, yeni texnologiyalar və sair bu kimi məlumatların axtarılıb tapılması, öyrənilməsi və müvafiq təkliflərin hazırlanması üçün marketing tədqiqatları xidmətindən istifadə etmək lazımdır. Bir qayda olaraq xarici ölkələrdə bazarların öyrənilməsində kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatlarından, xüsusi nəşrlərdə öz əksini tapan firmaların illik hesabatları onların istehsal etdikləri məhsulların reklamı üçün dərc edilən xüsusi məlumat kitabçaları, reklam materialları, elektron kartotekalardan geniş istifadə edilir. Daha doğrusu, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları, ticarət palataları, xüsusi elmi-tədqiqat institutları, ixtisaslaşdırılmış məlumat büroları, banklar, birjalar, diplomatik korpuslar, ticarət nümayəndəlikləri vasitəsilə xarici iqtisadi əlaqələr haqqında lazımi informasiyalar əldə etmək mümkündür. Ölkələrdə təşkil edilən sərgilər və yarmarkalar da xarici iqtisadi əlaqələr üzrə məlumat mənbəyi ola bilər. Hər bir ölkə sosial-iqtisadi inkişaf və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq üçün istər dövlət, istərsə də özəl sektor səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələr haqqında lazımi, dolğun və keyfiyyətli məlumatların yayılmasında maraqlıdır. Ona görə də dövlət xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı məlumatların əldə edilməsi, işlənməsi və istehlakçılara çatdırılması üçün xüsusi informasiya bürolarının təşkili nə çalışır. Bu büroların məlumatlarının xarakterindən asılı olaraq xüsusi istiqamətlər üzrə təşkilatlanması vacibdir. Yeni maliyyə-valyuta əməliyyatları üzrə beynəlxalq maliyyə qurumlarının informasiyalarını ölkəyə gətirmək və onun yayılması üçün bank əməliyyatları üzrə kredit bürolarının, yeni texnologiyalar haqqında məlumatların ölkə daxilinə gətirilməsi üçün xüsusi marketing firmalarının yaradılması məqsəduyğun hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında əldə edilən nailiyyətlərdə bu tipli firmaların xidməti böyükdür. Məsələn, ABŞ-ın ən böyük kredit bürolarından biri olan «Dan end Bredstrib» firmasının 30-dan artıq ölkədə törəmə müəssisələri var və bu müəssisələrdə 57 minə qədər mütəxəssis çalışır. Həmin kompaniya informasiya xidmətlərindən ildə təxminən 2 mlrd. ABŞ dollarına qədər gəlir əldə edir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlara dair bu və ya digər məqsədlər üçün xarici ölkələrin iqtisadi məlumat bürolarına müraciət etməklə yanaşı, ölkə daxilində bir sıra mənbələrə də istinad edə bilər. Bu mənbələr təyinatına və xarakterinə görə bir neçə istiqamətə ayrılır: məsələn, idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı gömrük rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsinə dair informasiya məlumatları. Bu mənbələrə Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Taarif Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş gömrük taarif rüsumlarına dair informasiyalar, gömrük xidməti ilə bağlı olan Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin işləyib hazırladığı normativ hüquqi sənədlərdə əks etdirilən məlumatlar aiddir.

Valyuta əməliyyatlarına dair məlumat mənbələrinə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının və Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankının valyuta əməliyyatlarına dair işləyib hazırladığı normativ hüquqi sənədlər (qaydalar, təlimatlar), həmçinin Milli Bankın milli pul məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair cari bəyannamələri aid edilə bilər. Auditor bu tipli informasiyalarla yanaşı, müəssisənin və təşkilatın həyata keçirdiyi xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə məlumatları həmin müəssisənin uçot-hesabat işlərini araşdırmaqla da əldə edə bilər. Bu məlumat mənbələri müəssisənin idxal-ixrac etdiyi məhsullara, valyuta əməliyyatlarına dair bağlanmış müqavilələrin icrasına dair bank məlumatları ola bilər. Xarici iqtisadi əlaqələrin uçota alınması üçün müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatında xüsusi bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Lakin xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı təsərrüfat əməliyyatının xarakterinə uyğun olaraq balansın tərkibində ayrı-ayrı subhesablar nəzərdə tutulur. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınmasına dair məlumatları əldə etmək üçün həmin hesablarda açılmış subhesabların məlumatlarına istinad edə bilər.

21.4. Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin metodikası

Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman tətbiq edilən üsullar, metodlar, mexanizmlər və yoxlama prosedur qaydaları başa düşülür. Müasir şəraitdə audit yoxlama-ekspertiza işinin ən müəkkəb və məsuliyyətli sahələrindən biri də xarici iqtisadi fəaliyyətin ekspertiza edilməsidir. Bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş gəlirin və mənfəətin vergiyə cəlb olunmasının qiymətləndirilməsi ön plana çəkməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditü ümumi prosedur qaydalara görə 4 əsas istiqamətdə qurulmalı və bir sıra prinsipial məsələlər yoxlama-ekspertizasına cəlb olunmalıdır. Daha doğrusu, digər sahələrdə olduğu kimi, audit yoxlama-ekspertizasının tərtib etdiyi proqram-tezisdə xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazasının qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, bu sahədə faktiki həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanması qaydaları və həmin əməliyyatların uçota alın-

masının müasir vəziyyətini qiymətləndirmək vacibdir. Lakin xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə əməliyyatlar özü müxtəlifdir. Bu əməliyyatları iqtisadi xarakterinə görə qruplaşdırmaq olar:

- valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- idxal-ixrac əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- bağlanan müqavilə və kontraktlar üzrə aparılan audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- xarici iqtisadi fəaliyyət (idxal-ixrac) əməliyyatları üzrə tətbiq edilən taarif dərəcələri və gömrük rüsumlarının vaxtında, düzgün alınmasına dair audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınması və maliyyə hesabatlarının vəziyyətinə dair audit yoxlama-ekspertiza işləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissəsi olmaqla onun ekspertizası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, valyuta vəsaitlərinin qanuni yolla əldə edilməsi, onların saxlanması, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, beynəlxalq valyuta qurumlarından bu və ya digər məqsədlər üçün kreditlərin alınması və onların səmərəli istifadə edilməsi valyuta əməliyyatları ilə tamamlanır. Valyuta hesabları üzrə əməliyyatlar yoxlanılarkən bank çıxarışlarından və təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü təsdiq edən informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Belə təsdiqedicilər sənədlər mühasib-nəzarətçinin imzası, müvafiq bankın möhürü ilə təsdiq edilmiş bank çıxarışları ola bilər. Yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman auditor müəssisələrin (təşkilatların) istər respublika daxilində və istərsə də respublika xaricində fəaliyyət göstərən müvafiq banklarda saxlanılan valyuta vəsaitləri haqqında rəsmi məlumat əldə etməlidir. Çünki, hazırkı şəraitdə müəssisə və təşkilatların bir neçə valyuta hesabı ola bilər. Auditor yoxlama-ekspertizası zamanı başdan-başa yoxlama metodunu tətbiq etməklə, müəssisənin valyuta əməliyyatları üzrə mövcud olan bütün hesablarını üzvləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Bu zaman auditor tərəfindən valyuta vəsaitləri üzrə aparılmış əməliyyatların reallığı, valyuta əldə etmək üçün alqı-satqıda iştirak etmək yolu ilə alınan valyutaların saxlanması, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, valyuta əməliyyatları üzrə aparılan ödəmə tapşırıqlarının-akkreditivlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi ekspertiza edilib qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq valyutaların əldə edilməsi üçün bağlanmış müqavilələrin surəti mühasibatlıqda saxlanmalıdır. Bu müqavilələr valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsində ilkin və hüquqi sənəd hesab edilir. Müqavilələrin bağlanması zamanı

milli pul vahidi ilə xarici valyutanın məzənnəsi arasında fərqi mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi müqayisə edilməlidir. Valyuta üzrə aparılan təsərrüfat əməliyyatları mühasibat uçotunun 52 saylı «Valyuta hesabı» adlı balans hesabında uçota alınır. Xarici valyuta ilə aparılmış alqı-satqı əməliyyatları mühasibat uçotunun 52 saylı balans hesabı ilə yanaşı, 76 saylı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabında öz əksini tapmalıdır. Həmin əməliyyatlar üzrə analitik məlumatlar isə 2 saylı jurnal-orderdə, 1 saylı cədvəldə və kassirin tərtib etdiyi hesabatda öz əksini tapmalıdır. Xarici valyutalar əsas etibarilə aşağıdakı müxtəlif mənbələrdən əldə edilə bilər:

- ödəniş kimi alıcı təşkilatlardan daxil olan valyutalar;
- respublikanın daxili valyuta bazarından valyuta satın alınması;
- qeyri-rezidentlərdən daxil olan valyuta vəsaiti;
- nizamnamə kapitalına qoyuluşlar;
- sərmayə iştirakından alınan gəlirlər, dividendlər;
- qiymətli kağızların satışından alınan gəlirlər;
- qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər (dividendlər);
- depozit qoyuluşları üzrə gəlirlər;
- xeyriyyəçilik məqsədləri üçün ödənişlər.

Malları ixrac edərkən, valyuta ilə ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün üstəlik xərclər olur. Bu xərclər valyutanın mütləq satışı həyata keçirilənədək tranzit hesabından müəssisənin cari valyuta hesabına köçürülməlidir. Auditor bütün bunları bilərək tranzit-valyuta hesabından pul gəliri satışının qanunauyğunluqlarını yoxlamalıdır. Vasitəçi təşkilat onun tranzit-valyuta hesabına daxil olan xarici pul gəlirinin komissiyon gəlirini çıxmaqla, qalan məbləği müəssisənin ixrac malları sahibinin tranzit-valyuta hesabına köçürür.

Vasitəçi üçün alınmış komissiyon mükafatı valyuta gəliri hesab olunur ki, onun da bir hissəsi mütləq satılmalıdır.

Akkreditiv üzrə hesablaşmaları yoxlayarkən, auditor mütləq onun açılmasının məqsəduyğunluğunu müəyyən etməlidir. Məlsatən müəssisənin bank tərəfindən alınmış əmtəə-nəqliyyat sənədləri, dəmiryol qəbzləri və malın yüklənib yola salınmasına dair sənədlər əsasən akkreditiv hesabından vəsaiti silmək üçün əsas sayılır. Akkreditivin istifadə olunmamış məbləği malalan təşkilata qaytarılır. Bu zaman auditor açılmış akkreditivləri bağlanmış müqavilələrin şərtləri ilə üzləşdirməli və kənarlaşmaları aşkara çıxarmalıdır. Müəssisədə akkreditivlərin istifadə müddəti üzrə onların operativ uçotu aparılmalıdır. Bir sıra hallarda akkreditiv ödənişi bir məb-

ləğlə deyil, bir neçə məbləğlə aparılır. Mühasiblər ya səhlənkarlıq üzündən, ya da bilərəkdən ayrı-ayrı məbləğləri silmirlər, bununla da 55 sayılı sintetik hesabın «Akkreditivlər» subhesabında düzgün olmayan qalıq alınır. Belə qalıqlar olan zaman auditor malsatan təşkilata xidmət edən banka akkreditiv vəsaitindən necə istifadə olunması barədə sorğu verməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissələrindən biri də ixrac əməliyyatlarıdır. İxrac əməliyyatlarının auditi dedikdə, mal, iş və xidmət ixracı üzrə əməliyyatların yoxlanması başa düşülür. İxrac əməliyyatlarını yoxlayan zaman əsasən aşağıdakı məsələlər əhatə edilməlidir:

- ixrac mallarının hərəkəti üzərində daxili nəzarətin səmərəliliyi;
- ixrac tədarükü qaydasında yüklənib yola salınmış mal-material qiymətlilərin saxlanması üzərində nəzarət;
- mal ixracı üzrə manat və xarici valyuta ilə üstəlik xərclərin səviyyəsi üzərində nəzarət;
- mühasibat uçotu haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq ixrac əməliyyatlarının uçotunun aparılması qaydalarına riayət edilməsi;
- mal, iş və xidmət üzrə ixrac əməliyyatlarından alınan maliyyə nəticələrinin reallığı üzərində nəzarət.

Xarici iqtisadi fəaliyyət müqavilələrə əsasən həyata keçirilir ki, onlara da xüsusi qeydiyyat nömrəsi verilir, imzalanma yeri göstərilir və tarix qoyulur. Müqavilələr üzrə mübahisələr baş verdikdə, onun həlli məsələsi müqavilənin imzalandığı ölkənin məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Mal ixrac edən ölkə xarici alıcılarla müqavilə bağlandıqdan sonra iki nüsxədən ibarət sövdələşmə pasportu tərtib edir və banka təqdim edir. Bu, ona görə lazımdır ki, həmin müqavilə üzrə xarici pul gəlirinin daxil olması üzərində valyuta nəzarətini həyata keçirmək mümkün olsun. Bank sövdələşmə pasportuna imza edir, 1-ci nüsxəni mal ixrac edən müəssisəyə qaytarır, 2-ci nüsxə isə bankda saxlanılır. Yüklənib yola salınmış mallar üçün mal ixrac edən müəssisə gömrük bəyannaməsini hazırlayır, onun surətini çıxarır, sövdələşmə pasportunun surətini alır, həmin sənədləri rəsmiləşdirmək üçün müvafiq gömrük orqanına göndərir. Sövdələşmə pasportu gömrük bəyannaməsi ilə birlikdə gömrük idarəsinin işində saxlanılır. Gömrük bəyannaməsinin surəti isə mal ixrac edən müəssisədə qalır.

Mal ixrac edən təşkilat malları yalnız mal ixracı üçün icazə kağızı aldıqdan sonra yola salır. Malların respublika ərazisindən kənara çıxması üzərində nəzarət işi Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Mal ixracı rüsumu malın çəki vahidinə və yaxud malın gömrük dəyərinə nisbətən faizlə müəyyən edilir.

İxrac rüsumu bir qayda olaraq manatla hesablanır. Ona görə bütün xarici valyutalar manata çevrilir. İxrac əməliyyatları üzərində daxili nəzarətin vəziyyətini aşkara çıxarmaq üçün auditor testləşmə apara bilər. Burada nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları, o cümlədən:

- hərəkət mərhələləri üzrə malların uçotunun aparılması;
- hərəkətin istənilən mərhələsində hər bir mal partiyasının yerləşdiyi yerin müəyyənləşdirilməsi;
- limanlarda, anbar və bazalarda, eləcə də respublika daxilində, xarici məntəqələrdə malların gecikmələrinin səbəbi təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Auditor, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə təbii itki norması daxilində əmtəə əksikgəlmələrinin silinməsini, onları xarici partnyorlar tərəfindən qəbul edildikdən sonra apara bilər. Bu silinmələrdə mal-material qiymətlilərinin çatışmamazlığı təbii normalar üzrə mərhələlərlə və vaxtında aparılmasına auditor nəzarəti olması vacibdir. İxrac əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizası zamanı malların müəyyən şərtlər üzrə yüklənilməyə yola salınması qaydalarına əməl edilməsinə də nəzarət edilməlidir. İxrac üzrə göndərilən mallar üzrə əməliyyatların baş tutmaması əsasən aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- a) müəssisə rəhbərliyinin fikrinə görə;
- b) malları yükləyib yola salmaq üçün nəqliyyat vasitələrinin olmaması.

Auditor bu və digər amillər üzündən ixracın gecikməsi və bunun nəticəsində dəymiş maddi ziyanın məsuliyyəti üzrə təqsirkar şəxsləri müəyyən etməlidir.

Auditor bilməlidir ki, mal ixracına sərf edilən üstəlik xərclərin mütləq həcmnin artması aşağıdakı dəyişikliklərin nəticəsində ola bilər:

- a) yük daşınmasının uzaqlığı;
- b) yüklənilib-boşaldılan yükün həcmi;
- v) yüklənilib-boşalan hər bir ton üçün yükün orta dəyəri və s.

Audit təhlil üçün iqtisadi rəqəm materiallarını əldə edərkən, üstəlik xərclərin ayrı-ayrı maddələri üzrə dəyişmələri öyrənərək, hansı maddənin daha dərinə yoxlanmasının zəruriliyini müəyyən edir. Bununla bərabər, bilmək lazımdır ki, mal, iş və xidmət ixrac edərkən, digər xərclər də əmələ gəlir. Bu xərclərə mal alanlara, nəqliyyat və digər təşkilatlara ödənilən cərimələr, imtina pulları, müavinətlər daxildir. Bunlar da iqtisadi mahiyyətinə görə qeyri-məhsuldar xərclər hesab olunur və ona görə də 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabında əks etdirilir. Təcrübə göstərir ki, müha-

sibathıqda üstəlik xərclərin müvafiq maddələrdə (yükün daşınb-gətirilməsi, demir yolu taarifiinin dəyişməsi və sair bu kimi xərclər) göstərilir. Auditor üstəlik xərcləri yoxlayarkən, bu maddələrin məzmununa da ciddi fikir verməlidir.

Üstəlik xərclərin tərkibinə xaricə daşınan yüklər üçün ödənilən gömrük rüsumları da daxil olur.

Gömrük rüsumuna cəlb olunan xaricə daşınan malların siyahısı və rüsum dərəcələri müvafiq normativ sənədlərlə rəsmiləşdirilir.

Auditor eyni zamanda ixrac malları üzrə xarici alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmaları və bu hesablaşmaların formalarını, ödənişlərin daxilolma müddətini, kreditə verilən mal ixracı hallarını, xarici malalan təşkilatların debitor borclarının vəziyyətini və sair bu kimi məsələləri öyrənir, onları təhlil edir.

Debitor borclarının təsdiqi audit yoxlamalarının ən mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Bu müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Onun əsas üsulları sorğu və yaxud sənədləşmədən ibarətdir. Sorğu iki halda - müsbət və mənfi nəticələr üzrə aparıla bilər. Müsbət sorğu zamanı auditor debitor borclarının reallığına inanır. Lakin buna baxmayaraq, onun dəqiqliyini araşdırmaq lazım gəlir. Auditor debitor borclarının təsdiq olunması üçün sorğu verə bilər, lakin sifarişçinin özündə olan məbləğlə sorğuda göstərilən məbləğ düz gəlmədikdə, o, auditora mütləq cavab verməlidir. Əgər sifarişçi sorğuya cavab verməzsə, onda debitor borcları haqqındakı informasiya təsdiqlənir. Debitor borclarının təsdiqi haqqındakı sorğular təkcə ilin axırında deyil, mərhələlər, yəni rüblər üzrə də verilə bilər.

Təcrübədə bəzən eyni mal göndərənün uçotda iki dəfə əks etdirilməsinə də rast gəlinir. Belə halları aşkara çıxarmaq məqsədilə auditor «skanirovaniya» üsulunu tətbiq edə bilər. Məlumdur ki, «skanirovaniya» dedikdə, qeyri-adi əməliyyatları aşkar etmək üçün mühasibat yazılışlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi başa düşülür. Qeyri-adi kənarlaşmaların axtarılmasında satış cədvəllərinin nəzərdən keçirilməsi mühüm rol oynayır ki, bu da uçotda səhvlərin olması barədə xəbərdaredici hal kimi qəbul edilir. Məsələn, auditor mal ixracı üzrə müqavilələri öyrənir və müəyyən edir ki, təsdiq edilmiş müqaviləyə əsasən müəssisə, tutaq ki, may ayında 500 min dollarlıq məhsul ixrac etməli idi. Satışın uçotu cədvəlində isə 650 min dollarlıq məhsulun göndərilməsi əks etdirilmişdir. Əlavə sənədləşmə üsulunu tətbiq etməklə, auditor aşkar edir ki, 150 min dollarlıq mal göndərilməsi uçotda iki dəfə əks etdirilmişdir.

İxrac əməliyyatları üzrə hesablaşmaların vəziyyətini yoxlayaraq auditor tətbiq edilən hesablaşmaların səmərəliliyini də təhlil etməlidir. Hesab-

laşmaların ən səmərəli formalarından biri veksellərlə hesablaşmalardır.

Auditor ixrac edilən malların daxili qiymətinin onların məzənnə fərqi ilə hesablanmış xarici bazar dəyəri arasındakı fərqi düzgün hesablanmasının yoxlanılmasına da xüsusi fikir verməlidir. Xarici əməliyyatlardan əldə edilən məzənnə fərqinin düzgün hesablanması, xüsusilə satışdan əldə edilən pul gəliri fərqinin müəyyənləşdirilməsi uçot siyasətinin düzgün seçilməsindən asılıdır.

Belə ki, xarici valyuta ilə əməliyyatların başlanma tarixinin müəyyən edilməsi aşağıda göstərilən amillərdən asılıdır. Əgər müəssisə satışdan əldə etdiyi pul gəlirini hesablaşma sənədlərini alıcı təşkilatlara təqdim etdikcə müəyyən edirsə, debitor borcu mühasibat hesabatı tərtib edildiyi tarixə Milli Bankın valyuta kursu məzənnəsi üzrə manata çevirməklə hesablanır. Məzənnə fərqi 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabında uçota alınır ki, bu da ilin axırında 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabına silinir. Məzənnə fərqinin düzgünlüyünün müəyyən edilməsi üzrə aparılan yoxlamaların nəticələrinin işçi sənədlərdə əks etdirilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində ixrac əməliyyatları ilə yanaşı, idxal əməliyyatlarının auditi vacib əhəmiyyət kəsb edir. İdxal əməliyyatlarının auditi aparılan zaman əsasən aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır:

- yolda olan idxal mallarının hərəkəti üzərində daxili nəzarətin səmərəliliyinin yoxlanılması;
- idxal malları üzrə üstəlik xərclərin manatla və manata çevrilmiş valyuta ilə səviyyəsinin və səmərəliliyinin yoxlanılması;
- mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının mövcud təlimat və əsasnamələrə uyğun olaraq aparılması üzərində nəzarət;
- idxal əməliyyatlarının maliyyə nəticələrinin düzgün hesablanması.

İdxal mallarının respublika ərazisində satışına yalnız sertifikat olduğu halda icazə verilir. Sertifikat və yaxud həmin malların qanuniliyini sübut edən şəhadətnamə gömrük bəyannaməsi ilə birlikdə gömrük orqanına təqdim edilir ki, bu da məhsulun respublika ərazisinə gətirilməsi üçün əsas icazə sənədi hesab olunur. Respublika ərazisinə daşınan malların sertifikatlaşdırılması sertifikatlaşdırılan məhsulların təsdiq edilmiş siyahısına əsasən həyata keçirilir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman idxal əməliyyatlarında tətbiq edilən gömrük rüsumlarının və digər vergilərin düzgün tətbiq edilməsini də qiymətləndirməlidir.

Müəssisələr mal idxalı zamanı aşağıdakı haqları ödəyirlər:

- gömrük rəsmiləşdirilməsi rüsumu;
- gömrük rüsumu;
- aksiz ödənişlər;
- əlavə dəyər vergisi;
- malların gömrük müşayəti üçün ödənilən haqq;
- malların gömrük anbarlarında saxlanması üçün verilən haqq.

Auditor aksiz və əlavə dəyər vergilərinin düzgünlüyünü yoxlayarkən mövcud qanunvericilik aktlarını əldə rəhbər tutmalıdır. Xaricdən respublikaya daşınan mallar üçün aksizlər malın gömrük dəyərindən asılı olaraq hesablanır. Auditor lazım gəldikdə bu məsələni sadə arifmetik üsullar tətbiq etməklə hesablaya bilər. Lakin yoxlama zamanı o, hansı malların tam və qismən vergilərdən azad edilməsi haqqında məlumatlı olmalıdır. Məsələn, bəzi mallar əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Bu, əsasən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı üçün toxum, yem və yem konsentratları, gübrə və dərman preparatları, maşın və mexanizmlər, onların ehtiyat hissələrinə aid edilir.

İdxal mallarının auditinin mühüm amillərindən biri də debitor-kreditör borclarının düzgünlüyünün yoxlanılmasıdır. Kreditör borcların reallığı haqqındakı rəqəm məlumatlarının toplanması imkanını nəzərdən keçirərkən, auditor əsasən malların mədaxilini özündə əks etdirən sənədlərin tam uçota alınmasına ciddi fikir verməlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, müəssisələr öhdəliklərin uçotuna nisbətən idxal mallarının satışından alınan gəlirin uçotuna çox fikir verirlər.

Deməli, auditor mal satanların uçota alınmamış hesabnamələrinin aşkara çıxarılmasına daha çox səy göstərməlidir. Uçotdankənar öhdəlikləri aşkara çıxarmaq üçün auditor nəzarətin müşahidə və üzləşdirmə üsulundan istifadə edə bilər. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, auditor mühasibat uçotu registrlərində olan yazılışları alınmış mallar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər üçün mal satanlarla aparılan ödənişləri özündə əks etdirən hesabnamələr, müqavilələr və digər təsdiqedicilər pul sənədləri ilə üzləşdirir. Bir çox hesabnamələr təsadüfən və yaxud yol verilən səhv üzündən mühasibat uçotu registrlərində əks etdirilmir. Buraxılan səhvlər üzləşdirmə üsulunu tətbiq etməklə asanlıqla aşkara çıxarılır. Mal satanların sənədləri yoxlanılarkən, eyni hallara təsadüf olunur ki, yoxlanılan müəssisə tərəfindən auditləşdirilən ilin dekabr ayında mal alınır və yaxud satılır, lakin bu əməliyyatlar gələn ilin yanvar-fevral aylarında uçotda əks etdirilir.

Bəzi hallarda bu sənədlər, ümumiyyətlə, uçotda əks etdirilmir. Belə dolaşıqlıqlar əsasən o zaman olur ki, malı müəssisə alır, lakin onun əvəzinə hesablaşmanı başqa müəssisə aparır. Belə halları aşkara çıxarmaq üçün üzleşdirmə üsulunu uçot yazılışlarının sənədli təsdiqi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Üzleşdirmə zamanı külli miqdarda kənarlaşma aşkar edilərsə, auditor mütləq malsatan təşkilata sorğu göndərməli və təsdiqedicisi sənəd əldə etməlidir. Bu zaman auditor bağlanmış müqaviləyə əsasən tətbiq edilən hesablaşma formalarını da nəzərə almalıdır. Xaricdən alınan malların satışı da idxal əməliyyatlarının yoxlanılmasının auditor proqramına daxil edilir.

İdxal malları respublika daxilində həm topdansa, həm də pərakəndə satış qaydasında manatla və yaxud valyuta ilə hesablanı bilər.

Auditor idxal mallarının satışını yoxlayarkən valyuta gəlirinin tam və vaxtında müvəkkil banklara təhvil verilməsinə də nəzarət etməli və ilkin sənədlərlə araşdırmalıdır.

21.5. Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə audit nəticələrinin yekunlaşdırılması

Xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin yekunlaşdırılmasına yoxlama-ekspertiza prosesi zamanı aşkarlanmış çatışmamazlıqlar, nöqsanlar, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatlar və digər neqativ halların qiymətləndirilməsi, rəsmiləşdirilməsi mərhələləri aiddir. Xarici iqtisadi fəaliyyət xüsusi bir sahə olduğu üçün burada aparılan audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi də ümumi metodika ilə yanaşı, müəyyən spesifik yanaşma tələb edir. Belə ki, yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri yekunlaşdırılan zaman ümumi qaydaya uyğun olaraq bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları, mənimləmələr və maddi ziyanlar ön plana çəkilməlidir. Qalan xırda nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər iqtisadi məzmununa, istiqamətinə görə qruplaşdırılmalı və ümumi reyestr tərtib edilməklə yekun arayışına əlavə edilməlidir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, xarici iqtisadi fəaliyyət xüsusi sahə olmaqla yanaşı, çoxşəxəli geniş bir istiqamət olduğu üçün burada audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin aşağıdakı ardıcılıq və mərhələlərlə aparılması məqsədəuyğun hesab edilir. Daha doğrusu, bu sahədə ilk növbədə qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulması, bunun nəticəsində baş vermiş qanunsuz əməliyyatlar, maddi ziyanlar və mənimləmələr konkret faktlarla şərh edilməlidir. Bun-

dan sonra audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan əməliyyatların aşağıdakı bir neçə istiqamətdə şərhini vermək vacibdir:

- valyuta əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin şərhı və rəsmiləşdirilməsi ;
- idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin şərhı;
- xarici əməliyyatlarda vergi rüsumlarının düzgün və vaxtında qiymətləndirilməsinin şərhı;
- uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında nəticələr;
- təsərrüfatdaxili auditin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və şərhı.

Auditor valyuta əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin şərhini verən zaman bir sıra vacib və prinsipial məsələlərə cavab tapmalıdır. Yəni, müəssisənin (təşkilatın) cari təsərrüfat ilində hansı həcmdə valyuta əldə etməsi, bu valyutanın əldə edilməsində məqsəd, valyutanın saxlanma təhlükəsizliyinin təminatı və valyutadan nəticə etibarı ilə əldə edilən səmərənin həcmi qiymətləndirilməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatlarının mühasibat uçotunda düzgün uçota alınması, valyutanın cari dövrdə hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili səviyyəsi də qiymətləndirmə obyektı olmalıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissəsi sayılan idxal və ixrac əməliyyatları böyük bir sahəni əhatə edir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması bu əməliyyatların faktiki həcmi ilə başlanmalıdır. Auditor ilk növbədə müəssisənin ixrac etdiyi məhsulları ön plana çəkərək onu müsbət hal kimi qiymətləndirməlidir. Çünki, hər hansı bir müəssisənin məhsulunun xarici ölkələrə ixrac edilməsi onun dayanıqlı, rəqabət qabiliyyətli və xarici valyuta gətirmək imkanlarına malik olması deməkdir. Bu zaman auditor idxal-ixracın balansını qurmalı və onun tərkibinə nəzər salmalıdır. İxracın tərkibində hazır məhsullar və onların alıcı təşkilatlara göndərilməsi əməliyyatlarında yol verilmiş qanunsuzluqları şərh etməli və qiymətləndirməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələri yekunlaşdırılan zaman ixrac edilmiş malların mərhələlərlə uçota alınması və uçota alınma zamanı gecikmə halları, bu malların anbarda, bazarlarda və eləcə də respublikanın daxilindəki ixrac məntəqələrində gecikmə səbəbləri şərh edilməlidir. Auditor bu zaman yolda olan mal-material qiymətlilərinin hərəkətini də nəzarətdə saxlamalıdır. Çünki, bir sıra

hallarda mal-material qiymətlilərinin çatışmamazlığı sifarişçiyə göndərilmiş, lakin mənzilinə çatmamış, yolda olan mal kimi göstərilir. Digər hallarda isə təbii itkilər adı altında silinərək mənimlənilir. Ona görə də ixrac üçün malların saxlanma şəraitinin təbii itkilərin normadan artıq olmasının səbəbi aydınlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq ixrac edilən malların ixrac məntəqələrində nəqliyyatların yolda ləngiməsinin səbəbləri nəqliyyat vasitələrinin olmaması və yaxud malların gömrük-keçid məntəqələrinə uyğun olaraq qablaşdırılmaması ola bilər. İxrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsində sifarişçi təşkilatla bağlanmış müqavilələr və onların müvafiq standartlara uyğun olması vacib şərtlərdən biridir. Bir çox hallarda müqavilələrin rəsmiləşdirilməsində əvvəlcədən razılaşmalara əsasən malların dəyərinin əvəzləşdirilməsi və yaxud göndərilən malların rəsmi olaraq dəyərinin ümumi bazar qiymətlərindən aşağı olması göstərilir. Lakin əslində isə malların ümumi bazar dəyəri ilə müqavilədə göstərilən dəyər arasındakı fərq bölüşdürülüb mənimlənilməsi üçün əvvəlcədən razılaşdırılmış qaydada mal göndərənün ünvanına qeyri-rəsmi yollarla çatdırılır. Əlbəttə, belə əməliyyatlarda cinayət tərkibi var və bu halların açılmasında audit yoxlama-ekspertizanın böyük rolu vardır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında belə halların olub-olmamasına dair öz qənaətini bildirməlidir. İxrac edilən mallara çəkilən üstəlik xərclərin yekun arayışında şərh edilməsi vacibdir. Üstəlik xərclərə malların daşınması ilə bağlı olan xərclər, yüklərin qablaşdırılması, yüklənmə, boşaldılma və digər nəzərdə tutulmayan – planlaşdırılmayan xərclər aid edilir. Auditor bu xərclərin tərkibinin dinamikasına nəzər yetirməli və onların cari təsərrüfat ilində sıçrayışlı dəyişməsinə müşahidə etməlidir. Əgər bu xərc maddələri içərisində cari təsərrüfat ilində məntiqə uyğun olmayan sıçrayışlı dəyişikliklər baş vermişsə, auditor həmin halları araşdırmalı, onların səbəblərinin yekun arayışının müvafiq bölmələrində auditor şərhini verməlidir. İxrac əməliyyatları ilə yanaşı, idxal əməliyyatları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Auditor idxal əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizasını aparən zaman aşağıdakı prinsiplial məsələlərə diqqət yetirməli və qiymət verməlidir:

- mal idxalına dair sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- idxal edilmiş mallara gömrük rüsumlarının düzgün tətbiqi;
- respublikamızın sərhəd stansiyalarına daxil olmuş idxal mallarının bildiriş sənədlərinin olması;
- idxal mallarının bütöv saxlanma yerində inventarlaşdırılması;

- idxal mallarının daxil olması haqqında anbar müdirlərinin mühasibatlığa müvafiq hesabatının təqdim edilməsi;
- idxal malları alınan zaman onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkil edilmə vəziyyəti;
- müəssisənin sifarişçi ilə bağladığı müqavilə əsasında qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və s.

Auditor bu məsələlərin hər birinə yoxlama yekun sənədində öz rəyini verməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin audit yoxlama-ekspertizasının yekunlaşdırılmasında uçot-hesabat işlərinin və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi vacib amillərdən biridir. Belə ki, idxal-ixrac, valyuta, beynəlxalq nəqliyyat və digər əməliyyatların hər birinin ayrılıqda və bütövlükdə yekun nəticələri mühasibat uçotunda ayrı-ayrı analitik-sintetik hesablarda və maliyyə hesabatlarında öz əksini tapmalıdır. Ona görə də yoxlama-ekspertiza üçün ən vacib etibarlı mənbə uçot-hesabat məlumatlarıdır. Bu məlumatların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələri aşağıdakı ardıcılıqla şərh edilə bilər:

- xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə yoxlama dövrünün sonuna debitor və kreditor borclarının qalıqları və onların reallığı;
- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə cari təsərrüfat ilində debitor və kreditor borclarının hərəkəti;
- cari təsərrüfat ilinin əvvəlinə xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə debitor və kreditor borclarının qalıqları.

Auditor bu 3 mənbənin müqayisəsində müvafiq kənarlaşmalar müşahidə edərsə, bu kənarlaşmaların səbəbini konkret faktlarla yekun arayışında şərh etməlidir. Növbəti mərhələdə isə həmin müşahidə zamanı müəyyənləşdirilmiş fərqlər müvafiq dəlillərlə, yeni analitik və sintetik uçotda baş vermiş qeyri-qanuni əməliyyatlarla, düzgün olmayan uçot müxabirələşmələri ilə sübuta yetirilməlidir. Auditor lazım gəldikdə yekun arayışda, yaxud tematik qaydada ayrıca tərtib edilmiş yekun sənədində alternativ mühasibat müxabirələşmələri tərtib etməklə dəlil kimi mühasibat yazışmalarında yol verilmiş qeyri-qanuni əməliyyatları sübuta yetirə bilər. Mühasibat uçotu və hesabatı üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticə rəyində gömrük rüsumlarının, aksiz ödənişlərinin, əlavə dəyər vergisinin, malların gömrük anbarlarında saxlanması üçün ödənilən haqların və digər planlaşdırılmamış xərclərin düzgün əks etdirilməsi şərh edilməli, qiymətləndirilməlidir.

XXII FƏSİL. İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ AUDİTİ

22.1. İnvestisiya qoyuluşları auditinin məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid hər şeydən öncə kapitalın və maliyyə resurslarının sərbəst hərəkətinə geniş meydan vermişdir. Belə bir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir təsərrüfat subyekti sərəncamında olan kapital və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə onların sərbəst qalmış hissəsini bu və ya digər formada geniş təkrar istehsala yönəltməklə daha böyük mənfəət, sosial səmərə əldə etmək istəyir. İnvestisiya dedikdə, mülkiyyət formasından, təşkilati təbəçiliyindən asılı olmayaraq sərəncamda olan sərbəst maliyyə resurslarının, daşınmaz əmlakların və intellektual məhsulun mənfəət əldə etmək məqsədilə geniş təkrar istehsala yönəldilməsi başa düşülür. İnvestisiya geniş məfhum olmaqla, çox zəngin forma və variantlar vasitəsilə tətbiq edilə bilər. Belə ki, sahibkar və dövlət qurumları sərəncamlarında olan pul vəsaitlərini birbaşa geniş təkrar istehsala yönəltməklə yanaşı, onları 2-ci və 3-cü şəxsin vasitəsilə də icra etmək imkanlarına malikdirlər. Daha doğrusu, investisiyanın bu forması qiymətli kağızlar vasitəsilə icra edilir. Yəni, sərəncamında sərbəst maliyyə resurslarına malik olan təsərrüfat subyektlərində gəlirlərin (mənfəətin) əldə edilməsinin optimal variantını müəyyənləşdirərək onları ikinci şəxslər vasitəsilə geniş təkrar istehsala yönəltmək üçün səhmlərdən, istiqrazlardan, bank sertifikatlarından, veksellərdən, xəzinə veksellerindən, çeklərdən, ipoteka kağızlarından, girov kağızlarından, anbar kağızlarından, mənzil sertifikatlarından və sair bu kimi formaldan istifadə edə bilirlər. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektləri sərbəst maliyyə resurslarının gəlirlə təmin olunması üçün məqsədli bank əmanətlərindən, kreditlərdən, paylardan və digər formalardan da istifadə edə bilirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz investisiya formaları investisiya qoyuluşlarında təsərrüfat subyektlərinin iştirakını birbaşa təmin etmir. Belə ki, səhmdar cəmiyyətləri öz səhm kapitalının nominal dəyərini elan etdikdən sonra onun satışını təşkil edir. Təsərrüfat subyektləri sərəncamında olan sərbəst maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün digər müəssisələrin qiymətli kağızlarını almaq yolu ilə onların dəyərinə uyğun olaraq həmin cəmiyyətlərin (müəssisələrin) fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilmiş mənfəətin bir hissəsini (dividendlər vasitəsilə) qazanmış olurlar. Başqa bir halda, mövcud sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq təsərrüfat subyektləri daha bir optimal variant seçməklə, sərəncamlarında olan sərbəst maliyyə resurslarını bank sertifikatları vasitəsilə müəyyən müddətə

depozite qoyur, müddət tamam olduqdan sonra qoyulmuş məbləğin özünü və əlavə faizin geri qaytarılmasını təmin edir. İnvestisiya qoyuluşları yalnız maliyyə resursları ilə məhdudlaşmır. Geniş təkrar istehsalın artırılması, mənfəət əldə edilməsi məqsədilə təsərrüfat subyektləri onların sərəncamında olan daşınan və daşınmaz əmlaklar, o cümlədən binalar, qurğular, avadanlıqlar və digər maddi sərvətləri də investisiya qoyuluşuna yönəldə bilərlər. Təbii ki, təkrar istehsalın təşkilində və onların reallaşdırılmasında daşınan və daşınmaz əmlakların investisiya qoyuluşlarına yönəldilməsi heç də az mənfəət gətirmir. Ona görə də təsərrüfat subyektləri sərbəst daşınan və daşınmaz əmlakları Azərbaycan Respublikası «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanuna müvafiq olaraq rəsmiləşdirib, sənədləşdirib əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə investisiya qoyuluşlarına yönəldə bilərlər.

Hazırkı şəraitdə dünya bazarında rəqabət aparılmasında elm tutumlu məhsul ön cərgədədir. Yeni texnologiyaların işlənib hazırlanması, tətbiqi, məhsuldarlığın artırılması, məsrəflərin azaldılması nəticədə mənfəətin artması ilə yekunlaşır. Müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən elmi işləmələr, elmi kəşflər, elmi təcrübələrin nəticələrinin tətbiqi bilavasitə investisiya qoyuluşu ola bilər. Bu formada investisiya qoyuluşu təbii ki, müvafiq qaydada rəsmiləşdirilməlidir. Bir çox hallarda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, texnoloji işləmələrin kommersiya və digər məqsədlər üçün investisiya qoyuluşlarına yönəldilməsi təcrübədə «Nau-hau» kimi öz əksini tapmışdır. İndi dünyanın inkişafda olan bir çox ölkələri investisiyanın «Nau-hau» formasından istifadə edir. Təbii sərvətlər (torpaqlardan, sulardan, minerallardan) və digər təbii ehtiyatlardan istifadə hüququna malik olan təsərrüfat subyektləri həmin təbii sərvətləri investisiya qoyuluşlarına yönəldə bilər.

Göründüyü kimi, investisiya qoyuluşları olduqca zəngin və geniş fəaliyyət sahələrinə malikdir. Burada böyük təsərrüfat əməliyyatları mövcuddur ki, bunlar da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektidir. İnvestisiya fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında bir sıra məqsəd və vəzifələri durmalıdır. Belə ki, müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ekspertiza edilən zaman investisiya qoyuluşları və onların rəsmiləşdirilməsində sənədlərin qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq doldurulması, vaxtında tərtib edilməsi qiymətləndirilməlidir. Hər bir təsərrüfat əməliyyatı mühasibat uçotunun obyektidir hesab edilir. İnvestisiya qoyuluşları da təsərrüfat obyektidir sayılır və o müəssisələrin mühasibat uçotu hesabları planında 6 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı sintetik hesabda uçota alınır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman investisiya qoyuluşları üzrə müvafiq maliyyə resursları hərəkətinin vaxtında

və düzgün uçota alınmasını qiymətləndirməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi investisiya qoyuluşları bir çox hallarda 2-ci və 3-cü şəxs vasitəsilə, yəni qiymətli kağızlar vasitəsilə həyata keçirilir. Auditor müəssisələrin (təşkilatların) əldə etdiyi qiymətli kağızlara, onların saxlanması, hərəkəti və realizasiya prosesinə də öz rəyini bildirməlidir. İnvestisiya qoyuluşları bilavasitə məqsədli xarakter daşıyır, yəni investisiya qoyuluşu nəticəsində müvafiq gəlirlər və mənfəət əldə edilməlidir. İnvestisiya nəticəsində əldə edilən gəlir (mənfəət) və onların xərclənməsi auditorun tədqiqat obyektində olmalıdır. İnvestisiya qoyuluşlarının nəticəsində əldə edilən gəlirlərdən (mənfəətlərdən) vergi qanunvericiliyinə görə vergilər və ödəmələr aparılmalıdır. Bu vergi və ödəmələrin hansı səviyyədə yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının əsas vəzifələrindən biri sayılır. İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların uçota alınması və onların müvafiq maliyyə hesabatlarında doğru, düzgün öz əksini tapması audit yoxlama-ekspertiza işlərində əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri hesab edilir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı investisiya qoyuluşunun sahələr üzrə düzgün analitik uçotunun aparılması, hesabatlarda əks etdirilməsi qiymətləndirilməlidir.

22.2. İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazası

İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «İpoteka kreditləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Köçürmə və sadə veksəl haqqında» nümunəvi qanun haqqında Cenevrə Veksəl Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu aiddir. Qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyun 1999-cu il tarixli Fərmanı, «Qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırılması qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 noyabr 1999-cu

il tarixli Fərmanı, «Milli depozit sistemi» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 may 1997-ci il tarixli Fərmanı, «Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditlər sisteminin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 2005-ci il tarixli Fərmanı, Azərbaycan Respublikası 2001-ci il tarixli «Dövlətdaxili uduşlu istiqrazlarının buraxılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 2000-ci il tarixli qərarı və Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı əsasnamələr və təlimatlar da respublikamızda investisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazasına daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda investisiya qoyuluşlarını təkmilləşdirmək, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etmək üçün maliyyə bazarının liberallaşdırılması və effektiv fəaliyyəti üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin qısa müddətdə fəaliyyəti nəticəsində 100-dən çox normativ hüquqi akt işləyib hazırlanmışdır. Bura aiddir:

- «Kredit təşkilatları tərəfindən Qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi haqqında» 03.11.1999-cu il tarixli Qaydalar;

- «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin Qiymətli kağızlar bazasının peşəkar iştirakçıları vasitəsi ilə bağlanma və qeydiyyatı qaydaları haqqında» 08.11.1999-cu il tarixli əsasnamə;

- «Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızların, sertifikatların məcburi rekvizitləri haqqında» 19.11.1999-cu il tarixli Qaydalar;

- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» 03.01.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılışı, tədavülü və silinməsi haqqında» 17.01.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi haqqında» 26.01.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərin peşəkar fəaliyyətinin növləri ilə eyni zamanda məşğul olması üzrə» 02. 02.2000-ci il tarixli tələblər;

- «Azərbaycan Respublikasında veksellərin dövriyyəsi haqqında» 02.02.2000-ci il tarixli əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» 09.02.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Xarici hüquqi və fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı haqqında» 09.02.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları vasitəsi ilə bağlanma və qeydiyyatı qaydaları haqqında» 09.02.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları haqqında» 15.02.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən investisiya fondlarının vahid reyestrinin aparılması haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya fondları ilə depozitarlar arasında bağlanan depozitar müqaviləsinin əsas müddəaları»na dair 06.03.2000-ci il tarixli tələblər;
- «İnvestisiya fondunun nizamnamə kapitalının formalaşdırılması haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Açıq investisiya fondlarının xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi qaydaları haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «İnvestisiya fondlarının fəaliyyətinə dair sənədlərin saxlanması və investisiya fondu tərəfindən ona məxsus qiymətli kağızların depozitariyə verilməsi haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya fondunun idarə edilməsi barədə müqaviləyə dair» 06.03.2000-ci il tarixli Tələblər;
- «İnvestisiya fondunun ala biləcəyi qiymətli kağızların növləri, habelə fondun investisiya portfelinin likvidliyi üzrə» 06.03.2000-ci il tarixli Tələblər;
- «İnvestisiya fondunun və fondun müdiriyyətinin fəaliyyətinin nəticələri haqqında hesabatların Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QDKK-nə təqdim olunması, mətbuatda dərc olunması, habelə digər kütləvi informasiya vasitələrində verilməsi haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli Kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının özü-özünü tənzimləyən təşkilatların fəaliyyəti haqqında» 24.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında Qiymətli Kağızlar bazarında sığorta» üzrə 24.03.2000-ci il tarixli Standartlar;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında reklam haqqında» 10.05.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının ərazisində Fond birjasının təşkili, fəaliyyəti və birja qaydalarına dair tələblər haqqında» 18.05.2000-ci il tarixli əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının ərazisində kooperativ istiqrazların buraxılması və tədavülü haqqında» 24.05.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında adi və qısa anbar şəhadətnamələrinin dövriyyəsi haqqında» 30.06.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarının inkişafı haqqında» 07.08.2000-ci il tarixli Proqramı;
- «Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» 28.08.2002-ci il tarixli əsasnamə;
- «Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyətin (klirin-qin) həyata keçirilməsi haqqında» 29.08.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi haqqında» Qaydalar və bu qaydalara 04.09.2000-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasında tədavülə buraxılması haqqında» 06.09.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınmasına» dair Qaydalara 18.09.2000-ci il tarixdə edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikasında xəzinə veksellərinin buraxılması və dövriyyəsi haqqında» 19.09.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında çeklərin dövriyyəsi haqqında» 21.09.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılışı, tədavülü və silinməsi haqqında» Qaydalara 21.09.2000-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin buraxılışı, qeydiyyatı və tədavülü haqqında» 29.09.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında qanun pozuntularının aradan qaldırılması və investorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında» 22.11.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında Fyuçərlərin tədavülü haqqında» 08.01.2001-ci il tarixli Qaydalar;
- «Dövlət qısamüddətli istiqrazları ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının REPO əks REPO əməliyyatlarının aparılması haqqında» 07.02.2001-ci il tarixli müvəqqəti Qaydalar;

- «Azərbaycan Respublikasında Dövlət və bələdiyyə Qiymətli kağızların buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» qaydalarına 04.04.2001-ci il tarixində edilən əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikası ərazisində kooperativ istiqrazların buraxılması və tədavülü» Qaydalarına 04.04.2001-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qısamüddətli notlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» 04.06.2001-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında sığorta Standartlarına 10.07.2001-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər»;
- «Girov kağızı haqqında» 17.01.2002-ci il tarixli əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasının dövlət daxili uduşlu istiqrazlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi haqqında» 20.07.2001-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan və ölkə ərazisinə idxal edilən alkoqollu içkilərə, pivəyə, etil spirtinə və tütün məmulatlarına tətbiq olunan dövlət aksiz markalarının sifarişi, satışı, uçotunun aparılması və onlardan istifadə olunması haqqında» 14.01.2002-ci il tarixli Qaydalar;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» Qaydalara 17.01.2002-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Gömrük ödənişinə sadə veksəl vasitəsi ilə zəmanət verilməsinin müddəti haqqında» 04.04.2002-ci il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydaları haqqında» 26.07.2002-ci il tarixli əsasnamə;
- «Kommersiya təşkilatlarının yenidən təşkili zamanı investisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının» 06.11.2002-ci il tarixli Standartları;
- «Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün ixtisas şəhadətnaməsinin verilməsi haqqında» 27.11.2002-ci il tarixli Qaydalar;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» Qaydalarına 27.12.2002-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;

- «Kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları haqqında» əsasnaməyə 23.07.2003-cü il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklər;
- «Qiymətli Kağızlar bazarında Broker fəaliyyəti həyata keçirilməsi haqqında» 04.08.2003-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazarında Diler fəaliyyətinin həyata keçirilməsi haqqında» 12.08.2003-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün ixtisas şəhadətnaməsinin verilməsi haqqında» Qaydalara 26.08.2003-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» Qaydalara 24.11.2003-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən hesabatların təqdim edilməsi haqqında» 30.12.2003-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazarında çirkli pulların yuyulmasının və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən tədbirlərin görülməsi haqqında» 09.05.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazarında Broker və Diller tərəfindən daxili uçotun aparılması haqqında» 25.05.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında Veksellərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə»yə 25.05.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikasında çeklərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə»yə 25.05.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Hüquqi şəxs olan sığorta edənlər ləğv olunduqda, onların məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna olan borcların ödənilməsində dövlət qiymətli kağızlarından, habelə kredit və digər təşkilatların veksellərindən istifadə edilməsi haqqında» 26.05.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya qiymətli kağızlarının dövriyyədən çıxarılması və ləğv edilməsi haqqında» 08.06.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya qiymətli kağızların buraxılışlarına (əlavə buraxılışlarına) dövlət qeydiyyat nömrəsinin verilməsi haqqında» 08.06.2004-cü il tarixli təlimat;
- «Adli sənədli qiymətli kağızlar üzrə hüquqların ötürülməsi zamanı qiymətli kağızın sertifikatlarının yeni sahibin adına rəsmiləşdirilməsi haqqında» 25.06.2004-cü il tarixli Qaydalar;

- «Qiymətli Kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərin peşəkar fəaliyyətinin növləri ilə eyni zamanda məşğul olması üzrə» Tələblərə 02.07.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Qiymətli kağızlar bazarında Broker fəaliyyətinin həyata keçirilməsi» Qaydalarına 02.07.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Qiymətli kağızlar bazarında Diller fəaliyyətinin həyata keçirilməsi» Qaydalarına 02.07.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Səhmlərin birləşdirilməsi, xırdalanması, onların nominal dəyərinin artırılması və azaldılması zamanı emissiya haqqında» 08.07.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Təmin edilmiş istiqrazlar haqqında» 03.08.2004-cü il tarixli əsasnamə;
- «Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı səhmlərin emissiyası haqqında» 30.08.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Depozitar sistemində depozitarlararası əməliyyatların aparılması haqqında» 03.09.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazarında xidməti məlumatın saxlanması, istifadəsi və təqdim edilməsi haqqında» 05.10.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi haqqında» 11.11.2004-cü il tarixli əsasnamə;
- «Qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərlə manipulyasiyaların qarşısının alınması haqqında» 08.12.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya qiymətli kağızların emitentlərinin illik hesabatlarının hazırlanması və açıqlanması haqqında» 29.12.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Səhmlərin geri satın alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında» 29.12.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestrinin aparılmasına dair» 15.02.2005-ci il tarixli Standartlar;
- «Qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların idarə olunması üzrə peşəkar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi haqqında» 25.03.2005-ci il tarixli Qaydalar;
- «Depozitar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi»-nə dair 15.07.2005-ci il tarixli Standartlar;
- «Qiymətli kağızlar buraxılışının dövlət qeydiyyatı haqqında» şəhadətnamənin, «Dövlət Qiymətli kağızların emissiya prospektinin qeydiyyatı

yatı» arayışının və «Qiymətli kağızların emissiyasının yekunları» haqqında hesabatın qeydiyyatata alınmasına dair arayışın formaları.

- «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsində informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında» 22.11.2005-ci il tarixli Qaydalar;

- «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə idarəsi» haqqında 12.12.2005-ci il tarixli əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Arxiv işinin təşkili və istifadəsi haqqında» 10.02.2006-cı il tarixli Qaydalar;

- «Milli Depozit Mərkəzi Qapalı Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Filialı haqqında» 01.03.2006-cı il tarixli əsasnamə;

- «Azərlotereya açıq səhmdar cəmiyyəti tərəfindən lotereyaların təşkili və keçirilməsi haqqında» 16.03.2006-cı il tarixli Qaydalar;

- «Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» əsasnaməyə edilən 22.06.2006-cı il tarixli əlavə və dəyişikliklər;

- «Stimullaşdırıcı lotereyaların təşkili və keçirilməsi haqqında» 31.07.2006-cı il tarixli Qaydalar.

Göründüyü kimi, investisiya fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün respublikamızda kifayət qədər qanunverici normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Bu qanunverici normativ hüquqi baza Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya fəaliyyətinin iştirakçılarının ümumi, sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərini müəyyənləşdirir. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar, həmçinin Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sürətli inkişafını təmin etmək üçün investisiya qoyuluşlarının intensiv cəlb olunmasına, onlardan ölkəmizin sosial-iqtisadi bazasının formalaşdırılmasına, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsinə münbit şərait yaradır. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman investisiya qoyuluşları və onlardan səmərəli istifadə edilməsi yoxlama obyektinə çevrilməlidir. Auditor ilk növbədə investisiya qoyuluşlarının qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını ekspertizadan keçirməli, onların rəsmiləşdirilməsini, investisiya qoyuluşlarından bu və ya digər gəlirlərin, faizlərin, dividendlərin düzgün məda-xil edilməsini, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq düzgün bölüşdürülmə və istifadəsini qiymətləndirməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza

işləri aparan zaman investisiya qoyuluşlarında rastlaşdığı hər bir neqativ halı, qanundankənar əməliyyatları, onların nə dərəcədə yuxarıda qeyd etdiyimiz qanunverici normativ hüquqi aktların müvafiq tələblərinə uyğun olmasını qiymətləndirməlidir.

22.3. İnvestisiya qoyuluşları auditinin məlumat mənbələri

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının yüksək səviyyədə təşkili, səmərəli aparılması və nəticəli yekunun əldə edilməsi üçün dəqiq və etibarlı informasiyaların əldə edilməsi vacibdir. Bu məlumatların əldə edilməsi, həmçinin auditorun investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının keçirilməsi üçün lazımi strategiyani və yoxlama metodunu tətbiq etməsinə müvafiq zəmin yaradır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində investisiya fəaliyyəti geniş təkrar istehsalın həlledici vasitəsi hesab edilir. Perspektivli təsərrüfat subyektlərinin inkişafı investisiyasız təsəvvür edilə bilməz. Ona görə də auditor müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlamamışdan öncə lazımi məlumat toplusuna malik olmalıdır. Bu məlumatları məzmununa, təyinatına, istiqamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnvestisiya qoyuluşunda normativ hüquqi baza ilə bağlı olan məlumat mənbələri;
- İnvestisiya qoyuluşlarının rəsmiləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və digər texniki məsələlərlə bağlı olan məlumat mənbələri;
- İnvestisiya qoyuluşları üzrə cari təsərrüfat əməliyyatlarını qeydə alan uçot məlumatları;
- İnvestisiya qoyuluşları və onların nəticələrinin yekun məlumatlarını özündə əks etdirən maliyyə hesabat məlumatları.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama aparan zaman investisiya fəaliyyətinin qanunauyğun qurulmasını ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Bunun üçün əsas məlumat mənbələri, investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, investisiya fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı 100-ə yaxın təlimat, əsasnamə və qaydalar hesab olunur. Burada əldə ediləcək məlumatlar təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyətinin formasından, xarakterindən və istiqamətindən asılıdır. Yəni, müəssisə öz maliyyə vəsaitini qiymətli kağızlar vasitəsilə geniş təkrar istehsala yönəltnmişdirsə, bu zaman onlarla bağlı təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi ilk növbədə qiymətli kağızlar

haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, bu sahədə Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin normativ sənədləri və qüvvədə olan digər normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi, tərəflərin öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi, yerinə yetirilən faktiki iş və xidmətlərin dəyəri haqqında müvafiq məlumatların əldə edilməsi üçün bir sıra texniki sənədlərdəki məlumatlara da müraciət edilməsi vacibdir. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi maliyyə və digər daşınan və daşınmaz əmlakların qəbul-təhvil aktları, investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən şəhadətnamələr, qiymətli kağızların qəbul-təhvilinə dair müvafiq sənədlər, bank və kassa ödəmələri, təsis sənədləri, səhmdar cəmiyyətlərin protokollarından çıxarışlar, veksellər, istiqrazlar, sertifikatlar, səhmlər, digər qiymətli kağızları təsdiq edən standart sertifikat formaları, borc kapitalının alınmasına dair müqavilələr və sair həmin texniki sənədlərin tərkib hissəsi hesab olunur.

İnvestisiya əməliyyatlarını qeydə alan uçot məlumatları dedikdə, müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planının 6 saylı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı sintetik hesabı və onun tərkibində açılan subhesablar (pay və səhmlər, istiqrazlar, verilmiş borclar), 51 saylı «Hesablaşma hesabı», 76 saylı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar», 80 saylı «Mənfəət və zərərlər» hesabı, 48 saylı «Sair aktivlərin satışı» və digər müvafiq hesabların məlumatlarından istifadə edilməsi başa düşülməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarına dair əməliyyatların uçotu üzrə daha dəqiq və dolğun məlumatlar əldə etmək üçün baş kitabın, jurnal-orderin və balansın məlumatlarına istinad etmək vacibdir. İnvestisiya qoyuluşlarında digər uçot məlumatları ilə yanaşı, qiymətli kağızların dövryyəsinə təşkil edən dövryyə kitabları, onların vaxtaşırı hərəkətini və nağdlılığını təsdiq edən inventarlaşma aktlarına və digər məlumat mənbələrinə də nəzər salınması vacibdir.

22.4. İnvestisiya qoyuluşları auditinin metodikası

İnvestisiya qoyuluşları auditinin metodikası dedikdə, audit yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq olunan üsullar, vasitələr, yoxlama mexanizmləri və prosedur qaydaları başa düşülür. Yoxlama-ekspertiza işlərinin mərkəzində müəssisənin (təşkilatın) rəhbərliyinin (sahibinin) sərəncamında olan maliyyə resursları və digər aktivlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların nə dərəcədə dövryyəyə gətirilməsi dərəcəsi durmalıdır. Müəssisə və təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin təşkilinin başlıca göstəricisi mənfəət və rentabellikdir. Auditor investisiya qoyuluşlarını yoxlamaq və ekspertiza

etməklə, müəssisənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla əldə edilən gəlir və mənfəəti qiymətləndirməlidir. Digər sahələrdə olduğu kimi, investisiya qoyuluşlarında da audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman yoxlamanın tezis-proqramı tərtib edilməlidir. Bu yoxlama tezis-proqramını bir sıra prinsipial məsələlər əhatə edilməklə 4 əsas istiqamətdə qurmaq məqsəduyğundur. Bunlar aşağıdakılardır:

- investisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının metodikası;
- investisiya qoyuluşları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Məlumdur ki, respublikamızda investisiya qoyuluşlarını hüquqi baxımdan tənzimləyən 100-dən çox normativ hüquqi aktlar və sənədlər mövcuddur. Lakin bu normativ hüquqi bazanın əsas məqsədi investorların hüquqlarını qorumaq, maliyyə qoyuluşlarının sərbəst hərəkətinə lazımı şərait yaratmaq, respublikamızın iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir.

İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazasının yoxlanması və ekspertizası zamanı aşağıdakılar yoxlama obyektı olmalıdır:

- investisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi aktlara uyğun rəsmiləşdirilməsi;
- investisiya üçün digər təşkilatlardan əldə edilmiş borc kapitalının qanuni olması;
- mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin sərəncamında olan maliyyə resurslarının qiymətli kağızlar vasitəsilə investisiya qoyuluşuna yönəldilməsinin rəsmiləşdirilməsi;
- müxtəlif formalı normativ hüquqi sənədlərin, sertifikatların (şəhadətnamələrin) əldə edilməsinin qanuna uyğunluğu;
- investisiya qoyuluşlarına yönəldilmiş maliyyə vəsaitləri və digər aktivlər üzrə əldə edilmiş faizlər, dividendlərin hüquqi baxımdan qanuna uyğunluğu və onların mövcud qaydalara əsasən istifadəsi;
- birgə fəaliyyət haqqında bağlanmış müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olması;
- investisiya fəaliyyətinə dair digər təsis sənədləri və s.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlanılması ümumi metodika ilə bərabər spesifik yanaşma da tələb edir. Çünki, investisiya qoyuluşu öz xüsusiyyətinə görə digər təsərrüfat əməliyyatlarından fərqlidir. Ona görə də yoxlama-ekspertiza işlərinə dair tezis-proqram tərtib edilən zaman bir sıra məsələlər yoxlama obyektı olmalıdır. O cümlədən:

- investisiya qoyuluşlarının formaları (qiymətli kağızların alınma forması, maddi və qeyri-maddi aktivlərin investisiyaya yönəldilən hissəsinin rəsmiləşdirilməsi);
- investisiya qoyuluşları üzrə aparılmış bank əməliyyatları;
- investisiya qoyuluşları nəticəsində əldə edilən qiymətli kağızların saxlanma şəraiti;
- investisiya qoyuluşları nəticəsində əldə edilmiş qiymətli kağızların hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarət;
- investisiya qoyuluşlarından əldə edilən gəlirlər, onların mədaxil edilməsi və xərclənməsi üzərində təsərrüfatdaxili nəzarət;
- investisiya qoyuluşlarından əldə edilən nəticələrin bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün aparılması və s.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlar mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında öz əksini tapmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin tərkib hissələrindən biri də investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların vaxtında uçota alınması və hesabat sənədlərində düzgün əks etdirilməsidir.

Yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman investisiya qoyuluşları üzrə vəsaitlərin mühasibat uçotunda vaxtında və düzgün uçota alınması, investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlara dair mühasibat müxabirələşmələrinin tərtibi, mühasibat sənədlərinin düzgün doldurulması, investisiya qoyuluşları üzrə nəticələrin (gəlir və mənfəətin) düzgün uçota alınması, bölüşdürülmə və istifadəsinə dair mühasibat yazılışları və sair bu kimi məsələlər də yoxlama obyektı olmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində investisiya qoyuluşları üzrə konkret olaraq məsələlərin araşdırılması metodikası aşağıdakı proseduralardan ibarətdir. İlk növbədə müəssisə və təşkilatlarda faktiki aparılmış investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən hüquqi sənədlər (bağlanmış müqavilələr, təhvil-təslim aktları, razılaşdırma protokolları, birgə fəaliyyət haqqında müqavilələr) bu sahədə müvafiq normativ hüquqi aktların bəndləri ilə tutuşdurulmalıdır. Auditor bağlanmış müqavilələrdə, təsis sənədləri toplusunda, protokollarda və digər hüquqi sənədlərdə məqsədli kənarlaşma müşahidə edərsə, ilk növbədə yol verilmiş kənarlaşmanın hüquqi qiymətini verməli və onu son nəticə ilə əlaqələndirməlidir. Əgər hüquqi sənədlərdə

yol verilmiş kənarlaşmalar məqsədli xarakter daşımırsa və onun maliyyə nəticələrinə təsiri yoxdursa, bu zaman həmin hüquqi sənədlərə müəyyən düzəlişlər aparılmasına dair müvafiq tövsiyələr verilməlidir. Müəssisənin kənar təşkilatlardan əldə edilmiş borc kapitalı bu və ya digər formada investisiya qoyuluşlarının tərkib hissəsi sayılır. Təcrübədə bir çox hallarda kənardan belə vəsaitlərin cəlb olunması işbazlar arasında müəyyən qeyri-rəsmi sövdələşmələrə səbəb olur. Ona görə də kənardan cəlb olunmuş borc kapitalının rəsmiləşdirilməsinə dair sənədlərin ekspertizasında bu sənədlərin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı qaydalara uyğun olması qiymətləndirilməlidir. Burada, həmçinin digər sənədlər, yəni əldə edilmiş sertifikatlar, şəhadətnamələr, veksellər və bunlara bərabər tutulan rəsmi sənədlər də Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin qaydalarına, əsasnamələrinə uyğunlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada hər bir hal üçün spesifik yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, auditor investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş vəsaitin formalarından asılı olaraq müvafiq audit tədqiqat formasını seçməlidir.

Audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də investisiya qoyuluşlarına yönəldilmiş vəsaitlər üzrə əldə edilən dividend və faizlərin hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Auditor bu mərhələdə investisiya qoyuluşlarından əldə edilmiş dividendlərin, faizlərin rəsmiləşdirilməsinin formalarını müəyyənləşdirməlidir. Yəni dividend və faizlərin nağd, yaxud nağdsız formada verilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Bundan sonra əldə edilmiş faktiki dividendlər (faizlər) rəsmi sənədlərdə nəzərdə tutulan məbləğlərlə üzləşdirilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarının tərkib hissələrindən biri də birgə fəaliyyət üçün bağlanmış müqavilələr və təsis sənədləridir. Auditor birgə fəaliyyət haqqında normativ hüquqi sənədləri ekspertiza edən zaman onların Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin tələblərinə cavab verməsini və bu sahədə beynəlxalq konvensiyalara uyğun olmasını qiymətləndirməlidir.

Yoxlama-ekspertiza işlərinin əsas sahələrindən biri də investisiya qoyuluşları üzrə aparılmış faktiki təsərrüfat əməliyyatlarının araşdırılmasıdır. Burada seçmə üsulu tətbiq edilməklə daha ciddi məsələlər ön plana çəkilə bilər. Belə ki, investisiya qoyuluşlarının formalarından asılı olaraq rəsmi sənədlərə uyğun vəsaitin vaxtında köçürülməsi və onun rəsmiləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, auditor investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş maliyyə vəsaiti, yaxud maddi aktivlərin investorun sərəncamına verilməsi vaxtının dəqiq rəsmiləşdirilməsi və sənədləşdirilməsini yoxlamalıdır. Bir çox hallarda investorun sərəncamına verilən maddi ak-

tivlər uzun müddət sənədləşdirilmir və bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlirlər işbazlar arasında (tərəflər arasında) qeyri-rəsmi bölüşdürülərək mənimsənilir. İnvestisiya qoyuluşları üzrə aparılan maliyyə əməliyyatları iki formada ola bilər: nağd və nağdsız. Nağd əməliyyatlar kassa mədaxil-məxaric orderləri ilə, nağdsız əməliyyatlar isə bank çıxarışları ilə təsdiq edilməlidir. Auditor investisiya qoyuluşları üzrə vəsaitlərin köçürülməsi əməliyyatlarını yoxlayan zaman həmin vəsaitlərin köçürülməsini təsdiq edən ilkin sənədləri (mədaxil-məxaric orderlərini, bank çıxarışlarını) nəzarətdən keçirməlidir.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlar müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planında 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı hesabda uçota alınır. Təlimata uyğun olaraq bu sintetik hesabın tərkibində 3 subhesab açıla bilər. Bu subhesablar aşağıdakılardır:

1. 06/1 «Pay və səhmlər»;
2. 06/2 «İstiqrazlar»;
3. 06/3 «Verilmiş borclar» və sair yönəltmələr.

«Pay və səhmlər» subhesabında səhmdar cəmiyyətinin səhmləri, ölkə daxilində yaradılmış digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına və müəssisələrin xarici ölkələrdəki kapitalına yönəldilmiş uzunmüddətli qoyuluşlar (investisiyalar) uçota alınır.

«İstiqrazlar» adlı subhesabda isə dövlət və yerli borclar üzrə faizli istiqrazlar, digər qiymətli kağızlara yönəldilmiş investisiya qoyuluşları uçota alınır.

«Verilmiş borclar» adlı subhesabda isə müəssisələrin kənar təşkilata verdiyi borc kapitalı üzrə əməliyyatlar uçota alınır. Əlbəttə bu sahədə qüvvədə olan təlimat 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» sintetik hesabının tərkibində digər subhesabların açılmasını məhdudlaşdırmır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman investisiya qoyuluşları üzrə maliyyə əməliyyatlarının təyinatını düzgün yoxlamaq üçün 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» hesabını və onun subhesablarını cari dövrdə aparılan əməliyyatlar üzrə yoxlamalıdır. Bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərində seçmə üsulundan istifadə etmək olar. 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı sintetik hesab yoxlanılan zaman əməliyyatlar üzrə tərtib edilmiş mühasibat yazılışlarının (müxabirələşmələrin) da auditor nəzarətindən keçirilməsi vacibdir. Bir qayda olaraq investisiya qoyuluşları üzrə pul vəsaitləri köçürülən zaman 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» sintetik hesabı 50 sayılı «Kassa əməliyyatları», 51 sayılı «Hesablaşma hesabı», 52 sayılı «Valyuta hesabı» adlı sintetik hesablarla müxabirələşir. Müəssisələrin (təşkilatların) əldə etdiyi istiqrazlar, veksellərin alış dəyəri

ləri onların nominal dəyərlərindən yüksək olarsa, onda hər dəfə onlardan müəssisəyə çatması gəlirlər hesablanarkən həmin qiymətli kağızların alış və nominal dəyərləri arasında fərq məbləğləri silinir. Bu zaman 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» hesabı 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabının debet-kreditlə müxabirələşir. Daha doğrusu, qiymətli kağızlardan müəssisəyə (təşkilata) çatması gəlir məbləğində alış və nominal dəyərlərə görə yaranmış fərq məbləğləri 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər hesabı» ilə müxabirələşir. Ona görə də qiymətli kağızların alış qiyməti ilə nominal dəyərləri arasındakı fərqlər müəyyən edilərsə, onlara münasib gəlirlər hesablanmalıdır. Bu zaman mühasibat uçotu hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun olaraq müxabirələşmələrin düzgünlüyü üzəldirilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarında əldə edilmiş qiymətli kağızların saxlanması və onların hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili səviyyəsi də qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün daxili auditin apardığı yoxlamalar nəticəsində auditorun tərtib etdiyi aktları və arayışları müşahidə etmək kifayətdir. Auditor qiymətli kağızların saxlanmasını təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirmək üçün şəxsi müşahidə üsulundan istifadə etməlidir. Bunun üçün auditor qiymətli kağızların saxlanması yerlərinə baxış keçirməli və nəticədə müəyyən edilən çatışmamazlıqlar haqqında öz rəyini yekun arayışında əks etdirməlidir.

22.5. İnvestisiya qoyuluşları üzrə audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

İnvestisiya qoyuluşları auditinin yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması investisiya qoyuluşları üzrə aparılan nəzarət və tədqiqatın son mərhələsi hesab edilir. Bu yekun mərhələsində investisiya qoyuluşlarının audit-yoxlanmasının nəticəsində qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulması, investisiya əməliyyatlarında yol verilmiş neqativ halların aşkar edilməsi, mühasibat və maliyyə hesablarında buraxılmış ciddi qanun pozuntuları yekunlaşdırılıb qiymətləndirilməlidir. Auditor investisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrini yekunlaşdıran zaman investisiya vəsaitlərinin məqsədli səfərbər olunmasına, həmçinin mövcud vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsinə dair müvafiq tövsiyyələr də hazırlamalıdır. Bir qayda olaraq auditor yoxlama nəticələrini yekunlaşdıran zaman bu və ya digər sahədə yol verilmiş daha ciddi qanun pozuntularını, mənimsemələri, dağınıqları, məqsədli və ya məqsədsiz vu-

rulmuş maddi ziyanları ön plana çəkməlidir. İnvestisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman bu prinsiplər əsas götürülməlidir.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində maliyyə resursları və digər aktivlərin sərbəst hərəkətinə geniş meydan verilir. Belə şəraitdə neqativ hallara yolvermə imkanları və onların sayı arta bilər. Burada obyektiv və subyektiv amillər də öz rolunu oynayır. Etiraf etmək lazımdır ki, sosialist planlı təsərrüfat sistemi şəraitində fəaliyyət göstərmiş ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün investisiya fəaliyyəti yenidir. Bu sahədə ölkəmizdə çox da böyük təcrübə yoxdur. Daha dəqiq desək, bir sıra qurumlar, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarı, birjalar, səhmdar cəmiyyətlər hələ formalaşma prosesindədir. Baxmayaraq ki, respublikamızda artıq bu sahədə kifayət qədər qanunvericilik bazası yaradılmışdır, lakin investisiya fəaliyyətində hələ də bir sıra boşluqlar mövcuddur. Ona görə də təcrübəli xarici işbazlar bu boşluqlardan istifadə etməklə ölkəmizin maliyyə bazarına girmək və oradan öz qeyri-sağlam məqsədləri üçün istifadə etmək imkanlarına malikdirlər. Bu baxımdan audit yoxlama-ekspertiza işlərində investisiya fəaliyyətinin daha ciddi nəzarətdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində aşkar edilmiş hər bir xırda nöqsan öz qiymətini yekun arayışında tapmalıdır. İnvestisiya fəaliyyəti üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır. İlk növbədə bu sahədə yol verilmiş nöqsanlar, çatışmazlıqlar qanunvericilik mövqeyindən qiymətləndirilməlidir. Respublikamızda investisiya fəaliyyətinə dair qüvvədə olan 100-dən çox normativ hüquqi aktın hər birində investisiya qoyuluşlarının növlərinə görə spesifik xüsusiyyətləri tənzimlənir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşlarında yol verilmiş ayrı-ayrı qanun pozuntularını şərh edən zaman, ilk növbədə investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına istinad etməlidir. Bundan sonra investisiya qoyuluşunun formasından asılı olaraq yol verilmiş qanun pozuntularını yekun arayışında daha dəqiq şərh etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı təlimatların, qaydaların müvafiq bəndlərinə müraciət edə bilər.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsində təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz təhriflər, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçota alınması və onlara mühasibat yazılışlarının tərtib

edilməsində müxabirələşmələrin düzgün aparılmaması, investisiya qoyuluşu nəticəsində əldə edilən gəlirlərin, dividendlərin və faizlərin bölüşdürülməsində yol verilmiş çatışmamazlıqlar qiymətləndirilməlidir. İnvestisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi bu sahədə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarına dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında olmalıdır. İnvestisiya qoyuluşları üzrə tərtib edilmiş mühasibat yazılışları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı»na dair 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun olaraq aparılmalıdır. Digər sahələrdə olduğu kimi, investisiya qoyuluşları üzrə də uçot-hesabat işlərinin ümumi vəziyyəti ilə yanaşı müəssisənin özünəməxsus uçot siyasətinin tətbiqi qiymətləndirilməlidir. Burada tətbiq olunan uçot formaları, uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması, qiymətli kağızları və investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən digər hüquqi sənədlərin hərəkəti aydın və şəffaf olmalıdır. Təsərrüfatdaxili nəzarət və onun səmərəli təşkili investisiya qoyuluşlarından səmərəli istifadənin mühüm vasitəsidir.

Müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi qiymətli kağızlar, o cümlədən istiqrazlar, veksellər, anbar kağızları, çeklər, xəzinə vekselləri, bank sertifikatları və sairənin naədliliğinin mütemadi inventarlaşdırılması və onların hərəkəti üzərində ciddi uçot blankı kimi müvafiq nəzarətin qurulması məhz təsərrüfatdaxili auditin funksiyalarından biridir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılarkən investisiya qoyuluşları üzrə təsərrüfatdaxili auditin ümumi vəziyyəti və ayrı-ayrı spesifik hallar şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsində yol verilmiş xırda nöqsanları, ciddi əhəmiyyət kəsb etməyən qanun pozuntularını xarakterinə, məzmununa, təyinatına görə qruplaşdırmaq və reyestr şəklində yekun aktına əlavə etmək olar. Bu nöqsanların ümumi arayışda şərh qısa formada reyestrə istinad edilərək verilə bilər.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşlarının yoxlama-ekspertiza işlərini yekunlaşdıran zaman test cavablarından da istifadə edə bilər. Test sualları hazırlanan zaman ümumi metodoloji məsələlərlə yanaşı müəssisənin (təşkilatın) spesifik xüsusiyyətləri, istehsalın sahələr üzrə xarakterik amilləri nəzərə alınmalıdır. Test cavabları investisiya qoyuluşlarının hər bir növü üzrə təşkil edilməlidir. Testlərdə müəssisələrin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi vəsaitin miqdarı, məqsədi, investisiya qoyuluşlarından əldə edilən səmərə, investisiya qoyuluşlarına yönəldilən vəsaitin istifadə edilmə müddəti, investisiya üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi və sair bu kimi vacib məsələləri əhatə etməlidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

**MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN AUDİTİ VƏ
AUDİTDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİNİN ƏSAS
PRİNSİPLƏRİ**

XXIII FƏSİL. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN AUDİTİ

23.1. Maliyyə nəticələri auditinin məqsəd və vəzifələri

Müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilər mənfəət və rentabellikdir. Onlar universal göstəricilər olmaqla, hər bir müəssisə və təşkilatın səmərəli fəaliyyətini xarakterizə edən yekun göstərici hesab edilir. Müəssisənin mənfəət əldə etməsini onun geniş təkrar istehsalı üçün əsas amil hesab etmək olar. Mənfəətlə işləyən müəssisə öz fəaliyyəti nəticəsində cari dövrdə məhsul istehsalı və onun realizəsinə çəkilmiş məsrəfləri bağlamaqla bərabər, müəyyən məbləğdə artıq maliyyə vəsaiti də əldə etmiş olur. Belə müəssisə və təşkilatlar öz istehsalını inkişaf etdirmək üçün əlavə investisiya qoyuluşlarına maliyyə mənbələri yaradır. Müəssisənin mənfəəti, həmçinin dövlət büdcəsinin daxilolma mənbələrindən biri hesab edilir. Hazırkı dövrdə respublikamızın dövlət büdcəsinin təqribən 25 faizini müəssisə və təşkilatlardan əldə edilən mənfəətdən vergilər üzrə ayırmalar təşkil edir. Göründüyü kimi, müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi mənfəət tək onun özünün sosial-iqtisadi məsələlərinin həllinin mənbəyi sayılmaz. Onlar, həmçinin bütövlükdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının və hərbi qüdrətinin artırılmasının mənbəyi hesab edilir. Ona görə də auditor mənfəət göstəricisini araşdırıb qiymətləndirməyə geniş, çoxşaxəli mövqedən yanaşmalıdır. Mənfəət göstəricisinə əsasən 3 amil təsir edir: məhsul istehsalı, satış və məsrəflər. Bu amillər biri digərini tamamlamaqla çox sıx və qarşılıqlı əlaqəlidir. Mənfəət, həmçinin müəssisə və təşkilatların səmərəli idarə edilməsinin əsas meyarıdır. Ona görə də hər bir halda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditinin maliyyə nəticələri – mənfəət və rentabellik göstəricisindən başlamalıdır.

Mənfəət və rentabellik göstəricisi o qədər zəngin və çoxşaxəli təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini özündə əks etdirir ki, ona yalnız bir göstərici kimi yanaşmaq mümkün deyil. Mənfəət və rentabellik göstəriciləri təhlil edilib qiymətləndirilən zaman ona sistemli yanaşma tələb olunur. İlk növbədə auditor mənfəət və onun əmələ gəlməsinin mənbələri haqqında kifayət qədər məlumatla malik olmalıdır. Mənfəət ümumi şəkildə satışdan əldə edilən gəlirlə məhsul istehsalına çəkilən məsrəflər arasındakı fərqi özündə təcəssüm etdirsə də, bir neçə formaya malikdir. Onlar balans mənfəəti, vergiyə cəlb olunan mənfəət və xalis mənfəətdir. Auditor mənfəətin bu formaları arasında fərqləri bilməlidir. Balans mənfəəti təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olaraq istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından və satışdankənar gəlirlərdən əldə edi-

lən mənfəət hesab edilir. Vergiyə cəlb olunan mənfəət dedikdə isə, balans mənfəətindən daşınmaz əmlak üçün və qiymətli kağızların dövriyyəsi üzrə dövlət büdcəsinə verilən vergilərin həcmi çıxıldıqdan sonra qalan mənfəət başa düşülür. Xalis mənfəət isə dövlət büdcəsinə və digər öhdəliklər üzrə mənfəətdən edilmiş ayırımlardan sonra təsərrüfat subyektinin sərəncamında qalan mənfəət kütləsi hesab edilir. Əmələgəlmə mənbələrinə görə isə mənfəət üç cür olur:

- istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəət;
- sair qiymətli və aktivlərin satışından əldə edilən gəlirlər üzrə mənfəət;
- satışdankənar maliyyə nəticələri üzrə mənfəət.

Auditor bilməlidir ki, bu mənbələrin özü bir sıra amillərin təsiri altında dəyişə bilər. Məsələn, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəət məhsul istehsalının həcmnin, məhsulun çeşidinin, satış qiymətlərinin, istehsala çəkilən məsrəflərin təsiri altında dəyişə bilər. Hətta istehsal olunmuş məhsulun həcmi (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), bitməmiş istehsalın cari dövrə keçid qalıqının dəyişməsi, yüklənmiş və ödənilməmiş mal qalığı, məhsul istehsalının əhəngdarlığının pozulması da satışın həcminə təsir edə bilər. Qiymət məsələsinin özündə də bir neçə amillər mövcuddur ki, onlar birbaşa olmasa da, dolayı yolla müəssisənin mənfəət göstəricisinə təsir edə bilər. Yeni istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyəti bazarda tələb-təklifin dəyişməsi, milli yaxud xarici valyutanın bütövlükdə inflyasiyaya uğraması da mənfəətin məzmununa və kütləsinə təsir edə bilər. Auditor bilməlidir ki, müəssisələr (təşkilatlar) məhsul istehsalı, onun satışı ilə yanaşı fəvqəladə vəziyyətlərdə təsərrüfat-maliyyə böhranından çıxmaq üçün öz material qiymətliqlərini və aktivlərini realizə edə bilər. Müəssisənin material qiymətliqlərinin və aktivlərinin satılmasından əldə edilən gəlirlərdən də mənfəət hesablamaq mümkündür. Bu sair mənfəət adlanır. Adətən belə mənfəət yeni investisiya qoyuluşları ilə və yaxud maliyyə böhranlarından çıxış üçün variantlar hazırlanması ilə əlaqədar olur. Auditor bilməlidir ki, müştərək fəaliyyət formasında iştirak edən təsərrüfat subyektlərinin öz paylarını satması, daşınan və daşınmaz əmlakların icarəyə verilmə hüquqları vardır. Bu fəaliyyət növlərindən əldə edilən gəlirlər satışdankənar gəlirlərin mənbəyi hesab edilir. Digər tərəfdən təsərrüfat müqavilələrində öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi ilə bağlı cərimələr, penyalar vaxtı keçmiş, ümitsiz debitor borclarının ləğvindən əldə edilən məbləğlər, xarici valyuta əməliyyatlarının məzənnə fərqlərindən

gəlirlər satışdankənar mənfəətin mənbəyi hesab olunur. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini, o cümlədən mənfəət göstəricisini qiymətləndirən zaman lazım gəldikdə bu incəliklərə fikir verməlidir. Əlbəttə, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışdan əldə edilən mənfəət ön planda olmalıdır. Mənfəət və rentabellik göstəricilərinə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində hər bir amilin xarakterizə edilib qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Lakin bir sıra sintetik göstəricilər mövcuddur ki, onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin tədqiqat obyektı olmalıdır. Məsələn, mənfəət və onun əmələgəlməsinə birbaşa təsir göstərən 3 amilin, yəni məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi), satışı və ondan əldə edilən gəlirlərin, məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çəkilən məsrəflərin hər biri özlüyündə də müxtəlif amillərin təsiri altında dəyişir. Bu amillər çoxsaylı olsa da, auditor həmin amillərin ən vacibləri haqqında tam anlayışa malik olmalıdır. Məhsul istehsalı və onun səmərəliliyinin artırılmasında iqtisadçılar tərəfindən qəbul olunan bir sıra amillər vardır ki, onlar audit yoxlama-ekspertizasının predmeti ola bilər. Bura aiddir:

- məhsul istehsalının həcmi;
- istehsal olunmuş məhsulun çeşidi;
- məhsul istehsalının ahəngdarlığı;
- istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti (müvafiq standartlara uyğun olması).

Məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərdə isə mənfəət və rentabellik göstəricisinə təsir edən çoxsaylı amillərdən aşağıdakılar auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır:

- məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin xərc elementlərinin dəyişilməsi;
- məsrəflərin struktur quruluşunun dəyişilməsi;
- məsrəflərdə ayrı-ayrı istehsal ehtiyatları və ya onları əvəz edən materialların qiymətinin dəyişilməsi;
- daimi və müvəqqəti xərclərin dəyişilməsi;
- sair idarəetmə xərclərinin dəyişilməsi;
- kompleks xərclərin dəyişilməsi.

Burada daha dəqiq təhlil aparılsa, hər bir xərc maddəsinə təsir edən kifayət qədər faktorlar aşkar etmək mümkündür. Məsələn, ancaq əmək resurslarından istifadəyə təsir edən amillərə bunları aid etmək olar:

- iş vaxtından səmərəli istifadə;
- əməyin elmi təşkili;
- yeni texnika ilə silahlanma səviyyəsi;
- işçi kateqoriyalarının bilik və bacarıq səviyyəsi;
- işçilərə ödənilən əmək haqqı üzrə taarif dərəcələrinin dəyişilməsi;
- işçilərin sayının dəyişilməsi;
- iş vaxtının dəyişilməsi;
- hər bir işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqının dəyişilməsi və s.

Bu amillər dolayı yolla da olsa, mənfəət və rentabellik göstəricisinə təsir edir.

Auditor mənfəət və rentabellik göstəricilərini daha dərin və çoxsaylı amillərin təsiri altında qiymətləndirmək niyyətində olarsa, bu zaman auditdə maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə edə bilər. Belə halda auditin qarşısında duran bir sıra məqsəd və vəzifələr həyata keçirilmiş olar. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirən zaman aşağıdakı məsələlər auditorun araşdırma obyektı olmalıdır:

- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən mənfəət və rentabellik göstəricilərinin müəyyən edilməsində qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl olunması;

- satışdan əldə edilən gəlirlərin həcmnin dəqiqləşdirilməsi;
- istehsala çəkilən məsrəflərin tərkibinin dəqiqləşdirilməsi;
- sair aktivlərin satışından əldə edilən gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi;
- mənfəətin əmələgəlmə mənbələri arasında nisbətin müəyyənləşdirilməsi;

- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsində cari dövrdə əldə ediləcək mənfəət kütləsinin həcmnin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin əmələgəlməsinə təsir edən mənfəət və müsbət amillərin təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin mühasibat uçotunda və balans hesabı olan 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabında düzgün uçota alınmasının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən meydana çıxan zərərlər və bu zərərlərin mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin bölüşdürülməsi, onun istifadəsinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;

- maliyyə nəticələrinin düzgün bölüşdürülüb istifadə edilməsində təsərrüfatdaxili auditin təşkili vəziyyətinin öyrənilməsi;

•təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələri kimi mənfəət və rentabellik göstəricilərinin maliyyə-mühasibat hesabatlarında düzgün əks etdirilməsinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəət göstəricisi ilə yanaşı, rentabellik göstəricisi də müəssisənin nəticə-yekun göstəricisi hesab edilir. Rentabellik, həmçinin müəssisənin effektiv fəaliyyətini və onun sərəncamında olan resurslardan məqsədyönlü istifadə edilməsini xarakterizə edən maliyyə göstəricisidir. Rentabellik göstəricisi müəssisənin balans mənfəətinin və yaxud onun sərəncamında qalan xalis mənfəətin resurslara olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. Bu göstərici vasitəsi ilə əsas vəsaitlərdən, dövriyyə kapitalından, borc kapitalından nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını qiymətləndirmək mümkündür. Rentabellik göstəricisindən, həmçinin müəssisənin bu və ya digər formada investisiya qoyuluşlarının nə dərəcədə gəlir gətirməsinin qiymətləndirilməsində də bir meyar kimi istifadə edilə bilər. Rentabellik göstəricisini qiymətləndirən zaman qeyd edilən göstəricilərlə yanaşı, digər meyarlardan da istifadə edilə bilər.

23.2. Maliyyə nəticələri auditinin normativ hüquqi bazası

Maliyyə nəticələri auditinin normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları başa düşülür. Bura daxildir: «Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərin ayrı-ayrı növlərindən vergilər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992-ci il) və bu Qanuna edilən dəyişikliklər və əlavələr, «Aksizlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu Qanuna dəyişikliklər, əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 13 yanvar 1993-cü il tarixli 452 sayılı qərarı, «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu Qanuna dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu (6 iyun 1997-ci il), Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (15 fevral 2004-cü ilə qədər əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə), həmçinin qanunların icra mexanizmini müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları və aidiyyəti üzrə ayrı-ayrı nazirliklərin təlimatları. Bu təlimatlara və qaydalara isə aiddir: «Kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının illik satışından redaksiyaların əldə etdikləri mənfəətdən ödədikləri verginin (reklam gəlirləri istisna olmaqla) miqdarının müəyyənləşdirilməsi və 3 il ərzində bu vəsaitin hər il dövlət büdcəsindən redaksiyalara ödənilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 avqust 2002-ci

il tarixli 127 sayılı qərarı və həmin qərarla təsdiq edilmiş bu vəsaitlərin ödənilməsinə müəyyənləşdirən qaydalar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 mart 2001-ci il tarixli 55 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Xarici hüquqi şəxslərin əldə etdiyi mənfəəti birbaşa müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda mənfəətin hesablanması» qaydaları, «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisinin hesablanması və büdcəyə ödənilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Baş Vergi Müfəttişliyinin 7 iyul 1997-ci il tarixində 109 sayılı əmrilə təsdiq edilmiş təlimat-qaydalar, «Azərbaycan Respublikası Bank sistemində maliyyə hesabatlarında dövr üzrə xalis mənfəət və zərərlər, uçot siyasətində əsaslı səhvlər və dəyişikliklər haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli 18 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmiş qaydalar; «Xarici hüquqi şəxslərin mənfəətinin və gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin 1 avqust 1997-ci il tarixli 124 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş təlimat və «Müəssisələrin mühasibat uçotu hesablar planı»nın müvafiq bölmələri və bəndləri.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu ilə fəaliyyət göstərən yerli və xarici təsərrüfat subyektləri, həmçinin hüquqi status yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, müvafiq gəlirlərin əldə edilməsi, onlardan respublikamızın dövlət büdcəsinə vergilərin ödənilməsi Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunverici normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Bu qanunverici normativ hüquqi aktları 3 hissəyə ayırmaq olar:

- müəssisələrin (təşkilatların) fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlir və mənfəətdən dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin tənzimlənməsinə dair qanunverici normativ hüquqi aktlar;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlir və mənfəətdən dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin tənzimlənməsinə dair qanunverici, normativ hüquqi aktlar.
- hüquqi şəxs yaratmadan fiziki şəxs statusunda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla əldə edilən gəlirlər və onlardan dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin tənzimlənməsinə dair qanunverici, normativ hüquqi aktlar;

Məsələyə belə yanaşılması respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-təbəçilik formasından irəli gəlir, yəni hüquqi şəxs statusu ilə fəaliyyət göstərən yerli təsərrüfat subyektlərinin əldə etdiyi mənfəətdən tutulan vergilər və bu vergilərə dair edilən güzəştlər xarici hüquqi şəxslərin müvafiq göstəricilərindən fərqlənir. Digər

tərəfdən hüquqi şəxs statusu yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, gəlir əldə etməyin özü də bir fərqli fəaliyyət növüdür. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin mənfəətindən, gəlirlərin ayrı-ayrı növlərindən tutulacaq vergilər haqqında qanun və digər normativ hüquqi aktlar müəssisələrin (təşkilatların) fəaliyyətləri nəticəsində mənfəətin əldə edilməsi, onun tərkibi, iqtisadi məzmunu, xarakteri, vergitutma obyektı, mənfəət vergisindən qismən və tamamilə azad edilmə kimi çoxlu məsələləri müəyyənləşdirir. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, gəlirlərin əldə edilməsi isə bir fəaliyyət növünü özündə əks etdirdiyindən, burada sadə vergi sistemi tətbiq edilir, yəni cari ay ərzində əldə edilən ümumi gəlirin təqribən 4 faizi vergi şəklində dövlət büdcəsinə ödənilir. Xarici hüquqi şəxslərin mənfəətinin və gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi isə tamamilə xüsusi bir haldır. Xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində müxtəlif mülkiyyət formasında fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri mənfəət və gəlirlərin uçota alınmasında bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, onların nəzərə alınmaması vergidən yayınma halları ilə nəticələnə bilər. Eyni zamanda xarici hüquqi şəxslərin respublikamızın ərazisində investisiya qoymaqla fəaliyyət göstərməsi halında bir sıra güzəştlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Ona görə də onların gəlirləri və mənfəətlərindən vergilərin tutulması yerli təsərrüfat subyektləri ilə eyniləşdirilə bilməz. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlir və mənfəət yalnız onlara aidiyyəti olan qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

23.3. Maliyyə nəticələri auditinin məlumat mənbələri

Maliyyə nəticələri auditinin daha düzgün və səmərəli təşkili üçün etibarlı, dəqiq, dolğun və əlaqəli məlumatların olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, maliyyə nəticələri təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəricisidir. Burada sadəcə olaraq mənfəətin kütləsindən və səviyyəsindən söhbət getmir. Maliyyə nəticələri təsərrüfat ili ərzində məhsul istehsalı, onlara çəkilən məsrəflər, məhsulun reallaşdırılması ilə bağlı olan əməliyyatlar və bu əməliyyatlara təsir edən mənfəəti və müsbət amillərin nəticəsində formalaşır. Ona görə də mənfəətin əmələ gəlməsi, onun bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinə sadəcə bir göstərici kimi yanaşmaq olmaz. Müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrinə qiymət vermək üçün onlara maliyyə təhlilindən istifadə etməklə müxtəlif mövqələrdən yanaşıla bilər. Bu, auditdə maliyyə təhlilinin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu məsələyə sadəcə olaraq maliyyə nəticələrini xarakterizə edən sintetik göstəricilərin qarşılıqlı və əlaqəli qiymətləndirilməsi kimi baxmaq zəruridir. Bunun üçün müvafiq məlumat mənbələrinə malik olunmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində ilk növbədə mənfəətlə bağlı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını uçota alan məlumat mənbələri, maliyyə nəticələrinin bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair məlumatlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Bundan sonra maliyyə nəticələrinin auditinin normativ hüquqi bazasına dair məlumat mənbələrinə nəzər salmaq vacibdir. Maliyyə nəticələrinin normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə qüvvədə olan qanunverici hüquqi aktlar nəzərdə tutulur. Yəni auditor maliyyə nəticələrini yoxlayan zaman təbəçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olaraq maliyyə nəticələrinin əmələ gəlməsini, müəyyənləşdirilməsini, burada vergilərin tətbiqinin hüquqi baxımdan qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını qiymətləndirməlidir. Məlumat üçün müəssisənin maliyyə fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəətin xarakterinin və onun bölüşdürülməsi ilə əlaqədar mövcud qanunverici normativ hüquqi aktların müvafiq bəndlərinə istinad edilə bilər. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinin 9-cu və 10-cu fəsillərinin müvafiq bəndləri əsas kimi qəbul edilməlidir. Çünki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 9-cu fəslində mənfəət vergisinin dərəcələri, azadolmalar və güzəştlərin bütün halları konkret olaraq verilmişdir. Digər fəsildə, yəni həmin məcəllənin 10-cu fəslində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin formalaşması, mənfəət və zərərlərin hesablanması qaydaları, eyni zamanda maliyyə nəticələrindən istifadəyə dair konkret mexanizmlər öz əksini tapmışdır. Maliyyə nəticələri üzrə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını uçota alan mühasibat uçotunun tətbiqi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün mühasibat uçotu maliyyə hesabatlarının sintetik və analitik göstəricilərindən istifadə etmək lazımdır. Audit yoxlama-ekspertizası üçün maliyyə nəticələrinə dair məlumatları müəssisələrin illik hesabatlarının tərkib hissəsi olan 1 saylı hesabatdan (Müəssisənin balans), ona əlavə edilən «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» 2 saylı hesabatdan, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 31 dekabr 2005-ci il tarixli 303 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Mənfəət vergisinin bəyannaməsi» və mənfəət vergisinin ümumi məlumatlarını özündə əks etdirən bu bəyannaməyə 1 saylı əlavədən, «Mənfəət vergisinin ödəyiciləri haqqında» ümumi məlumatı özündə əks etdirən 2 saylı əlavədən, «Mənfəət vergisinin ümitsiz borcları haqqında» məlumatı özündə əks etdirən 3 saylı əlavədən əldə etmək olar.

Müəssisənin 1 saylı hesabatı olan balansda maliyyə nəticələrinə dair kifayət qədər məlumat mövcuddur. Belə ki, balansın passivinin 1-ci böl-

məsində «xüsusi vəsaitlərin mənbələri» və «Mənfəət vergisi» haqqında məlumatlar əks etdirilir. Daha doğrusu, həmin bölmənin 470-ci sətirində cari dövrdə əsas təsərrüfat fəaliyyətindən və digər mənbələr nəzərə alınmaqla birlikdə əldə edilən mənfəət, 471-ci sətirində isə cari təsərrüfat ilində istifadə edilmiş mənfəət, 472-ci sətirində isə hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət haqqında məlumatlar əks etdirilir. Eyni zamanda balansın həmin bölməsində keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəətin qalığı haqqında və mənfəətdən müxtəlif fondlara edilmiş ayrılmaları əks etdirən məbləğləri də müşahidə etmək mümkündür. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında bir daha dərin məlumatlar əldə etmək üçün müəssisənin illik hesabatının tərkib hissəsi olan «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» 2 sayılı illik hesabatla müraciət etmək olar. Bu hesabat 4 bölmədən ibarət olmaqla maliyyə nəticələrinin mənbələrini, onların istifadəsi haqqında zəngin məlumatları özündə cəmləşdirir. Belə ki, hesabatın 1-ci bölməsi maliyyə nəticələri və onların əmələgəlmə mənbələri haqqında, o cümlədən məhsul satışından əldə edilən gəlir, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, sair satış nəticələri, satışdankənar əməliyyatlardan əldə edilən gəlirlər haqqında (qiymətli kağızlar, birgə müəssisələrin payda iştirakı üzrə əldə edilən gəlirlər və s.) məlumatları əks etdirir.

Hesabatın 2-ci bölməsində mənfəətdən istifadə, büdcəyə ödəmələr və müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsi, müxtəlif məqsədlər üçün fondlara edilmiş ayrılmaların məbləğləri öz əksini tapır.

Hesabatın 3-cü bölməsində ayrı-ayrı vergi növləri üzrə mənfəətdən büdcəyə ödənilmiş vergilərin bütövlükdə tərkibi əks etdirilir.

Hesabatın 4-cü bölməsində mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər öz əksini tapır.

Auditor bu xarakterli məlumatlara ehtiyac duyduqda maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında 2 sayılı hesabatın müxtəlif bölmələrinə istinad edə bilər. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində qəbul edilən əsas məlumat mənbələrindən biri də cari dövrdə hesablanmış mənfəət vergisi haqqında bəyannamə və onlara edilən əlavələrdir. Bu bəyannamədə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq mənfəətin əmələ gəlməsində iştirak edən bütün amillərə dair göstəricilər və bu göstəricilərin tərkibi incəliklərinə qədər açılmaqla öz şərhini tapmışdır. Məsələn, mənfəət vergisi haqqında bəyannamənin II hissəsində «Hesabat dövründə gəlirlərin əldə edilməsi» ilə bağlı xərclər üzrə bütün xərc maddələri və onların tərkib strukturu, hətta digər hesabatlarda öz əksini tapa bilməyən xərc maddələri də burada əks etdirilmişdir. Bu kimi dolğun məlumatlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində mənfəətin formalaşması və istifadəsinə obyektiv qiymət verməyə tam şərait yaradır.

Müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların düzgün uçota alınması və onlardan istifadəyə dair təsərrüfatdaxili audit nəzarətinin təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün məlumat mənbələri kimi müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının «Maliyyə nəticələri və mənfəətin istifadəsi» adlı 7-ci bölməsinin tələbləri, bu bölmədə öz əksini tapmış 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabı, 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə», 82 sayılı «Qiymətləndiriləcək ehtiyatlar», 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri», 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı sintetik hesabın debet və kredit məlumatlarından istifadə etmək lazımdır. Bu sintetik hesabatların göstəriciləri ilə yanaşı, audit yoxlama-ekspertiza işlərində həmin hesabların tərkibində açılmış subhesablardan və ayrıca analitik uçot məlumatlarından da istifadə edilə bilər. Mənfəətin uçota alınması və onun bölüşdürülməsinə istifadə olunmasına dair tərtib edilmiş mühasibat yazılışları (müxabirələşmələr) qiymətləndirilən zaman yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «Müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimat»ın 7-ci bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir.

23.4. Maliyyə nəticələri auditinin metodikası

Maliyyə nəticələri auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman tətbiq olunan üsullar, metodlar, yoxlama mexanizmləri və ekspertiza prosedur qaydaları başa düşülür. Maliyyə nəticələri təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin ən vacib məqamı sayılmaqla olduqca qarşılıqlı əlaqəli sintetik göstəricilərdir. Buna görə də maliyyə nəticələri audit ekspertizası və qiymətləndirilməsinə bir neçə mövqedən yanaşılması tələb olunur. Auditor maliyyə nəticələrini ekspertiza edib qiymətləndirən zaman ümumi yoxlama strategiyası ilə yanaşı, spesifik mexanizmlər də tətbiq etməlidir. Daha doğrusu o, digər sahələrdə olduğu kimi, yoxlanmaya dair müvafiq tezis-proqramla yanaşı mənfəətin əmələ gəlməsi, ona təsir edən amillər, mənfəətin bölüşdürülməsi, onun istifadə edilməsi, həmçinin rentabellik göstəricilərini xarakterizə edən tezis-proqrama malik olmalıdır. Maliyyə nəticələrinin audit yoxlama-ekspertizasına əsas etibarlı ilə 4 prinsipial mövqedən yanaşılma tələb olunur:

- maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;

- maliyyə nəticələri üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- maliyyə nəticələri üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması.

Maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası dedikdə, müəssisə və təşkilatın spesifik fəaliyyətindən asılı olaraq, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq əməliyyatların aparılması, mənfəət və zərərin düzgün müəyyən edilməsi, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinə hüquqi baxımdan qiymət verilməsi başa düşülür. Maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi və bölüşdürülməsində Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, onun müvafiq bəndləri ön plana çəkilməlidir. Maliyyə nəticələri və onun istifadəsində spesifik hallar Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən Vergilər haqqında Qanunla, xarici hüquqi şəxslərin əldə etdiyi mənfəəti birbaşa müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda mənfəətin hesablanması haqqında 01 mart 2001-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 55 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi qaydalarla, kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının illik satışından, redaksiyaların əldə etdikləri mənfəətdən ödədikləri verginin (reklam gəlirləri istisna olmaqla) miqdarının müəyyənləşdirilməsi və 3 il ərzində bu vəsaitin hər il dövlət büdcəsindən redaksiyalara ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 avqust 2002-ci il tarixli 127 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi qaydalarla tənzimlənir. Auditor maliyyə nəticələrini qiymətləndirən zaman spesifik hallar istisna edilməklə, əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad etməlidir. Maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların auditinin yoxlanması və ekspertizasının prosedur qaydalarında tətbiq edilən metodika alidən ibtidaiyyə, sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilərə və uçot registrlərinə doğru hərəkəti nəzərdə tutulur ki, bu da çox səmərəli və faydalıdır. Maliyyə nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri mənfəət və zərərdir. Mənfəət və zərərin həcmnin ümumiləşdirici göstəricisi öz əksini müəssisələrin (təşkilatların) 1 saylı hesabatı olan balansın passivinin 1-ci bölməsinin 470-ci sətirində tapır. Mənfəətin əmələ gəlməsi, onun struktur tərkibi, mənfəətdən istifadə, o cümlədən büdcəyə ödəmələr, digər sahələrə yönəltmənin ümumiləşdirici göstəriciləri, balans əlavə olan maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında 2 saylı hesabatda öz əksini tapır. Mənfəətin əmələ gəlməsində iştirak edən xərclər, onların tərkibi (ayrı-ayrı xərc elementləri üzrə), gəlirlərin bütövlükdə tərkibi (mənbələri üzrə), Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış və Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin

30 dekabr 2005-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş «Mənfəət vergisi» haqqında bəyannamədə, həmçinin onlara əlavə edilən xüsusi formalarda öz əksini tapır. Auditor maliyyə nəticələri üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman mənfəət və onun əmələ gəlməsi haqqında obyektiv məlumata malik olmaq üçün bu 3 formanın müvafiq göstəricilərindən istifadə etməlidir. Daha dəqiq desək, müəssisə və təşkilatın 1 saylı forması olan balansdan cari təsərrüfat fəaliyyəti dövründə əldə edilən mənfəətin və ya zərərin bütöv həcmi dəqiqləşdirdikdən sonra onun hansı mənbələrdən əldə edilməsini müəyyənləşdirmək üçün «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» haqqında balansa əlavə edilən 2 saylı formanın 1-ci bölməsinin maliyyə nəticələrinə diqqət yetirilməlidir. Bu bölmədə maliyyə nəticələrinin mənbələri göstərilir, yeni məhsul satışından (iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən), kənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclər, o cümlədən qiymətli kağızlar, birgə müəssisələrin iştirakı üzrə əldə edilən gəlirlər, xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə fərqləri, sair satışdan əldə edilən nəticələr burada öz əksini tapır. Auditor mənfəətin struktur tərkibi, yeni əmələgəlmə mənbələrini müşahidə etməklə müəssisənin fəaliyyətində təsərrüfat əməliyyatlarının strateji xəttini müəyyənləşdirmiş olur. Bundan sonra auditor ehtəmal bölmədə əks etdirilən istehsalat çəkilən məsrəfləri, əlavə dəyər vergisini, satışdan əldə edilən gəlirlər üzrə iqtisadi rəqəmləri müqayisə etməklə, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ifadə edən mənfəət və zərərin həcmi təsdiq edən rəqəmlərin reallığının ilkin variantını qiymətləndirir. Yeni 1 saylı hesabat forması olan balansda mənfəət və zərər üzrə göstərilən rəqəmlərin 2 saylı formada əksini tapan rəqəmlərə uyğunluğunu təsdiq edir. Bundan sonra auditor müəssisə və təşkilatın balansında göstərilən mənfəətin istifadəsinə dair ümumi müşahidə aparmalıdır. Mənfəətin istifadə edilməsi 2 istiqamətdə müşahidə olunmalıdır: a) yeni ümumi mənfəət kütləsindən büdcəyə ödəmələr edilməsi, müvafiq dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi; b) müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsi-istifadə edilməsi. Auditor mənfəətdən istifadəni və müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsini «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» 2 saylı hesabatın müvafiq bölməsindəki rəqəmləri müqayisə etməklə qiymətləndirə bilər. Daha doğrusu, həmin formanın 1-ci bölməsinin 080-cı setində göstərilən ümumi mənfəətin cəmindən, 2-ci bölmənin 200-cü setində büdcəyə ödəmələri təsdiq edən rəqəmi çıxmaqla qalan xalis mənfəəti dəqiqləşdirə bilər. Maliyyə nəticələrinin, onlardan istifadəyə dair audit yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi xalis mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı və mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclərin

müəyyənləşdirilməsidir. «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2 sayılı hesabatın 2-ci bölməsində mənfəətdən ayrımlar, yəni xalis mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri göstərilir.

Auditor müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsini müşahidə etmək üçün «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2 sayılı hesabatın 2-ci bölməsinin «Mənfəətdən istifadə»nin müvafiq sətirləri, o cümlədən 220-ci sətiri – «Yığım fondu», 230-cu sətiri – «İstehlak fonduna edilən ayrımlar», 240-cı sətiri – «Xeyriyyə məqsədləri üçün xərclənən vəsaitlər», 250-ci sətiri – «Sair məqsədlər üçün edilən ayrımlara dair» iqtisadi göstəricilərə müraciət edə bilər.

«Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2 sayılı hesabat təhlil edilən zaman həmin hesabatın 4-cü bölməsində mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan məsrəflər də audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Çünki, qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifikliyindən asılı olaraq bir sıra xərclər balans mənfəətinin azaldılmasına yönəldilə bilər. Bu xərclərə istehsal və bəzi qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları, elmi axtarış, təcrübə-sınaq işlərinə edilən məsrəflər, təbiəti mühafizə tədbirlərinə dair keçirilmiş toplantılarda iştirak üçün müvafiq məsrəflərin aparılması, səhiyyə, mədəniyyət, idman obyektləri, qocalar və əlillər evinin saxlanması, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, uşaq istirahət düşərgələrinin saxlanması və sair bu kimi xərclər aid edilə bilər.

Müəssisələrin (təşkilatların) yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətlər üzrə xərcləri və həmin xərclər üzrə balans mənfəətinin azaldılması üçün müvafiq güzəştlərin verilməsi Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsi ilə tənzimlənir. Auditor mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan məsrəflərin balans mənfəətini azaltmasının qanunauyğun olduğunu qiymətləndirməlidir.

Auditor mənfəətdən büdcəyə digər ödəmələrin tərkibini müşahidə etmək üçün həmin formanın 3-cü bölməsinin strukturuna baxa bilər. Həmin bölmənin 300-cü sətirində müəssisənin (təşkilatın) ödədiyi əmlak vergisi, 340-cı sətirdə yeraltı sərvətlərdən istifadəyə və ətraf mühitin çirklənməsinə dair ödənişlər, 350-ci sətirdə isə torpaq vergisinə dair məlumatlar öz əksini tapır. Auditor növbəti yoxlama mərhələsində bu vergi növlərinin ödənilməsinin qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını qiymətləndirməklə yanaşı, onların balans mənfəətinin azaldılmasına dair tərtib edilmiş mühasibat uçotu müxabirələşmələrinin düzgünlüyünü qiymətləndirməlidir. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadənin audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman lazım gələrsə 3-cü bölmədə olan büdcəyə digər ödəmə məb-

ləğlərini də müşahidə etmək olar. Belə ki, «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» haqqında 2 sayılı hesabatın 355-ci sətirində öz əksini tapan əlavə dəyər vergisi, 356-cı sətirdə aksizlər, 360-cı sətirdə ixrac gömrük rüsumları, 365-ci sətirdə idxal gömrük rüsumları, 380-cı sətirdə gəlir vergisi, 381-ci sətirdə nəqliyyat vergisi, 386-cı sətirdə sair vergilər, 390-cı sətirdə iqtisadi sanksiyalara dair edilmiş əməliyyatları xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər əks etdirilir. Auditor bu məsələyə bir neçə istiqamətdən yanaşa bilər, yəni hesablanmış və ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin, aksizlər üçün ödənilmiş vergilərin əvəzləşdirilməsinə öz münasibətini bildirməlidir. İdxal və ixrac gömrük rüsumlarının göndərilən və əldə edilən malların dəyərində əlavə edilməsi də qiymətləndirilməlidir. Nəqliyyat vergisi və sair vergilərin balans mənfəətinin azaldılmasına dair mühasibat müxabirələşmələrinin düzgün aparılmasına qiymət verilməlidir. Həmin fəslin sonuncu sətirində əks etdirilən iqtisadi sanksiyalara, büdcəyə ödəmələrin xarakterinə, aidiyyətinə və qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq balans mənfəətinin azaldılmasına dair tərtib edilən mühasibat uçotu müxabirələşmələrinin düzgün tərtib edilməsi, yaxud iqtisadi sanksiyaların balans mənfəətinə aid edilə biləcəyinə dair auditor öz münasibətini bildir-məlidir.

Müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə nəticələri, onların əmələgəlməsi və istifadəsi üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman mənfəətin əmələgəlmə mənbələrinə dair daha dəqiq məlumat almaq üçün Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin təsdiq etdiyi «Mənfəət vergisi» bəyannaməsinə müraciət edilməlidir. Bu bəyannamənin 2-ci bölməsində hesabat dövründə müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi gəlirlərin bütün mənbələr üzrə məbləğlər öz əksini tapır. Auditor mənfəətin əmələ gəlməsində əsas rol oynayan satışdan və digər mənbələrdən əldə edilən gəlirlərin tərkibini, onların balans mənfəətində xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməklə hər birinin təsir dərəcəsini qiymətləndirə bilər. «Mənfəət vergisi haqqında» bəyannamənin 2-ci bölməsinin 2-ci hissəsində isə hesabat dövründə gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı bütün xərclər, onların növləri və elementləri ilə tam dolğun öz əksini tapmışdır. Yəni auditor mənfəətin əmələ gəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsrəflər və onların tərkibi ilə bağlı olan bütün suallara cavab vermək üçün bu bölmədə öz əksini tapmış iqtisadi göstəricilərə müraciət edə bilər.

Maliyyə nəticələrinin audit yoxlama-ekspertizasında mənfəət və rentabelliyyənin formalaşması, mənfəətin bölüşdürülməsi, onlardan istifadəsinə dair müxtəlif istiqamətlərdən təhlil aparmaq, həmçinin rentabelliyyənin müxtəlif göstəricilər üzrə səviyyəsini müəyyənləşdirmək, bu göstəriciləri qiymətləndirmək üçün maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə et-

mək məqsədəuyğundur. Maliyyə nəticələrinə dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bu sahədə mühasibat uçotunun düzgün qurulması və uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti də yoxlama obyektə olmalıdır. Auditor maliyyə nəticələrinin uçotu və hesabatına dair yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman digər qanunverici normativ hüquqi aktlarla yanaşı müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının 7-ci bölməsinin tələblərini əldə rəhbər tutmalıdır. Burada maliyyə nəticələrinə və mənfəətdən istifadə edilməsinə dair aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun müxabirələşməsi qaydaları verilmişdir. Bunun üçün həmin bölmədə 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabı, 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı hesab, 82 sayılı «Qiymətləndiriləcək ehtiyatlar» hesabı, 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabı, 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı balans hesabı və onların müvafiq subhesabları nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabı cari dövrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilən mənfəət və zərəri əks etdirir. Bu hesab balansə münasibətinə görə aktiv və passiv hesabdır, yəni həm debet və həm də kredit qalığı ola bilər. Əməliyyatların müxabirələşməsinə görə bu hesab çox zəngindir. 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabının debeti 40-a yaxın müxtəlif hesablarla, krediti isə 35-dən çox uçot əməliyyatları ilə müxabirələşir. Auditor bu və ya digər əməliyyatların 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabı ilə düzgün müxabirələşməsini qiymətləndirmək üçün təlimatda qeyd edilən müxabirələşmə qaydalarına istinad edə bilər. Həmin bölmədə öz əksini tapan 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı hesab balansə münasibətinə görə aktiv hesab sayılır, yəni həmin hesabın debet qalığı mümkündür.

Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimata uyğun olaraq 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı balans hesabının 2 subhesabı vardır. Bu subhesabların birincisi mənfəətdən büdcəyə ödəmələrə dair əməliyyatları özündə əks etdirir. İkinci subhesab isə mənfəətin başqa məqsədlərə istifadəsi adlanır. Həmin subhesabda büdcə ilə hesablaşmalardan başqa mənfəətdən istifadəyə dair bütün əməliyyatlar, o cümlədən müxtəlif istiqamətli fondlara edilən ayırmalara dair əməliyyatların mühasibat müxabirələşməsi öz əksini tapır. Təlimata uyğun olaraq 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı sintetik hesab təqribən 22-yə yaxın balans hesabları ilə müxabirələşir. Auditor 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» hesabı ilə bağlı olan təsərrüfat əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman bununla əlaqədar əməliyyatların uçotunun təlimata uyğun aparılmasını qiymətləndirməlidir. Mənfəət

və onun bölüşdürülməsinə dair əməliyyatları uçota alan balans hesablarından biri də 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabıdır. Bu hesab balansə münasibətinə görə passiv hesabdır və təlimata uyğun olaraq təqribən 13 müxtəlif balans hesabları ilə digər əməliyyatlar üzrə müxabirələşir. 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabı bütövlükdə hesabat dövründə əldə edilmiş, lakin gələcək hesabat dövrünə aid olan gəlirlər haqqında məlumatları, həmçinin cari dövrdə müəyyən edilmiş əskik gəlmələr və digər itkilər üzrə borcların qarşısındakı zamanda daxil olması, yaxud mal-material qiymətlilərinin əskik gəlməsinin təqsirkar şəxsdən tutulmasına dair məlumatları özündə əks etdirir. Bu əməliyyatların növlərinə uyğun olaraq 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» balans hesabının 4 subhesabı vardır. Bu subhesabların birincisində gələcək dövrün hesabına alınmış gəlirlər uçota alınır. İkinci subhesabda isə keçmiş illərə aid müəyyən edilmiş əskikgəlmələr üzrə daxil olacaq borcları özündə əks etdirir. Üçüncü subhesab əskik gələn mal-material qiymətlilərinin balans dəyəri ilə maddi-məsul şəxsdən aidiyyatı üzrə tutulan məbləğlər arasındakı fərqi, dördüncü subhesab isə, valyuta əməliyyatlarında məzənnə üzrə fərqləri əks etdirir. Göründüyü kimi, 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» adlı sintetik hesab təsərrüfat əməliyyatlarının müxtəlifliyinə görə zəngindir. Burada auditorun mövqeyi mütləqdir. Yeni maliyyə nəticələri və onlardan istifadəyə dair audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman auditor gələcək dövrün gəlirləri ilə bağlı aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterinə, təyinatına, istiqamətinə uyğun olaraq müvafiq subhesablarda düzgün əks etdirilməsini və onlara dair edilmiş mühasibat müxabirələşmələrini qiymətləndirməlidir. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadəyə dair əməliyyatların tərkibində 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı balans hesabı vardır. Bu hesabın əsas məqsədi günahkar şəxslərin hesabına yazılmasından asılı olmayaraq sərvətlərin tədarükü, saxlanması, pərakəndə və topdansaş prosesində müəyyən edilmiş əskikgəlmələri əks etdirməkdir. Bu əskikgəlmələr mənimsemə halları kimi təsdiqlənərsə, onların rəsmi sənədlə təsdiq olunmasına baxmayaraq, analitik uçotu yenə də bu hesabda ayrıca aparılır. Bütövlükdə götürdükdə maddi sərvətlərin əskik gəlməsi, xarab olmasından itkilər üzrə debet, kredit əməliyyatları təlimata uyğun olaraq 33 balans hesabı ilə müxabirələşə bilər. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilərə dair əməliyyatlara 3 istiqamətdən mövqeyini bildirməlidir. İlk növbədə sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilərin qüvvədə olan müvafiq normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş təbii itki normaları ilə da-

xil olub-olmaması qiymətləndirilməlidir. Əgər bu itkilər və əskikgəlmələr təbii itki normalarından kənarlaşmışdırsa, həmin fərqi mənimsəmə halı və yaxud məsuliyyətsizlik baxımından baş verməsinin rəsmiləşdirilməsi qiymətləndirilməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından əmələ gələn itkilərin bütün növləri və istiqaməti üzrə tərtib edilmiş mühasibat yazılışlarına (müxabirələşmələrinə) qiymət verməlidir.

Təsərrüfatdaxil nəzarəti və onun lazımi səviyyədə təşkilini təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin bölüşdürüldükdən düzgün istifadə edilməsinə təsir edən səmərəli mexanizm hesab etmək olar. Müəssisə və təşkilatların sərəncamında qalan xalis mənfəət aidiyyəti üzrə bir sıra istiqamətlərə yönəldilə bilər. Məsələn, fəhlə və quluqçuların sosial iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mənzil tikintisi, yardımçı təsərrüfatın qurulması üçün ssudaların verilməsi və sair xeyriyyə məqsədlərinə yönəldilə bilər. Mənfəətdən bu və ya digər istiqamətə yönəldilmiş maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinə təsərrüfatdaxili auditlə nəzarət edilir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman həmin vəsaitlərin düzgün istifadəsinə dair vaxtaşırı nəzarətin nəticələrini müşahidə etməli və qiymətləndirməlidir.

23.5. Maliyyə nəticələri auditinin yekunlaşdırılması

Maliyyə nəticələri auditinin yekunlaşdırılması audit yoxlama-ekspertiza işinin yekun mərhələsi hesab edilməklə, nəticələrin qiymətləndirilməsi prosesi də hesab edilə bilər. Bu yekun mərhələdə auditor maliyyə nəticələri üzrə baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq aparılmasına, mənfəətin əmələgəlməsi, onun formalaşmasına təsir edən birbaşa və dolaylı amillərin təsir dərəcəsinə, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclərə, məsrəflərin düzgün uçota alınmasına, büdcəyə edilmiş mənfəət vergisi üzrə ödəmələr və mənfəətin azaldılmasına daxil edilən sair ödəmələrin düzgün aparılmasına qiymət verməlidir. Auditor maliyyə nəticələri və onların istifadəsinə dair təsərrüfat əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman mənfəətin istifadəsinə, onun təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsinə də qiymət verməlidir. Maliyyə nəticələrinin uçota alınması və bu əməliyyatların yekun məlumatlarının maliyyə hesabatında düzgün əks etdirilməsi, mənfəət vergisinə dair bəyannamələrin düzgün doldurulub vaxtında təhvil verilməsi təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin əsas göstəricisi hesab olunur. Eyni zamanda təsərrüfatdaxili auditin lazımi sə-

viyyədə təşkilini idarəetmə funksiyasının müasir tələblər səviyyəsində qurulmasının nəticəsi hesab etmək olar. Bütün bu və digər vacib məsələlər maliyyə nəticələrinə dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasında tərtib edilən arayışda öz əksini tapmalıdır. Arayışın aşağıdakı ardıcılıqla qurulması məqsəduyğundur: ilk növbədə müəssisənin 1 saylı hesabatı olan balansda əldə edilən mənfəətin qanunauyğunluğu qiymətləndirilməklə, ona təsir edən amillər, onların təsir səviyyəsi müqayisə edilməlidir. Bundan sonra auditor müəssisənin – təşkilatın cari dövrdə əldə etdiyi mənfəətin bölüşdürülməsini, ilk növbədə büdcəyə edilən ödəmələrin müvafiq normativ hüquqi aktlara uyğunluğunu qiymətləndirməlidir. Bir çox hallarda mənfəətdən büdcəyə ediləcək ödəmələrdən və vergidən yayınmaq üçün məsrəflər süni surətdə artırılır və yaxud satışdan əldə edilən gəlirlər gizlədilir. Auditor bu sahədə apardığı müşahidənin və araşdırmaların nəticələrini yekun arayışda qeyd etməlidir. Yəni mənfəətin məqsədli surətdə azaldılması üçün qeyri-qanuni təsərrüfat əməliyyatlarının olub-olmamasına öz münasibətini bildirməlidir. Əgər belə hallara yoxlama-ekspertiza dövründə rast gəlinərsə və bu məqsədli xarakter daşıyırsa, həmin halların nəticəsində vergidən yayınma halları ilə büdcəyə dəyən maddi ziyanın həcmi müəyyənləşdirilməli, yekun arayışda bu barədə xüsusi qeydlər aparılmalıdır. Auditor vergidən yayınma halları üzrə büdcəyə dəymiş ziyanın sübutu kimi alternativ hesabat tərtib edə bilər. Bu zaman o, gəlirlərin mənbələrini dəqiqləşdirməli, məsrəflərin maya dəyərinə düzgün daxil edilməsini qiymətləndirməlidir. Məhsula çəkilən məsrəflərin qiymətləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndlərinə və vergi bəyannaməsində məsrəflərə dair struktura istinad edilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində maliyyə nəticələrinə təsir edən məsrəf amili qiymətləndirilən zaman balans mənfəətinə təsir göstərən mənfəətin azaldılması üzrə edilən xərclər və məsrəflərin tərkibinə baxılmalıdır. Yəni Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq bir sıra hallarda məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin tərkibinə aid edilə bilməyən və faktiki edilmiş məsrəflər (əsaslı kapital qoyuluşu, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı üçün yönəldilmiş vəsait, kütləvi xarakterli tədbirlərə çəkilmiş xərclər, xeyriyyə təşkilatlarına, uşaq bağçalarına, sağlamlıq mərkəzlərinə köçürülmüş vəsaitlər) son nəticədə balans mənfəətinin azaldılmasına yönəldilə bilər. Bu kimi hallar aşkar edilərsə, onların müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasına dair arayışda xüsusi qeydlər aparılmalıdır.

Maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işlərinin

yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin müvafiq qaydada bölüşdürülüb istifadə edilməsinə dair yoxlama nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir. Burada diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri də xalis mənfəətdən müəssisənin geniş təkrar istehsalına və işçilərin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə yönəldilmiş maddi vəsaitlərin səmərəli istifadə edilməsidir. Auditor bu məsələyə dair yoxlama nəticələrini yekunlaşdıran zaman müəssisənin problemlərinin necə həll edilməsinə dair müqayisəli nəticələri rəsmiləşdirə bilər.

Maliyyə nəticələri üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman bir sıra ayrı-ayrı hallara rast gəlinərsə, onlar məzmununa, xarakterinə və istiqamətinə uyğun olaraq ayrıca registrdə qruplaşdırıla bilər. Bu kimi hallar aşağıdakılardır:

- müəssisənin aktivindən istifadəyə görə icarə haqqlarının vaxtında və düzgün daxil olması;
- müəssisənin işləyib hazırladığı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin patentləşdirilməsi və həmin patentlərin istifadəsinə görə digər təşkilatlardan əldə etdiyi gəlirlər;
- müəssisənin qiymətli kağızlara yönəltdiyi vəsaitlərdən dividendlərin vaxtlı-vaxtında əldə edilməsi;
- cari dövr üzrə birgə fəaliyyət haqqında bağlanmış müqavilələrə dair gəlirlərin düzgün hesablanması;
- əsas vəsaitlər üzrə digər maddi aktivlərin realizə edilməsindən əldə edilən gəlirlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- depozitə qoyulmuş pul vəsaitləri üzrə faizlərin vaxtında və düzgün hesablanıb alınması;
- iqtisadi sanksiya və cərimələrin ödənilməsi;
- bu və ya digər səbəblər üzündən müəssisəyə dəymiş ziyanın ödənilməsinin rəsmiləşdirilməsi;
- ötən dövrün ümitsiz borclarının ləğvindən əldə edilən gəlir;
- vaxtı keçmiş kreditor və debitor borclarının ləğvindən əldə edilən gəlirlər;
- xarici valyuta ilə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının nəticəsində yaranmış fərqlərin düzgün uçota alınması;
- müvəqqəti olaraq digər təşkilatların aktivlərindən istifadəyə görə edilmiş məsrəflər;
- müəssisənin gəlir əldə etmək məqsədi ilə qiymətli kağızların alınması və s.

Yoxlama-ekspertiza işlərində qeyd etdiyimiz bu və ya digər hallara kütləvi olaraq rast gəlinərsə, auditor bu əməliyyatların maliyyə nəticələrinin formalaşmasına təsirini qiymətləndirməklə, onlardan sübut-dəlil kimi istifadə üçün konkret faktları taariflər üzrə ayrıca registrdə qruplaşdırmalı və yekun arayışa əlavə etməlidir. Maliyyə nəticələrinin audit yoxlama-ekspertiza işinin yekunlaşdırılmasının son mərhələsi bu nəticələrin düzgün uçota alınması və onlardan istifadəyə dair təsərrüfat əməliyyatlarına düzgün mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bir çox hallarda uçot-hesabat işlərinin düzgün qurulmaması, maliyyə nəticələrinin müəyyənəşdirilməsi və istifadəsinə qiymət verilməsində böyük çətinliklər yaradır. Ona görə də auditor maliyyə nəticələri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına uyğun təşkil edilməsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatına uyğun olaraq qurulması, sintetik və analitik uçotun baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarına uyğun olaraq qurulması haqqında yekun arayışda müvafiq qeydlər aparmalıdır. Auditor, həmçinin maliyyə nəticələrindən istifadəyə dair daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti haqqında da öz mövqeyini yekun arayışında əks etdirməlidir. Belə ki, maliyyə nəticələrini təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəriciləri olmaqla yanaşı müəssisənin səmərəli idarə edilməsinin qiymətləndirici göstəricisi saymaq olar. Ona görə də müəssisə və təşkilatın təbəçiliyində olan törəmə müəssisələrin təsərrüfatdaxili audit vasitəsilə yoxlanması həmin müəssisələrdə istehsal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili səviyyəsindən idarəediciyə etibarlı məlumat gətirir. Daxili audit törəmə müəssisələrdə maliyyə nəticələrini qiymətləndirən zaman resurslardan istifadə və onların optimal əlaqəsinə də diqqət yetirməlidir. Çünki, maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir edən amillərdən biri də məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) çəkilən məsrəflərdir. Auditor maliyyə nəticələrini qiymətləndirən zaman məhsulun hər manatına çəkilən məsrəflərin rentabelliğini müəyyən edə bilər. Maliyyə nəticələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin son yekun mərhələlərindən biri də auditorun bu sahə üzrə işləyib hazırladığı əməli təkliflərdir. Maliyyə nəticələri üzrə hazırlanan əməli təkliflər 2 istiqamətə yönəldilə bilər: istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə məsrəflərin azaldılması, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi vasitəsi ilə mənfəətin artırılması yolları; digər tədbir isə istehsalın və satışın həcmının artırılması yolu ilə mənfəətin kütləsinin artırılmasının təmin edilməsidir.

XXIV FƏSİL. AUDİTDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİ

24.1. Auditdə maliyyə təhlilinin rolu və mahiyyəti

Auditdə maliyyə təhlili mühasibat və maliyyə hesabatları əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması metodudur. Auditdə maliyyə təhlili mühasibat balansının göstəricilərinə, mənfəət və zərər haqqındakı məlumatlara və digər maliyyə hesabatlarının bazasına əsaslanır.

Auditdə maliyyə təhlilinin əsas mahiyyəti maliyyə resursları və onların fasiləsiz hərəkətini təhlil etməkdir. Auditdə maliyyə təhlilinin iqtisadi məzmunu və əsas məqsədi isə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən və təsərrüfatçılığın səmərəliliyini yüksəltmək üçün onun imkanlarını aşkar etməkdən ibarətdir. Auditdə maliyyə təhlili aşağıdakı məqsədlər üçün aparıla bilər: müəssisənin optimal maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsi, əlavə investisiyaların cəlb edilməsi perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, tərəf-müqabillərin maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi. Lakin, xarici və daxili auditdə, həmçinin onun digər təşkilati formalarında və məqsədli təyinatında maliyyə təhlilinin aparılması əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Təsərrüfatdaxili audit sistemində maliyyə təhlili resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, ehtiyatların aşkar edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, istehsal və satışın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi məqsədlərini güdür. Onun köməyi ilə istehsal və tədarükün ritmliliyi, məhsulun keyfiyyət və çeşid göstəriciləri, əməyin texnika ilə təchizatı, fondla silahlanma, fondverimi, müəssisənin işini səciyyələndirən, zavoddaxili idarəetmə üçün sərfəli olan digər göstəricilər öyrənilir və qiymətləndirilir. Eyni zamanda təsərrüfatda mümkün sui-istifadə hallarını aşkar etmək üçün hasilatın, hazır məhsulun mədaxili, digər əmtəə-material qiymətlilərinin haqqının ödənilməsi, onların daxil olması, hesablaşma və valyuta hesablarından pul vəsaitlərinin əldə edilməsi ilə onların kassaya mədaxili göstəriciləri müqayisə olunur. Bütün bunlar menecerin tapşırığı ilə müəssisənin mənafeyinə uyğun həyata keçirilir.

Xarici auditdə maliyyə təhlili, əsasən mülkiyyətçilər, səhmdarlar və investorların mənafeyinə uyğun olmalıdır. Aparılan audit yoxlama və ekspertiza işlərinin əhəmiyyəti yalnız müəssisənin maliyyə nəticələrinin və hesabatlarının dəqiqliyini, uçot siyasətinin müasir qanunvericiliyə uyğunluğunu, vergitutmanın optimallığını qiymətləndirməkdə deyil, eyni zamanda idarəetmədə ilk növbədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə dair mövcud informasiyalara öyrənmək və investorların marağını təmin edən in-

formasiyalar əldə etməkdən ibarətdir. Maliyyə təhlili vasitəsilə onlar bilavasitə müəssisənin inkişaf dinamikası haqqında aşağıdakıları əldə edə bilərlər: məhsul istehsalının artımı, maliyyə sabitliyi, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində tənəzzülün mövcudluğu, kapitalın strukturu, investisiya riski və onun audit yoxlamaları aparılan müəssisədə səviyyəsinin oxşar müəssisələrlə müqayisəsi. Müəssisənin idarəçiliyinə istehsalın və məhsul (əmtəə) satışının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, mənfəətin amillərini, ziyanın azaldılmasını müəyyən edə bilən təhlil daha vacibdir.

Digər tərəfdən audit təşkilatının qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq maliyyə təhlili bir alət kimi auditorun dəlil-sübutlarının əldə edilməsi vasitəsi, maliyyə menecmentinin isə bu və ya digər maliyyə məsələsində qərar qəbul etməsi üçün xidmət elementi ola bilər. Maliyyə təhlili auditor dəlil-sübutlarının metod və vasitəsi kimi analitik prosedurlara əsaslanır. Onların köməyi ilə auditorun nəticə və rəyinin əsaslandığı dəlillər toplanır. Hesabat göstəricilərinin dəqiqliyi haqqında qərar onların analitik tutuşdurulması, müqayisəsi və digər başqa üsullar əsasında qəbul edilir. Bu halda maliyyə təhlilinin əsas məqsədi müəssisənin fəaliyyəti üçün xarakterik olmayan vəziyyətləri aşkar etməkdən, mühasibat hesabatlarının tərtibində məntiqi və hesab xətalarını, təhriflərini aşkar etməkdən, onların ciddiliyini və maliyyə göstəricilərinin düzgünlüyünə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Bir çox hallarda auditordan müəssisənin inkişafı üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasının məqsədəuyğunluğu haqqında mülahizə yürütməsi, onların haradan əldə edilməsinə dair tövsiyə verməsi gözlənilir. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin inkişafı, daxili və xarici bazarda onun rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi üçün məhsul buraxılışının texnika və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, yeni texnikanın, qabaqcıl xarici təcrübənin tətbiq edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bütün bunlar əlavə maliyyə resursları tələb edir. Müəssisənin gələcək inkişafı problemləri həmişə maliyyə menecmentinin və sahibkarın diqqət mərkəzində olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri maliyyə resurslarının sərbəst yerləşməsinə və hərəkətini təmin edir. Bu zaman müxtəlif fondlar, kreditlər, sığorta şirkətləri, broker kontorları aktiv fəaliyyət göstərir, müəssisənin perspektiv inkişafını təmin etmək məqsədilə xarici kapitalı cəlb etmək üçün böyük imkanlar yaranır. Auditdə maliyyə təhlili maliyyənin əlavə mənbələrinin optimal variantlarını və onların cəlb edilməsi üsullarını müəyyənləşdirməlidir.

İqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində müəssisə xarici iqtisadi əlaqələrini müstəqil şəkildə qurmaq, xarici partnyorlarla qarşılıqlı münasi-

bətlərini müəyyənləşdirməlidir. Belə bir şəraitdə partnyorların maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi, işgüzar əməkdaşlıq variantlarının optimallığının müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Auditdə maliyyə təhlilinin köməyi ilə tərəf-müqabillərin maliyyə hesabatlarını öyrənərək iqtisadi əməkdaşlığın variantları üzrə tövsiyələr işləyib hazırlana bilər.

Auditdə maliyyə təhlili, maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə nəzarəti, müəssisənin iqtisadi-maliyyə potensialının qiymətləndirilməsini, onun maliyyə sabilliyini, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin yeni mənbələrinin aşkar olunmasını təmin etməlidir. Maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi yollarını əsaslandırmaq, onlardan istifadənin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, sabitliyinə təsirini, onların ödəniş qabiliyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Maliyyə təhlili maliyyə menecmentinin elementi kimi audit yoxlamalarının nəticələri üzrə tövsiyələrin hazırlanması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu qəbildən olan tövsiyələr müəssisənin maliyyə sabilliyinin dərəcəsini müəyyənləşdirməyə, işgüzar fəallığın və sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyini, onun artırılması imkanlarını qiymətləndirməyə əsas yaradır. Müəssisənin vəziyyətinin maliyyə təhlilinə ciddi ehtiyacın olması elə ilkin audit zamanı yaranır. Auditor «Auditin planlaşdırılması» standartına uyğun olaraq nəzarətin həyata keçirilməsinin gedişində iqtisadi subyektin, əsasən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanış olmaq üçün, təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən xarici və daxili amillər haqqında informasiyaya malik olmalıdır. Auditor müəssisənin malik olduğu kapitalın strukturu, rentabellik səviyyəsi, mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası və dinamikası, heyətin əmək haqqının formalaşması prinsipləri ilə tanış olmalıdır. Auditdə maliyyə təhlili əlavə bir xidmət növü kimi və eyni zamanda audit fəaliyyətini zənginləşdirən bir amil kimi beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməlidir. Auditor yoxlama-ekspertizasının gedişində maliyyə hesabatlarının təhlili nəticəsində alınacaq yekunların təsnifatı və istifadəsinə aid informasiyaları toplamaq məqsədilə sorğu və digər prosedurlar keçirməli, onları proqnoz göstəricilər və keçmiş dövrlərin məlumatları ilə müqayisə etməli, maliyyə hesabatlarının müxtəlif elementlərinin nisbətini, onların yekun nəticələrə təsirini öyrənməlidir. Bundan başqa, auditor hesabatın tərtib olunduğu tarixdən sonra mühasibat balansında, mənfəət, zərər haqqında hesabatda və digər hesabat formalarında baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan hadisələr haqqında informasiyaları öyrənməli və təhlil etməlidir.

Auditdə maliyyə təhlilinin nəticələri üzrə yekunlar, rəylər xidmət növü kimi qiymətləndirici nəticələrin alınmasına kömək edən təhlil metodla-

rını göstərməklə sənədlər əsasında rəsmləşdirilməlidir. Əgər onlardan eyni zamanda mühasibat hesabatlarının doğruluğunu və reallığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunursa, təhlilin nəticələri auditora şübhə doğursa o, təhlilin informasiya bazasının dəyişdirilməsinin zəruriliyi barədə təklif verməli, yaxud hesabatların doğruluğunu - reallığını təsdiq etməkdən imtina etməlidir. Bu cür maliyyə təhlilinə dair auditorun tərtib etdiyi hesabat Beynəlxalq auditin standartlarının tələblərinə uyğun hazırlanır.

Auditdə investisiya təhlili perspektiv üçün müəssisənin vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər. Bu da ilk növbədə onun mülikiyyətçilərini və işçi heyətini maraqlandırır. Digər tərəfdən, öz inkişafını investisiyalasdırmaq imkanı təşkilatın maliyyə sağlamlığının, investorların ona inamının göstəricisidir. Bu imkanların təcrübədə həyata keçirilməsini maliyyə təhlilinə cəlb etmək auditorun bilavasitə vəzifəsidir.

Maliyyə təhlili bu və ya digər formada auditin obyekt və təyinatı üzrə bütün növlərində vardır. Məlumdur ki, audit tədqiqatları obyektlərinə görə ümumi, bank, dövlət audit, sığorta təşkilatlarının, birjaların, investisiya təsisatlarının və büdcədənkenar fondların audit, təyinatına görə işə maliyyə hesabatlarının, vergi, qiymət, idarəetmənin (istehsalın) audit və auditin xüsusi növlərindən (iqtisadi, əməliyyat və s.) ibarətdir. Onların hər birində müvafiq məsrəflər, onların istifadəsinin nəticələri, gəlir və xərclər, onların ödənilməsi və ya istifadəsi tədqiq olunur.

Fəaliyyət obyektləri üzrə auditdə əsas maliyyə göstəricilərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri üstün əhəmiyyət kəsb edir. Burada hesablaşma palatasının apardığı yoxlamalardan ibarət olan dövlət audit müəyyən əlahiddəlik təşkil edir. Bu yoxlamalar universal xarakter kəsb edir, lakin burada da hər bir təşkilatın maliyyəsinin spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır, onun maliyyə vəziyyəti dəqiq təhlilə cəlb olunmalıdır.

Təyinatından asılı olaraq audit maliyyə təhlilinin müxtəlif dərəcəli elementlərinə malik ola bilər. Maliyyə hesabatlarının auditində bu, özünü tam şəkildə göstərir. Vergi auditində maliyyə təhlilindən vergi tutulan göstəricilərin düzgün hesablanması, vergilərin hesablanması və ödənilməsinin təhlilini, vergi siyasətinin gözlənilməsinə yoxlamaq üçün istifadə edilir.

Qiymət audit sifarişə qoyulan qiymətlərin əsaslılığını və ya müəyyən konkret məqsəd üçün büdcə təsisatlarının kəmiyyətini yoxlamaqdan ibarətdir. Burada maliyyə təhlilindən məhdud şəkildə istifadə olunur, lakin yol verilən məsrəflərin kəmiyyəti, mənfəət və rentabellik, qiymətlərin optimallığı haqqında auditorun mülahizələri şübhəsiz maraq kəsb edir.

İdarəetmə auditi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müəssisənin təşkili və idarə edilməsinin, onun əsas fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətlərinin yoxlanılmasından, təkmilləşdirilməsindən, istehsalın və maliyyə qoyuluşlarının effektivliyini, qənaət vasitələrinin səmərəli istifadəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. İdarəetmə auditinə təşkilatın maliyyəsini idarəetmənin qiymətləndirilməsi də daxil edilməlidir ki, bu da maliyyə təhlili aparılmadan qeyri-mümkündür.

Xüsusi audit (iqtisadi, əməliyyat, müəyyən tələblərə uyğunluğa görə audit və b.) kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin konkret aspektlərini, müəyyən prosedurları, norma və qaydaları gözləməyi yoxlamaqdan ibarətdir. O, bu və ya digər tədbirin yerinə yetirilməsinin nə dərəcədə real olduğunu, idarə edənlərin fəaliyyətinin qanuniliyini, düzgünlüyünü, səmərəliliyini, məqsədli maliyyələşdirmə mənbələrinin təyinatı üzrə istifadə olunduğunu sübut etmək üçün həyata keçirilir. Bu tərkib elementlərinin hər birində tədqiq və təhlil edilməli maliyyə aspektlərinin mövcud olduğunu görmək çətin deyildir.

Auditorun apardığı maliyyə təhlili nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin bu və ya digər formasının seçilməsi təşkilatın və yoxlamanın nəticələrinin ümumiləşdirilməsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Çünki, bu, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlilinin gedişində aşkar olunmuş faktların və hadisələrin yekun arayışında məntiqi, ardıcıl əks olunmasının səmərəli vasitəsidir. Təhlilin metodikasının düzgün seçilməsi oldə edilmiş nəticə və rəylərin əsaslılığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

24.2. İqtisadi göstəricilərin nisbi və mütləq kənarlaşmaları arasında optimal əlaqələrin təhlili

Auditor fəaliyyətində iqtisadi təhlilin bütün əsas metodlarından istifadə etmək mümkündür. Burada müxtəlif məqsədlərlə üfqı, şaquli və trend təhlili, hesabatların mütləq göstəricilərinin təhlili, əməliyyatların maliyyə təhlili tətbiq oluna bilər. Mühəsibat hesabatları formalarının üfqı və şaquli təhlili maliyyə resurslarının, məsrəflərin, gəlirlərin, xərclərin və müəssisənin maliyyə nəticələrinin struktur və dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. Trend təhlili nisbi artım sürətini və artımı eyni zamanda, bir sıra illər ərzində göstəricilərin bazis ili ilə müqayisədə aşağı düşməsinə öyrənmək üçün, yeni dinamika sıralarını tədqiq etmək üçün tətbiq olunur.

Maliyyə təhlilinin bütün növlərində nisbi kəmiyyətlərdən və göstəricilərdən geniş istifadə edilir. Onlar öyrənilən hadisənin kəmiyyətinin

digər hər hansı bir hadisənin kəmiyyəti və ya bu hadisənin başqa zaman və ya başqa obyekt üzrə kəmiyyəti ilə nisbətini ifadə edir.

Bütün hallarda nisbi göstəricilər bir kəmiyyətin digərinə - müqayisə bazası kimi qəbul edilən kəmiyyətə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Müqayisə bazası keçmiş dövrlərin məlumatları, plan göstəriciləri, başqa müəssisələrin işinin nəticələri, orta sahə göstəriciləri və sair ola bilər. Nisbi göstəricilər indekslər, əmsallar (baza dövrü vahidə bərabər götürülür) və ya faizlər (baza dövrü 100 %-ə bərabər götürülür) şəklində ifadə olunur.

Audit təhlilində plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin dinamikası, strukturu, koordinasiyası, intensivliyi və səmərəliliyi (effektivliyi) nisbi kəmiyyətləri geniş yayılmışdır. Koordinasiya nisbi kəmiyyəti qapalı məcmunun hissələri arasında əlaqəli nisbətdir, məsələn, bunu öz xüsusi vəsaitinin və borc alınan vəsaitin nisbəti kimi, yaxud əsas və dövryyə kapitalının, istehsal fondlarının aktiv, passiv hissələrinin nisbəti kimi təsvir etmək olar. İntensivlik və effektivlik nisbi göstəriciləri hər hansı bir hadisənin uyğun mühitdə yayılma və inkişaf dərəcəsini, resurslara, yaxud məsrəflərə nisbətinin effektivliyi səciyyələndirir. Buna misal olaraq hər 1000 manatlıq məsrəfdə bir işçiyə düşən məhsulun, iş və xidmətin istehsalı və satışının kəmiyyətini göstərmək olar.

Auditin gedişində maliyyə təhlilindən istifadə edilməklə nisbi kəmiyyətlərin və göstəricilərin tətbiqi imkanları son dərəcə müxtəlifdir və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin məzmunundan asılıdır. Auditdə aparılan maliyyə təhlilini analitik göstəricilərin təyinatı və məzmununa uyğun olaraq mərhələlərə ayırmaq lazımdır. Analitik prosedurların prinsipinə görə aşağıdakı ardıcılıqla qruplaşdırılması məqsədəuyğundur:

- maliyyə resurslarının struktur və dinamikasının təhlili;
- balansın likvidliyinin və müəssisənin aktivlərinin qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin maliyyə durumunun təhlili;
- mənfəət və rentabelliğin qiymətləndirilməsi;
- menecmentin işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi;
- müəssisədə pul axınının təhlili.

Maliyyə resurslarının struktur və dinamikasının təhlilinin gedişində audit yoxlama-ekspertiza olunan müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrində kəmiyyəti baxımdan kənarlaşmanın dinamikasını müəyyənləşdirir. Aktiv və passivlərin strukturundakı dəyişiklikləri müqayisə edərək auditor vəsaitin hansı mənbələrdən gəlməsi və bu vəsaitlərin hansı aktivlərə investisiya edilməsi haqqında nəticə çıxarır.

Maliyyə resurslarının strukturunun qiymətləndirilməsi, balansın hər bir maddəsinin xüsusi çəkisini və aktivini, təhlil edilən dövrün axırında həmin göstəricilərin müqayisə edilən bu dövrün əvvəlinə olan vəziyyətlə müqayisədə aktiv və passivlərin ümumi kəmiyyətində nettonu müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Strukturun qiymətləndirilməsi şaquli təhlil metodundan istifadə ilə həyata keçirilir.

Maliyyə resurslarının dinamikası aktiv və passivlərin hər bir növü üzrə müqayisəli qiymətlərlə baxılan dövrün əvvəli və axırı üçün mütləq kənarlaşmalar vasitəsi ilə, resursların xüsusi çəkisi, artım sürəti və müvafiq kənarlaşmalar vasitəsi ilə xarakterizə olunur. Təhlil olunan müəssisənin əmlakının dinamikasının və onun yaranması mənbələrinin öyrənilməsi üfqi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Balansın likvidliyi müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin onun aktivləri vasitəsi ilə yerinə yetirilmə dərəcəsi kimi müəyyənləşdirilir, müəssisənin bu öhdəliklər üzrə vaxtlı-vaxtında hesablaşma qabiliyyətini xarakterizə edir. Burada əmsal variantından istifadə olunur. Bu da likvidliyi qiymətləndirməyə imkan yaratmaqla bərabər, audit edilən müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən rentabellik, aktivlərin dövriyyəliliyi, istehsal ehtiyatlarının dövriyyə müddəti, debitor, kreditor borclarının ödənilməsi və sair kimi göstəricilərin hesablanması da imkan verir.

Auditdə maliyyə təhlilinin gedişində nisbi kəmiyyətlər və göstəricilər geniş tətbiq olunur. Onlardan analitik prosedurlarda qiymət və kəmiyyətin təhlilində, maliyyə hesabatlarının təhriflərinin mühümlülüyünü, onların hesabatların düzgünlüyünə təsirini qiymətləndirməkdə, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsi imkanlarını müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur.

Nisbi kəmiyyətlərin təhlili təsərrüfat fəaliyyəti tsikllərinin və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin audit qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nisbi göstəricilərin təhlili auditor təcrübəsində geniş yayılmış və tez-tez tətbiq olunan prosedurdur. Mövcud praktikada bu göstəricilər təsərrüfatçılıq edən subyektin mühasibat balansının, mənfəət və zərər haqqında hesabatın və maliyyə göstəricilərinin digər formalarının məlumatları üzrə hesablanır. Bu göstəricilərin tərkibi müxtəlif olsa da, onlar əsasən uzun müddət ərzində müəssisənin ödəniş qabiliyyətini, qısamüddətli likvidliyi və təsərrüfatçılıq subyektinin fəaliyyətinin maliyyə effektivliyini xarakterizə edir. Bu göstəriciləri ümumi şəkildə aşağıdakı cədvəldə təsvir etmək olar:

Cədvəl 24.1

№	Göstəricilərin adı	Hesablanma metodikası	Keyfiyyət xarakteristikası
1	2	3	4
1.	Ödəmə əmsalı (cari likvidlik)	Dövriyyə kapitalının qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti	Qısamüddətli tədiyyə qabiliyyətlik səviyyəsi
2.	Müddətli likvidlik əmsalı	Pul vəsaitləri və debitorların cəminin qısamüddətli öhdəliklərə olan nisbəti	Qısamüddətli tədiyyə qabiliyyətlik səviyyəsi
3.	Uzunmüddətli öhdəliklər, səhmdar kapitalı üzrə ödəmə əmsalı	Uzunmüddətli öhdəliklərin aktivlərin cəminə olan nisbəti	Uzunmüddətli tədiyyə qabiliyyətlik səviyyəsi
4.	Xalis aktivlər üzrə ehtiyatların ödəmə əmsalı	Əmtəə-material qiymətlilərinin (ƏMQ) və ehtiyatların xalis aktivlərə olan nisbəti	Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi
5.	Rentabellik (ümumi)	Ümumi mənfəətin satışa və ya satış üzrə xərclər + idarəetmə xərcləri ilə birlikdə satışdan əldə edilən gəlirə olan nisbət	Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi. Satışın səmərəliliyi.
6.	Satışın xalis rentabelliği	Xalis mənfəətin satışdan olan gəlirə nisbəti	Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi
7.	Dövriyyə kapitalının rentabelliği	Xalis mənfəətin dövriyyə kapitalına olan nisbəti	Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyi
8.	Ehtiyatların transformasiyası əmsalı	Ehtiyatların satışa olan nisbəti	Ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi

Nisbi göstəricilərin dinamikasının təhlilində auditorun seçimi ilə istənilən il bazis ili kimi götürülə bilər. Müəssisələrdə bu dövr onun fəaliyyətə başlaması və yenidən təşkil olunması tarixi, beşillik, üçillik müddət ola bilər. Bu müddət ərzində müəssisənin işinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində az və ya çox mühüm dəyişikliklərin baş verməsi vacibdir. Bu dəyişikliklərin dinamikasını təhlil etmək üçün maliyyə təhlilinin spesifik məsələlərinin həllində işlədilən riyazi-iqtisadi modelləşdirmə və faktor təhlili metodlarından istifadə etmək məqsəduyğundur.

Auditor maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan və bazis əhəmiyyətli göstəricilərini yalnız mühasibat hesabatlarından deyil, həmçinin sintetik və analitik uçot reqistrələrindən, biznes-planlardan, müqavilələrdən və digər informasiya mənbələrindən götürür. Hesablamaların nəticələri cədvəl və qrafik şəklində təsvir olunur və auditorun iş sənədlərində əks edilir. Bu sənədlərdə yerləşdirilən analitik cədvəllər maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan və bazis əhəmiyyətli göstəricilərini, müxtəlif

elementlərin xüsusi çəkisini, mütləq yaxud nisbi göstəricilər üzrə qruplaşdırılan kənarlaşmaları, artım sürətini faiz nisbəti ilə əks etdirir.

Audit fəaliyyətində nisbi kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti nəticələrinə mütləq mənada obyektiv qiymət vermək üçün bir sıra iqtisadi göstəricilərin mütləq kənarlaşmasının təhlili və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Mütləq kəmiyyət göstəriciləri o göstəricilərdir ki, onların dəyişməsi, yəni artması və ya azalması mütləq mənada müvafiq qaydada digər iqtisadi göstəricilərin artmasına və ya azalmasına təsir edir. Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi müəssisənin ən vacib göstəricilərinin əlaqəli kompleks qiymətləndirilməsi və onlar arasındakı mövcud optimal əlaqənin qanunayğunluğunun müəyyənləşdirilməsində istifadə edilir. Məlumdur ki, istehsal prosesi bir çox amillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində baş verir. Bu qarşılıqlı amillərin təsiri altında iqtisadi qanunayğunluqlar yaranır. Məsələn, istehsal resursları olan əsas istehsal vəsaitləri, işçi qüvvəsi və xammal-materiallar arasında müəyyən qarşılıqlı optimal əlaqə olmalıdır. Əgər bu optimal əlaqə müəyyən prosesdə pozularsa təbii ki, bu həmin istehsalda balans pozacaq və nəticədə resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə mənfi təsir göstərəcək. Əgər təyinatsız, məqsədsiz, lazımsız olaraq əlavə işçi qüvvəsi qəbul edilmişdirsə, bunun nəticəsində əmək məhsuldarlığı aşağı düşəcək, əmək məsrəfləri artacaq. Nəticədə ümumi məsrəflər artmaqla, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəət və rentabellik göstəricisinə mütləq mənada mənfi təsir göstərəcək.

Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi kəmiyyət artması və faiz baxımından müəyyənləşdirilir. İstehsal məsrəflərinin və əldə edilən gəlirin müvafiq faiz qədər aşağı düşməsi təbii olaraq mənfəətin nəzərdə tutulandan aşağı düşməsinə səbəb olacaq. Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsində müxtəlif iqtisadi-riyazi üsullardan və modellərdən istifadə edilir.

24.3. Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin maliyyə göstəricilərinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama-eksper-tizasının əsas məqsədi uçot və maliyyə hesabatlarının məqsədli yaxud məqsədsiz şəkildə rəqəmlərin təhrif olunması faktlarını aşkar etmək, təhriflərin maliyyə göstəricilərinə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təh-

rif mühasibat uçotunun aparılması və ya təşkilinin, həmçinin maliyyə hesabatlarının tərtibinin müəyyən edilmiş normativ qaydalara uyğun olmaması, hesabat məlumatlarının səhv əks etdirilməsi və təqdim olunmasıdır.

Təhriflər bilərəkdən və təsadüfən baş verən, mühüm və mühüm olmayan təhriflərə bölünür. Bilərəkdən edilən təhriflər müəssisə heyətinin düşünülmüş hərəkəti və hərəkətsizliyinin nəticəsidir. Bu cür təhriflərə tamahkarlıq məqsədi ilə mühasibat hesabatlarından istifadə edənləri aldatmaq üçün yol verilir. Uçot və hesabat məlumatlarında təsadüfi olan təhrifləri mühasibathığın və ya rəhbərliyin mühasibat uçotu işində naşı olması, hesabatların tərtibi qaydalarını bilməmələrinin nəticəsi ola bilər. Lakin bilərəkdən və ya təsadüfi olan mühüm təhriflər uçot və hesabat məlumatlarının dəqiqliyinə həlledici dərəcədə təsir edir, onlarda düzəliş etmək üçün xüsusi metodların tətbiqini tələb edir. Qeyri-mühüm təhriflər bu cür təsire malik deyil və adi mühasibat qaydasında aradan qaldırılır.

Təhriflər, hesablama zamanı səhvə yol verilməsi, hesabat məlumatlarının tam nəzərə alınmaması, sənədlərin bir hissəsinin itirilməsi və ya onların mülki, vergi, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına gətirib çıxaran saxtalaşdırma və ya uçot siyasətinə əməl olunmaması ilə əlaqədar ola bilər.

Uçot və hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin aşkar edilməsi və onların müəssisənin mühüm maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Auditorlar palatası şurasının 2000-ci il 27 may tarixli 553 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Mühasibat hesabatlarında təhrifləri aşkar etdikdə auditorun hərəkəti qaydası» adlı standartda öz əksini tapmışdır. Həmin standartda əsasən auditor yoxlama-ekspertiza apardığı zaman müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində rast gəldiyi təhrifləri məzmununa və növlərinə görə qruplaşdırmalı, təhriflərin audit riskinə təsirini qiymətləndirməlidir. Bununla yanaşı, müəssisədə mühasibat uçotu məlumatlarının təhrif olunması aşkar olunduqda, auditor ilk növbədə bu təhriflərin müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərə və son olaraq maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməlidir. Bunun üçün auditor iqtisadi, o cümlədən maliyyə təhlilinin çoxsaylı metod və üsullarından istifadə etməlidir.

Təhlil hesabatların təhrif olunması faktlarını müəyyən etməyə, sayca konkretləşdirməyə, onları səbəblərinə və səbəbkarlarına görə təsnifləşdirməyə, kəmiyyətə və məzmunca qiymətləndirməyə, mühümlülüyünün səviyyəsini müəyyən etməyə kömək edir.

Maliyyə hesabatları üçün əhəmiyyətli sayılan məbləğin ilkin qiymətini vermək üçün auditor hər şeydən əvvəl bu məbləğin mahiyyətini

aydınlaşdırmalıdır. Bu sahədə mövcud beynəlxalq audit standartları təhriflərin ilkin qiymətləndirilməsində kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etməyi tövsiyə edir. Yoxlama zamanı hər hansı hala məbləğ şəklində qiymət vermək daha məqsədəuyğun və effektivdir.

Müəssisənin iqtisadi göstəricilərində olan təhriflərin aşkarlanması ehtimalı aşağıdakı amillərə istinad oluna bilər:

a) audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisələrdə mühüm və əhəmiyyətli həcmdə maliyyə qoyuluşlarının mövcudluğu;

b) dövriyyə vəsaitlərinin, məhsul satışının həcmnin sürətlə artması və ya azalmasına, eyni zamanda onların müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə uyğun gəlməməsi;

c) təhlil olunan təşkilatın yoxlanılan dövrdə bir və ya bir neçə alıcıdan, sifarişçidən, tədarükçüdən asılılığı;

ç) müqavilə münasibətlərinin təcrübəsində və ya uçot siyasətində audit nəticəsində aşkar edilən mənfəətin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə bilavasitə və ya dolayı təsir edən dəyişikliklər;

d) maliyyə göstəricilərinin mühüm dərəcədə dəyişməsinə təsir edə bilən, xüsusən ilin axırında müəssisənin tipik olmayan təsərrüfat sövdələrinin mövcudluğu;

e) göstərilən xidmətlərin məzmunu ilə həcmi arasında müvafiq fərqlərin olması, ödənişlərin, o cümlədən maliyyə xarakterli ödənişlərin aparılmasında uyğunsuzluğun olması;

ə) kapitalın strukturu və mənfəətin bölgüsündə baş verən mühüm dəyişikliklər.

Təhriflərin mühüm bir hissəsi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə, məhsulun hazırlanması və satışının texnoloji, təşkilati şəraiti ilə əlaqədar ola bilər. Adları çəkilən amillərin əksəriyyətinin təsiri keyfiyyətə ölçülə bilməz. Onlar təhriflərin ancaq baş verməsi imkanlarını və yaranmasına səbəb olan meylləri göstərir. Ona görə də təhlilin gedişində auditor müəssisənin maliyyə hesabat işlərinin əsasında müəssisənin və bura böyük həcmdə vəsait qoymuş xarici investorların böhran vəziyyətini gördükdə o, ilk növbədə hesabat göstəricilərinin reallığını, onların həqiqətən hansı vəziyyətdə olmasını dəqiqləşdirməlidir. Müəssisənin menecerləri və sahibləri bəzən borclardan can qurtarmaq üçün, yaxud borcun əksər hissəsindən azad olmaq üçün süni sürətdə müflis vəziyyəti yaradırlar.

Dövriyyə vəsaitinin məbləğinin dəyişmə dinamikasının satışın miqdarına və maliyyə nəticələrinə uyğun gəlməməsi, təhrifə yol verilən sahə və fəaliyyət sferasının daha konkret göstəricisidir. Lakin burada da həmin

göstəricilərin nisbətinin aşağıdakı səbəblərdən ətraflı təhlili tələb olunur: bu uyğunsuzluq birinci növbədə fakt üzrə kəmiyyəti təsdiq etmək üçün lazımdır; ikincisi, onların nəyin hesabına yarandığını və hansı nəticələrə gətirəcəyini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Audit edilən təşkilatın bir və ya bir neçə kontragentdən asılılığı da belə təsəvvür əmələ gətirə bilər ki, yoxlanılan təşkilat onlarla əlbir olmaqla, öz maraqlarını qarşılıqlı surətdə reallaşdırmaq üçün belə vəziyyəti yaradırlar. Burada söhbət düşünülmüş təhrifdən gedir ki, bu halda onu asanlıqla gizlətmək mümkündür. Lakin, auditor üçün gizli niyyətin, fırıldığın mövcudluğunu güman etmək və xüsusən də onun kəmiyyət parametrlərini müəyyən etmək vacibdir. Audit nəticəsində müqavilə münasibətlərində və ya uçot siyasətində aşkar edilən və mənfəətə təsir edən dəyişiklikləri kəmiyyətcə ölçmək mümkündür. Bunun üçün satışdan əldə edilən gəlirlərlə məsrəflər, təhrifdən əvvəlki və sonrakı dövrün gəlir və xərc göstəriciləri müqayisə olunur.

Xüsusən hesabat dövrünün axırında tipik olmayan təsərrüfat sövdələri vergi ödənişlərini azaltmaq üçün hesabatların süni sürətdə «tənzimlənməsi» imkanlarını daha aydın sürətdə göstərir. Bu cür sövdələrin təhlil olunan müəssisənin fəaliyyətinin vergi qoyma və digər göstəricilərinə təsirini müəyyən etmək çətin deyildir.

Müəssisəyə göstərilən xidmətlərin və ya müəssisənin başqa təşkilatlara göstərdiyi xidmətlərin haqqının adi vaxtlarla müqayisədə təhlil olunan dövrdə artırılması və ya azaldılması hesabatlarda təhriflərin daha böyük dərəcədə mümkünlüyünü sübut edir.

Bu, maraqlı tərəflər və ya şəxslərin onların saxtalaşdırmağa məcbur olduqları uçot-hesabat məlumatlarının nəticələrini gizlətmək üçün əlbir olmasıdır. Bu növdən olan təhrifləri təhlil etmək üçün mütəxəssislərin – ekspertlərin, ilk növbədə hüquqşünasların, qiymətləndiricilərin və qiymətkoyma sahəsi üzrə marketoloqların cəlb olunması zəruridir. Kapitalın strukturu və mənfəətin bölgüsünün xüsusiyyətləri uçot və hesabatlarda müxtəlif səbəblərdən səhvə gətirib çıxara bilər. Buraxılmış təhriflər xüsusi və borc alınan kapitalın, onun sabit və qısamüddətli hissələrinin nisbətinə təsir edir. Mənfəətin bölgüsü qaydasında icazə verilməyən dəyişikliklər dividendin və mənfəət hesabına məqsədli fondların düzgün hesablanmamasına gətirib çıxarır. Hesabatların belə düşünülmüş şəkildə təhrif olunması müəyyən qrup şəxslərin mənafeyi üçün həyata keçirilir.

Audit yoxlama-ekspertizasında aşkar edilmiş bu və ya digər tipik təhriflərin əhəmiyyətliliyi audit yoxlama nəticələrinin qiymətləndirmə predmeti olmalıdır. Yeni həmin təhriflərin iqtisadi göstəricilərə və son olaraq maliyyə nəticələrinə nə dərəcədə təsiri vardır.

Hazırda aşkar olunmuş təhriflərin mühümlülük səviyyəsinin hesablanması kifayət qədər sadədir. Yoxlama obyektı olan müəssisədə və ya digər iqtisadi subyektdə təsərrüfat ilinin yekunları üzrə balans mənfəəti, satışın (əlavə dəyər vergisiz - ƏDV) ümumi həcmi, valyuta balansı, xüsusi kapital və ümumi məsrəflər müəyyənləşdirilir. Bu göstəricilərin faizlə ifadəsi götürülür və onların baza göstəricilərinin kəmiyyətinə vurulması ilə dəyər ifadəsində mühümlülük səviyyəsini tapmaq üçün tətbiq olunan qiymət alınır. Bu və ya digər kəmiyyətlərin qalan qiymətlərdən kəskin sürətdə fərqləndiyi (az və ya çox olduğu) hallarda onları hesablaşmalardan çıxarmaq olar. Qalan göstəricilərin əsasında, adətən yuvarlaqlaşdırılan orta kəmiyyət müəyyənləşdirilir.

Bu qayda ilə hesabladıqda mühümlülük səviyyəsinin olduqca təqribi kəmiyyət olduğunu görmək çətin deyildir. Onun əsaslılıq dərəcəsini artırmaq üçün, dəyər ifadəsində bütün əsas maliyyə göstəricilərini hesablama işinə qoşmaq, mühasibat balansının müxtəlif maddələri və maliyyə hesabatları üçün bir yox, bir neçə mühümlülük göstəricisini nəzərdə tutmaq lazımdır. Keçən illər üçün maliyyə göstəricilərinin əhəmiyyətini diqqətdə saxlamaq üçün onların dəyişmə dinamikasını nəzərə almaq, göstəriciləri hesabladıqda orta göstəricini tapmaq qaydasını variasiya etmək (müxtəlif şəkildə göstərmək) olar. Hesablamaya daxil edilmiş hər bir göstəricinin faizlə ifadəsi daha dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Qərb ölkələrinin əksəriyyətində şirkətlər üçün təhriflərin mühümlülük səviyyəsi onların dövryyə aktivlərinin və ya nizamnamə kapitalının 2%-i həddində, hesabat dövrünün bölüşdürülməyən mənfəətinin 10%-i və ya dəyişən skala tətbiq edilməklə əmtəələrin, məhsulların (işlərin və xidmətlərin) reallaşdırılmasından əldə edilən pul vəsaitinin 0,3-0,5%-i həddində götürülür. Yalnız bu halda uçot və hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə və maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edə bilən kimi qiymətləndirilir.

24.4. İstehsal məsrəflərinin və məhsul satışının təhlili

Məhsulun istehsalı və satışına çəkilən məsrəflərin audit yoxlamasının əsas vəzifələri onların maya dəyərində və mübadilə xərclərində uçota alınmasının düzgünlüyünə nəzarət etmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bunun üçün uçot registrinin göstəricilərini, hesabat dövrünün ilkin sənədləri ilə müqayisə etməli və nəticədə ödəniş tarixləri arasındakı müddətin uzunluğunu məhsul, iş və xidmətlərə dair məsrəflərin uçota alınmasını, məsrəflərin onların aid olduğu dövrə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək,

xərclərin müvafiq hesablarda düzgün əks olunmasını dəqiqləşdirmək lazımdır. Bununla bərabər auditor yoxlanılan dövrdə məsrəflərin miqdarının kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə, onların dinamik şəkildə satışın nəticələri ilə müqayisəsinə ciddi diqqət yetirməlidir. Bunun üçün o, təhlilin metodlarının gücündən istifadə etməlidir. Audit məhsulun maya dəyərinin və mübadilə xərclərinin təhlilinin məlum metodlarından geniş istifadə etmək imkanına malikdir. Təhlilin məlum metodlarının köməyi ilə məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi məbləğini təhlil etmək, məhsulun hər 1000 manatına düşən xərclərin səviyyəsini qiymətləndirmək, ayrı-ayrı məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərini, birbaşa və dolaylı məsrəfləri təhlil etmək, onların aşağı salınması yollarını aşkar etmək mümkündür.

Biznesin zərərsiz fəaliyyətinin təhlili həm yeni müəssisə üçün və həm də fəaliyyət göstərən müəssisənin səmərəliliyini yüksəltmək üçün zəruridir. Bu təhlil sabit xərclərlə marjinal gəlirin tutuşdurulmasına əsaslanır, yeni məhsul və əmtəələrin satışından əldə edilən pulla, əmtəəlik məhsulların hazırlanması və satışı ilə əlaqədar dəyişən xərclərin müqayisəsinə əsaslanır.

İstehsal və məhsul satışı məsrəflərinin təhlili və qiymətləndirilməsində məqsəd, birinci növbədə müəssisənin zərərsiz fəaliyyətinin mümkünliyünü qiymətləndirməkdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində zərərsiz fəaliyyət vacib amillərdən biri hesab edilir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində zərərsizlik həddi və ya rentabelliğin həddi məhsul satışının (iş və xidmətlərin) istehsalı ilə bir həcmi xarakterizə edir ki, onunla mənfəət əldə etmədən məsrəfləri ödəmək olar. Bu göstərici kəmiyyət və dəyər ifadəsində hesablana bilər. Kəmiyyət ifadəsində onu aşağıdakı formul ilə hesablamaq olar:

$$X_0 = \frac{R_f}{Q - R_v}$$

Burada – X_0 – mənfəətin sıfıra bərabər olduğu nöqtə, müəssisənin nə mənfəətinin və nə də zərərinin olmadığı məhsul vahidinin miqdarı.

R_f – hesabat dövrünün sabit xərcləri

Q – məhsul (iş və xidmət) vahidinin qiyməti

R_v – məhsul (iş və xidmət) vahidinə düşən dəyişən xərclər

Əgər müəssisə bir neçə növ fəaliyyətlə məşğuldursa və ya bir neçə adda məhsul, iş və xidmətlər istehsal edirsə, rentabellik həddini bütövlükdə müəssisə üzrə və həmçinin məhsulun (iş və xidmətlərin) ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə müəyyənləşdirmək olar. Bu halda zərərsizlik fəaliyyətinin həddi sabit xərclərin kəmiyyəti və bütün əmtəələrin satışından əldə edilən pulda marjinal gəlirin payı əsasında hesablanır.

Rentabellik həddinin məhsulun hər bir çeşidi üzrə dəyər ifadəsində hesablaması variantı da mümkündür. Buna görə bu və ya digər məhsul növü müqayisə üçün baza kimi qəbul edilir və digər məhsulun satış həcmnin bu baza məhsulunun satış həcmində payı hesablanır.

Auditor təcrübədə sıfır mənfəəti nöqtəsinin hesablanmasında kombinasiya edilmiş variantından da istifadə edə bilər. Onun metodikasını aşağıdakı misalla əyani surətdə şərh etmək olar:

Çoxçeşidli satış şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) zərərsiz reallaşdırılmasının hesablanması

Cədvəl 24.2

Məhsulun və ya fəaliyyətin növləri	Satışdan əldə edilən pul (min man.)	Dəyişən (birbaşa) xərclər (min man.)	Marjinal gəlir (min man.)
A	700,0	400,0	300,0
B	500,0	350,0	150,0
V	800,0	550,0	250,0
Cəmi:	2000,0	1300,0	700,0

Götürülən hesabat dövründə sabit xərclər 560 min manat təşkil etmişdir.

Əvvəlcə, satışdan əldə olunan pulun hər min manatına düşən marjinal gəlirin kəmiyyətini mütləq ifadədə və ya faizlə tapırıq:

$$\frac{\sum M_q}{\sum Q_x} = \frac{700,0 \times 100\%}{2000} = 35 \%$$

Bu misalda satışdan əldə olunan pulun hədd qiyməti

$$X_0 = R_r = \frac{560}{35\%} \times 100\% = 1600 \text{ min man. təşkil edir.}$$

Satışdan əldə edilən pulun məbləği 1600 min manatdan az olduqda müəssisənin fəaliyyəti zərərli olacaqdır. Misaldan görünür ki, müəssisə heç bir məhsulun istehsalı və ya fəaliyyət növündən imtina edə bilməz, çünki, bu halda satışdan əldə olunan məcmu pul məbləği kritik kəmiyyətdən aşağı olacaqdır. Satışdan əldə edilən pulun faktiki və ya planlaşdırılan kəmiyyəti ilə onun ən aşağı həddi arasındakı fərq maliyyə möhkəmliyinin ehtiyatıdır. Bu ehtiyat həm də müəssisədə satışın həcmnin risksiz

azaltmanın həddini göstərir. Başqa sözlə, satışdan əldə edilən pulun miqdarı maliyyə möhkəmliyinin ehtiyatı qədər azalmış olsa, zərər sıfıra bərabər olar. Bu göstəricini yalnız mütləq ifadədə deyil, həm də nisbi ifadədə hesablamaq olar. Maliyyə möhkəmliyinin ehtiyatı əmsalı satışdan əldə edilən pulun zərər riski olmadan mümkün aşağı salınmasının xüsusi çəkisini və ya faizini ifadə edir. Auditdə bu göstəricidən istifadə olunması müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin, onların nisbətinin müxtəlif variantları şəraitində məsrəfləri nəticələrinin artırılması və azaldılmasının yol verilən həddini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu müəyyən dövrlərdə, məsələn, müəssisənin istehsal və satışının yenidən qurduğu, modernləşdirdiyi dövrdə bir qayda olaraq istehsal, satışı azaltmağa və əlavə xərc çəkməyə məcbur olduğu zaman xüsusən vacib sayılır.

Oxşar mənzərə mövsümlərarası dövrlərdə və digər vəziyyətlərdə ola bilər. Bu zaman məsrəflər və satışdan əldə edilən pulun dəyişməsi arasında böyük kənarlaşma olur, tarazlıq pozulur. Məhsulun istehsalı (işin və xidmətlərin) satışına çəkilən xərclərin marjinal təhlilinin auditor təcrübəsində tətbiqi Azərbaycan auditorları üçün tamamilə yeni, lakin çox zəruri bir məsələdir. Bu cür təhlil istehsal olunan və reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin), çeşidinin dəyişdirilməsi, satış bazarının genişləndirilməsi, xərclərin optimal kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, yarımfabrikatların öz xüsusi istehsalı, yaxud kənardan əldə olunması arasında nisbətənin müəyyənləşdirilməsi haqqında auditorun müəssisə rəhbərliyinə çox əhəmiyyətli tövsiyələr verməsi üçün əsas yaradır.

Satılan məhsulun maya dəyərinin faktor təhlilindən də auditdə istifadə etmək mümkündür. Bu zaman maya dəyəri və ya tədavül xərclərinin öyrənilən göstəricilərinin dəyişməsinə müəyyən edən amillər aşkar olunur. Müəssisənin fəaliyyətinin nəticəli göstəricilərinə hər bir faktorun təsiri ölçülür, xərclərin aşağı salınması imkanları üzə çıxarılır. Faktor təhlilinin üsul və metodları iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş verilmişdir.

Faktor təhlilinin köməyi ilə müəssisənin istifadə etdiyi köməkçi və kompleksləşdirici materialların kənardan alması yaxud özü istehsal etməsinin həmin müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə məqsəduyğun olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Bunun üçün işə məmulatların satın alındığı qiymət və onların müəssisənin özündə hazırlanmasına çəkilən xərclər müqayisə olunmalıdır.

Yeni texnika və texnologiyanın məhsulun maya dəyərinə təsirini kompleks qiymətləndirdikdə amortizasiya ayırmalarının, maşın və avadanlıqların istismarı ilə əlaqədar olan digər xərclərin nə qədər artdığını nəzərə almaq zəruridir. Bunun üçün məsrəflərin faktiki məbləğini və istehsalın

həcmi bu amilin dəyişməsinə uyğun korrekte etmək və alınmış haqq-hesabın maya dəyərini faktiki maya dəyəri ilə müqayisə etmək lazımdır. Amortizasiya ayırmalarının ümumi məbləği əsas vəsaitlərin sayından, onların strukturundan, dəyərindən və amortizasiya normasından asılıdır. Əsas istehsal fondlarının dəyəri bu və ya digər bir obyektin yenidən qurulması yaxud inflyasiya ilə əlaqədar yenidən qiymətləndirilməsi artım istiqamətində dəyişə bilər. Amortizasiya edilmiş dəyər əsas vəsaitlərin sıradan çıxması ilə azalır.

Respublikamızda amortizasiya normaları çox nadir hallarda və yalnız hökumətin qərarı ilə dəyişdirilir. Amortizasiya ayırmalarının orta norması fondların tərkibində struktur dəyişikliklərinin baş verməsi nəticəsində də dəyişə bilər. Bu faktor üzrə kənarlaşmanı aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar:

$$\Delta A^n = \sum (\Delta \beta_i^n \times A_i^n)$$

Burada, $\Delta \beta_i^n$ - əsas vəsaitlərin məlum növünün onların ümumi dəyərində xüsusi çəkisi, A_i^n - əlavə amortizasiya məbləği, ΔA^n - isə müvafiq meylidir.

Müəssisənin məsrəflərində istehsal və idarəetməyə xidmət göstərilməsi xərcləri mühüm yer tutur. Audit yoxlamaları göstərir ki, bu xərclər həm mütləq kəmiyyəti və həm də bütün məsrəflərin tərkibində xüsusi çəkisi etibarlı ilə sabit artım meylinə malikdir. Bu bir çox səbəblərlə izah olunur: avadanlıqların saxlanması və istismarına məsrəflərin, sex və ümumzavod xərclərinin tərkibində bir qayda olaraq nəzərə alınan enerji resurslarının dəyərinin artması, bahalı kompüterlər, kommunikasiya və rabitə vasitələri hesabına idarəetmə proseslərinin texniki təchizatının yüksəldilməsi, idarəetmə işçilərinin sayının, onların vəzifə maaşlarının artması və sairə ilə.

İstehsal və idarəetmə xidmətlərinə məsrəflərin və ya beynəlxalq terminologiya ilə ifadə etsək, əlavə məsrəflərin öyrənilməsi auditor üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məhsulun maya dəyərinin və tədavi xərclərinin aşağı salınmasının mühüm ehtiyatlarını, israfçılığı və digər qeyri-məhsuldar məsrəfləri məhz burada aşkar etmək olar. Auditor məhsulun hazırlanmasının konstruksiyasından, texnika və texnologiyasından asılı olan əsas istehsal məsrəflərinin aşağı salınması üzrə tövsiyələr verə bilməz. Bu onun səlahiyyətinə aid deyildir. Bu, ilk növbədə dərin mühəndis biliyi tələb edir. Lakin biznesin

təşkili və aparılmasının qənaətliliyinin mühüm rol oynadığı əlavə xərclər məsələsində isə onun məsləhətləri çox faydalı ola bilər.

Əlavə xərclərin təhlilində yenilik ondan ibarətdir ki, təhlil başlanana qədər onları dəyişən və sabit hissələrə bölmək lazımdır. Sex və ümum-təsərrüfat xərclərinin məhsul istehsalının həcmindən, daha geniş mənada isə istehsal güclərinin istifadə səviyyəsindən asılılıq dərəcəsi əmsalların köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu əmsallar ya təcrübə yolu ilə, ya da istehsal və məhsul satışına çəkilən xərclərin məbləğinə dair məlumatlardan istifadə etməklə korrelyasiya metodunun köməyi ilə müəyyənləşdirilir.

Əlavə xərclərin plan üzrə kəmiyyətinin faktiki məhsul buraxılışı və satışının həcmi üçün yenidən hesablanması aşağıdakı alqoritmə yerinə yetirmək olar:

$$R_k = R_{\text{pl}} \times (100 + \Delta p\% \times W)$$

Burada,

R_k - faktiki istehsal (satış) həcminə çəkilən məsrəflər (dəqiqləşdirilmiş qiymətlə);

R_{pl} - məsrəflərin xərc maddələri üzrə plan məbləği;

$\Delta p\%$ - əmtəəlik məhsulun planla müqayisədə artımı (azalması);

W - məsrəfin məhsul istehsalının həcmindən asılılığı əmsalı.

Təhlil zamanı əlavə xərclərin dəyişən hissəsi korrektə olunur. Bu da istehsalat xidmət göstərilməsi üzrə xərclərin məhsul istehsalı həcmində artması hesabına necə dəyişməsinə öyrənməyə imkan verir.

Bu cür təhlilin metodikasını aşağıdakı misalda əyani olaraq təsvir etmək olar:

Cədvəl 24.3

**İstehsal və satışın təşkili üzrə idarəetmə xərclərinin
dəyişkənliyin təsirinin təhlili**

Xərclər	Plan	Faktiki	Kənarlaşma
Sex xərcləri	444210	445124	+914
Ümum-təsərrüfat xərcləri	380420	376986	-3434
Yekunu:	824630	822110	+2520
o cümlədən, sabit xərclər	552080	548814	-3266
dəyişən xərclər	272550	273296	+746

Cədvəldə verilən məlumatlardan görünür ki, əlavə xərclərin 1/3-ni, dəyişən xərclər təşkil edir. Bununla belə sex xərclərinin tərkibində onların

xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Misalda əmtəəlik məhsulun istehsalı üzrə planın yerinə-yetirilməsi hesabat dövründə 101,8% təşkil etmişdir. Xərclərin dəyişən hissəsini planın yerinə yetirilməsi faizinə görə korrekte edək və alınan nəticəni xərclərin faktiki məbləği ilə müqayisə edək. Nəticədə qənaət hesabına əlavə xərclərin məbləğində kənarlaşmalar onların ümumi smetasında aşağıdakı kimi olar:

$$\begin{aligned}\Delta P_{\text{əlavə}} &= 822110 - (272550 \times 1,018 + 552080) = \\ &= 822110 - 830080 = -7970 \text{ min manat.}\end{aligned}$$

Yenidən hesablanmış məbləğ planla müqayisə edilməklə məhsul istehsalının həcmının artması hesabına əlavə xərclərin necə dəyişməsi müəyyən olunur:

$$\Delta P_{\text{əlavə}} = 830080 - 824630 = +5450 \text{ min manat.}$$

İstehsalın həcmının artması hesabına əlavə xərclərin dəyişən hissəsinin 746 min manat artmasını qənaətbəxş hesab etmək lazımdır.

Daha dəqiq nəticələri əlavə xərclərin növləri və smetanın hər bir maddəsi üzrə aparılan təhlil verə bilər. Bunun üçün iqtisadi əməliyyatlarda verilmiş metodikadan istifadə etməklə daha dərin təhlil aparmaq lazımdır. Əlavə xərclərin smetasının yerinə yetirilməsinin audit qiymətləndirilməsi zamanı əldə edilmiş bütün qənaəti ancaq müəssisənin xidməti hesab etmək olmaz və həmçinin yol verilən israfı da ancaq müəssisənin işindəki nöqsanlarla izah etmək olmaz. Əlavə xərclərin həcmının smetadan kənarlaşmasının qiymətləndirilməsi bu smetanın hər bir maddəsi üzrə qənaətə və ya israfə gətirib çıxaran səbəblərdən asılıdır. Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, texniki təhlükəsizliyin artırılması, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməməsinə dair xərclərə qənaət edilməsi müsbət qiymətləndirilə bilməz. Çünki o, sosial proqramlar üçün vəsaitin yığılmasına baxmayaraq, son nəticədə müəssisəyə böyük itki verə bilər. Audit təhlili zamanı qeyri-məhsuldar məsrəflərin, təsərrüfatsızlıq, israfçılıq və səriştəsiz idarəetmədən itkilərin aşkar edilməsinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Yalnız bunlara məhsulun maya dəyərinin və tədavül xərclərinin aşağı salınmasının istifadə olunmamış ehtiyatları kimi baxmaq olar.

24.5. Məhsul satışı əməliyyatlarının təhlili və maliyyə nəticələrinin audit qiymətləndirilməsi

Satışdan əldə edilən gəlirin dəyişməsi və optimallaşdırılması imkanlarını müəyyən edən əsas amillərə müəssisənin istehsal imkanları, onun məhsuluna, iş və xidmətlərinə yaranan tələb, bu məhsulun bazar potensialı, onların keyfiyyəti, təşkilatın qiymət siyasəti, istehsal və satışa edilən məsrəflər, məhsulun tərkibində struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Bu amillərin aşkar edilməsi auditor üçün çox vacibdir. Çünki, müəssisənin fəaliyyətinin yekun göstəricilərinin audit qiymətləndirilməsi bu amillərdən asılıdır. Təhlil zamanı məhsul buraxılışı və satışının dinamikasını, onların artımının bazis və zəncirvari əlaqəsi öyrənilməlidir. İstehsalın artım sürəti satışın sürətini üstələyirsə, müəssisənin anbarlarında reallaşdırılmayan məhsul qalığının yığılması şübhəsizdir. Məhsulun istehsalı (iş və xidmətlərin) və reallaşdırılmasının orta illik artım sürətini həndəsi orta və ya ədədi orta ölçülü kəmiyyət kimi hesablamaq olar.

Məhsulun satışı üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Onların yerinə yetirilməməsi qazancın, mənfəətin azalması, cərimə sanksiyalarının ödənilməsi deməkdir. Bundan başqa, müəssisə məhsulun satış bazarını itirə bilər, alıcılar rəqəbat uğrunda mübarizəsində uduzar. Auditor məhsulun (iş və xidmətin) bazar potensialını, təşkilatın yeni satış bazarlarına çıxışı, məmulatın keyfiyyətini yüksəltməsi, onların çeşidinin genişləndirilməsi imkanlarını qiymətləndirməlidir.

Məhsulun və əmtəələrin strukturu təhlil edilərkən məmulatları satış bazarının segmentləri üzrə, tam maya dəyəri və birbaşa məsrəflər əsasında onların rentabellik dərəcəsi üzrə qruplara ayrılması vacibdir. Çünki, onların strukturundakı dəyişikliklər təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərinin dinamikasına, o cümlədən satışın həcminə mühüm təsir göstərir. Satışın strukturunun dəyişməsinin mənfəətin həcminə təsirini hesablamaq üçün adətən zəncirvari əvəzetmə üsulundan istifadə olunur. Lakin burada orta qiymətlərin dəyişməsinə əsaslanan mütləq fərq üsulu da tətbiq oluna bilər. Auditor bu üsulların hər ikisindən istifadə etməklə, satışın strukturunun dəyişməsinin məhsulun əməktutumu, materialtutumuna, məsrəflərin, mənfəət və rentabelliğin habelə digər iqtisadi göstəricilərin ümumi həcminə təsirini müəyyən edə bilər. Bu da ona bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin çeşid və struktur siyasətinin effektivliyini kompleks qiymətləndirməyə imkan verir.

İstehsal olunan və reallaşdırılan məhsulun keyfiyyətinin ümumiləşdirici göstəriciləri aşağıdakılardır: məhsulun ümumi buraxılışında yeni məmulatların xüsusi çəkisi, məmulatların keyfiyyətinin orta balı, orta növlülük əmsalı, dünya standartlarına uyğun olan sertifikatlaşdırılmış məmulatların xüsusi çəkisi, ixrac olunan, o cümlədən sənayecə yüksək inkişaf etmiş ölkələrə ixrac olunan məhsulların xüsusi çəkisi.

Auditdə məhsul satışının təhlilinin əsas vəzifələrinə istehsalın və məhsul satışının həcmi göstəricilərinə əsas amillərin təsir dərəcəsinin aşkar edilməsi, həmçinin məhsulun artım sürətinin yüksəldilməsi, onun çeşidinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarından istifadə ilə əlaqədar tədbirlərin işlənib hazırlanması aiddir. Məhsulun satışından əldə olunan gəlirin dəyişməsi imkanlarını müəyyənləşdirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- təşkilatın istehsal imkanları;
- məhsula yaranan tələb;
- məhsulun bazar potensialı (təşkilatın yeni satış bazarlarına çıxma imkanları, məhsulun keyfiyyəti);
- təşkilatın qiymət siyasəti;
- istehsal və satış xərcləri, onları müəyyən edən amillər;
- məhsulun dəyişiklikləri.

Satışdan əldə edilən pul vəsaitlərinin həcminə təsir edən amillər, o cümlədən məhsulun həcmi, məsrəflər və qiymət kimi amillərin təsiri iqtisadi diaqnostikanın zəncirvari əvəzetmə metodunun köməyi ilə aşkar oluna bilər. Məhsulun keyfiyyətinin təsiri bir qayda olaraq yüksək keyfiyyətli məmulatların qiyməti ilə aşağı keyfiyyətli məmulatların qiyməti arasındakı fərq əsasında birbaşa hesablanır. Məhsul növlərə bölünərsə, keyfiyyət və qiymət üzrə digər başqa dərəcələrə malikdirsə, bu halda keyfiyyətin dəyişməsinin məhsulun həcminə təsiri orta qiymətlərin köməyi ilə müəyyənləşdirilir.

Məhsulun strukturu təhlil olunduqda, təşkilatın profiline uyğun gələn əsas məhsullar, müqayisə olunan və müqayisə olunmayan məhsullar üçün məmulatların sahə segmentləri üzrə qruplaşdırılmasını mütləq təmin etmək lazımdır. Məhsulun strukturundakı irəliləyişlər təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərinin, o cümlədən məhsulun satış həcminin dinamikasına təsir göstərir. Məhsulun reallaşdırılması ilə əlaqədar olan maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən əməliyyatların auditor qiymətləndirilməsində müəssisə-müştərinin həyata keçirdiyi qiymət siyasətinin optimallığının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada qiymətlərin tə-

yin olunması metodunun seçilməsinə, onun korrektəsinə, tətbiq olunan güzəştlərə diqqət yetirilməlidir. Azərbaycanda müəssisələr üçün qiymətlərin, xüsusən uzunmüddətli müqavilələrdə hansı valyuta ilə – manatla, yoxsa xarici valyuta ilə müəyyənləşdirilməsinə dair auditorun fikri çox vacibdir.

Məlumdur ki, qiymətlərin təyin olunması məsələsi həll olunarkən nəinki məhsula, iş və xidmətlərə tələb, bazarın tipi, məsrəflər, rəqiblərin əmtəələrinə qiymətlər müəyyənləşdirilməli, həmçinin firmanın bazarda konkret əmtəənin köməyi ilə nail olmaq istədiyi məqsəd formalaşdırılmalı, qiymətdoyma metodu seçilməlidir. Müəssisənin məqsədləri onun özünü yaşatması, cari mənfəətini maksimallaşdırması, bazardakı payı və ya əmtəənin keyfiyyətinə görə liderliyi əldə etməsilə əlaqədar ola bilər. Özünüyaşatmanın təmin olunması ciddi rəqabət şəraitində əmtəələrə tələbin kəskin azalması şəraitində əsas məqsədə çevrilir və aşağı qiymətlər qoyulmasını tələb edir. Bazardakı payına görə liderliyə nail olmaqla müəssisə qiymətləri daha çox aşağı sala bilər. Minimal qiymətlər dəyişən xərclərdən qismən yüksək olmalıdır.

Qiymətlər milli valyuta ilə, yaxud da başqa valyuta ilə ifadə oluna bilər. Bundan başqa sabit və cari qiymətlər fərqləndirilir. Sabit qiymətlər alıcılıq qabiliyyəti daha sabit olan valyutalarda ifadə olunur. Sabit xarici valyutadan istifadə olunması gəlir, məsrəflər, layihənin müəyyən edilmiş həyat müddəti ərzində mənfəət kimi dəyər göstəricilərinin qəbul oluna bilən müqayisəliliyini təmin etməyə imkan verir. Möhkəm valyuta ilə ifadə olunan sabit qiymətlərdə alternativ hesablaşmalar milli valyutada və müvafiq dövrün pul vahidlərində ifadə olunan cari qiymətlərdə hesablaşmalardır. Göstəricilərin həm sabit və həm də cari qiymətlərlə təqdim olunması hesablamaların əməktutumunu artırsa da informasiya faktorunun təsirini nəzərə almağa imkan verir.

Təhlil aparılan müəssisənin qiymət və qiymət siyasəti haqqında auditorun mülahizəsi müştəri üçün maraqlıdır. Göstərilən məsələ ilə əlaqədar onun rəyi məhsul istehsalına (iş və xidmətlərə) tələbin səviyyəsini, onların satıldığı bazarın tipini (məhdud istehlakçı, məhdud əmtəə bazarları), öz xüsusi istehsalının və satışının xərclərini, rəqib əmtəələrinin qiymətini nəzərə almalıdır. Bundan başqa, müəssisənin həmin əmtəənin köməyi ilə nail olmaq istədiyi məqsədə diqqət yetirmək vacibdir. Tələb istehlakçının arzu etdiyi və təhlil olunan dövr ərzində məlum bazarda müəyyən qiymətlərlə əldə etmək imkanı olduğu əmtəələrin həcmi xarakterizə edir. Tələbin qiymətlərin dəyişməsinə həssaslığını qiymətin elastikliyi indeksinin köməyi ilə ölçməyi məqsəduyğun hesab edirik (1e):

$$I_e = \frac{i - \text{əmtəəsinə tələbin kəmiyyətinin faizlə dəyişməsi}}{\text{əmtəənin qiymətinin faizlə dəyişməsi}}$$

Tələb o halda elastikdir ki, onun kəmiyyət indeksi vahiddən yüksəkdir. Tələb xüsusən inflyasiya şəraitində daha çox elastik olur. Çünki, bu zaman qiymətlərin dəyişməzliyi və ya artması ilə əmtəələrə olan tələb alıcılıq qabiliyyəti həddinədək artır.

Optimal satış qiymətlərinin müəyyən edilməsi metodikasını A (şərti) kimya müəssisələrindən biri üçün yerinə yetirdiyi işin məlumatları ilə əyani olaraq izah edək:

A məhsuluna tələbin elastikliyi

Cədvəl 24.4

Qiymət, min manatla	Tələbin həcmi, vahid	Artım sürəti		Tələbin elastikliyi	Nəticə (yekun) göstəriciləri		
		Tələb	Qiymət		Satışdan əldə edilən gəlir	Məsrəf	Mənfəət
4,0	2200				8800	7816	984
4,25	2160	-1,72	+6,25	1,22	9180	7512	1668
4,50	2000	-7,41	+5,88	1,23	9000	7294	1706
5,00	1800	-10,00	+11,1	1,40	9000	6410	2590
5,50	1760	-2,23	+11,0	1,55	9680	6219	3461
5,80	1740	-1,14	+5,45	1,65	10092	6114	3978
6,00	1620	-3,45	+3,45	1,62	9720	5996	3724
6,20	1520	-4,17	+3,33	1,61	9424	5840	3584

Cədvəldəki məlumatlardan görünür ki, satışın həcmi 1740 vahid olması ilə optimal qiymət 5800 manatdır. Bu qiymətin nəticəsində 3978 min man. məbləğində maksimum mənfəət təmin olunur. Halbuki, məhsula tələbin daha böyük olduğu, lakin qiymətin 5800 manatdan aşağı olduğu hallar da mövcuddur. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, qiymət ona görə optimaldır ki, müəssisənin məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir. Əgər məqsəd yeni bazarların ələ keçirilməsi olsaydı, onda auditor daha aşağı qiymətlər tövsiyə etməli idi. Satışın həcmi azalması şəraitində qiymətlərin artması o vaxta qədər özünü doğruldur ki, məhsul vahidinə əlavə gəlirin kəmiyyəti onun istehsalı və satışına çəkilən əlavə məsrəflərin kəmiyyətini hələ ötüb keçir. Bu onu göstərir ki, aşağı qiymətlər məhsul və ya əmtəə vahidinə düşən dəyişən xərcləri ödəmək üçün kifayət etməli-

dir. Lakin təcrübədə bir çox hallarda müəssisənin maliyyə vəziyyətini məhsul və xidmətlərin qiymətlərini artırmaq hesabına yaxşılaşdırmağa cəhd göstərirlər.

Auditdə məhsulun müştərilər tərəfindən alınmamasından itkinin risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi də vacibdir. Bu müəssisədə maddi və mənəvi ziyanın mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Auditin nəticələri ilə müəyyənləşdirilmiş bu cür itkiləri daxili və xarici istehlakçılar bilməlidirlər. Bu xüsusən müəssisəyə, məhsul, əmtəə və xidmətlərin reallaşdırılmasından əldə edəcəyi gəlirə görə avans verən kreditorlar üçün daha vacibdir. Məhsulun realizə edilməməsindən yaranan itki riskini aradan qaldırıla bilən və aradan qaldırıla bilinməyən riskə ayırmaq məqsədəuyğundur. Belə bir bölgü üçün meyar əmtəənin bazarda reallaşdırılmasına yönələn yenilik və bununla əlaqədar olan konstruktiv dəyişikliklər - dizayn, reklam və digər əlavə xərclərdir. Əgər əlavə satış bu xərcləri ödəyirsə, onda bu xərclər özünü doğruldan xərclər hesab olunur, risk isə dəf ediləndir. Onu aydınlaşdırmaq lazımdır ki, məhsulun alınmamasından itki riski istehsalın təşkilinin ilkin mərhələsində müəyyənləşdirilmiş olsun. Satış bazarının dinamikasının və onun gəlirliliyinin təhlili şübhəsiz audit yoxlama-ekspertizasının maraq dairəsində olan məsələdir. Burada, ilk növbədə hər bir məhsul növünün əsas satış bazarında vəziyyətinin son 3-5 ildə dinamikasını öyrənmək zəruridir.

Satış bazarının strukturunun və onun gəlirlilik səviyyəsinin audit qiymətləndirilməsinə dair xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən əmtəələri dörd kateqoriyaya ayırmaq olar:

a) müəssisənin əsas mənfəətini təmin edən, onun iqtisadi artımına səbəb olan ən yüksək əmtəələr (əmtəə-ulduzlar);

b) yetkinlik dövrünü yaşayan, müəssisəyə sabit orta mənfəət gətirən əmtəələr (yetkin əmtəələr);

c) gələcəkdə ulduz olmaq ehtimalı olub, lakin indi mənfəət gətirməyən və təkmilləşdirməyə, bazarda irəliləməyə ehtiyacı olan çətin reallaşan əmtəələr (çətin yetkinləşən əmtəələr);

ç) mənfəət gətirməyən və perspektiv tələbə malik olmayan uğursuz əmtəələr (əmtəə-uğursuzlar).

Məhsulların, əmtəə və xidmətlərin bu cür analitik qruplaşdırılması gələcəkdə stabilliyi təmin etməyə, satışın və mənfəətin həcmnin artmasına yönəldilən düzgün iqtisadi strategiya seçməyə imkan verir. Məhsulun, iş və xidmətlərin reallaşdırılmasının maliyyə nəticələri onların satışından əmələ gələn mənfəət və ya zərərdə ifadə olunur. Auditor təhlil prosesində

bu nəticələrin son 3-5 ildəki dinamikasını, satışdan əldə edilən mənfəət planının yerinə yetirilməsini öyrənməli, planla və keçən dövrlərlə müqayisədə mənfəətin məbləğində dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə təsir edən amilləri aşkar etməlidir. Məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan mənfəət əsasən dörd amildən asılıdır: satışın həcmi, onun strukturu, reallaşdırılan məhsulun maya dəyəri, orta satış qiymətinin səviyyəsi. Rentabelli məhsulun satışının artması və ya azalması müvafiq olaraq mənfəəti artırır və ya azaldır, rentabelli olmayan məmulatların (iş və xidmətlərin) satışı isə zərərin məbləğini artırır və ya azaldır.

Əmtəəlik məhsulun strukturu da mənfəət və zərərin məbləğinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Məhsulun maya dəyəri və tədavül xərcləri mənfəətlə tərs mütənəsbib, zərərin kəmiyyəti ilə isə düz mütənəsbibdir. Orta reallaşma qiymətlərinin səviyyəsinin dəyişməsi mənfəətin kəmiyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Qiymətlərin səviyyəsi artdıqda mənfəət artır və əksinə. Bu amillərin təsirini sadə hesablama üsullarından istifadə etməklə müəyyənləşdirmək olar.

Satışın maliyyə nəticələrinin təhlilində yenilik direkt-kostinq sistemindən istifadə olunmasıdır. Bu sistem inkişaf etmiş Qərb ölkələrində geniş istifadə olunur. İqtisadi təhlil baxımından onun əsas üstünlüyü maliyyə nəticələrinin sayca çox olmadan və ona görə də müəssisənin menecerləri tərəfindən idarə edilə bilən amillərdən asılılığını öyrənməyə imkan verməsidir. Hazırda respublikamızın müəssisələrində istifadə olunan mənfəətin təhlili metodikasından fərqli olaraq, bu sistem məsrəf göstəriciləri və fəaliyyət nəticələrinin göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqəni daha müəmməl nəzərə almağa, bu amillərin təsirini daha dəqiq və obyektiv ölçməyə imkan verir. Bu metodikanın əsasında marjinal təhlil dayanır.

24.6. Mənfəət və rentabelliğin marjinal təhlili

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin marjinal təhlili bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə daha dolğun cavab verən təhlil metodudur. Çünki, marjinal təhlil metodu ilk növbədə istehsalın deyil, satışın həcm və ondan əldə edilən gəlir göstəricilərinə şamil edilir. Bu zaman qeyri-müəyyənlik faktoruna, satışın variantlılığına, təhlil olunan dövr ərzində satış qiymətlərinin dəyişməsinə, tədarük şərtlərinə, əlavə xərclərin artması və ya azalmasının mümkünlüyünə diqqət yetirilir. Marjinal təhlilin ümumi istiqaməti satışdan əldə ediləcək gəlirlərin və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gələcəyini müəyyənləşdirməkdir. Bu da maya dəyəri bazasında maliyyə təhlili ilə müqayisədə onu idarəetmə məqsədləri

üçün daha əlverişli edir. Ona görə də mənfəət və rentabelliğin marjinal təhlilinin nəticələrinə dair auditorun yekun qərarı kənar təşkilatlar və fiziki şəxslərdən daha çox müəssisənin menecerləri və mülkiyyətçiləri üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Belə bir təhlildə başlıca göstərici bütövlükdə müəssisə üzrə marjinal gəlirin mütləq ölçüdə kəmiyyətidir. Marjinal gəlir satışdan əldə edilən gəlirlə (əlavə dəyər vergisiz və aksizlərsiz) istehsal və satışa çekilən dəyşən (xüsusi hal kimi birbaşa) xərclərin fərqi kimi müəyyənləşdirilə bilər.

$$M_g = \sum Qx_i - \sum r_v x_i$$

Burada:

x_i – reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) kəmiyyəti;

Q – məhsul vahidinin qiyməti;

r_v – məhsul vahidi üzrə dəyşən xərclərdir.

Marjinal gəliri satışdan əldə edilən plan və ya faktiki mənfəətin məbləği və müəssisənin sabit xərclərinin uyğun kəmiyyəti kimi də göstərmək olar:

$$M_g = M_r + X_f$$

Burada:

M_g – marjinal gəlir;

M_r – satışdan əldə edilən mənfəət;

X_f – sabit (əlavə) xərclərdir.

Buradan, $M_r = M_g - X_f$ modelindən bir məhsul növünün reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəətin təhlili üçün istifadə etmək lazımdır. Bu ifadə satılan məmulatların miqdarı, yerinə yetirilən işlər, göstərilən xidmətlərin qiyməti, əmtəələrin xüsusi dəyşən xərclər və sabit xərclərin ümumi məbləği hesabına marjinal gəlirin kəmiyyətinin dəyşməsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari əvəzetmə üsulundan istifadə etmək olar.

Mənfəətin marjinal təhlil metodikası çoxnomenklaturalı istehsal şəraitində mürekkəbləşir. Bu halda yuxarıda göstərilən amillərdən başqa satışın strukturunun dəyşməsinin təsirini də nəzərə almaq zəruridir.

Məlum olduğu kimi, məhsulun (işin, xidmətin) satışından əldə edilən gəlir, onların satışının ümumi həcmindən, reallaşmanın strukturundan və buraxılış qiymətlərindən asılıdır.

$$C_{g-n} = \sum Q_i X_i C_{gn} \cdot Q_i$$

Əldə olunan gəlirin, satışın həcmi hesabına artması dəyişən xərclərin proporsional artmasına səbəb olur. Eyni zamanda bu məsrəflər, xüsusən onların əməyin ödənilməsi ilə əlaqədar olan hissəsi başqa amillərin də təsirinə məruz qalır. Respublikamızın müəssisələrində audit yoxlama-təcrübəsi yekunlarının göstərdiyi kimi əməyin ödənilməsinə məsrəflər müəssisənin sosial siyasətinin və ixtisaslı kadrları saxlamaq və cəlb etmək arzusunun nəticəsidir. Belə hallarda bu cür tədbirlərin effektivliyi satışdan əldə edilən pulda və məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəətdə ifadə olunmalıdır. Auditor məsrəflərin dinamikasını müəssisənin inkişaf perspektivlərini nəzərə almadan ancaq bu günün mövqelərindən qiymətləndirməməlidir.

Sabit xərclərin artımı bir sıra hallarda məsələn, təşkilatın müasir avadanlıqlarla təmini, keyfiyyətə nəzarət vasitələri ilə təchizatını yaxşılaşdırmaq və daha səmərəli idarəetmə üçün şərait yaratmaqla əlaqədar olduqda faydalı hesab edilməlidir. Ancaq bu artımın həddini, onun təhlil olunan dövrdə və gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin yekun göstərcilərinə təsirini bilmək zəruridir. Reallaşdırmadan əldə olunan marjinal gəliri və mənfəəti qiymətləndirdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizin müəssisələrinin əksəriyyəti artan məsrəfləri qiymətlərin artması hesabına kompensasiya etmək imkanına malik deyil. Bazarda vəziyyət elədir ki, satışın natural həcmnin artırılması hesabına mənfəət və rentabelliyn yüksəldilməsi daha perspektivlidir. Müəssisənin məsrəflərini məhsula, əmtəə və xidmətlərə tələbin dəyişməsinə nəzərə almaqla idarə etmək lazımdır. Tələbin proqnozlaşdırılan aşağı düşməsi halında mənfəətin zəruri kəmiyyətinin saxlanılmasının yeganə üsulu sabit xərclərin məqsədyönlü ixtisarıdır. Tələbin artması bir qayda olaraq yalnız dəyişən xərclərin ümumi məbləğinin artması ilə müşayiət olunur və bu artmanın nəticələrini düzgün qiymətləndirməklə müəssisədə mənfəətin və marjinal gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin etmək olar. Respublikamızın müəssisələrində marjinal gəlir göstəricisindən istifadə etməklə maliyyə təhlilinin aparılması bizə aşağıdakı nəticələri verə bilər:

- bazis dövründə satışdan əldə edilən qazancda sabit xərclərin xüsusi çəkisi nə qədər çoxdursa satışın həcmnin natural ifadədə artırılması hesabına mənfəətin yüksək əlavə artımı da bir o qədər çoxdur;

- əgər əmtəəlik məhsula olan tələbin artması qiymətlərin və kəmiyyət ölçüsündə satışın həcmnin artırılmasına imkan verirsə, istehsalçı müəssisə və ya satıcı üçün satışın natural həcmi artırmaqda, qiymətləri artırmaq daha sərfəlidir;

- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, xarici görünüşünə və qablaşdırılmasına xərclərin iqtisadi cəhətdə yol verilən artımı və müvafiq olaraq onların qiymətlərinin artması bu məhsulların bazis rentabelliği nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər də əhəmiyyətli;

- məhsulun istehlak xassələrinin yüksəldilməsi o zaman daha çox mənfəət gətirir ki, bu cür məhsullar natural ölçüdə satışın həcmının artmasına səbəb olur;

- satışın natural həcmi artırmaq məqsədi ilə qiymətlərin aşağı salınması yalnız o hallarda məqsədəuyğundur ki, satışdan əldə edilən qazanca amillərin kompleks təsiri bu qazancın azalmasına deyil, artmasına səbəb olur.

Təcrübədə tez-tez müəssisənin satışın həcmi natural və dəyər göstəricilərini azaltmağa məcbur olduğunu müşahidə etmək olar. Belə hallarda mənfəəti əvvəlki səviyyədə saxlamaqdan və ya artırmaqdan söhbət gedə bilməz. Əsas məsələ müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinin mümkünlüyü hesab olunur. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı belə hallara tez-tez rast gəlirik. Müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin mümkünlüyü reallaşdırmanın böhran həddi ilə müəyyənəşdirilir. Böhran həddi təyin olunduqda müəssisə öz gəlirləri ilə xərclərini ödəmək imkanına malik olur, lakin mənfəət əldə etmir.

Satışdan əldə edilən əvvəlki gəlirdə mənfəətin payı nə qədər çoxdursa və uyğun olaraq sabit (əlavə) xərclərin payı nə qədər azdırsa, satışın natural ölçüdə kəmiyyətinin azaldığı, lakin qiymətlərin dəyişmədiyi şərait üçün hesablanan satışın kritik həcmi bir o qədər azdır. Satışın nisbətən böyük olmayan kritik həcmi göstərir ki, hətta məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından əldə edilən gəlir əhəmiyyətli dərəcədə azaldıqda belə müəssisə zərərsizliyə nail ola bilər.

Satışdan əldə edilən qazancın tərkibində əlavə xərclərin payının çox olması özlüyündə bir riskdir, yəni bu, ola bilər kritik şəraitlərdə müəssisəyə zərərsiz fəaliyyət göstərmək imkanı verməsin. Auditor təhlilin köməyi ilə bu riskin kəmiyyətini aşkar etməli, qiymətləndirməli və bu barədə maraqlı olan tərəflərə və şəxslərə məlumat verməlidir.

Əgər reallaşdırmanın kritik həcmi müəssisələrin çox zaman iflasdan və ya məhsulların, əmtəələrin qeyri-likvid yığılıb qalmasından qaçmaq üçün qiymətləri azaltması şəraitində müəyyənəşdirilirsə, marjinal gəlirlərin təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır ki, satışdan əldə edilən qazanc azalacaqdır, dəyişən xərclər isə dəyişməz qalacaqdır, çünki, reallaşmanın həcmi əvvəlki kimi saxlanılır. Beləliklə, bu halda satışdan əldə edilən qazancın kritik kəmiyyəti bütün sabit və dəyişən xərcləri ödəməlidir. Satışın

miqdarını natural formada dəyişmədən qiymətləri aşağı salmaqla müəssisə ancaq mənfəətdən imtina edə bilər. Bu zaman dəyişən xərclərə qənaət olunmayacaq. Əgər müəssisə böhranlı vəziyyətdə satışın natural həcmi azaltmağa və qiymətləri aşağı salmağa məcbur olursa, onda satışın zəruri dəyərinin kəskin qiyməti natural həcmə hansı ölçüdə aşağı düşməsi və bunun nəticəsi olaraq dəyişən xərclərə qənaətin nə qədər olması ilə müəyyənləşdirilir. Dəyişən xərclər çox olduqda, zərərsiz reallaşdırma satışın həcmi natural ölçüdə çox böyük miqdarda azaltmağı mümkün edir. Lakin, məhsul, əmtəə və xidmətlərin qiymətinin aşağı salınmasını kompensasiya etmək məqsədilə natural həcmə artımı planlaşdırılırsa, onda dəyişən məsrəflərin çox olduğu hallarda bu artım çox olmalıdır. Əks halda satışın natural həcmə artımı məsrəflərin bu artımdan irəli gələn kəmiyyətini ödəyə bilməz.

Hazırda respublikamızın müəssisələrində rentabelliğin təhlili metodikası marjinal təhlilə xas olan xüsusiyyətləri, o cümlədən məsrəflər, satışın həcmi və mənfəətin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmir. Bu metodika komanda-direktiv iqtisadiyyatının köhnə prinsiplərinə əsaslanır. Məlum olduğu kimi, bu köhnə metodikaya görə rentabellik səviyyəsi satışın həcmindən asılı deyildir. Belə ki, onun dəyişməsi ilə reallaşdırmanın maliyyə nəticələri və məsrəflərin ümumi məbləği bərabər surətdə artır və ya azalır. Mövcud bazar təcrübəsində mənfəət və müəssisənin xərcləri satışın həcmə proporsional olaraq dəyişmir, çünki, xərclərin mühüm bir hissəsi sabit xərclərdən ibarətdir.

Bütövlükdə müəssisə üzrə xərclərin rentabelliğini təhlil etmək üçün faktor modelindən istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$R_i = \frac{\sum Q_i x_i \times C_{\text{m}} - X_f}{\sum r_v x_i + X_f}$$

Modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, modelin elementlərinin, o cümlədən satışın həcmi, qiymət, istehsal və satış xərclərində sabit və dəyişən xərclərin nisbəti və sairənin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alır. Bu da öz növbəsində göstərilən amillərin son nəticələrə təsirini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir, təşkilatın fəaliyyət nəticələrini daha yüksək səviyyədə planlaşdırmağa və proqnozlaşdırmağa şərait yaradır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasının maliyyə nəticələrinin təhlilində yeni analitik üsul - hədd gəlirləri və hədd xərclərinin müqayisəsidir. Hədd gəliri reallaşdırılan məhsulun kəmiyyətinin artımının hər bir vahidinə görə satışdan əldə edilən qazancın artımı ilə ölçülür. Hədd gəliri bu məhsulun hər

bir vahidinin əvvəlki qiymətlərindən çox və ya az ola bilər. Bu, məhsula olan tələbdən, əvvəlki modelle müqayisədə onun istehlak xassələrinin yaxşılaşmasından və ya ticarət güzəştlərinin verilməsindən asılıdır. Hədd xərcləri istehsal olunan və ya reallaşdırılan məhsulun kəmiyyətinin hər bir vahid artımına görə məsrəflərin əlavə artımına bərabərdir. Praktiki olaraq bu, xüsusi dəyişən xərclərin kəmiyyətidir. Bu xərclər hazır məhsula qoyulan qiymətdən fərqli olaraq əvvəlki məmulatlar və əmtəələrlə müqayisədə dəyişikliyə az məruz qalır. Hədd gəlirləri dəyişən xərclərdən çoxdursa, satışın gələcəkdə daha da artırılması reallaşmadan əldə edilən mənfəətin məbləğini artırır və əksinə. Bu şəraitdə müəssisənin mənfəətini maksimallaşdırmaq üçün istehsalın və satışın həcmi hədd gəliri hədd (dəyişən) xərclərindən çox olana qədər artırmaq lazımdır. Əksinə, hədd xərcləri hədd gəlirlərini üstələdikdə bu artımı məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Gəlir həddi və reallaşdırılmış məhsul arasındakı asılılığı analitik şəkildə birinci sıralı ikihədli (binom) düsturlu ilə, yaxud aşağıdakı düz xətt tənliyi ilə ifadə etmək olar:

$$GH_v = a_0 + a_1 + a_1 x$$

Burada GH_v – məhsulun (iş və xidmətlərin) hər vahidinə düşən gəlir həddi,

x – məhsulun (iş və xidmətlərin) natural şəkildə miqdarı;

a_0, a_1 – məhsulun (iş və xidmətlərin) hər vahidinə nəzərən sabit və dəyişən xərclərin nisbi parametrləridir.

Nisbi parametrlər adətən ən kiçik kvadratlar üsulu ilə hesablanır. Bu cür hesablama metodikasının şərh iqtisadi ədəbiyyatlarda verilmişdir.

Bunun üçün aşağıdakı normal tənliklər sistemi tərtib edilib, həll edilə bilər:

$$\begin{aligned} na_0 + a_1 \sum X &= \sum Q \\ a_0 \sum X + a_1 \sum X^2 &= \sum QX \end{aligned}$$

Burada,

n – müşahidələrin (dövrələrin) sayı;

Q – məhsul vahidinin qiyməti;

x – məhsulun natural ifadədə miqdarıdır.

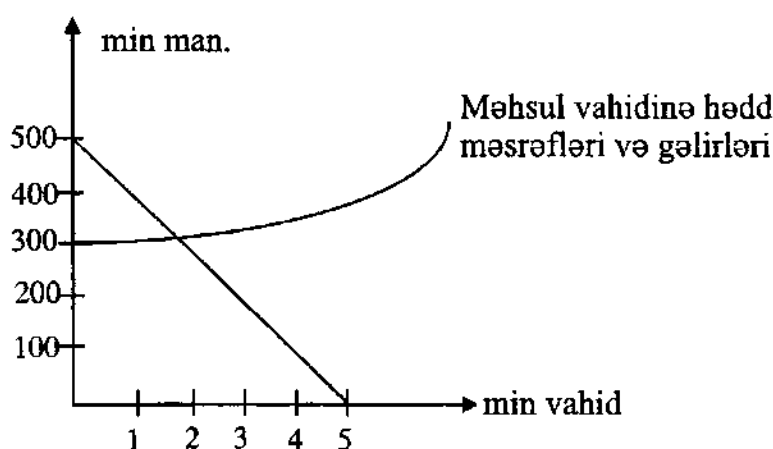
Xərclər və satışın həcmi arasında asılılığın dinamikada öyrənilməsi məsrəflərin ümumi məbləğinin funksiyası üçün xətti əlaqələrin oxşar formasını seçib götürməyə imkan verir.

$$c = b_0 + b_1 x$$

Məlum olmayan b_0 və b_1 parametrləri də ən kiçik kvadratlar metodu ilə müəyyənləşdirilir. İstehsal və satışın həcminin hədd xərclərinin asılılığını dinamikada parabola tənliyi ilə də təsvir etmək olar:

$$H_{\text{ədd}} G_{\text{əlirləri}} X_{\text{ərcləri}} = a + bx + cx^2 b$$

Buradakı əlavə c əmsalı hər iki faktorun qarşılıqlı təsirini əks etdirir. Bu asılılıqların hər ikisini qrafika şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Hədd gəlirlərinin və hədd xərclərinin kəmiyyətini bərabərləşdirməklə istehsal və satışın optimal həcmi tapmaq olar. Bu həcm müəssisənin indiki şərait üçün maksimum mənfəət əldə etməsini təmin edir. Xalis mənfəətin satışdan əldə olunan qazanca və ya satılan məhsulun maya dəyərində nisbəti satışın rentabelliğini daha obyektiv qiymətləndirir. Bu göstəricilərdə satışın maliyyə nəticələrinə vergiqoymanın səviyyəsinin təsiri də işıqlandırılır. Nəticədə, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin kəmiyyəti əmtəə dövriyyəsinin kəmiyyəti ilə, tam və ya ixtisar edilmiş məsrəflərlə əlaqələndirilir. Əmtəə, məhsul (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəətin tam məsrəflərə nisbətini Qərb terminologiyası ilə ifadə etsək məhsulun hədd rentabelliğini xarakterizə edir.

Son nəticədə satışın rentabelliği göstəricilərinin bütün məcmusu təşkilatın əsas fəaliyyətinin gəlirliliyini əks etdirir və təşəkkül tapan bazar konyukturası, dövlətin vergi siyasəti şəraitində qiymətə, istehsal xərclərinə və satışa nəzarət etməyə imkan verir.

24.7. Əlavə dəyər vergisinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Qərb analitiklərinin fikrinə görə əlavə dəyər heç də mənfəət və rentabellik göstəricilərindən az əhəmiyyətə malik deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bazar iqtisadiyyatı münasibəti prinsipi ilə işləyən bir çox ölkələrdə o, əsas vergitutma göstəricisi hesab olunur. İşgüzar fəallıq maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyi ilə kapitalın və dövriyyə aktivlərinin dövriyyəliyi, investisiya və innovasiyalarla bilavasitə əlaqədardır. Təsərrüfatçılığın effektivliyinin kompleks qiymətləndirilməsində bu göstəricinin qiymətləndirilməsi ilə audit təhlilinin nəticələrinə sanki yekun vurulur. Əlavə dəyər müəssisənin tədarükçülərdən (malgöndərənlərdən) əldə etdiyi material, əmtəə və xidmətlərə görə ödədiyi qiymətlə, özünün xüsusi əmtəə və xidmətlərini satıcılara satdığı qiymət arasında fərkdir. Əlavə dəyərin kəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin müəssisə daxilindəki proseslərinin nəticələrindən asılıdır və aşağıdakı elementləri özündə əks etdirir:

Əməyin ödənilməsi xərcləri;

+ Əsas vəsaitlərin amortizasiyası;

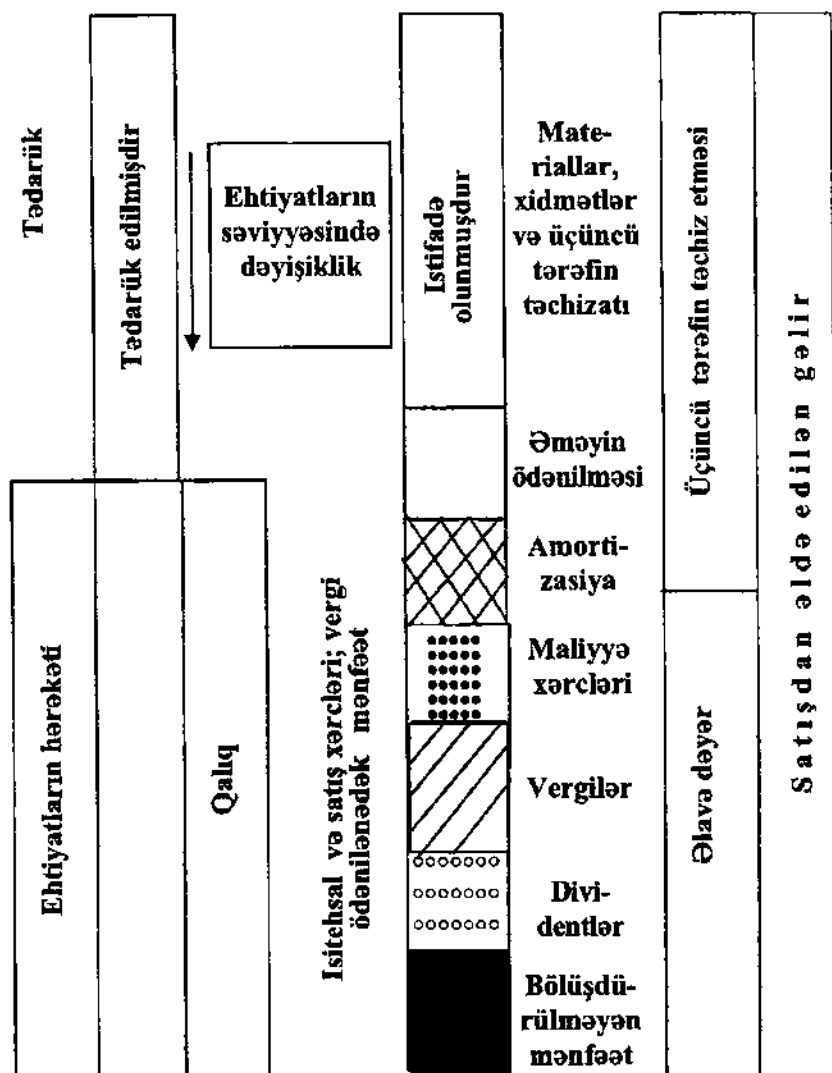
+ Vergilər ödənilənədək mənfəət;

= Xalis əlavə dəyər;

+ Maliyyə xərcləri;

= Ümumi əlavə dəyər.

Buradan, aydın görünür ki, müəssisənin fəaliyyətinin nəticə göstəricisi kimi əlavə dəyərin kəmiyyəti, onun əlavə dəyər vergisinin hesablanması üçün istifadə olunan kəmiyyətindən fərqlənə bilər. Hələlik vergi qanunvericiliyində əlavə dəyərin texnologiyası tam açılmamışdır. Yeni, müəssisəyə verilən və müəssisənin yeni yaratdığı əlavə dəyər arasındakı fərq qiymətləndirilmir. Bu halda təşkilatın istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi kimi, əlavə dəyərin özü sanki kədr arxasında qalır. Baxmayaraq ki, planlaşdırma və uçot məlumatları əsasında əlavə dəyərin kəmiyyətini hesablamaq heç də çətin deyildir, lakin, hesabatlarda bu kəmiyyət göstərilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili üzrə dərslərdə (tədris vəsaitlərində) əlavə dəyərin təhlilinə həsr olunan fəsil və bölmə yoxdur. Halbuki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əlavə dəyər müəssisənin yeni yaradılmış dəyər, ölkənin ictimai sərvətində real xidmətlərini qiymətləndirmək üçün ən mühüm nəticə göstəricisinə çevrilməlidir. Bu, ilk növbədə əlavə dəyərin iqtisadi məzmunundan irəli gəlir. Əlavə dəyərin məzmununu aydın təsvir etmək üçün onun əsas komponentlərini (tərkib elementlərini) diaqramlar şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Əlavə dəyərin strukturunun təhlili

Diagramın sağ tərəfi mənfəət və zərər haqqında hesabat məlumatlarını əks etdirir. Lakin istehsal və idarəetmə ilə əlaqədar xərcləri göstərmək əvəzinə bu diaqram ancaq əmtəə və xidmətlərin satınalma qiymətləri ilə əlavə dəyər arasındakı fərqi əks etdirir. Satınalmanın dəyəri – kontragentə (material və xidmətlərin tədarükçüsünə) ödənilən xərclərdir. Əlavə

olunan dəyər isə – şirkətin bu materialları, məhsul və xidmətləri satış üçün yeni əmtəə və xidmətlərə çevirməyə xərclədiyi pulun miqdarıdır. Yuxarıdakı model müəssisənin əmtəə və xidmətləri satın aldığı vaxtdan, onların əsasında istehsal etdiyi xüsusi məhsulunu satdığı müddət ərzində dəyərin əlavə artımını qiymətləndirməyə imkan verir.

Əlavə dəyərin təhlilini sadələşdirmək üçün hər şeydən öncə əmək və amortizasiya məsrəflərinə digər istehsal məsrəflərindən əvvəl diqqət yetirmək lazımdır. Maliyyə xərcləri-kredit üçün faizlər, vergilər, dividendlər və mənfəət də həmçinin bu əlavə dəyərin tərkib hissələridir. Axıncı üç element (vergilər, dividendlər və mənfəət) vergiödənilənədək mənfəəti əmələ gətirir, bütün qrupa isə faiz və vergi ödənilənədək mənfəəti təşkil edir. Mənfəət və zərər haqqında hesabat istehsal xərclərini satılan əmtəələrin dəyərinə, həmçinin onların reallaşdırılması xərclərinin səviyyəsinə uyğunlaşdırır. Bundan başqa istehsal olunan və satılan əmtəələrin dəyəri istehsal ehtiyatlarının kəmiyyətinin dəyişməsi ilə biri-birindən fərqlənir. Bu məlumatlar arasındakı fərq göstərilən dövr ərzində ehtiyatların kəmiyyətinin nə qədər artması və ya azalmasından asılıdır ki, bu da diaqramın sol tərəfində əks olunmuşdur.

Ehtiyatların hərəkətinin qrafiki bizə imkan verir ki, məhsulun dəyərində materialların dəyərini və əlavə dəyəri biri-birindən fərqləndirək. Son nəticələri formalaşdırmaq üçün əldə edilmiş məlumatların ümumi yekununu, mənfəət və zərər haqqında müvafiq hesabat göstəricilərini müəyyənləşdirmək, hesabat dövrünün əvvəli-axır üçün balans qiymətləri arasında fərqi hesablamaq vacibdir. Diaqramın sol tərəfi istehsal ehtiyatlarının və reallaşdırılan əmtəələrin dəyişmə dinamikasını, əmtəələrin hazırlanması və satışı üzrə xərcləri və bölüşdürülməyən mənfəəti nəzərə alır. Bu məlumatları «əlavə dəyər» cədvəli şəklinə salaq. Cədvəl səhmdar cəmiyyətinin uyğunlaşdırılmış informasiyaları əsasında tərtib olunmuşdur. Əlavə dəyərin kəmiyyəti haqqında hesabat şəklində olan cədvəl iki bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrin biri ehtiyatların hərəkətinə və satılmış əmtəələrin dəyərinə aiddir, digəri isə mənfəət və zərəri əks etdirir. Bu hissələrin hər biri də kontragentlərə ayrılmışdır. Əlavə dəyərin təhlilini aparmaq üçün zəruri olan istehsal, maya dəyəri və digər elementlər ayrılıqda verilmişdir. Mənfəət və zərər göstəriciləri kimi əlavə dəyər göstəricisinə də iki səviyyədə – «xalis» və «ümumi» əlavə dəyər səviyyələrində baxıla bilər. Onların arasındakı fərq maliyyə xərcləri qədərdir, yəni xalis əlavə dəyər də bu xərclər əksini tapmır. Burada məntiq vardır, çünki maliyyə xərcləri tədarükçülərin xərci kimi də izah oluna bilər. Göstərilən xərclər istənilən daxili xərclərdən kənar edilməlidir. Lakin, onlar bütövlükdə müəssisənin

ümumi əlavə dəyərinin bir hissəsini təşkil edir. Əlavə dəyərin təhlili metodikasını maşınqayırma zavodunun 2003-2005-ci illər üçün məlumatları təmsalında əyani olaraq təsvir edək. Əlavə dəyərin kəmiyyətini və strukturunu xarakterizə edən əsas göstəriciləri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

**Müəssisənin əlavə dəyərinin kəmiyyətini formalaşdıran göstəricilər
(min manatla)**

Cədvəl 24.5

1	2	3	4	5
		2003	2004	2005
1	Maddi resursların əldə edilməsi ilə əlaqədar xərclər			
1.1	Hesablar üzrə ödəmələr	70160	86246	110401
1.2	Əlavə tədarük xərcləri	6223	8021	11790
	Yekunu:	76383	94267	122191
2	Ehtiyatların dəyişməsi (+,-)	-164	-442	+207
3	Satışdan əldə edilən pul	672269	45949	893882
4	Xalis alqılar	-76219	-93825	-46015
5	Ümumi əlavə dəyər	596050	66567	847867
6	Əlavə dəyəri təşkil edən elementlər			
6.1	Heyətin əməyinin ödənilməsinə xərclər	124908	13596	186010
6.2	Amortizasiya	112405	11601	144015
6.3	Vergilər	176118	19345	209145
6.4	Dividendlər	-	-	15217
6.5	Bölüşdürülməyən mənfəət	96418	12201	196420
	Yekunu: xalis əlavə dəyər	509849	56745	750807
7	Kredit üçün faizlər	86201	98218	124060
8	Ümumi əlavə dəyər	596050	66567	874867

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, ümumi əlavə dəyəri iki yolla hesablamaq olar. Birincisi, satışdan əldə edilən puldan maddi resursların əldə edilməsinə çəkilən xərcləri çıxmaq və maddi ehtiyatların dəyişməsini nəzərə almaqla ümumi əlavə dəyər hesablanı bilər. İkincisi, əlavə dəyəri təşkil edən xərc növlərini - heyətin əməyinin ödənilməsi xərclərini, əsas vəsaitlərin amortizasiyasını, qeyri-maddi aktivləri, vergiləri, dividendləri, bölüşdürülməyən mənfəəti, kredit üçün faizləri cəmləməklə hesablamaq olar. Hansı qaydada hesablanması asılı olmayaraq balans alınmalıdır. Yəni, nəticə bərabər olmalıdır.

Cədvəl əlavə dəyərin ancaq kəmiyyətini deyil, həmçinin onun hansı amillərin hesabına dəyişdiyini də göstərir. Təhlil olunan müəssisədə əlavə dəyər daima artır. Bu da zavodun iqtisadiyyatında müsbət meyllərin oldu-

ğundan xəbər verir. Bu göstəricilərin ilbəil artmasını şübhəsiz, müəssisə rəhbərliyinin müsbət xidməti hesab etmək olar. 2004-cü ildə əlavə dəyərin kəmiyyəti 11,7% artmışdırsa, 2005-ci ildə 31,4% artmışdır. Müsbət haldır ki, bu artım satışın həcmnin göstərilən illərdə çoxalaraq 672269 min manatdan 893882 min manata çatması hesabına baş vermişdir. Əlavə dəyərin kəmiyyətinin artması əmək haqqının üstün artımı ilə müşayət olunmuşdur. Son üç ildə bu göstərici 124908 min manatdan 186010 min manatadək, Yəni, 48,9%, başqa sözlə 1,5 dəfə artmışdır. Mənfəət 2 dəfədən çox artmışdır. Lakin əlavə dəyər göstəricisini artırmaq üçün müəssisənin hələ yaxşı imkanları vardır. Bu imkanlar ilk növbədə vəsaitin ehtiyatlara, kredit üçün faizlərin ödənilməsinə ayrılması ilə əlaqədardır. Əlbəttə, satışın həmi və dəyəri göstəricisinin yüksəldilməsi əlavə dəyərin artırılmasının əsas mənbəyi olaraq qalır. Vəsaitlərin daxil olma və xərclənmə nisbətinin məntiqi qiymətləndirilməsi də çox vacibdir. Zavod işinin yekunlarına görə 2005-ci ildə 122191 min manatlıq xammal və material əldə edərək, bunların 207 min manatlığını istehsal ehtiyatlarının yüksəldilməsinə sərf etmişdir. Zavodun satdığı məhsul və xidmətlər 893882 min manat olmuşdur, yeni əldə edilmiş maddi resursların dəyərində 847867 min manat (893882-46015) əlavə etmişdir. Əlavə dəyər vergisini və digər vergiləri ödəyərək, müəssisə öz fəaliyyətini də 638722 min manat məbləğində (847867-209145) əlavə olaraq maliyyələşdirmişdir. Bu məbləğin 330025 min manatı əməyin ödənilməsinə, əsas vəsaitlərin amortizasiyasına və qeyri-maddi aktivlərə sərf olunur, qalan 750807 min manatı isə xalis əlavə dəyəri təşkil etmişdir. Bunun da 211637 min manatı dividendlərin ödənilməsinə sərf olunacaq və istifadə edilməyən mənfəət kimi gələcək kapital qoyuluşları üçün qalacaqdır. Aydın görünür ki, bu illər ərzində kapital qoyuluşlarına amortizasiyanın müəyyən qədər artması səbəb olmuşdur. Lakin, onların sayəsində müəssisə işçi qüvvəsinə xərcləri ümumi əlavə dəyərin 77,9%-dən 64,6%-dək azalda bilmişdir. Nəticədə maya dəyəri ilə əlavə dəyər arasındakı fərq dividend və mənfəət üçün əlavə vəsaitin yaranmasına səbəb olmuşdur, vergilər isə əvvəlki səviyyəsində qalmışdır. Əlavə dəyər göstəricisinin dinamikasında müsbət meyillər əməyin ödənilməsi fondunun artmasına gətirib çıxarmışdır.

Əlavə dəyərin artmasının istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinə və müvafiq olaraq əmək haqlarının və dividendlərin artmasına təsir mexanizmini təhlil etmək üçün bir sıra Qərb analitikləri məhsuldarlıq əmsali adlanan göstəricidən istifadə edirlər. Ümumi şəkildə məhsuldarlıq əmsali müəssisənin maliyyə göstəricilərinin (əlavə dəyər, mənfəət, satışdan əldə edilən gəlir, dövriyyə kapitalı və i.a.) müəssisənin işçilərinin sayına nisbətini ifadə edir.

Məhsuldarlıq əmsalının iki göstəricisi vardır. Onların biri, xalis əlavə dəyərə, digəri isə, ümumi əlavə dəyərə əsaslanır. Müəssisənin maliyyə xərcləri hesaba alınmadıqda, xalis əlavə dəyərə nisbət şəklində məhsuldarlıq əmsalı göstəricisindən istifadə edilir.

Məhsuldarlıq əmsalı əlavə dəyərin, əmək haqqının kəmiyyətinə nisbətidir (işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin hər bir manatına düşən əlavə dəyərin həcmidir).

$$\text{Xalis məhsuldarlıq əmsalı} = \frac{\text{Xalis əlavə dəyər}}{\text{İşçi qüvvəsinə məsrəflər}}$$

$$\text{Ümumi məhsuldarlıq əmsalı} = \frac{\text{Ümumi əlavə dəyər}}{\text{İşçi qüvvəsinə məsrəflər}}$$

Qərəb ölkələrində bu göstəricilər çox zaman hasilatın kəmiyyəti ilə əlaqələndirilən əmək haqqına dair əmək müqaviləsinin əsası kimi istifadə olunur.

24.8. Menecment fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi

İqtisadi idarəetmənin səmərəliliyi, təsərrüfatçılığın yüksək təşkili təkcə müəssisənin işinin rentabelliyi ilə deyil, həmçinin verilmiş imkanlardan istifadə dərəcəsi ilə, yəni əsas və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu, işgüzar fəallıq səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır.

Menecmentin işgüzar fəallığı müəssisənin fəaliyyətinin bütün tərəflərinə və onları xarakterizə edən göstəricilərə təsir göstərir. İstehsalın və satışın həcmi, məsrəflər, maliyyə nəticələri tez-tez həlledici və ya müəyyənədi faktor olur. Müxtəlif müəssisələrin audit yoxlamalarının nəticələri bizə belə bir həqiqəti üzə çıxarmağa imkan vermişdir ki, eyni çətinliklər və problemlərlə rastlaşan müəssisələrdən birinin rəhbərliyi bütün bu çətinlikləri aradan qaldırır, yaxşı nəticələrə nail olur, satışın, mənfəətin, büdcəyə tədiyyələrin həcmi artırır, əmək haqqını vaxtlı-vaxtında ödəyir və ildən-ilə artırır. Digər eyni adlı müəssisənin rəhbərliyi isə hətta keçmişdə əldə edilmiş nailiyyətləri saxlaya bilmir, onların idarəçiliyi altında müəssisə tədricən iflasa uğrayır. Əsas səbəb menecmentin işgüzar fəallığında, idarəetmə məharətində, peşəkar bilikləri təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etmək arzusunda və bacarığındadır.

Menecmentin işgüzar fəallığının göstəriciləri rəngarəng, müxtəlif və çoxplanlıdır. Burada aşağıdakıları əsas meyarlar hesab etmək olar:

- kapitalın dövriyyəliliyi və ya müəssisənin bütün aktivlərinin fondverimi;
- dövriyyədənkenar aktivlərin dövriyyəsi (fondverimi);
- bütün aktivlərin və onların ancaq dövriyyədənkenar hissəsinin dəyəri üzrə hesablanan məhsulun fondtutumu;
- dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi;
- satışdan əldə edilən gəlirin bir manatına düşən dövriyyə kapitalı;
- maddi dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi;
- əmtəə-material qiymətlərinin dövriyyə vaxtı;
- heyətin kateqoriyaları üzrə və bütövlükdə hər bir işçiye düşən satışın həcmi;
- bir işçi hesabı ilə satışdan əldə edilən mənfəət;
- sənaye istehsal heyətinin bir nəfərinə görə aktivlərin dəyəri;
- daha çox likvid olan aktivlərin və ehtiyatların dövriyyəsi;
- xüsusi kapitalın bir manatına düşən reallaşdırmadan əldə olunan qazanc şəklində xüsusi kapitalın verimi.

İşgüzar fəallığın başqa xüsusi göstəriciləri də ola bilər. Bütün bu göstəricilər üçün xarakterik olan cəhət onların nisbi kəmiyyətdə olmasıdır, onların hər biri müəyyən baza göstəricisi ilə əlaqələndirilir.

Müəssisənin işgüzar fəallığı maliyyə aspektində ilk növbədə onun vəsaitlərinin dövriyyəsinin intensivliyi ilə, dövriyyə sürəti ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə o, rentabellik, qoyulmuş vəsaitin maliyyə verimi, kapitalın, resursların və məhsulun mənfəətliliyi və ya gəlirliyi göstəriciləri ilə qiymətləndirilə bilər.

Menecmentin işgüzar fəallığının təhlili son nəticədə təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin nisbi göstəriciləri olan dövriyyəliliyin və rentabelliğin müxtəlif maliyyə indekslərinin səviyyəsini və dinamikasını tədqiq etməkdən ibarətdir.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə işgüzar fəallığın ümumi maliyyə əmsallarının formalaşması alqoritmlərini bu matris əsasında aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

$$\frac{\text{Kapitalın dövriyyəsi}}{\text{və ya onun mənbələri}} = \frac{\text{Satışdan əldə olunan gəlir}}{\text{Dövr ərzində vəsaitin orta kəmiyyəti və ya onun mənbələri}}$$

$$\text{Satışın rentabelliği} = \frac{\text{Satışdan əldə olunan mənfəət}}{\text{Reallaşmadan əldə olunan pul}}$$

$$\text{Avans edilmiş vəsaitlərin rentabelliği və ya onun mənbələri} = \frac{\text{Satışdan əldə olunan gəlir}}{\text{Dövr ərzində vəsaitin orta kəmiyyəti və ya onun mənbələri}}$$

Satışdan əldə edilmiş pul və mənfəət göstəriciləri satışın bütün həcminə aid edilə bilər, yəni hazır məhsulun (iş və xidmətin) reallaşdırılması da daxil olmaqla, digər aktivlərin satışını və bu sövdələrin maliyyə nəticələrini də əhatə edə bilər. Sürətdə balans mənfəəti, satışdan əldə olunan mənfəət, vergiləri çıxmaqla xalis mənfəət, məxrəcdə əsas və dövriyyə kapitalının məbləği, müəssisənin bütün və ya xalis aktivlərinin dəyəri, cari dövrün xərcləri əksini tapa bilər.

Əgər sərf edilmiş vəsaitlərin rentabelliği onların reallaşdırılmasından alınan mənfəət göstəricisi əsasında hesablanırsa, işgüzar fəallığı xarakterizə edən əmsallar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcud olur. Bu əlaqəni aşağıdakı formulda ifadə etmək olar:

$$\text{Vəsaitlərin rentabelliği} = \text{Satışın rentabelliği} \times \text{Vəsaitin dövriyyəsi və ya onun mənbələri}$$

Bu formuldan görünür ki, müəssisənin sərəncamında olan vəsaitdən istifadə etməsinin rentabelliği onun qiymət siyasətindən, məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsalına və satışına çəkilən məsrəflərin dövriyyəsi onun mənbələri ilə ölçülən işgüzar fəallıqdan asılıdır. Kapitaldan istifadənin mənfəətlilik səviyyəsini yüksəltmək üçün müəssisə satışın rentabelliği aşağı olduqda əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsini sürətləndirməyə ciddi cəhd etməlidir. Eyni zamanda müəssisədə işgüzar fəallığın azalması, yalnız istehsal xərclərinin azaldılması, istehsal edilmiş məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətlərinin artması ilə, son nəticədə satışın rentabelliğinin artırılması ilə kompensasiya edilə bilər.

Müəssisə vəsaitlərinin müəyyən orta kəmiyyəti və ya onların mənbəyi kimi valyuta balans, dövriyyə aktivlərinin həcmi, maddi mobil vəsaitlərin kəmiyyəti, hazır məhsul, debitor və kreditor borcları, əsas vəsaitlər və digər dövriyyədənkenar aktivlər, xüsusi vəsaitlər, səhmdar kapitalı və bu kimi göstəricilərdən istifadə oluna bilər. Dövriyyəlilik əmsalı - məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən pulun müəssisənin vəsaitlərinin uyğun növünün orta dəyərində nisbəti kimi hesablanır. Dövriyyəlilik əmsalına əks

olan kəmiyyət fond tutumunun səviyyəsini xarakterizə edir, dövrüyyə kapitalına şamil etdikdə isə əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən kapitalın möhkəmləndirilməsi əmsalını əks etdirir. Vəsaitlərin iqtisadi dövrüyyə müddəti adətən günlərin sayı ilə müəyyən olunur. Bunun üçün təhlil olunan dövrün uzunluğu müvafiq dövrüyyəlik əmsalına bölünür. Təsərrüfat dövrüyyəsi vaxtı onun intensivliyini xarakterizə edir, istehsal və satışın həcmnin artması şəraitində aktivləri reallaşdırmaq, onları pul vəsaitinə çevirmək üçün nə qədər vaxtın lazım olduğunu göstərir. İstehsal və satışın həcmi artdıqda satılan aktivin hər bir manatına düşən resurslara nisbi qənaət təmin edilmiş olur.

Dövrüyyələrin bütün növləri üzrə onun müddətinin qısaldılması, məhsulun, əmtəə və xidmətlərin həcmnin dəyişməz qaldığı və hətta artdığı hallarda belə, maliyyə resurslarına olan tələbatın mütləq azalmasına səbəb olur. Vəsaitlərin dövrüyyə sürətinin artması müəssisənin istehsal potensialından istifadənin yüksəlməsini göstərir. Bunu, ixtisaslı menecmentin şübhəsiz xidməti hesab etmək olar. Bundan başqa, dövrüyyə vaxtı müəssisənin tədiyyə qabiliyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

İşgüzar fəallıq əmsallarının digər qrupu müəssisənin fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin (satışın həcmi, mənfəət) müqayisəsi, onun əmlakının və ya bu əmlakın ayrı-ayrı növlərinin dəyərinin müxtəlif kateqoriyalı heyətin orta sayına nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. Bunları məhsuldarlıq əmsalları da adlandırmaq olar. Əmsalların təhlili metodikası isə iqtisadi təhlilə aid ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş verilmişdir.

Məhsuldarlıq əmsalları müəssisəsinin fəaliyyətinin mühüm maliyyə elementləri olan mənfəətin, satışın həcmnin, qoyulmuş kapitalın kəmiyyətinin və sairənin heyətin sayına nisbətindən ibarətdir. Onlar mühüm dərəcədə istehsal proseslərinin təşkilati quruluşundan və avtomatlaşdırılması dərəcəsindən asılıdır. Fikrimizcə məhsuldarlıq əmsallarının təhlili ilk növbədə daxili audit üçün həyata keçirilməlidir.

İşgüzar fəallığın göstəriciləri müəssisənin bütün məcmu aktivlərinin idarə edilməsinin effektivliyini xarakterizə edir. Bunun əsasında qoyulmuş vəsaitin hər min manatına görə maliyyə verimini xarakterizə edən nisbi kəmiyyət dayanır. Menecmentin işgüzar fəallığının ümumi əmsal göstəriciləri bütün aktivlər və ya tək-cə xalis aktivləri kəmiyyətcə ifadə edir. Satışdan əldə edilən illik gəlirin müəyyənləşdirilməsi üsulu haqqında əlavə mülahizələrə ehtiyac yoxdur. Lakin, bu gəlir müəyyən etdiyimiz səviyyəyə yaxınlaşdıqda onun bazis qiymətləndirməsi kimi bütün aktivlərin məbləğinə, yaxud tək-cə xalis aktivlərin məbləğinə uyğun səviyyə ilə müqayisə etmək olar. Təcrübədə, birinciye üstünlük verilir. Çünki, menecer bütün aktivlərin effektiv

istifadəsinə cavab verir. Başqa sözlə desək o, cari öhdəliklərə etinasız baxmaqla öz məsuliyyətini məhdudlaşdırmamalıdır. Menecmentin işgüzar fəallığını daha obyektiv qiymətləndirmək üçün ən münasib göstərici faiz və vergilər ödənilənədək ümumi mənfəətin kəmiyyətidir. Eyni zamanda auditor üçün xalis aktivlər və qoyulmuş kapital hesabı ilə olan göstəricilər də əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda faizlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərə təşkilatın işgüzar əməliyyatlar aparmağa çekdiyi xüsusi xərclərinin bir hissəsi kimi baxılır, vergi ödənilənədək olan mənfəətin səviyyəsi isə əsas kimi götürülür.

Müəssisənin bütün aktivlərinin və xalis aktivlərinin rentabelliyni təhlil etmək üçün istifadə olunan əsas göstəricilərin müqayisəli xarakterini aşağıdakı sxemdə təsvir edək:

Aktivlərin rentabelliği
(fondverimi)

Mühüm elementlər:

- Aktivlərin cəmi;
- Satışdan gəlir;
- Faiz və vergi ödənilənədək mənfəət.

$$\frac{\text{Satışdan gəlir}}{\text{Aktivlərin cəmi}} \times \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Satışdan gəlir}}$$

Kapitalın dövriyyəliliyi Satışın rentabelliği (1)
(satışın səmərəliliyi)

Xalis aktivlərin rentabelliği
(xalis aktivlərin səmərəliliyi)

Mühüm elementlər:

- Xalis aktivlər;
- Satışdan gəlir;
- Vergi ödənilənədək mənfəət.

$$\frac{\text{Satışdan gəlir}}{\text{Xalis aktivlər}} \times \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Satışdan gəlir}}$$

Xalis aktivlərin dövriyyəliliyi Satışın rentabelliği (2)

Sxemdən göründüyü kimi, bütün aktivlərin və yalnız xalis aktivlərin dəyəri əsasında hesablanan satışın rentabelliği müxtəlifdir. Auditorun yekun qərarı və rəyində bunu mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Menecment fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməkdən söhbət gedirsə, başlıca analitik göstərici, rentabellik göstəricisi olmalıdır. Rentabellik aktivlərin dəyərinin hər 1000 manatına qazanılmış mənfəətin kəmiyyətini xarakterizə edir:

$$\text{Aktivlərin rentabelliği} = \frac{\text{Balans mənfəəti}}{\text{Aktivlərin dəyəri}}$$

Balans mənfəəti haqqında məlumatı maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatlardan götürmək olar. Aktivlərin məbləğini isə iki üsuldən biri ilə – ya xalis aktivləri və cari öhdəlikləri (borcları) cəmləməklə, yaxud da əsas və dövriyyə kapitalını toplamaqla hesablamaq olar.

Menecmentin işgüzar fəallığının digər bir qrup göstəricisini aktivlərin, daha dəqiq desək qoyulmuş kapitalın dövriyyəlilik əmsalı ifadə edir. Dövriyyəlilik əmsalı bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəricisi olan satışın həcmnin aktivlərin məbləğindən asılılığını müəyyən edir:

$$\text{Aktivlərin dövriyyəliliği} = \frac{\text{Satışdan əldə edilən pul}}{\text{Aktivlərin dəyəri}}$$

Müəssisə aktivlərinin dövriyyəliliği əmsalı aşağıdırsa, bu onu göstərir ki, əsas və dövriyyə vəsaitlərindən daha yaxşı istifadə etmək üçün əlavə imkanlar mövcuddur.

Mənfəətin xalis aktivlərə nisbəti öz xüsusi kapital qoyuluşundan maliyyə verimini xarakterizə edir. O, səhmdar kapitalının kəmiyyətinə nisbət şəklində də hesablanı bilər. Bu göstəricilərin audit təhlili zamanı qoyulmuş kapitalın strukturunun, o cümlədən borc edilmiş uzunmüddətli və qısamüddətli vəsaitlərin xüsusi çəkisinin onlara təsirinə diqqət yetirmək vacibdir. Borc edilmiş uzunmüddətli və qısamüddətli vəsaitlərin payı nə qədər çoxdursa, menecerin və müəssisənin mülkiyyətçisinin nəzarət edə bilmədiyi xarici təsirə məruz qalmanın potensial riski də bir o qədər böyükdür.

Öz xüsusi vəsaitlərinin və cəlb edilmiş vəsaitlərin optimal nisbətinin necə olması mühüm dərəcədə müəssisənin məxsus olduğu fəaliyyət növündən və sahədən asılıdır.

Xarici ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, cəlb olunmuş kapitalın payı qoyulmuş vəsaitin ümumi məbləğinin 30-40%-dən çox olmamalıdır. Kapitalın struktur göstəricisi müəssisənin borc öhdəliklərinin miqdarından asılı olduğu üçün o, özlüyündə müəssisənin kreditləri və hesablanmış faizlərlə borcları qaytarması ilə əlaqədar öhdəliklər üzrə haqq-hesab aparmaq iqtidarında olmaması barədə xəbərdarlıq hesab edilə bilər.

Auditin Qərb təcrübəsində bunun üçün xüsusi göstəricidən- borclar və kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi əmsalından istifadə etmək tövsiyə olunur. Faizlərin ödənilməsi əmsalı vergi qoyuluşunadək əlavə mənfəətin kredit və borclar üzrə faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərclərə uyğunluq səviyyəsini və xərcləri ödəmə səviyyəsini xarakterizə edir. Daha obyektiv mənzərəni ikinci göstərici verir.

Nəticə etibarı ilə faizlərin ödənilməsi əmsalı gəlirlərin strukturu göstəricisinin əksi olan kəmiyyətdir:

$$\text{Faizlərin ödənilməsi əmsalı} = \frac{\text{Balans mənfəəti}}{\text{Kredit üçün faizlərin məbləği}} \times 100 \%$$

Müəssisənin maliyyə baxımından işgüzar fəallığı onun debitor və kreditor borclarının dövrüyyə sürətində də təzahür edir. Debitor və kreditor borcların dövrüyyəlilik əmsalı məhsulun, iş və xidmətlərin reallaşdırılmasından əldə edilən pulun təhlil aparılan dövrdə debitor borclarının orta kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricini debitorlara olan borcun ödənilən məbləğinin orta debitor borclarının kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyənləşdirmək olar.

24.9. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin əsasında müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi dayanır. İqtisadi inkişafın ekstensivliyi və intensivliyi göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyətə nisbəti istehsal-maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsində ifadə olunur. Müəssisənin intensivliyi və effektivliyinin son təzahürü bu fəaliyyətin həcmi, mənfəət, maliyyə vəziyyəti rentabelliği və təşkilatın ödəmə qabiliyyətliliyidir. İntensivliyin və effektivliyin yüksəldilməsi yollarını və istiqamətlərini müəyyən edən əsas amillərə elmi-texniki tərəqqi, təsərrüfat sisteminin strukturu, idarəetmənin təşkili səviyyəsi, insan amilinin sosial şəraiti və istifadəsi daxildir. İntensivləşdirmənin obyektləri və mənbələri kimi istehsal resursları, onların məsrəflər vasitəsi ilə ifadə olunan istehlakı, əsas

və dövriyyə istehsal fondları üçün avans edilmiş kapital çıxış edir. Intensivləşmə dərəcəsi əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyi göstəricilərinin dinamikasında əksini tapır.

Hər tərəfli intensivləşdirmənin səviyyəsi haqqında ümumi cavabı müxtəlif göstəriciləri vahid inteqral göstəricidə birləşdirməklə və ya intensivləşdirmənin xüsusi göstəricilərinin bütün keyfiyyət cəhətlərini əks etdirən ümumi bir göstəricinin köməyi ilə almaq olar. Auditdə istifadə olunan analitik göstəricilərin sayı lap çox ola bilər. O, geniş spektrli sualları əks etdirir. Auditor bu suallara müəssisənin iqtisadiyyatını öyrənərkən cavab verməlidir. Auditorun yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi məsləhətləri bir sıra problemlərin həllinə kömək edə bilər. Bununla bərabər, son nəticədə təsərrüfatçılığın effektivliyinə və təşkilatın maliyyə perspektivlərinə kompleks qiymət verməyə imkan yaradan təhlil bölmələrinin və analitik göstəricilərin nisbətən qısa, yığcam bir siyahısını müəyyənləşdirmək zəruridir. Auditor analitik yekun sənədinin bu cür bir bölməsi gəlirlərin sabitliyinin, mənfəətin keyfiyyətinin maliyyə çevikliyi və ödəmə qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi ola bilər. Sabit gəlirlərə o gəlirlər daxildir ki, onlar nisbətən uzun bir dövr ərzində dəyişməzlər, sabitdirlər. Başqa sözlə, sabit gəlirlər gözlənilməz qiymət artımı ilə əlaqədar olmayan gəlirlərdir. Bir qayda olaraq onlar kifayət qədər yüksək keyfiyyətə malikdirlər və perspektiv üçün asanlıqla proqnozlaşdırılırlar. Xüsusən, müəssisənin əsas fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər üçün sabitlik daha çox xarakterik olmalıdır. Sabit gəlirlərin olmaması sahibkarlıq fəaliyyətinin çox riskli olmasından xəbər verir.

Təşkilatın gəlirlərinin sabitliyi haqqında fikir yürütmək üçün beş ildən az olmayan müddət ərzində gəlirlərin səviyyəsini nəzərdən keçirib, onların dəyişmə meylini qiymətləndirmək lazımdır. Bu dövr ərzində gəlirlərdə qeyri-sabitlik nə qədər yüksəkdirsə, deməli müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasının keyfiyyəti də bir o qədər aşağıdır.

Gəlirlərin kəmiyyətinə təsadüfi, birdəfəlik təsirləri sərf-nəzər etmək üçün müqayisəni bu dövr ərzində orta xalis mənfəət göstəricisi əsasında aparmaq lazımdır. Bu, gəlirlərin daimi olmayan (təsadüfi) elementlərini və sahədə dövr təərəddüdlərin təsirini yumşaldır və səlisləşdirir. Orta xalis mənfəət göstəricisi gəlirliyin yaxşı indikatoruna çevrilir.

Qərb analitikləri gəlirlərin sabitliyinin auditor təhlili üçün bəzən orta pessimist gəlirlər adlanan bir göstəricidən istifadə etməyi tövsiyə edirlər. Pessimist gəlir sahədə mümkün vəziyyətdən çıxış edərək minimum kimi müəyyən edilən orta gəlirdir. Bu göstəricinin hesablanması şərti hallar çoxdur. Ona görə də bizim şəraitimizdə pessimizmin dərəcəsini qiymətləndir-

mək və bu göstəricini tətbiq etmək çox güman ki, yaxın vaxtlarda hələ mümkün olmayacaqdır.

Audit edilən müəssisənin gəlirlərinin sabitliyini qiymətləndirmək üçün əsas hesablama göstəriciləri aşağıdakılar ola bilər:

1. Gəlirlərdə orta kvadratik kənarlaşma ($\Delta \bar{G}$). Bu, aşağıdakı formulla hesablanır:

$$(\Delta \bar{G}) = \sqrt{\frac{\sum (y - \bar{y})^2}{m}}$$

Burada:

y - il ərzində xalis gəlir;

$\bar{y}$ - orta gəlir;

m - illərin sayı.

Orta kvadratik kənarlaşmanın yüksək səviyyəsi gəlirlərin sabitliyinin və keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərir.

2. Gəlirlərin variasiya əmsalı:

$$\Theta V = \frac{\Delta \bar{G}}{y}$$

Burada,

Θ - gəlirlərin variasiya əmsalı;

$\Delta \bar{G}$ - gəlirlərdə orta kvadratik kənarlaşma;

y - dövr ərzində xalis gəlir.

Bu əmsal vasitəsi ilə gəlir əldə edilməsinin qeyri-sabitlik dərəcəsini müəyyənləşdirmək olar. Bu göstəricinin böyük olması artan riski, onun artımı isə gəlirlərin qeyri-sabitliyi riskinin yüksəlməsini göstərir.

1. Gəlirlərin qeyri-sabitlik indeksi:

$$I_g = \frac{\sum (y - y')}{n}$$

Burada,

I_g - gəlirlərin qeyri-sabitlik indeksi;

y^t - müəyyən t dövrü ərzində gəlirlərin dəyişməsi;

y^t - özü də aşağıdakı formula ilə müəyyən olunur:

$$y^t = a + bt$$

Burada:

a - müəssisədən asılı olmayan amillərin təsiri, məsələn, manatın dollarla münasibətdə məzənnəsinin dəyişməsi;

b - bu təsirin ölçüsü (qədəri);

t - vaxt müddəti.

Qeyri-sabitlik indeksi həqiqi gəlirlər və onların dəyişməsi arasında variasiyanı əks etdirir. İndeksin böyük olması gəlirlərin qeyri-sabitliyini göstərir.

Adları çəkilən analitik göstəricilərin auditor üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar audit edilən təşkilatın gəlirlərinin formalaşmasında yaranan meyillər haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu, həmçinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin perspektivləri haqqında bezi ilkin proqnozlar üçün əsas verir. Səhmdarlar üçün səhmdar kapitalının riskliliyinin qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin kompleks təhlilinin variantlarından biri onun fəaliyyətinin maliyyə riskini qiymətləndirməkdir. Bu metodun əsasını müəssisənin uçot-hesabat sənədlərindən götürülən məlumatlar təşkil edir.

Müəssisənin cari vəziyyətini ümumi halda aşağıdakı formulla təsvir etmək olar:

$$A + B + C = D + E + F + G$$

Burada *A* - əsas fondlar, *B* - ehtiyatlar və məsrəflər, *C* - tez likvidli aktivlər (pul vəsaitləri, qısamüddətli qoyuluşlar, debitor borclar), *D* - xüsusi kapital, *E* - orta və uzunmüddətli kreditlər və borclar, *F* - qısamüddətli borclar, *G* - kreditor borclardır.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin audit yekun qiymətləndirilməsi üçün əldə edilən gəlirlərin və mənfəətin keyfiyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni olan bu anlayış iqtisadi təhlil və auditin Qərb nəzəriyyəsi və praktikasında geniş yayılıb. Onun məzmunu heç də gəlirləri ədalətli və ədalətsiz, qanuni və qeyri-qanuni, müntəzəm və təsadüfi gəlirlərə bölünməklə məhdudlaşmır. Həm də gəlirləri formalaşdıran təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun məzmununu və keyfiyyətini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məhsul istehsalı (iş və xidmətlərin) yüksək olmayan rentabelliği, satışdan əldə edilən pulla gəlirlər arasındakı nisbətə aşağı olması mənfəətliliyin aşağı olmasından xəbər verir. Mənfəətin aşağı olması uzunmüddətli qiymətli kağızların dəyər qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da onların bazar qiymətini azaldır. Son nəticədə mənfəətin aşağı olması müəssisənin pul vəsaitinin

azalmasına gətirib çıxara bilər. Mənfəətin hesablanması düzgünlüyünü yoxlamaq baxımından onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi auditorun bilavasitə vəzifəsidir. Çünki bu, istehsal fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini formalaşdıran gəlirlərin və xərclərin uçotunun aparılmasına dair qəbul edilmiş ümumi standart və qaydaların gözlənilməsinin yoxlanılması zərurəti ilə əlaqədardır. Əgər mənfəətin məbləği normativ tələblərin pozulması ilə müəyyənləşdirilibsə, onun keyfiyyəti yüksək ola bilməz.

Gəlirlərin düzgün hesablanması üçün onların uçotda təsbit olunmasına diqqət yetirilməlidir. Gəlirlər uçotda o zaman təsbit olunmalıdır ki, onların əldə edilməsi faktı müvafiq ilkin sənədlərlə təsdiq olunmuşdur. Bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar bütün fəaliyyət və məsrəflər həyata keçirilmişdir.

Auditdə maliyyə təhlili zamanı likvid aktivlərin cari məbləğinin qənaətbəxş olub-olmadığı və likvidliyin nəzərdə tutulan dəyişiklikləri qiymətləndirilməlidir. Adətən problem o zaman yaranır ki, pul vəsaitinin müəssisədən axıb getməsi onun müəssisəyə daxil olmasını xeyli üstələyir. Təhlil zamanı bu nisbətə mövsümi amillərin və bazar konyukturasının təsiri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisəyə mövsümi və ona oxşar tələbatları maliyyələşdirmək üçün qısamüddətli kreditlərdən istifadə etməyi məsləhət görmək lazımdır.

Audit yoxlaması aparılan müəssisədə pul vəsaitinin kifayətliliyini onların daxilolma və xərclənmə miqdarını təhlil etməklə qiymətləndirmək olar. Bundan əlavə satışın həcmi və nağd pulun nisbətinin meylini öyrənmək zəruridir. Bu nisbətin səviyyəsinin yüksək olması pul vəsaitinin çatışmazlığından xəbər verir ki, bu da gələcəkdə müəssisədə maliyyə çətinliklərinə səbəb ola bilər. Aşağı nisbi göstəricilər nağd və nağdsız pullara tələbatın artıq olmasının əlamətidir ki, bunu da həmişə müsbət hadisə hesab etmək olmaz. Pul vəsaitinin kifayətliliyinin auditor qiymətləndirilməsi üçün meyarlar onun həcmi və vaxt üzrə bölgüsü, kreditlərə ödənişlərin vaxtının uzadılması, yüksək likvidlik, pul vəsaitlərinin daxil olmasının dövriliyi ola bilər.

Təhlilin gedişində qısamüddətli borclar və onların ümumi məbləği, qısamüddətli borclar və səhmdar kapitalı, qısamüddətli borclar və mənfəət arasında nisbətin dəyişməsinə öyrənmək zəruridir. Borcların xarakterini qiymətləndirdikdə onların sabit, qaytarılma müddətinin uzadılmasına dözümlü olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, audit olunan müəssisənin möhkəm, uzunmüddətli əlaqələri olan malgöndərənlərlə hesablamalar üzrə borcların və ya müəyyən edilmiş vaxtda təcili ödənilməsi tələb olunan müddətli borcların olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir. Sabit və

müddətli (təxirəsalınmaz) borcların nisbətini dinamikada öyrənmək faydalıdır. Müddətli borcların xüsusi çəkisinin artması müəssisənin likvidliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Audit olunan müəssisənin maliyyə çevikliyi qiymətləndirilərkən onun aktivlərinin nə dərəcədə likvid olması, onun əlavə maliyyə vəsaitləri almağa hansı imkanlarının olması, fəaliyyətsiz qalan kapitalının xüsusi çəkisinin nə qədər olması, müəssisənin özünün investisiya və istehsal fəaliyyətini dəyişmək qabiliyyətində olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir.

Bununla əlaqədar kənar (xarici) audit üçün aşağıdakı analitik göstəricilərə cavab tapılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

1. Dövriyyə kapitalının qısamüddətli öhdəliklərə nisbətinin indeksi;
2. Likvid aktivlərin dəyərinin borc öhdəliklərinin dəyərinə nisbətini ifadə edən kritik qiymətləndirmə əmsali;
3. Debitor borcların və əmtəə-material qiymətlilərinin gün ərzində dövriyyəliliyi;
4. Dövriyyə vəsaitlərinin (kapitalının) mənfəətə (gəlirə) və aktivlərin ümumi dəyərində nisbətində kəmiyyəti.
5. Gəlirlərin cari aktivlərə nisbəti (avans edilmiş kapitalın dövriyyəliliyini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur);
6. Dövriyyə kapitalının xalis mənfəətə nisbəti indeksi (dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyini xarakterizə edir);
7. Dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinin müəssisənin ümumi borcuna nisbəti (müəssisənin dövriyyə kapitalının onun öhdəliklərinin kəmiyyətinə uyğunluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir);
8. Kassada, hesablaşma hesabında və valyuta hesabında olan vəsaitin məbləği üstəgəl asanlıqla reallaşdırılan qiymətli kağızlar və qısamüddətli debitor borclar;
9. Yüksək likvidli aktivlərin, pul vəsaitlərinin müəssisənin illik xərclərinə nisbəti (hazırkı vaxtda müəssisənin xərclərini maliyyələşdirmək imkanlarını göstərir);
10. Satışın dəyərinin, vergilərin, əməliyyat xərclərinin cari aktivlərin orta dəyərində nisbətində kəmiyyəti;
11. Satışın həcmnin kreditor borclarının dəyərində nisbəti (audit olunan təşkilatın satışdan əldə etdiyi pulla öz borclarını ödəmək imkanları haqqında təsəvvür yaradır);
12. Xalis mənfəətin satışın həcmində nisbəti indeksi (mənfəətin payının azalması təşkilatın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və zərərin mümkünliyünü göstərir);

13. Əsas vəsaitlərin dəyərinin qısamüddətli borcların kəmiyyətinə nisbəti (bu göstərici müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin risk dərəcəsini xarakterizə edir);
14. Kreditor borclarının məbləğinin satışın orta günlük həcminə nisbəti (bu göstərici ilə borcların ödənilməsi üçün lazım olan vaxt-günlərin sayı müəyyən olunur);
15. Likvidlik dövrü – cari aktivləri pul vəsaitlərinə çevirmək üçün zəruri olan günlərin sayına bərabərliyi.

Balansın likvidliyi göstəriciləri əsasında müəssisənin ödəmə qabiliyyətliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi mümkündür. Müəssisənin likvidliyi balansın likvidliyinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Balansın likvidliyinin təhlili azalan likvidlik dərəcəsi üzrə qruplaşdırılan aktivlər üzrə vəsaitlərin qruplaşdırılan passivlər üzrə qısamüddətli öhdəliklərlə ödənilməsi müqayisəsini nəzərdə tutur. Beləliklə, balansın likvidliyi aktivlərin reallaşdırılmasının daxili imkanlarından səfərbər edilən tədiyyə vəsaitlərinin hesabına təmin olunur. Müəssisələrin əksəriyyəti öz daxili mənbələrindən əlavə bankların və digər təşkilatların borc vəsaitlərini də cəlb edirlər.

Auditor təhlil edilən müəssisənin investisiya cazibədarlığını, işgüzar aləmdə imicini qiymətləndirməlidir. Çünki, bunlar kənardan vəsait cəlb olunmasına imkan yaradan şərtlərdir. Bunun üçün mütləq, təcili və cari likvidlik göstəriciləri kifayət deyildir. Bundan başqa likvidlik əmsalı, onun hesablama formulunun sürət və məxrəcini təşkil edən göstəricilərin proporsional olaraq artması və ya azalması ilə müəyyən dövr ərzində dəyişməz qala bilər. Halbuki, bu müddətdə mənfəətin, rentabellik səviyyəsinin, kapitalın dövriyyəliliyinin və sairənin dəyişməsi ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətində dəyişiklik müşahidə oluna bilər.

Müəssisənin likvidliyini tam, hərtərəfli və obyektiv qiymətləndirmək üçün aşağıdakı faktor modelindən istifadə etmək mümkündür:

$$\Theta_{likv.} = \frac{A_{cari}}{M_{balans}} \times \frac{M_{balans}}{B_{qısamüddətli}}$$

Burada,

$\Theta_{likv.}$ - likvidlik əmsalı;

A_{cari} - müəssisənin cari aktivləri;

M_{balans} - balans mənfəəti;

$B_{qısamüddətli}$ - qısamüddətli borclar.

Beləliklə, mənfətin bir mənatına düşən xalis aktivlərin kəmiyyəti ilə (aktivlərin rentabelliyyənin əksi olan kəmiyyət) müəssisənin öz fəaliyyət nəticələri hesabına öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini ifadə edən göstəricinin hasili tapılır. Bu amillərin hər birinin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari əvəzetmə və ya mütləq fərq üsullarından istifadə etmək olar. Maliyyə təhlilində likvidlik əmsallarından istifadə edərkən auditor nəzərə almalıdır ki, bu əmsallar müəyyən tarixdə borc öhdəliklərini ödəmək üçün ödəniş vəsaitlərinin mövcudluğu haqqında ancaq statistik təsəvvür verir. Müəssisənin fəaliyyətinin adi şəraitində cari aktivlər bərpa olunur, əmtəə – material qiymətlilərinin istifadə olunmuş ehtiyatlarının yeri doldurulur, ödənilmiş debitor borclarının yerini yeni borclar tutur. Müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin həcmnin əsas etibarı ilə satışın həcmindən, maya dəyərindən, mənfəətdən və fəaliyyət şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq pul daxilolmaları ilə əlaqəsi yoxdur.

Ödəmə qabiliyyətliliyinin olmamasının əsas səbəbi adətən satış, mənfəət planının yerinə-yetirilməməsi və bunun nəticəsi olaraq xüsusi dövryyə vəsaitlərinin çatışmazlığıdır. Bundan əlavə vəsaitin debitor borclara, istehsal ehtiyatlarının artırılmasına, xüsusi qaytarma (ödəmə) mənbəyi olmayan məsrəflərə cəlb olunması da tədiyyə qabiliyyətinin pisləşməsinin səbəbi ola bilər. Vergilərin səviyyəsinin yüksək olması və xüsusən vergilər, onlara bərabər tutulan ödənişlərin vaxtında ödənilməməsinə görə cərimə sanksiyaları da müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin aşağı olmasının səbəbi ola bilər. Auditor ödəmə qabiliyyətliliyi göstəricilərinin dəyişmə səbəblərini müəssisənin gəlir və xərc hissələri üzrə maliyyə planının yerinə-yetirilməsini təhlil etməklə müəyyən edə bilər. Bunun üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat məlumatları və maliyyə nəticələri haqqında hesabatlar biznes-planın maliyyə bölməsinin göstəriciləri ilə müqayisə olunur. Təhlil nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olmasını artırmağın, onlardan daha qənaətlə istifadə etməyin ehtiyatları aşkar edilir və perspektivdə müəssisənin sabit ödəniş qabiliyyətinin təmin edilməsi imkanları qiymətləndirilir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi aşağıdakı məcmu göstəricilərə əsaslanır: əsas və dövryyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələrinin strukturu və onların yerləşməsi, müəssisənin aktivləri və onların formalaşması mənbələri arasındakı tarazlıq, kapitaldan istifadənin effektivliyi və intensivliyi, müəssisənin ödəmə və kredit qabiliyyətliliyi, müəssisənin investisiya cəzbediciliyi və sair bu kimi göstəricilər.

Nəticələrin obyektivliyini təmin etmək məqsədilə hər bir göstəricinin keçmiş bir neçə il üçün dinamikası təhlil olunur, sahə üzrə orta və normativ göstəricilərlə müqayisələr aparılır. Təhlil zamanı kapitalın dividend gətirmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün səhmlərin məzənnəsinin dinamikasını, bu səhmlər qiymətli kağızlar bazarında reallaşdırılırsa, onda maliyyə riskinin dərəcəsini, həmçinin aktivlərin və əldə olunmuş mənfəətin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir.

24.10. Müəssisənin inkişaf perspektivinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işinin ən mühüm və məsul məqamlarından biri müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək imkanlarını qiymətləndirməsidir. Müəssisənin fəaliyyətinin perspektivliliyinin (fəaliyyətin fasiləsizliyi ehtimalının) qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası şurasının 9 sentyabr 2002-ci il tarixli 100/2 sayılı qərarla təsdiq edilmiş «Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalı» adlı audit standartlarında da öz əksini tapmışdır. Həmin standartlara uyğun olaraq auditor audit prosedurlarının planlaşdırılması, aparılması və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalına – və yaxud fəaliyyətinin perspektivliyi məsələsinə öz münasibətini bildirməli və müəssisənin potensial fəaliyyətini qiymətləndirməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu, psixoloji cəhətdən həlli daha çətin olan yoxlama və ekspertiza məsələsidir. Auditorun yekun qərarında müəssisənin gələcək fəaliyyətinin mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşılması bir qayda olaraq vergi orqanlarının qarşılıqlı vergi ödənişlərini və onlara bərabər ödənişləri fəallaşdırmaq üçün təcili reaksiyalarına səbəb olur, tədarükçülər borcla xammal və material buraxmağı dayandırır, onların dəyərinin qabaqcadan ödənilməsinə tələb edirlər, alıcı və sifarişçilər öhdəliklərin icrasına şübhə ilə yanaşmağa başlayırlar, sifarişlərin həcmi azaldılır və ya ümumiyyətlə onlardan imtina edilir. Belə olan halda banklar kreditləşməni dayandırır və mövcud olan borcun təcili qaytarılmasını tələb edirlər. Əlavə investisiyadan isə heç söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən, auditorun müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinə şübhəsini ifadə etməsi yalnız müvafiq milli və ya beynəlxalq audit standartları əsasında formalaşa bilər. O, yəqinə şəxsdir ki, bunu rəsmi, peşəkarcasına və yüksək məsuliyyət hissi ilə edə bilər. Çünki, riskin mövcudluğu, ehtiyatlı olmağı, itkilərin qarşısını alan əlavə təminat və şərtlərin zəruriliyini şərtləndirir. Bu, həmçinin müəssisə ilə maliyyə münasibətləri olan təşkilatları vaxtında məlumatlandırmağı tələb edir.

Belə xəbərdarlıq olunmasa, dövlətin və üçüncü şəxslərin ümumi itkisi, auditorun yoxladığı təşkilatın itkisindən dəfələrlə çox ola bilər. Bütün bunlar audit olunan müəssisənin müvafiq əmtəə və xidmətlər bazarında fəaliyyətini davam etdirməsinin mümkünlüyü haqqında nəticə çıxarmağa imkan verən dəqiq və hərtərəfli təhlilin zəruriliyindən xəbər verir.

Müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirmək imkanları haqqında auditorun şübhələri ciddidirsə, auditor belə bir nəticəyə gəlirsə ki, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsi və yaxın müddətdə öz borclarını ödəməsi çox şübhəli görünür, onda o, müəssisənin maliyyə durumunun yaxşılaşdırılması haqqında tədbirlər planı ilə tanış olmalıdır və zərurət varsa, müştəriyə köməklik göstərməlidir. Bu cür planların reallaşdırılmasının effektivliyi təhlil olunduqda onları aşağıdakı bölmələrə ayırmaq məqsədəuyğundur:

- dövlətə və dövlətdənkənar aktivlərin istifadəsini yaxşılaşdırmaq üzrə planı;
- dövlətə və üçüncü şəxslərə ödənişlər üzrə müəssisənin borclarının ardıcıl ləğvi planı;
- təşkilatın xərclərinin ixtisar edilməsi və ya dayandırılması planı;
- müəssisənin əmlakının bir hissəsinin reallaşdırılması hesabına borc öhdəliklərini ödəmək planı;
- kreditlər, maliyyə köməyi almaq və kənar təşkilatlardan digər daxilolmalar planı.

Öhdəliklərin nisbətən aşağı səviyyəsində müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin çox təsadüf edilən ən zəif yerlərindən biri bank kreditləri və digər qısamüddətli borclar almaq imkanındır. Müəssisənin kritik qiymətləndirmə göstəricisinin vahiddən aşağı qiymət aldığı bütün hallar qısamüddətli borcların ödənilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərmir.

Cari öhdəliklərin tərkibindən və dövlətə kapitalının strukturunda pul vəsaitlərinin dotasiya səviyyəsindən çox şey asılıdır. Məsələn, cari öhdəliklərin elementlərindən biri vergidir. Mövcud vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir çox hallarda müəssisələr cari ilin vergilərinin ödənilməsini növbəti ildən bir neçə ay keçənədək yubada bilərlər. Başqa sözlə, onların bu vəsaitdən xüsusi ehtiyaclar üçün istifadə etməyə vaxtları vardır. Hətta, əmtəələrin və xidmətlərin tədarükçüləri haqq - hesabın ödənilməsini iki-üç ay gözləyirlər. Pul vasitələrinin miqdarının və əmtəə - material qiymətlərinin ehtiyatlarının aşağı səviyyəsinə gəldikdə isə, bu vasitələr intensiv hərəkətdə olduqda onlara çatışmazlıq kimi baxmaq olmaz.

Əmlakdan, işçi qüvvəsindən və müəssisənin sərəncamında olan bütün vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək yolu ilə böhran vəziyyətindən çıxmaq istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin universal vasitəsidir. İflasə yaxın bir vəziyyət olduğu halda rəhbərlik bacarığı vasitəsi ilə müəssisənin bütün imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə edə bilər. Bu zaman rəhbər yaranmış çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün bir çox hallarda müəssisələrin əsas vəsaitlərinin, əmtəə-material ehtiyatlarının, qiymətli kağızların və digər başqa aktivlərin satışını planlaşdırır və həyata keçirir. Bu cür satışın həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu və reallığını qiymətləndirdikdə auditor təhlil aparıb müəyyənləşdirməlidir: bu cür satış müəssisənin özünün iqtisadi mənafeələrinə zərər gətirmirmi, bu və ya digər əmlakın satışı nə dərəcədə sərfəlidir və mümkünüdür, aktivlərin satışdakı məhdudiyyət, onun mümkün nəticələri necədir? İlk növbədə, artıq ehtiyatlar, əsas istehsal fəaliyyətində iştirak etməyən və məhsul buraxılışının həcminə, onun keyfiyyətinə, çeşidinə, satışına təsir edə bilməyən əmlaklar satılmalı, ya da icarəyə verilməlidir.

Alternativ maliyyə sağlamlığı audit olunan təşkilatın müflisləşmə riskidir. Respublikamızda mövcud olan qanunvericiliyə görə müflisləşmənin əlaməti müəssisənin ödəniş müddətinin başladığı gündən keçən altı ay ərzində bu ödəniş üzrə tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etmək iqtidarında olmamasıdır. Bu müddət başa çatdıqdan sonra kreditörün borcunu müflis elan etmək haqqında qərar çıxarmaq üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Bu isə bir çox hallarda məsələyə subyektiv yanaşmaya şərait yaradır. Müəssisənin müflisləşmə riskini təyin etmək üçün dərin təhlilin nəticələrindən və beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinə şübhə yaradan əsas şərtlər və göstəricilər bunlardır: istehsal və satışın xroniki azalması, daimi zərərliklik, vaxtı keçmiş debitor və kreditör borclarının mövcudluğu, aşağı likvidlik əmsalı və onun azalmağa meyilliyi, kapitalın ümumi dəyərində borc vəsaitinin payının təhlükəli həddə qədər artması. Kapitalın dövryyə müddətinin mütəmadi olaraq artması, səhmlərin bazar məzənnəsinin aşağı düşməsi və istehsal potensialının azalması bu siyahını tamamlaya bilər.

Hazırda respublikamızda mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq ödəmə qabiliyyətini itirmənin və iflasın diaqnostikası üçün aşağıdakı analitik göstəricilərdən istifadə olunur: cari likvidlik əmsalı, öz xüsusi dövryyə vəsaiti ilə təminatlılıq əmsalı, ödəniş qabiliyyətinin bərpa olunması əmsalı.

Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinin isə şübhəli olduğunu etiraf etmək üçün əsasən bu şərtlərin biri mövcud olmalıdır:

- hesabat dövrünün axırı üçün cari likvidlik əmsalının normativdən aşağı həddə qədər azalması. Normativ hədd Azərbaycanda – 1,5, Rusiya Federasiyasında – 2, Belarusda – 1,7 qəbul olunmuşdur;

- hesabat dövrünün axırı üçün xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminatlılıq əmsalı normativdən aşağı qiymət kəsb edir: bu göstərici Azərbaycanda və Belarus Respublikasında – 0,3, Rusiyada – 0,1-dir. Azərbaycanda cari likvidlik əmsalı aşağıdakı formulla hesablanır:

$$\Theta \text{ c.l.} = \frac{\text{Cari aktivlər} - \text{Gələcək dövrün xərcləri}}{\text{Cari passivlər} - \text{Gələcək dövrün gəlirləri}}$$

Müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri (kapitalı) ilə təminatı əmsalını aşağıdakı kimi hesablamaq tövsiyə edilir:

$$\Theta \text{ x.d.v.t.} = \frac{\text{Cari aktivlər} - \text{Cari passivlər}}{\text{Cari passivlər}}$$

Əgər cari likvidlik əmsalı normativdən aşağıdırsa, cari aktivlərin formalaşmasında xüsusi dövriyyə kapitalının payı normativdən azdırsa, lakin bu göstəricilərin yaxşılaşması meyli müşahidə olunursa, təhlil üçün altı ay ərzində ödəniş qabiliyyətinin bərpası göstəricisindən (əmsalından) istifadə etmək lazımdır.

Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş olmasını, müəssisənin isə öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün ödəniş qabiliyyətinə malik olmamasını etiraf etmək haqqında auditorun yekun qərarı balans mənfi struktura malik olduqda və təşkilatın öz ödəniş qabiliyyətini bərpa etmək üçün real imkanları olmadıqda çıxarılır.

Cari likvidlik və xüsusi vəsaitləri ilə təminatlılıq əmsalları kritik qiymətdən yüksək olduqda, ödəniş qabiliyyətliliyinin itirilməsi göstəricisi üç aylıq bir dövr üçün hesablanır. Onun kəmiyyəti vahiddən azdırsa bu, müəssisənin ödəniş qabiliyyətliliyini yaxın vaxtlarda itirmək imkanının real olduğunu göstərir.

Auditor müəssisənin müflisləşməsi mümkünlüyünü nəinki müəyyən-
məli, həmçinin təhlil materialları əsasında onu qabaqcadan görməsi

Bunun üçün beynəlxalq auditin təcrübəsindən, o cümlədən
jə sayılan Altman modelindən istifadə oluna bilər.

Belə ki, Nyu-York Universitetinin professoru E. Altman 1968-ci ildə 22 maliyyə əmsalının 5-ni seçib təhlil etməklə müəssisənin kredit qabiliyyətinin hesablanması modelini aşağıdakı formada təklif etmişdir:

$$Z = 1,2 x_1 + 1,4 x_2 + 3,3 x_3 + 0,6 x_4 + 1,0 x_5$$

Burada x_1 - aktivlərin məbləği hesabı ilə xüsusi dövriyyə kapitalı;

x_2 - aktivlərin dəyərinə aid edilən bölüşdürülməyən mənfəət;

x_3 - aktivlərin dəyərinə görə faizlər ödənilənədək mənfəət;

x_4 xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbətə bazar dəyəri;

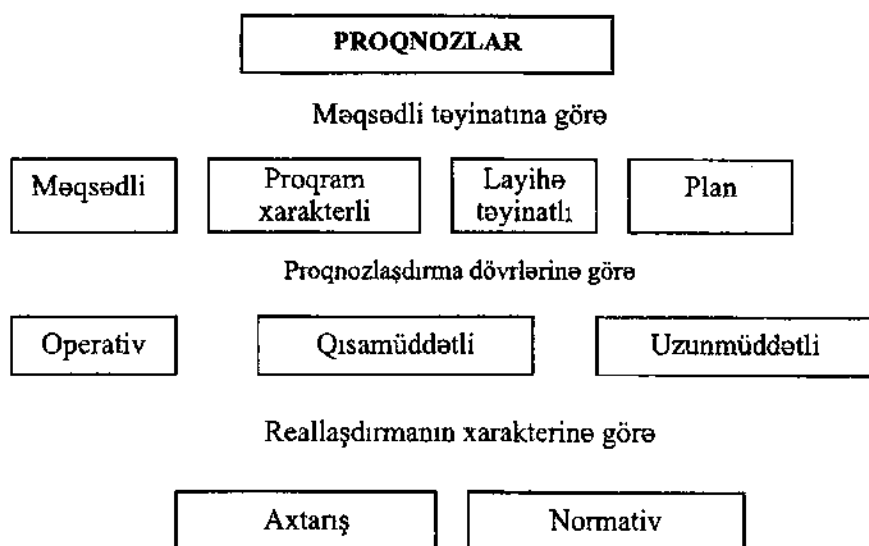
x_5 - aktivlərin pul dəyərinin hər vahidi hesabı ilə satışın həcmi.

Belə qəbul olunmuşdur ki, Z -in qiyməti 1,81-dən azdırsa, bu müflisləşmənin və müəssisənin perspektivdə fəaliyyətinin dayandırılması ehtimalının böyük olmasının əlamətidir. Z -in qiyməti 2,7-dən çoxdursa, bu təşkilatın öz fəaliyyətini davam etdirməsi imkanlarının mübaliğəsiz olduğundan və müflisləşmə ehtimalının az olduğundan xəbər verir. Altman modelindən səhmləri rəsmi tanınmış qiymətli kağızlar bazarında kotirovka edən şirkətlərin perspektivlərini qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunur.

24.11. Auditin perspektiv maliyyə proqnozları

Proqnozlu maliyyə məlumatları dedikdə, müəssisənin bütövlükdə və ya onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında gələcək mülahizələri də nəzərə almaqla hazırlanan məlumatlar başa düşülür. Yeni gələcəkdə müəyyən maliyyə hadisələrinin baş verməsi və müəssisə rəhbərliyinin bu hadisələri nəzərə alması vacibdir. Bu cür məlumatlar bir və ya çoxvariantlı proqnozlar şəklində hazırlana bilər.

Auditdə proqnozlu maliyyə məlumatları iki mühüm aspektdə həyata keçirilir: birincisində, müəssisənin (müşərinin) maliyyə vəziyyətinin proqnozunu auditorun özü tərtib edir, ikincisində isə, auditor təşkilatların, o cümlədən, audit keçirilən təşkilatın başqa mütəxəssislərinin tərtib etdiyi maliyyə proqnozunun düzgünlüyünü və əsaslığını yoxlayır. Bu cür təhlil sistemi proqnozlaşdırmanın ümumi prinsiplərinə, qaydalarına, məqsəd və vəzifələrinə tabedir. Pronozlaşdırmanın nəticələri idarəetmə qərarlarının variantlarını seçmək üçün istifadə edilir. Onlar məqsədlər, proqramlar, planlar, layihə qərarları şəklində təqdim oluna bilər. Analitik proqnozların əsas növlərini aşağıdakı sxemdə təsvir etmək olar:

Məqsədli maliyyə proqnozu müəssisənin gələcək fəaliyyəti və inkişafı məqsədindən irəli gəlir. O, «müəssisə nə üçün və məhz nəyə nail olmalıdır» sualına cavab verməlidir. Bu cür təhlilin nəticələri zəruri olan maliyyə qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Programlı proqnozlaşdırma obyektin arzu edilən vəziyyətə çatmasının mümkün yollarını, ölçü və şərtlərini müəyyənləşdirmək zərurətini ifadə edir. Layihə proqnoz təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin gələcək obyekt və subyektlərinin konkret obrazlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Maliyyə vəziyyətinin plan-proqnozu qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün planlaşdırmanın yönümünü müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Maliyyə təhlili üçün proqnozda nəzərdə tutulan vaxt müddəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Operativ və ya başqa sözlə, cari proqnoz bir qayda olaraq, eyni zamanda müddəti üçün nəzərdə tutulur ki, həmin müddətdə təhlil obyektinin köklü surətdə dəyişməsi gözlənilir. Adətən bu müddət bir ay və ya bir rüb olur. Auditdə bu cür maliyyə proqnozuna çox nadir hallarda və əsasən maliyyə menecmenti üzrə konsaltinq fəaliyyətində rast gəlmək olar.

Qısamüddətli proqnozlara adətən təhlil olunan obyektin xarakteristikasına uyğun olaraq kəmiyyət göstəriciləri şamil edilir. Bu cür proqnozlaşdırmanın vaxt horizontu adətən bir ildən çox olmur. Uzunmüddətli maliyyə proqnozları eyni dövr üçün verilir ki, bu dövr ərzində təhlil olunan müəssisədə təkcə kəmiyyət dəyişikliklərinə deyil, həm də keyfiyyət dəyişikliklərinə baxılır. Bir qayda olaraq, o, 3-5 ili əhatə edir.

Maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının əsası kimi aşağıdakı asılılıqdan istifadə etmək olar:

$$P_g = P_o + dP_o$$

Burada, P_g - proqnozlaşdırılan dövrün axırı üçün maliyyə göstəricilərinin gözlənilən qiyməti; P_o - maliyyə – təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan göstəricisinin informasiyanı götürmə anında qiyməti; dP_o - proqnozu qabaqlama dövrü ərzində təhlil olunan göstəricinin dəyişməsi;

Audit yoxlaması keçirilən təşkilatın iqtisadi vəziyyətinin və inkişaf meylinin proqnoz təhlili auditorun keçirilən yoxlamanın nəticələrinə dair müəssisənin rəhbərliyinə təqdim etdiyi yazılı məlumatın tərkib hissəsi ola bilər. Audit təşkilatı uçot və hesabat göstəricilərini, digər iqtisadi informasiyaları öyrənməklə, müəssisənin yaxın gələcək və uzaq perspektiv üçün iqtisadi vəziyyəti haqqında xüsusi proqnoz verir. Xarici təcrübəyə görə proqnoz hər şeydən əvvəl bir növ təşkilatın gözlənilən gəlirləri və xərclərinin smetasıdır. Bu smetanı auditor öz müştərisinə və ya üçüncü tərəf ondan yaxşı məqsəddə istifadə edərsə, digər şəxsə təqdim edilə bilər.

Auditor maliyyə proqnozu və layihəsi tərtib etməklə və onları yoxlamaqla əlaqədar iş görmək, həmçinin onlarla işlədikdə xüsusi şərtləşdirilmiş metodika tətbiq etmək (əgər bu metodika hipotetik fərziyyələrin tətbiq edilməsini istisna edərsə) hüququna malik deyildir. Gəlir və xərclərin ilkin smetasını keçmiş dövrün maliyyə hesabatı kimi tərtib etmək daha yaxşıdır. Smetada ən azı aşağıdakılar əksini tapmalıdır:

- a) əmtəə dövriyyəsi və ya məhsul (iş, xidmət) satışının həcmi;
- b) ümumi mənfəət;
- c) satışın maya dəyəri;
- ç) məqsədli ehtiyatlar və ayırmalar;
- d) gəlir və xərclərin fəvqəladə maddələri;
- e) cari əməliyyatlardan mənfəət;
- ə) vergiləri və onlara bərabər tutulan tədiyələri ödədikdən sonra qalan xalis mənfəət;
- f) səhm hesabı ilə ümumi gəlir və mənfəət;
- g) maliyyə vəziyyətinin köklü dəyişməsi;
- ğ) mühüm fərziyyələrin (ehtimalların) qısa təsviri;
- h) uçot siyasətinin mühüm aspektlərinin təsviri;
- ı) məlum şəraitdə fərziyyələrin əsaslandırıldığı barədə sübut və ilkin smetanın hazırlandığı anda işlərin vəziyyəti;
- i) nəzərdə tutulan nəticələrin əldə ediləcəyi barədə qeyd.

Auditorun iş sənədlərində belə bir fakt əks olunmalıdır ki, maliyyə proqnozlaşdırılması üzrə iş lazımi qaydada planlaşdırılmış və yoxlanmışdır. Onun yerinə yetirilməsinin bütün zəruri prosedurları həyata keçirilmişdir.

BEŞİNCİ BÖLMƏ

**SAHƏLƏR AUDİTİ VƏ ONLARIN
SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XXV FƏSİL. TƏSƏRRÜFATDAXİLİ AUDİT VƏ ONUN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

25.1. Təsərrüfatdaxili audit və onun müasir idarəetmə sistemində rolu

Daxili audit – müstəqil nəzarətin təşkili forması olaraq özündə iqtisadi subyektlərin rəhbərləri və mülkiyyətçiləri üçün operativ informasiya sistemi yaratmaqla müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətin maksimuma çatdırılması üçün aparılan operativ yoxlama-ekspertiza formasıdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində təsərrüfatdaxili auditin rolu xarici auditdən böyükdür.

Müasir şəraitdə daxili audit xarici auditə nisbətən daha geniş imkanlara malikdir. Xarici auditin tədqiqat obyektı ötən dövrə aid olmaqla keçmişdə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi göstəricilərinin hesabata sənədlərində əksini tapan məlumatlara əsaslanır. Təsərrüfatdaxili audit isə cari proseslərin operativ yoxlamasını həyata keçirməklə iqtisadi proseslərdə baş vermiş və verə biləcək qeyri-səmərəli əməliyyatların aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Daxili audit, həmçinin müəssisənin gələcək fəaliyyətində mövcud ola biləcək çətinlikləri qabaqcadan müəyyənləşdirməklə, idarəetmə qərarlarında lazımi dəyişikliklər etmək üçün səmərəli təkliflər hazırlayır. Xarici auditdən fərqli olaraq müəssisənin xüsusi işçi heyəti tərəfindən həyata keçirilən daxili auditin vəzifəsi müəssisənin tabeliyində olan törəmə qurumlarda maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, xərc məsrəflərinin azaldılması, idarəetmə sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ehtiyat mənbələrinin aşkarlanması və səfərbər edilməsi üçün təkliflər hazırlamasından ibarətdir. Daxili audit müəssisənin operativ iqtisadi göstəricilərini təhlil edir, gələcək inkişafının istiqamətlərini müəyyənləşdirir və rəhbərliyə səmərəli idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün imkan yaradan dəqiq, real və operativ məlumatlar verir. Daxili audit müəssisənin perspektiv inkişafının təminatçısı olmaqla biznes-planı, uçot sistemini, istehsalın quruluşunu və sair bu kimi halların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə təsirini təhlil etməklə iqtisadi prosesləri müəyyən olunmuş əsas məqsədə nail olmağa istiqamətləndirir. Buna görə də daxili audit müəssisə rəhbərliyinin qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmasında heç də az rol oynamır.

Digər bir amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, xarici audit bir çox hallarda ümumi yoxlamalarla məhdudlaşır. Xarici auditin həcmli təsərrüfatlarda daxili proseslərə tam daxil olmaq imkanı (vaxt və digər amillər baxımından) məhduddur. Ona görə də xarici audit əsas diqqəti maliyyə he-

sabatlarının dəqiqliyinə, mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını xarakterizə edən sintetik göstəricilər üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsinə, dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsinə və bu kimi vacib məsələlərə yönəldir. Daxili audit isə müəssisənin operativ hesabat məlumatlarını öyrənməklə mənfəəti proqnozlaşdırır, satış dəqiqləşdirir, yeni əsas vəsaitlərin istismara daxil edilməsi proqramının əsaslı olmasını araşdırır, smeta və xərc göstəricilərini təhlil edir və qiymətləndirir, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində sosial-iqtisadi inkişaf meylləri haqqında operativ məlumat verir və s.

Daxili və xarici auditin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onların təminatı baxımından müxtəlifliyidir. Bildiyimiz kimi, xarici audit müəssisənin uçot və hesabat işlərinin vəziyyətini öyrənir, istehsal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanunsuzluqları aşkar etməklə bərabər, tabe olduğu auditor firmasına hesabat verir. Təsərrüfatdaxili audit isə tabeçilik baxımından xarici auditdən fərqlənməklə yalnız müəssisə rəhbərinə tabedir. Buna görə də, onun iş fəaliyyətinin planı müəssisənin, baş təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir. Təsərrüfatdaxili audit yoxlaşmasının yekun arayışı yalnız müəssisənin rəhbərliyinə təqdim olunur. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi müəssisənin baş təşkilatı tərəfindən verilən sərəncamların, qərarların yerinə yetirilməsi səviyyəsini müəyyən etmək və onların icrası haqqında müəssisə rəhbərliyinə məlumat verməkdir. Ona görə də daxili auditin qarşısında duran vəzifələr də bir qədər fərqlidir. Yəni, daxili audit müəssisədə qəbul olunmuş uçotun forma və metodlarının etibarlılığını və səmərəliliyini qiymətləndirir. Daxili audit, həmçinin təsərrüfat əməliyyatının ilkin qeydiyyatının düzgünlüyünü, hesabatlarda əks olunmasını, hesabat sənədlərinin formalaşmasını, müəssisələrin, təşkilatların məlgöndərlərlə, alıcılarla, maliyyə orqanları və banklarla, sığorta şirkətləri ilə hesablaşmalarının vəziyyətini öyrənir, müəssisə rəhbərliyinə maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikası haqqında məlumat verir. Daxili audit yeri gəldikdə müəssisənin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müvafiq təkliflər hazırlayır və onun tətbiqində iştirak edir.

Qeyd olunan bu və ya digər prinsiplial məsələlər daxili audit fəaliyyətini zəruriləşdirir.

Hazırda daxili audit bir iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi idarəetmə sistemində daxil olmuşdur. Məlumdur ki, daxili auditin mahiyyəti və məzmunu daha geniş şəkildə idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə açıla bilər. İdarəetmə dedikdə, rəhbərliyin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə mənfəətin artırılması üçün təsərrüfat

proseslərinə təsiri və bunun əsasında müəssisənin əmək kollektivinin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması başa düşülür. İdarəetmə xüsusən konkret vəziyyətlərin qarşıya qoyulmasına, optimal qərarların qəbul olunmasına, operativ tənzimləmənin, nəzarətin təşkilinə və alınmış nəticələrin qiymətləndirilməsinə yönəlir. Bildiyimiz kimi, idarəetmənin elementləri müxtəlif olmaqla onlar idarəetmədə birbaşa və dolayısı ilə iştirakına görə əsas və köməkçi elementlərə ayrılırlar. Əsas elementlərə planlaşdırma, uçot və nəzarət aid edilir. Köməkçi elementlərə isə iqtisadi təhlil, təşkil və tənzimlənmə aiddir. Auditin həyata keçirdiyi nəzarət funksiyası idarəetmənin əsas elementlərindəndir. Buna görə də, auditin idarəetmə funksiyasının əsas mahiyyəti onun nəzarət və yoxlama ilə bağlı fəaliyyətində açıla bilər. Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, müəssisələr arasında əlaqələrin artması, onların bilavasitə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin çoxalması ilə audit müstəqil ekspert və yoxlayıcı keyfiyyətinə malik olur. O həm də, müəssisənin təsərrüfat proseslərinə təsir edir və idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri olan əks əlaqənin təzahür forması kimi çıxış edir. Audit idarəetmə aparatının bütün tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir. Auditin idarəetmə funksiyasına üç mövqedən yanaşmaq olar. Bunlar aşağıdakılardır:

- auditin sərbəst idarəetmə funksiyası;
- auditin idarəetmə prosesində əlaqəli funksiyası;
- auditin idarəetmə sistemində mövqeyi və idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı münasibətdə idarəetmə funksiyası.

Təsərrüfatdaxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müstəqil tədqiq edir, onun (müəssisənin) maliyyə-hesabat sənədlərini yoxlayır və idarəetmə sistemini bütövlükdə öyrənir. Auditor audit fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təsir edən xarici və daxili amilləri aşkar edir, onların qiymətləndirilməsi üçün proqram hazırlayır. Həmçinin müəssisənin daxili nəzarət sistemini qiymətləndirməklə təsərrüfat əməliyyatlarında baş verən mənfi və müsbət kənarlaşmaları dərinlən təhlil edir. Audit lazım gəldikdə müvafiq qaydada hazırlanmış tədbirlər vasitəsilə prosesləri rəhbərliyin təyin etdiyi məqsədə nail olmaq istiqamətinə yönəltməyə təsir göstərir. Bu deyilənlərdən göründüyü kimi, daxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında maraqlı olan tərəfə (sahibkara, mülkiyyətçiyə, menecərə) səmərəli idarəetmə qərarları verməyə şərait yaradan real məlumat təqdim etməklə, verilən qərarların, sərəncamların yerinə yetirilməsi barədə əlaqə yaradır və birbaşa idarəetmə funksiyasından çıxış edir.

Daxili auditin idarəetmə funksiyasının başlıca xüsusiyyəti onun idarəetmənin bütün elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində mütəmadi iştirak etməsidir. Müasir şəraitdə həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təsərrüfat bölmələrində istehsal tələb və təklif əsasında qurulur. Bu isə bazar iqtisadiyyatına xas olan rəqabət şəraitində planlaşdırmadan istifadəyə, müəssisənin özünə ən yaxşı alternativ seçməsinə zərurət yaradır. Planlaşdırma əsas idarəetmə elementi olmaqla xüsusi mülkiyyətin formalaşmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır.

Müasir şəraitdə hər bir müəssisə və təşkilat perspektiv inkişaf proqramı ilə yanaşı, mövcud iqtisadi imkanları və iqtisadi mühiti nəzərə alaraq dinamik planlar tərtib edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsala təsir edən amillər durmadan artır və daha müərkəb xarakter daşıyır. Ona görə də dinamik planlaşdırmanı həyata keçirmək üçün rəhbərliyə mövcud vəziyyət haqqında operativ məlumat verilməlidir. Çünki, hər zaman bu planda düzəlişlər mümkündür, yeni aşkarlanmış ehtiyat mənbələri nəzərə alın bilər. Düzdür, planlaşdırma üçün əsas mənbə uçot məlumatlarıdır. Lakin, elə məlumatlar da vardır ki, onlar heç bir uçotda öz əksini tapmır (gündəlik iş normalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsi, növbəli iş sisteminin təşkili və s.). Belə məlumatların əldə olunmasında daxili auditin rolu böyükdür. Buradan aydın olduğu kimi, daxili audit və planlaşdırma idarəetmə elementləri olduğu üçün onların hər ikisi müəyyən idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsində birləşir və biri-birini tamamlayır. Onları biri-birindən fərqləndirən cəhət idarəetmə prosesində qarşılarında duran vəzifələrin və funksiyaların müxtəlifliyidir.

İqtisadi idarəetmə elementlərindən biri olan mühasibat uçotunun məlumatlarının tərkibi statistik, operativ və mühasibat uçotundan ibarətdir. Bu uçot növləri idarəetmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uçot təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini tam, ardıcıl və sənədlə müşahidə etmək, ölçmək, nəzarət etmək, qeydə (uçota) almaq və sair zəruri prosesləri yerinə yetirməklə elmi əsaslandırılmış idarəetmə sistemini ifadə edir. Uçot vasitəsilə təsərrüfatın mövcud olan müxtəlif maddi qiymətliləri və pul vəsaitlərinin miqdarı, başqa təşkilatlarla hesablaşmaların vəziyyəti haqqında məlumatlar, tədarük edilmiş materialların, məhsulların, istehsalın, satışın həcmi, maya dəyərini müəyyən etməklə, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi olan mənfəət və zərəri aşkara çıxarmaq olur. Bu da bilavasitə nəzarət funksiyasını həyata keçirməyə imkan verir. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, uçot müəssisənin bütün fəaliyyətini tam, ardıcıl, sənədli və qarşılıqlı əlaqədə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti təşkil edir. Uçotun

bu funksiyası təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qurulmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də, bir çox hallarda uçotu təsərrüfatdaxili nəzarətin qaranlı (təminatçısı) hesab edirlər. Lakin uçot bütövlükdə nəzarət funksiyasını, xüsusilə daxili audit nəzarətini əvəz edə bilməz. Daxili audit baş vermiş iqtisadi prosesləri uçot məlumatları əsasında yoxlayaraq onların reallığını müəyyənləşdirir. Kənarlaşmaları və nöqsanları aşkar etməklə onların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər hazırlayır. Bu zaman təsərrüfatdaxili audit müstəqil surətdə və ya uçot vasitəsilə idarəetməyə təsir göstərir. Göründüyü kimi, təsərrüfatdaxili auditlə uçot arasında qarşılıqlı əlaqə onların hər ikisinin idarəetmə elementi olmasında özünü göstərir.

İqtisadi təhlil birbaşa idarəetmə prosesində iştirak etməsə də, bir çox hallarda onu əsas idarəetmə elementlərinə daxil edirlər. İqtisadi idarəetmə elementlərinə daxil olan iqtisadi təhlil təkcə qərar və göstərişlərin, plan tapşırıqlarının, norma və normativlərin hazırlanması ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Biznes-plan tapşırıqları, qərar və sərəncamların həyata keçirilməsi prosesində olan nöqsan və çatışmamazlıqlar, normal iş şəraitindən kənarlaşmalar, habelə bunların aradan qaldırılması yolları iqtisadi təhlil aparılmaqla müəyyən edilir. Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, müəssisələr arasında əlaqələrin artması, onların fəaliyyətinə təsir edən amillərin çoxalması idarəetmədə iqtisadi təhlilin zəruriliyini bir daha artırır. İqtisadi təhlil qəbul edilən qərarların əsasını təşkil edir, daha dəqiq desək, iqtisadi təhlil imkan verir ki, qəbul olunmuş qərarlarda səhvə yol verilməsin. Həmçinin, iqtisadi təhlil plan göstəricilərinin düzgünlüyünü, onların real xarakter daşmasını təmin etməyə imkan verir. İqtisadi təhlil vasitəsi ilə biz müəssisənin (təşkilatın) ötən təsərrüfat ilində istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini kompleks qiymətləndirməklə təsərrüfatda baş vermiş disproporsiyaları aşkar etməklə, onların aradan qaldırma yollarını müəyyən edə bilərik. Nəhayət, iqtisadi təhlil vasitəsilə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini operativ müşahidə etməklə müvafiq proqnozlar vermək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil iqtisadi proseslər, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını öyrəndikcə, təhlil etdikcə istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini aşkar edir ki, bu da qəbul ediləcək idarəetmə qərarlarının optimallığına təminat verir. İqtisadi təhlil idarəetmə elementi kimi digər idarəetmə elementləri ilə – uçot, planlaşdırma və xüsusilə nəzarətlə üzvi surətdə bağlıdır. Məhz iqtisadi təhlil nəzarət və yoxlama işlərində iştirak etməklə özünün idarəetmə funksiyasını daha qabarıq və praktiki olaraq büruzə verir.

25.2. Təsərrüfatdaxili auditin təşkili xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, mülkiyyətin yeni formalarının meydana gəlməsi, idarəetmə funksiyalarının dəyişməsi və bu funksiyaların ali icraedici orqanlardan (nazirlik və baş idarələrdən) aşağı idarəedici orqanlara (müəssisə və təşkilatlara) verilməsi ilə təsərrüfatdaxili nəzarət bir idarəetmə elementi kimi öz təsdiqini tapır. Müəssisə və təşkilat rəhbərləri digər idarəetmə elementləri ilə yanaşı təsərrüfatdaxili audit vəsi-təsi ilə verilən sərəncamların, əmrlərin, qərarların şöbələrdə, sexlərdə, bölmələrdə yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar almaqla yanaşı, onların icrasına nəzarət edirlər. Təsərrüfatdaxili audit yeni idarəetmə sistemində daha böyük məna kəsb edir. O, bilavasitə nəzarət funksiyası ilə yanaşı menecment funksiyasının bir hissəsini özündə əks etdirir. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə prosesində baş vermiş halları operativ qaydada təhlil etməklə mövcud vəziyyəti qiymətləndirir və müvafiq təkliflər hazırlayır. Təsərrüfatdaxili audit istehsal-maliyyə fəaliyyətini operativ təhlil etməklə müəssisənin perspektiv maliyyə proqnozlarını da hazırlamaq imkanına malikdir. Təsərrüfatdaxili auditin zəruriliyi bir də onunla izah edilir ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində geniş fəaliyyət şəbəkəsinə malik olan iri korporasiyalar, səhmdar cəmiyyətlər bir çox törəmə və yardımçı müəssisələrə malik ola bilər. Korporasiyanın və səhmdar cəmiyyətlərin tabeçiliyində olan törəmə müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti haqqında mütəmadi, etibarlı məlumat əldə etmək və yeri gəldikdə müsbət istiqamətdə onların işini tənzimləmək üçün təsərrüfatdaxili auditin xidmətindən geniş istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfatdaxili audit institutlarının təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə xüsusi yanaşmaya ehtiyac duyulur. Belə ki, həmin ölkələrin iri korporasiyaları, səhmdar cəmiyyətləri, müxtəlif istiqamətli firma və şirkətləri nəinki öz ölkələrində çoxsaylı törəmə müəssisələrə malikdirlər, onların həmçinin xarici ölkələrdə də müvafiq filialları, törəmə müəssisələri, nümayəndəlikləri vardır. Belə çoxşaxəli fəaliyyət və xidmət sahələrində təsərrüfatdaxili audit peşəkar xidmət növü ilə yanaşı təsərrüfat-maliyyə proseslərinə nəzarət funksiyasını da icra edir. Ona görə də xarici auditdən fərqli olaraq təsərrüfatdaxili auditin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu spesifik xüsusiyyətlər əsas etibarını ilə onların struktur və təşkilati formasında, planlaşdırılmasında, təşkili mexanizmlərində, tətbiqi metodikasında və yekun sənədlərində daha qabarıq əks olunur. Belə ki, təşkilati və tabeçilik formasından asılı olaraq təsərrüfatdaxili audit təftiş komissiyası, daxili audit şöbəsi, nəzarət qrupu və ya rəhbərlik yanında mütəxəssis audit kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bir qayda olaraq məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, səhmdar cəmiyyətlər, iki və daha çox

təsisçidən ibarət olan müştərek müəssisələr təsərrüfatdaxili auditin təftiş komissiyası formasından istifadə edirlər. Çünki, auditin bu formasında bir sıra spesifik əlamətlər mövcuddur. Əlbəttə təsisçilər arasında neytral xidmət növünün (auditin) olması vacibdir. Müştərek müəssisələr tam sahibkar hüququna malik olmadığı üçün tərəflər arasında maliyyə əməliyyatlarının tam şəffaf olmasını təmin etməkdə təftiş komissiyası bir sıra müstəqil səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Yeni təftiş komissiyası təsərrüfatdaxili auditin digər formalarından fərqli olaraq baş təşkilatın maliyyə əməliyyatlarına nəzarət etmək üçün səhmdar cəmiyyətin tabeliyində olan törəmə və yardımçı müəssisələrdə müstəqil olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılmasını planlaşdırır. Müştərek müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərdə auditin formalarından biri olan təftiş komissiyası yalnız onların ali idarəedici orqanı olan şura, idarə heyəti, ali məclis və sair qarşısında hesabat verir. Eyni zamanda təftiş komissiyası tabelilik baxımından müstəqildir və o yalnız həmin qurumların ali idarəedici orqanın qarşısında cavabdehdir. Təftiş komissiyası öz işini planlaşdıran zaman obyektiv mövqedən çıxış etməli və səhmdar cəmiyyətlərin, müştərek müəssisələrin təsisçilərinin hər hansı birinin marağı dairəsində olmamalıdır.

Auditin bu formasından fərqli olaraq təsisçisi bir hüquqi, yaxud fiziki şəxsdən ibarət olan və geniş həcmli təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına malik olan iri korporasiyalar, tabeliyində olan törəmə və yardımçı müəssisələrin audit xidmətini icra etmək üçün baş idarənin tərkibində daxili audit şöbəsi və yaxud nəzarət qrupu yarada bilər. Auditin bu formasının fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər şeydən öncə baş idarənin nəzdində yaradılan daxili audit şöbəsi və ya nəzarət qrupunun funksiyaları təftiş komissiyalarının funksiyalarından məhduddur. Belə ki, adından göründüyü kimi daxili audit şöbəsi bir şöbə olaraq fəaliyyət göstərir və baş idarənin idarəetmə funksiyası üzrə bir struktur bölmədir. Tabelilik baxımından daxili audit şöbəsi təsisçiye və yaxud təsisçinin təyin etdiyi idarəedici baş direktora tabedir. Burada təsərrüfatdaxili audit nəzarət funksiyalarından çox, idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir, yəni baş idarənin tabeliyində olan törəmə müəssisələr və yardımçı təsərrüfatların maliyyə fəaliyyətinin auditini aparmaqla həmin bölmələrdə baş idarənin qəbul etdiyi qərar və sərəncamların yerinə yetirilməsi səviyyəsini qiymətləndirir. Eyni zamanda audit şöbəsinin funksiyası törəmə müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının aparılması, uçota alınması üzərində nəzarət etmək, bütövlükdə bu müəssisələrin və yardımçı təsərrüfatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında baş idarəyə operativ məlumatlar verməkdən ibarətdir. Təsərrüfatdaxili auditin bu formasının, yeni daxili audit şöbəsi və ya nəzarət qrupunun audit işlərinin planlaşdırılmasında da müəyyən fərqli

xüsusiyyətləri vardır. Təftiş komissiyası audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasında nə qədər müstəqil idisə, audit şöbəsi və nəzarət qrupu audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasında bir o qədər məhdud səlahiyyətlərə malikdir. Bir qayda olaraq iri müəssisələrin tərkibində fəaliyyət göstərən daxili audit şöbəsi və yaxud nəzarət qrupu yoxlama-ekspertiza işlərini planlaşdıran zaman onu müəssisənin rəhbərliyi ilə razılaşdırmalı, yeri gəldikdə isə öz işini müəssisənin fəaliyyət marağına və yaxud sahibkarın mənafeyinə uyğun qurmalıdır. Böyük həcmdə təsərrüat subyektlərinə malik olmayan müəssisələr audit qrupu saxlama imkanları məhdud olan yerlərdə həmin funksiyaların icrası üçün bir nəfərdən ibarət auditor, nəzarətçi, analitik, mütəxəssis və yaxud təftişçi saxlaya bilər. Auditin bu formasının fərqli xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, həmin funksiyaları yerinə yetirən şəxs hüquqi status baxımından şöbə strukturuna malik deyil, lakin qeyd etdiyimiz kimi audit şöbələrinin nəzarət qruplarının bütün funksiyalarını icra edir. Təsərrüfatdaxili auditin bu formalarının struktur fəaliyyətinin nizamlanması üçün qəbul edilən normativ sənədlər xarici auditin normativ sənədlərindən fərqlidir. Belə ki, xarici audit fəaliyyətinin tənzimlənməsində audit standartları əsas götürülürsə, daxili audit fəaliyyətinin tənzimlənməsində şöbə və təftiş komissiyalarının əsasnamələri, onların hazırladıqları audit standartları, auditin keçirilməsinə dair təlimatlar, tövsiyələr əsas götürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətini tənzimləyən bu sənədlərin özündə də spesifik xüsusiyyətlər vardır. Daha doğrusu, səhmdar cəmiyyətlərin, müştərek müəssisələrin audit xidmətini icra edən təftiş komissiyalarının əsasnamələri onların ali icraedici orqanları olan idarə heyətində, şuralarda, ali məclislərdə və sair bu kimi idarəetmə orqanlarında təsdiq edildiyi halda, təsisçi bir nəfərdən ibarət olan iri korporasiyalar, şirkətlər və firmaların tərkibində fəaliyyət göstərən daxili audit şöbələri, nəzarət qruplarının fəaliyyətini tənzimləyən əsasnamələr, müəssisənin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir. Auditin bu formalarının yoxlama metodikasının tətbiqində də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Yəni ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarını tənzimləyən daxili audit standartları hazırlanan zaman bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanmasında, qiymətləndirilməsində seçilən metodika və auditorun mövqeyi fərqli ola bilər. Bütün hallarda daxili audit xidmətini icra edən şöbələr, təftiş komissiyası, nəzarət qrupu məzmunca fərqli olsa da, formaca eyni olan bir sıra sənədlərə, o cümlədən təqvim iş planı, daxili audit standartları, audit yoxlamasına dair proqram-tezislər, tematik yoxlamalar üzrə iş planı, müvafiq yoxlamalar üçün metodik təlimatlar və sair bu kimi normativ sənədlərə malik olmalıdırlar. Təsərrüfatdaxili auditin təşkilində mövcud spesifik xüsusiyyətlərlə

yanaşı, onun aparılması və yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq edilən metodikada, auditorun yekun sənədlərində də kifayət qədər spesifik xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, əgər təftiş komissiyası formasında daxili auditin keçirilməsinə xüsusi hazırlıq, yəni yoxlama briqadasının formalaşması, bu briqada daxilində vəzifə və öhdəliklərin bölüşdürülməsi, onların sahələr üzrə mütəxəssis kimi ixtisaslaşması vacibdirsə, təsərrüfatdaxili auditin digər formalarında (nəzarət qrupu, şöbə, müstəqil auditor) bu funksiyaları bir və ya iki mütəxəssis-auditor icra edir. Təsərrüfatdaxili auditin aparılmasına dair proqram-tezisin tərtib olunmasında da fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Daha doğrusu, yoxlama briqadası üçün tərtib olunan proqramda auditin keçirilməsinə dair suallar ayrı-ayrı mütəxəssislər üçün müxtəlif olduğu halda, bu proqram-tezis daxili audit şöbəsində və ya nəzarət qrupu üçün eyni standart formada hazırlanır. Auditin iş sənədi olan digər bir məsələdə də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Təsərrüfatdaxili auditin şöbə və nəzarət qrupları üçün hazırlanan audit standartları onların tabe olduğu baş təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edildiyi halda, təftiş komissiyası formasında göstərilən daxili audit xidmətində bu işçi sənədi ümumi prinsiplərə əsasən təftiş komissiyasının özü tərəfindən tərtib və təsdiq olunur. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlanmasında prosedur qaydalarında, tərtib edilən metodika və üsullarda da xarici audit, təsərrüfatdaxili audit və onun formaları arasında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, xarici audit daha geniş məfhumla malik olmaqla təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ümumi yekun sənədlərinə, maliyyə hesabatlarına əsasən yoxlama-ekspertiza işləri aparır. Daxili audit isə cari təsərrüfat əməliyyatlarına əsaslanır. Belə şəraitdə yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq edilən metodika da fərqli olmalıdır. Cari təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanmasında adətən operativ təhlilin forma və üsullarından istifadə edildiyi halda, xarici auditin yoxlama-ekspertiza işlərində maliyyə təhlilinin metod və üsullarından daha geniş istifadə edilir. Təsərrüfatdaxili auditin yekunlaşdırılması və sənədləşdirilməsində də xarici audite nisbətən fərqli yanaşmalar mövcuddur. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri arayış, məlumat, proqnoz və təklif xarakterli məzmunundan ibarət olan nəticə sənədləridir. Halbuki xarici auditin yekun sənədləri təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının yoxlama-ekspertizasına dair xüsusi rəy-arayış və ya akt ola bilər. Bu sənədlərin məzmunlarında fərqli xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, təsərrüfatdaxili audit əksər hallarda tematik yoxlama xarakteri daşımaqla rəhbərliyi operativ məlumatlandırmaq məqsədi güdür. Xarici audit isə cari təsərrüfat ilində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanun pozuntularını, kənarlaşmaları və maliyyə hesabatlarının reallığını təsdiq edir və qiymətləndirir.

25.3. Təsərrüfat əməliyyatlarının operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsinin metodikası

Hazırkı şəraitdə təsərrüfatdaxili auditin qarşısında duran məsələlərin həlli üçün təsərrüfatdaxili auditin metodologiyasının durmadan təkmilləşdirilməsi və müasir tələblər səviyyəsində qurulması vacibdir. Təsərrüfatdaxili audit metodologiyası dedikdə, burada tətbiq olunan metodlar sistemi, yoxlama prosedur qaydaları, mexanizmlər və üsulların məcmusu, onların ümumi və nəzəri mənası başa düşülür. Məlumdur ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində geniş və zəngin formada metodlar sistemindən, üsullarından, texniki vasitələrdən istifadə olunur. Lakin audit fəaliyyətində fərqli olan təsərrüfatdaxili audit yoxlama-ekspertiza işlərində ənənəvi metodlar sistemi ilə yanaşı spesifik üsullardan və yoxlama prosedur qaydalarından da istifadə edilməsi vacibdir. Bu vasitələrdən biri də operativ təhlil və onun imkanlarından istifadə edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatların özünümaliyyələşdirmə prosesinin inkişafı, onun miqyasının bölmə, briqada, ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər genişlənməsi, müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsində və istehsalın iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsində operativ iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyətini daha da artırır. Belə ki, müasir şəraitdə müəssisə daxilində olan ayrı-ayrı bölmələr artıq daxili hesablaşmalara malikdir. Həmin bölmələrin rəhbərləri və kollektivləri istehsal prosesində yol verilən nöqsanların, çatışmamazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasında maraqlıdırlar. Digər tərəfdən, operativ təhlil daimi olaraq çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq, işin nəticələrini vaxtında və düzgün qiymətləndirməyə imkan verdiyi üçün daxili kommersiya hesabının möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır. Buna görə də operativ təhlil müəssisədaxili bölmələrdə daha yüksək səmərə verir. Təhlilin bu növünün əsas vəzifəsi istehsal prosesində gün ərzində və növbə ərzində məhsul buraxılışı və onun yola salınması üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə təsir edən amillərin aşkara çıxarılması, bu tapşırıqların yerinə yetirilməsində baş verən nöqsanların aradan qaldırılması üzərində operativ nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı operativ iqtisadi təhlil qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- müəssisə və onun bölmələrində gün, həftə və on gündən çox olmayan müddətlərdə kəmiyyət göstəriciləri üzrə ilkin tapşırıqları müəyyən etmək;

- ayrı-ayrı göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmaları, onlara təsir edən amilləri, onların təsir dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;
- kənarlaşmaların konkret səbəblərini, işdə buraxılan nöqsan və çatışmamazlıqları, bilavasitə təqsirkar olan şəxsləri müəyyən etmək;
- istehsal prosesinə mənfi təsir göstərən amilləri aradan qaldırmaq, yeni təcili tədbirlər proqramı hazırlamaq və onun həyata keçirilməsi yollarını göstərmək, qabaqcıl iş təcrübələrini geniş yaymaq;
- ayrı-ayrı təsərrüfat bölmələrinin qısa müddətdə yerinə yetirdiyi işləri yekunlaşdırmaqla, qabaqcıl və yaxud geridə qalan istehsal sahələrini müəyyən etmək;
- müəssisənin (təşkilatın) gündəlik və ya daimi kommersiya fəaliyyətinin vəziyyətini öyrənmək, qiymətləndirmək və s.

Müasir şəraitdə müəssisələrin bazar iqtisadiyyatına xas olan rəqabət-lə fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə təsərrüfat əməliyyatlarının operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayının durmadan artması, məhsul istehsalının həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından mürəkkəbləşməsi istehsal prosesinə operativ nəzarət etmək zərurətini yaradır. Digər tərəfdən, idarəetmənin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bilavasitə operativ informasiyaların əldə edilməsi və idarə olunan obyektin tam xarakterizə edilməsi tələb olunur. Operativ informasiyanı isə yalnız operativ təhlil vasitəsilə əldə etmək olar.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə birbaşa təsir edən amillərdən biri məhsul istehsalının həcmidir. İstər inzi-bati idarəetmədə, istərsə də bazar münasibətləri şəraitində məhsul istehsalının həcmi müxtəlif səbəblərdən dəyişir. Məhsul istehsalı nadir hallarda plan, yaxud keçən günün göstəricilərinə uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, məhsul istehsalına bir çox amillər təsir göstərir. Buna görə də auditor, operativ təhlili əsasən günün yekunları üzrə aparmaqla məhsul istehsalına təsir göstərən mənfi amilləri təyin etməli, onların təkrar olunmaması üçün operativ tədbirlər hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, məhsul istehsalı üç əsas amildən asılıdır. Bunlar işçi qüvvəsi, xammal-material və əsas istehsal fondlarından ibarətdir. Bu resursların mövcudluğu və onların arasında optimal əlaqə əsas şərtidir. Auditor operativ təhlildən istifadə edən zaman bu təhlilin informasiya bazasının vacib amillərini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Məsələn, müəssisədə əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması bir

sıra neqativ halların aradan qaldırılmasına səbəb olur. Auditor əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınan müəssisələri ənənəvi uçot aparan digər müəssisələrlə müqayisə etməli və əsas vəsaitlərin istismarı üzrə xərcləri qiymətləndirməlidir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində hər bir təsərrüfat əməliyyatları operativ təhlil olunmalı və onun nəticələri daxili audit fəaliyyətində istifadə edilməlidir. Bunları dərk etmək və baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələrinə düzgün qiymət vermək, ümumiyyətlə operativ təhlilin aparılması, onun nəticələrinin daxili auditdə istifadə edilməsi üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssisin olması da vacibdir. Deyilənlərə yekun vurmaqla qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik məhsul istehsalına təsir göstərən amilləri ilk növbədə resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaq istiqamətində qiymətləndirmək lazımdır.

İstehsal müəssisələrində və bölmələrində əməyin istifadə edilməsi və onun səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri də əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığı işçilərin faydalı fəaliyyəti, texnikanın istehsalat tətbiqi, qabaqcıl təcrübədən istifadə edilməsi barədə təsəvvür yaradır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi mikro amillərdən başlayır. Bu amillərin əksər hissəsi öz əksini nə hesabat, nə də uçot sənədlərində tapa bilmir. Halbuki, bu amillər əmək məhsuldarlığının optimalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də əmək məhsuldarlığının operativ təhlilində canlı müşahidələrdən, xronometrajdan istifadə edilməlidir. Operativ təhlil vasitəsilə gün ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarına təsir göstərən amilləri müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə təsir edən amillərdən biri də əsas istehsal fondlarıdır. İqtisadi resursların tərkib hissəsi olan əsas istehsal fondları və onların mövcud gücündən lazımınca istifadə olunması həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, az məsrəflə tələbata uyğun məhsul istehsalının artırılmasının intensiv iqtisadi yollarından biri mövcud əsas istehsal fondlarından, texniki vasitələrdən, texnoloji qurğulardan səmərəli istifadə edilməsidir. İstehsal fondlarından səmərəli istifadə olunması, həmçinin istehsalın genişləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, texnoloji qurğuların müasir tələblərə cavab verməsi iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini xarakterizə edən amillərdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, avadanlıqlar, istehsal qurğuları, maksimum yükləndikdə və onların gücündən tam istifadə edildikdə böyük iqtisadi səmərə əldə etmək mümkündür. Əks halda bu avadanlıqlar, texniki qurğular boş dayanaraq böyük itkilərə səbəb ola bilər. Müəssisələrdə əmək və maliyyə ehtiyatlarına qənaət etmək əsas

və döviyyə fondlarından səmərəli istifadə edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Əsas və döviyyə fondlarından istifadənin daha da yaxşılaşdırılması son nəticədə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun maya dəyərinin aşağı salınmasına, ehtiyat mənbələrinin istehsal prosesinə cəlb olunmasına şərait yaradır. Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əsas istehsal fondlarının operativ təhlili günün tələblərindən irəli gəlir.

Əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə etmək, hər şeydən əvvəl əlavə kapital qoymadan məhsul istehsalını artırmaq deməkdir. Təhlildə istehsal fondlarından istifadəni xarakterizə edən əsas göstəricilər fondverimi və fondtutumu göstəriciləridir. Fondverimi göstəricisi istehsal olunmuş məhsulun istehsal fondlarının ilk dəyərinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Müəssisələrdə fondverimi göstəricisinin təhlilinə fondverimi göstəricisinin dinamikası və cari ilin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Fondverimi səviyyəsi əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün görülən bütün tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

Fondverimi göstəricisinin istər hesabat ili üçün nəzərdə tutulmuş və istərsə də keçən ilin hesabat dövründəki plana nisbətən yüksəlməyə (artmağa) doğru meyli müsbət, yəni əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunması, aşağıya doğru meyli isə mənfi, yəni onlardan istifadənin səmərəlilik dərəcəsinin aşağı düşməsi kimi qiymətləndirilir və qeyri-məhsuldar istifadəni xarakterizə edir. Müəssisələrdə əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmasına yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiq edilməsi, müəssisənin tələbatına uyğun olaraq lazımı maşın və avadanlıqlarla təmin olunması müsbət təsir göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi təhlildə fondverimi göstəricisindən başqa fondtutumu göstəricisindən də istifadə olunur. Fondverimi göstəricisi bir manatlıq əsas istehsal fonduna düşən məhsul istehsalını göstərdiyi halda, fondtutumu hər manatlıq məhsula düşən əsas fondların xüsusi çəkisini əks etdirir. Bu iki göstəricidən başqa operativ təhlil zamanı əməyin fondla silahlanma səviyyəsi, əsas fondların rentabelliyyənin səviyyəsi, avadanlıqlardan istifadənin səviyyəsi və sair bu kimi amillərin təsiri də qiymətləndirilməlidir.

Auditor maşın, avadanlıq və dəzgahların istifadəsinin operativ təhlilində ekstensiv, intensiv və inteqral yük əmsallarından istifadə etməklə onların istifadəsinin səmərəliliyini dəqiq qiymətləndirməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində məsariflərin iqtisadi səmərəsi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üçün həlledici şərtlərdən biridir. Ona görə ki, elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiqi, əməyin ixtisas səviyyəsi,

materialların qənaəti, təmərküzləşmə, istehsalın intensivləşməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və sair bu kimi məsələlər bilavasitə məsariflərdə öz əksini tapır. Müasir şəraitdə müəssisənin fəaliyyəti onun əldə etdiyi mənfəətin həcmindən asılı olmaqla yanaşı, ən başlıca amil mənfəətin keyfiyyətidir. Bu amilin, yeni mənfəətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin başlıca yolu maya dəyərinin aşağı salınması ilə rəqabətə tab gətirə biləcək məhsul istehsalıdır. Buna görə də müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün məsrəflər üzərində təhlil vasitəsilə operativ nəzarətin təşkili vacib məsələdir.

Auditor məsrəflərin operativ təhlili zamanı əsasən məsrəflərin əmələgəlmə prosesinə diqqət yetirməlidir. Ona görə ki, operativ təhlil bilavasitə bu proseslər üzrə kənarlaşmanı müəyyən etməklə onları qiymətləndirməlidir. Məsrəflərin operativ təhlili zamanı xərc elementləri üzrə məsrəflərin vəziyyəti öyrənilməklə, onlar maya dəyərinin aşağı salınması üçün hazırlanmış smeta göstəriciləri ilə müqayisə olunmalı və kənarlaşmaların səbəbləri dəqiqləşdirilməlidir.

Onu da qeyd edək ki, məsrəflərin operativ təhlili zamanı zay məhsulun yaranması, onun hesabına dəyən ziyanın miqdarı diqqəti cəlb etməlidir. Əks halda təhlil nəticələri düzgün qərar verməyə imkan verməz. Planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində informasiyanın məzmununun dəyişməsi istehsal proqramlarının yerinə yetirilməsinə, o cümlədən onun səviyyəsinə təsir edən ənənəvi amillərdən başqa yeni amillərin təsirindən irəli gəlir. Yeni müəssisə və təşkilatlar hər şeydən əvvəl qarşılarına qoyduqları məqsədləri nəzərə almaqla və eləcə də istehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan resurslarla nə dərəcədə təmin olunmalarını və bazar imkanlarını təhlil etməlidirlər. Yeni indiki şəraitdə əvvəlki əmtəə çeşidi ilə müəssisənin resurslarından nə dərəcədə istifadə olunması və bunların müəssisənin vəzifələri ilə nə dərəcədə uzlaşması qiymətləndirilməlidir. Digər tərəfdən, əgər əvvəlki istehsal proqramı üzrə buraxılışı nəzərdə tutulan əmtəə çeşidi müəssisə üçün sərfəli deyilsə, belə vəziyyətdə hansı əmtəələrin istehsalının dayandırılması və hansılarının görkəminin dəyişdirilməsi bir amil kimi istehsal proqramının yenidən təşkilinə təsir edir. Məsələn, xeyir gətirən mallar fəal tələbə malik olan digər malların satışını dayandıra bilərmi? Xeyirsiz məhsulun istehsalının dayandırılmasının ümumi mənfəət göstəricisinə müsbət təsiri olacaqmı? Ən nəhayət, əgər bu əmtəə nomenklaturu arzu edilən nəticəni vermirsə, müəssisənin bazara yeni əmtəə növləri çıxarmaq imkanı nə dərəcədə mövcuddur? Bu və ya digər məsələlər auditorun diqqət mərkəzində olmalı və operativ təhlilin vasitəsi ilə öyrənilib qiymətləndirilməlidir.

25.4. Kompüter texnologiyasının tətbiqi şəraitində daxili auditin aparılması xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı, informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, kompüter texnikasından istifadə edilməsini tələb edir. Belə bir şəraitdə istər daxili audit, istərsə də xarici audit fəaliyyətində kompüter texnikası vasitəsilə informasiya texnikasının istehsalı, işlənməsi və mənimsənilməsi zəruri bir amil kimi meydana çıxır. Kompüter texnikası audit fəaliyyətində iki əsas vacib məsələni ön plana çəkir:

1. Audit fəaliyyətinin özündə kompüter texnikasından istifadə edilməsi, yeni tipli audit fəaliyyətinin yaradılması;

2. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit aparılan müəssisələrdə kompüter texnikasından istifadə olunmuş sahələrdə tətbiq edilən auditin yeni yoxlama metodikasının işlənilib hazırlanması. Yeni hazırkı şəraitdə müəssisələrin bir sıra sahələrində, o cümlədən uçot-hesabat işləri, planlaşdırma, maddi-texniki təchizat və idarəetmə sahələrində kompüter texnikasından geniş istifadə edilir. Bu sahələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair informasiya bazaları kompüter texnikasında cəmlənir. Ona görə də audit fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının kompüter vasitəsilə öyrənilməsi və audit qiymətləndirilməsində xüsusi yanaşmaya ehtiyac vardır. Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin informasiya texnologiyalarının kompüter vasitəsilə işlənilməsi şəraitində audit yoxlama-ekspertiza işləri 3 əsas aspekti əhatə etməlidir:

- planlaşdırmada plan tapşırıqlarının hazırlanması, biznes-planın qurulmasına dair kompüter bazasında olan məlumatların öyrənilməsi;
- təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin avtomatlaşdırılmış idarəetmə bazasında program təminatlı işləmələrin araşdırılması;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin faktiki uçota alınmasında uçot-hesabat məlumatlarının kompüter vasitəsilə işlənməsi.

Bu aspektlərlə yanaşı audit yoxlama metodikasının ümumi prinsipləri də saxlanmalıdır. Daha doğrusu, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlanılmasında istifadə edilən metodlar sistemindən - üzvləşdirmə, inventarlaşma, şəxsi müşahidə, ekspertiza, təhlil və sairədən istifadə etmə prinsipləri eyni ilə ənənəvi qaydada qalır. Lakin uçot-hesabat sənədlərinin və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin məlumatlarının audit vasitəsilə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi fərqli yanaşma tələb edir. Ona görə də audit

fəaliyyətinin özündə məlumatların kompüter texnikası ilə öyrənilməsi, işlənməsi və qiymətləndirilməsi üçün yeni metodikanın proqram təminatı olmalıdır. Bir çox hallarda müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman iri həcmli təsərrüfat əməliyyatlarına malik olan müəssisələrin yoxlanması üçün və kompüter bazalarında məlumatların lazımi səviyyədə əldə edilməsi, onların müvafiq diaqramlara salınması, müqayisəli cədvəllərin tərtibi üçün kompüter texnologiyasını mükəmməl bilən iqtisadçı-mütəxəssislərin köməyindən istifadə edilir. Həmin mütəxəssislərin funksiyası əsas etibarilə kompüter sistemində mövcud olan informasiyaların etibarlı olmasını, informasiya kodlarının dəqiq və dəyişməz olmasını, həmçinin audit yoxlama-ekspertizası keçirilən müəssisədə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları üzrə proqram təminatının qanuni olmasını təsdiq etməkdir. Qalan cari əməliyyatlar, o cümlədən sintetik və analitik uçot registrlərinin məlumatları, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına dair digər işçi məlumatlar auditor tərəfindən yoxlanılmalıdır. Kompüter texnikasına dair ekspert-mütəxəssisin dəvət olunması rəsmi xarakter daşmalı və onunla münasibətlər, şərtlər, yerinə yetiriləcək işin həcmi bağlanmış müqavilədə öz əksini aydın şəkildə tapmalıdır. Kompüter texnikasının tətbiq edildiyi şəraitdə məlumatların avtomatlaşdırılmış elektron texnikası vasitəsilə işlənməsi və ötürülməsi şəraitində auditorun özü də kompüter texnikasından yüksək səviyyədə istifadə etməyi bacarmalıdır. Hazırkı şəraitdə kompüter texnikasından istifadə edilməsi audit yoxlama-ekspertiza işlərinin səmərəsinə bilavasitə təsir edən amildir. Ona görə də audit yoxlama işində auditorların kompüter texnikasından istifadə etməsi və yoxlama-ekspertiza işləri üzrə proqram təminatının olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, indiki şəraitdə demək olar ki, müəssisə və təşkilatların böyük əksəriyyətində informasiya texnologiyalarının uçot-hesabat işləri xüsusi proqram təminatı vasitəsilə avtomatlaşdırılmışdır. Eyni zamanda bir sıra müəssisələrdə məhsul satışı ilə məşğul olan şöbələrdə nəinki uçot-hesabat işləri, hətta məhsul buraxılışı, ayrı-ayrı sifarişlərin yerinə yetirilməsi üzrə əməliyyatlar da avtomatlaşdırılmışdır. Ona görə də müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının kompüter vasitəsilə işlənməsinin yoxlanması ilə yanaşı bir sıra prinsipial məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. O cümlədən:

- müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması səviyyəsi;
- informasiyaların işlənməsi, saxlanması və arxivləşdirilməsi təminatı;
- müəssisənin idarəetmə funksiyasını yerinə yetirən şöbələr arasında (mühasibat uçotu, planlaşdırma, təchizat) lokal setin yaradılması;

- hər bir sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla proqram təminatının vəziyyəti;
- sahələr üzrə proqram təminatının lisenziyalaşdırılması və tətbiqi səviyyəsi;
- informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi şəraitində təsərrüatdaxili nəzarət sisteminin təşkili səviyyəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məlumatların avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi şəraitində daxili auditin qarşısında daha ciddi məsələlər durur. Belə ki, təsərrüatdaxili audit operativ iqtisadi təhlilə və qiymətləndirmə sisteminə əsaslanır. O, əməliyyatları operativ qiymətləndirməklə müvafiq proqnozlar hazırlayır, cari istehsal prosesində yol verilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün təkliflər və rəylər verir. Daha dəqiq desək təsərrüatdaxili audit cari idarəetmə sistemində daxil olduğu üçün təsərrüat-maliyyə fəaliyyətində hazırda baş verən yaxud baş verə biləcək hadisələri təhlil edib qiymətləndirir, yol verilmiş və ya yol verilə biləcək nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə rəhbərlik üçün müvafiq tədbirlər hazırlayır. Buna görə də məlumatların daha tez toplanması və operativ qaydada işlənməsi üçün kompüter texnikasından və müasir informasiya texnikasından istifadənin zəruriliyi bir daha təsdiqlənir. Təsərrüatdaxili audit fəaliyyətində məlumatların toplanması, cari əməliyyatlara qiymət verilməsi üçün müvafiq diaqramlardan istifadə edilir. Bu diaqramlar vasitəsilə istehsalda baş verən proseslərin dinamikası qurulur, artma və azalma meyilləri müəyyənləşdirilir. Məsələn, müəssisənin fəaliyyətində eyni növ məhsul istehsal edən bir neçə istehsalat bölməsində iş günləri və aylar üzrə, ongünlüklər üzrə, iş həftələri üzrə müqayisəli diaqramlar qurulmaqla orada baş verən dəyişikliklər (artma, azalma) bölmənin öz daxilində iş günləri üzrə müqayisə olunur, sonradan isə eyni adlı məhsul istehsal edən bölmələrlə onların müqayisəli təhlili aparılır. Operativ təhlil vasitəsilə əldə edilən nəticələr əsasında baş vermiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün rəhbərliyə müvafiq sənədlər hazırlana bilər. Məlumatların kompüter texnikası vasitəsilə işlənməsini və idarəetmədə avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün auditor onu əvvəlcədən tərtib olunmuş testlər vasitəsilə də qiymətləndirə bilər. Bu testlər təqribən aşağıdakı sualları əhatə etməlidir:

- müəssisə və təşkilatlarda kompüter texnikasından və müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilmə səviyyəsi (fərdi və yaxud hər hansı bir təşkilatdan icarəyə götürülmüş qaydada);

- kompüter texnikasından təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının və eyni zamanda idarəetmənin bütün aspektlərində istifadə edilmə səviyyəsi;
- kompüter texnikasından uçot-hesabat işlərində istifadə olunma səviyyəsi;
- şöbə və bölmələrdə kompüter texnikasından və müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin proqram təminatının səviyyəsi;
- avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi və müasir informasiya texnikasından istifadə edilməklə məlumatların işlənməsi və onların arxivləşdirilməsi səviyyəsi;
- ayrı-ayrı proqram təminatlarında məxfiliyin qorunması üçün xüsusi kodlardan istifadə edilmə dərəcəsi;
- kompüter texnikasından istifadəyə görə idarəedici heyətin bilik və bacarıq səviyyəsi;
- bütövlükdə lokal şəbəkə üzrə xüsusi nəzarət proqramının olması;
- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı olan spesifik xüsusiyyətlərə görə proqram təminatlarında xüsusi əlavələrin və işləmələrin olması;
- kompüter texnikasına və informasiya texnologiyasının emalına kənar şəxsin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması və s.

Auditor təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını və istehsal prosesində bütövlükdə kompüter texnikasından istifadə səviyyəsini qiymətləndirən zaman bu meyarları əsas götürməlidir. Bununla yanaşı kompüter texnikasından istifadə şəraitində təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspretizası aparılan zaman müvafiq yoxlama metodikası seçilməlidir. Təcrübədə bu şərait üçün 3 test sistemi mövcuddur:

1. Analitik təsərrüfat əməliyyatlarına dair kompüter texnikasında yekun məlumatları əldə etməklə bərabər, onların növbəti yoxlama mərhələlərini (yəni arifmetik hesablama, müqayisə) və ənənəvi qaydaları tətbiq etmək;
2. Audit yoxlama-ekspretizasında tətbiq olunan proqram təminatı vasitəsilə müəssisədə mövcud təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları üzrə ayrı-ayrı sahələrin kompüter məlumatlarını yekun sintetik göstərici ilə müqayisə etmək;
3. Məlumatların işlənməsi və yekunların avtomatlaşdırılmış çapı şəraitində nəzarət sisteminin təşkili.

Hal-hazırki kompüter texnikasının və informasiya texnologiyalarının tətbiqi şəraitində audit yoxlama-ekspertiza işlərində yekun-nəzarət məlumatlarının çap edilməsi ilə onların növbəti mərhələsinin əhəmiyyəti qaydada yoxlanması daha geniş tətbiq olunur. Ona görə ki, audit yoxlama-ekspertizasında hələlik bütövlükdə bütün sahələr üzrə kompüter texnikasından istifadə edilməsi imkanları məhduddur. Maddi və digər əşyaların ölçülməsi, müşahidə edilməsi, əməliyyatların sənədləşdirilməsi, istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi hələlik kompüter texnikasının imkanları xaricindədir.

25.5. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri

Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri dedikdə, müəssisə və təşkilatların tərkib hissəsi olan istehsalat bölmələrində, şöbələrde, yardımçı təsərrüfatlarda aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması, sənədləşdirilməsi və müvafiq tədbirlərin hazırlanub rəhbərliyə verilməsi başa düşülür. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması və yekun sənədi ümumilikdə təcrübədə olduğu kimi yoxlama aktı, auditor rəyi və yaxud yoxlamaya dair yekun arayışından ibarət ola bilər. Lakin təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədlərində də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Çünki, təsərrüfatdaxili auditin aparılmasının məqsədi, istiqaməti, təyinatı xarici auditdən fərqli olduğu üçün, tərtib edilən yekun sənədləri də fərqlidir. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədlərinə yoxlama-ekspertiza nəticələrinə əsasən tərtib edilən arayışlar və aktlarla yanaşı, tematik qaydada aparılmış yoxlamaların nəticələrinə dair tərtib olunan məlumatlar, hesabatlar, operativ təhlil əsasında hazırlanmış proqnozlar, müvafiq çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün praktiki tədbirlər planı və sair aid edilə bilər. Xarici auditin yekun sənədlərindən fərqli olaraq təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri onun struktur fəaliyyət formasından və təbəçiliyindən də asılıdır. Belə ki, xarici audit yoxlama-ekspertiza işlərinin bütün formalarında yekun sənədləri standart olaraq yalnız arayış, akt və auditorun rəyindən ibarət olur. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətində isə onların tətbiqi formasından asılı olaraq təftiş komissiyası akt, müstəqil auditor, mütəxəssis isə arayış və yaxud sadəcə yekun məlumat üçün hesabatlar təqdim edə bilər. Auditin bu yekun sənədlərində təsərrüfatın ayrı-ayrı şöbələrində, bölmələrində, yardımçı istehsal sahələrində aparılan müşahidələr, keçirilən eksperimentlər, təcrübə-sınaq işləri haqqında qısa və konkret olaraq hesabat verilir. Bu hesabatda auditor yalnız apardığı müşahidə və yerinə yetirilən

əməli tədbirlər haqqında faktiki məlumat verir. Auditin yekun sənədlərinin tərkib hissəsi olan hesabat formasında əksər hallarda təkliflər və rəylər öz əksini tapmır. Hesabat formasından fərqli olaraq aparılan yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsinə görə tərtib edilən arayış bir qədər geniş mahiyyətə, məənaya və məzmunu malikdir. Belə ki, arayış formasında tərtib edilən yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri bilavasitə şöbələrdə, bölmələrdə və yardımçı təsərrüfatlarda aparılan tematik yoxlamaların nəticəsinə özündə əks etdirir. Yoxlama-ekspertiza nəticəsinə görə tərtib edilmiş arayışda aparılan ekspertiza işləri xarakterizə edilir, yol verilmiş nöqsanlar təhlil edilir və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq təkliflər verilir.

Audit yoxlama-ekspertizasının nəticəsi üzrə təftiş komissiyasının nəzarət qrupunun tərtib etdiyi akt auditin yekun sənədi olan məlumatdan, arayışdan, hesabatdan fərqlidir. Akt bir qədər ciddi xarakter daşıyan hüquqi sənəd sayılır. Əgər yoxlama-ekspertiza işinin nəticəsi üzrə nəzarət təftiş komissiyası və yaxud yoxlama qrupu akt tərtib edirsə, həmin aktı mütləq tərkibi ən azı 3-5 nəfərdən ibarət olan səlahiyyətli şəxslər imza etməlidir. Yoxlama-ekspertiza yekunlarına dair tərtib edilən akt geniş məzmun və mahiyyətə malikdir. Akt təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməlidir. Aktın tərtib edilməsində 2 əsas rol oynayır. Əgər törəmə müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və yaxud yardımçı təsərrüfatların fəaliyyəti haqqında akt tərtib edilərsə bu, yalnız sənədli təftişin və yaxud kompleks yoxlamanın nəticəsində mümkün ola bilər. Aktın bir qayda olaraq geniş müzakirəyə ehtiyacı vardır. Aktıda törəmə müəssisələrin və ya yardımçı təsərrüfatların bütün fəaliyyət növləri, təşkilatı və mülkiyyət formaları, uçot-hesabat sənədlərində əks etdirilən sintetik göstəricilərin müvafiq təhlili və müqayisəsinin nəticələri əks etdirilməlidir. Yoxlama-təftiş komissiyasının və yaxud nəzarət qrupunun tərtib etdiyi aktların əsasında mütəxəssislərin verdikləri rəy və təkliflər dayanmalıdır. Bu təkliflər əsasında buraxılmış nöqsanların aradan qaldırılmasına dair tədbirlər planı hazırlanır. Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində tərtib edilmiş arayışlar üzrə hazırlanan praktiki tədbirlərin yerinə yetirilməsinə dair nəticə arayışlarını da auditin yekun sənədi hesab etmək olar. Auditin yekun sənədlərindən hesab edilən praktiki tədbirlər planı əsas etibarını ilə yoxlama arayışında və aktında əks etdirilən kənarlaşmaların aradan qaldırılmasına yönəldilir. Auditin yekun sənədi olan tədbirlər planının icrasına dair öhdəliklərin maddi məsul şəxslər üzrə bölünməsi yoxlama-nəticələrin tətbiqi səmərəliliyini yüksəldə bilər.

XXVI FƏSİL. SAHƏLƏR AUDİTİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

26.1. Sahələr auditinin spesifik xüsusiyyətlərinin mahiyyəti

Tərkibi müxtəlif sahələrdən ibarət olan milli iqtisadiyyatımız kompleks struktura malikdir. Bu sahələr milli iqtisadiyyatın inkişafında və sosial problemlərin həllində tutduğu mövqeyə görə müxtəlifdirlər. Bütövlükdə onları 4 istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

- maddi nemətlər istehsalı ilə məşğul olan sahələr;
- xidmət sahələri;
- sosial-mədəni və yardımçı sahələr;
- yardımçı təsərrüfatlar.

İstehsal sahəsi dedikdə, buraya bilavasitə maddi nemətlər sferasına daxil olan sənaye istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emal sənayesi və sair daxildir.

Xidmət sahəsi dedikdə, maddi nemətlər istehsalı ilə bilavasitə məşğul olmayan, lakin istehsal prosesinin baş tutmasına birbaşa təsir edən sahələr, o cümlədən rabitə, nəqliyyat, ictimai-iaşə, məişət xidməti və sair bu kimi xidmət sahələri daxildir.

Sosial-mədəni və yardımçı sahələr dedikdə isə, bura elm, təhsil, səhiyyə xidməti sahələri, habelə bütövlükdə milli iqtisadiyyata xidmət edən yardımçı sahələr daxildir. Bu sahələr bir neçə istiqamətlərə bölünür. Məsələn, sənaye istehsalı, ağır sənaye, yüngül sənaye sahələrinə, kənd təsərrüfatında isə heyvandarlıq, bitkiçilik, tərəvəzçilik, quşçuluq və sair sahələrə bölünürlər. Göründüyü kimi, iqtisadiyyatın belə zəngin struktura malik olması nəinki sahələrarası spesifik xüsusiyyətlər, həmçinin sahələr daxilində də fərqli xüsusiyyətlər meydana gətirir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işləri təşkil edilən zaman ümumi yoxlama prinsipləri ilə yanaşı, müəssisələrin sahələrarası və sahədaxili (müəssisələrarası) spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Çünki, hər bir təsərrüfat subyektinin istehsal-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəriciləri bu spesifik xüsusiyyətlərlə birbaşa və ya dolayı yolla əlaqəlidir. Digər tərəfdən, təbiiçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olaraq müəssisələrdə uçot-hesabat işlərinin təşkili, təsərrüfatdaxili nəzarətin qurulması da müvafiq fərqli xüsusiyyətlər meydana gətirir. Bununla bağlı olaraq yoxlama-ekspertiza işlərində yeri gəldikdə hər bir təsərrüfat subyektinə bu və ya digər məsələlərdə fərdi yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, yeni iqtisadi şəraitdə audi-

tin obyektı olan firma və şirkətlər, müştərək müəssisələr, müstəqil xarici firmalar, xarici ölkələrin bu və ya digər formalarda iqtisadiyyatın inkişafına qoyduqları sərmayələr, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kommersiya strukturları, kiçik və orta istehsal müəssisələri, satış təşkilatları, qarışıq və kollektiv mülkiyyətə əsaslanan tikinti təşkilatları, nəqliyyat və xidmət obyektlərinin hər birinin mülkiyyət formaları ilə bağlı olan xüsusiyyətlərlə yanaşı, sahəvi xüsusiyyətləri də vardır. Bütün bunlar auditin təşkilində təbii olaraq müvafiq çətinliklər yaradır. Başqa sözlə, auditin təşkili zamanı bütün sahələrə standart yanaşılmamalıdır və hər bir sahənin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Əks halda, audit yoxlaması nəticəsində tərtib olunmuş yekun arayışlarında verilən təkliflər qeyri-obyektiv olmaqla yanaşı, gözənilən səmərəni vermez.

Ölkəmizdə kiçik və orta müəssisələrin inkişafı, yeni və çevik texnologiyanın maneəsiz və sürətlə istehsala tətbiq edilməsi bilavasitə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə həlledici təsir göstərir. Digər tərəfdən, kiçik və orta müəssisələrdə yeni texnologiyanın mənimsənilməsi üçün iri müəssisələrə nisbətən kapital qoyuluşu az tələb olunur. Kiçik və orta müəssisələrin geniş fəaliyyəti infrastrukturun və kommunikasiyanın inkişafına müsbət təsir göstərir, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin birbaşa istehsala tətbiqini sürətləndirir və nəhayət, ən vacib amil olan insanın yaradıcı əməyinin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Bu kateqoriyalı təsərrüfat obyektlərinin audit yoxlaması təşkil edilən zaman ona məxsus olan xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır, kiçik müəssisələrin profilinə uyğun fəaliyyət göstərməsi, onların kateqoriyasına müvafiq düzgün müəyyənləşdirilməsi, kiçik müəssisələrin uçot-hesabat işlərinin düzgün qurulması, vergi kateqoriyalarına uyğun olaraq vergi dərəcələrinin düzgün tətbiq edilməsi, vergi sistemi üzrə sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla güzəştlərin tətbiqi, uçot və hesabat işlərində yayınma halları, xidmətsiz gəlirlərin əldə edilməsi, satışdan əldə edilən nağd pul vəsaitinin vaxtında və düzgün mədaxil edilməsi diqqəti cəlb etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir kiçik müəssisənin kateqoriyası üzrə texnoloji incəlikləri, müvafiq üstünlükləri, güzəştləri vardır. Burada həmçinin mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı məsələlərdən meydana çıxan xüsusiyyətlər idarəetmə ilə bağlı problemlər də mövcuddur. Bütün bunlar audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövründə milli iqtisadiyyatımızın əsasını təşkil edən sahələrdən biri də tikinti-quraşdırma işləridir. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müasir tipli sənaye obyektlərinin tikilməsi beynəlxalq standartlara cavab verən texnoloji avadanlıqların qu-

raşdırılmasına geniş meydan verir. Burada nəzərdə tutulan geniş həcmli işlərin yerinə yetirilməsində dövlət, həmçinin xüsusi və qarışıq mülkiyyətə əsaslanan yerli və xarici tikinti-quraşdırma şirkətlərinin öhdəsinə böyük vəzifələr düşür.

Tikinti-quraşdırma işlərinin audit yoxlama-ekspertizası xüsusi diqqət tələb edən sahələrdən biridir. Çünki tikinti-quraşdırma işləri mürəkkəb struktura malik olan bir kompleksdir. Bu kompleksə müstəqil struktur və istehsalat vahidləri ilə yanaşı müvafiq bölmələr, briqadalar, yardımçı təsərrüfatlar, tikinti-təmir maşınları təsərrüfatı, müxtəlif istehsalat sexləri daxildir. Tikinti kompleksinin belə bir mürəkkəb struktura malik olması tikinti-quraşdırma işlərinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Yəni tikən, quraşdıran təşkilatlar öz tərkibində yuxarıda göstərilən istehsalat və struktur vahidlərini cəmləşdirməyə, tikinti ilə bağlı müvafiq işlərin yerinə yetirilməsi üçün kənar təşkilata sifarişlər etməlidirlər. Bu isə tikinti-quraşdırma işlərinin səmərəli təşkilinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onun yüksək maya dəyərilə başa gəlməsinə səbəb olar. Ona görə də audit yoxlamasının təşkili zamanı tikinti-quraşdırma idarəsinin strukturu və konkret fəaliyyət istiqaməti ilə dərindən tanış olmaq lazımdır. Hər bir tikinti-quraşdırma işinin, məsələn, bina tikintisi ilə kommunal-təsərrüfat və ya xidmət obyektlərinin tikintisinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və onlara eyni mövqedən yanaşmaq olmaz. Lakin elə məsələlər mövcuddur ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində bunlara standart formadan yanaşıla bilər. Bu standartlara tikinti-quraşdırma idarəsinin tikinti ilə məşğul olması üçün xüsusi razılığın (lisenziyanın) olması, aparılan tikinti-quraşdırma işləri üzrə smeta sənədləşmələrinin tərtibi və müvafiq xərclərin smetaya daxil edilməsi, müqavilələrin bağlanması, tikinti üzrə kapital qoyuluşunun texnoloji struktura uyğun yönəldilməsi, tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin və yerinə yetirilən iş xidmətlərinin faktiki həcmnin müəyyən edilməsi aid edilə bilər.

Tikinti-quraşdırma işləri üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin maya dəyərinin hesablanması xüsusiyyətlərindən biri də müqavilə bağlanmış zaman müvafiq şərtlərin, o cümlədən obyektin vaxtından qabaq verilməsi ilə əlaqədar müvafiq mükaflatların smeta xərclərində nəzərdə tutulması və yaxud tikinti-quraşdırma işlərinin bir təşkilat tərəfindən bütövlükdə podrat tikintiyə götürülməsi və sair bu kimi məsələlərin şərtləşdirilməsidir. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, quraşdırma işləri aparılan zaman hazırlıq və yoxlama işləri ilə bağlı xərclər, məsələn, hazır obyektin buraxılışı ilə əlaqədar qurğuların-inşaat maşınlarının sökülmesi və qablaşdırılması, yoxlama-sınaq işləri ilə bağlı tədbirlər zamanı meydana çıxan çatışmamazlıq-

ların aradan qaldırılması ilə əlaqədar məsrəflər tikinti-quraşdırma işləri üzrə maya dəyərində daxil edilməməlidir.

Yerinə yetirilən iş və xidmətlərin faktiki həcmının müəyyən edilməsi tikinti-quraşdırma işlərində auditin təşkili xüsusiyyətlərinin əsas istiqamətlərindən biridir. Faktiki yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi ekspertiza edilən zaman bütövlükdə tikilən və quraşdırılan obyektin strukturuna hissə-hissə baxılmalıdır. Bu zaman aşağıdakı məsələlərə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirilməlidir: kapital qoyuluşuna daxil edilən məsrəflər, maya dəyərində daxil edilən məsrəflər, maya dəyərində deyil, qaimə xərclərinə daxil edilən məsrəflər, məsrəflərin proporsional şəkildə birbaşa və əlavə xərclərə bölünməsi, köməkçi, yardımçı təsərrüfatla bağlı xərclərin düzgün müəyyən edilməsi, gələcək dövrün xərcləri, inşaat və güc maşınlarının saxlanması, hesabat sənədlərində buraxılış obyektinin, başa çatmamış tikintinin həcmində düzgün göstərilməsi, smetada nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsi üzrə xərclərin proporsional silinməsi, faktiki yerinə yetirilən işlərlə çəkilən məsrəflərin uzlaşması və s.

Ticarət və ictimai-iaşə xidmətləri maddi-texniki təchizat istehsal sahəsi olmasa da, maddi istehsalla çox sıx bağlı olan və istehsal edilmiş məhsulun dövriyyəyə yönəldilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan sahələrdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid bu sahələrin inkişafına geniş meydan vermişdir. Hazırkı dövrdə ticarət və ictimai-iaşə ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə nəzarətin təşkili kortəbii xarakter daşıyır, mal dövriyyəsindən, xidmətdən əldə edilən vəsaitlər bir çox hallarda uçotdan, nəzarətdən qismən və tamamilə kənarda qalır. Bu da dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində öz mənfi nəticələrini verir. Belə şəraitdə auditin düzgün təşkili müsbət nəticə verə bilər. Mülkiyyət münasibətlərindən və təşkilati-təbəçilik formalarından asılı olmayaraq, bütün ticarət, ictimai-iaşə xidməti sahələrində audit yoxlaması təşkil edilən zaman üç əsas məsələ - mal-material dövriyyəsi, satışdan əldə edilən vəsait və onların hərəkəti, mal-material qalığı diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ticarət və ictimai-iaşə təşkilatlarında mal dövriyyəsinin yoxlanması zamanı mal-materialın alınmasına dair ilkin sənədlərin düzgün tərtibi, onların anbara ilkin sənədlər (mal-material qaimələri, hesab-faktura) əsasında qəbulunun analitik uçotunun məlumatları ekspertiza edilməli, həmin sənədlərdə mal satan (göndərən) təşkilatın bütün rekvizitlərinin düzgün əks etdirilməsi, malın sənədlər üzrə düzgün sayı, qiyməti, alınmış malın bütövlükdə anbara mədaxil edilməsi, anbar uçotunun aylar üzrə dövriyyəsi, anbardan mal buraxılışının düzgün sənədləşdirilməsi, etibarnamələrin olması, digər norma və sənədləşmələrə əməl edilməsinə nəzarət edilməlidir. Bu

nunla yanaşı, ekspertiza zamanı mal dövriyyəsi üzrə mühasibatlıqda analitik uçotun aparılması, hər bir mal növü üzrə mühasibatlıqda aylar üzrə qalıqın çıxarılması, müvafiq kənarlaşmalar üzrə inventarlaşma və qarşılıqlı üzleşmə yoxlamalarına da nəzər salınması vacibdir.

Ticarət və ictimai-iaşə xidmətlərində əldə edilən vəsaitlərin hərəkətinin yoxlanılması auditin bu sahədə təşkili xüsusiyyətlərindən biridir. Bir çox hallarda ticarətin və ictimai-iaşə xidmətlərinin satışı səyyar formada təşkil edilir. Bu zaman malların ticarət əlavəsinə, qiymətinə, ölçüsünə, keyfiyyətinə heç də əməl olunmur. Satışdan əldə edilən pul vəsaiti isə vaxtlı-vaxtında kassaya mədaxil edilmir, nəzarət-kassa aparatları fəaliyyət göstərmir. Burada təbii ki, bir çox norma və standartlara əməl edilmir. Belə şərait audit üçün ekspertiza çətinliyi yaradır və audit inzibati aləmə çevrilir. Yaranmış belə vəziyyətdə auditor öz nüfuzunu saxlamaq üçün optimal mövqe seçməlidir.

Ticarət və ictimai-iaşə xidməti ilə məşğul olan təşkilatlarda ümumi mal qalığının aylar üzrə çıxarılması və mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Mal qalığının yoxlanması və ekspertiza edilməsi, məsuliyyət mərkəzləri üzrə aparılması məqsəduyğundur. Ona görə də auditin təşkili zamanı həmin məsuliyyət mərkəzləri üzrə dövrü inventarlaşdırmanın aparılmasına diqqət yetirilməlidir.

Auditin təşkili zamanı ticarət və ictimai-iaşə təşkilatlarında uçotun bezi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Burada uçotun xüsusiyyətlərindən biri xarici valyuta əməliyyatları ilə malların alınması və bu əməliyyatlar üzrə uçotun aparılmasıdır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, audit təşkil olunan zaman bu əməliyyatlara xüsusi diqqət yetirilməsi və ticarət üçün alınan malın valyuta kursu ilə manat arasında olan dəyər fərqi mənfəət və zərərlər hesabına yazılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi standart xüsusiyyətlərlə yanaşı, hər bir fəaliyyət növünün özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Onlar auditin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, müstəqil xarici hüquqi şəxsin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditor ekspertizası zamanı yerinə yetirilən iş və xidmətlər, məhsul satışından əldə edilən gəlirlər üzrə vergi bəyannaməsinin düzgün tərtib edilməsi, uçot-hesabat işlərində məsrəflərin və maya dəyərinin düzgün əks etdirilməsi birinci dərəcəli məsələlər olmalıdır. Xarici hüquqi şəxsin fəaliyyəti üzrə əldə edilən maliyyə nəticələrinin bir qismi respublika daxilindəki fəaliyyətlə, digər qismi isə respublika xaricindəki fəaliyyətlə bağlı ola bilər. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, mənfəətdən vergi yalnız respublika daxilindəki fəaliyyət üzrə əl-

də olunan maliyyə nəticələrinə aid edilməlidir. Lakin bu, uçot və hesabat işlərində öz əksini tam tapmalıdır. Yəni xarici-hüquqi şəxsin respublika xaricindəki fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlir və mənfəət xüsusi hesabatda əks etdirilməsi vacibdir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində sahələrarası və sahələrdaxili spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yoxlama strategiyası qurulmalı, hər bir sahənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət verilməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün isə auditor hər bir sahənin fərqli xüsusiyyətinin əsas amillərindən xəbərdar olmalıdır.

26.2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin auditində spesifik xüsusiyyətlər

Milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Ölkənin ərzaq məhsulları ilə sənayenin bir sıra sahələrinin xammalla təmin olunmasında kənd təsərrüfatı müəssisələrinin müstəsna rolu vardır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqəli olmaqla bərabər, müəyyən fərqli cəhətlərə də malikdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət dairəsinə biri-birindən fərqlənən, lakin funksional əlaqədə olan üç əsas sahə daxildir. Bunlar əkinçilik, heyvandarlıq və emal sənaye istehsalı sahələridir. Kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə istehsal prosesinin müddəti və təbii faktorla şərtləşməsi (mövsumilik xarakteri), əmək sərfi prosesi ilə məhsulun yetişdirilməsi vaxtının üst-üstə düşməməsi, məhsulların faktiki maya dəyərinin hər ay hesablanması qeyri-mümkünlüyü və sair daxildir. Bu ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, ayrı-ayrı sahələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bitkiçilik sahəsində canlı və əşyalaşmış əmək demək olar ki, bütün il boyu sərf edilir, əməyin nəticəsi, yeni məhsul istehsalı isə ilin müəyyən bir qısa dövründə alınır. Bundan əlavə istehsalın mövsümi xarakter daşması üzündən kənd təsərrüfatı müəssisələri maddi qiymətlilər ehtiyatlarının (yem, toxum və gübrə və sair bu kimi məhsulların) çoxunun bitməmiş istehsal qalıqlarının ilin axırına qalması, eləcə də əmək, material və maliyyə resurslarının il ərzində bərabər istifadə edilməməsi kimi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər uçot-hesabat işlərində də özünü biruzə verir. Məsələn, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı növ məhsullarının faktiki maya dəyəri bütün iş dövrü başa çatdıqdan sonra, praktik olaraq təsərrüfat ilinin sonunda hesablanır. İl ərzində alınan bitkiçilik, heyvandarlıq məhsulları isə uçotda plan maya dəyəri ilə əks etdirilir və ilin sonunda faktiki maya dəyərinə çatdırılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu 20 sayılı «Əsas istehsalat» sintetik hesabında aparılır və onun tərkibində «Bitkiçilik», «Heyvandarlıq» və «Kənd təsərrüfatı məhsullarının sənaye emalı» kimi subhesablar açılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun qarşısında bir sıra spesifik vəzifələr durur. Bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatı istehsalında baş verən bütün əməliyyatların (məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olan məsrəflərin aşkara çıxarılması, qeyri-məhsuldar xərclər və itkilər, maliyyə nəticələri) vaxtında, tam və düzgün uçota alınması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və satışı zamanı material, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;
- əmlakın mühafizəsi üzərində nəzarətin icrası;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
- idarəetmə aparatının və idarəedici heyətin operativ informasiya ilə təmin edilməsi.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman istehsalın spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, uçot-hesabat işlərində mövcud olan xüsusiyyətlər də diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd olunanlarla yanaşı, təsərrüfat prosesinin başqa halları da audit-tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Məsələn, kənd təsərrüfatında əsas vəsaitlərin əks etdirilməsi onların uçotunu nizamlayan ümumi qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilsə də, burada əsas istehsal təyinatlı fondların tərkibi sənaye müəssisələrindən xeyli fərqlidir. Kənd təsərrüfatında istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin tərkibi aşağıdakı qruplara ayrılır: işçi və məhsuldar mal-qara, çoxillik əkmələr, torpağın yaxşılaşdırılması üzrə əsaslı məsrəflər, maşınlar, qurğular, binalar, tikililər, avadanlıqlar, istehsalat və təsərrüfat inventarları, nəqliyyat vasitələri və s. Burada fərqli xüsusiyyətlərdən biri də onunla izah edilir ki, əsas vəsaitlərin satın alınması, gətirilməsi və quraşdırılması ilə əlaqədar olan bütün xərclər 08 sayılı «Kapital qoyuluşu» sintetik hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. Kapital qoyuluşlarının icrasının podrat və yaxud təsərrüfat üsulu ilə aparılmasından asılı olmayaraq, tikinti işləri başlayandan qurtaranadək çəkilən xərclər 08 sayılı «Kapital qoyuluşları» hesabında toplanır. İstismara verilmə aktına əsasən 08 sayılı «Kapital qoyuluşları» hesabının kreditindən 01 sayılı «Əsas vəsaitlər» hesabının debetinə silinir.

Əsas fondların tərkib hissələrindən biri də əsas sürü (iri buynuzlu mal-qara) hesab olunur. Əsas sürünün formalaşması üçün sərf edilən məsrəflər kapital qoyuluşunun əsas növlərindən biri hesab olunur və xərclərin uçotu da 08 sayılı «Kapital qoyuluşları» sintetik hesabda aparılır. Bu hesabın nəzdində 7 sayılı «Cavan heyvanların əsas sürüyə keçirilməsi», 8 sayılı «Yaşlı heyvanların əldə edilməsi» və «Əvəzsiz olaraq alınmış heyvanların gətirilməsi» xərcləri subhesabları açılır. 08 sayılı hesabın 9-cu subhesabının debetində başqa təsərrüfatlardan satın alınmış heyvanların dəyəri uçota alınır. Heyvanların gətirilməsi ilə bağlı olan xərclərin uçotu kənar təşkilatlar tərəfindən çəkilərsə bu, 60 sayılı hesabın kreditində uçota alınır. Əgər həmin əməliyyat müəssisənin özünün nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilərsə, bu zaman daşınma ilə bağlı nəqliyyat xərcləri 23 sayılı hesabın kreditinə yazılır.

Əsas sürüdəki heyvanların satın alınması ilə əlaqədar xərclər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xüsusi vəsaiti, çatışmayan hissəsi isə bank krediti hesabına maliyyələşdirilir. Xüsusi vəsaitin mənbələri - yaşlı iş heyvanları üçün hesablanmış amortizasiya məbləği, çıxdas edilmiş məhsuldar və iş heyvanlarının satışından əldə edilən pul gəliri, xüsusi fondların vəsaiti, ehtiyat fondu vəsaitləri hesab olunur. Bu vəsaitlərin hamısı hesablaşma hesabında toplanır və saxlanılır. Xüsusi vəsait çatışmadığı hallarda bankdan kredit alınabilir və bu kredit 51 sayılı hesablaşma hesabının debetində 90 yaxud 92 sayılı hesabın kreditində uçota alınır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərdən biri də istehsal ehtiyatlarının uçota alınmasındakı bezi məqamlardır. Düzdür, kənd təsərrüfatı müəssisələrində material qiymətlilərinin uçotu qəbul edilmiş ümumi qaydalara uyğun olaraq aparılır. Lakin istehsal ehtiyatlarının tərkib hissəsi hesab edilən əkin materialları, yem, gübrə, yanacaq, ehtiyat hissələri, tara, tara materialları, zəhərli maddələr, biopereparatların kənardan alınması və ya müəssisənin özünün istehsalında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Hər iki halda 10 sayılı «Materiallar» adlı sintetik hesabından və onun müvafiq subhesablarından istifadə edilir. Lakin kənardan alınan istehsal ehtiyatları faktiki maya dəyəri ilə uçota alındığı halda, öz istehsalından daxil olan material ehtiyatları il ərzində plan maya dəyəri ilə uçota alınır və ilin sonunda isə onlar faktiki maya dəyərində çatdırılır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində cavan və kökəldilməkdə olan heyvanların uçota alınmasında da spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində bütün növ heyvanlar, o cümlədən vəhşi heyvanlar, arı ailələri, eləcə də əsas sürüyə keçirilənədek cavan mal-qara onların vahidinin qiymətindən asılı olmayaraq,

dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində 11 saylı «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» adlı sintetik hesabda və onların növləri üzrə müvafiq analitik hesablarda uçota alınır. Bu analitik hesabların tərkibinə cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, quşlar, vəhşi heyvanlar, dovşanlar, arı ailələri, satılmaq üçün əsas sürüdən çıxdaş edilmiş yaşlı heyvanlar, əhali-dən qəbul edilmiş mal-qara daxildir.

Heyvanların qrupları, baş hesabı ilə sayı, diri çəkisi və dəyərləri üzrə uçotu da yuxarıda qeyd olunan analitik hesablarda aparılır. Yeni doğulan bala cavan heyvanların tərkibində uçota alınır, 11 saylı «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» adlı sintetik hesabın debetinə və 20 saylı «Əsas istehsal» hesabının müvafiq subhesabının kreditinə yazılır. Alınmış bala iki nüsxədən tərtib edilmiş aktla rəsmiləşdirilir. Bala mədaxil edilərkən kənd təsərrüfatında məhsulun (iş və xidmətin) planlaşdırılması, uçotu və kalkulyasiyası üzrə metodik göstərişə uyğun olaraq qiymətləndirilməlidir.

Kənddən satın alınmış cavan heyvanlar, quşlar, vəhşi heyvanlar və arı ailələri onların satın alınma qiymətləri ilə (təsərrüfata gətirilmə xərci nəzərə alınmaqla) qiymətləndirilir. Əsas sürüdən çıxdaş edilmiş və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar balans dəyəri ilə mədaxil edilir. Sonra isə hər ay onların çeki artımları müəyyən edilir və plan maya dəyəri ilə ilk çəkilərinin üstünə gəlinir.

İlin axırında çeki artımının və yaxud böyümə artımının faktiki maya dəyəri təyin edildikdən sonra cavan heyvanların ilin əvvəlinə hesabat ilində doğulan balaların doğulduğu günə plan maya dəyərlərini faktiki maya dəyərinə çatdırmaq üçün müvafiq düzəliş etmək lazımdır. Bu zaman faktiki maya dəyəri plan maya dəyərindən yüksək olarsa adi qaydada, aşağı olarsa fərq məbləğinə qırmızı storno üsulu ilə yazılış vermək lazımdır. Cavan heyvanların, kökəldilməkdə olan yaşlı heyvanların, bütün yaşda olan vəhşi heyvanların və quşların diri çəkilərinin maya dəyəri onların böyüdülməsinə, kökəldilməsinə cari ildə çəkilən xərclər, ilin əvvəlinə olan heyvanların və quşların dəyəri, eləcə də cari ildə alınan balasının dəyəri əsasında təyin edilir.

Yaşlı quşların, vəhşi heyvanların və arı ailələrinin saxlanılmasına sərf edilən xərclər məhsul istehsalı ilə əlaqədar olduğu üçün 40 saylı «Hazır məhsul» hesabına silinir. İl ərzində kənara verilmiş heyvanlar eyni zamanda iki qiymətlə – ƏDV də daxil olmaqla müəyyən edilmiş satış qiyməti ilə və plan maya dəyəri ilə əks etdirilir.

Təbii fəlakət yaxud yoluxucu xəstəliklər nəticəsində məhv olan heyvanlar istisna olmaqla, ölmüş, məcburi kəsilmiş heyvanlar sayı, çəkisi,

məbləği üzrə uçota alınır, bu zaman 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı hesabın debetinə və 11 sayılı «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» adlı hesabın kreditinə yazılış tərtib etməklə rəsmiləşdirilir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı çatışmayan yaxud ölmüş heyvanların maddi-məsul şəxslər hesabına silinməsinin uçotu 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyyyəti ilə hesablaşmalar» hesabının debetində və 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlmələri və xarab olmasından itkilər» adlı hesabın kreditində göstərilməli, sənədləşmələr seçmə üsulu ilə ekspertiza edilib qiymətləndirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də məhsul istehsalına çəkilən xərclərin (məsrəflərin) uçota alınmasında olan fərqli cəhətlərdir.

Digər sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı müəssisələrində də istehsal məsrəflərinin uçotu 20 sayılı «Əsas istehsal» adlı sintetik hesabında aparılır. Lakin kənd təsərrüfatı müəssisəsinin daxili uçot siyasətinə əsasən 20 sayılı hesabın nəzdində «Bitkiçilik», «Heyvandarlıq» və sair subhesabları açıla bilər. 20 sayılı hesabda analitik uçot 13 sayılı «Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar üzrə analitik uçot» cədvəlində aparılır. Yardımcı kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullara, iş və xidmətlərə sərf olunan məsrəflərin uçotu briqadalar, fermalar və sexlər üzrə, bitkiçilikdə 18 sayılı formada, heyvandarlıqda isə 18a sayılı formada aparılır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələrindən biri olan bitkiçilikdə məsrəflərin uçotunun bəzi spesifik xüsusiyyətləri də audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Bitkiçilik özü tərəvəzçilik, üzümçülük, gülçülük, meşəçilik sahələrinə ayrılmaqla, onlara çəkilən məsrəflər 20 sayılı hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. Lakin məsrəflərin və məhsul çıxımının analitik uçotu ayrı-ayrı bitkilər üzrə aparılır.

Bitkiçilikdə istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsində məsrəflərin tərkib strukturu nəzərə alınmalıdır. Bura daxildir:

- əmək ödənişi, sosial müdafiə fonduna edilən ayırmalar;
- toxum və əkmə materiallarına edilən xərclər;
- mineral və üzvi gübrələrə çəkilən məsrəflər;
- əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və saxlanması xərcləri;
- yardımçı işlər və xidmətlər;
- istehsalın təşkili və idarəetmə xərcləri;
- kredit ödənişləri və faizlər;
- bitkiçilik istehsalı ilə bağlı sair xərclər.

Hər bir bitki və yaxud iş növünün yerinə yetirilməsi üzrə məsrəflər haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün iş və məsrəflər uçotu jurnalından istifadə edilir.

Bitkiçilikdən alınan məhsullara dair 40 sayılı «Hazır məhsul» hesabının debetində və 20 sayılı «Əsas istehsal» hesabının kreditində yazılışı verilir. Dənli və dənli paxlalı bitkilərin maya dəyərinin hesablanması obyekti 1 sentner taxıl hesab olunur. Məhsul vahidinin maya dəyərini hesablamaq üçün məsrəfləri ancaq təmizlənib qurudulmuş taxılın fiziki çəkisinə bölmək lazımdır.

Bitkiçilik məhsullarının faktiki maya dəyəri hesablandıqdan sonra plan maya dəyəri ilə faktiki maya dəyəri arasındakı fərq tapılır. Kalkulyasiya fərqi üçün 20 sayılı «Bitkiçilik» hesabının kreditində 08 sayılı «Çoxillik əkmələrin (itkilərin) əkilməsinə sərf olunan toxum və əkmə materialı», ilin sonuna qalan 40 sayılı «Hazır məhsul», 46 sayılı «Məhsul (iş və xidmətlərin) satışı», 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı hesabların debetində mühasibat yazılışları aparılmalıdır.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan heyvandarlıq və heyvandarlıq məhsullarına çəkilən məsrəflərin uçotu ayrı-ayrı növ məhsullar üzrə 20 sayılı hesabın «Heyvandarlıq» subhesabında, lakin həmin məhsulların ayrı-ayrı növləri üzrə isə subhesabın aşağıdakı müvafiq analitik hesablarında uçota alınır:

- südlük istiqamətli iri buynuzlu mal-qara;
- ətlik istiqamətli iri buynuzlu mal-qara;
- donuzçuluq – əsas sürü;
- qoyunçuluq;
- xəzli vəhşi heyvanlar, atçılıq, bəhqçilik, ipəkçilik və s.

Bitkiçilikdə olduğu kimi, heyvandarlıqda da bütün məsrəflər aşağıdakı kalkulyasiya maddələri üzrə əks etdirilir:

- əmək ödənişi və sosial müdafiə fonduna edilən ayırmalar;
- heyvanların xəstəliklərinə qarşı mübarizə üzrə edilən xərclər;
- yem tədarükü xərcləri;
- əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və saxlanması xərcləri;
- yardımçı işlər və xidmətlər;
- kredit ödənişləri və faizlər;
- heyvanların məhv olmasından itkilər və ziyanlar;
- heyvandarlıq məhsulları istehsalı ilə bağlı sair xərclər.

Heyvandarlığın ümumi istehsalat xərcləri obyektlər arasında yemə olan məsrəfləri çıxmaq şərti ilə müstəqim xərclərin məbləğinə mütənasib olaraq bölüşdürülür. Ümumtəsərrüfat xərcləri ilin axırında sahələr (bitkiçilik və heyvandarlıq) və digər kalkulyasiya obyektləri arasında toxum və yem xərclərini çıxmaq şərti ilə məsrəflərin ümumi məbləğinə mütənasib olaraq bölüşdürülür.

Heyvandarlığa müstəqim xərclərin uçotu il ərzində 20 sayılı hesabın müvafiq sub hesabında aparılır. Ümumtəsərrüfat xərclərinin uçotu isə 26 sayılı hesabda aparılır və ilin axırında heyvandarlıq məhsulları arasında bölüşdürülərək məhsulların maya dəyərinə daxil edilir.

Heyvandarlıq məhsulları istehsalına məsrəflərin uçotu il ərzində plan maya dəyəri ilə aparılır və ilin axırında 20 sayılı hesabın kreditindən 40 sayılı «Hazır məhsul» hesabının debetinə silinir. Heyvandarlıq məhsulları əsas, əlaqəli və əlavə məhsullara bölünür. Burada əsas və əlaqəli məhsullar (süd, yumurta, yun və s.), eləcə də alınmış balalar, çəki artımı, kökəlmədə olan mal-qaranın çəkisi kalkulyasiya obyekti kimi götürülür. Əlavə məhsullar isə mümkün satış qiymətləri üzrə qiymətləndirilir. Bir sentner südün və bir baş balanın maya dəyəri südlük istiqamətli mal-qaranın saxlanılmasına çəkilən xərclərə əsasən hesablanır. Südlük istiqamətli maldarlıqda məsrəflərin ümumi məbləğindən peyinin və tükün dəyəri çıxılır, qalan məbləğ yemin dəyərinə mütənasib olaraq süd və bala arasında bölüşdürülür. Bu halda xərcin 90%-i südə, 10 %-i isə alınmış balaya aid edilir.

26.3. Ticarət və iaşə xidmətləri müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Maddi istehsal sahələri ilə yanaşı bir sıra xidmət sahələri vardır ki, onların fəaliyyəti maddi istehsala bərabər tutulmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi sferanın tərkib hissəsi sayılır. Bu sahələrə ticarət, iaşə xidməti, təchizat və məişət xidməti sahələri daxildir. Ticarət və ictimai iaşə sahələrində maddi nemətlər istehsal edilməsə də, burada göstərilən xidmətlər, yarımfabrikatlar istehsalı bilavasitə maddi nemətlər istehsalına bərabər tutulmalıdır. Bununla əlaqədar ticarət və iaşə müəssisələrində formalaşan iqtisadi göstəricilər həmin müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini müəyyənləşdirib qiymətləndirmək üçün məhsul istehsalının həcminə dair müvafiq iqtisadi göstəricilərlə ifadə edilməlidir. Ticarət və iaşə müəssisələrinin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini seçiyyələndirən amillərdən biri də bu müəssisələrin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin dəyərinin pul ifadəsində həcmnin istehsal olunmuş məhsulun həcminə bərabər tutulma-

sıdır. Lakin ticarət və iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) sənaye müəssisələrində olduğu kimi mühasibat uçotu hesablar planında 20 sayılı «Əsas istehsal» hesabında yox, 41 sayılı «Mallar» (əmtəələr) hesabında uçota alınır. Əgər satın alınmış əmtəələr, məhsullar təkrarən emaldan keçirilərsə və yaxud yarımfabrikat formasından hazır məhsul şəklinə salınsa, bu halda da həmin məhsullar istehsal təyinatlı hesablardan sayılan (iaşə müəssisələri üçün) 41 sayılı «Mallar» (əmtəələr) adlı sintetik hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. 41 sayılı «Mallar» (əmtəələr) hesabının 5 subhesabı vardır:

41-1 «Anbarlarda əmtəələr»;

41-2 «Pərakəndə ticarətdə olan əmtəələr»;

41-3 «Dolu və boş taralar»;

41-4 «Satın alınmış məmulatlar»;

41-5 «Prokat əşyalar» və s.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, ticarət və iaşə müəssisələrində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər də vardır ki, onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu spesifik xüsusiyyətlərdən biri də xidmətlə bağlı olan üstəlik xərclərin ayrıca sintetik hesabda uçota alınmasıdır. Yəni sənaye müəssisələrindən fərqli olaraq ticarət və iaşə müəssisələrində xidmətlə bağlı olan xərclər, məsrəflər göstərilən xidmətin faktiki həcmi müəyyənləşdirən 41 sayılı hesabda yox, ayrıca 44 sayılı «Tədavül xərcləri» adlı sintetik hesabda uçota alınır. Ay ərzində baş vermiş mal dövriyyəsi üzrə çəkilən məsrəfləri və gəlirləri müəyyənləşdirmək üçün 44 sayılı «Tədavül xərcləri» adlı sintetik hesabda toplanmış xərclər realizə edilmiş məhsulların nisbətində 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabı ilə müxabirələşir. Göründüyü kimi, sənaye müəssisələrindən fərqli olaraq ticarət və iaşə xidmətlərində üstəlik xərclər bölüşdürülüb məhsulun maya dəyərində daxil edilmir, birbaşa mənfəət və zərər hesabına silinir. Üstəlik xərclərin tərkibinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Çünki, bir sıra hallarda ticarət müəssisələrinin mənfəətinin azaldılması və vergilərdən yayınmaq üçün həmin xərclər süni surətdə artırılır.

İaşə müəssisələrində əmtəələrin, xammalın və yeyinti məhsullarının anbar uçotunda da müvafiq spesifik xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, iaşə müəssisələrində mühasibat uçotu müəssisələrin özlərinin uçot siyasətinə dair əsasnaməyə uyğun həyata keçirilir. Bu əsasnaməyə görə anbarlarda olan məhsul və əmtəələrin uçotu operativ-mühasibat (qalıq) metodu ilə aparılmalıdır ki, bunun üçün də mütləq uçot qiymətini müəyyən etmək lazımdır. Anbarlarda olan məhsul və əmtəələr, əlavələr də daxil olmaqla pə-

rakəndə qiymətilə, yaxud alış qiyməti ilə uçota alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalatdan buraxılan məhsulların (xəyəyin) maya dəyəri məhsulların (xammalın) dəyəri ilə əlavə xərclərin dəyərindən əmələ gəlir. İaşə müəssisələrində istehsal məsrəfləri müəyyən edilmiş ümumi qaydadan fərqli olaraq 44 sayılı «Tədavül xərcləri» sintetik hesabında uçota alınır. Ona görə də istehsalatdan buraxılan məhsulun dəyərinə bu məhsula düşən tədavül xərcləri də əlavə edilir. Alınan maya dəyəri satış qiymətinə çatdırılır. Bu əməliyyatlar mühasibat uçotu hesablarında aşağıdakı kimi əks etdirilir:

- mətbəxdən hazır məhsul buraxılışı – Debet 42-1 «Pərakəndə ticarət-də əmtəələr» hesabı, kredit 20 sayılı «Əsas istehsalat» hesabı və 42-1 «Ticarət əlavəsi» subhesabı.

İctimai iaşə müəssisəsi öz istehsalının məhsulunu satqıda əmtəənin satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərqə ƏDV hesablayır. Bu fərqə 46 sayılı «Məhsul (iş və xidmətlər) satışı» hesabının debetində, 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» hesabının kreditində əks olunur.

Ticarət və iaşə müəssisələri özlüyündə bir qədər sadə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə malikdir. Yəni burada təsərrüfat əməliyyatları əsasən mal dövriyyəsi, alış-satış qiymətləri, məsrəflər, tədavüllə bağlı olan xərclər, ticarət güzəştləri və əlavələrdən ibarətdir. Ticarət və iaşə müəssisələrində audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman göstərilən bu amillər audit yoxlama proqramında mühüm yer tutmalıdır. Məsələn, ticarət müəssisələrində əldə edilən mallar (əmtəələr) onların satış və yaxud alış qiymətləri ilə uçota alınır. Bu müəssisələrdə gəlirin hesablanması və audit qiymətləndirilməsi üçün əmtəələrin satış qiyməti ilə alış qiyməti dəyərləri arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək, bununla da müəssisənin cari dövrdə fəaliyyətindən əldə etdiyi gəliri qiymətləndirmək mümkündür.

Ticarət və iaşə müəssisələrində əmtəələrin pərakəndə və topdansa satış qiymətləri mövcuddur. Bir qayda olaraq əmtəələr topdansa satış vasitəsi ilə əldə edilir, pərakəndə satış xidməti ilə istehlakçıya çatdırılır. Əmtəələrin topdansa satışı ilə onların pərakəndə satışı arasında müəyyən məsafə və proseslər mövcuddur. Bu proseslərin yerinə yetirilməsi ticarət xidməti adlanır. Həmin xidmətin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq xərclər və məsrəflər edilir. Bu məsrəflərə malların bazadan alınması, yüklənməsi, müvafiq yerlərə çatdırılması, qablaşdırılması və sair daxildir. Bu ticarətə çəkilən xərcləri ödəmək və müvafiq gəlir əldə etmək üçün malların topdansa satışında ticarət güzəştləri edilir. Malların (əmtəələrin) topdansa satışı üzrə verilmiş güzəştlər və əlavələrlə bağlı əməliyyatlar müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planında 42 sayılı «Ticarət əlavəsi (güzəşti)» adlı sintetik hesabda uçota alınır.

Ticarət və iadə müəssisələrinin gəlir mənbəyinin əsasını ticarət güzəştləri təşkil edir. Lakin ticarət satış qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, liberallaşdırılması ilə ticarət və iadə müəssisələrində gəlirlərin artmasına yaxud azalmasına tələb və təklif əsasında formalaşan qiymətlər də bilavasitə təsir edə bilər. Ticarət və iadə müəssisələrində rentabellik səviyyəsini, yəni müəssisənin perspektivli inkişafını təmin etmək üçün onların əldə etdiyi mənfəət də vacib əmil hesab edilir. Ona görə də ticarət və iadə müəssisələrində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman onların əldə etdiyi gəlir mənbəyi təhlil edilməlidir. Daha doğrusu, gəlirlərin sabitliyini, perspektivliyini qiymətləndirmək üçün gəlirlərin tərkibində sabit vergi güzəştlərinin xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Qiymət əmili ticarət və iadə müəssisələrində diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biridir. Çünki, bir çox hallarda ticarət müəssisələrinin əldə etdiyi gəlir mal qıtlığının hesabına formalaşan qiymətlərdən meydana gəlir.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasında ticarət və iadə müəssisələrinin fəaliyyəti müəyyən normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu qanunverici aktlara aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» 1993-cü il tarixli Qanunu və ona müxtəlif dövrlərdə edilmiş dəyişiklikləri;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına dair işlərə baxılması haqqında» 29 may 1998-ci il tarixli qaydaları;
- Azərbaycan Respublikasının «Təbii inhisarlar haqqında» 15 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Təbii inhisar subyektləri tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların (işlərin, xidmətlərin) qiymətlərinin, taariflərinin formalaşması və dövlət tənzimlənməsi haqqında» 20 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Güzəştlərin həcmi və tətbiqi qaydasına malların (işlərin və xidmətlərin) qiymətlərində dəyişikliklərin satınalma müqaviləsinə təsirinin hesablanması üsulunun təsdiq edilməsi və bölünən hissəsinin məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında» 28 oktyabr 2002-ci il tarixli qaydaları;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Xam neftin və neft məhsullarının qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi haqqında» 10 fevral 2003-cü il tarixli qərarı və s.

Ticarət və işə müəssisələrinin fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər və bu gəlirlərdən dövlət büdcəsinə edilən ödənişlər də mövcuddur. Belə ki, əmtəə satışından sonra ticarət əlavəsindən yaranan ümumi gəlir hesablama yolu ilə müəyyən edilir və orta faizə mütənasib olaraq satılmış əmtəələrlə ayın axırına anbarda, mağazada qalıq mal arasında bölüşdürülür. Uçota alınma üsulundan (alış və yaxud satış uçot qiyməti ilə) asılı olmayaraq ümumi gəlir, əmtəələrin satış pulu bankdakı müvafiq hesablara daxil olduqca və yaxud mallar yüklənib yola salındıqca mühasibat uçotunda əks etdirilməlidir. Qalan bütün əməliyyatlar mühasibat uçotu haqqındakı qanunun qüvvədə olan hesablar planının tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir.

Ticarət və işə müəssisələrində audit yoxlama-ekspertiza aparılan zaman aşağıdakı məqamlar da diqqət mərkəzində olmalı və qiymətləndirilməlidir:

- əmtəələrin anbara mədaxil edilməsini rəsmiləşdirən ilk sənədlərin (əmtəə nəqliyyat qaiməsi, hesab-faktura, yük qəbzi, akt) tərtib edilməsinin düzgünlüyü;

- əmtəələrin anbara daxil olmasının təamini müəyyənləşdirən sənədlərə əsasən malalan təşkilatla mal göndərən müəssisələrin qarşılıqlı üzlaşdırma və yoxlama aktının mövcudluğu;

- mühasibatlıqda əmtəələrin analitik uçotunun aparılmasının və qalıqların vaxtında çıxarılmasının düzgünlüyü;

- faktiki qəbul edilmiş əmtəələr üzrə malsatan təşkilatın müşayətedici sənədlərində göstərilən miqdar, dəyər ölçüləri arasında fərq olarsa, bu barədə malsatan təşkilata qarşı iddia sənədlərinin mövcudluğu;

- ixtisaslaşdırılmış müvafiq müəssisələrdə tərəzi təsərrüfatının mövcudluğu;

- pərakəndə ticarətdə əmtəələrin uçota alınması qaydalarına əməl edilməsi;

- satılmış məhsullara qoyulan pərakəndə qiymətlərin düzgünlüyü;

- tara ilə əlaqədar əməliyyatların düzgün əks etdirilməsi;

- təbii itkinin silinməsinin düzgün rəsmiləşdirilməsi;

- əhali ilə pul hesablaşmaları həyata keçirilərkən nəzarət-kassa maşınlarının tətbiqi qaydalarına, nəzarət-kassa maşınlarının tətbiqi ilə alınan satış pulunun uçotu məlumatlarının istifadəsi üzrə tövsiyələrə və bu maşınların istismar qaydalarına riayət olunması.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman yuxarıda qeyd edilən məsələləri qiymətləndirmək üçün təcrübədə mövcud olan bəzi məqamları

da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Belə ki, əmtəələrin anbara daxil edilməsinə dair sənədləri araşdıran zaman burada malları rəsmiləşdirən qaimələrin tərtibinə dair bütün rekvizitlərin doldurulması, yəni malsatan təşkilatın adı, malın miqdarı, hər bir malın ölçü vahidinin qiyməti, ümumi məbləği, təhvil alan və təhvil verən şəxslərin imzaları, malsatan təşkilatların möhürü və sair bu kimi lazımi məlumatların dəqiq və tam olması qiymətləndirilməlidir.

Alınan və mədaxil edilən malların rəsmiləşdirilməsi zamanı qaimə, keyfiyyət sertifikatları, laboratoriya analizlərinin nəticələrini əks etdirən sənədlərin olması vacibdir. Bir çox hallarda göndərilən malların əskik gəlməsi təbii itkilərlə əsaslandırılır. Auditor göndərilən mallar üzrə təbii itki normalarının malsatan təşkilatın sənədlərində əks etdirilməsi, bu itkilərin malsatan təşkilatın hesabına silinməsinə diqqət yetirməli və qiymətləndirməlidir. Alınmış malların (əmtəələrin) anbarda düzgün uçota alınması və nağdlılığını qətiləşdirmək üçün auditorun seçmə üsulu ilə inventarlaşma aparması məqsəduyğundur.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman qanunla müəyyənləşdirilmiş bir sıra ticarət-iaşə qaydalarına əməl olunması qiymətləndirilməlidir. O cümlədən:

- nəzarət-kassa maşınlarının istismarına dair nümunəvi qaydaların gözlənilməsi;
- nağd pulun inkasasiya edilməsi və vaxtında müvafiq banklara təhvil verilməsi;
- kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına əməl edilməsi;
- maddi-məsul şəxslər tərəfindən əmtəə hesabatlarının düzgün tərtibi;
- inventarlaşmanın vaxtında və düzgün aparılması;
- ƏDV və xüsusi vergilərin düzgün hesablanması.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət-kassa maşınlarının istismarı qaydalarına uyğun olaraq əhali ilə pul hesablaşmaları aparılarkən hesablayıcı maşınların göstəricilərinin söndürülməsi yalnız yeni maşınların istifadəyə verilməsi, inventarlaşma aparılması onların təmiri zamanı ola bilər. Bu işlərin hamısı dövlət vergi orqanlarının nəzarəti altında aparılmalıdır. Mövcud qaydaya uyğun olaraq toplayıcı pul hesablayıcılarının göstəricilərinin dəyişilməsi müvafiq forma üzrə aktla rəsmiləşdirilməlidir. Nəzarət-kassa maşınlarının tətbiqi üzrə əsasnaməyə uyğun olaraq əhali ilə pul hesablaşmaları həyata keçirilərkən qəbul edilmiş nağd pul məbləğini təsdiq edən nəzarət lentləri, çeklərin surətləri və digər sənədlər bağlanmış şəkildə sonuncu inventarlaşmaya qədər saxlanılmalıdır.

Kassada nağd pulun saxlanması müəyyən həddə ola bilər. Bu və ya digər müəssisənin kassasında nağd pulun saxlanılmasının həddi həmin müəssisəyə xidmət edən bank tərəfindən təyin oluna bilər.

Pərakəndə ticarət mərkəzlərində əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan dövriyyəyə aşağıdakılar daxildir:

a) Sərbəst pərakəndə satış qiyməti ilə satılan əmtəələr üzrə - əmtəənin qiyməti vergi məbləği də daxil olmaqla alış qiyməti arasındakı fərq;

b) Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlə satılan əmtəələr üzrə - ticarət güzəşti.

Pərakəndə ticarət müəssisələri öz əmtəələrini ƏDV daxil olmaqla satarsa, bu zaman gəlirlərdən ƏDV üzrə büdcəyə ödəmələr əvəzləşdirilməlidir. Ticarət və işə xidməti müəssisələrində ƏDV-nin analitik uçotunun aparılması məqsəduyğundur. Əmtəələrin müəyyən edilmiş ƏDV dərəcələri üzrə uçotunun ayrı-ayrılıqda aparıldığı hallarda verginin hesablanması və ödənilməsi müvafiq hesablama dərəcəsi üzrə hər bir növ əmtəənin satışından alınan gəlirdən çıxış edilərək hesablanır. Təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda ticarət və işə müəssisələri ƏDV-ni bütövlükdə 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabda aparırlar. Bu da öz növbəsində alınan, ödənilən və ya əvəzləşdirilən ƏDV-də qeyri-müəyyənlik və qarışıqlıq yaradır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, ticarət xidmətində qalıq olmadığı üçün ƏDV-nin ayrıca uçota alınmasına ehtiyac yaranır.

Düzdür, xidmətin əksər hissəsinin qalığı olmur. Lakin bu, nəqliyyat xidmətinə aid edilmir, çünki nəqliyyat xidməti ilə əlaqədar olan xərclər ay ərzində satılmış məhsulla ayın axırına qalıq əmtəələr arasında bölüşdürülür. Elə ona görə də hesabat dövrünün tədavi xərclərinə bütün nəqliyyat xidməti daxil edilmir. Deməli, əmtəə qalığına düşən nəqliyyat xidmətinə daxil edilən ƏDV və xüsusi vergi 19 sayılı hesabda qalıq kimi göstərilməlidir. Bundan əlavə, ticarət müəssisələri fəaliyyətlərini normal həyata keçirmək üçün dəyərində ƏDV və xüsusi vergilər də daxil edilən əsas vəsaitlər, materiallar, az qiymətli və tez köhnələn əşyalar da alırlar. Bir sıra ticarət və işə müəssisələri bəzən qeyri-maddi aktivlər də alırlar. Yuxarıda göstərilən aktivlərin dəyərində daxil edilən ƏDV və xüsusi vergi 19 sayılı hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınmalıdır. Bu subhesablarda uçota alınan məbləğlər büdcəyə ödəmələrin azalmasına silinir. Bu subhesablarda ƏDV və xüsusi vergilərin qalığı da ola bilər. Məsələn, ərzaq malları üzrə təbii itki ehtiyatlarının yaradılmasının düzgünlüyünü və qanunauyğunluğunu aşkar etmək vacib şərtidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təbii

itki ehtiyatlarını yalnız tərəvəz və ərzaq malları bazarları, soyuducuları və dondurma kompleksləri olan ticarət müəssisələri yarada bilər. Müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq hesablanan ehtiyatlar tədavül xərclərinə silinir. Digər tərəfdən, ərzaq mallarının satışı müddətinə riayət edilmədiyi halda saxlanma vaxtı keçən əmtəələrin satışı aparılmadığı üçün təbii itki normalarından artıq həcmdə xarab olan ərzaq mallarının üzərində ƏDV-nin müvafiq məğbləği qalır.

Əmtəələrin yenidən qiymətləndirilməsi qiymətin aşağı salınması hallarında da ƏDV-nin məbləği diqqəti cəlb etməlidir. Ümumiyyətlə bütün hallarda yenidən qiymətləndirmənin nəticələri aktla rəsmiləşdirilməlidir. Bu aktda əmtəənin adı, miqdarı və digər informasiyalarla yanaşı, onun köhnə və yeni qiyməti, bu qiymətlərlə əmtəənin dəyəri, qiymətin artması nəticəsində əmtəənin artım məbləği, azalması nəticəsində azalan məbləği və sair göstərilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi hallar araşdırılıb qiymətləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza üçün məlumat mənbələrindən biri kimi 14 sayılı «Maddi sərvətlərin yenidən qiymətləndirilməsi» adlı sintetik hesabın debet və kredit məlumatlarından istifadə etmək olar.

Ticarət müəssisələrinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı komisiyon qaydasında satılan əmtəə qiymətlilərinin uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyünə də diqqət yetirmək lazımdır. Komisiyon qaydasında satılmaq üçün əmtəələr 004 sayılı «Komissiya tərəfindən qəbul edilmiş mallar» adlı balansarxası hesabda əks etdirilir. Komissiya tərəfindən qəbul edilmiş əmtəələr balansarxası hesabda uçota alınmalıdır. Əmtəələrin komissiya tərəfindən qəbul edilməsi xüsusi qaydada rəsmiləşdirilir. Bütün bunlar auditin tədqiqat obyekti olmalıdır.

Ticarət müəssisələrinin auditinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də xarici valyuta ilə aparılan ticarət əməliyyatlarıdır. Burada başlıca xüsusiyyətlərdən biri xarici ticarət əməliyyatlarının düzgün sənədləşdirilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ticarət müəssisələri xarici ölkələrdən aldığı əmtəələri mühasibatlıqda həm milli, həm də xarici valyuta ilə uçota almalıdır. Lakin həmin mallar (əmtəələr) respublika daxilində milli valyuta ilə satılır. Xarici valyuta ilə ödənilən malların valyuta qiyməti müqavilədən götürülür və Milli Bankın kursuna əsasən manata çevrilir. Xarici valyuta ilə alınan əmtəələr üzrə əmələ gələn məzənnə fərqi 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabına silinir. Auditor ticarət və işə müəssisələrində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu məqamları da araşdırmalı və qiymətləndirməlidir.

26.4. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Məişət xidmətləri dedikdə, əhaliyə göstərilən fərdi trikotaj tikiş işlərinin yerinə yetirilməsi mənzil təmiri, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və texniki xidməti, xırda metal əşyaların hazırlanması, mebellərin bərpası, üzlənməsi, elektrik avadanlıqlarının təmiri, texniki qulluğu, musiqi alətlərinin təmiri və sair bu kimi pullu xidmətlər başa düşülür. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri əhaliyə göstərilən ümumi pullu xidmətlərin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Bu xidmətlər planlı sosialist təsərrüfatında dövlət tərəfindən bilavasitə təşkil edilib tənzimlənirdi. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində bu xidmət sahələrinin demək olar ki, hamısı özəlləşdirilmiş, liberallaşdırılmış və sərbəstləşdirilmişdir. Mülkiyyət formasının dəyişməsi, təşkilati-təbəcilik strukturunun yenisi ilə əvəz olunması bu sahədə də bir sıra münasibətlərin dəyişməsinə və yeni spesifik münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, planlı sosialist təsərrüfat sistemində məişət xidməti və fərdi təmir işlərinin böyük əksəriyyəti onların yerli struktur bölmələrində uçota alınır, bilavasitə bu və ya digər formada hüquqi şəxs statusu ilə fəaliyyət göstərirdi. Ona görə də məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə bağlı olan əməliyyatların hamısı xırdalığına qədər uçot və hesabat obyektinə çevrilmişdi. Hazırkı şəraitdə qeyd etdiyimiz kimi, bu sahə tamamilə özəlləşdirilmiş və mülkiyyətin bütün formalarının tətbiqinə geniş meydan verilmişdir. İndi bu sahədə çoxlu kiçik müəssisələr, məhdud məsuliyyətli səhmdar cəmiyyətləri, kollektiv müəssisələr, kooperativlərlə yanaşı, fiziki şəxs statusu ilə sahibkarlıqla məşğul olan saysız-hesabsız xidmət növləri vardır. Göründüyü kimi, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi özü ilə bərabər məişət xidmətinin təşkilində, idarə olunmasında, uçot-hesabat işlərinin aparılmasında və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində bir sıra yeni münasibətlər gətirmişdir. Artıq məişət xidməti və fərdi təmir işləri bir mərkəzdən yox, azad formada tərəflər arasında münasibətlərin qurulması əsasında təşkil edilir. Digər tərəfdən, bu sahədə tətbiq olunan çoxukladlı mülkiyyət forması əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin, məsrəflərin, mənfəətin əmələ gəlməsi və bölüşdürülməsində müvafiq spesifik xüsusiyyətlər yaradır. Məişət xidmətinin və fərdi təmir işlərinin özəlləşdirilməsi, bu sahədəki mövcud münasibətlər məişət xidməti və fərdi təmir müəssisələrinin uçot-hesabatında özünəməxsus xüsusiyyətlər yaratmışdır. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri xırda iş olmaqla çox da böyük diqqət cəlb etməyən bir sahədir. Əslində isə bu sahələr milli iqtisadiyyatımızın xüsusi sahə-

lərindən biri hesab edilir. Onların ümumilikdə fəaliyyəti iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında və insanların sosial şəraitinin yüksəldilməsində rolu böyükdür. Ona görə də məişət xidməti və fərdi təmir işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nəzarətin təşkili də əsas məsələlərdən biri hesab edilməlidir. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçid bu sahədə də nəzarət funksiyalarını və formalarını dəyişdirmişdir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq auditor məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrdə (firmalarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman ümumi məsələləri, yeni müəssisələrin fəaliyyətinə dair normativ hüquqi bazasını, təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılması metodikasını, təsərrüfatdaxili nəzarət və uçot-hesabat işlərinin təşkilinin vəziyyətini qiymətləndirməklə bərabər, bir sıra spesifik xüsusiyyətləri də ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Auditor, məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələri ekspertiza edən zaman ilk növbədə qanunverici normativ hüquqi bazaya uyğun olaraq həmin müəssisələrin mülkiyyət-təşkilatı və təbəçilik formalarından irəli gələn prinsipləri ekspertiza etməli və qiymətləndirməlidir. Əgər məişət xidməti və fərdi təmir işləri hüquqi şəxs statusu ilə kiçik müəssisə, kooperativ və sair formalarda fəaliyyət göstərsə, bu zaman təsis sənədlərinin mövcud normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması araşdırılıb qiymətləndirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrdə yaranan münasibətlərdə bir yenilik də məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin sifarişçi ilə birbaşa ikitərəfli münasibət qurması, tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən fəaliyyət göstərmələridir. Hazırkı şəraitdə bu müqavilələr üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri sərbəst və razılaşdırılmış qiymətlə icra edilir. Bir çox hallarda müqavilələrdə göstərilən qiymət, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcminə nisbətən aşağı olur və yaxud şişirdilərək heç bir məntiqə sığışmayan qiymətlərlə əks etdirilir. Yoxlama-ekspertiza işləri zamanı belə hallar seçmə üsulu isə müşahidə edilməli və bir sıra meyarlar vasitəsilə qiymətləndirilməlidir. Bu sahədə müəyyən xidmət növləri üzrə vahid tarif sisteminin olmaması qiymətlərin tələb və təklif əsasında formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin auditor yerinə yetirilən iş və xidmətlərin fərdi təmir və texniki xidmətlər üzrə qəbul edilmiş sifarişə əsasən tərtib edilmiş smeta sənədlərini yoxlamalıdır. Bu smeta sənədlərində yerinə yetirilən iş və xidmətlərə sərf olunan material, ehtiyat hissələri, digər detalların qiyməti satış qiymətləri ilə üzləşdirilməli, burada tətbiq olunan material qiyməti və əmək haqqı ödənişlərinin dəyəri müqayisə edilməlidir. Yoxlama-ekspertiza zamanı bu sahədə yol

verilmiş ciddi qiymət şişirtmələri, yaxud azaltmalarının məqsədi aydınlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir.

Məişət xidməti və fərdi təmir sahəsinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu fəaliyyətdən əldə edilmiş gəlirlərin mədaxil edilməsidir. Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda məişət xidməti və fərdi təmir işlərində gəlirlərin mədaxil edilməsində böyük nöqsanlar və çatışmamazlıqlar mövcuddur. Göstərilən xidmətlərdən əldə edilən gəlir tam mədaxil edilmədiyi üçün burada Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin bir sıra bəndləri də kobud surətdə pozulur və nəticədə gəlirlərdən, mənfəətdən vergilər üzrə yayınma hallarına yol verilir. Audit yoxlama-ekspertizasında məişət xidməti və fərdi təmir işləri üzrə əldə edilən gəlirlərin mədaxilinə kompleks yanaşılmalıdır. Burada gəlirlərin mədaxil edilməsinə dair kassa mədaxil orderi və bank köçürmələrində mədaxil edilməmiş fərqlər müəyyənləşməlidir. Bundan sonra yerinə yetirilən iş və xidmətlərin maya dəyərinin kalkulyasiyasına diqqət yetirmək lazımdır. Kalkulyasiya mövcud xidmət təariflərinə, razılaşma qiymətlərinə və faktiki bazar qiymətlərinə əsaslanmalıdır. Bu qiymət formalarının hər hansı biri tətbiq edilmişdirsə, bu haqda smeta sənədlərində konkret olaraq şərh verilməlidir. Çünki, qiymətlərin tətbiqində qarışıqlığın və ya şərhəməz istənilən formanın tətbiqi son nəticədə gəlirlərin müəyyənləşdirilməsində anlaşılmazlıq yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir məişət xidməti, yerinə yetirilən fərdi təmir işləri üzrə analitik uçot aparılmalıdır. Məişət xidmətinin böyük bir hissəsi sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada audit nəzarəti bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər. Belə ki, məişət xidməti və fərdi təmir işlərini yerinə yetirən fiziki şəxslərin fəaliyyəti Vergi Məcəlləsi üzrə sadələşdirilmiş vergi sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir. Burada yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə uçot-hesabat işləri aparılmadığı üçün faktiki yerinə yetirilmiş təmirin, xidmətin həcmi müəyyən etmək bir qədər çətin-dir. Vergi qanunvericiliyinə əsasən bu fəaliyyət növü ilə məşğul olanlar sadəcə olaraq vergi orqanlarına öz fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər haqqında bəyannamələr təqdim edir. Auditor yeri gəldikdə bəyannamədə göstərilən gəlir məbləği ilə sifarişçilər üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi üzləşdirə bilər. Bu qayda da yoxlama seçmə üsulu ilə aparıla bilər. Əgər nəticədə kəskin kənarlaşmalar aşkar edilərsə, bu zaman başdan-başa yoxlama üsulundan istifadə etmək vacibdir.

Məişət xidməti və fərdi təmir üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu sahədə uçot-hesabat işlərinin aparılması və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkilinin qiymətləndirilməsidir. Ma-

liyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»-nə dair təlimata uyğun olaraq məişət xidməti və fərdi təmir işləri üzrə əməliyyatlar 29 saylı «Xidmətedici istehsalat və işçi heyəti ilə hesablaşmalar» adlı hesabda uçota alınır. Həmin təlimata uyğun olaraq bu sintetik hesab 30-a qədər digər sintetik hesablarla müxəbirələşir. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin təsərrüfat əməliyyatlarını uçota alan bu hesabın tərkibində xidmət növlərinə görə müxtəlif subhesablar və analitik hesablar açıla bilər. Bir qayda olaraq yerinə yetirilən iş və xidmətlərə çəkilən məsrəflər 29 saylı hesabın debetində toplanmaqla cari dövrün sonunda 46 saylı «Məhsul (iş və xidmətlərin) satışı» hesabı ilə müxəbirələşir. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bu müəssisələr faktiki yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərini uçot-hesabat formalarında əks etdirməklə yanaşı, bitməmiş təmir işlərinin qalığını da müəyyənləşdirməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işi aparılan zaman ötən dövrün başa çatdırılmamış iş və xidmətlərinin həcmi müəyyənləşdirilməlidir. Çünki, həmin müəssisələrin illik fəaliyyətinə yekun vurulan zaman maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsində bitməmiş məsrəflər vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda mənfəəti azaltmaqla vergi öhdəliklərindən yayınmaq məqsədilə başa çatmamış iş və xidmətlərə dair məsrəflər süni surətdə şişirdilir. Nəticədə isə vergi qanunvericiliyinin tələbləri pozulur.

Məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində xidmət işləri üzrə bir çox qəbzlər, sifariş vəərəqələri və digər ciddi uçot blanklarından da istifadə edilir. Yerinə yetirilən iş və xidmətlərdə tətbiq olunan ciddi uçot blanklarından mövcud qaydalara əsasən istifadə edilməlidir. Auditor məişət xidməti və fərdi tikinti işləri ilə məşğul olan müəssisələrdə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman həmin müəssisələrdə ciddi uçot blanklarının saxlanması, istifadəsi, ləğv edilməsi və bütövlükdə hərəkətinə nəzarət etməlidir.

26.5. Tikinti-quraşdırma müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatın əsas və aparıcı sahələrindən biri tikinti-quraşdırma işləridir. Tikinti-quraşdırma işləri çoxşaxəli, mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Tikinti-quraşdırma fəaliyyəti həm istehsala, həm də köməkçi xidmət sahələrinə bölünür. Tikinti işləri dedikdə, bina və qurğuların tikintisinin vahid layihə-smeta sənədləri əsasında həyata keçirən müəssisələrin iş-

lərinin məcmusu başa düşülür. Tikinti obyektləri dedikdə isə binalara aid olan avadanlıqlar, alət və inventarlar, estakadalar, su təchizatı, qaz və istilik kəmərləri, elektrik təchizatı, radiolaşdırma, yardımçı-köməkçi tikililər, abadlaşdırma elementləri və digər bu kimi işlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan ümumi məsrəflərə daxil olmaqla hər biri ayrılıqda tikilmiş binalar, yaxud qurğuların ümumi kompleksi nəzərdə tutulur.

Tikintilərin və tikinti ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, tikinti özlüyündə 2 hissədən ibarətdir: obyektlərin tikintisi və ona müvafiq olaraq qurğuların quraşdırılması.

Tikinti bir sıra sahələrə bölünür və bu sahələrin struktur tərkibi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Hər bir tikinti sahəsinin özünün spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu spesifik xüsusiyyətlər smeta və texniki sənədləşmələrində, layihə-tədqiqat işlərində, geoloji kəşfiyyat və layihə-quraşdırma işlərində özünü göstərir. Çünki, bir sıra sahələrdə tikinti-quraşdırma ilə bağlı olan müvafiq xərclər (avadanlıqların gətirilməsi, qurulması) və digər xərc layihə-smeta sənədlərinə daxil edilmədiyi halda, başqa sahələrdə avadanlıqların alınması, gətirilməsi və qurulması ilə bağlı olan xərclər layihə-smeta sənədlərində nəzərdə tutulur.

Tikinti-quraşdırma işlərində ən başlıca spesifik xüsusiyyət maya dəyərində daxil edilə biləcək xərclərin müəyyənləşdirilməsi və əldə edilən mənfəətin qiymətləndirilməsidir. Ona görə də tikinti-quraşdırma işləri ilə bağlı olan vacib məqamlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində nəzərə alınmalıdır. Auditor hər şeydən əvvəl tikinti-quraşdırma işlərinin strukturu haqqında müfəssəl məlumata malik olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunverici normativ hüquqi aktlarına əsasən tikintinin struktur tərkibinə aşağıdakı sahələr daxil edilə bilər:

- sənaye istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsulunun emalı obyektlərinin tikintisi;
- daimi və müvəqqəti binaların, qurğuların tikilməsi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, bu işlərlə əlaqədar olaraq dəmir, beton, ağac və digər tikinti konstruksiyaların quraşdırılması üzrə işlər;
- daxili və xarici su təchizatı, kanalizasiya, istilik, qaz və enerji təchizatı, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi qurğuların tikilməsi;
- neft-qaz kəmərləri, hava və kabellər vasitəsilə elektrik ötürücüləri, rabitə xətlərinin çəkilməsi üzrə işlər, körpülərin tikilməsi, yol-nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün müxtəlif tipli yolların çəkilməsi, sualtı və suüstü xüsusi qurğuların tikilməsi;

- sanitar texniki avadanlıqların qurulması ilə bağlı olan işlər, tikinti sahələrinin istifadəsi, tikinti ərazisinin hazırlanması, tikintilərin sökülməsi və bu sahədə digər tikinti tədbirləri;
- tikilən binaların və eləcə də qəsəbə-şəhər ərazilərinin abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması üzrə işlər;
- meliorasiya və torpağın eroziyasının qarşısını almaq üçün xüsusi tikintilər;
- daş karxanaları və tunellərin tikilməsi;
- geologiya və hidrologiya işləri;
- xüsusi nəqliyyat və sərnişindaşıma xətləri, metroların tikintisi.

Qeyd olunan tikinti işləri ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları ilə kanalların çəkilməsi və derenaj qurğularının quraşdırılması işlərinin strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Bu, aşağıdakı tərkibdə nəzərdə tutulur:

- texnoloji energetika, qaldırıcı nəqliyyat, nasos və kompressorların yerlərdə quraşdırılması ilə bağlı olan işlər;
- avadanlıqlara müvafiq ötürücülərin quraşdırılması ilə aparılan işlər (soyuducu mayelərin doldurulması, kabel açılma kontaktlarının quraşdırılması, elektrik və rabitə xətlərinin avtomatik açılması üçün kontakt birləşdiricilər və s.);
- texnoloji metal konstruksiyaların, xidmət meydançalarının, estakadaların, avadanlıqların quraşdırılması ilə bağlı olan konstruksiya qurğuları üzrə işlər;
- quraşdırılmış avadanlıqların və texnoloji boru kəmərlərinin eroziyadan qorunması üçün müxtəlif materiallarla rənglənməsi və izolyasiya edilməsi.

Tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə çəkilən məsrəflərin tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin vacib məqamlarından biridir.

Tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən məsrəflər 2 yerə bölünür: maya dəyərində daxil edilə bilən məsrəflər və maya dəyərində daxil edilə bilməyən məsrəflər.

Tikinti təşkilatlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri də tikinti məhsullarının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyərinin əmələ gəlməsinin düzgünlüyünün yoxlanılmasıdır. Yəni, hansı məsrəflərin maya dəyərində

daxil edilə bilməsini və hansı məsrəflərin daxil edilməməsini müəyyənləşdirməkdir. Maya dəyərində daxil edilə bilən məsrəflərə aiddir: əsas xərclər, üstəlik xərclər, köməkçi istehsala çəkilən xərclər, idarəetmə ilə bağlı olan müstəqim xərclər, tədarük-anbar xərcləri, gələcək dövrün xərcləri, qarşıdakı dövrün ödənişlərinin ehtiyatları, tikinti-maşın mexanizmlərinin istismarına və saxlanmasına çəkilən məsrəflər. Auditor tikinti işlərinin maya dəyərində daxil olan məsrəflərin tərkibi və təsnifatını «Tikinti işlərinin maya dəyərində planlaşdırılması və uçotuna dair nümunəvi metodik tövsiyələr»in köməkliyi ilə də müəyyən edə bilər.

Tikinti işlərinin maya dəyərində audit-yoxlama ekspertizası aparılan zaman məsrəflərin uçotuna, bölüşdürülməsinə və ayrı-ayrı kalkulyasiya obyektlərinə aid edilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Burada bir sıra məsrəflər kompleksi ümumilikdə və ayrılıqda ekspertiza edilməlidir. Məsələn, üstəlik xərclər - tikintinin struktur bölmələrində əsas istehsalın üstəlik xərcləri hər ay müstəqim məsrəflərə mütənəsb olaraq tikinti işlərinin 20 sayılı «Əsas istehsal» hesabının debetinə və 30 sayılı «Qeyri-əsaslı işlər» hesabının kreditinə silinir.

Tikinti-maşın və mexanizmlərinin istismar xərcləri isə hər ay müstəqim məsrəflərə mütənəsb olaraq tikinti obyektləri arasında bölüşdürülür və 25 sayılı «Ümumi istehsalat» hesabının kreditinə yazılmaqla 20 sayılı «Əsas istehsal» hesabının debetinə silinir. Üstəlik xərclərin uçot obyektləri, müqavilələr, layihələr, tikinti obyektləri arasında bölüşdürülməsi tikinti təşkilatının uçot siyasətinə uyğun olaraq aparılır.

Xərclər uçot obyektləri arasında müstəqim məsrəflərə, fəhlələrin əmək haqqı məbləğinə, yerinə yetirilmiş işlərin müqavilə dəyərində, işlənmiş maşın növlərinin miqdarına əsasən də bölüşdürülə bilər. Əsas istehsalatın əlavə xərclərini bölüşdürmək üçün aşağıdakı hesablamaları aparmaq lazımdır:

- əlavə xərc məbləğinin əsas istehsalatın müstəqim məsrəflərinin və qeyri-əsaslı məsrəflərin cəminə olan nisbətini (faizlə) təyin etmək;
- hesablanmış faizi 20 və 30 sayılı hesablarda uçota alınmış müstəqim məsrəflərin məbləğinə vurmaqla hər bir hesab üzrə üstəlik xərc məbləğini tapmaq, sonra isə 20 və 30 sayılı hesablara silinən əlavə xərc məbləğlərini müəssisənin uçot siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq obyektlər arasında bölüşdürmək.

Ümumi tikintiyə dair idarəetmə xərcləri müəssisədə qəbul edilmiş metodikaya uyğun olaraq bölüşdürülməlidir. Müəyyən bir dövrün tikinti işlərinə aid olan sabit üstəlik xərcləri birbaşa 46 sayılı «Məhsul satışı» adlı hesabın debetinə silmək olar.

Köməkçi istehsalatın üstəlik xərcləri onların növləri üzrə müstəqim məsrəflərə mütenasib olaraq, istehsalatın daxilində isə tikinti təşkilatında istifadə edilən metoda uyğun olaraq buraxılan məhsulların və göstərilən xidmətlərin növləri üzrə bölüşdürülür.

Xərclər tikinti təşkilatında qəbul edilmiş metodlara uyğun olaraq istehsalın, işlərin və xidmətlərin növləri üzrə də bölüşdürülə bilər. Xərclər istehsal, iş və xidmətlər arasında müstəqim məsrəflərə, işçilərin əmək haqqına, onların sayına, göstərilmiş xidmətlərin miqdarına və digər metodlara əsasən də bölüşdürülə bilər. Deməli, köməkçi istehsalatda buraxılan məhsulun, göstərilən xidmətin maya dəyəri onların istehsalı və satışı ilə bağlı olan məsrəflərin tam həcmində formalaşır. Həmin məhsul və işlər kənara satılarsa real maliyyə nəticəsi aşkara çıxarılır. Bu isə ayrı-ayrı fəaliyyət növlərində məhsul və xidmət satışından alınan mənfəətin müxtəlif qayda-da vergiyə cəlb olunması şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədarük – anbar xərcləri də maya dəyərinə daxil olan xərc kompleksinə aiddir. Tikinti obyektlərinin smetalarında materialların tədarükü və istifadə üçün hazırlanan xərclər də onların əldə edilmə xərclərinin dəyərinə daxil edilir. Bu işləri yerinə yetirmək üçün xüsusi ixtisaslaşdırılmış təchizat struktur bölmələri yaradılır. İstehsal-texniki komplektləşmənin idarə olunması ilə bağlı olan dolayı xərclərin həcmi onların tikinti smetasında əks etdirilən ümumi məbləğindən çox olmamalıdır. Tədarük-anbar xərcləri 44 saylı «Tədavül xərcləri» adlı hesabda uçota alınır və hər ay bu hesabın kreditindən 10 saylı «Materiallar» hesabının debetinə silinir.

Tikinti-quraşdırma işlərində gələcək dövrün xərcləri əsas xərc mədələrindən biri hesab edilir. Məhsul, iş və xidmətlərin istehsalı və istifadəsi ilə bağlı olan məsrəflər onların sərf edilmə vaxtından asılı olmayaraq sərf edildikləri təqvim dövründə istehsal olunan məhsulların maya dəyərinə daxil edilir.

Tikinti təşkilatları və onların struktur bölmələri tərəfindən hesabat ayında sərf etdikləri və gələcək dövrlərə aid olan məsrəflər gələcək dövrün xərclərinə aid edilir.

Xidmətedici istehsala çəkilən məsrəflər də tikinti işlərinin maya dəyərinə daxil edilən xərclərdən biri hesab edilir. Tikintidə xidmətedici istehsalat və təsərrüfat xərcləri dedikdə, elə sahələr nəzərdə tutulur ki, onların fəaliyyəti tikinti istehsalı, məhsul buraxılışı və istehsal xarakterli xidmət göstərilməsi ilə bağlı olmur. Məsələn, mənzil-meişət təsərrüfatı, yeməxana, məktəbəqədər uşaq təşkilatları, istirahət evləri, sanatoriyalar və s.

Tikinti-quraşdırma işləri ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatın istehsal-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası edilən zaman bəzi xərclərin hərəkəti üzərində nəzarət etmək vacibdir. Çünki, bir sıra tikinti-

quraşdırma işləri və ona çəkilən məsrəflər tikinti-quraşdırma işlərinin mayə dəyərinə daxil edilməməlidir. Bu cür məsrəflərə aiddir:

- işəsalınma və sazlama zamanı avadanlıqların qurulmasına və sökül-məsinə sərf edilən məsrəflər;
- tikinti maşın və mexanizmlərinin qurulması və sökülməsi üzrə işlər;
- quraşdırmaya qədərki işlər, avadanlıqda olan nasazlıqların və zədələrin aradan qaldırılması ilə bağlı olan tədbirlər.

Avadanlıqlar, alət və inventarlara sərf edilən xərclər də iki yerə bölünür: tikintinin smetasına daxil olan və daxil olmayan avadanlıqlara sərf olunan xərclər.

Tikintinin smetasına daxil olan avadanlıqlara fəaliyyətdə olan müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən qurulması və genişləndirilməsi üçün tərtib edilmiş smetalarda və layihələrdə nəzərdə tutulmuş qurğular, maşınlar və mexanizmlər aiddir. Bura eyni zamanda tikintinin smetasına daxil olan, mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş qurğuları əvəz etmək üçün satın alınmış texniki vasitələr də aiddir. Auditor bu texniki vasitələrin (avadanlıqların) layihə-smeta sənədlərində əks etdirilməsini müşahidə etməli və qiymətləndirməlidir.

Tikintinin smetasına daxil edilməyən avadanlıqlara eyni zamanda, həmin sahə üçün işlənib hazırlanan layihə smetalarının sənədləşdirilməsi qaydasına uyğun olaraq müəssisə və obyektlərin tikintisinin smetasına daxil edilməyən avadanlıqlar, maşın və mexanizmlər də aid edilir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də əsaslı tikintinin maliyyələşdirilməsi üzrə kapital (investisiya) qoyuluşlarından irəli gəlir. İnvestisiya qoyuluşları iki mənbədən-müəssisənin xüsusi vəsaiti və kənardan cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına formalaşa bilər. Kənardan cəlb edilən vəsaitlərin bir mənbəyi də tikinti üçün bank kreditləridir. Kredit üçün banka ödənilən faiz məbləğləri kapital qoyuluşunun texnoloji strukturu üzrə bölüşdürülməli və mövcud qanunçuluğa uyğun olaraq obyektlərin inventar dəyərinə daxil edilməlidir.

Göründüyü kimi, tikinti-quraşdırma işlərində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, onlar audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman digər vacib məsələlərlə yanaşı yoxlama proqramında nəzərə alınmalıdır. Ona görə də audit yoxlama proqramı tərtib edilən zaman tikinti-quraşdırma işləri ilə məşğul olan müəssisələrin normativ hüquqi bazası, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları və uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti ilə yanaşı, tikinti-quraşdırma işləri ilə məşğul olan müəssisələrin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn məqamlar da qiymətləndirilməlidir.

26.6. Nəqliyyat və rabitə müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatımızın hazırki inkişaf prosesində məhsul istehsalının intensiv təşkili, müəssisələr və dövlətlərarası əlaqələrin qurulması, yük daşınmaların səmərəli təşkili, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması üçün nəqliyyat və rabitə xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması vacibdir. Nəqliyyat və rabitə istehsal sferasına daxil olmasa da, milli iqtisadiyyatımızın ən vacib xidmət sahələrindən biridir. Nəqliyyat və rabitə nəinki respublika daxilində iqtisadi münasibətlərin qurulmasında, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulmasında bir sıra prinsipial və həyati əhəmiyyətli məsələləri həll edir. Nəqliyyat və rabitə öz fəaliyyət strukturlarında bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Nəqliyyat xidmətinin tərkibi, quruluşu yükdaşıma, səmərəli daşınma və digər fəaliyyət növündən ibarət olmaqla bir sıra nəqliyyat növlərini, o cümlədən avtomobil nəqliyyatı, hava nəqliyyatı, su nəqliyyatı, dəmir yol nəqliyyatı, boru nəqliyyatı vasitələrini əhatə edir. Nəqliyyat xidməti ilə yanaşı rabitənin də istehsalın təşkilinin səmərəliliyini yüksəltməkdə, idarəetmə texnologiyasını təkmilləşdirmək, avtomatlaşdırmaq vasitəsi ilə elmi-texniki tərəqinin indiki səviyyəsində məlumatların əldə edilməsi, işlənməsi və ötürülməsində xüsusi xidməti vardır. Rabitə vasitələri nəinki maddi nemətlər istehsalı prosesində, həmçinin dövlət idarəetmə sisteminə, ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılmasında və təhlükəsizliyinin təminatında da həlledici rol oynayır. Rabitə vasitələri əhalinin sosial-mədəni inkişafında dünyada baş verən hadisələrin bir sıra kanallar vasitəsilə əhaliyə ötürülməsində vasitəçi rolunu oynayır. Rabitə xidmətlərində bir sıra vasitələrdən, o cümlədən radio və televiziya yayımı, poçt, teleqraf, telefon, xüsusi rabitə vasitələrindən istifadə edilir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, respublikamızın bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsinin sürətləndirilməsində və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasında nəqliyyat və rabitə vasitələrinin böyük rolu vardır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahələrdə baş verən dəyişikliklər, nəqliyyat və rabitə sahələrinə qoyulan investisiyalar diqqəti cəlb edir. Hazırda beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üçün Böyük İpək yolu layihəsinin icrasına başlamış TRASEKA proqramı çərçivəsində beynəlxalq hava, su nəqliyyatlarının yaradılması Azərbaycanın malik olduğu coğrafi məkan şəraitindən bəhrələnərək bütün nəqliyyat növləri üzrə Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə ciddi

işlər aparılır. Dəgər tərəfdən Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarının istifadəsinə cəlb edilmiş xarici investisiyaların səmərəliliyini artırmaqda nəqliyyat və rabitə xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasını zəruri edir. Çünki, hər bir xarici investorun ölkəmizin bu və ya digər sahəsində investisiya qoyuluşlarını həyata keçirərkən sərbəst fəaliyyəti üçün rabitə xidmətlərinin və digər kommunikasiya xətlərinin müəstəsna əhəmiyyəti vardır. Yalnız belə ilkin şərait olduqda onlar növbəti mərhələlərdə iş aparmağa meyilli olurlar. Ona görə də nəqliyyat və rabitə xidmətlərini yalnız sosial sfera xidmətləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onlar bilavasitə dövlətin strateji məsələləridir və siyasi xarakter də daşıyır. Nəqliyyat növü 2 hissədən ibarətdir: maddi nemətlərin daşınması; sənişin daşınmaları. Bu xidmət növlərinin təşkilində demək olar ki, bütün nəqliyyat növləri iştirak edir. Lakin nəqliyyat növlərinin tərkibindən asılı olaraq yük daşınma və sənişin daşınma xidmətlərində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır. Onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində də nəzərə alınmalıdır. Nəqliyyat və yük daşınmanın spesifik xüsusiyyətlərindən biri nəqliyyat xərclərinin tərkibinin müəyyən edilməsidir. Bütövlükdə götürdükdə sənişin və yükdaşıma xərclərinin tərkibinə sənişinlərin özlərinin daşınması ilə bağlı olan xərclər, sənişinlərə göstərilən işə xidmətləri, onların təhlükəsizlik təminatı ilə bağlı olan xərclər, yüklərin daşınma formasından asılı olaraq əlavə xərclər, yüklərin yüklənməsi və boşaldılması ilə əlaqədar olan xərclər, sənişinlərin aerovağzallara, dəniz portlarına, minik dayanacaqlarına, vağzallara gətirilməsi ilə bağlı olan xərclər və sair bu kimi xidmətlərə çəkilən xərclər aiddir. Göründüyü kimi, xərclər müxtəlifdir. Onların göstərdiyi xidmətlər nəticəsində əldə edilən gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi, xərclərin düzgün planlaşdırılmasından, təyinatı üzrə istifadəsindən çox asılıdır. Çünki, bu məsrəflər nəqliyyat xidməti göstərən müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələri olan mənfəət və rentabelliyyə birbaşa təsir göstərir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisənin xərclər planını nəzərdən keçirməli, bu xərclərin və çəkilən faktiki məsrəflərin düzgünlüyünü qiymətləndirməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir nəqliyyat növündə bu xərclər müxtəlif ola bilər. Məsələn, avtomobil nəqliyyatının ümumi xərclərinin tərkibində yanacaq-sürtkü materiallarının xüsusi çəkisinin, demir yolu və su nəqliyyatına nisbətən daha yüksək olması nəzərə alınmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman xidmət xərclərinin maya dəyərinin aşağı salınması, gəlirlərin artırılmasına dair rəy və təkliflər hazırlamalı, avtomobil nəqliyyatında yanacaq və sürtkü materiallarına çəkilən məsrəflərin azaldılması yollarını göstərməlidir. Digər tərəfdən həmin avtomobil nəqliyyatı müəssisələrində mənimsemələrin, dağıntıların

mənbələrindən biri də yanacaq və sürtgü materiallarının qeyri-səmərəli istifadəsi ola bilər. Ona görə ki, yük və sərnişin daşımaları üzrə avtomobil nəqliyyatının hər bir kilometri rentabelli olmalıdır. Auditor bu göstəricini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Nəqliyyat növlərindən biri də boru kəməri nəqliyyatı hesab edilir. Bu nəqliyyat növü ilə neft-qaz və digər kimyəvi maddələr ölkə daxilində və ölkədən xarici bazarlara nəql edilir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bu nəqliyyat növü daha aktuallaşmışdır. Yeni neft epopeyasının tərkib hissələri olan Əsrin Kontraktı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin çəkilişi, Bakı-Ərzurum qaz-ixrac kəmərlərinin çəkilişləri ölkəmizi dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını reallaşdırmışdır. Boru kəmərinin üstün cəhəti ondadır ki, burada uzaq məsafələrə ixrac edilən xam neftin, qazın və digər kimyəvi maddələrin nəqli asanlaşır, nəql intensivliyi yüksəlir, fasiləsiz nəql etmə prosesi gedir. Lakin bu nəqliyyat növünün spesifik xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, o sistemli, kompleks xidmət tələb edir. Bu nəqliyyat növünün çəkilişinə sərf edilən məsrəflər onun istismarına çəkilən məsrəflərdən qat-qat yüksək olur.

Ümumiyyətlə nəqliyyat növlərinin əldə edilməsi və istismarına çəkilən məsrəflərdə də spesifik xüsusiyyətlər vardır. Məsələn, su nəqliyyatının əldə edilməsinə çəkilən xərclər istismarına çəkilən xərclərdən qat-qat yüksəkdir. Avtomobil nəqliyyatında isə əksinədir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi hallara diqqət yetirilməlidir. Nəqliyyat xidməti dövlət miqyasında strateji əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı sosial xarakterlidir. Ona görə də nəqliyyatın xidmət növlərindən asılı olaraq bu sahədə mülkiyyətin digər formaları da iştirak edə bilər. Nəqliyyat xidmətləri sosial yönümlü olduğuna görə xidmət taarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisələrin yük və sərnişin daşımada qüvvədə olan taarif dərəcələrinin düzgün tətbiq olunmasını, qarışıq və sərbəst taarif dərəcələrindən istifadə edilməsini qiymətləndirməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sərnişin daşımada taarif dərəcələri, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Taarif Şurası tərəfindən işlənib hazırlanan taarif dərəcələri ilə tənzimlənir. Taarif dərəcələrinin tətbiqinə nəzarət Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi və onların struktur tərkibinə daxil olan departamentlər tərəfindən icra olunur. Nəqliyyat xidmətləri üzrə taarif dərəcələri tək avtomobil nəqliyyatına şamil edilmir. Bu digər nəqliyyat xidmətləri üzrə fəaliyyət göstərən nəqliyyat növlərinə də aiddir. Ona görə də auditor nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətindən və xidmət növündən asılı olaraq göstərilən faktiki işlər üzrə taarif

dərəcələrinin tətbiqini ekspertiza etməli və əldə olunan gəlirlərin tərkibini müəyyənləşdirməlidir. Yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman nəqliyyat xidmətləri üzrə əldə edilən gəlirlərin tərkibləri də tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Belə ki, nəqliyyat xidmətləri ilə məşğul olan müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit ekspertizası zamanı gəlirlər, onların əldə edilməsi mənbələri, tərkibi, gəlirlərin daxil edilməsi kimi təsərrüfat əməliyyatları ümumi və spesifik metodikalar tətbiq olunmaqla yoxlanılmalı, qiymətləndirilməlidir. Ümumi metodika dedikdə, nəqliyyat xidmətindən əldə edilən gəlirlərin plan və proqnozlarının, xidmətlərin yerinə yetirilməsinə dair xərclərin yoxlanması başa düşülür. Yəni, digər sahələrdə olduğu kimi, nəqliyyat müəssisələrində də əldə edilən gəlirlər ümumi qaydada planlaşdırılmalı, rublər üzrə bölünməli, gəlir planının yerinə yetirilməsi üçün əhəngdarlıq təmin edilməlidir. Lakin gəlirlərin mədaxil edilməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə pul vəsaitlərinin alınmasında spesifik hallar mövcuddur. Belə ki, nəqliyyat xidmətinin sərnişin və yük daşınmada dəyərinin ödənilməsində müxtəlif formalardan istifadə edilir. Burada sayğac maşınlarının tətbiqi ilə yanaşı qiymətli kağızlar, qəbzlər, çeklər, biletlərdən də istifadə olunur. Belə ki, əhaliyə məişət xidməti kimi şəhərdaxili taksi xidmətində hesablayıcı sayğaclardan istifadə edildiyi halda avtobus, hava nəqliyyatı, dəmir yolu nəqliyyatlarında kassa biletlərindən istifadə olunur. Auditor taksi-sərnişin xidmətində gəlirlərin mədaxil olunması üçün müəssisənin təsərrüfatdaxili nəzarət formasında keçirilən qəfləti reydlərin nəticələrini müşahidə etməklə də müvafiq qənaətə gələ bilər. Əgər reydlərdən sonrakı birinci beşgünlükdə taksi sərnişin xidmətində gəlirlərin mədaxil edilməsində fərqli surətdə artım müşahidə olunarsa, belə qənaətə gəlmək olar ki, gəlirlərin mədaxil edilməsində müvafiq neqativ hallar mövcuddur. Nəqliyyat xidməti müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də yükdaşınmada istifadə edilən ciddi uçot vəərəqələri – çeklər, qəbzlər, qaimələr və sair bu kimi sənədlərin tərtibi və xidməti üzrə vəsaitin mədaxil edilməsidir. Təcrübədə bir sıra hallarda yük daşınmada faktiki daşınan yüklərin çəkisi, ölçüsü, növü gizlədilərək məqsədli və ya məqsədsiz dəyişdirilir. Bütün bu kimi halların sonunda xidmətlərdən əldə edilən vəsaitin məqsədli azaldılması yolu ilə pul vəsaitlərinin mənimsənilməsinə nail olunur. Auditor yükdaşıma xidməti ilə məşğul olan nəqliyyat təşkilatlarında yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman yüklənən malların faktiki tələbnamələri ilə uyğunluğuna, edilmiş xidmətə və yerinə yetirilmiş işlərə görə əldə edilən gəlirin qiymətli kağızlar (qəbz, kassa mədaxil orderi, biletlər) vasitəsilə düzgün rəsmiləşdirilməsinə nəzarət etməlidir. Bu sahədə audit

nəzarəti seçmə üsulu ilə aparılır. Seçmə üsulu ilə aparılan yoxlama nəticəsində gəlirlərin mədaxil edilməsində ciddi kənarlaşmalar müşahidə edilərsə, auditorun həmin sahəni daha ciddi tədqiqat aparmağa əsası vardır. Yükdəşmə nəqliyyat xidmətində boş dayanmaların və yüksüz nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti audit yoxlama-ekspertizasının tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Nəqliyyat xidmətinin fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində nəqliyyat, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının əsas göstəricilərindən biridir. Nəqliyyat xidməti fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər nəqliyyat növlərindən və göstərilən nəqliyyat xidmətindən asılıdır. Bütövlükdə nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyətini xarakterizə edən nəqliyyat göstəricilərini iki qrupa bölmək olar. Bu göstəricilərin birinci qrupu yerinə yetirilən iş və xidmətlərin keyfiyyətini xarakterizə edir. Digər qrupu isə kəmiyyət göstəriciləridir. Bu göstəricilər milli iqtisadiyyatımızın digər sahələrinə aid edilməyən spesifik göstəricilərdir. Nəqliyyat xidməti müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini bu göstəricilərsiz təsvir etmək çətindir. Bu göstəricilər sistemine sərnişinlərin sayı, yüklərin daşınma məsafəsi, yüklərin həcmi, maşınların yüklü qaçışı (ton km-lə) və sair aiddir. Bu göstəricilər nəqliyyat xidməti müəssisələrinin kəmiyyət göstəriciləri hesab edilir. Yükdəşmə, yerinə yetirilən işlərin həcmində ton km-lər, boş dayanmalar və nəqliyyatın yük götürmə gücündən maksimum istifadə olunmasını xarakterizə edən göstəricilər: ton km-lərdə daşınan yüklərin həcmi və miqdarı nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə olunmasının keyfiyyət göstəriciləri hesab edilir.

Sərnişin daşınmalarda da nəqliyyat xidmətinin keyfiyyət göstəriciləri daşınmış sərnişinlərin sayı, gedilmiş sərnişin-km-lərin həcmi hesab olunur. Düzdür, sərnişin daşınma xidmətlərinin özündə bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Yəni, şəhərdaxili, şəhərlərarası, şəhəratrafi, beynəlxalq sərnişin daşınmasında istifadə edilən göstəricilər və nəqliyyat növləri müxtəlif olduğu üçün fərqli meyarlardan istifadə edilə bilər. Məsələn, sərnişinlərin yüngül minik avtobusları ilə daşınmasını xarakterizə edən keyfiyyət göstəricisi sərnişin km-ri ilə ölçülərsə, dəmiryol nəqliyyatı müəssisələrinin fəaliyyətində onların işini keyfiyyət baxımından xarakterizə edən göstərici vaqon dövriyyəsi hesab edilir. Digər vacib bir amil güc maşınlarından səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edən göstərici dartı gücündən istifadə olunma əmsalı hesab edilir. Bu və ya digər spesifik göstəricilər təbii ki, nəqliyyat xidməti ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində nəzərə alınmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasında nəqliyyat xidməti müəssisələrinin

təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəriciləri qiymətləndirilən zaman bu spesifik göstəricilərdən istifadə edilməlidir.

Milli iqtisadiyyatımızın tərkib hissələrindən biri də informasiya texnologiyaları və rabitə xidmətidir. Rabitə, xidmət sferasına daxil edilməklə milli iqtisadiyyatın inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı inkişaf mərhələsində dünyada baş verən iqtisadi proseslərə dair məlumatların toplanması, əldə edilməsində, istehlakçıya ötürülməsində ən önəmli vasitə rabitə və informasiya texnologiyaları sistemi sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, rabitə sisteminin struktur tərkibinə bir sıra xidmət növləri daxildir. Bunların içərisində əsas etibar ilə poçt, telefon, teleqraf, şəhərlərarası telefon rabitəsi, radio və televiziya yayımı daha çox diqqəti cəlb edir. Müəssisə və təşkilatlara, əhaliyə yuxarıda qeyd olunan rabitə xidmətlərinin göstərilməsi rabitə sistemində ixtisaslaşdırılmış müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Rabitə xidmətləri olduqca çoxnövlu və zəngin bir şəbəkəyə malikdir. Ona görə də rabitə və informasiya texnologiyalarının tənzimlənməsi üçün möhkəm qanunverici baza olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının tənzimlənməsi üçün 20-yə yaxın qanun, həmçinin bu qanunların icra mexanizmlərini tənzimləyən qərar və sərəncamlar mövcuddur. Bu qanunlar aşağıdakılardır:

- «Rabitə haqqında» Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu;
- «Poçt rabitəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu;
- «Poçt bağlamaları haqqında sazişə qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 4 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu;
- «İnformasiya əldə etmək haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunu;
- «Telekommunikasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının 14 iyun 2005-ci il tarixli Qanunu;
- «Elektron ticarət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 may 2005-ci il tarixli Qanunu;
- «İctimai televiziya və radio yayımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 sentyabr 2004-ci il tarixli Qanunu;
- «İntersputnik» Beynəlxalq Kosmik Rabitə Təşkilatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 2004-cü il tarixli Qanunu;
- «Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Nizamnaməsinə və Konvensiyasına, habelə düzəliş sənədlərinə qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 14 mart 2000-ci il tarixli Qanunu;

- «Ümumavropa poçt və telekommunikasiya Administrasiyalarının konfransını təsis etmək üçün əsasnaməyə və göstərilən konfransın prosedur qaydalarına qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 2 may 2000-ci il tarixli Qanunu;
- «İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu;
- «Ümumdünya Poçt İttifaqının Nizamnaməsinə qoşulmaq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu.

Bu qanunverici aktların icrası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərar və sərəncamları ilə tənzimlənir. Bunlara aiddir:

- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikası Taarif (qiymət) Şurasının yaradılması haqqında» 31 yanvar 2002-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında poçt xidməti məqsədi ilə nəqliyyat vasitələrindən istifadə Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 20 aprel 1998-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Rabitə müəssisələri (operatorlar) tərəfindən rabitə vasitələrinin satışı və istifadəsi zamanı tələb olunan şərtlərin təsdiq edilməsi haqqında» 7 iyul 2005-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasının Radiotezliklər üzrə Dövlət Komissiyasının Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında» 3 oktyabr 1998-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında rabitə vasitələrinin və qurğularının mühafizə qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 19 dekabr 1997-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında rabitə vasitələrinin sertifikatlaşdırılması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 21 avqust 1998-ci il tarixli qərarı.

Bu qanunlar və normativ hüquqi aktlar respublikamızda rabitə informasiya texnologiyalarının ümumi məzmununu, rabitə fəaliyyətinin təşkili, iqtisadi və hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda ayrı-ayrı rabitə növləri üzrə xidmət fəaliyyətlərini tənzimləyir. Rabitə

xidməti fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının bir sıra spesifik xüsusiyyətləri var ki, həmin xüsusiyyətlər eyni zamanda rabitə müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinə birbaşa və dolayı yolla təsir göstərir. Rabitə xidməti ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlər 2 qrupa bölünür: birinci qrup xüsusiyyətlər rabitə və informasiya texnologiyaları sistemini iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqləndirir, ikinci qrup xüsusiyyətlər isə rabitə xidmətlərini biri-birindən fərqləndirir. Bu xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün rabitənin ayrı-ayrı sahələrinin xidmətlərinin tərkibini müşahidə etmək kifayətdir. Məsələn, rabitə xidmətlərinin tərkibində poçt rabitəsi diqqəti cəlb edən sahələrdən biridir. Poçt rabitəsinin tərkibində bir sıra xidmət növləri, o cümlədən pul baratlarının qəbulu və göndərilməsi, çap nəşrləri, bağlamaların qəbulu, göndərilməsi, teleqramlar, müxtəlif növ (sifarişli, sifarişsiz, adi) məktubların göndərilməsi, saxlanması, daşınması, konkret ünvanlara çatdırılması və sair bu kimi xidmətlər mövcuddur. Hər bir poçt xidməti növünün yerinə yetirilməsində və dəyərinin ödənilməsində fərqli xüsusiyyətlər vardır. Poçt rabitəsinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyətinin, o cümlədən müdafiə, təhlükəsizlik, ictimai asayişin mühafizəsi orqanlarının, habelə diplomatik nümayəndəliklərin etibarlı poçt xidmətinə olan tələbatını ödəmək üçün canlı poçt rabitəsi – feldeger (kuryer) xidmətlərindən istifadə edilməsi ilə səciyələnilir. Poçt rabitəsində spesifik xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, informasiyanı verən və informasiyanı alan arasında 3-cü canlı şəxs iştirak edir, yəni poçt rabitəsi xidməti üzrə baratların götürülməsi, məktubların qəbul olunması, yerlərə çatdırılmasında məlumat daşıyıcıları canlı şəxsdir. Bu xidmət növündən fərqli olaraq telefon, teleqraf, şəhərlərarası danışq rabitə xidmətlərində 3-cü şəxs iştirak etmir. İnformasiya verənlə informasiya alan arasında informasiya ötürücüsü texniki vasitələrdir. Ona görə də poçt rabitəsindən fərqli olaraq telefon, teleqraf rabitələrində texniki vəsaitlərin xüsusi çəkisi qat-qat artıqdır. Bu isə təbii ki, məsrəflərin struktur tərkibinə müvafiq qaydada təsir göstərir, yəni əgər poçt rabitəsində məsrəflərin tərkibində əmək haqqının xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, elektrik rabitəsində isə əsas vəsaitlər, onlara edilən məsrəflər, amortizasiya ayırmaları, əsaslı təmir xərcləri daha yüksəkdir. Peyk rabitəsi beynəlxalq tele-kanal tezliklərindən istifadə olunmasını, beynəlxalq rabitə xidməti qurumlarının xidmətindən istifadə edilməsini tələb edir.

Göründüyü kimi, rabitə sahəsində həm sahələrarası, həm də sahədaxili spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bunlar da təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərin formalaşmasına, o cümlədən gəlirlərin əldə edilməsinə, məsrəflərin tərkibinə, maliyyə nəticələri

nə təsir göstərir. Burada digər sahələrdən fərqli olaraq məhsul istehsalı ilə edilən xidmətlər və onların satışı eyni zamanda baş verir. Digər sahələrdən fərqli olaraq rabitə xidmətlərinin (məhsullarının) satışı birbaşa istehlakçı ilə əlaqədə yaranır, yəni rabitə xidmətlərinin satışında 3-cü şəxs iştirak etmir. Göründüyü kimi, rabitə və informasiya texnologiyaları xidmətləri bir sıra spesifik xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Əlbəttə audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Rabitə müəssisələrində digər sahələrdən fərqli olaraq nağd pul əməliyyatlarından daha çox istifadə olunur. Digər tərəfdən, rabitə müəssisələri rabitə xidmətləri göstərən zaman xidmətin dəyərinin ödənilməsi prosesi yerindəcə baş tutur və istehlakçı ilə birbaşa alış-veriş münasibətləri yaranır. Burada ən əsaslı məqamlardan biri də onunla izah olunur ki, sifarişçi bir çox hallarda istehlak məhsulunu (rabitə xidmətinə) yerindəcə həmin müəssisədən əldə edir.

Auditor rabitə müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama-ekspertizasını aparan zaman rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin tamlığına, düzgün mədaxil olunmasına diqqət yetirməlidir. Bir qayda olaraq rabitə xidmətləri rabitə müəssisələrinin yerlərdə fəaliyyət göstərən şöbələrində, köşklərində aparılır. Bu zaman xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində kassa mədaxil orderindən deyil, hesablama texnikasından (kassa aparatlarından) istifadə edilir. Kənd rayonlarında isə bəzən bu məqsəd üçün ciddi uçot vərəqələri olan qəbzlərdən, çeklərdən istifadə olunur. Burada yerinə yetirilən iş və xidmətlərə maddi dəyərlər sərf olunmadığından satılan məhsulun dəyərini ona sərf olunan xammal və materialların dəyəri ilə ölçmək çətindir. Rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin tam dolğun mədaxil edilməsini bir sıra spesifik yanaşmalarla müşahidə etmək olar. Daha doğrusu, poçt rabitəsində rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin tam mədaxil edilməsini müşahidə etmək üçün seçmə üsulu ilə ötən bir neçə ayın dinamikası qurulmalı, yeri gəldikdə isə həmin aylar üzrə 10 günlüklərin gəlirləri dinamikası müqayisə edilməlidir. Telefon rabitəsində isə gəlirlərin tam mədaxil edilməsi üçün seçmə üsulu ilə telefon abonentlərinin şəxsi hesabı inventarlaşdırılmalı və bu abonentlər üzrə pul vəsaitlərinin ödənilməsi müşahidə edilməlidir. Bu qayda ilə debitor və kreditor borcların vəziyyətini qiymətləndirmək olar. Rabitə müəssisələrində digər xidmətlər də məsələn, elektrik enerjisinin, kommunal xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, təbii qazdan istifadəyə görə ödənişlərin qəbul edilməsi kimi xidmətlər də aparılır.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman bu növ xidmətlərin göstərilməsində sənədləşmələrin düzgün rəsmiləşdirilməsi və rabitə müəssisələrinin 3-cü şəxs qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qiymətləndirilməlidir.

Təcrübədə bir çox hallarda bu növ xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər bu və ya digər formada mənimsənilir, həmin xidmətlərin dəyəri isə rabitə xidmətlərinin əldə edilən ümumi gəlirləri hesabına bağlanılır. Rabitə müəssisələri üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi Azərbaycan Respublikasının Taarif Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş taariflər əsasında aparılır. Hər bir rabitə və informasiya texnologiyası xidməti məzmunundan, mahiyyətindən, əmək tutumundan, texniki tutumundan asılı olaraq müxtəlif taarif dərəcələrinə malikdir. Taarif gəlirləri rabitə müəssisələrinin əsas gəlir sahəsi hesab edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman əsas taarif gəlirləri ilə yanaşı, rabitə xidmətində sərbəst taarif dərəcələrindən istifadəyə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində rabitə müəssisələri də bir sıra hallarda göstərilən xidmət və yerinə yetirilən işlərdə sərbəst taariflərdən (razılaşma qiymətlərindən) istifadə edə bilər.

Rabitə müəssisələrində məsrəflər və onların ekspertizası audit fəaliyyətinin əsas obyektlərindən biri hesab edilməlidir. Milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq rabitə müəssisələrində məsrəflər anlayışında da müxtəliflik mövcuddur. Belə ki, poçt rabitəsində materialların sərfinə və əmək haqqının ödənilməsinə dair xərclərə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunduğu halda telefon, teleqraf rabitələrində əsas vəsaitlərin əldə edilməsi, quraşdırılması və istismarı ilə bağlı olan xərclərə daha çox diqqət yetirilməlidir. Texniki rabitə xidmətlərindən istifadə ilə bağlı olaraq çəkilən xərclərin dinamikasını müşahidə etməklə, xərclərin dəyişməsi və bu xərclərin əsaslı olmasını qiymətləndirmək mümkündür. Auditor telefon, teleqraf və şəhərlərarası danışiq rabitə müəssisələrində yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması metodikasından geniş istifadə edə bilər. Əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması onların səmərəli istifadə edilməsinə müsbət təsir göstərməklə, eyni zamanda əsas vəsaitlərin istismar müddətinin uzadılması və onun saxlanması çəkilən xərclərin azaldılmasına müsbət təsir göstərə bilər.

26.7. Sığorta fəaliyyətində auditin spesifik xüsusiyyətləri

Sığorta işi milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olmaqla xüsusi bir sahədir. Sığorta işi maddi nemətlər istehsalı sferasına daxil deyil. Sığorta, xidmət sferasının tərkib hissəsi olmaqla spesifik bir sahədir. Sığorta istehsal və xidmət sahəsində müəyyən risklərin, təhlükələrin qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlərdir. Sığorta işi iqtisadi inkişafın və sosial problemlərin

həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz fəaliyyətində baş verən yaxud verə biləcək risklərdən, təhlükələrdən ona dəyə biləcək maddi ziyanların qarşısını almaq, onun əvəzinin ödənilməsi üçün müəyyən mənbələr yaratmalıdır ki, buna da sığorta vasitəsi ilə nail olmaq olar. Eyni zamanda insanlar öz sağlamlılıqlarını, həyat təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əmlak, maddi əşyalar sığortası ilə yanaşı həyat sığortasından, şəxsi sığortadan və digər sığorta növlərindən də istifadə edirlər. Sığortanın yaranma zəruriliyi insan və cəmiyyət arasında olan münasibətlərdə nəzərdə tutulmayan hadisələrin baş verməsi nəticəsində onlara vurulan maddi, mənəvi ziyanlar, itkilər və sair bu kimi təhlükələrdən qorunmaqla izah edilir. Bu hadisələr üç halda baş verə bilər: təbii fəlakətlər, texnogen və sair hadisələr.

Təbii fəlakətlər dedikdə, baş verə bilən daşqınlar, sellər, zəlzələlər nəticəsində yaranan dağıntıların torpağa, əmlaka, şəxsi mülkə vurduğu ziyanlar başa düşülür.

Texnogen hadisələr dedikdə isə texniki normaların gözlənilməməsi nəticəsində təbiətə, ətraf mühitə və insanlara dəyən ekoloji ziyanlar nəzərdə tutulur.

Sair hadisələr dedikdə, bu və ya digər təsadüfi və gözlənilməz hadisə nəticəsində insanların şəxsi həyatına, sağlamlığına dəyən ziyanlar başa düşülür. Buraya maddi əşyaların qarət olunması, avtomobillərin qaçırılması və sair bu kimi hadisələr daxildir.

Təcrübədə sığorta işi iki hissəyə bölünür: könüllü və məcburi sığorta.

Məcburi sığorta qanunverici normativ hüquqi aktlarla nəzərdə tutulan və dövlət tərəfindən məcburi qaydada aparılan sığortalardır. Buraya nəqliyyat vasitələrinin məcburi sığortası, milli məclisin deputatlarının, hərbi qulluqçuların dövlət icbari sığortası, səmənşinlərin icbari sığortası və sair aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq məcburi sığorta ilə yanaşı, könüllü sığortanın da geniş şəbəkəsi yaranmışdır. Bu şəbəkə əsasən 4 istiqamətdə 50-yə yaxın növlər üzrə formalaşmışdır. Respublikamızda könüllü sığortanın istiqamətlərini və növlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

Şəxsi sığorta:

- həyat sığortası;
- həyatın qarışıq sığortası;
- həyatın yığım sığortası;
- mükafatla həyat sığortası;
- illik həyat sığortası;

- bədbəxt hadisə və xəstəliklərdən sığorta;
- tibbi sığorta;
- xarici səfərlər zamanı tibbi xərclərin sığortası;
- xaricə gedən şəxslərin tibbi xərclərinin və bədbəxt hadisələrin sığortası;
- kəskin cərrahi xəstəliklərdən sığorta;
- fərdi qəza sığortası;
- sərnəşinlərin sığortası.

Nəqliyyat sığortası:

- hava nəqliyyatı vasitələrinin sığortası;
- nəqliyyat vasitələrinin (kasko) sığortası;
- avtomobillərin kompleks sığortası;
- su nəqliyyatı vasitələrinin (gəmi və sairə) sığortası.

Məsuliyyət sığortası:

- nəqliyyat vasitələrinin, daşınan yüklərin və məsuliyyətin sığortası;
- dəniz nəqliyyatı vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası;
- nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası;
- üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin sığortası;
- peşə məsuliyyətinin sığortası;
- işə götürənin məsuliyyətinin sığortası;
- lift qəzalarında üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin sığortası;
- ətraf mühitin (ekologiya) çirklənməsinə görə məsuliyyət sığortası;
- öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə mülki məsuliyyətin sığortası;
- hava limanı sahiblərinin və hava hərəkəti idarəetmə orqanlarının mülki məsuliyyətinin sığortası;
- tibb müəssisələrinin və müstəqil fəaliyyət göstərən həkimlərin məsuliyyətinin sığortası;
- aviadaşıyıcıların üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətinin sığortası.

Əmlak sığortası:

- kənd təsərrüfatı binaları, tikililəri və sair əmlakın sığortası;
- kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinə məxsus heyvanların sığortası;
- ev quşlarının sığortası;
- inşaat və montaj risqlərinin sığortası;

- konstruksiya risqlərinin sığortası;
- energetik risqlərin sığortası;
- girov qoyulan əmlakın sığortası;
- mühəndislik risqlərinin sığortası;
- inşaat sığortası;
- elektron cihaz və avadanlıqların sığortası;
- neft və qaz yataqlarında kəşfiyyat və hasilat işlərinin aparılması sığortası;
- şüşə sınımasına qarşı sığorta;
- əmlakın yanğından və digər əlavə risqlərdən sığortası;
- yük sığortası;
- istilikxana sığortası;
- fiziki şəxslərə məxsus olan tikintilərin sığortası;
- dəzgahın sınıması sığortası;
- oğurluqdan sığorta;
- quraşdırma sığortası.

Maliyyə risqlərinin sığortası:

- maliyyə təsisatlarının və korporasiyaların risqlərinin sığortası;
- maliyyə risqlərinin sığortası;
- maliyyə institutları və bank sisteminin sığortası;
- kreditlərin sığortası;
- bank risklərinin sığortası;
- təhsil xərclərinin ödənilməsi sığortası.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid digər sahələrdə olduğu kimi, sığorta bazarının formalaşmasına da geniş zəmin yaratmışdır. Planlı sosialist təsərrüfat sistemində istehsal, xidmət, köməkçi və digər sahələrin mülkiyyətçisi dövlət olduğu üçün sığorta xidməti də bilavasitə məcburi və «könüllü» olaraq dövlət tərəfindən aparılırdı. Lakin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, yeni mülkiyyət formalarının meydana gəlməsi sığorta xidmətinin özündə də yeni formaların, növlərin əmələ gəlməsini zəruriləşdirmişdir. Hazırda respublikamızda sığorta bazarı formalaşmaqdadır. Bu bazarda təqribən 27 milli, 6 müştərek, 6 milli broker və təkrar sığorta, 3 ekspres sığorta şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bütövlükdə respublikamızın sığorta sistemi şəbəkəsini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

Milli sığorta şirkətləri:

Azərsığorta, AZAL-sığorta, Azərqarant, Abşeron, Alfa, Ata sığorta,

Birlik, Beynəlxalq SŞ, Be & G, Qafqaz, Qruppa A, Qafqaz LTD, Əmrah, Star-Alians, Era-Trans, M.Bask, Ci-sığorta, Tural, Fidan, Standart, Nişan, Xalq.

Milli Broker sığorta və təkrar sığorta şirkətləri:

Cahan, Zaman, Azərbaycan.

Birgə Broker təşkilatları:

AON-Azəri, Kaspian Marş, Kaspian.

Xarici birgə sığorta şirkətləri:

AİG Kaspian (Az-ABŞ), Atəşgah (Az-Rus), Azər-Asiya (Az-İran), Başak-İnam (Az-Türk), Temz sığorta (Az-İngil), Günay-Anadolu (Az-Türk).

Ekspert sığorta təşkilatları:

Vitsan CO, Akaya CO, Ekspert-M.

Filiallar:

Abşeron – Bakı şəhəri, Nizami, Binəqədi, Quba bölgəsi, Şəki bölgəsi, Qəbələ bölgəsi, Gəncə bölgəsi, Mingəçevir bölgəsi, Goranboy bölgəsi, Şamaxı bölgəsi, Ağcabədi bölgəsi.

Azərqarant – Gəncə, Zaqatala, Əli-Bayramlı, Hacıqabul, Sumqayıt, Quba bölgəsi.

M-Bask – Səbail, Gəncə.

Be & G – Göyçay, Tovuz, Sumqayıt, Lənkəran, Gəncə, Göyçay.

«Temz» Sığorta Qrupu – Gəncə.

Beynəlxalq Sığorta Şirkəti – Gəncə.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında sığorta bazarı bütün istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərir. Düzdür, bu sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti xarici sığorta şirkətləri ilə müqayisədə çox da yüksək deyil. Lakin onlar gələcək iqtisadi inkişafın təhlükəsizliyinə təminat üçün zəmin yaratmışdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, sığorta xidmətinin fəaliyyəti də Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar əsas etibarilə inzibati sığortaları tənzimləsə də könüllü sığorta xidmətləri üçün də hüquqi baza hesab edilir. Respublikamızda hazırda sığorta xidmətinə tənzimləyən normativ hüquqi aktlar aşağıdakılardır:

- «Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 31 may 1996-cı il tarixli Qanunu;
- «Əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi, virusologiya məsələləri üzrə elmi-tədqiqatların aparılması və virus peraparatlarının istehsalı ilə məşğul olan işçilərin öz xidməti vəzifələrinin yerinə yetirməsi za-

manı insanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyə (AİDS) tutulma, habelə bununla əlaqədar baş vermiş əlillik və ölüm hadisələrinin dövlət icbari sığortası qaydaları haqqında» əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 25 aprel 1997-ci il tarixli Qanunu;

- «Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 20 may 1997-ci il tarixli Qanunu;
- «Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 5 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu;
- «İcbari ekoloji sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 12 mart 2002-ci il tarixli Qanunu;
- «Dövlət qulluqçularının icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu;
- «Sərnəşinlərin icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 17 iyun 2003-cü il tarixli Qanunu;
- «Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərində qulluq edən şəxslərin icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 6 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu.

Yuxarıda qeyd olunan qanunverici aktların icrasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti bir sıra qaydalar da işləyib hazırlamışdır. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

- «Qeyri-həyat sığortası növləri üzrə sığorta ehtiyatlarının yaradılması və ayırmaların hesablanması qaydaları»;
- «Azərbaycan Respublikasında sığorta və təkrar sığorta brokerlərinin fəaliyyət qaydaları»;
- «Sığorta ekspertinin fəaliyyət göstərməsi qaydaları»;
- «Azərbaycan Respublikasında sığorta agentlərinin fəaliyyət qaydaları».

Məlumdur ki, hər bir fəaliyyət növü, o cümlədən sığorta fəaliyyəti də Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Lakin bir sıra xüsusi fəaliyyət sahələri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» qaydalara əsasən tənzimlənir. Sığorta xidməti (fəaliyyəti) xüsusi razılıq tələb edən sahələrin tərkibinə daxildir. Ona

görə də Azərbaycan Respublikasında sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti üçün xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin məlum fərmanına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalara əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının lisenziyalasdırılması hüququ Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Maliyyə Nazirliyinin müvafiq tələbnamələrinə əsasən hər bir sığorta şirkəti Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətinə görə xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

- hüquqi şəxsin adı, təşkilati-hüquqi forması, hüquqi və fəaliyyət göstərdiyi ünvanı, filiallar barədə məlumat (əgər nəzərdə tutulmuşdursa), hesablaşma hesabının (hesablarının) nömrəsi və bankın adı, fəaliyyət aparılacaq sığorta növləri;
- müəssisənin əsas təsis sənədlərinin notariusda təsdiq edilmiş surəti;
- müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin notariusda təsdiq edilmiş surəti;
- müəssisənin vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında müvafiq sənədin surəti;
- ərizəçinin fəaliyyət aparacağı ünvan, o cümlədən ərizədə göstərilən obyektlərdən (filiallardan) hər biri üçün ərizəçinin istifadə hüququnu (mülkiyyət hüququ, icarə və sair əsasları) təsdiq edən sənədin surəti;
- lisenziya almaq üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiq edən sənədin əsli;
- sığortaçının nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada ödənilməsinə təsdiq edən sənədin əsli;
- sığortanın fəaliyyətinə dair nəzərdə tutulan könüllü növləri üzrə qaydalar.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, sığorta şirkətlərində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman bir sıra məsələlər digər sahələrdə olduğu kimi, ümumi prinsiplər əsasında qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda audit yoxlama-ekspertizası üçün tərtib olunan proqramda bu sahənin spesifik xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır. Məsələn:

- sığorta şirkətlərinin normativ hüquqi bazası və ona əməl olunması;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin ümumi metodikası;

- sığorta şirkətlərinin uçot-hesabat işlərinin təşkilinin səviyyəsi;
- sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində spesifik xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi və s.

Sığorta şirkətlərinin normativ hüquqi bazasına daxildir: Azərbaycan Respublikasının «Müəssisələr haqqında» Qanunu və onun müvafiq bəndləri, «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, bu qanunların və məcəllənin icra mexanizmlərini müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında əsasnaməsi. Sığorta fəaliyyəti xüsusi sahə olduğu üçün sığorta şirkətlərinin hüquqi bazasının tərkibində onların lisenziyalasdırılması da yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Daha doğrusu, auditor sığorta şirkətlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərini ekspertiza edən zaman müəssisənin, şirkətin təsis sənədlərinə qiymət verməli, onun fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarına düzgün əməl olunmasını da qiymətləndirməlidir. Digər sahələrdən fərqli olaraq sığorta şirkətləri bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, həmin məsələlərin araşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində spesifik yanaşma tələb olunur. Bununla əlaqədar auditor aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir: sığorta şirkətlərində maliyyə risklərinin qarşısını almaq üçün şirkətin maliyyə potensialı, sığorta taariflərinin düzgün tətbiq olunması, sığorta ehtiyatlarının yaradılması, sığortaçının maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti, sığorta şirkətinin investisiya fəaliyyəti, müəyyən maliyyə risklərindən qaçmaq üçün və sığorta vəsaitinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə təkrar sığortanın vəziyyəti, sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalının səviyyəsi və s.

Auditor sığorta şirkətlərində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman ilk növbədə ekspertiza olunan şirkətin maliyyə imkanlarına diqqət yetirməlidir. Çünki, sığorta şirkətlərinin maliyyə potensialı, onun malik olduğu nizamnamə kapitalı həmin şirkətin maliyyə bazarında fəaliyyət imicinin qarantı və təminatçılarından biri hesab edilir. Bu, ilk növbədə onunla izah olunur ki, hər bir istiqamət üzrə sığorta işi quran hüquqi və fiziki şəxs sığorta təşkilatının hansı maliyyə imkanlarına malik olması ilə maraqlanır, bu və ya digər məqsədlər üçün bağlanmış müqavilənin riskini müəyyənləşdirir.

Təcrübədə belə hallara rast gəlinir ki, sığorta şirkətinin bağladığı sığorta müqaviləsi onun maliyyə imkanları potensialını və nizamnamə kapi-

talını bir neçə dəfə ötüb keçir. Bu, əlbəttə sığorta şirkətinin baş verə biləcək təbii, texnogen və sair hadisələrin qarşısını ala bilməyəcəyindən xəbər verir. Ona görə də bu, ümumi sığorta işini müəyyən qədər şübhə altına salan hal kimi qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq təcrübədə iri həcmli sığorta müqavilələrinə tez-tez rast gəlinir. Lakin bir çox hallarda bu müqavilələrin özünün də sığortalanmasına ehtiyac duyulur. Çünki, iri həcmli sığorta müqaviləsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi böyük maliyyə vəsaiti tələb edir və bir sığorta şirkəti üçün çətinlik yaradır. Ona görə də belə hallarda adətən təkrar sığorta adı altında sığorta aparan şirkət daha böyük maliyyə imkanlarına malik olan sığorta şirkətləri ilə həmin məsələ üzrə müqavilə bağlayır. Nəticədə həm özünü, həm də sığortalanan fiziki və hüquqi şəxsi müəyyən təhlükədən qurtarmış olur. Auditor yoxlama zamanı sığorta şirkətində təkrar sığorta hallarına öz münasibətini bildirməlidir. Bununla əlaqədar təkrar sığortanın növlərinə, sığorta şərtlərinə və təkrar sığortanın rəsmiləşdirilməsinə dair hüquqi və texniki sənədlərə auditor qiyməti verilməlidir.

Sığorta təşkilatlarının auditinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu və ya digər sığorta növü üzrə taarif dərəcələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və tətbiqindən irəli gələn məsələlərin qiymətləndirilməsidir. Sığorta taariflərinin tətbiqi və hesablanması sığorta statistikasının böyük əhəmiyyəti vardır. Sığorta statistikasını dedikdə, sığorta xidmətinə xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş yekun göstəricilərin sistemləşdirilməsi və öyrənilməsi başa düşülür. Bu göstəricilərdə iki əsas vacib məsələ xarakterizə olunmalıdır. Bunlardan birincisi sığorta ehtiyatlarının yaradılmasını, ikincisi isə sığorta ehtiyatlarından istifadə dərəcəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemidir.

Sığorta taariflərinin hesablanması ilə əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatlarda bir sıra yanaşmalar – hesablama metodikaları irəli sürülmüşdür. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı baş verən hadisələrin növündən və sığorta formalarından asılı olaraq sığorta taariflərinin hesablanması və tətbiqinin mövcud metodikalarından istifadə edilə bilər. «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun müvafiq bəndinə uyğun olaraq hər bir sığorta şirkəti bağladığı müqavilə üzrə öhdəliklərini lazımi səviyyədə yerinə yetirmək üçün müvafiq sığorta ehtiyatı yaratmağa borcludur. Bu ehtiyatlar müxtəlif formada ola bilər. Təcrübədə tətbiq olunan formalar texniki ehtiyatlar, zəlzələ ehtiyatları, qarşısı alınma tədbirləri fondu və xüsusi təminatlardan ibarətdir. Bu ehtiyatların yaradılması, istifadə edilməsi və uçot-hesabat işlərində əks etdirilməsi müxtəlif olsa da, onlar məzmun və mahiyyəti etibarilə birdir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sığortaçıların

qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təminatını qiymətləndirməlidir. Auditor, həmçinin bu münasibətlə sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyinə və müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə də qiymət verməlidir. Çünki, sığorta ehtiyatlarının yaradılması eyni zamanda sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyinə bir işarədir. Bu göstərici həmçinin sığorta şirkətinin maliyyə dayanıqlığını və onun təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin başlıca göstəricilərindən biri olan ödəmə qabiliyyətini də xarakterizə edir. Digər sahələrdə olduğu kimi, sığorta fəaliyyətində də müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin audit qiymətləndirilməsində ümumi metodikadan istifadə etmək mümkündür. Hər bir müəssisə öz istehsal maliyyə fəaliyyətini və xidmət sferasını genişləndirmək yolu ilə təkrar istehsala qatılır. Sığorta şirkətləri də əldə etdiyi maliyyə vəsaitlərinin dayanıqlığını, etibarlılığını təmin etməklə yanaşı, onu təkrar istehsala yönəltməklə daha böyük mənfəət əldə edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta xidmətindən əldə edilən vəsait milli iqtisadiyyatımızın digər sahələrinə investisiya qoyuluşunun mənbələrindən biri hesab edilə bilər. Ona görə də sığorta şirkətlərinin sərbəst maliyyə vəsaitlərinin daha da artırılması və şirkətin bilavasitə daha böyük mənfəət əldə etməsi üçün həmin vəsaitlərin investisiya qoyuluşuna yönəldilməsi qiymətləndirilməlidir. Əlbəttə, bu zaman auditor «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun müvafiq prinsiplərini əldə rəhbər tutmalıdır. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini özündə əks etdirən uçot-hesabat işləri də audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri olmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini xarakterizə edən uçot-hesabat işlərinin ümumi göstəriciləri ilə yanaşı, bir sıra keyfiyyət göstəricilərinə, o cümlədən gəlirləri, aktivləri, öhdəlikləri, kapitalı və sairəni xarakterizə edən göstəriciləri də təhlil edib qiymətləndirməlidir.

26.8. Kommersiya bankları auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid yeni bank sisteminin formalaşmasında və bu sistmə daxil olan bütün bank strukturlarının fəaliyyətində əsaslı dönüş yaratmışdır. Bazar iqtisadiyyatının mühüm infrastrukturunu kimi bank sistemi elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə-kredit resurslarının hərəkəti və tənzimlənməsi tarazlaşdırılmış formada olsun.

Kommersiya bankları Azərbaycan Respublikasında «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun və digər qanunvericilik aktlarının tələbləri

əsasında fəaliyyət göstərir. Hər bir kommersiya bankı təsis edilərkən Milli Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar nəzərə alınmaqla nizamnamə kapitalı müəyyənləşdirilir və Milli Bankda qeydiyyatdan keçdikdən sonra onun fəaliyyəti üçün lisenziya (xüsusi razılıq) verilir.

Kommersiya bankları vahid bank sisteminin tərkib hissəsi kimi ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində, üstün və aparıcı milli istehsal sahələrinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları həmçinin milli istehsalın yeni sahələrinin yaradılmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir bank sisteminin formalaşmasına 1992-ci ildə qəbul edilmiş və 1996-cı ildə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının tövsiyələri də nəzərə alınaraq dünya standartlarına uyğunlaşdırılaraq yeni redaksiyada qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlar geniş imkanlar yaratmışdır. Bu qanunlar dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilərək 16 yanvar 2004-cü il tarixdə «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının yeni Qanunu qəbul edilmişdir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, bank sistemi uzun müddət ərzində kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərmiş və sonralar pul emissiyasının tənzimlənməsi, pul-kredit siyasətinin yeridilməsi və sair səbəblərlə bağlı olaraq Mərkəzi Bankların yaranması zəruriliyi meydana çıxmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Milli Bank yaradılmış və ona dövlət mənafeyinə uyğun gələn böyük səlahiyyətlər verilmişdir. Bu məqsədlə «Milli Bank haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir: «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı Azərbaycan Respublikasının mərkəzi Bankıdır, onun qarşısında duran vəzifələr, funksiyalar və səlahiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə və bu qanunla müəyyənləşdirilir».

Hüquqi şəxslərin - müəssisələrin, kooperativlərin, firmaların kreditləşdirilməsində, xırda və orta biznesin inkişafında özəl-kommersiya banklarının fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Bu banklar göstərilən strukturların alqı-satqı fəaliyyəti və digər hesablaşmaları üzrə əməliyyatlar aparır, pul dövriyyəsinə nəzarət edir. Kommersiya banklarının əsas funksiyası sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin pul vəsaitinə olan ehtiyaclarını ödəməkdən ibarətdir. Eyni zamanda makro-maliyyə sabitləşmədə xüsusi rola malik olan banklar arasında kommersiya banklarının rolu böyükdür. Hazırda inkişaf etmiş dünya ölkələrində kommersiya banklarının əhatə dairəsi daha da genişlənməmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyada ən iri kommersiya bankları müştərilərə xidmət etməklə 100 növdə əməliyy-

yat, ABŞ-da 150 növ əməliyyat, Yaponiyada 300-ə qədər əməliyyat aparırlar.

Respublikada kommersiya bankları nizamnamə hüququ əsasında universal formada fəaliyyət göstərirlər. Bank sistemində daxil olan kommersiya bankları fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bura daxildir: müştərilərə kassa hesablaşma xidmətinin göstərilməsi, depozitlərin və əmanətlərin cəlb olunması, müştərilərə lizinq, faktoring, kredit xidmətlərinin göstərilməsi, valyuta xidmətləri, qiymətli kağızlar bazarı üzrə əməliyyatlar və məsləhət xidmətləri.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi vacibdir. Məlumdur ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsasında onun likvidliyi durur. Likvidlik olmadan çətin ki, bank ödəniş qabiliyyətli olsun. Təcrübə göstərir ki, bank likvidliyinin itirilməsi onun qeyri-tədiyyə qabiliyyətliliyinə gətirib çıxarır ki, bundan sonra müflisləşmə başlayır. Beləliklə, kommersiya banklarının stabilliyinin, möhkəmliyinin və etibarlığının təmin olunmasında likvidlik birinci, ödəniş qabiliyyətliliyi isə ikinci vacib amil hesab edilir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman hər şeydən öncə kommersiya banklarının likvidliliyi və ödəmə qabiliyyəti qiymətləndirilməlidir. Qiymətləndirmə zamanı bankın likvidliyi və onun balansının likvidliyinin qiymətləndirilməsi yolları müəyyən edilir. Bankın balansı o vaxt likvidli hesab olunur ki, aktiv üzrə vəsaitlər passiv üzrə müddətli öhdəlikləri ödəməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mərkəzi banklar likvidlik normativlərini müəyyən etməklə kommersiya banklarının əməliyyatlarına bilavasitə nəzarət edir və onlardan səmərəli istifadə olunmasına təsir göstərir. Bununla da mərkəzi banklar ümumilikdə bank sisteminin sabilliyinin saxlanmasını, əmanətçi və kreditorların mənafeələrinin qorunmasını təmin edirlər.

Fəaliyyətdə olan kommersiya və ixtisaslaşmış banklar Milli iqtisadiyyatın formalaşmasına bilavasitə maliyyə xidməti göstərir, bazar iqtisadiyyatına xas olan yeni iqtisadi strukturların yaranmasında mühüm rol oynayırlar. Özünün perspektiv inkişafına, geniş xidmət dairəsinə görə kommersiya bankları banklar arasında xüsusilə fərqlənir və rəqabətə daim tab gətirmək məqsədilə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyə cəhd göstərirlər.

Hazırda respublikada banklar əsasən kassa-hesablaşma və kredit vermə xidməti ilə məşğuldur. Respublikada bank işində lizinq, faktoring xidmətlərindən və trast əməliyyatlarından hələ geniş istifadə olunmur. Əlbəttə, bunlar keçid dövrünün çətinlikləridir və gələcəkdə onların təcridən aradan qaldırılmasına yeni imkanlar açılacaqdır. Audit yoxlama-ekspertiza

işə aparılan zaman bankın göstərdiyi xidmət çeşidinə nəzər salınmalı və onlardan əldə edilən gəlirlər müqayisə edilib qiymətləndirilməlidir.

Son illər bank auditi və nəzarəti sahəsində həyata keçirilmiş ən vacib islahatlar əvvəllər Azərbaycan Milli Bankının müxtəlif alt struktur bölmələri arasında paylanmış bank nəzarəti funksiyalarının vahid təşkilati bölmədə cəmləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının auditi daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu tədbir nəzarət proseslərinin tam əlaqələndirilməsinə və keyfiyyətinə əsaslı zəmin yaratmışdır. Hazırda bank sektoruna nəzarətin mövcud qanunvericilik bazasının, təlimat və normativ aktların təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun normativ sənədlərin hazırlanması, bank nəzarətini həyata keçirən mütəxəssislərin peşə hazırlığının artırılması sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu nəzarət özəl bankların restrukturizasiyası, habelə, qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət istiqamətində həyata keçirilir.

Bir qayda olaraq bankların fəaliyyətinə sonradan nəzarət onlar tərəfindən hər ay təqdim olunan hesabatlar əsasında aparılır. Audit yoxlama-ekspertiza işinin növbəti mərhələsi banklar tərəfindən təqdim edilmiş hesabatların təhlili və qiymətləndirilməsidir. Bu zaman əsasən, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş və Milli Bankın normativ aktları ilə tənzimlənən məcburi iqtisadi normativlərin yerinə yetirilməsinə, xüsusilə də kapitalın adekvatlığı, likvidlik və risklərin cəmləşməsi ilə bağlı tənzimləmə normalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Yeni növ bank məhsullarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar onların rentabelliyyətinin müəyyən edilməsinin mahiyyəti də artır. Müxtəlif növ əməliyyatlarda hər bir əməliyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rentabellik göstəricilərindən istifadə edilə bilər. Audit yoxlama-ekspertiza zamanı kommersiya banklarının rentabellik səviyyəsi də qiymətləndirilməlidir.

Bankın hər bir əməliyyatında olduğu kimi, əmanət əməliyyatı da riskli əməliyyat sayılır. Bunu, ilk növbədə, bankın müştəriləri tərəfindən əmanətlərin kütləvi tələb olunması, əmanət bazarında baş verə biləcək arzu olunmayan vəziyyətlə də izah etmək olar. Auditorun bankın likvidliyinin, etibarlılığının və gəlirliliyinin təmin edilməsində onun əmanət portfelinin səmərəli idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirməsi məqsədomüvafiqdir.

Müasir dövrdə kommersiya banklarının əmanət bazarında fəaliyyət aktivliyinin genişləndirilməsinin prioritet istiqamətlərindən biri qeyri-ənənəvi əməliyyatların tətbiqi sayılmalıdır. Qeyri-ənənəvi bank əməliyyatları dedikdə, digər maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətlərində mövcud olan və bank fəaliyyəti üçün klassik əməliyyatlar hesab edilməyən əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Son dövrlərdə dünya ölkələrinin bank təcrübəsi göstərir ki, bankların əldə etdikləri gəlirlərin tərkibində qeyri-ənənəvi bank əməliyyatlarının xüsusi çəkisi artmaqdadır. Belə əməliyyatlardan biri də trust əməliyyatıdır.

Trust əməliyyatını həyata keçirmək üçün kommersiya bankları Milli Bankdan lisenziya almalı və bu əməliyyat ilə məşğul olan xüsusi şöbə – trust şöbəsi yaratmalıdır.

Ölkənin bank sisteminin, o cümlədən kommersiya banklarının beynəlxalq valyuta, bank əlaqələrinin formalaşmasında və tənzimlənməsində Azərbaycan Beynəlxalq Bankı xüsusi rol oynayır.

Respublikanın bank aktivlərinin və depozitlərinin 50%-dən çoxu Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsusdur. Bankın kredit portfeli ildən-ildə artır.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı respublikadaxili və Beynəlxalq Bank hesablama əməliyyatlarını sadələşdirmək və operativləşdirmək məqsədilə beynəlxalq standartlara cavab verən Avro, Master, Viza sistemlərinin plastik kartoçkalarının emissiyasını həyata keçirir. Artıq Beynəlxalq Bank bu tipli kredit kartoçkalarını dövriyyəyə buraxaraq sınaqdan keçirmişdir. Həyata keçirilən çoxsaylı əməliyyatlar öz müsbət nəticəsini vermişdir. Əlbəttə, belə sistemin tədricən tətbiq olunması respublika banklarının Dünya Bankları səviyyəsinə yaxınlaşmasına şərait yaradır.

İqtisadiyyatın real sektoru ilə bankların əməkdaşlığı idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. İdarəetmə sisteminə başlıca elementlərdən biri kimi sözsüz ki, nəzarət çıxış edir. Kredit təşkilatları arasında rəqabət səviyyəsinin artması şəraitində, dövlət təşkilatları, xüsusi şirkətlər, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunduğu bir vaxtda bankların mənfəətlə işləməsinin təmin olunması heç də asan məsələ deyildir. Bank qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyət uyğunluğunu təmin etmək məqsədi ilə nəzarət təşkil olunmalıdır. Banklara münasibətdə nəzarət, xarici və daxili ola bilər. Nəzarətin bir neçə forması mövcuddur. Bura aiddir: mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən bank nəzarəti, xüsusişədirilmiş təşkilat tərəfindən həyata keçirilən xarici audit, mülkiyyətçilər və bank rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılan daxili nəzarət.

Bank fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri nəzarət tədqiqat obyektinə cəlb edilə bilər:

- bank tərəfindən kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunması və qanunvericilik tələblərinə riayət olunması;
- bankın mühasibat hesabatının doğru-düzgünlüyünün təmin edilməsi;
- bank fəaliyyətinin səmərəliliyi, gəlirliliyinin və risklərin qiymətləndirilməsi;

- bankda kooperativ idarəetmənin, menecmet-riskin, daxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi.

Müasir şərait bankların iqsadadiyyatın real sektoru ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Burada üstün istiqamətlərdən biri, daha çox risklə müşayiət olunan müştərilərə verilən ssudalar və onlara təklif edilən digər bank məhsullarıdır. Banklar müştərilərin biznesində baş verə biləcək risklərin əsas hissəsini öz üzərinə götürmüş olurlar. Ancaq banklarda risklərin idarə olunması heç də həmişə istənilən nəticəni vermir. Bu hal əsasən kommersiya banklarına aiddir. Yuxarıda qeyd olunanlar bank əməliyyatları üzərində nəzarətin müxtəlif formalarının, ilk növbədə kommersiya banklarının auditinin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini yaradır. Kommersiya banklarının idarə olunması sistemində auditin, xüsusilə də daxili auditin funksiyaları və rolu çox böyükdür. Belə bir yeni təcrübənin öyrənilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini tələb edir:

- kommersiya banklarının fəaliyyəti üzərində nəzarət formalarının müqayisəli təhlili;
- auditdə yerli və xarici təcrübənin tətbiq olunması, auditin təşkilinin və metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ssuda əməliyyatlarının və risklərin təhlili;
- ssuda əməliyyatlarının daxili və xarici auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ssuda əməliyyatlarının uçotda əks olunması üzrə yerli və beynəlxalq standartların tələblərinin müqayisəli təhlili, həmçinin auditin zəruri üsul və metodlarının tətbiqi.

Kommersiya banklarında xarici auditin aparılması, geniş mənada mühasibat uçotunun təşkili, bərpası və aparılması, maliyyə hesabatlarının tərtibi, vergi ödənişlərinin reallığı, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi deməkdir.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq, kommersiya banklarının illik mühasibat balansı müstəqil auditor rəyi ilə təsdiq olunmalıdır. Sözsüz ki, bankların bütün əməliyyatlarının hərtərəfli auditi nəinki iqtisadi cəhətdən qeyri-səmərəlidir, hətta praktiki baxımdan mümkünsüzdür. Bu səbəbdən auditorlar seçmə üsulla bank fəaliyyətini yoxlayır və bütün əhəmiyyətli aspektlərdə hesabatların dürüstlüyü haqqında öz fikir və rəylərini ifadə edirlər. Məhz xarici auditin təftişdən başlıca fərqi də bundan ibarətdir, yəni sonuncu risklərin tədqiqini və seçməni kənarda qoymuş olur.

Audit risklərini minimuma qədər azaltmaq üçün auditorlar müvafiq qaydada audit prosedur qaydalarını işləyib hazırlamalıdır.

Adətən audit riski üç komponentdən ibarətdir. Ən əvvəl uçot sənədlərində qeyri-dəqiq əks olunmuş bank əməliyyatlarının riski qiymətləndirilir, daha sonra mühasibat uçotu sistemi və daxili nəzarət tərəfindən səhvlərin qarşısını vaxtında ala bilməməsi riski müəyyənləşdirir. Son nəticədə mühasibat uçotunda auditorun özü tərəfindən səhvin aşkar olunması riskinin miqdarı haqqında nəticə hasil olur.

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sistemi və daxili audit xüsusi rol oynayır. Daxili nəzarətin səmərəli sistemi bankın idarə olunmasının vacib komponentidir. Daxili nəzarət prosesinə direktorlar şurası rəhbərlik etməklə onlar bankın idarə heyətində də iştirak edirlər.

Daxili nəzarətin vəzifələrinə aiddir:

- bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- bank tərəfindən qanunvericilik və tənzimləyici orqanların tələblərinə riayət olunması, habelə daxili siyasətin və strategiyanın gözlənilməsi;
- bankın adından müvəkkil şəxslər tərəfindən sövdələşmələrin icrasının təmin olunması;
- aktivlərin qorunmasının təmin olunması və öhdəliklərə nəzarət;
- maliyyə və idarəetmə informasiyasının doğruluğu, dəqiqliyi və tamlığının təmin olunması.

Daxili nəzarət sistemi özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- rəhbərliyin nəzarəti və nəzarət mühiti;
- nəzarət prosedurları;
- informasiya mübadiləsi;
- monitoring və səhvlərin korreksiyası.

Daxili nəzarət sisteminin vacibliyinə və qorunub saxlanılmasının zəruriliyinə baxmayaraq, bu sistem hələ də banklarda zəif təşkil olunur. Müasir təcrübənin təhlili göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin çatışmamazlıqları bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə izah olunur. Bura daxildir:

- rəhbərliyin nəzarətinin qeyri-adekvatlığı və bankda nəzarət mühitinin formalaşmaması;
- ayrı-ayrı bank əməliyyatları riskinin aşkar olunub qiymətləndirilməməsi;
- vəzifə bölgüsü, icazələrin alınması, məlumatların üzləşdirilməsi və fəaliyyətin icmalı kimi həlledici nəzarət prosedurlarının olmaması;
- idarəetmənin müxtəlif həlqələri arasında informasiya mübadiləsi prosedurlarının qeyri-adekvatlığı;
- daxili audit və monitoring fəaliyyətinin qeyri-adekvatlığı.

Daxili auditin bir çox cəhətlərinin kifayət qədər tədqiq edilməsinə baxmayaraq bu sahədə hələlik elmi araşdırmalar tələb edən bir sıra metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- normativ sənədlərdə və elmi ədəbiyyatlarda daxili auditin vəzifələri tam dəqiq müəyyən olunmamışdır. Bir çox hallarda daxili audit təftişlə eyniləşdirilir, onun vəzifələri mühasibat uçotunda əks olunmuş əməliyyatların tamlığı və dəqiqliyinin təsdiqi ilə sona çatır. Biznes proseslərinin tədqiqinə, əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmir;

- daxili auditin metodikası zəif işlənib hazırlanmışdır;
- daxili auditin növ təsnifləşdirilməsi və proseduraları aparılmamışdır;
- daxili audit təcrübəsi və nəzəriyyəsinin qabaqcıl nailiyyətləri müstəqil assosiasiyalar tərəfindən ümumiləşdirilmir;

- daxili audit bölməsinin strukturu müəyyən edilməmişdir;
- geniş filial şəbəkəsinə malik banklarda daxili audit aparılması xüsusiyyətləri tam tədqiq olunmamışdır;

- paralelçiliyə yol verməmək məqsədilə daxili və xarici auditin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil olunmalıdır. Bu məqsədə bankda audit komitəsinin yaranması ilə çatmaq mümkündür.

Bir sıra banklarda daxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin özünüqiymətləndirmə metodu tətbiq olunur. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bank rəhbərliyi və ya hər hansı bir bölmənin heyəti öz fəaliyyətlərini təhlil edir, bununla əlaqədar nəzarət prosedurlarının səmərəliliyini qiymətləndirir və nəticəni sənədləşdirirlər.

Qiymətləndirmənin bu metodu faydalı sayılsa da, özlüyündə əhəmiyyətli məhdudiyyətlərə malikdir. Bankın bölmələri öz xüsusi fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsində cətin ki, qərəzsizliklərini təmin edə bilsinlər. Bundan başqa qiymətləndirmə daimi əsasda aparılmalı, müəyyən metodlarla həyata keçirilməli, bütövlükdə kompleks məsələləri həll etməlidir (risklər, nəzarət tədbirləri, uçot və hesabat, informasiya sistemləri). Göstərilən səbəblər bankda xüsusiləşdirilmiş daxili audit xidmətinin yaradılmasını zərurətə çevirir.

Qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, kommersiya və ixtisaslaşmış bankların fəaliyyət dairəsi olduqca genişdir. Audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bu sahələrin hamısı nəzarət obyektinə cəlb edilməlidir.

26.9. Dövlət sosial müdafiə fondu auditinin spesifik xüsusiyyətləri

İnkişaf etmiş ölkələrdə qəbul edilmiş sivil qaydalara əsasən mülkiyyət formasından asılı olaraq özlərinə məxsus olmayan vəsaitlərdən istifadə edən bütün təşkilatlar və şirkətlər (istifadə etdiyi vəsaitlərin miqdarından, onların istifadə formasından asılı olaraq) fəaliyyətlərinin maliyyə hesabatlarının auditor yoxlamasını keçirməyə borcludur. Bu cür təşkilatlardan biri də sığortalanmış şəxslərin sığortaçılardan alınmış vəsaitlərinin əhəmiyyətli bir hissəsindən istifadə edən pensiya fondlarıdır. Hüquqi cəhətdən bu vəsaitlər pensiya sığortasını həyata keçirən adamlara məxsusdur, yəni fonda pensiya haqları ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Pensiya fondları vasitəçi rolunu oynayır. Onlar əldə olunmuş vəsaitləri toplayır, bu vəsaitlərlə fondun nizamnaməsində nəzərdə tutulan əməliyyatları aparır və vəsaitləri mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq pensiya və müavinətlər şəklində bölüşdürür (ödəyir). Belə olduqda qanunvericiliyin gözlənilməsinin xarici və ya idarədaxili yoxlanması məntiqi görünür. Yoxlamanın məqsədi pensiya-sığorta sisteminin auditini həyata keçirməkdir. Bu zaman fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaitlərinin hansı məqsədlər üçün cəlb olunması, ictimai təyinatlı vəsaitləri səfərbər edən və xərcləyən təşkilat və idarənin hüquqi statusu əhəmiyyət kəsb etmir.

«Auditor xidməti haqqında» hazırda mövcud olan Azərbaycan Respublikasının Qanunu auditor yoxlamasının zəruriliyini yalnız məhsul, əmtəə, iş və xidmətlər istehsal edən və reallaşdıran təsərrüfat təşkilatları üçün nəzərdə tutur. Bu qanunun 2-ci maddəsinə görə audit əmtəə istehsal edən və reallaşdıran, xidmətlər göstərən və işlər yerinə yetirən təsərrüfat subyektlərinin mühasibat və maliyyə hesabatlarının, mühasibat uçotunun aparılmasının dəqiqliyinin və həqiqiliyinin müstəqil yoxlanmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk dövrlərində audit ancaq təsərrüfatçılıq edən təşkilatlarda mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtibinin düzgünlüyünün yoxlanması ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, audit fəaliyyətinin təşkilində müəyyən təcrübə toplamaq üçün əsas diqqəti iqtisadiyyatda mühüm rol oynayan maddi istehsal sahələri müəssisələrinə yönəltmək zəruridir. Lakin zaman keçdikcə auditin fəaliyyət dairəsini genişləndirmək, onu fiziki və hüquqi şəxslərin cəlb edilmiş vəsaitlərinin istifadə edilməsi üzərində müstəqil yoxlama və ekspertiza tələb edən bütün təşkilat və idarələrə şamil etmək vacib idi. Bu təşkilat və idarələrin önündə gedənlərdən biri də dövlətdə sosial funksiyalar yerinə yetirən kommersiya və qeyri-kommersiya

fondları, o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət pensiya fondları olmalıdır. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasında auditin məcburi tətbiqi sferasının qanunvericiliklə genişləndirilməsi tələb olunur.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq sosial sferalarda audit məlumatlarının əldə edilməsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin, müvafiq meyarlara uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi və yoxlama nəticələrinin maraqlı tərəflərə çatdırılmasının müntəzəm prosesi hesab edilir. Pensiya sistemində auditə pensiya sığortası təşkilatlarının, yeni sığorta edən idarənin, qismən sığortaçının aktivlərinin və öhdəliklərinin formalaşması, istifadəsi ilə əlaqədar fəaliyyətin yoxlanması və qiymətləndirilməsi üçün zəruri məlumatların əldə olunması kimi baxılmalıdır.

Başqa təşkilatlarda olduğu kimi pensiya fondları üçün də audit xarici (əgər audit xarici, müstəqil auditor şirkəti yerinə yetirirsə) və daxili (audit fondun özünün auditor xidməti həyata keçirirsə) ola bilər. Sığortaçılar üçün sosial fondlara, o cümlədən pensiya fondlarına ayırmaların düzgünlüyünün yoxlanılmasını həm xarici, həm də daxili auditorlar həyata keçirə bilər. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının müstəqil auditor şirkətləri tərəfindən auditor yoxlamasının zəruriliyi və vacibliyi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində mövcud qanunvericiliklə müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun aid olduğu dövlət pensiya fondlarının maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasını daxili və ya idarə audit sistemi, həmçinin xarici audit orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi haqqında» Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası həyata keçirir.

Hər il həyata keçirilən audit nəticəsində fondların mühasibat uçotu və hesabatları yoxlama-ekspertiza edilir. Qeyri-dövlət pensiya fondları torpaq pulunun, əmək pensiyalarının yığılan hissəsinin, fərdi pensiyaların ödənişini də həyata keçirir. Həmçinin pensiya üçün yığılan vəsaitlərin formalaşması, ötürülməsi, investisiyalasdırılması üzrə ixtisaslaşdırılmış depozitarların, idarəedici şirkətlərin mühasibat uçotunu və mühasibat hesabatlarını aparır. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının xarici maliyyə auditinin əsas vəzifəsi təşkilatın mühasibat hesabatlarının apardığı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının mövcud normativ aktlara, təsis sənədlərinə uyğunluğunun yoxlanılmasından və doğruluğunun obyektiv qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bundan başqa xarici auditor, yoxlama anında fondların maliyyə vəziyyətini, onların tədiyyə (ödəniş) qabiliyyətini, investisiya olunan vəsaitlərin səmərəliliyini, pensiya ödəmələrinin düzgünlüyünü, vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsini, baş idarədən şirkətlə və depozitorlarla hesablaşmaları qiymətləndirə bilər. Digər sahələrdə olduğu kimi, pensiya fondla-

rının auditinin də, həmçinin istehsal məsrəflərinin, əldə edilən gəlirlərin əsaslı olub-olmamasını yoxlaya bilər, pensiya fondlarının, idarəedən (baş) şirkətlərin və ixtisaslaşdırılmış depozitarların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə tövsiyyələr verə bilər. Lakin burada fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində spesifik yanaşma tələb edir. Məsələn, pensiya fondlarının audit yoxlama-ekspertizasının gedişində onların mühasibat uçotu 1 saylı hesabat forması olan balansda maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, bu nəticələrin xüsusi hesabatda düzgün əks etdirilməsi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu zaman həmin fondlarda gəlir və xərclərin, sığorta ehtiyatlarının formalaşması, onların yerləşdirilməsinin ekspertizası da auditorun diqqətində olmalıdır. Bununla yanaşı illik hesabatla əlavə olunan izahedici qeydlər də yoxlama obyektinə cəlb edilməlidir. Bu zaman auditor fondların mühasibat balansında aktivlərin, passivlərin tam əks olunub-olunmadığını, debitor, kreditor borclarının, əsas və investisiya fəaliyyətlərinin nəticələrində mövcud kənarlaşmaları müəyyən etməlidir. Balans göstəriciləri və digər hesabat formaları, ilk növbədə maliyyə hesabatının göstəriciləri arasında məntiqi və hesablama cəhətdən qarşılıqlı əlaqənin olub-olmadığı öyrənilməlidir.

Pensiya fondlarının, idarəedən şirkətlərin, depozitarların gəlir və xərclərinin cari hesabat dövründə düzgünlüyü, fondların cari məsrəfləri onların etdiyi pensiya ödənişlərindən və investisiya qoyuluşlarından fərqli olaraq ayrılıqda öyrənilməlidir.

Yoxlama fəaliyyətinin təşkili dövründə aşkar olunan qanun pozuntuları və təhriflərin əhəmiyyətliliyindən (mühümlüyündən) asılı olaraq auditor rəyi formalaşa bilər. Əgər nöqsanlar kəmiyyətinə görə böyük deyilsə, formasına görə əhəmiyyətli və ya məqsədli deyilsə onların hərtərəfli təhlili tələb olunmur.

Əgər aşkar edilmiş təhriflər sığortalanmış şəxslərin, dövlətin, kreditorların, investorların və qeyri-dövlət pensiya fondlarının digər tərəf-müqabillərinin mənafeylərinin pozulmasından xəbər verirsə, ilkin sənədlərin və uçot registrlərinin məzmununun daha əsaslı öyrənilməsi tələb olunur. Pensiyaçıların aldadılması, pensiya fondlarının istifadəsində dələduzluq hallarının olması güman edilsə, auditin gedişində məhkəmə-mühasibat ekspertizası metodları və vasitələrindən istifadə etmək zəruridir.

Nəticədə uçot-maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının düzgünlüyünün, pensiya və mühasibat qanunvericiliyinin gözlənilməsinin audit yoxlaması sığortalanmış şəxslərin, pensiyaçıların mənafeyi naminə həyata keçirilir. Onun nəticələri əhalinin sosial müdafiəsi funksiyasını yerinə yetirən pensiya fondlarının təsisçiləri (mülkiyyətçiləri), dövlət, kreditorlar,

investorlar və sığorta təşkilatlarının heyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Auditor həyata keçirdiyi funksiyanın xarakterinə görə pensiya sisteminin yaradılması və fəaliyyəti üzrə normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi, fondların və idarə edən şirkətlərin maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin qiymətləndirilməsi üzərində peşəkar nəzarəti həyata keçirməyə qanunla vəkil edilmiş mütəxəssisdir. Əlbəttə, auditor sığorta edən təşkilatdan, sığortaçıdan asılı olmamalı və sığortalanmış ekspert olmalıdır.

Investorlar üçün pensiya sığortası, təminatı üzrə vəsaitlərin formalaşması və istifadəsinə dair maliyyə hesabatlarının doğru-düzgünlüyü ona görə lazımdır ki, pensiya fondlarının yığılan hissəsinin investisiyalaşdırmanın müxtəlif formaları üçün istifadə edilməsi haqda qərar qəbul etsin. Həmin vəsaitlərin daxil olması sabitliyinin və investisiya məqsədləri üçün istifadə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirə bilsin.

Son nəticədə pensiya sisteminin fəaliyyətinin xarici və daxili auditi bu sistemin nüfuzunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə, dövlət və xüsusi pensiya fondlarına inamın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Sosial sığorta işində auditin spesifik xüsusiyyətləri sosial sığorta və təminatın spesifikasiyası ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- audit yoxlaması məcburi olan digər fəaliyyət növləri ilə müqayisədə sosial sığorta işi təşkilatlarının xüsusiyyətləri;
- audit yoxlamasının məzmunu və formalarının xüsusiyyətləri, xarici və daxili auditin qarşılıqlı əlaqəsi;
- dəlil-sübutların formalaşması üzrə audit yoxlamasının metodologiyasının xüsusiyyətləri, mühümlüyünün və riskin meyarlarının əsaslandırılması;
- audit yekun rəyinin məzmununun və audit nəticələrindən istifadənin xüsusiyyətləri;
- auditlə əlaqədar xidmətlərin xüsusiyyətləri.

Sosial sığorta fəaliyyətinin auditi digər təsərrüfat sahələrindən fərqli olaraq burada sığorta fəaliyyətinin iki əsas tərəfini – sığortaçı və sığorta edən təşkilatın qarşılıqlı əlaqəsi və marağını nəzərdə tutur. Qeyri-dövlət pensiya fondları isə pensiya yığımlarının investisiyalaşdırılmasını təmin edən təşkilat kimi çıxış etməklə, pensiyaçıların marağının daha dolğun təminatçısı kimi çıxış etməlidir.

Sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir şirkətin digərlərindən fərqli olan mühasibat uçotu və hesabatlar sistemi vardır. Bu sistem sığortaçılarda büdcə uçotu prinsipləri ilə, sığorta edən təşkilatlarda, idarə edən (baş) şir-

kətlərdə və depozit xidmətində isə əsasən təsərrüfat hesabı prinsipi ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrin uçot prinsipinə uyğundur. Onların hər biri müvafiq olaraq mühasibat uçotu üzrə müxtəlif planlar, uçot informasiyalarının qruplaşdırılmasının fərqli metodlarını tətbiq edir, müxtəlif uçot registrləri aparır və biri-birindən fərqli olan maliyyə hesabatları formalarını tərtib edirlər.

Sığortaçıları təmsil edən müəssisə, təşkilat və idarələrdə sosial, o cümlədən pensiya sığortası vəsaitlərinin ayrılması, istifadəsinin düzgünlüyünü yoxlamadan pensiya fondlarının gəlir və xərclərinin, maliyyə hesabatları göstəricilərinin düzgünlüyünə, mühasibat uçotu müxabirələşmələrinə inanmaq mümkün deyildir. Sığortaçılar və sığorta edən təşkilatlar müxtəlif uçot sistemlərindən istifadə etdiklərinə görə sığorta üzvlük haqlarının, ödənişlərinin uçot-hesabat məlumatlarını üzləşdirməklə bu sahədə təsərrüfatçılıq edən subyektlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sosial sığorta təşkilatlarında auditin müxtəlif növlərinin tətbiqi imkanlarına fərqli yanaşılmalıdır. Pensiya sistemi təşkilatlarının xarici auditi ancaq qeyri-dövlət pensiya fondları və əmək pensiyalarının yığılan hissəsinin, pensiya hesabları, varislik hüququ olanlarla hesablaşmalar və peşə pensiyalarının ödənişləri üzrə həyata keçirilir. İdarə edən şirkətlərin, səhmdar cəmiyyəti hüquqi statusunda ixtisaslaşdırılmış depozit xidməti və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin fəaliyyətinin auditi fərqlidir.

Məlum olduğu kimi, xarici auditin əsas vəzifələrindən biri də sosial sığorta ilə məşğul olan təsərrüfatlarda mühasibat uçotunun təşkili və maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının düzgünlüyünü qiymətləndirməkdir.

Daxili audit adətən təşkilatın özünün əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün müstəqil və ya mühasibatlığın tərkibində daxili audit qrupu kimi fəaliyyət göstərən auditor xidməti yaradılır. Daxili auditin fəaliyyəti heç də balansın və digər mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlamaqdan ibarət deyildir. Bu cür auditin əsas məqsədi maliyyə qanunvericiliyinin pozulması hallarını aşkar etmək, pul vəsaitlərinin və digər aktivlərin xərclənməsinin qanuniliyi və məqsədeuyğunluğunu yoxlamaqla, təsərrüfat daxilində neqativ halları, vəzifədən sui istifadə, aldatma və dələduzluq faktlarını aşkar edib qiymətləndirməkdir.

Daxili auditin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onun təftiş və nəzarət işindən köklü fərqlənməsidir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondlarının təmsalində bu aydın görünür. Daxili audit təftişin funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, auditlə müşayiət olunan iş və xidmətləri də yerinə yetirə bilər. O, həmçinin təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərinə qiymət verə bilər, şirkətin

rəhbərliyinə sığorta ehtiyatlarının yaradılması istiqamətində bir sıra məsləhətlər verə bilər. Daxili auditin yaxşı təşkili vəsaitlərin vaxtında daxil olması üzərində nəzarət işində və bütün pensiya növlərinin ödənişlərinin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət işində zəruri qaydalara əməl olunmasına imkan verir, pensiya işində sui istifadə imkanlarını aradan qaldırır.

Pensiya fondları xarici və daxili auditdən başqa ixtisaslaşdırılmış depozit xidmətlərindən, maliyyə hesabatlarının icmal yoxlanması adlanan xidmətindən də geniş istifadə edə bilər. Xarici ölkələrin təcrübəsinə görə bu cür yoxlama daxili nəzarət sisteminin və kütləvi maliyyə hesabatlarının ayrı-ayrı maddələrinin göstəricilərinin konkret yoxlanması üzrə tətbiq edilir. Əlbəttə, icmal-yoxlamanın fəaliyyət dairəsi peşəkar audit fəaliyyətindən məhduddur. Lakin qeyri-dövlət pensiya fondlarının az bir hissəsində belə yoxlama bu təşkilatların maliyyə fəaliyyətində pozuntuların olub-olmadığını düzgün qiymətləndirmək üçün kifayət edir. Sosial sığorta təşkilatlarında auditor yoxlaması metodologiyasının xüsusiyyətləri pensiya sığortası və təminatı üzrə əməliyyatların spesifikasiyi ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər bir çox hallarda ölkədə mövcud olan pensiya sistemindən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının müasir pensiya sistemi təşkilati, hüquqi və maliyyə-iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bu münasibətlərə daxildir:

a) fəaliyyətləri mənfəət, gəlir və digər formalarda maddi qazanc əldə etmək olan işəgötürənlər və muzzdlu işçilər arasındakı münasibətlər;

b) pensiya təminatı sığortası üzrə uzunmüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin zəruriliyini və pensiya sisteminin fəaliyyət göstərməsinin ümumi qaydalarını müəyyən edən dövlətlə işəgötürənlər arasındakı münasibətlər.

İstənilən pensiya sisteminin auditinin başlıca məqsədi onun büdcəsinin gəlir və xərclərinin tarazlığının yoxlanılmasından, qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu zaman auditor pensiyaların ödənilməsinin maliyyə-resurs təminatını yoxlamalı, əlavə resursların cəlb edilməsi zərurətini və ya əksinə, pensiya fondlarının sərbəst vəsaitlərinin investisiyaya yönəldilməsini qiymətləndirməlidir. İstehsal-təsərrüfat təşkilatlarından fərqli olaraq pensiyaların ödənilməsi üçün xüsusi vəsait mənbələrinin formalaşmasına, ilk növbədə sığorta haqlarının yığılması işini yaxşılaşdırmaq hesabına nail olmaq lazımdır. Ona görə də pensiya sisteminin auditi təsərrüfatçılıq edən digər sistemlərə xas olmayan funksiyalar yerinə yetirir. Bu cür audit müəssisə və təşkilatlarda sığorta haqlarının hesablanması və tam ödənilməsinin

düzgünlüyünü, həmin vəsaitlərin Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun hesabına vaxtında keçirilməsini qiymətləndirməlidir. Xarici audit bu işi müxtəlif sahələrə məxsus müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlama-ekspertiza edən zaman həyata keçirir. Daxili audit isə fond daxili yoxlamalar aparan zaman həmin məsələlərə bilavasitə nəzarət edir.

Audit fəaliyyətinin standartlarına uyğun olaraq pensiya fondlarının auditində ekspert-mütəxəssislərin xidmətindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu onunla izah edilir ki, pensiya sistemi xüsusi sahə olduğu üçün burada peşəkar mütəxəssisin köməyi və rəyi vacibdir. Məsələn, işəgötürənlər maksimum mənfəət əldə etmək üçün mizdlu işçinin əmək haqqını və onlara həvəsləndirmə məqsədilə verdiyi pul vəsaitlərini mühasibat uçotundan məqsədli surətdə gizlədir. Bu halları aşkar etmək üçün auditorlardan bir sıra əlavə testlər keçirmək tələb olunur. Belə testləri, sorğuları yalnız bu sahədə təcrübəsi olan mütəxəssis apara bilər.

Pensiya sığortası sistemində auditin əsasını pensiya fondlarının xərclənməsinin ekspertizası təşkil edir. Bu yoxlamaların Dövlət Sosial Müdafiə Fondlarında təşkili heç də çətin deyildir. Bu iş fondun ərazi bölmələrinin hesablaşma hesabından xərc smetalarının tənzimlənməsi məqsədləri üçün edilmiş ödənişlərin yoxlanılmasından ibarətdir.

Pensiya sığortaları sistemində, xüsusən pensiya fondlarının vəsaitləri investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilən zaman digər metodlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Burada xərc əlavə gəlir əldə etmək, pensiya sığortası və təminatı üçün fond vəsaitlərini artırmaq məqsədilə həyata keçirilir. Auditor bu cür əməliyyatların səmərəliliyini qiymətləndirməli, ehtiyac olduqda onların optimallaşdırılmasına dair tövsiyələri əsaslandırmaqlıdır.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, pensiya-sığorta təşkilatlarının auditinin əsas spesifik xüsusiyyəti sığortaçıları, sığorta edən təşkilatlar və dövlət arasındakı maliyyə-iqtisadi münasibətlərə dair qanunvericiliklə müəyyən edilmiş uzunmüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsini ekspertiza edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. Respublikamızda pensiya sisteminin tənzimlənməsi və idarə olunmasına dair 100-dən çox qanunverici və normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlarda dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin bütün tərəfləri – münasibətləri və ayrı-ayrı halları tənzimlənməmişdir. Auditor Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və onun struktur bölmələrində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman hər bir neqativ hala, qanun pozuntusuna mövcud qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad etməklə şərh verməlidir.

26.10. Ekologiya auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Ekologiya auditi dedikdə, təbii sərvətlərdən istifadə edilən zaman ətraf mühitin çirklənməsi və ətraf mühitə vurula biləcək ziyanların qarşısının alınması üçün təşkil olunan tədbirlər və nəzarət sistemi başa düşülür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ekologiya və onun qorunması canlı varlığın qorunması, sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün vacib amildir.

Ona görə də bütün dünya ölkələri bu problemin həllinə böyük diqqət yetirir. Problem 1970-1980-cı illərdən başlayaraq daha ciddi xarakter daşıyır. Elmi-texniki inkişaf, sənaye texnologiyalarının standartlara cavab verməməsi, ətraf mühitə ciddi ziyan vurmaqla yanaşı gözə görünməyən, lakin faktiki olaraq sosial-iqtisadi və maliyyə ziyanları ilə nəticələnmişdir. Bununla əlaqədar olaraq 70-80-cı illərdən başlayaraq ən iri sənaye obyektlərinə malik olan ölkələr, o cümlədən Böyük Britaniya, Kanada, ABŞ, İsveçrə və bütövlükdə Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan bir sıra ölkələr, Cənubi Avropa dövlətləri ekologiya qorunmasına dair xüsusi proqramlar işləyib hazırlamışlar. Bu proqramlar «Ussteel», «Auied Chemical» və «Occidental Petroleum» adları ilə şöhrət tapmışdır. Son olaraq 1984-cü ildə ABŞ-ın Ətraf Mühitin Qorunması Milli Agentliyi federal agentliklər üzrə konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Həmin proqramın yerinə yetirilməsinə ABŞ-ın Hərbi Sənaye və Enerji Nazirlikləri də qoşulmuşdur. 1985-ci ildən hərbi sənayedə və enerji sənayesi komplekslərində ekoloji auditin keçirilməsinə və ətraf mühitin qorunmasına dair müvafiq normativ hüquqi sənədlərin işlənib hazırlanmasına başlanmışdır. Avropa dövlətlərində ekoloji auditin yaranma zəruriliyi bir sıra obyektiv səbəblərlə izah olunur. İlk öncə ekoloji audit sənayedə baş verən böyük texniki qəzalarla bağlıdır. Məsələn, Fransada ekologiya auditinin yaranması iri sənaye obyektlərində qəza hadisələri risklərinin artması ilə birbaşa əlaqədardır. Çünki, Avropa İqtisadi Birliyinin 1982-ci il tarixli 67/548 sayılı qərarından sonra Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyanın iri sənaye komplekslərində baş vermiş qəzalar həmin ölkələrdə ekologiya və onun qorunmasına dair müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması ilə nəticələnmişdir. 90-cı illərin ortalarında həmin təşəbbüsə bir sıra Avropa ölkələri, o cümlədən Almaniya, İsveçrə, Avstriya, Hollandiya və digər ölkələr də qoşulmuşdur. Burada əsas məqsəd Avropa məkanında təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsindən və ətraf mühitə ağırlaşdırıcı tullantıların atılmasının qarşısını almaq üçün vahid normaların işlənib hazırlanması və realizəsindən ibarətdir.

Göründüyü kimi, ekoloji audit bütün dünyada vacib bir məsələ kimi ön plana çəkilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, ətraf mühitin sənaye tullantılarından, çirkablardan, ziyanlı kimyəvi maddələrdən qorunması həyati əhəmiyyəti kəsb edən bir məsələ olmaqla bərabər, sosial-iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biri sayılmalıdır. Lakin bütün dövrlərdə dünya ölkələrinin həyata keçirdiyi tədbirlərə baxmayaraq ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiyanın qorunub saxlanması hələ də problem olaraq qalır. Lakin bu problemin həlli üçün böyük səy göstərilir.

Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri – Amerika Birləşmiş Ştatları və bir sıra qabaqcıl Avropa ölkələri insan həyatına və bütövlükdə yer kürəsinə təhlükə yaradan ekolojiya probleminin həlli üçün külli miqdarda vəsait sərf etməklə böyük həcmdə elmi axtarışlar təşkil edirlər.

Respublikamıza gəldikdə isə bu məsələ bir qədər ciddi və problemlidir. Belə ki, respublikamızın sənaye potensialının əsasını neft və qaz sənayesi təşkil edir. Burada ətraf mühitin çirklənmə ehtimalı daha böyük və daha tezdir. XX əsrin sonunda öz dövlət müstəqilliyini əldə etmiş respublikamızda beynəlxalq əhəmiyyətli iri neft layihələrinin işlənib hazırlanması, onların realizə edilməsi və bu enerji ehtiyatlarının böyük hissəsinin Xəzər dənizi hövzəsində olması onsuz da ağır olan ekoloji problemi bir qədər də ciddiləşdirir. Çünki, quruda neft hasilatı və emalı dənizə nisbətən bir qədər təhlükəsiz olduğu halda, dənizdə neft-qaz hasilatında baş verə biləcək xırda bir ehtiyatsızlıq nəinki ətraf mühit üçün sosial problemlər yaradır, hətta belə hal dənizin flora-faunasını pozmaqla orada olan bütün canlıları məhv etmək təhlükəsini doğurur. Digər tərəfdən, Azərbaycanın sənaye potensialının 3/2 hissəsi Bakı, Abşeron və Sumqayıt ərazisində yerləşir. Bu sənaye kompleksləri tərkibində metallurgiya, energetika, kimya, maşınqayırma kimi böyük enerji və su tələb edən sahələr olmaqla, onlar eyni zamanda ətraf mühitə ziyan gətirə biləcək gücə malikdirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sənaye komplekslərinin böyük əksəriyyəti Sovetlər dövründən qalmış, müasir tələblərə cavab verməyən köhnə texnologiya və texnoloji qurğulara əsaslanır. Bu da öz növbəsində qəzaların texnogen səbəblərdən baş verməsi ilə nəticələnir. Aparılan müşahidələr sübut edir ki, son illərdə respublikamızın ərazisində baş vermiş fəvqəladə hadisələrin, qəzaların böyük əksəriyyəti texnogen səbəblərdən olmuşdur. Respublikamızda bu sahədə digər faktorlar da diqqəti cəlb edir. Hazırda Bakı şəhərində 600 000-dən çox nəqliyyat vasitəsi, müxtəlif yük maşınları mövcuddur ki, bunların da böyük əksəriyyəti müasir texniki standartlara cavab verməyən köhnə Sovetlər İttifaqından qalmış texnologiyaya əsaslanan mühərriklərlə işlədiyi üçün, ətraf mühiti böyük həcmdə ağırlaşdırıcı qazlar və tullantılarla çirkləndirir. Rəsmi məlumatlara görə

nəqliyyat vasitələrinin fəaliyyəti nəticəsində atmosfərə ildə 1 mln. tondan çox SO kimyəvi maddə, 50 min ton spesifik maddələr, 150 000 tona qədər SO₂ və digər zəhərleyici hidrokarbonat buraxılır. Ərazimizin 20 %-nin işğal altında olması, orada son illər baş verən meşə yağınları Qafqaz bölgəsində ekoloji tarazlığın pozulması ilə nəticələnmişdir. Ermənistan deyilən işğalçı bir dövlətin ərazisində atom elektrik stansiyasının fəaliyyəti və onun tullantılarının Araz çayına axıdılması onsuz da ekoloji gərginliyə malik olan respublikamızın ekoloji vəziyyətini bir daha ağırlaşdırır. Bu gün ekoloji təhlükənin mahiyyətinin dərk edilməsi və sənaye komplekslərinin diqqətinin bu məsələyə cəlb olunması günün aktual məsələsi olaraq qalır. Respublikamızda ekoloji təhlükənin mənbələri aşkar edilməli və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Bütövlükdə götürdükdə ətraf mühitə ziyan gətirə biləcək və texnogen vəziyyət yarada biləcək sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- neft-qaz sənayesi emalı kompleksləri;
- kimya sənayesi kompleksləri;
- energetika kompleksləri;
- metallurgiya və maşınqayırma kompleksləri;
- nəqliyyat və yük daşıma obyektləri;
- neft-qaz ötürücü kəmərləri;
- dağ-mədən emalı sənayesi;
- sənaye və mülki tikinti, təmir-quraşdırma idarələri;
- rabitə və informasiya kompleksləri.

Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, respublikamızın ərazisindən kənar faktorlar o cümlədən, Ermənistan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən atom elektrik stansiyası, İran İslam Respublikası ərazisində qurulacaq atom-elektrik stansiyaları, Gürcüstan ərazisindən keçən Kür çayına axıdılan sənaye tullantılarını da diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Respublikamızın ərazisində və ərazisindən kənar mühitdə yerləşən iri sənaye kompleksləri əsas etibarlı ilə insan üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən 2 mühüm amili - hava və suyu çirkləndirməklə böyük təhlükə törədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sənaye obyektlərinin böyük əksəriyyəti Bakı, Sumqayıt şəhərlərində və respublikamızın ərazisində mövcud olan su hövzələrində yerləşir. Təbii ki, bu sənaye komplekslərinin işləməsi üçün böyük su təchizatına ehtiyac vardır. Bu sənaye kompleksləri iri su təchizatı ilə yanaşı böyük enerji tələbatına malikdirlər. Lakin onların istehsal prosesində istifadə etdikləri böyük həcmdə çirkab sular və enerji tullantıları ilk növbədə yenidən su hövzələrinə axıdılır. Bu da istər-istəməz insan orqa-

nizmi üçün böyük təhlükə, müxtəlif xəstəliklər, gələcək sağlam nəslin inkişafına maneələr yaradır. Vaxtı ilə Sumqayıt şəhərində Sovetlər İttifaqı tərəfindən yerləşdirilmiş dünyanın ən ziyanlı kimya sənaye kompleksləri, o cümlədən superfosfat, civə istehsalı, polietilen və digər kimyəvi məhsullar istehsalı komplekslərinin fəaliyyəti nəticəsində bir sıra ağır xəstəliklər törədilmişdir. Düzdür, hazırda Sumqayıt şəhərində və respublikamızın digər iri şəhərlərində yerləşən sənaye komplekslərinin bir hissəsi investorlar vasitəsilə modernləşdirilib, yeni texnologiya tətbiq edilməklə ətraf mühitə çox da ziyan vurmadan yeni növ məhsul istehsalını təmin etmişlər. Lakin Sovetlər İttifaqından bizə miras qalan texnoloji baxımdan dünya standartlarından çox uzaq olan sənaye-kimya komplekslərinin yeni standartlara uyğun qurulması üçün hələ çox işlər görülməlidir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, digər vacib məsələlərlə yanaşı son illər su ehtiyatlarının çirkənlənməsinin qarşısının alınmasında da böyük çətinliklər mövcuddur. Təxminən hər il Xəzər dənizinə Kür çayı və Volqa çayları vasitəsi ilə 600 mln m^3 -ə yaxın çirkli sular daxil olur. Respublikamızın ərazisində bu çayların müxtəlif kanallar vasitəsilə suvarmada və içməli su kimi istifadə edilməsi insan orqanizmi üçün nə dərəcədə təhlükəli sosial-iqtisadi problemlərin mənbəyi olmasını təsəvvür etmək bir o qədər çətin deyil. Bir tərəfdən suvarma sularının vasitəsilə axıdılan zəhərli maddələrin torpağa hopması, digər tərəfdən zəngin neft-qaz hasilatçısı olan respublikamızın torpaqlarının eroziyaya uğraması ekoloji vəziyyəti bir daha kəskinləşdirir. Çünki, neft istehsalı özündən sonra neftlə qarışıq hövzələrin, çirkab gölməçələrin saxlanması, istifadəsi mümkün olmayan böyük həcmdə torpaq sahələrini yaradır.

Beynəlxalq qurumların hesablamalarına görə respublikamızın ekoloji durumu dünyanın ən ekoloji problemləli regionlarından hesab olunur. Əgər respublikamızın ekoloji durumu tənzimlənməzsə, ətraf mühitin çirkənlənməsinin qarşısı alınmazsa ölkəmizdə ekoloji problemlər daha ciddi xarakter almaqla insan həyatı üçün və bütövlükdə gətirəndə cəmiyyət üçün daha ciddi və kəskin fəsadlar törədə bilər. Ona görə də ətraf mühitin zərərli tullantılardan təmizlənməsi, əhəlinin sağlamlığının qorunması və ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi üçün mühüm tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə ekoloji durumun tarazlaşdırılması üçün çoxlu normativ hüquqi aktlar qəbul edilməklə yanaşı, dünya ekosisteminə qoşulmaq üçün də bir sıra beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq qurulmuşdur. Bu münasibətlər aşağıdakı normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir:

• «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi haqqında», «Dövlət ekoloji ekspertizası haqqında», «Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə haqqında», «Dövlət qoruqları, milli parklar və xüsusi qorunan digər təbii ərazilər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarının layihələri barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 15 noyabr 1991-ci il tarixli qərarı;

• Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən istifadəyə Nəzarət Komitəsinin Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı ilə əlaqələrinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası tərəfindən səlahiyyətli orqan təyin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 noyabr 1998-ci il tarixli Sərəncamı;

• Qlobal Ekologiya Fondunun Şurası yanında İsveçrənin rəhbərlik etdiyi səsvermə birliyi haqqında müddəaların Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından imzalanması səlahiyyətinin verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 avqust 2000-ci il tarixli Sərəncamı;

• Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli Fərmanı;

• Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2001-ci il tarixli Fərmanı;

• Azərbaycan Respublikasında ekologiyaya dair milli proqramların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli Sərəncamı;

• Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə Kanadanın Dövlət İdarəçilik İnstitutu arasında Xəzər hövzəsində istilik-xana qazı tullantılarının azaldılması üzrə 2002-2005-ci illər Tədris Proqramının həyata keçirilməsinin şərtləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 fevral 2003-cü il tarixli Sərəncamı;

• Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı arasında «Qlobal ekoloji problemlərin həlli məqsədilə imkanların artırılması üçün milli tələbatların qiymətləndirilməsi» layihəsinin həyata keçirilməsi üçün Qlobal Ekologiya Fondu tərəfindən ayrılan qrant layihələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 2003-cü il tarixli Sərəncamı;

• Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı arasında «İstilik effekti yaradan qazların inventarlaşmasının keyfiyyətinin artırılması üçün potensialın yaradılması layihəsinin Qlobal Ekologiya Fon-

dunun və İsveçrə Hökumətinin qrantları üzrə həyata keçirilməsini təmin edən sənədin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında əsasnaməsinə dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin «Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında» Stokholm Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş milli koordinasiya mərkəzinin təyin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 iyul 2004-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 may 2005-ci il tarixli qərarı.

Bütün bu tədbirlərlə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunması üçün kompleks proqramın işlənilib hazırlanması və audit nəzarətinin təşkili üçün xüsusi yanaşma və metodika işlənilib hazırlanmalıdır. Bu kompleks proqram hazırlanan zaman bir sıra amillərin nəzərə alınması vacibdir. İlk növbədə ekoloji tarazlığı poza biləcək sənaye kompleksləri tərkibi və onların yerləşdiyi inzibati ərazilər üzrə qruplaşdırılmalıdır. Hər bir sənaye texnologiyasının spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla audit yoxlaması və xüsusi monitorinqin metodikası hazırlanmalıdır.

Ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasına dair monitorinq və audit nəzarətinin təşkili özü 3 mərhələdən ibarət ola bilər:

1. Zavod və fabrik səviyyəsində ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması tədbirləri üzrə;
2. İctimai birliklər və inzibati ərazi qurumları tərəfindən hazırlanan tədbirlər üzrə;
3. Ekologiya Və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən işlənilib hazırlanan tədbirlər.

Respublikamızda ekoloji tarazlığın bərpası və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alan səlahiyyətli orqan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir. Bu nazirlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə əsasən geniş səlahiyyətlərə malikdir. Nazirlik səviyyəsində həyata keçirilən ekoloji tədbirlər və ətraf mühitin qorunması üçün mülkiyyət və tabeçilik formasından asılı olmayaraq təbii sərvətlərdən istifadə üçün müəssisələrə xüsusi razılıq vermək səlahiyyətinə malikdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi respublikamızın milli sərvətlərindən düzgün istifadə edilməsinə bir neçə

istiqamətdən nəzarət edir: torpaqlardan istifadə etmək hüququ, torpaqlardan istifadə edilən zaman ekoloji normaların gözlənilməsi, yeni qurğular və sənaye obyektləri istismara verilən zaman ətraf mühitin qorunmasına təminat, su hövzələrindən istifadə zamanı çirklənmənin qarşısının alınması. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, həmçinin meşə təsərrüfatlarından səmərəli istifadə olunmasına, ölkəmizin flora-fauna tarazlığının pozulmasının qarşısının alınması, havanın çirklənməsi, yeraltı sərvətlərin düzgün istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılarının saxlanması və emalı zamanı normativ tələbatın qorunmasına nəzarət edir. Buna görə də Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ekoloji tarazlığın bərpası və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün audit yoxlama proqramına malik olmalıdır. Bu proqramda əsas etibarını ilə torpaqdan istifadə üçün dövlət rüsumlarının ödənilməsi, su və su hövzələrindən istifadəyə görə müvafiq ödənişlərin vaxtında və düzgün aparılması, meşə və meşə təsərrüfatlarının istismarına görə dövlət rüsumlarının verilməsi, yerin təki və yeraltı sərvətlərdən istifadəyə görə qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə diqqətlə yanaşmaq nəzərdə tutulur.

Qeyd olunanlarla yanaşı hər bir müəssisə və sənaye obyekti istehsalın spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı olaraq özünün fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq proqrama malik olmalıdır. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatlarda ictimai əsaslarla ekoloji audit qurupu fəaliyyət göstərir. Bu qurup bəzi hallarda ödənişli və səlahiyyətli orqan kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyət göstərən ekoloji audit qurupu sexlərdə, şöbələrdə, istehsal bölmələrində ekoloji normaların və texnoloji standartların gözlənilməsinə mütəmadi nəzarət edir. Müəssisə və təşkilatların tərkibində fəaliyyət göstərən ekoloji auditorlar xüsusi proqrama malik olmalıdır. Bu proqramın Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyində qeydə alınması və onun icrasına Nazirlik tərəfindən nəzarət edilməsi vacibdir. Ekologiyanın qorunması, ətraf mühitə vurulan ziyanların qarşısının alınmasında ictimaiyyətin rolu inkaredilməzdir. İctimai qurumların apardığı monitoringin obyektivliyi və təsirliliyinə heç bir şübhə yoxdur. Bu sahədə ictimaiyyətin fəallığının artırılması üçün xüsusi proqramların işlənilib hazırlanması və tətbiqi vacibdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi üzrə keçirilən monitoring-audit yoxlamaları bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditindən xeyli fərqli bir məsələdir. Ona görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz tədbirlərin işlənilib hazırlanması, audit keçirilməsi üzrə müxtəlif normativ sənədlərin, standartların formalaşmasında spesifik metodika tətbiq edilməklə müvafiq meyarlara əsasən qiymətləndirmə aparıla bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, «Qanun», 1994.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, «Qanun», 2004.
3. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
4. «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnamə. Bakı, 1995.
5. Azərbaycanın Milli audit standartları. Bakı, «Nağıl evi», 2004.
6. Audit standartları. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. «Mars-Print» nəşriyyatı, Bakı, 2003.
7. «Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 13 yanvar tarixli 9 sayılı qərarı.
8. Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər. I cild. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1997.
9. Mühasibat işi (normativ sənədlər toplusu). Bakı, «Qanun», 2005.
10. Sahəvi auditlərin aparılmasına dair proqramlar. Bakı, «İqtisadiyyat və audit» jurnalı, 2005.
11. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat. Bakı, Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik Cəmiyyəti, 1996.
12. Abbasov İ.M. Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri. Bakı, «Sabah», 1996.
13. Abbasov İ.M. Auditin nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, «Elm», 1999.
14. Аббасов И.М. Финансовый анализ в аудиторской деятельности. Казанский Финансово-Экономический Институт, 2001.
15. Ələsgərov A.K. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, «Elm», 2004.
16. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003.

17. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2003.
18. Багиров Д.А. Основы аудита в условиях перехода к рыночной экономике. – СПб. Изд-во СПб ГУЭФ, 1998.
19. Həsənli Mirələm. Vergilər. Bakı, «Şərq-Qərb», 1998.
20. Xankişiyev B. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2006.
21. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Bakı, 2006.
22. Rzayev Q. Mühəsibat uçotu və audit. Bakı, «Təhsil», 2002.
23. Муслимов Салим. Развитие учета, анализа и аудита в пенсионно-страховой системе. Баку, Бакинский Университет Бизнеса, 2005.
24. Адамс Р. Основы аудита. Москва, «Аудит», 1995.
25. Аксененко А.Ф. Информационное обеспечение экономического анализа. М., «Финансы», 1978.
26. Андропов В.Д. Практический аудит. Москва, «Экономика», 1994.
27. Андреев В.Д. Практический аудит. Справочное пособие. Москва, «Экономика», 1994.
28. Аренс Э.Д., Лоббек Дж.К. Аудит. Москва, «Финансы и статистика», 1995.
29. Артеменко В.Г., Беллендер М.В. Финансовый анализ. М., «Финансы и статистика», 1997.
30. Аудит. Учебник для вузов (Подольский В.И., Поляк Г.Б., Савин А.А., Сошников Л.В.). Под редакцией проф. Подольского В.И. Москва, «Аудит», ЮНИТИ, 2003.
31. Аудит страховой компании: практическое пособие для страховых аудиторов и страховых организаций. (Аликринский А.Л., Архангельская Т.А., Асабина С.Н. и др. Под ред. Рябикина Л.И.). Москва, АЛ «Финстатинформ», 1991.
32. Бавдеи А.Л., Белей И.Н., Добрышевский Н.П., Пупка Г.М., Филиппенко С.И. Аудит и ревизия. Минск, «Минсанта», 1994.

-
33. Баканов М.И., Кашаев А.Н., Шеремет А.Д. Экономический анализ. М., «Финансы», 1976.
 34. Безруких П.С., Ивашкевич В.Б., и др. «Бухгалтерский учет». Москва, 2005.
 35. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит. Москва, «Инфра», 2005.
 36. Ерофеева В.А., Пискунов В.А., Битюкова Т.А. Аудит. Москва, «Высшее образование», 2005.
 37. Барышников Н.П. Организация и методика проведения общего аудита. Москва, изд. «Филин», 1998.
 38. Бухгалтерский учет. Учебник. Под ред. Ларионова А.Д. «Проспект», 1999.
 39. Бычкова С.М. Планирование в аудите. М., «Финансы и статистика», 2000.
 40. Данилевский Ю.А., Шпигузов С.М., Ремизов Н.А., Старовойтова Е.Д. Аудит. М. ФБП – Пресс, 1999.
 41. Додж Р. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита. М., «Финансы и статистика», 1992.
 42. Елисеева И.И., Терехов А.А. Статистические методы в аудите. М., «Финансы и статистика», 1998.
 43. Ивашкевич В.Б. Организация и методы аудита бухгалтерской отчетности. Изд. Казанского Финансово-Экономического Института, 1995.
 44. Ковалев В.В. Финансовый анализ. Москва, «Финансы и статистика», 1996.
 45. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия. Пер. с франц. Под ред. Белых Л.П. – М., «Аудит», ЮНИТИ, 1997.
 46. Сейфуллаев С.М. В аудиторской деятельности к приемам экономического анализа должно быть критическое отношение. Баку, журнал «Аудит». Изд-во «Бизнес», 1999, №1.

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
<i>Birinci bölmə. Auditin nəzəri əsasları</i>	
I FƏSİL. Auditin məqsəd və vəzifələri	6
1.1. Auditin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri	6
1.2. Auditin inkişaf tarixi	11
1.3. Auditin idarəetmə funksiyası	14
1.4. Auditin digər idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi	17
1.5. Daxili və xarici auditin vəzifələri	20
II FƏSİL. Auditin predmeti və metodu	22
2.1. Auditin predmet və metodunun nəzəri əsasları	22
2.2. Auditin əsas istiqamətləri və onun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu	25
2.3. Auditin aparılma texnikası	31
2.4. Mühəsibat sənədləri və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama - metodikası	35
2.5. Təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası	39
2.6. Ehtiyatların aşkarlanması və resursların səfərbər edilməsi metodikası	41
2.7. Sosial-iqtisadi məsələlərin həlli səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası	47
2.8. Elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası	52
III FƏSİL. Auditin hüquqi və təşkilati əsasları	58
3.1. Auditin normativ hüquqi bazası	58
3.2. Auditin formaları, növləri və tipləri	61
3.3. Audit fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması	65
3.4. Audit firmalarının (müstəqil auditorların) hüquq və vəzifələri	69
IV FƏSİL. Auditorun məsuliyyəti və peşə etikası	72
4.1. Auditorun və audit firmalarının məsuliyyəti	72
4.2. Auditorun üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyəti	74
4.3. Auditorla sifarişçi arasında qarşılıqlı münasibətlər	76
4.4. Auditorun peşə etikası	77

İkinci bölmə. Auditin təşkili və ümumi metodoloji məsələləri

V FƏSİL. Auditin standartları.....	83
5.1. Audit standartlarının əsas prinsipləri və onların təsnifatı...	83
5.2. Azərbaycan Respublikasında auditin standartları.....	85
5.3. Beynəlxalq audit standartları.....	96
5.4. Audit firmalarının standartları (daxili audit standartları).	99
VI FƏSİL. Auditin təşkili prinsipləri.....	101
6.1. Auditin təşkili xüsusiyyətləri.....	101
6.2. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmnin müəyyən edilməsi.....	105
6.3. Sifarişlər üzrə müqavilələrin bağlanması.....	107
6.4. Sifarişçi və icraçı (auditor) riskinin qiymətləndirilməsi.	111
VII FƏSİL. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılması...	117
7.1. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının mahiyyəti.....	117
7.2. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair ilkin məlumatların əldə edilməsi.....	119
7.3. Audit yoxlama strategiyasının seçilməsində ilkin məlumatların təhlili.....	120
7.4. Audit yoxlama-ekspertiza işləri üzrə plan-proqramın tərtib edilməsi.....	126
VIII FƏSİL. Auditin dəlil-sübutları.....	128
8.1. Auditin dəlil-sübutlarının mahiyyəti, növləri və əldə edilməsi mənbələri.....	128
8.2. Auditin dəlil-sübutlarında daxili auditin yekun nəticələrindən istifadə edilməsi.....	130
8.3. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsi.....	133
8.4. Auditin dəlil-sübutunun rəsmiləşdirilməsi.....	136
IX FƏSİL. Audit-yoxlama nəticələrinin qiymətləndirilməsi və yekun sənədlərinin tərtib edilməsi metodikası.....	139
9.1. Auditin yekun sənədlərinin məzmunu və struktur tərkibi..	139
9.2. Uçot-hesabat sənədlərində çatışmamazlıqlar və kənarlaşmaların aşkar edilməsi zamanı auditorun mövqeyi....	142

9.3.	Audit nəticələrinin yekunlaşdırılmasına hazırlıq.....	145
9.4.	Audit nəticələrinin realizə edilməsi.....	147
9.5.	Xüsusi tapşırıqlar üzrə yekun nəticələrin hazırlanması..	149

<i>X FƏSİL.</i>	Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatlarının ümumi yoxlanılması metodikası.....	152
10.1.	Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatlarının ümumi yoxlanılmasının məqsəd və vəzifələri.....	152
10.2.	Audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri..	161
10.3.	Müəssisənin təsis sənədlərinin ekspertizası.....	162
10.4.	Müəssisənin uçot-hesabat sənədlərinin sintetik göstəricilər üzrə ilkin təhlili.....	165
10.5.	Təsərrüfat müqavilələri və öhdəliklərinin audit.....	168

Üçüncü bölmə. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları auditinin metodikası

<i>XI FƏSİL.</i>	Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit.....	171
11.1.	Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələri.....	171
11.2.	Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası.....	173
11.3.	Pul vəsaitləri auditinin məlumat mənbələri.....	175
11.4.	Pul vəsaitləri əməliyyatları auditinin ümumi prinsipləri...	176
11.5.	Nağd pul əməliyyatları auditinin metodikası.....	178
11.6.	Qeyri-nağd pul əməliyyatları auditinin metodikası.....	182
11.7.	Valyuta əməliyyatları auditinin metodikası.....	186
11.8.	Sair bank əməliyyatları auditinin metodikası.....	188
11.9.	Qiymətli kağızlar auditinin metodikası.....	191
11.10.	Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	196

<i>XII FƏSİL.</i>	Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin audit.....	199
12.1.	Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məqsəd və vəzifələri.....	199
12.2.	Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası.....	200
12.3.	Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məlumat mənbələri.....	202

12.4.	Əsas vəsaitlər auditinin metodikası.....	203
12.5.	Qeyri-maddi aktivlərin audit.....	212
12.6.	Əsas vəsaitlərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	213

XIII FƏSİL. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit..... 215

13.1.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məqsəd və vəzifələri.....	215
13.2.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası.....	216
13.3.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məlumat mənbələri.....	218
13.4.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin metodikası.....	219
13.5.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	222

XIV FƏSİL. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin audit..... 224

14.1.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin auditinin məqsəd və vəzifələri.....	224
14.2.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazası.....	226
14.3.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri.....	228
14.4.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası	231
14.5.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	236

XV FƏSİL. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə hesablaşmaların audit..... 239

15.1.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələri.....	239
15.2.	Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazası.....	242
15.3.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri.....	248

15.4.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatlar auditinin metodikası.....	249
15.5.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	254
XVI FƏSİL.	Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit...	257
16.1.	Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri.....	257
16.2.	Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası.....	259
16.3.	Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların audit-yoxlamasının məlumat mənbələri.....	260
16.4.	Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatlar auditinin metodikası.....	262
16.5.	Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	267
XVII FƏSİL.	Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə hesablaşmaların audit.....	270
17.1.	Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri.....	270
17.2.	Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə ödəmələrin normativ hüquqi bazası.....	272
17.3.	Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri.....	274
17.4.	Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalar auditinin metodikası.....	275
17.5.	Büdcə və büdcədənkenar fondların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	280
XVIII FƏSİL.	Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit.....	283
18.1.	Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri.....	283
18.2.	Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazası.....	284
18.3.	Təhtəlhəsab şəxslər auditinin məlumat mənbələri.....	286
18.4.	Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin metodikası.....	287
18.5.	Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	289

XIX FƏSİL.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditi.....	291
19.1.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məqsəd və vəzifələri.....	291
19.2.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazası.....	293
19.3.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri.....	294
19.4.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin metodikası.....	295
19.5.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	300
XX FƏSİL.	Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditi.....	301
20.1.	Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məqsəd və vəzifələri.....	301
20.2.	Kredit və ssuda əməliyyatlarının normativ hüquqi bazası.....	303
20.3.	Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məlumat mənbələri.....	305
20.4.	Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası....	307
20.5.	Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	310
XXI FƏSİL.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin audit.....	312
21.1.	Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məqsəd və vəzifələri.	312
21.2.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazası.....	315
21.3.	Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məlumat mənbələri...	317
21.4.	Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin metodikası.....	319
21.5.	Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə audit nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	327
XXII FƏSİL.	İnvestisiya qoyuluşlarının audit.....	331
22.1.	İnvestisiya qoyuluşları auditinin məqsəd və vəzifələri...	331
22.2.	İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazası.....	333
22.3.	İnvestisiya qoyuluşları auditinin məlumat mənbələri...	341
22.4.	İnvestisiya qoyuluşları auditinin metodikası.....	342
22.5.	İnvestisiya qoyuluşları üzrə audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.....	347

Dördüncü bölmə. Maliyyə nəticələrinin auditı və auditdə maliyyə təhlilinin əsas prinsipləri

XXIII FƏSİL. Maliyyə nəticələrinin auditı.....	351
23.1. Maliyyə nəticələri auditinin məqsəd və vəzifələri.....	351
23.2. Maliyyə nəticələri auditinin normativ hüquqi bazası....	355
23.3. Maliyyə nəticələri auditinin məlumat mənbələri.....	357
23.4. Maliyyə nəticələri auditinin metodikası.....	360
23.5. Maliyyə nəticələri auditinin yekunlaşdırılması.....	367
XXIV FƏSİL. Auditdə maliyyə təhlili.....	371
24.1. Auditdə maliyyə təhlilinin rolu və mahiyyəti.....	371
24.2. İqtisadi göstəricilərin nisbi və mütləq kənarlaşmaları arasında optimal əlaqələrin təhlili.....	375
24.3. Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin maliyyə göstəricilərinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	379
24.4. İstehsal məsrəflərinin və məhsul satışının təhlili.....	383
24.5. Məhsul satışı əməliyyatlarının təhlili və maliyyə nəticələrinin audit qiymətləndirilməsi.....	390
24.6. Mənfəət və rentabelliyn marjinal təhlili.....	395
24.7. Əlavə dəyər vergisinin təhlili və qiymətləndirilməsi...	402
24.8. Menecment fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi.....	407
24.9. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi.....	413
24.10. Müəssisənin inkişaf perspektivinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi.....	421
24.11. Auditin perspektiv maliyyə proqnozları.....	425
XXV FƏSİL. Təsərrüfatdaxili audit və onun metodoloji aspektləri....	429
25.1. Təsərrüfatdaxili audit və onun müasir idarəetmə sisteminə rolu.....	429
25.2. Təsərrüfatdaxili auditin təşkili xüsusiyyətləri.....	434
25.3. Təsərrüfat əməliyyatlarının operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsinin metodikası.....	438
25.4. Kompüter texnologiyasının tətbiqi şəraitində daxili auditin aparılması xüsusiyyətləri.....	443
25.5. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri.....	447

XXVI FƏSİL. Sahələr auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	449
26.1. Sahələr auditinin spesifik xüsusiyyətlərinin mahiyyəti..	449
26.2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin auditində spesifik xüsusiyyətlər.....	454
26.3. Ticarət və iaşə xidmətləri müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	460
26.4. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	468
26.5. Tikinti-quraşdırma müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	471
26.6. Nəqliyyat və rabitə müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	477
26.7. Sığorta fəaliyyətində auditin spesifik xüsusiyyətləri.....	486
26.8. Kommersiya bankları auditinin spesifik xüsusiyyətləri..	495
26.9. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	503
26.10. Ekologiya auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	510
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	517

İBAD MUSA OĞLU ABBASOV

AUDİT

Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007, səh. 530

Redaktor: X.Ş.Kərimov
Texniki redaktor: F.F.Əzizov
Kompüter tərtibatçısı: H.C.Əmrullayeva
Kompüter dizayneri: Ş.T.Musayev
Kompüter operatoru: A.V.İsgəndərova

Çapa imzalanıb 15.12.2006

Kağız formatı 70x100 1/16

Həcmi 37,5 ç.v.

Tiraj 2000

Sifariş 01

«Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı»
Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a